వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

సాఙ్ఖ్యకారికా గౌడపాదభాష్యమ్ ।

దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా తదభిఘాతకే హేతౌ ।
దృష్టే సాపార్థా చేన్నైకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్ ॥ ౧ ॥

గౌడపాదభాష్యమ్

కపిలాయ నమస్తస్మై యేనావిద్యోదధౌ జగతి మగ్నే ।
కారుణ్యాత్సాఙ్ఖ్యమయీ నౌరివ విహితా ప్రతరణాయ ॥
అల్పగ్రన్థం స్పష్టం ప్రమాణసిద్ధాన్తహేతుభిర్యుక్తమ్ ।
శాస్త్రం శిష్యహితాయ సమాసతోఽహం ప్రవక్ష్యామి ॥

దుఃఖత్రయేతి । అస్యా ఆర్యాయా ఉపోద్ఘాతః క్రియతే । ఇహ భగవాన్బ్రహ్మసుతః కపిలో నామ । తద్యథా -

సనకశ్చ సనన్దశ్చ తృతీయశ్చ సనాతనః ।

ఆసురిః కపిలశ్చైవ వోఢుః పఞ్చశిఖస్తథా ।

ఇత్యేతే బ్రహ్మణః పుత్రాః సప్త ప్రోక్తా మహర్షయః ॥

కపిలస్య సహోత్పన్నా ధర్మో జ్ఞానం వైరాగ్యమైశ్వర్యఞ్చేతి । ఏవం స ఉత్పన్నః సన్నన్ధతమసి మజ్జజ్జగదాలోక్య సంసారపారమ్పర్యేణ సత్కారుణ్యో జిజ్ఞాసమానాయ ఆసురిసగోత్రాయ బ్రహ్మణాయేదం పఞ్చవింశతితత్త్వానాం జ్ఞానముక్తవాన్ । యస్య జ్ఞానాద్దుఃఖక్షయో భవతి ।

పఞ్చవింశతితత్వజ్ఞో యత్ర తత్రాశ్రమే వసేత్ ।

జటీ ముణ్డీ శిఖీ వాపి ముచ్యతే నాత్ర సంశయః ॥

తదిదమాహుః । దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసేతి । తత్ర దుఃఖత్రయం- ఆధ్యాత్మికం ఆధిభౌతికం ఆధిదైవికం చేతి । తత్రాధ్యాత్మికం ద్వివిధం - శారీరం మానసం చేతి । శారీరం వాతపిత్తశ్లేష్మవిపర్యయకృతం జ్వరాతీసారాది । మానసం ప్రియవియోగాప్రియసంయోగాది । ఆధిభౌతికం చతుర్విధం - భూతగ్రామనిమిత్తం మనుష్యపశుమృగపక్షిసరీసృపదంశమశకయూకామత్కుణమత్స్యమకరగ్రాహస్థావరేభ్యో జరాయుజాణ్డజస్వేదజోద్భిజ్జేభ్యః సకాశాదుపజాయతే । ఆధిదైవికం - దేవానామిదం దైవికమ్ । దివః ప్రభవతీతి వా దైవం తదధికృత్య యదుపజాయతే శీతోష్ణవాతవర్షాశనిపాతాదికమ్ । ఏవం యథా దుఃఖత్రయాభిజ్ఞాతాజ్జిజ్ఞాసా కార్యా క్వ । తదభిఘాతకే హేతౌ । తస్య దుఃఖత్రయస్య అభిఘాతకో యోఽసౌ హేతుస్తత్రేతి । దృష్టే సాపార్థా చేత్ । దృష్టే హేతౌ దుఃఖత్రయాభిఘాతకే సా జిజ్ఞాసాఽపార్థా చేద్యది । తత్రాధ్యాత్మికస్య ద్వివిధస్యాపి ఆయుర్వేదశాస్త్రక్రియయా ప్రియసమాగమాప్రియపరిహారకటుతిక్తకషాయాదిక్వాథాదిభిర్దృష్ట ఏవ ఆధ్యాత్మికోపాయః । ఆధిభౌతికస్య రక్షాదినాఽభిఘాతో దృష్టః । దృష్టే సాఽపార్థా చేదేవం మన్యసే । న । ఏకాన్త్యాత్యన్తతోఽభావాత్ । యత ఏకాన్తతోఽవశ్యం అత్యన్తతో నిత్యం దృష్టేన హేతునాఽభిఘాతో న భవతి తస్మాదన్యత్ర ఏకాన్తాత్యన్తాభిఘాతకే హేతౌ జిజ్ఞాసా వివిదిషా కార్యేతి ।

దృష్టవదానుశ్రవికః స హ్యవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః ।

తద్విపరీతః శ్రేయాన్ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్ ॥ ౨ ॥

గౌడపాదభాష్య

యది దృష్టాన్యత్ర జిజ్ఞాసా కార్యా తతోఽపి నైవ యత ఆనుశ్రవికో హేతుర్దుఃఖత్రయాభిఘాతకః । అనుశ్రవతీత్యనుశ్రవస్తత్రభవః ఆనుశ్రవికః స చ ఆగమాత్సిద్ధః । యథా

అపామ సోమమమృతా అభూమాగన్మ జ్యోతిరవిదామ దేవాన్ ।

కిన్నూనమస్మాన్ కృణవదరాతిః కిము ధూర్త్తిరమృతమర్త్యస్య ॥

కదాచిదిన్ద్రాదీనాం దేవానాం కల్ప ఆసీత్ । కథం వయమమృతా అభూమేతి విచార్యాముం యస్మాద్వయమపామ సోమం పీతవన్తః సోమం తస్మాదమృతా అభూమ అమరా భూతవన్త ఇత్యర్థః కించ అగన్మ జ్యోతిః గతవతో లబ్ధవతో జ్యోతిః స్వర్గమితి । అవిదామ దేవాన్ దివ్యాన్ విదితవన్తః । ఏవం చ కిన్నూనమస్మాన్ కృణవదరాతిః నూనం నిశ్చితం కిం అరాతిః శత్రురస్మాన్ కృణవత్ కర్త్తేతి కిము ధూర్త్తిరమృతమర్త్యస్య ధూర్త్తిర్జరా హింసా వా కిం కరిష్యతి అమృతమర్త్యస్య । అన్యచ్చ శ్రూయతే ఆత్యన్తికం ఫలం పశువధేన । సర్వ్వంల్లోకాఞ్జయతి మృత్యుం తరతి పాప్మానం తరతి బ్రహ్మహత్యాం తరతి యో యోఽశ్వమేధేన యజత ఇతి । ఏకాన్తాత్యన్తికే ఏవ వేదోక్తే అపార్థేఽవజిజ్ఞాసా ఇతి న । ఉచ్యతే । దృష్టవదానుశ్రవిక ఇతి దృష్టేన తుల్యో దృష్టవత్ । కోఽసౌ ఆనుశ్రవికః కస్మాత్స యస్మాదవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః । అవిశుద్ధియుక్తః పశుఘాతాత్ తథా చోక్తమ్ ।

షట్ శతాని నియుజ్యన్తే పశునాం మధ్యమేఽహని ।

అశ్వమేధస్య వచనాదూనాని పశుభిస్త్రిభిః ॥

యద్యపి శ్రుతిస్మృతివిహితో ధర్మ్మస్తథాపి మిశ్రీభావాదవిశుద్ధియుక్త ఇతి । యథా

బహూనీన్ద్రసహస్రాణి దేవానాం చ యుగే యుగే ।

కాలేన సమతీతాని కాలో హి దురతిక్రమః ॥

ఏవమిన్ద్రాదినాశాత్క్షయయుక్తః । తథాఽతిశయో విశేషస్తేన యుక్తః । విశేషగుణాదర్శనాదితరస్య దుఃఖం స్యాదితి । ఏవమానుశ్రవికోఽపి హేతుర్దృష్టవత్ । కస్తర్హి శ్రేయానితి చేత్ । ఉచ్యతే । తద్విపరీతః శ్రేయాన్ తాభ్యాం దృష్టానుశ్రవికాభ్యాం విపరీతః శ్రేయాన్ ప్రశస్యతర ఇతి । అవిశుద్ధిక్షయాతిశయాయుక్తత్వాత్ । స కథమిత్యాహ । వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్ తత్ర వ్యక్తం మహదాదిబుద్ధిరహంకారః పఞ్చ తన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతాని । అవ్యక్తం ప్రధానమ్ । జ్ఞః పురుషః । ఏవమేతాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞాని కథ్యన్తే ఏతద్విజ్ఞానాచ్ఛ్రేయ ఇత్యుక్తం చ పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞ ఇతి । అథ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞానాం కో విశేష ఇత్యుచ్యతే ।

మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త ।

షోడశకస్తు వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః ॥ ३ ॥

గౌడపాదభాష్య

మూలప్రకృతిః ప్రధానమ్ । ప్రకృతివికృతిసప్తకస్య మూలభూతత్వాత్ । మూలం చ సా ప్రకృతిశ్చ మూలప్రకృతిరవికృతిః । అన్యస్మాన్నోత్పద్యతే తేన ప్రకృతిః కస్యచిద్వికారో న భవతి । మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త । మహాభూతాదితి బుద్ధిః బుద్ధ్యాద్యాః సప్త బుద్ధి ౧ అహంకారః ౨ పఞ్చతన్మాత్రాణి ౫ ఏతాని సప్తప్రకృతివికృతయః । తద్యథా । ప్రధానాద్బుద్ధిరుత్పద్యతే తేన వికృతిః ప్రధానస్య వికార ఇతి సైవాహంకారముత్పాదయతి అతః ప్రకృతిః । అహంకారోఽపి బుద్ధేరుత్పద్యత ఇతి వికృతిః స చ పఞ్చతన్మాత్రాణ్యుత్పాదయతీతి ప్రకృతిః । తత్ర శబ్దతన్మాత్రమహంకారాదుత్పద్యత ఇతి వికృతిస్తస్మాదాకాశముత్పద్యత ఇతి ప్రకృతిః । తథా స్పర్శతన్మాత్రమహంకారాదుత్పద్యత ఇతి వికృతిస్తదేవం వాయుముత్పాదయతీతి ప్రకృతిః । గన్ధతన్మాత్రమహంకారాదుత్పద్యత ఇతి వికృతిస్తదేవం పృథివీముత్పాదయతీతి ప్రకృతిః । రూపతన్మాత్రమహంకారాదుత్పద్యత ఇతి వికృతిస్తదేవం తేజ ఉత్పాదయతీతి ప్రకృతిః । రసతన్మాత్రమహంకారాదుత్పద్యత ఇతి వికృతిస్తదేవం ఆప ఉత్పాదయతీతి ప్రకృతిః । ఏవం మహదాద్యాః సప్త ప్రకృతయో వికృతయశ్చ । షోడశకశ్చ వికారః పఞ్చబుద్ధీన్ద్రియాణి పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణి ఏకాదశం మనః పఞ్చమహాభూతాని ఏష షోడశకో గణో వికృతిరేవ । వికారో వికృతిః । న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః । ఏవమేషాం వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞానాం త్రయాణాం పదార్థానాం కైః కియద్భిః ప్రమాణైః కేన కస్య వా ప్రమాణేన సిద్ధిర్భవతి । ఇహ లోకే ప్రమేయవస్తు ప్రమాణేన సాధ్యతే యథా ప్రస్థాదిభిర్వ్రీహయస్తులయా చన్దనాది । తస్మాత్ ప్రమాణమభిధేయమ్ ।

దృష్టమనుమానమాప్తవచనం చ సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ ।

త్రివిధం ప్రమాణమిష్టం ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి ॥ ४ ॥

గౌడపాదభాష్య

దృష్టం యథా శ్రోత్రం త్వక్ చక్షుర్జిహ్వా ఘ్రాణమితి పఞ్చబుద్ధీన్ద్రియాణి శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా ఏషాం పఞ్చానాం పఞ్చైవ విషయా యథాసంఖ్యం శబ్దం శ్రోత్రం త్వక్ స్పర్శం చక్షూ రూపం జిహ్వా రసం ఘ్రాణం గన్ధమితి । ఏతద్దృష్టమిత్యుచ్యతే ప్రమాణమ్ । ప్రత్యక్షేణానుమానేన వ యోఽర్థో న గృహ్యతే స ఆప్తవచనాద్గ్రాహ్యః । యథేన్ద్రః దేవరాజః

ఉత్తరాః కురవః స్వర్గేఽప్సరస ఇత్యాది । ప్రత్యక్షానుమానాగ్రాహ్యమథాప్తవచనాద్గృహ్యతే । అపి చోక్తమ్ ।

ఆగమో హ్యాప్తవచనమాప్తం దోషక్షయాద్విదుః ।

క్షీణదోషోఽనృతం వాక్యం న బ్రూయాద్ధేత్వసమ్భవాత్ ॥

స్వకర్మణ్యభియుక్తో యః సఙ్గద్వేషవివర్జితః ।

పూజితస్తద్విధైర్నిత్యమాప్తో జ్ఞేయః స తాదృశః ॥

ఏతేషు ప్రమాణేషు సర్వప్రమాణాని సిద్ధాని భవన్తి । షట్ ప్రమాణాని జైమినిః । అథ కాని తాన్యప్రమాణాని । అర్థాపత్తిః సమ్భవః అభావః ప్రతిభా ఐతిహ్యం ఉపమానం చేతి షట్ ప్రమాణాని । తత్రార్థాపత్తిర్ద్వివిధా దృష్టా శ్రుతా చ । తత్ర దృష్టా । ఏకస్మిన్ పక్షే ఆత్మభావో గృహీతశ్చేదన్యస్మిన్నప్యాత్మభావో గృహ్యత ఏవ । శ్రుతా యథా । దివా దేవదత్తో న భుఙ్క్తే అథ చ పీనో దృశ్యతే అతోఽవగమ్యతే రాత్రౌ భుఙ్క్తే ఇతి । సమ్భవో యథా । ప్రస్థ ఇత్యుక్తే చత్వారః కుడవాః సమ్భావ్యన్తే । అభావో నామ । ప్రాగితరేతరాత్యన్తసర్వాభావలక్షణః । ప్రాగభావో యథా దేవదత్తః కౌమారయౌవనాదిషు । ఇతరేతరాభావః పటే ఘటాభావః । అత్యన్తాభావః ఖరవిషాణవన్ధ్యాసుతఖపుష్పవదితి । సర్వాభావః ప్రధ్వంసాభావో దగ్ధపటవదితి । యథా శుష్కధాన్యదర్శనద్వృష్టేరభావోఽవగమ్యతే । ఏవమభావోఽనేకధా । ప్రతిభా యథా । దక్షిణేన విన్ధ్యస్య సహ్యస్య చ యదుత్తరమ్ । పృథివ్యామాసముద్రాయాం స ప్రదేశో మనోరమః । ఏవముక్తే తస్మిన్ ప్రదేశే శోభనాః గుణాః సన్తీతి ప్రతిభోత్పద్యతే ప్రతిభాన్వాససంజ్ఞానమితి । ఐతిహ్యం యథా । బ్రవీతి లోకో యథాత్ర వటే యక్షిణీ ప్రవసతీత్యేవ ఐతిహ్యమ్ । ఉపమానం యథా । గౌరివ గవయః సముద్ర ఇవ తడాగమ్ । ఏతాని షట్ ప్రమాణాని త్రిషు దృష్టాదిష్వన్తర్భూతాని । తత్రానుమానే తావదర్థాపత్తిరన్తర్భూతా । సమ్భవాభావప్రతిభైతిహ్యోపమాశ్చాప్తవచనే । తస్మాత్త్రిష్వేవ సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ త్రివిధం ప్రమాణమిష్టం తదాహ తేన త్రివిధేన ప్రమాణేన ప్రమాణసిద్ధిర్భవతీతిత వాక్యశేషః । ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి । ప్రమేయం ప్రధానం బుద్ధిరహంకారః పఞ్చతన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతాని పురుష ఇతి ఏతాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞాన్యుచ్యన్తే । తత్ర కిఞ్చిత్ ప్రత్యక్షేణ సాధ్యం కిఞ్చిదనుమానేన కిఞ్చిదాగమేనేతి త్రివిధం ప్రమాణముక్తం తస్య కిం లక్షణమేతదాహ ।

ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టం త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమ్ ।

తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమాప్తశ్రుతిరాప్తవచనం తు ॥ ౫ ॥

గౌడపాదభాష్య

ప్రతివిషయేషు శ్రోత్రాదినాం శబ్దాదివిషయేషు అధ్యవసాయో దృష్టం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః । త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతం శేషవత్ పూర్వవత్ సామాన్యతో దృష్టం చేతి । పూర్వమస్యాస్తీతి పూర్వవద్ యథా మేఘోన్నత్యా వృష్టిం సాధయతి పూర్వవృష్టిత్వాత్ । శేషవద్యథా సముద్రాదేకం జలపలం లవణమాసాద్య శేషస్యాప్యస్తి లవణభావ ఇతి । సామాన్యతో దృష్టమ్ । దేశాన్తరాద్దేశాన్తరం ప్రాప్తం దృష్టమ్ । గతిమచ్చన్ద్రతారకం చైత్రవత్ । యథా చైత్రనామానం దేశాన్తరాద్దేశాన్తరం ప్రాప్తమవలోక్య గతిమానయమితి తద్వచ్చన్ద్రతారకమితి తథా పుష్పితామ్రదర్శనాదన్యత్రపుష్పితామ్రా ఇతి సామాన్యతో దృష్టేన సాధయతి । ఏతత్సామాన్యదృష్టమ్ ।

కిఞ్చ తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమితి తదనుమానం లిఙ్గపూర్వకం యత్ర లిఙ్గేన లిఙ్గీ అనుమీయతే యథా దణ్డేన యతిః । లిఙ్గిపూర్వకం చ యత్ర లిఙ్గినా లిఙ్గమనుమీయతే యథా దృష్ట్వా యతిమస్యేదం త్రిదణ్డమితి । ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనం చ । ఆప్తా ఆచార్యా బ్రహ్మాదయః । శ్రుతిర్వేదః । ఆప్తశ్చ శ్రుతిశ్చ ఆప్తశ్రుతీ తదుక్తమాప్తవచనమితి । ఏవం త్రివిధం ప్రమాణముక్తం తత్ర కేన ప్రమాణేన కిం సాధ్యముచ్యతే ।

సామాన్యతస్తు దృష్టాదతీన్ద్రియాణాం ప్రసిద్ధిరనుమానాత్ ।

తస్మాదపి చాసిద్ధం పరోక్షమాప్తాగమాత్సిద్ధమ్ ॥ ౬ ॥

గౌడపాదభాష్య

సామాన్యతో దృష్టాదనుమానాదతీన్ద్రియాణమిన్ద్రియాణ్యతీత్యవర్త్మానానాం సిద్ధిః ప్రధానపురుషావతీన్ద్రియౌ సామాన్యతో దృష్టేనానుమానేన సాధ్యేతే యస్మాన్మహదాదిలిఙ్గం త్రిగుణమ్ । యస్యేదం త్రిగుణం కార్యం తత్ప్రధానమితి । యతశ్చాచేతనం చేతనమివాభాతి అతోఽన్యోఽధిష్ఠాతా పురుష ఇతి । వ్యక్తం ప్రత్యక్షసాధ్యమ్ । తస్మాదపి చాసిద్ధం పరోక్షమాప్తాగమాత్ సిద్ధం యథేన్ద్రో దేవరాజః ఉత్తరాః కురవః స్వర్గేఽప్సరస ఇతి పరోక్షమాప్తవచనాత్ సిద్ధమ్ । అత్ర కశ్చిదాహ ప్రధానః పురుషో వా నోపలభ్యతే యశ్చ నోపలభ్యతే లోకే తన్నాస్తి తస్మాత్తావపి న స్తః । యథా ద్వితీయం శిరస్తృతీయో బాహురితి । తదుచ్యతే । అత్ర సతామప్యర్థానామష్టధోపలబ్ధిర్న భవతి తద్యథా ।

అతిదూరాత్సామీప్యాదిన్ద్రియఘాతాన్మనోఽనవస్థానాత్ ।

సౌక్ష్మ్యాద్వ్యవధానాదభిభవాత్సమానాభిహారాచ్చ ॥ ౭ ॥

గౌడపాదభాష్య

ఇహ సతామప్యర్థానామతిదూరాదనుపలబ్ధిర్దృష్టా । యథా దేశాన్తరస్థానాం చైత్రమైత్రవిష్ణుమిత్రాణామ్ । సామీప్యాద్యథా చక్షుషోఽఞ్జనానుపలబ్ధిః । ఇన్ద్రియాభిఘాతాద్యథా బధిరాన్ధయోః శబ్దరూపానుపలబ్ధిః । మనోఽనవస్థానాద్యథా వ్యగ్రచిత్తః సమ్యక్కథితమపి నావధారయతి । సౌక్ష్మ్యాద్యథా ధూమోష్మజలనీహారపరమాణవో గగనగతా నోపలభ్యన్తే । వ్యవధానాద్యథా కుడ్యేన పిహితం వస్తు నోపలభ్యతే । అభిభవాద్యథా సూర్యతేజసాభిభూతా గ్రహనక్షత్రతారకాదయో నోపలభ్యన్తే । సమానాభిహారాద్యథా ముద్గరాశౌ ముద్గః క్షిప్తః కువలయామలకమధ్యే కువలయామలకే క్షిప్తే కపోతమధ్యే కపోతో నోపలభ్యతే సమానద్రవ్యమధ్యాహృతత్వాత్ । ఏవమష్టధానుపలబ్ధిః సతామర్థానామిహ దృష్టా । ఏవం చాస్తి కిమభ్యుపగమ్యతే ప్రధానపురుషయోరప్యేతయోర్వానుపలబ్ధిః కేన హేతునా కేన చోపలబ్ధిస్తదుచ్యతే ।

సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిర్నాభావాత్కార్యతస్తదుపలబ్ధిః ।

మహదాది తచ్చ కార్యం ప్రకృతివిరూపం స్వరూపం చ ॥ ౮ ॥

గౌడపాదభాష్య

సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిః ప్రధానస్యేత్యర్థః । ప్రధానం సౌక్ష్మ్యాన్నోపలభ్యతే యథాకాశే ధూమోష్మజలనీహారపరమాణవః సన్తోఽపి నోపలభ్యన్తే । కథం తర్హి తదుపలబ్ధిః । కార్యతస్తదుపలబ్ధిః । కార్యేణ దృష్ట్వా కారణమనుమీయతే । అస్తి ప్రధానం కారణం యస్యేదం కార్యమ్ । బుద్ధిరహంకారపఞ్చతన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతాని ఏవ తత్కార్యమ్ । తచ్చ కార్యం ప్రకృతివిరూపమ్ । ప్రకృతిః ప్రధానం తస్య విరూపం ప్రకృతేరసదృశం స్వరూపం చ సమానరూపం చ తథా లోకేఽపి పితుస్తుల్య ఏవ పుత్రో

భవత్యతుల్యశ్చ । యేన హేతునా తుల్యమతుల్యం తదుపరిష్టాద్వక్ష్యామః । యదిదం మహదాదికార్యం తత్కిం ప్రధానే సదుతాదహోస్విదసదాచార్యవిప్రతిపత్తేరయం సంశయః । యతోఽత్ర సాంఖ్యదర్శనే సత్కార్యం బౌద్ధాదీనామసత్కార్యమ్ । యది సదసన్న భవత్యసత్సన్న భవతీతి విప్రతిషేధస్తత్రాహ ।

అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్సర్వసమ్భవాభావాత్ ।

శక్తస్య శక్యకరణాత్కారణభావాచ్చ సత్కార్యమ్ ॥ ౯ ॥

గౌడపాదభాష్య

అసదకరణాన్న సదసతోఽకరణం తస్మాత్సత్కార్యం ఇహలోకేఽసత్కరణం నాస్తి యథా సికతాభ్యస్తైలోత్పత్తిస్తస్మాత్సతః కరణాదస్తి ప్రాగు(త్ప)త్తేః । ప్రధానే వ్యక్తమతః సత్కార్యమ్ । కిం చాన్యదుపాదానగ్రహణాదుపాదానం కారణం తస్య గ్రహణాదిహలోకే యో యేనార్థీ స తదుపాదానగ్రహణం కరోతి దధ్యర్థీ క్షీరస్య న తు జలస్య తస్మాత్ సత్కార్యమ్ । ఇతశ్చ సర్వసమ్భవాభావాత్ సర్వస్య సర్వత్రసమ్భవో నాస్తి యథా సువర్ణస్య రజతాదౌ తృణపాంశుసికతాసు తస్మాత్ సర్వసమ్భవాభావాత్ సత్కార్యమ్ । ఇతశచ శక్తస్య శక్యకరణాత్ । ఇహ కులాలః శక్తో మృద్దణ్డచక్రచీవరరజ్జునీరాదికరణోపకరణం వా శక్యమేవ ఘటాం మృత్పిణ్డాదుత్పాదయతి తస్మాత్ సత్కార్యమ్ । ఇతశ్చ కారణభావాచ్చ సత్కార్యమ్ । కారణం యల్లక్షణం తల్లక్షణమేవ కార్యమేవ యథా యవేభ్యోఽపి యవాః వ్రీహిభ్యో వ్రీహయః యదాఽసత్కార్యం స్యాత్తతః కోద్రవేభ్యః శాలయః స్యుర్న చ సన్తీతి తస్మాత్ సత్కార్యమ్ । ఏవం పఞ్చభిర్హేతుభిః ప్రధానే మహదాదిలిఙ్గమస్తి తస్మాత్సత ఉత్పత్తిర్నాసత ఇతి । ప్రకృతివిరూపం సరూపం చ యదుక్తం కథమిత్యుచ్యతే ।

హేతుమదనిత్యమవ్యాపి సక్రియమనేకమాశ్రితం లిఙ్గమ్ ।

సావయవం పరతన్త్రం వ్యక్తం విపరీతమవ్యక్తమ్ ॥ ౧౦ ॥

గౌడపాదభాష్య

వ్యక్తం మహదాదికార్య్యం హేతుమదితి హేతురస్యాస్తి హేతుమత్ । ఉపాదానం హేతుః కారణం నిమిత్తమితి పర్యాయాః । వ్యక్తస్య ప్రధానం హేతురస్తి అతో హేతుమద్వ్యక్తం భూతపర్య్యన్తం హేతుమద్బుద్ధిమత్త్వం ప్రధానేన హేతుమానహంకారో బుద్ధ్యా పఞ్చతన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి హేతుమన్త్యహంకారేణ । ఆకాశం శబ్దతన్మాత్రేణ హేతుమత్ । వాయుః స్పర్శతన్మాత్రేణ హేతుమాన్ । తేజో రూపతన్మాత్రేణ హేతుమత్ । ఆపో రసతన్మాత్రేణ హేతుమత్యః । పృథివీ గన్ధతన్మాత్రేన హేతుమతీ । ఏవం భూతపర్య్యన్తం వ్యక్తం హేతుమత్ । కిం చాన్యదనిత్యం యస్మాదన్యస్మాదుత్పద్యతే యథా మృత్పిణ్డాదుత్పద్యతే ఘటః స చానిత్యః । కిం చావ్యాప్యసర్వ్వగమిత్యర్థః యథా ప్రధానపురుషౌ సర్వ్వగతౌ నైవ వ్యక్తమ్ । కించాన్యత్ సక్రియం సంసారకాలే సంసరతి త్రయోదశవిధేన కరణేన సంయుక్తం సూక్ష్మం శరీరమాశ్రిత్య సంసరతి తస్మాత్ సక్రియమ్ । కించాన్యదనేకం బుద్ధిరహంకారః పఞ్చతన్మాత్రాన్యేకాదశేన్ద్రియాణి చ పఞ్చమహాభూతాని పఞ్చతన్మాత్రాశ్రితాని । కించ లిఙ్గం లయయుక్తం లయకాలే పఞ్చమహాభూతాని తన్మాత్రేషు లీయన్తే తాన్యేకాదశేన్ద్రియైః సహాహంకారే స చ బుద్ధౌ సా చ ప్రధానే లయం యాతీతి । తథా సావయవం అవయవాః శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధాః తైః సహ । కించ పరతన్త్రం నాత్మనః ప్రభవతి యథా ప్రధానతన్త్రా బుద్ధిః బుద్ధితన్త్రోఽహంకారః అహంకారతన్త్రాణి తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి చ తన్మాత్రతన్త్రాణి పఞ్చమహాభూతాని చ । ఏవం పరతన్త్రం పరాయత్తం వ్యాఖ్యాతం వ్యక్తమ్ । అథోఽవ్యక్తం వ్యాఖ్యామః । విపరీతమవ్యక్తమ్ । ఏతైరేవ గుణైర్యథోక్తైర్విపరీతమవ్యక్తం హేతుమదవ్యక్తముక్తమ్ । నహి ప్రధానాత్ పరం కిఞ్చిదస్తి యతః ప్రధానస్యానుత్పత్తిః తస్మాదహేతుమదవ్యక్తమ్ । తథానిత్యం చ వ్యక్తం నిత్యమవ్యక్తమనుత్పాద్యత్వాత్ నహి భూతాని కుతశ్చిదుత్పద్యన్తేతి ప్రధానమ్ । కిం చావ్యాపి వ్యక్తం వ్యాపి ప్రధానం కార్య్యం స్యాత్ । తథా వ్యక్తం లిఙ్గమలిఙ్గమవ్యక్తం నిత్యత్వాన్మహదాది లిఙ్గం ప్రలయకాలే పరస్పరం ప్రలీయతే నైవం ప్రధానం తస్మాదలిఙ్గం ప్రధానమ్ । తథా సావయవం వ్యక్తం నిరవయవమవ్యక్తం నహి శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధాః ప్రధానే సన్తి । తథా పరతన్త్రం వ్యక్తం స్వతన్త్రమవ్యక్తం ప్రభవత్యాత్మనః । ఏవం వ్యక్తావ్యక్తయోర్వైధర్మ్మ్యముక్తం సాధర్మ్మ్యముచ్యతే యదుక్తం సరూపం చ ।

త్రిగుణమవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి ।

వ్యక్తం తథా ప్రధానం తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్ ॥ ౧౧ ॥

గౌడపాదభాష్య

త్రిగుణం వ్యక్తం సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణా యస్యేతి । అవివేకి వ్యక్తం న వివేకోఽస్యాస్తీతి । ఇదం వ్యక్తమిమే గుణా ఇతి న వివేకకర్తు్ం యాతి అయం గౌరయమశ్వ ఇతి యథా యే గుణాస్తద్వ్యక్తం యద్వ్యక్తం తే చ గుణా ఇతి । తథా విషయో వ్యక్తం భోజ్యమిత్యర్థః సర్వపురుషాణాం విషయభూతత్వాత్ । తథా సామాన్యం వ్యక్తం మూల్యదాసీవత్ సర్వసాధారణత్వాత్ । అచేతనం వ్యక్తం సుఖదుఃఖమోహాన్న చేతయతీత్యర్థః । తథా ప్రసవధర్మి వ్యక్తం తద్యథా బుద్ధేరహంకారః ప్రసూయతే తస్మాత్ పఞ్చతన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి చ ప్రసూయన్తే తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చమహాభూతాని । ఏవమేతే వ్యక్తధర్మాః ప్రసవధర్మాన్తా ఉక్తా ఏవమేభిరవ్యక్తం సరూపం యథా వ్యక్తం తథా ప్రధానమితి । తత్ర త్రిగుణం వ్యక్తమవ్యక్తమపి త్రిగుణం యస్యైతన్మహదాది కార్యం త్రిగుణమ్ । ఇహ యదాత్మకం కారణం తదాత్మకం కార్యమితి యథా కృష్ణతన్తుకృతః కృష్ణ ఏవ పటో భవతి । తథావివేకి వ్యక్తం ప్రధానమపి గుణైర్న భిద్యతే అన్యే గుణా అన్యత్ ప్రధానమేవ వివక్తుం న యాతి తదవివేకి ప్రధానమ్ । తథా విషయో వ్యక్తం ప్రధానమపి సర్వపురుషవిషయభూతత్వాద్విషయ ఇతి । తథా సామాన్యం వ్యక్తం ప్రధానమపి సర్వసాధారణత్వాత్ । తథాఽచేతనం వ్యక్తం ప్రధానమపి సుఖదుఃఖమోహాన్న చేతయతీతి కథమనుమీయత ఇహ హ్యచేతనాన్మృత్పిణ్డాదచేతనో ఘటా ఉత్పద్యతే । ఏవం ప్రధానమపి వ్యాఖ్యాతమ్ । ఇదానీం తద్విపరీతస్తథా పుమానిత్యేతద్వ్యాఖ్యాయతే । సద్విపరీతస్తాభ్యాం వ్యక్తావ్యక్తాభ్యాం విపరీతః పుమాన్ । తద్యథా త్రిగుణం వ్యక్తమవ్యక్తం చాగుణః పురుషః । అవివేకి వ్యక్తమవ్యక్తం చ వివేకీ పురుషః । తథా విషయో వ్యక్తమవ్యక్తం చావిషయః పురుషః । తథా సామాన్యం వ్యక్తమవ్యక్తం చాసామాన్యః పురుషః । అచేతనం వ్యక్తమవ్యక్తం చ చేతనః పురుషః సుఖదుఃఖమోహాంశ్చేతయతి సంజానీతే తస్మాచ్చేతనః పురుష ఇతి । ప్రసవధర్మి వ్యక్తం ప్రధానం చాప్రసవధర్మీ పురుషో నహి కిఞ్చిత్ పురుషాత్ ప్రసూయతే । తస్మాదుక్తం తద్విపరీతః పుమానితి । తదుక్తం తథా చ పుమానితి । తత్ పూర్వస్యామార్యాయాం ప్రధానమహేతుమద్యథా వ్యాఖ్యాతం తథా చ పుమాన్ తద్యథా హేతుమదనిత్యమిత్యాది వ్యక్తం తద్విపరీతమవ్యక్తం తత్ర హేతుమద్వ్యక్తమహేతుమత్ ప్రధానం తథా చ పుమానహేతుమానానుత్పాద్యత్వాత్ । అనిత్యం వ్యక్తం నిత్యం ప్రధానం తథా చ నిత్యః పుమాన్ । అక్రియః సర్వగతత్వాదేవ । అనేకం వ్యక్తమేకమవ్యక్తం తథా పుమాన్యప్యేకః । ఆశ్రితం వ్యక్తమనాశ్రితమవ్యక్తం తథా చ పుమాననాశ్రితః । లిఙ్గం వ్యక్తమలిఙ్గం ప్రధానం తథా చ పుమానప్యలిఙ్గః । న క్వచిల్లీయత ఇతి । సావయవం వ్యక్తం నిరవయవమవ్యక్తం తథా చ పుమాన్ నిరవయవః । నహి పురుషే శబ్దాదయోఽవయవాః సన్తి । కించ పరతన్త్రం వ్యక్తం స్వతన్త్రమవ్యక్తం తథా చ పుమానపి స్వతన్త్రః । ఆత్మనః ప్రభవతీత్యర్థః । ఏవమేతదవ్యక్తపురుషయోః సాధర్మ్యం వ్యాఖ్యాతం పూర్వస్యామార్యాయామ్ । వ్యక్తప్రధానయోః సాధర్మ్యం పురుషస్య వైధర్మ్యం చ త్రిగుణమవివేకీత్యాది ప్రకృత్యార్యాయాం వ్యాఖ్యాతమ్ । తత్ర యదుక్తం త్రిగుణమితి వ్యక్తమవ్యక్తం చ తత్ కే తే గుణా ఇతి తత్ స్వరూపప్రతిపాదనాయేదమాహ ।

ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకాః ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః ।

అన్యోఽన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః ॥ ౧౨ ॥

గౌడపాదభాష్య

ప్రీత్యాత్మకా అప్రీత్యాత్మకాః విషాదాత్మకాశ్చ గుణాః సత్త్వరజస్తమాంసీత్యర్థః । తత్ర ప్రీత్యాత్మకం సత్త్వం ప్రీతిః సుఖం తదాత్మకమితి । అప్రీత్యాత్మకం రజః । విషాదాత్మకం తమః । విషాదో మోహః । తథా ప్రకాశప్రవృత్తి నియమార్థాః । అర్థః శబ్దః సామర్థ్యవాచీ ప్రకాశార్థం సత్త్వం ప్రకాశసమర్థమిత్యర్థః । ప్రవృత్త్యర్థం రజో నియమార్థం తమః స్థితౌ సమర్థమిత్యర్థః ప్రకాశక్రియాస్థితిశీలా గుణా ఇతి । తథాఽన్యోన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ । అన్యోన్యాభిభవాః అన్యోన్యాశ్రయాః అన్యోన్యజననాః అన్యోన్యమిథునాః అన్యోన్యవృత్తయశ్చ తే తథోక్తాః । అన్యోన్యాభిభవా ఇతి అన్యోన్యం పరస్పరమభిభవన్తీతి ప్రీత్యప్రీత్యాదిభిర్ధర్మైరావిర్భవన్తి యథా యదా సత్త్వముత్కటం భవతి తదా రజస్తమసీ అప్రీతిప్రవృత్తిధర్మేణ యదా తమస్తదా సత్త్వరజసీ విషాదస్థిత్యాత్మకేన ఇతి । తథాఽన్యోన్యాశ్రయాశ్చ ద్వ్యణుకవద్గుణాః । అన్యోన్యజననాః యథా మృత్పిణ్డో ఘటం జనయతి । తథాఽన్యోన్యమిథునాశ్చ యథా స్త్రీపుంసౌ అన్యోన్యమిథునౌ తథా గుణాః । ఉక్తం చ ।

రజసో మిథునం సత్త్వం సత్త్వస్య మిథునం రజః ।

ఉభయోః సత్త్వరజసోర్మిథునం తమ ఉచ్యతే ॥

పరస్పరసహాయా ఇత్యర్థః । అన్యోన్యవృత్తయశ్చ పరస్పరం వర్త్_న్తే గుణాః గుణేషు వర్త్_న్త ఇతి వచనాత్ । యథా సురూపా సుశీలా స్త్రీ సర్వసుఖహేతుః సపత్నీనాం సైవ దుఃఖహేతుః సైవ రాగిణాం మోహం జనయతి ఏవ సత్త్వం రజస్తమసోర్వృత్తిహేతుర్యథా రాజా సదోద్యుక్తః ప్రజాపాలనే దుష్టనిగ్రహే శిష్టానాం సుఖముత్పాదయతి దుష్టానాం దుఃఖం మోహం చ ఏవం రజస్సత్త్వతమసోర్వృత్తిం జనయతి । తథా తమః స్వరూపేణావరణాత్మకేన సత్త్వరజసోర్వృత్తిం జనయతి యథా మేఘాః ఖమావృత్య జగతః సుఖముత్పాదయన్తి తే వృష్ట్యా కర్షుకాణాం కర్షణోద్యోగం జనయన్తి విరహిణాం మోహమేవమన్యోన్యవృత్తయో గుణాః । కించాన్యత్ ।

సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమిష్టముపష్టమ్భకం చలం చ రజః ।

గురు వరణకమేవ తమః ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః ॥ ౧౩ ॥

గౌడపాదభాష్య

సత్త్వం లఘు ప్రకాశకం చ యదా సత్త్వముత్కటం భవతి తదా లఘూన్యఙ్గాని బుద్ధిప్రకాశశ్చ ప్రసన్నతేన్ద్రియాణాం భవతి । ఉపష్టమ్భకం చలం చ రజః ఉపష్టమ్నాతీత్యుపష్టమ్భకముద్యోతకం యథా వృషో వృషదర్శనే ఉత్కటముపష్టమ్భం కరోతి ఏవ రజోవృత్తిః । తథా రజశ్చ చలం దృష్టం రజోవృత్తిశ్చలచిత్తో భవతి । గురు వరణమేకమేవ తమః యదా తమ ఉత్కటం భవతి తదా గురూణ్యఙ్గాన్యావృతానీన్ద్రియాణి భవన్తి స్వార్థాసమర్థాని । అత్రాహ యది గుణాః పరస్పరం విరుద్ధాః స్వమతేనైవ కమర్థం నిష్పాదయన్తి తర్హి కథం ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః ప్రదీపేన తుల్యం ప్రదీపవదర్థతః సాధనా వృత్తిరిష్టా యథా ప్రదీపః పరస్పరవిరుద్ధతైలాగ్నివర్తి సంయోగాదర్థప్రకాశాన్ జనయతి ఏవం సత్త్వరజస్తమాంసి పరస్పరం విరుద్ధాన్యర్థం నిష్పాదయన్తి । అన్తరప్రశ్నో భవతి త్రిగుణమవివేకి విషయ ఇత్యాది ప్రధానం వ్యక్తం చ వ్యాఖ్యాతం తత్ర ప్రధానముపలభ్యమానం మహదాది చ త్రిగుణమవివేక్యాదీతి చ కథమవగమ్యతే తత్రాహ ।

అవివేక్యాదిః సిద్ధస్త్రైగుణ్యాత్తద్విపర్యయాభావాత్ ।

కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమ్ ॥ ౧౪ ॥

గౌడపాదభాష్య

యోఽయమవివేక్యాదిర్గుణః స త్రైగుణ్యాన్మహదాదావ్యక్తేనాయం సిద్ధ్యతి । అత్రోచ్యతే తద్విపర్యయాభావాత్తస్య విపర్యయస్తద్విపర్యయస్తస్యాభావస్తద్విపర్యయాభావస్తస్మాత్ సిద్ధమవ్యక్తమ్ । యథా యత్రైవ తన్తవస్తత్రైవ పటః । అన్యే తన్తవోఽన్యః పటో న కుతస్తద్విపర్యయాభావాత్ । ఏవం వ్యక్తావ్యక్తసమ్పన్నో భవతి దూరం ప్రధానమాసన్నం వ్యక్తం యో వ్యక్తం పశ్యతి స ప్రధానమపి పశ్యతి తద్విపర్యయాభావాత్ । ఇతశ్చావ్యక్తం సిద్ధం

కారణగుణాత్మకత్వాత్ కార్యస్య । లోకే యదాత్మకం కారణం తదాత్మకం కార్యమపి తథా కృష్ణేభ్యస్తన్తుభ్యః కృష్ణ ఏవ పటో భవతి । ఏవం మహదాదిలిఙ్గమవివేకివిషయః సామాన్యచేతనం ప్రసవధర్మి యదాత్మకం లిఙ్గం తదాత్మకమవ్యక్తమపి సిద్ధమ్ । త్రైగుణ్యాదవివేక్యాదిర్వ్యక్తే సిద్ధస్తద్విపర్యయాభావాత్ । ఏవం కారణగుణాత్మకత్వాత్ కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమిత్యేతన్మిథ్యా లోకే యన్నోపలభ్యతే తన్నాస్తి ఏవం ప్రధానమప్యస్తి కిం తు నోపలభ్యతే ।

భేదానాం పరిమాణాత్సమన్వయాచ్ఛక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ ।

కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య ॥ ౧౫ ॥

గౌడపాదభాష్య

కారణమస్త్యవ్యక్తమితి క్రియాకారకసమ్బన్ధః । భేదానాం పరిమాణాలోకే యత్ర కర్తాఽస్తి తస్య పరిమాణం దృష్టం యథా కులాలః పరిమితైర్మృత్పిణ్డైః పరిమితానేవ ఘటాన్ కరోతి ఏవం మహదపి మహదాదిలిఙ్గం పరిమితం భేదతః ప్రధానకార్యమేకా బుద్ధిరేకోఽహంకారః పఞ్చ తన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చతన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతానీత్యేవం భేదానాం పరిమాణాదస్తి ప్రధానం కారణం యద్వ్యక్తం పరిమితముత్పాదయతి ।యది ప్రధానం న స్యాత్తదా నిఃపరిమాణమిదం వ్యక్తమపి న స్యాత్ పరిమాణాచ్చ భేదానామస్తి ప్రధానం యస్మాద్వ్యక్తముత్పన్నమ్ । తథా సమన్వయాదిహ లోకే ప్రసిద్ధిర్దృష్టా యథా వ్రతధారిణం బటుం దృష్ట్వా సమన్వయతి నూనమస్య పితరౌ బ్రాహ్మణావితి ఏవమిదం త్రిగుణం మహదాదిలిఙ్గం దృష్ట్వా సాధయామోఽస్య యత్ కారణం భవిష్యతీతి అతః సమన్వయాదస్తి ప్రధానమ్ । తథా శక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ ఇహ యో యస్మిన్ శక్తః స తస్మిన్నేవార్థే ప్రవర్తతే యథా కులాలో ఘటస్య కరణే సమర్థో ఘటమేవ కరోతి న పటం రథం వా । తథాస్తి ప్రధానం కారణం కుతః కారణకార్యవిభాగాత్ । కరోతీతి కారణమ్ । క్రియత ఇతి కార్యమ్ । కారణస్య కార్యస్య చ విభాగో యథా ఘటో దధిమధూదకపయసాం ధారణే సమర్థో న తథా తత్కారణం మృత్పిణ్డః । మృత్పిణ్డో వా ఘటం నిష్పాదయతి న చైవం ఘటో మృత్పిణ్డమ్ । ఏవం మహదాదిలిఙ్గం దృష్ట్వానుమీయతే । అస్తి విభక్తం తత్ కారణం యస్య విభాగ ఇదం వ్యక్తమితి । ఇతశ్చ అవిభాగాద్వైశ్వరూపస్య విశ్వం జగత్ తస్య రూపం వ్యక్తిః । విశ్వరూపస్య భావో వైశ్వరూపం తస్యావిభాగాదస్తి ప్రధానం యస్మాత్త్రైలోక్యస్య పఞ్చానాం పృథివ్యాదీనాం మహాభూతానాం పరస్పరం విభాగో నాస్తి మహాభూతేష్వన్తర్భూతాస్త్రయో లోకా ఇతి పృథివ్యాపస్తేజో వాయురాకాశమితి ఏతాని పఞ్చమహాభూతాని ప్రలయకాలే

సృష్టిక్రమేణైవావిభాగం యాన్తి తన్మాత్రేషు పరిణామిషు తన్మాత్రాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి చాహంకారే అహంకారో బుద్ధౌ బుద్ధిః ప్రధానే ఏవం త్రయో లోకాః ప్రలయకాలే ప్రకృతావవిభాగం గచ్ఛన్తి తస్మాదవిభాగాత్ క్షీరదధివద్వ్యక్తావ్యక్తయోరవ్యక్తం కారణమ్ I అతశ్చ I

కారణమస్త్యవ్యక్తం ప్రవర్తతే త్రిగుణతః సముదయాచ్చ I

పరిణామతః సలిలవత్ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్ II ౧౬ II

గౌడపాదభాష్య

అవ్యక్తం ప్రఖ్యాతం కారణమస్తి యస్మాన్మహదాదిలిఙ్గం ప్రవర్త్తతే I త్రిగుణతః త్రిగుణాత్ సత్త్వరజస్తమోగుణా యస్మింస్తత్త్రిగుణం తత్కిముక్తం భవతి సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థా ప్రధానమ్ I తథా సముదయాత్ యథా గంగాశ్రోతాంసి త్రిణీ రుద్రమూర్ద్ధని పతితాని ఏకం స్రోతో జనయతి ఏవం త్రిగుణమవ్యక్తమేకం వ్యక్తం జనయతి తథా వా తన్తవః సముదితాః పటం జనయన్తి ఏవమవ్యక్తం గునసముదయాన్మహదాది జనయతీతి త్రిగుణతః సముదయాచ్చ వ్యక్తం జగత్ ప్రవర్త్తతే I యస్మాదేకస్మాత్ ప్రధానాద్వ్యక్తం తస్మాదేకరూపేణ భవితవ్యమ్ I నైష దోషః పరిణామతః సలిలవత్ ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాదేకస్మాత్ ప్రధానాత్ త్రయో లోకాః సముత్పన్నాస్తుల్యభావా న భవన్తి దేవాః సుఖేన యుక్తా మనుష్యా దుఃఖేన తిర్యఞ్చో మోహేన ఏకస్మాత్ ప్రధానాత్ ప్రవృత్తం వ్యక్తం ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్ పరిణమాతః సలిలవద్భవతి I ప్రతిప్రతీతి వీప్సా I గుణానామాశ్రయో గుణాశ్రయస్తద్విశేషస్తం గుణాశ్రయవిశేషం ప్రతినిధాయ ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషం పరిణామాత్ ప్రవర్త్తతే వ్యక్తం యథా ఆకాశాదేకరసం సలిలం పతితం నానారూపాత్సంశ్లేషాద్విద్యతే తద్రసాన్తరైరేవమేకస్మాత్ ప్రధానాత్ ప్రవృత్తాస్త్రయో లోకా నైకస్వభావా భవన్తి దేవేషు సత్త్వముత్కటం రజస్తమసీ ఉదాసీనే తేన తేఽత్యన్తసుఖినో మనుష్యేషు రజ ఉత్కటం భవతి సత్త్వతమసీ ఉదాసీనే తేన తేఽత్యన్తదుఃఖినో తిర్యక్షు తమ ఉత్కటం భవతి సత్త్వజసీ ఉదాసీనే తేన తేఽత్యన్తమూఢాః I ఏవమార్యాద్వయేన ప్రధానస్యాస్తిత్వమభ్యుపగమ్యతే I ఇతశ్చోత్తరం పురుషాస్తిత్వప్రతిపాదనార్థమాహ I

సఙ్ఘాతపరార్థత్వాత్త్రిగుణాదివిపర్యయాదధిష్ఠానాత్ ।

పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాత్కైవల్యార్థప్రవృత్తేశ్చ ॥ ౧౭ ॥

గౌడపాదభాష్య

యదుక్తం వ్యక్తావ్యక్తవిజ్ఞానాన్మోక్షః ప్రాప్యత ఇతి తత్ర వ్యక్తాదనన్తరమవ్యక్తం పఞ్చభిః కారణైరధిగతమవ్యక్తవత్ పురుషోఽపి సూక్ష్మస్తస్యాధునానుమితాస్తిత్వం ప్రతిక్రియతే । అస్తి పురుషః కస్మాత్ సంఘాతపరార్థత్వాత్ । యోఽయం మహదాది సంఘాతః స పురుషార్థ ఇత్యనుమీయతే అచేతనత్వాత్ పర్యఙ్కవత్ । యథా పర్యఙ్క ప్రత్యేకం గాత్రోత్పలకపాదవటతూలీప్రఛాదనపటోపధానసంఘతః పరార్థో నహి స్వార్థః పర్యఙ్కస్య నహి కిఞ్చిదపి గాత్రోత్పలాద్యవయవానాం పరస్పరం కృత్యమస్తి । అతోఽవగమ్యతేఽస్తి పురుషో యః పర్యఙ్కే శేతే యస్యార్థం పర్యఙ్కస్తత్పరార్థమిదం శరీరం పఞ్చానాం మహాభూతానాం సంఘాతో వర్త్తతేఽస్తి పురుషో యస్యేదం భోగ్యశరీరం భోగ్యం మహదాదిసంఘాతరూపం సముత్పన్నమితి । ఇతశ్చాత్మాఽస్తి త్రిగుణాదివిపర్యయాత్ యదుక్తం పూర్వస్యామార్యాయాం త్రిగునమవివేకివిషయ ఇత్యాది । తస్మాద్విపర్యయాద్యేనోక్తం తద్విపరీతస్తథా పుమాన్ । అధిష్ఠానాద్యథేహ లంఘనల్పవనధావనసమర్థైరశ్వైర్యుక్తో రథః సారథినాఽధిష్ఠితః ప్రవర్త్తతే తథాత్మాఽధిష్ఠానాచ్ఛరీరమితి । తథా చోక్తం షష్ఠితన్త్రే పురుషాధిష్ఠితం ప్రధానం ప్రవర్త్తతే । అతోఽస్త్యాత్మాభోక్తృత్వాత్ । యథా మధురామ్లలవణకటుతిక్తకషాయషడ్రసోపబృంహిత్స్య సంయుక్తస్యాన్నస్య సాధ్యతే ఏవం మహదాదిలిఙ్గస్య భోక్తృత్వాభావాదస్తి స ఆత్మా యస్యేదం భోగ్యం శరీరమ్తి । ఇతశ్చ కైవల్యార్థమ ప్రవృత్తేశ్చ కేవలస్య భావః కైవల్యం తన్నిమితం యా చ ప్రవృత్తిస్తస్యాః స్వకైవల్యార్థం ప్రవృత్తేః సకాశాదనుమీయతే అస్త్యాత్మేతి యతో సర్వో విద్వానవిద్వాంశ్చ సంసారసన్తానక్షయమిచ్ఛతి । ఏవమేభిర్హేతుభిరస్త్యాత్మా శరీరాద్వ్యతిరిక్తః । అథ స కిమేకహ సర్వశరీరేఽధిష్ఠాతా మణిరసనాత్మకసూత్రవత్ ఆహోస్విద్బహవ ఆత్మానః ప్రతిశరీరమధిష్ఠాతార ఇత్యత్రోచ్యతే ।

జన్మమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ ।

పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ ॥ ౧౮ ॥

గౌడపాదభాష్య

జన్మ చ మరణం చ కరణాని చ జన్మమరణకరణాని తేషాం ప్రతినియమాత్ ప్రత్యేకనియమాదిత్యర్థః । యద్యేక ఏవ ఆత్మా స్యాత్తత ఏకస్య జన్మని సర్వ ఏవ జాయేరన్ ఏకస్య మరణే సర్వేఽపి మ్రియేరన్ ఏకస్య కరణవైకల్యే బాధిర్యాన్ధమూకత్వకుణత్వఖంజత్వలక్షణే సర్వేఽపి బధిరాన్ధకుణిఖంజాః స్యుర్న చైవం భవతి తస్మాజ్జన్మమరణకరణానాం ప్రతినియమాత్ పురుషబహుత్వం సిద్ధమ్ । ఇతశ్చాయుగపత్ ప్రవృత్తేశ్చ యుగపదేకకాలం న యుగపదయుగపత్ ప్రవర్త్తనం యస్మాదయుగపద్ధర్మాదిషు ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే ఏకే ధర్మే ప్రవృత్తా అన్యేఽధర్మే వైరాగ్యేఽన్యే జ్ఞానేఽన్యే ప్రవృత్తాః తస్మాదయుగపత్ ప్రవృత్తేశ్చ బహవ ఇతి సిద్ధమ్ । కిఞ్చాన్యత్త్రైగుణ్యావిపర్యయాచ్చైవ త్రిగుణభావవిపర్యయాచ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధమ్ । యథా సామాన్యే జన్మని ఏకః సాత్త్వికః సుఖీ । అన్యో రాజసో దుఃఖీ । అన్యస్తామసో మోహవాన్ । ఏవం త్రైగుణ్యవిపర్యయాద్బహుత్వం సిద్ధమితి । అకర్త్తా పురుష ఇత్యేతదుచ్యతే ।

తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్య ।

కైవల్యం మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వమకర్తృభావశ్చ ॥ ౧౯ ॥

గౌడపాదభాష్య

తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్తస్మాచ్చ యథోక్తత్త్రైగుణ్యవిపర్యాసాద్విపర్యయాన్నిర్గుణః పురుషో వివేకీ భోక్తేత్యాదిగుణానాం పురుషస్య యో విపర్యాస ఉక్తస్తస్మాత్ సత్త్వరజస్తమఃసు కర్త్తృభూతేషు సాక్షిత్వం సిద్ధం పురుషస్యేతి యోఽయమధికృతో బహుత్వం ప్రతి । గుణా ఏవ కర్త్తారః ప్రవర్త్తన్తే సాక్షీ న ప్రవర్తతే నాపి నివర్త్తత ఏవ । కించాన్యత్ కైవల్యం కేవలభావః కైవల్యమన్యత్వమిత్యర్థః । త్రిగుణేభ్యః కేవలః । అన్యన్మాధ్యస్థ్యం మధ్యస్థభావః పరివ్రాజకవత్ మధ్యస్థః పురుషః । యథా కశ్చిత్ పరివ్రాజకో గ్రామీణేషు కర్షణార్థేషు ప్రవృత్తేషు కేవలో మధ్యస్థః పురుషోఽప్యేవం గుణేషు వర్త్తమానేషు న ప్రవర్త్తతే । తస్మాద్ద్రష్టృత్వమకర్త్తృభావాశ్చ యస్మాన్మధ్యస్థస్తస్మాద్ద్రష్టా తస్మాదకర్త్తా పురుషస్తేషాం కర్మణామితి సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః కర్మకర్త్తృభావేన ప్రవర్త్తన్తే న పురుష ఏవం పురుషస్యాస్తిత్వం చ సిద్ధమ్ । యస్మాత్కర్త్తా పురుషస్తత్కథమధ్యవసాయం కరోతి ధర్మం

కరిష్యామ్యధర్మం న కరిష్యామీత్యతః కర్తా భవతి న చ కర్తా పురుష ఏవముభయాత్ర దోషః స్యాదితి । అత ఉచ్యతే ।

తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ ।

గుణకర్తృత్వేఽపి తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః ॥ ౨౦ ॥

గౌడపాదభాష్య

ఇహ పురుషశ్చేతనాకృత్ తేన చేతనావభాసం యుక్తం మహదాదిలిఙ్గం చేతనావదివ భవతి యథా లోకే ఘటాః శీతసంయుక్తః శీత ఉష్ణసంయుక్త ఉష్ణ ఏవం మహదాది లిఙ్గం తస్య సంయోగాత్ పురుషసంయోగాచ్చేతనావదివ భవతి తస్మాద్గుణా అధ్యవసాయం కుర్వన్తి న పురుషః । యద్యపి లోకే పురుషః కర్తా గంతేత్యాది ప్రయుజ్యతే తథాప్యకర్తా పురుషః కథం గుణకర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనో గుణానాం కర్తృత్వే సతి ఉదాసీనోఽపి పురుషః కర్తేవ భవతి న కర్తా । అత్ర దృష్టాన్తో భవతి యథాఽచౌరశ్చౌరైః సహ గృహీతశ్చౌర ఇత్యవగమ్యత ఏవం త్రయో గుణాః కర్తారస్తైః సంయుక్తః పురుషోఽకర్తాఽపి కర్తా భవతి కర్తృసంయోగాత్ । ఏవం వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞానాం విభాగో విఖ్యాతో యద్విభాగాన్మోక్షప్రాప్తిరితి । అథైతయోః ప్రధానపురుషయోః కిం హేతుః సంఘాత ఉచ్యతే ।

పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య ।

పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతః సర్గః ॥ ౨౧ ॥

గౌడపాదభాష్య

పురుషస్య ప్రధానేన సహ సంయోగో దర్శనార్థం ప్రకృతిం మహదాదికార్యభూతపర్యన్తం పురుషః పశ్యతి ఏతదర్థం ప్రధానస్యాపి పురుషేణ సంయోగః । కైవల్యార్థం స చ సంయోగః పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి ద్రష్టవ్యః యథా ఏకః పఙ్గురేకశ్చాన్ధ ఏతౌ ద్వావపి గచ్ఛన్తౌ మహతా

సామర్థ్యేనాటవ్యాం సార్థస్య స్తేనకృతాదుపప్లవాత్ స్వబన్ధుపరిత్యక్తో దైవాదితశ్చేరుశ్చ స్వగత్యా చ తౌ సంయోగముపయాతౌ పునస్తయోః స్వవచసో విశ్వస్తత్వేన సంయోగో గమనార్థం దర్శనార్థం చ భవత్యన్ధేన పంగుః స్కన్ధమారోపితః ఏవం శరీరారూఢపంగుదర్శితేన మార్గేణాన్ధో యాతి పంగుశ్చాన్ధస్కన్ధారూఢః I ఏవం పురుషే దర్శనశక్తిరస్తి పంగువన్న క్రియా ప్రధానే క్రియాశక్తిరస్త్యన్ధవన్న దర్శనశక్తిః I యథా వానయోః పంగ్వన్ధయోః కృతార్థయోర్విభాగో భవిష్యతీప్సితస్థానప్రాప్తయోరేవం ప్రధానమపి పురుషస్య మోక్షం కృత్వా నివర్త్తతే పురుషోఽపి ప్రధానం దృష్ట్వా కైవల్యం గచ్ఛతి తయోః కృతార్థయోర్విభాగో భవిష్యతి I కిం చాన్యత్ తత్కృతః సర్గస్తేన సంయోగేన కృతస్తత్కృతః సర్గః సృష్టిః I యథా స్త్రీ పురుషసంయోగాత్ సుతోత్పత్తిస్తతః ప్రధానపురుషసంయోగాత్ సర్గస్యోత్పత్తిః I ఇదానీం సర్వవిభాగదర్శనార్థమాహ I

ప్రకృతేర్మహాంస్తతోఽహఙ్కారస్తస్మాద్గణశ్చ షోడశకః I

తస్మాదపి షోడశకాత్పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని ॥ ౨౨ ॥

గౌడపాదభాష్య

ప్రకృతిః ప్రధానం బ్రహ్మ అవ్యక్తం బహుధానకం మాయేతి పర్యాయాః I అలిఙ్గస్యాః ప్రకృతేః సకాశాన్మహానుత్పద్యతే మహాన్ బుద్ధిరాసురీ మతిః ఖ్యాతిర్జ్ఞానం ప్రజ్ఞాపర్యాయైరుత్పద్యతే తస్మాచ్చ మహతోఽహంకార ఉత్పద్యతేఽహంకారో భూతాదివైకృతస్తైజసోఽభిమాన ఇతి పర్యాయాః తస్మాద్గణశ్చ షోడశకః తస్మాదహంకారాచ్చోడశకః షోడశస్వరూపేణ గుణ ఉత్పద్యతే I స యథా I పఞ్చతన్మాత్రాణి శబ్దతన్మాత్రం స్పర్శతన్మాత్రం రుపతన్మాత్రం రసతన్మాత్రం గన్ధతన్మాత్రమితి I తన్మాత్రసూక్ష్మపర్యాయవాచ్యాని I తత ఏకాదశేన్ద్రియాణి శ్రోత్రం త్వక్ చక్షుషీ జిహ్వా ఘ్రాణమితి పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి I వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాః పఞ్చకర్మేన్ద్రియాణ్యుభయాత్మకమేకాదశం మన ఏష షోడశకో గణోఽహంకారాదుత్పద్యతే I కించ పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని తస్మాచ్చోడశకాద్గణాత్ పఞ్చభ్యస్తన్మాత్రేభ్యః సకాశాత్ పఞ్చ వై మహాభూతాన్యుత్పద్యన్తే I యదుక్తం శబ్దతన్మాత్రాదాకాశం స్పర్శతన్మాత్రాద్వాయుః రూపతన్మాత్రాత్తేజః రసతన్మాత్రాదాపః గన్ధతన్మాత్రాత్ పృథివీ ఏవం పఞ్చభ్యః పరమాణుభ్యః పఞ్చమహాభూతాన్యుత్పద్యన్తే I యదుక్తం వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి తత్ర మహదాదిభూతాన్తం త్రయోవింశతిభేదం వ్యాఖ్యాతమవ్యక్తమపి భేదానాం పరిమాణాదిత్యాదినా వ్యాఖ్యాతం పురుషోఽపి

సంఘాతపరార్థత్వాదిత్యాదిభిర్హేతుభిర్వ్యాఖ్యాతః । ఏవమేతాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని యైస్త్రైలోక్యం వ్యాప్తం జానాతి తస్య భావోఽస్తిత్వం తత్త్వం యథోక్తమ్ ।

పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞో యత్ర తత్రాశ్రమే రతః ।

జటీ ముణ్డీ శిఖీ వాఽపి ముచ్యతే నాత్ర సంశయః ।

తాని యథా ప్రకృతిః పురుషో బుద్ధిరహంకారః పఞ్చతన్మాత్రా ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతాని ఇత్యేతాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని । తత్రోక్తం ప్రకృతేర్మహానుత్పద్యతే తస్య మహతః కిం లక్షణమిత్యేతదాహ ।

అధ్యవసాయో బుద్ధిర్ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్ ।

సాత్త్వికమేతద్రూపం తామసమస్మాద్విపర్యస్తమ్ ॥ ౨౩ ॥

గౌడపాదభాష్య

అధ్యవసాయో బుద్ధిలక్షణమ్ । అధ్యవసనమధ్యవసాయః యథా బీజే భవిష్యద్వృత్తికోఽఙ్కురస్తద్వదధ్యవసాయోఽయం ఘటోఽయం పట ఇత్యేవం స్యతి యా సా బుద్ధిరితి లక్ష్యతే సా చ బుద్ధిరష్టాఙ్గికా సాత్త్వికతామసరూపభేదాత్ తత్ర బుద్ధేః సాత్త్వికం రూపం చతుర్విధం భవతి ధర్మో జ్ఞానం వైరాగ్యమైశ్వర్యం చేతి తత్ర ధర్మో నామ దయాదానయమనియమలక్షణస్తత్ర యమా నియమాశ్చ పాతఞ్జలేఽభిహితా అహింసాసత్యాస్తేయబ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహా యమాః శౌచసంతోషతపఃస్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధా నియమాః । జ్ఞానం ప్రకాశోఽవగమో భానమితి పర్యాయాస్తచ్చ ద్వివిధం బాహ్యామాభ్యన్తరం చేతి తత్ర బాహ్యం నామ వేదాః శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛన్దోజ్యోతిషాఖ్యషడఙ్గసహితాః పురాణాని న్యాయమీమాంసాధర్మశాస్త్రాణి చేతి । ఆభ్యన్తరం ప్రకృతిపురుషజ్ఞానమియం ప్రకృతిః సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థాఽయం పురుషః సిద్ధో నిర్గుణోవ్యాపీ చేతన ఇతి । తత్ర బాహ్యజ్ఞానేన లోకపంక్తిర్లోకానురాగ ఇత్యర్థః । ఆభ్యన్తరేణ జ్ఞానేన మోక్ష ఇత్యర్థః వైరాగ్యమపి ద్వివిధం బాహ్యామాభ్యన్తరం చ బాహ్యం దృష్టవిషయవైతృష్ణ్యమర్జనరక్షణక్షయసంగహింసాదోషదర్శనాత్ విరక్తస్యాభ్యన్తరం ప్రధానమప్యత్ర స్వప్నేన్ద్రజాలసదృశమితి విరక్తస్య గోక్షేప్సోర్యదుత్పద్యతే తదాభ్యన్తరం వైరాగ్యమ్ । ఐశ్వర్యమీశ్వరభావస్తచ్చాష్టగుణమణిమా మహిమా గరిమా లఘిమా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్యమీశిత్వం వశిత్వం యత్రకామావసాయిత్వం చేతి । అణోర్భావోఽణిమా సూక్ష్మో

భూత్వా జగతి విచరతీతి । మహిమా మహాన్ భూత్వా విచరతీతి । లఘిమా మృణాలీతూలావయవాదపి లఘుతయా పుష్పకేసరాగ్రేష్వపి తిష్ఠతి । ప్రాప్తిరభిమతం వస్తు యత్ర తత్రావస్థితః ప్రాప్నోతి । ప్రాకామ్యం ప్రకామతో యదేవేష్యతి తదేవ విదధాతి । ఈశిత్వం ప్రభుతయా త్రైలోక్యమపీష్టే । వశిత్వం సర్వం వశీభవతి । యత్ర కామావసాయిత్వం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం యత్ర కామస్తత్రైవాస్య స్వేచ్ఛయా స్థానాసనవిహారానాచరతీతి । చత్వార ఏతాని బుద్ధేః సాత్త్వికాని రూపాణి యదా సత్త్వేన రజస్తమసీ అభిభూతే తదా పుమాన్ బుద్ధిగుణాన్ ధర్మాదీనాప్నోతి । కించాన్యత్ తామసమస్మాద్విపర్యస్తమస్మాద్ధర్మాదేర్విపరీతం తామసం బుద్ధిరూపం ధర్మాద్విపరీతోఽధర్మ ఏవమజ్ఞానమవైరాగ్యమానైశ్వర్యమితి । ఏవం సాత్త్వికైస్తామసైః స్వరూపైరష్టాంగా బుద్ధిస్త్రిగుణాదవ్యక్తాదుత్పద్యతే । ఏవం బుద్ధిలక్షణముక్తమహంకారలక్షణముచ్యతే ।

అభిమానోఽహఙ్కారస్తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః ।

ఐన్ద్రియ ఏకాదశకస్తన్మాత్రపఞ్చకశ్చైవ ॥ ౨౪ ॥

గౌడపాదభాష్య

ఏకాదశకశ్చ గణ ఏకాదశేన్ద్రియాణి తథా తన్మాత్రో గణః పఞ్చకః పఞ్చలక్షణోపేతః శబ్దతన్మాత్రస్పర్శతన్మాత్రరూపతన్మాత్రరసతన్మాత్రగన్ధతన్మాత్రలక్షణోపేతః కిం లక్షణాత్ సర్గ ఇత్యేతదాహ ।

సాత్త్విక ఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహఙ్కారాత్ ।

భూతాదేస్తన్మాత్రః స తామసస్తైజసాదుభయమ్ ॥ ౨౫ ॥

గౌడపాదభాష్య

సత్త్వేనాభిభూతే యదా రజస్తమసీ అహంకారే భవతస్తదా సోఽహంకారః సాత్త్వికస్తస్య చ పూర్వాచార్యైః సంజ్ఞా కృతా వైకృత ఇతి తస్మాద్వికృతాదహంకారాదేకాదశక ఇన్ద్రియగణ ఉత్పద్యతే । తస్మాత్ సాత్త్వికాని విశుద్ధానీన్ద్రియాణి స్వవిషయసమర్థాని తస్మాదుచ్యతే

సాత్త్వికఏకాదశక ఇతి । కించాన్యద్భూతాదేస్తన్మాత్రః స తామసః తమసాభిభూతే సత్త్వరజసీ అహంకారే యదా భవతః సోఽహంకారస్తామస ఉచ్యతే తస్య పూర్వాచార్యకృతా సంజ్ఞా భూతాదిస్తస్మాద్భూతాదేరహంకారాత్తన్మాత్రః పఞ్చకో గణ ఉత్పద్యతే భూతానామాదిభూతస్తమోబహుల స్తేనోక్తః స తామస ఇతి । తస్మాద్భూతాదేః పఞ్చతన్మాత్రకో గణః కించ తైజసాదుభయం యదారజసాభిభూతే సత్త్వతమసీ భవతస్తదా తస్మాత్ సోఽహంకారస్తైజస ఇతి సంజ్ఞాం లభతే తస్మాత్తైజసాదుభయముత్పద్యతే । ఉభయమితి ఏకాదశో గణస్తన్మాత్రః పఞ్చకః । యోఽయం సాత్త్వికోఽహంకారో వైకృతికో వైకృతో భూత్వా ఏకాదశేన్ద్రియాణ్యుత్పాదయతి స తైజసమహంకారం సహాయం గృహ్ణాతి సాత్త్వికో నిష్క్రియః స తైజసయుక్త ఇన్ద్రియోత్పత్తౌ సమర్థః తథా తామసోఽహంకారో భూతాదిః సంజ్ఞితో నిష్క్రియత్వాత్తైజసేనాహంకారేణ క్రియావతా యుక్తస్తన్మాత్రాణ్యుత్పాదయతి తేనోక్తం తైజసాదుభయమితి ఏవం తైజసేనాహంకారేణేన్ద్రియాణ్యేకాదశ పఞ్చతన్మాత్రాణి కృతాని భవన్తి ఏకాదశక ఇత్యుక్తః యో వైకృతాత్ సాత్త్వికాదహంకారాదుత్పద్యతే తస్య కా సంజ్ఞేత్యాహ ।

బుద్ధీన్ద్రియాణి చక్షుఃశ్రోత్రఘ్రాణరసనస్పర్శనకాని ।

వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్ కర్మేన్ద్రియాణ్యాహుః ॥ ౨౬ ॥

గౌడపాదభాష్య

చక్షురాదీని స్పర్శనపర్యన్తాని బుద్ధీన్ద్రియాణ్యుచ్యన్తే । స్పృశ్యతే అనేనేతి స్పర్శనం త్వగిన్ద్రియం తద్వాచీ సిద్ధః స్పర్శనశబ్దోఽస్తి తేనేదం పఠ్యతే స్పర్శనకానీతి శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాన్ పఞ్చవిషయాన్ బుధ్యన్తే అవగచ్ఛన్తీతి పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి । వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్ కర్మేన్ద్రియాణ్యాహుః కర్మ కుర్వన్తీతి కర్మేన్ద్రియాణి । తత్ర వాగ్వదతి హస్తౌ నానావ్యాపారం కురుతః పాదౌ గమనాగమనం పాయురుత్సర్గం కరోతి ఉపస్థ ఆనందం ప్రజోత్పత్త్యా । ఏవం బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియభేదేన దశేన్ద్రియాణి వ్యాఖ్యాతాని మన ఏకాదశకం కిమాత్మకం కిం స్వరూపం చేతి తదుచ్యతే ।

ఉభయాత్మకమత్ర మనః సఙ్కల్పకమిన్ద్రియం చ సాధర్మ్యాత్ ।

గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వం బాహ్యభేదాచ్ఛ ॥ ౨౭ ॥

గౌడపాదభాష్య

అత్రేన్ద్రియవర్గే మన ఉభయాత్మకం బుద్ధీన్ద్రియేషు బుద్ధీన్ద్రియవత్ కర్మేన్ద్రియేషు కర్మేన్ద్రియవత్ కస్మాద్బుద్ధీన్ద్రియాణాం ప్రవృత్తిం కల్పయతి కర్మేన్ద్రియాణాం చ తస్మాదుభయాత్మకం మనః సంకల్పయతీతి సంకల్పకమ్ । కించాన్యదిన్ద్రియం చ సాధర్మ్యాత్ సమానధర్మభావాత్ సాత్త్వికాహంకారాద్బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి మనసా సహోత్పద్యమానాని మనసః సాధర్మ్యం ప్రతి తస్మాత్సాధర్మ్యాన్మనోఽపీన్ద్రియమేవమేతాన్యేకాదశేన్ద్రియాణి సాత్త్వికాద్వైకృతాదహంకారాదుత్పన్నాని । తత్ర మనసః కా వృత్తిరితి । సంకల్పో వృత్తిః । బుద్ధీన్ద్రియాణాం శబ్దాదయో వృత్తయః కర్మేన్ద్రియాణాం వచనాదయోఽథైతానీన్ద్రియాణి భిన్నాని భిన్నార్థగ్రాహకాణి కిమీశ్వరేణోత స్వభావేన కృతాని యతః ప్రధానబుద్ధ్యహంకారా అచేతనాః పురుషోఽప్యకర్తేత్యత్రాహ । ఇహ సాంఖ్యానాం స్వభావో నామ కశ్చిత్కారణమస్తి । అత్రోచ్యతే గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వం బాహ్యభేదాశ్చ । ఇమాన్యేకాదశేన్ద్రియాణి శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః పఞ్చానాం వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ పఞ్చానాం సంకల్పశ్చ మనస ఏవమేతే భిన్నానామేవేన్ద్రియాణామర్థాః గుణపరిణామవిశేషాత్ గుణానాం పరిణామో గుణపరిణామస్తస్య విశేషాదిన్ద్రియాణాం నానాత్వం బాహ్యార్థభేదాశ్చ । అథైతన్నానాత్వం నేశ్వరేణ నాహంకారేణ న బుద్ధ్యా న ప్రధానేన న పురుషేణ స్వభావాత్ కృతగుణపరిణామేనేతి । గుణానామచేతనత్వాన్న ప్రవర్తన్తే ప్రవర్తన్త ఏవ కథం వక్ష్యతీహైవ వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య పురుషస్య విమోక్షార్థం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య । ఏవమచేతనగుణాః ఏకాదశేన్ద్రియభావేన ప్రవర్తన్తే విశేషా అపి తత్కృతా ఏవ యేనోచ్చైః ప్రదేశే చక్షుఃఖలోకనాయ స్థితం తథా ఘ్రాణం తథా శ్రోత్రం తథా జిహ్వా స్వదేశే స్వార్థగ్రహణాయ । ఏవం కర్మేన్ద్రియాణ్యపి యథాయథం స్వార్థసమర్థాని స్వదేశావస్థితాని స్వభావతో గుణపరిణామవిశేషాదేవ న తదర్థా అపి యత ఉక్తం శాస్త్రాన్తరే । గుణా గుణేషు వర్తన్తే గుణానాం యా వృత్తిః సా గుణవిషయా ఏవేతి బాహ్యార్థా విజ్ఞేయా గుణకృతా ఏవేత్యర్థః । ప్రధానం యస్య కారణమితి । అథేన్ద్రియస్య కస్య కా వృత్తిరిత్యుచ్యతే ।

శబ్దాదిషు పఞ్చానామాలోచనమాత్రమిష్యతే వృత్తిః ।

వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ పఞ్చానామ్ ॥ ౨౮ ॥

గౌడపాదభాష్య

మాత్రశబ్దో విశేషార్థః । అవిశేషవ్యావృత్యర్థో యథా భిక్షా మాత్రం లభ్యతే నాన్యో విశేష ఇతి । తథ చక్షూ రూపమత్రే న రసాదిషు ఏవం శేషాణ్యపి తద్యథా చక్షుషో రూపం జిహ్వాయా రసో ఘ్రాణస్య గన్ధః శ్రోత్రస్య శబ్దః త్వచః స్పర్శః । ఏవమేషాం బుద్ధీన్ద్రియాణాం వృత్తిః కథితా కర్మేన్ద్రియాణాం వృత్తిః కథ్యతే వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ పఞ్చానాం కర్మేన్ద్రియాణామిత్యర్థః । వాచో వచనం హస్తయోరాదానం పాదయోర్విహరణం పాయోర్భుక్తస్యాహారస్య పరిణతమలోత్సర్గః ఉపస్థస్యానన్దః సుతోత్పత్తిర్విషయా వృత్తిరితి సమ్బన్ధః । అధునా బుద్ధ్యహంకారమనసాముచ్యతే ।

స్వాలక్షణ్యా వృత్తిస్త్రయస్య సైషా భవత్యసామాన్యా ।

సామాన్యకరణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ॥ ౨౯ ॥

గౌడపాదభాష్య

స్వలక్షణస్వభావా స్వాలక్షణ్యా । అధ్యవసాయో యో బుద్ధిరితి లక్షణముక్తం సైవ బుద్ధివృత్తిః । తథాఽభిమానోఽహంకార ఇత్యభిమానలక్షణోఽభిమానవృత్తిశ్చ । సంకల్పకం మన ఇతి లక్షణముక్తం తేన సంకల్ప ఏవ మనసో వృత్తిః । త్రయస్య బుద్ధ్యహంకారమనసాం స్వాలక్షణ్యా వృత్తిరసామాన్యా యా ప్రాగభిహితా బుద్ధీన్ద్రియాణాం చ వృత్తిః సాఽప్యసామాన్యైవేతి । ఇదానీం సామాన్యా వృత్తిరాఖ్యాయతే । సామాన్యకారనవృత్తిః సామాన్యేన కరణానాం వృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానా ఇతి పఞ్చ వాయవః సర్వేన్ద్రియాణాం సామాన్యా వృత్తిర్యతః । ప్రాణో నామ వాయుర్ముఖనాసికాన్తర్గోచరస్తస్య యత్ స్పన్దనం కర్మ తత్ త్రయోదశవిధస్యాపి సామాన్యా వృత్తిః సతి ప్రాణే యస్మాత్ కరణానామాత్మలాభ ఇతి । ప్రాణోఽపి పఞ్జరశకునివత్ సర్వస్య చలనం కరోతీతి । ప్రాణనాత్ ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే । తథాఽపనయనాదపానస్తత్ర యత్స్పన్దనం తదపి సామాన్యవృత్తిరిన్ద్రియస్య । తథా సమానో మధ్యదేశవర్తీ య ఆహారాదినయనాత్సమం నయనాత్ సమానో వాయుస్తత్ర యత్స్పన్దనం తత్ సామాన్యం కరణవృత్తిః । తథా ఊర్ధ్వారోహణాదుత్కర్షాదున్నయనాద్వా ఉదానో నాభిదేశమస్తకాన్తర్గోచరస్తత్రోదానే యత్స్పన్దనం తత్ సర్వేన్ద్రియాణాం సామాన్యా వృత్తిః । కించ శరీరవ్యాప్తిరభ్యన్తరవిభాగశ్చ యేన క్రియతేఽసౌ శరీరవ్యాప్త్యాకాశవద్వ్యానస్తత్ర యత్ స్పన్దనం తత్ కరణజాలస్య సామాన్యా

వృత్తిరితి । ఏవమేతే పఞ్చ వాయవః సామాన్యకరణవృత్తిరితి వ్యాఖ్యాతాః త్రయోదశవిధస్యాపి కరణసామాన్యా వృత్తిరిత్యర్థః ।

యుగపచ్చతుష్టయస్య తు వృత్తిః క్రమశశ్చ తస్య నిర్దిష్టా ।

దృష్టే తథాప్యదృష్టే త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిః ॥ ౩౦ ॥

గౌడపాదభాష్య

యుగపచ్చతుష్టయస్య బుద్ధ్యహంకారమనసామేకైకేన్ద్రియసమ్బన్ధే సతి చతుష్టయం భవతి చతుష్టయస్య దృష్టే ప్రతివిషయాధ్యవసాయే యుగపద్వృతిర్బుద్ధ్యహంకారమనశ్చక్షూంషి యుగపదేకకాలం రూపం పశ్యతి స్థాణురయమితి । బుద్ధ్యహంకారమనోజిహ్వా యుగపద్రసం గృహ్ణన్తి । బుద్ధ్యహంకారమనోఘ్రాణాని యుగపద్గన్ధం గృహ్ణన్తి । తథా త్వక్శ్రోత్రే అపి । కించ క్రమశశ్చ తస్య నిర్దిష్టా తస్యేతి చతుష్టయస్యక్రమశశ్చ వృత్తిర్భవతి । యథా కశ్చిత్ పథి గచ్ఛన్ దూరాదేవ దృష్ట్వా స్థాణురయం పురుషో వేతి సంశయే సతి తత్రోపరూఢాం వల్లిం తల్లిఙ్గం పశ్యతి శకునిం వా తతో తస్య మనసా సంకల్పితే సంశయే వ్యవచ్ఛేదభూతా బుద్ధిర్భవతి స్థాణురయమిత్యతోఽహంకారశ్చ నిశ్చయార్థః స్థాణురేవేత్యేవం బుద్ధ్యహంకారమనశ్చక్షుషాం క్రమశో వృత్తిర్దృష్టా యథా రూపే తథా శబ్దాదిష్వపి బోద్ధవ్యా దృష్టే దృష్టవిషయే । కించాన్యత్తథాఽప్యదృష్టే త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిరదృష్టేఽనాగతేఽతీతే చ కాలే బుద్ధ్యహంకారమనసాం రూపే చక్షుః పూర్వికా త్రయస్య వృత్తిః స్పర్శే త్వక్పూర్వికా గన్ధే ఘ్రాణపూర్వికా రసే రసనపూర్వికా శబ్దే శ్రవణపూర్వికా బుద్ధ్యహంకారమనసామనాగతే భవిష్యతి కాలేఽతీతే చ తత్ క్రమశో వృత్తిర్వర్త్తమానే యుగపత్ క్రమశశ్చేతి । కించ ।

స్వాం స్వాం ప్రతిపద్యన్తే పరస్పరాకూతహేతుకాం వృత్తిమ్ ।

పురుషార్థ ఏవ హేతుర్న కేనచిత్కార్యతే కరణమ్ ॥ ౩౧ ॥

గౌడపాదభాష్య

స్వాం స్వామితి వీప్సా బుద్ధ్యహంకారమనాంసి స్వాం స్వాం వృత్తిం పరస్పరాకూతహేతుకామాకూతకాదరాసమ్భ్రమ ఇతి ప్రతిపద్యన్తే పురుషార్థకరణాయ । బుద్ధేరహంకారాదయో బుద్ధిరహంకారాకూతం జ్ఞాత్వా స్వస్వవిషయం ప్రతిపద్యతే కిమర్థమితి చేత్ పురుషార్థ ఏవ హేతుః పురుషార్థః కర్త్తవ్య ఇత్యేవమర్థం గుణానాం ప్రవృత్తిస్తస్మాదేతాని కరణాని పురుషార్థం ప్రకాశయన్తి కథం స్వయం ప్రవర్తన్తే న కేనచిత్ కార్యతే కరణం పురుషార్థ ఏవైకః కారయతీతి వాక్యార్థో న కేనచిదీశ్వరేణ పురుషేణ కార్యతే ప్రబోధ్యతే కరణమ్ । బుద్ధ్యాది కతివిధం తదిత్యుచ్యతే ।

కరణం త్రయోదశవిధం తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్ ।

కార్యం చ తస్య దశధాహార్యం ధార్యం ప్రకాశ్యం చ ॥ ౩౨ ॥

గౌడపాదభాష్య

కరణం మహదాది త్రయోదశవిధం బోద్ధ్యవ్యం పఞ్చబుద్ధీన్ద్రియాణి చక్షురాదీని పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి వాగాదీనీతి త్రయోదశవిధం కరణం తత్కిం కరోతీత్యేతదాహ తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్ । తత్రాహరణం ధారణం చ కర్మేన్ద్రియాణి కుర్వన్తి ప్రకాశం బుద్ధీన్ద్రియాణి । కతివిధం కార్యం తస్యేతి తదుచ్యతే । కార్యం చ తస్య దశధా తస్య కరణస్య కార్యం కర్తవ్యమితి దశధా దశప్రకారం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాఖ్యం వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాఖ్యమేతద్దశవిధం కార్యం బుద్ధీన్ద్రియైః ప్రకాశితం కర్మేన్ద్రియాణ్యాహరన్తి ధారయన్తి చేతి ।

అన్తఃకరణం త్రివిధం దశధా బాహ్యం త్రయస్య విషయాఖ్యమ్ ।

సామ్ప్రతకాలం బాహ్యం త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమ్ ॥ 33 ॥

గౌడపాదభాష్య

అన్తఃకరణమితి బుద్ధ్యహంకారమనాంసి త్రివిధం మహదాదిభేదాత్ । దశధా బాహ్యం చ బుద్ధీన్ద్రియాణి పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి పఞ్చ దశవిధమేతత్కరణం బాహ్యం తత్ర యస్యాన్తఃకరణస్య విషయాఖ్యం బుద్ధ్యహంకారమనసాం భోగ్యం సామ్ప్రతకాలం శ్రోత్రం వర్త్మానమేవ శబ్దం శృణోతి నాతీతం న చ భవిష్యన్తం చక్షురపి వర్తమానం రూపం పశ్యతి నాతీతం నానాగతం త్వగ్వర్త్మానం స్పర్శం జిహ్వా వర్త్మానం రసం నాసికా వర్త్మానం గన్ధం నాతీతానాగతం చేతి । ఏవం కర్మేన్ద్రియాణి వాగ్వర్త్మానం శబ్దముచ్చారయతి నాతీతం నానాగతం పాణీ వర్త్మానం ఘటమాదదాతే నాతీతమనాగతం పాయూపస్థౌ చ వర్త్మానావుత్సర్గానన్దౌ కురుతో నాతీతౌ నానాగతౌ । ఏవం బాహ్యం కరణం సామ్ప్రతకాలముక్తం త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణం బుద్ధ్యహంకారమనాంసి త్రికాలవిషయాణి బుద్ధిర్వర్త్మానం ఘటం బుధ్యతే అతీతమనాగతం చేతి । అహంకారో వర్త్మానేఽభిమానం కరోత్యతీతేఽనాగతే చ । తథా మనో వర్త్మానే సంకల్పం కురుతే అతీతేఽనాగతే చ ఏవం త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమితి । ఇదానీమిన్ద్రియాణి కతి సవిశేషం విషయం గృహ్ణన్తి కాని నిర్విశేషమితి తదుచ్యతే ।

బుద్ధీన్ద్రియాణి తేషాం పఞ్చ విశేషావిశేషవిషయాణి ।

వాగ్భవతి శబ్దవిషయా శేషాన్యపి పఞ్చవిషయాణి ॥ ३४ ॥

గౌడపాదభాష్య

బుద్ధీన్ద్రియాణి తాని సవిశేషం విషయం గృహ్ణోతి సవిశేషవిషయం మానుషాణాం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాన్ సుఖదుఃఖమోహవిషయయుక్తాన్ బుద్ధీన్ద్రియాణి ప్రకాశయన్తి దేవానాం నిర్విశేషాన్విషయాన్ ప్రకాశయన్తి తథా కర్మేన్ద్రియాణాం మధ్యే వాగ్భవతి శబ్దవిషయా దేవానాం మానుషాణాం చ వాగ్వదతి శ్లోకాదీనుచ్చారయతి తస్మాద్దేవానాం మానుషాణాం చ వాగిన్ద్రియం తుల్యం శేషాణ్యపి వాగ్వ్యతిరిక్తాని పాణిపాదపాయూపస్థసంజ్ఞితాని పఞ్చవిషయాణి శబ్దాదయో యేషాం తాని పఞ్చవిషయాణి శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః పాణౌ సన్తి పఞ్చశబ్దాదిలక్షణాయాం భువి పాదో విహరతి పాయ్విన్ద్రియం పఞ్చక్లృప్తముత్సర్గం కరోతి తథోపస్థేన్ద్రియం పఞ్చలక్షణం శుక్రమానన్దయతి ।

సాన్తఃకరణా బుద్ధిః సర్వం విషయమవగాహతే యస్మాత్ ।

తస్మాత్త్రివిధం కరణం ద్వారి ద్వారాణి శేషాణి ॥ ३५ ॥

గౌడపాదభాష్య

సాన్తఃకరణా బుద్ధిరహంకారమనఃసహితేత్యర్థః యస్మాత్ సర్వం విషయమవగాహతే గృహ్ణాతి త్రిష్వపి కాలేషు శబ్దాదీన్ గృహ్ణాతి తస్మాత్త్రివిధమ కరణం ద్వారి ద్వారాణి శేషాణి శేషాని కరణానీతి వాక్యశేషః । కిం చాన్యత్ ।

ఏతే ప్రదీపకల్పాః పరస్పరవిలక్షణా గుణవిశేషాః ।

కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి ॥ ३६ ॥

గౌడపాదభాష్య

యాని కరణాన్యుక్తాని ఏతే గుణవిశేషాః కిం విశిష్టాః ప్రదీపకల్పాః ప్రదీపవద్విషయప్రకాశకాః పరస్పరవిలక్షణా అసదృశా భిన్నవిషయా ఇత్యర్థః । గుణవిషయా ఇత్యర్థః । గుణవిశేషా గుణేభ్యో జాతాః । కృత్స్నం పురుషస్యార్థం బుద్ధీన్ద్రియాని కర్మేన్ద్రియాణ్యహంకారో మనశ్చైతాని స్వం స్వమర్థం పురుషస్య ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి బుద్ధిస్థం కుర్వన్తీత్యర్థః । యతో బుద్ధిస్థం సర్వం విషయం సుఖాదికం పురుష ఉపలభ్యతే । ఇదం చాన్యత్ ।

సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః ।

సైవ చ విశినష్టి తతః ప్రధానపురుషాన్తరం సూక్ష్మమ్ ॥ ३७ ॥

గౌడపాదభాష్య

సర్వేన్ద్రియగతం త్రిష్వపి కాలేషు సర్వం ప్రత్యుపభోగముపభోగం ప్రతి దేవమనుష్యతిర్యగ్ బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియద్వారేణ సాన్తఃకరణా బుద్ధిః సాధయతి సమ్పాదయతి యస్మాత్ తస్మాత్ సైవ చ విశినష్టి ప్రధానపురుషయోర్విషయవిభాగం కరోతి ప్రధానపురుషాన్తరం నానాత్వమిత్యర్థః । సూక్ష్మమిత్యనధికృతతపశ్చరణైరప్రాప్యమియం ప్రకృతిః సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థా ఇయం బుద్ధిరయమహంకార ఏతాని పఞ్చతన్మాత్రాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతాన్యయమన్యః పురుష ఏభ్యో వ్యతిరిక్త ఇత్యేవ బోధయతి బుద్ధిర్యస్యావాయాదపవర్గో భవతి । పూర్వముక్తం విశేషావిశేషవిషయాణి తత్ కే విషయాస్తచ్చ దర్శయతి ।

తన్మాత్రాణ్యవిశేషాస్తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః ।

ఏతే స్మృతా విశేషాః శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ ॥ ౩౮ ॥

గౌడపాదభాష్య

యాని పఞ్చ తన్మాత్రాణ్యహంకారాదుత్పద్యన్తే తే శబ్దతన్మాత్రం స్పర్శతన్మాత్రం రూపతన్మాత్రం రసతన్మాత్రం గన్ధతన్మాత్రమేతాన్యవిశేషా ఉచ్యన్తే దేవానామేతే సుఖలక్షణా విషయా దుఃఖమోహరహితా స్తేభ్యః పఞ్చభ్యస్తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చమహాభూతాని పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశసంజ్ఞితాని యాన్యుత్పద్యన్తే । ఏతే స్మృతా విశేషాః । గన్ధతన్మాత్రాత్ పృథివీ రసతన్మాత్రాదాపో రూపతన్మాత్రాత్తేజః స్పర్శతన్మాత్రాద్వాయుః శబ్దతన్మాత్రాదాకాశమిత్యేవముత్పన్నాన్యేతాని మహాభూతాన్యేతే విశేషా మానుషాణాం విషయాః శాన్తా సుఖలక్షణా ఘోరా దుఃఖలక్షణా మూఢా మోహజనకా యథాకాశం కస్యచిదనవకాశాదన్తర్గృహాదేర్నిర్గతస్య సుఖాత్మకం శాన్తం భవతి తదేవ శీతోష్ణవాతవర్షాభిభూతస్య దుఃఖాత్మకం ఘోరం భవతి తదేవ పన్థానం గచ్ఛతో వనమార్గాత్ భ్రష్టస్య దిజ్ మోహాన్మూఢం భవతి । ఏవం వాయుర్ఘర్మార్తస్య శాన్తో భవతి శీతార్తస్య ఘోరో ధూలీశర్కరావిమిశ్రోऽతివాన్ మూఢ ఇతి । ఏవం తేజః ప్రభృతిషు ద్రష్టవ్యమ్ । అథాన్యే విశేషాః ।

సూక్ష్మా మాతాపితృజాః సహ ప్రభూతైస్త్రిధా విశేషాః స్యుః ।

సూక్ష్మాస్తేషాం నియతా మాతాపితృజా నివర్తన్తే ॥ ౩౯ ॥

గౌడపాదభాష్య

సూక్ష్మాస్తన్మాత్రాణి యత్సంగృహీతం తన్మాత్రికం సూక్ష్మశరీరం మహదాదిలిఙ్గం సదా తిష్ఠతి సంసరతి చ తే సూక్ష్మాస్తథా మాతాపితృజా స్థూలశరీరోపచాయకా ఋతుకాలే మాతాపితృసంయోగే శోణితశుక్రమిశ్రీభావేనోదరాన్తః సూక్ష్మశరీరస్యోపచయం కుర్వీత తత్ సూక్ష్మశరీరం పునర్మాతురశితపీతనానావిధరసేన నాభీనిబన్ధేనాప్యాయతే తథా ప్రారబ్ధం శరీరం సూక్ష్మైర్మాతాపితృజైశ్చ సహ మహాభూతైస్త్రివిధా విశేషైః పృష్ఠోదరజంఘాకట్యురః శిరః ప్రభృతి షాట్ కౌశికం పఞ్చభౌతికం రుధిరమాంసస్నాయుశుక్రాస్థిమజ్జాసంభృతమాకాశోఽవకాశదానాద్వాయుర్వర్ద్ధనాత్ తేజః పాకాదాపః సంగ్రహాత్పృథివీ ధారణాత్ సమస్తావయవోపేతం మాతురుదరాద్బహిర్భవతి । ఏవమేతే త్రివిధా విశేషా స్యుః । అత్రాహ కే నిత్యాః కే వాఽనిత్యాః సూక్ష్మాస్తేషాం నియతాః సూక్ష్మాస్తన్మాత్రసంజ్ఞకాస్తేషాం మధ్యే నియతా నిత్యాస్తైరారబ్ధం శరీరం కర్మవశాత్ పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరజాతిషు సంసరతి ధర్మవశాదిన్ద్రకాదిలోకేష్వేవమేతన్నియతం సూక్ష్మశరీరం సరతి యావత్ జ్ఞానముత్పద్యతే ఉత్పన్నే జ్ఞానే విద్వాంఞ్ఛరీరం త్యక్త్వా మోక్షం గచ్ఛతి తస్మాదేతే విశేషా సూక్ష్మా నిత్యా ఇతి మాతాపితృజా నివర్తన్తే తత్ సూక్ష్మశరీరం పరిత్యజ్యేహైవ ప్రాణత్యాగవేలాయాం మాతాపితృజా నివర్తన్తే మరణకాలే మాతాపితృజం శరీరమిహైవ నివర్త్య భూమ్యాదిషు ప్రలీయతే యథా తత్త్వం సూక్ష్మం చ కథం సంసరతి తదాహ ।

పూర్వోత్పన్నమసక్తం నియతం మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తమ్ ।

సంసరతి నిరుపభోగం భావైరధివాసితం లిఙ్గమ్ ॥ ౪౦ ॥

గౌడపాదభాష్య

యదా లోకానుపన్నాః ప్రధానాదిసర్గే తదా సూక్ష్మశరీరముత్పన్నమితి । కించాన్యదసక్తం న సంయుక్తం తిర్యగ్యోనిదేవమానుషస్థానేషు సూక్ష్మత్వాత్ కుత్రచిదసక్తం పర్వతాదిష్వప్రతిహతప్రసరం సర్తి గచ్ఛతి । నిత్యం యావన్న జ్ఞానముత్పద్యతే తావత్

సంసరతి తచ్చ మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తం మహానాదౌ యస్య తన్మహదాది బుద్ధిరహంకారో మన ఇతి పఞ్చ తన్మాత్రాణి సూక్ష్మపర్యన్తం తన్మాత్రపర్యన్తం సంసరతి శూలగ్రహపిపీలికావత్ త్రీనపి లోకాన్ । నిరుపభోగం భోగరహితం తత్ సూక్ష్మశరీరం పితృమాతృజేన బాహ్యేనోపచయేన క్రియాధర్మగ్రహణాత్ భోగేషు సమర్థం భవతీత్యర్థః । భావైరధివాసితం పురస్తాద్భావాన్ ధర్మాదీన్ వక్ష్యామస్తైరధివాసితముపరంజితం లింగమితి । ప్రలయకాలే మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తం కరణోపేతం ప్రధానే లీయతే అసంసరణయుక్తం సదా సర్గకాలమత్ర వర్త్తతే ప్రకృతిమోహబన్ధనబద్ధం సత్ సంసరణాదిక్రియాస్వసమర్థమితి పునః సర్గకాలే సంసరతి తస్మాల్లింగం సూక్ష్మమ్ । కిం ప్రయోజనేన త్రయోదశవిధం కరణం సంసరతీత్యేవం చోదితే సత్యాహ ।

చిత్రం యథాశ్రయమృతే స్థాణ్వాదిభ్యో యథా వినా ఛాయా ।

తద్వద్వినా విశేషైస్తిష్ఠతి న నిరాశ్రయం లిఙ్గమ్ ॥ ४१ ॥

గౌడపాదభాష్య

చిత్రం యథా కుడ్యాశ్రయమృతే న తిష్ఠతి స్థాణ్వాదిభ్యః కీలకాదిభ్యో వినా ఛాయా న తిష్ఠతి తైర్వినా న భవత్యాదిగ్రహణాద్యథా శైత్యం వినా నాపో భవన్తి శైత్యం వాఽద్భిర్వినా । అగ్నిరుష్ణం వినా వాయుః స్పర్శం వినా ఆకాశమవకాశం వినా పృథివీ గన్ధం వినా తద్వదేతేన దృష్టాన్తేన న్యాయన వినా విశేషైరవిశేషైస్తన్మాత్రైర్వినా న తిష్ఠతి । అథ విశేషభూతాన్యుచ్యన్తే శరీరం పఞ్చభూతమయం వైశేషిణా శరీరేణ వినా క్వ లిఙ్గస్థానం చేతి క్వ ఏకదేహముజ్ఝతి తదేవాన్యమాశ్రయతి నిరాశ్రయమాశ్రయరహితం లిఙ్గం త్రయోదశ విధం కరణమిత్యర్థః । కిమర్థం తదుచ్యతే ।

పురుషార్థహేతుకమిదం నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేన ।

ప్రకృతేర్విభుత్వయోగాన్నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్ ॥ ४२ ॥

గౌడపాదభాష్య

పురుషార్థః కర్తవ్య ఇతి ప్రధానం ప్రవర్త్తతే స చ ద్వివిధః శబ్దాద్యుపలబ్ధిలక్షణో గుణపురుషాన్తరో లబ్ధిలక్షణశ్చ । శబ్దాద్యుపలబ్ధిర్బ్రహ్మాదిషు లోకేషు గన్ధాదిభోగావాప్తిః గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిర్మోక్ష ఇతి తసమాదుక్తం పురుషార్థహేతుకమిదం సూక్ష్మశరీరం ప్రవర్త్తత ఇతి । నిమిత్తనైమిత్తికప్రసంగేన నిమిత్తం ధర్మాది నైమిత్తికమూర్ధ్వగమనాది పురస్తాదేవ వక్ష్యామః ప్రసంగేన ప్రసక్త్యా ప్రకృతేః ప్రధానస్య విభుత్వయోగాద్యథా రాజా స్వరాష్ట్రే విభుత్వాద్యద్యదిచ్ఛతి తత్తత్ కరోతీతి తథా ప్రకృతేః సర్వత్ర విభుత్వయోగాన్నిమిత్తనైమిత్తకం ప్రసంగేన వ్యవతిష్ఠతే పృథక్ పృథగ్దేహధారణే లిఙ్గస్య వ్యవస్థాం కరోతి । లింగం సూక్ష్మః పరమాణుభిస్తన్మాత్రైరూపచితం శరీరం త్రయోదశవిధకరణోపేతం మానుషదేవతిర్యగ్యోనిషు వ్యవతిష్ఠతే కథం నటవత్ యథా నటః పటాన్తరేణ ప్రవిశ్య దేవో భూత్వా నిర్గచ్ఛతి పునర్మానుషః పునర్విదూషకః । ఏవం లింగం నిమిత్తనైమిత్తికప్రసంగేనోదరాన్తః ప్రవిశ్య హస్తీ స్త్రీ పుమాన్ భవతి । భావైరధివాసితం లింగం సంసరతీత్యుక్తం తత్ కే భావా ఇత్యాహ ।

సాంసిద్ధికాశ్చ భావాః ప్రాకృతికా వైకృతాశ్చ ధర్మాద్యాః ।

దృష్టాః కరణాశ్రయిణః కార్యాశ్రయిణశ్చ కలలాద్యాః ॥ ४३ ॥

గౌడపాదభాష్య

భావాస్త్రివిధాశ్చిన్త్యన్తే సాంసిద్ధికాః ప్రాకృతా వైకృతాశ్చ । తత్ర సాంసిద్ధికా యథా భవగతః కపిలస్యాదిసర్గే ఉత్పద్యమానస్య చత్వారో భావాః సహోత్పన్నాః ధర్మో జ్ఞానం వైరాగ్యమైశ్వర్యమితి । ప్రాకృతాః కథ్యన్తే బ్రహ్మణశ్చత్వారః పుత్రాః సనకసనన్దనసనాతనసనత్కుమారా బభూవుః । తేషాముత్పన్నకార్యకారణానాం శరీరిణాం షోడశవర్షాణామేతే భావాశ్చత్వారః సముత్పన్నాస్తస్మాదేతే ప్రాకృతాః । తథా వైకృతా యథా ఆచార్యమూర్త్తిం నిమిత్తం కృత్వాఽస్మదాదీనాం జ్ఞానముత్పద్యతే జ్ఞానాద్వైరాగ్యం వైరాగ్యాద్ధర్మో ధర్మాదైశ్వర్యమితి । ఆచార్యమూర్త్తిరపి వికృతిరితి తస్మాద్వైకృతా ఏతే భావా ఉచ్యన్తే యైరధివాసితం లిఙ్గం సంసరతి ఏతే చత్వారో భావాః సాత్వికాస్తామసావిపరీతాః సాత్త్వికమేతద్రూపం తామసమస్మాద్విపర్యస్తమిత్యత్ర వ్యాఖ్యాతా ఏవమష్టౌ ధర్మో జ్ఞానం వైరాగ్యమైశ్వర్యమధర్మోఽజ్ఞానమవైరాగ్యమనైశ్వర్యమిత్యష్టౌ భావాః । ఏతదుక్తమధ్యవసాయో బుద్ధిః ధర్మో జ్ఞానమితి కార్యం దేహస్తదాశ్రయాః కలలాద్యా యే మాతృజా ఇత్యుక్తాః శుక్రశోణితసంయోగే వివృద్ధిహేతుకాః కలలాద్యా బుద్బుదమాంసపేశీప్రభృతయః । తథా కౌమారయౌవనస్థవిరత్వాదయో భావా అన్నపానరసనిమిత్తా నిష్పద్యన్త అతః కార్యాశ్రయిణ

ఉచ్యన్త అన్నాదివిషయభోగనిమిత్తా జాయన్తే । నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేనేతి యదుక్తమత్రోచ్యతే ।

ధర్మేణ గమనమూర్ధ్వం గమనమధస్తాద్భవత్యధర్మేణ ।

జ్ఞానేన చాపవర్గో విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః ॥ ౪౪ ॥

గౌడపాదభాష్య

ధర్మేణ గమనమూర్ధ్వం ధర్మం నిమిత్తం కృత్వోర్ధ్వముపనయతి ఊర్ధ్వమిత్యష్టౌ స్థానాని గృహ్యన్తే । తద్యథా । బ్రాహ్మం ప్రాజాపత్యం సౌమ్యమైన్ద్రం గాన్ధర్వం రాక్షసం పైశాచమితి తత్ సూక్ష్మం శరీరం గచ్ఛతి పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరాన్తేష్వధర్మో నిమిత్తమ్ । కించ జ్ఞానేన చాపవర్గశ్చ పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం తేన నిమిత్తేనాపవర్గో మోక్షః తతః సూక్ష్మం శరీరం నివర్తతే పరమాత్మా ఉచ్యతే । విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః అజ్ఞానం నిమిత్తం స చైష నైమిత్తికః ప్రాకృతో వైకారికో దాక్షిణికశ్చ బన్ధ ఇతి వక్ష్యతి పురస్తాత్ యదిదముక్తమ్ । 'ప్రాకృతేన చ బన్ధేన తథా వైకారికేణ చ । దక్షిణాభిస్తృతీయేన బద్ధో నాన్యేన ముచ్యతే' ॥ తథాఽన్యదపి నిమిత్తమ్ ।

వైరాగ్యాత్ప్రకృతిలయః సంసారో భవతి రాజసాద్రాగాత్ ।

ఐశ్వర్యాదవిఘాతో విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః ॥ ౪౫ ॥

గౌడపాదభాష్య

యథా కస్యచిద్వైరాగ్యమస్తి న తత్త్వజ్ఞానం తస్మాదజ్ఞానపూర్వాద్వైరాగ్యాత్ ప్రకృతిలయో మృతోఽష్టాసు ప్రకృతిషు ప్రధానబుద్ధ్యహఙ్కారతన్మాత్రేషు లీయతే న మోక్షః తతో భూయోఽపి సంసరతి । తథా యోఽయం రాజసో రాగః యజామి దక్షిణాం దదామి యేనాముష్మింల్లోకేఽత్ర యద్దివ్యం మానుషం సుఖమనుభవామ్యేతస్మాద్రాజసాద్రాగాత్

సంసారో భవతి । తథా ఐశ్వర్యాదవిఘాతః ఏతదైశ్వర్యమష్టగుణమణిమాదియుక్తం తస్మాదైశ్వర్యనిమిత్తాదవిఘాతో నైమిత్తికో భవతి బ్రాహ్మాదిషు స్థానేష్వైశ్వర్యం న విహన్యతే । కించాన్యద్విపర్యయాద్విపర్యాసః తస్యావిఘాతస్తస్య విపర్యాసో విఘాతో భవత్యనైశ్వర్యాత్ సర్వత్ర విహన్యతే । కించాన్యద్విపర్యాద్విపర్యాసః స్యావిఘాతస్య విపర్యాసో విఘాతో భవత్యనైశ్వర్యాత్ సర్వత్ర విహన్యతే । ఏష నిమిత్తైః సహ నైమిత్తికః షోడశవిధో వ్యాఖ్యాతః । స కిమాత్మక ఇత్యాహ ।

ఏష ప్రత్యయసర్గో విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః ।

గుణవైషమ్యవిమర్దాత్ తస్య భేదాస్తు పఞ్చాశత్ ॥ ౪౬ ॥

గౌడపాదభాష్య

యథా ఏష షోడశవిధో నిమిత్తనైమిత్తభేదో వ్యాఖ్యాత ఏష ప్రత్యయసర్గ ఉచ్యతే । ప్రత్యయో బుద్ధిరిత్యుక్తాఽధ్యవసాయో బుద్ధిర్ధర్మో జ్ఞానమిత్యాది స చ ప్రత్యయసర్గశ్చతుర్ధా భిద్యతే విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధాఖ్యభేదాత్ । తత్ర సంశయోఽజ్ఞానమ్ । యథా కస్యచిత్ స్థాణుదర్శనే స్థాణురయం పురుషో వేతి సంశయః । అశక్తిర్యథా । తమేవ స్థాణుం సమ్యగ్దృష్ట్వా సంశయం ఛేత్తుం న శక్నోతీత్యశక్తిః । ఏవం తృతీయస్తుష్ట్యాఖ్యో యథా । తమేవ స్థాణుం జ్ఞాతుం సంశయితుం వా నేచ్ఛతి కిమనేనాస్మాకమిత్యేషా తుష్టిః । చతుర్థః సిద్ధాఖ్యో యథా । ఆనన్దితేన్ద్రియః స్థాణుమారూఢాం వల్లిం పశ్యతి శకునిం వా తస్య సిద్ధిర్భవతి స్థాణురయమితి । ఏవమస్య చతుర్విధస్య ప్రత్యయసర్గస్య గుణవైషమ్యవిమర్ద్దే తస్య భేదాస్తు పఞ్చాశత్ యోఽయం సత్త్వరజస్తమోగుణానాం వైషమ్యే విమర్ద్దః తేన తస్య ప్రత్యయసర్గస్య పఞ్చాశద్భేదా భవన్తి తథా క్వాపి సత్త్వముత్కటం రజస్తమసీ ఉదాసీనే క్వాపి రజః క్వాపి తమ ఇతి భేదాః కథ్యన్తే ।

పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్త్యశక్తేశ్చ కరణవైకల్యాత్ ।

అష్టావింశతిభేదాస్తుష్టిర్నవధాఽష్టధా సిద్ధిః ॥ ౪౭ ॥

గౌడపాదభాష్య

పఞ్చ విపర్యయభేదాస్తే యథా తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రోఽన్ధతామిస్ర ఇత్యేషాం భేదానాం నానాత్వం వక్ష్యతేఽనన్తరమేవేతి । అశక్తేస్త్వష్టావింశతిభేదా భవన్తి కరణవైకల్యాత్ తానపి వక్ష్యామస్తథా చ తుష్టిర్నవధా ఊర్ధ్వస్రోతసి రాజసాని జ్ఞానాని । తథాష్టవిధా సిద్ధిః సాత్త్వికాని జ్ఞానాని తత్రైవోర్ధ్వస్రోతసి । ఏతత్ క్రమేణైవ వక్ష్యన్తే తత్ర విపర్యయభేదా ఉచ్యన్తే ।

భేదస్తమసోఽష్టవిధో మోహస్య చ దశవిధో మహామోహః ।

తామిస్రోఽష్టాదశధా తథా భవత్యన్ధతామిస్రః ॥ ౪౮ ॥

గౌడపాదభాష్య

తమసస్తావదష్టధా భేదః ప్రలయోఽజ్ఞానాద్విభజ్యతే సోఽష్టాసు ప్రకృతిషు లీయతే ప్రధానబుద్ధ్యహంకారపఞ్చతన్మాత్రాష్టాసు తత్ర లీనమాత్మానం మన్యతే ముక్తోఽహమితి తమో భేద ఏషోఽష్టవిధస్య మోహస్య భేదోఽష్టవిధ ఏవేత్యర్థః । యత్రాష్టగుణమణిమాద్యైశ్వర్యం తత్ర సంగాదిన్ద్రాదయో దేవా న మోక్షం ప్రాప్నువన్తి పునశ్చ తత్ క్షయే సంసరన్త్యేషోఽష్టవిధో మోహ ఇతి । దశవిధో మహామోహః శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా దేవానామేతే పఞ్చవిషయాః సుఖలక్షణాః మానుషాణామప్యేతే ఏవ శబ్దాదయః పఞ్చ విషయా ఏవమేతేషు దశసు మహామోహ ఇతి । తామిస్రోఽష్టదశధాఽష్టావిధమైశ్వర్యం దృష్టానుశ్రవికా విషయా దశ ఏతేషామష్టాదశానాం సమ్పదమనునన్దన్తి విపదం నానుమోదన్త్యేషోఽష్టాదశవిధో వికల్పస్తామిస్రో । తథా తామిస్రమష్టగుణమైశ్వర్యం దృష్టానుశ్రవికా దశవిషయాస్తథాన్ధతామిస్రోఽప్యష్టాదశభేద ఏవ కింతు విషయసమ్పత్తౌ సమ్భోగకాలే య ఏవ మ్రియతేఽష్టగుణైశ్వర్యాద్వా భ్రశ్యతే తతస్తస్య మహద్దుఃఖముత్పద్యతే సోఽన్ధతామిస్ర ఇతి । ఏవం విపర్యయభేదాస్తమః ప్రభృతయః పఞ్చ ప్రత్యేకం భిద్యమానా ద్విషష్టిభేదాః సంవృత్తా ఇతి । అశక్తిభేదాః కథ్యన్తే ।

ఏకాదశేన్ద్రియవధాః సహ బుద్ధివధైరశక్తిరుద్దిష్టా ।

సప్తదశవధా బుద్ధేర్విపర్యయాత్తుష్టిసిద్ధీనామ్ ॥ ౪౯ ॥

గౌడపాదభాష్య

భవన్త్యశక్తేశ్చ కరణవైకల్యాదష్టావింశతిభేదా ఇత్యుద్దిష్టం తత్రైకాదశేన్ద్రియవధాః బాధిర్యమన్ధతాప్రసుప్తిరుపహ్వికాఘ్రాణపాకో మూకతా కుణిత్వం ఖాంజ్యం క్లైబ్యమున్మాద ఇతి । సహ బుద్ధివధైరశక్తిరుద్దిష్టా యే బుద్ధివధాస్తైః సహాశక్తేరష్టావింశతిభేదా భవన్తి సప్తదశవధా బుద్ధేః సప్తదశవధాస్తే తుష్టిభేదసిద్ధిభేదవైపరీత్యేన తుష్టిభేదా నవ సిద్ధిభేదా అష్టౌ యే తే విపరీతైః సహ ఏకాదశ విధా ఏవమష్టావింశతివికల్పా అశక్తిరితి విపర్యయాత్ సిద్ధితుష్టీనామేవ భేదక్రమో ద్రష్టవ్యః । తత్ర తుష్టిర్నవధా కథ్యతే ।

ఆధ్యాత్మికాశ్చతస్రః ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః ।

బాహ్యా విషయోపరమాత్పఞ్చ నవ చ తుష్టయోఽభిహితాః ॥ ౫౦ ॥

గౌడపాదభాష్య

ఆధ్యాత్మికాశ్చతస్రః తుష్టయోఽధ్యాత్మని భవా ఆధ్యాత్మికా తాశ్చ ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః । తత్ర ప్రకృత్యాఖ్యా యథా కశ్చిత్ ప్రకృతిం వేత్తి తస్యాః సగుణనిర్గుణత్వం చ తేన తత్త్వం తత్ కార్యం విజ్ఞాయైవ కేవలం తుష్టస్తస్య నాస్తి మోక్ష ఏషా ప్రకృత్యాఖ్యా । ఉపాదానాఖ్యా యథా కశ్చిదవిజ్ఞాయైవ తత్త్వాన్యుపాదానగ్రహణం కరోతి త్రిదణ్డకమణ్డలువివిదికాభ్యో మోక్ష ఇతి తస్యాపి నాస్త్యేషా ఉపాదానాఖ్యా । తథా కాలాఖ్యా కాలేన మోక్షో భవిష్యతీతి కిం తత్త్వాభ్యాసేనేత్యేషా కాలాఖ్యా తుష్టిస్తస్య నాస్తి మోక్ష ఇతి । తథా భాగ్యాఖ్యా భాగ్యేనైవ మోక్షో భవిష్యతీతి భాగ్యాఖ్యా । చతుర్ధా తుష్టిరితి । బాహ్యావిషయోపరమాచ్చ పఞ్చ । బాహ్యాస్తుష్టయః పఞ్చ విషయోపరమాత్ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధేభ్య ఉపరతోఽర్జనరక్షణక్షయసంగహింసాదర్శనాత్ । వృద్ధినిమిత్తం పాశుపాల్యవాణిజ్యప్రతిగ్రహసేవాః కార్యా ఏతదర్జనం దుఃఖమర్జితానాం రక్షణే దుఃఖముపభోగాత్ క్షీయత ఇతి క్షయదుఃఖమ్ । తథా విషయోపభోగసంగే కృతే నాస్తీన్ద్రియాణాముపశమ ఇతి సంగదోషః । తథా న అనుపహత్య భూతాన్యుపభోగ ఇత్యేష హింసాదోషః । ఏవమర్జనాదిదోషదర్శనాత్ పఞ్చవిషయోపరమాత్ పఞ్చ తుష్టయః ।

ఏవమాధ్యాత్మికబాహ్యభేదాన్నవ తుష్టయస్తాసాం నామాని శాస్త్రాన్తరే ప్రోక్తాని । అమ్భః సలిలమోఘో వృష్టిః సుతమో పారం సునేత్రం నారీకమనుత్తమాంభసికమితి । ఆసాం తుష్టీనాం విపరీతాశక్తిభేదాద్బుద్ధిబధా భవన్తి । తద్యథా అనమ్భసోఽసలిలమనోఘ ఇత్యాదివైపరీత్యాద్బుద్ధివధా ఇతి । సిద్ధిరుచ్యతే ।

ఊహః శబ్దోఽధ్యయనం దుఃఖవిఘాతాస్త్రయం సుహృత్ప్రాప్తిః ।

దానం చ సిద్ధయోఽష్టౌ సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః ॥ ౫౧ ॥

ఊహో యథా కశ్చిన్నిత్యమూహతే కిమిహ సత్యం కిం పరం కిం నైశ్రేయసం కిం కృతార్థః స్యామితి చిన్తయతో జ్ఞానముత్పద్యతే ప్రధానాదన్య ఏవ పురుష ఇత్యన్యా బుద్ధిరన్యోఽహంకారోఽన్యాని తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి పఞ్చమహాభూతానీత్యేవం తత్త్వజ్ఞానముత్పద్యతే యేన మోక్షో భవతి ఏషా ఊహాఖ్యా ప్రథమా సిద్ధిః । తథా శబ్దజ్ఞానాత్ ప్రధానపురుషబుద్ధ్యహంకారతన్మాత్రేన్ద్రియపఞ్చమహాభూతవిషయం జ్ఞానం భవతి తతో మోక్ష ఇత్యేషా శబ్దాఖ్యా సిద్ధిః । అధ్యయనాద్వేదాదిశాస్త్రాధ్యయనాత్ పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం ప్రాప్య మోక్షం యాతి ఇత్యేషా తృతీయా సిద్ధిః । దుఃఖవిఘాతత్రయమాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికదుఃఖత్రయవిఘాతాయ గురుం సముపగమ్య తత ఉపదేశాన్మోక్షం యాత్యేషా చతుర్థీ సిద్ధిః । ఏషైవ దుఃఖత్రయభేదాత్ త్రిధా కల్పనీయా ఇతి షట్ సిద్ధయః । తథా సుహృత్ప్రాప్తిర్యథా కశ్చిత్ సుహృత్ జ్ఞానమధిగమ్య మోక్షం గచ్ఛతి ఏషా సప్తమీ సిద్ధిః । దానం యథా కశ్చిద్భగవతాం ప్రత్యాశ్రయౌషధిత్రిదణ్డకుణ్డికాదీనాం గ్రాసాచ్ఛాదనాదీనాం చ దానేనోపకృత్య తేభ్యో జ్ఞానమవాప్య మోక్షం యాత్యేషాష్టమీ సిద్ధిః । ఆసామష్టానాం సిద్ధీనాం శాస్త్రాన్తరే సంజ్ఞాః కృతాస్తారం సుతారం తారతారం ప్రమోదం ప్రముదితం ప్రమోదమానం రమ్యకం సదాప్రముదితమితి । ఆసాం విపర్యయాత్ బుద్ధేర్బన్ధా యే విపరీతాస్త అశక్తౌ నిక్షిప్తా యథాఽతారమసుతారమతారతారమిత్యాదిద్రష్టవ్యమశక్తిభేదా అష్టావింశతిరుక్తాస్తే సహ బుద్ధిబన్ధైరేకాదశేన్ద్రియబన్ధా ఇతి । తత్ర తుష్టివిపర్యయా నవ సిద్ధీనాం విపర్యయా అష్టౌ ఏవమేతే సప్తదశ బుద్ధిబన్ధా ఏతైః సహేన్ద్రియబన్ధా అష్టావింశతిరశక్తిభేదాః పశ్చాత్ కథితా ఇతి విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధీనామేవోద్దేశో నిర్దేశశ్చ కృత ఇతి । కిం చాన్యత్ సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః సిద్ధేః పూర్వా యా విపర్యయాశక్తితుష్టయస్తా ఏవ సిద్ధేరంకుశస్తద్భేదాదేవం త్రివిధో యథా హస్తీ గృహీతాంకుశేన వశో భవత్యేవ విపర్యయాశక్తితుష్టిభిర్గృహీతో లోకోఽజ్ఞానమాప్నోతి తస్మాదేతాః పరిత్యజ్య సిద్ధిః సేవ్యా

ససిద్ధేస్తత్త్వజ్ఞానముత్పద్యతే తన్మోక్ష ఇతి । అథ యదుక్తం భావైరధివాసితం లింగం తత్ర భావా ధర్మాదయోఽష్టావుక్తా బుద్ధిపరిణామా విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధిపరిణతాః స భావాఖ్యః ప్రత్యయసర్గః లింగం చ తన్మాత్రసర్గశ్చతుర్దశభూతపర్యన్త ఉక్తస్తత్రైకేనైవ సర్గేణ పురుషార్థసిద్ధౌ కిముభయవిధసర్గేణేత్యత ఆహ ।

న వినా భావైర్లిఙ్గం న వినా లిఙ్గేన భావనిర్వృత్తిః ।

లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యస్తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్త్తతే సర్గః ॥ ౫౨ ॥

గౌడపాదభాష్య

భావైః ప్రత్యయసర్గైర్వినా లింగం న తన్మాత్రసర్గో న పూర్వపూర్వసంస్కారాదృష్టకారితత్వాదుత్తరోత్తరదేహలమ్భస్య లింగేన తన్మాత్రసర్గేణ చ వినా భావనిర్వృత్తిర్న స్థూలసూక్ష్మదేహసాధ్యత్వాద్ధర్మాదేరనాదిత్వాచ్చ సర్గస్య బీజాంకురావన్యోన్యాశ్రయౌ న దోషాయ తత్తజ్జాతీయాపేక్షితత్వేఽపి తత్తద్వ్యక్తీనాం పరస్పరానపేక్షిత్వాత్తస్మాద్భావాఖ్యో లింగాఖ్యశ్చ ద్వివిధః ప్రవర్త్తతే సర్గ ఇతి కిం చాన్యత్ ।

అష్టవికల్పో దైవస్తైర్యగ్యోనశ్చ పఞ్చధా భవతి ।

మానుష్యశ్చైకవిధః సమాసతో భౌతికః సర్గః ॥ ౫౩ ॥

గౌడపాదభాష్య

తత్ర దైవమష్టప్రకారం బ్రాహ్మం ప్రాజాపత్యం సౌమ్యమైన్ద్రం గాన్ధర్వం యాక్షం రాక్షసం పైశాచమితి । పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరాణి భూతాన్యేవ పఞ్చవిధస్తైరశ్చ । మానుషయోనిరేకైవ ఇతి చతుర్దశభూతాని త్రిష్వపి లోకేషు గుణత్రయమస్తి తత్ర కస్మిన్ కిమధికముచ్యతే ।

ఊర్ధ్వం సత్త్వవిశాలస్తమోవిశాలశ్చ మూలతః సర్గః ।

మధ్యే రజోవిశాలో బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః ॥ ౫౪ ॥

గౌడపాదభాష్య

ఊర్ధ్వమిత్యష్టసు దేవస్థానేషు సత్త్వవిశాలం సత్త్వవిస్తారః సత్త్వోత్కట ఊర్ధ్వసత్త్వ ఇతి । తత్రాపి రజస్తమసీ స్తః । తమోవిశాలో మూలతః పశ్వాదిషు స్థావరాన్తేషు సర్వఃసర్గస్తమసాధిక్యేన వ్యాప్తస్తత్రాపి సత్త్వరజసీ స్తః । మధ్యే మానుష్యే రజ ఉత్కటం తత్రాపి సత్త్వతమసీ విద్యేతే తస్మాద్దుఃఖప్రాయా మనుష్యాః । ఏవం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తః ఇత్యర్థః । ఏవమభౌతికః సర్గో లింగసర్గో భావసర్గో భూతసర్గో దైవమానుషతైర్యగ్యోనయ ఇత్యేషః ప్రధానకృతః షోడశః సర్గః ।

తత్ర జరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః ।

లిఙ్గస్యావినివృత్తేస్తస్మాద్దుఃఖం సమాసేన ॥ ౫౫ ॥

గౌడపాదభాష్య

తత్రేతి తేషు దేవమానుషతిర్యగ్యోనిషు జరాకృతం మరణకృతం చైవ దుఃఖం చేతనః చైతన్యవాన్ పురుషః ప్రాప్నోతి న ప్రధానం న బుద్ధిర్నాహంకారో న తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి మహాభూతాని చ । కియన్తం కాలం పురుషో దుఃఖం ప్రాప్నోతీతి తద్వివినక్తి । లింగస్యావినివృత్తేర్యత్తన్మహదాది లింగశరీరేణావిశ్య తత్ర వ్యక్తీభవతి తద్యావన్నివర్త్తతే సంసారశరీరమితి సంక్షేపేణ త్రిషు స్థానేషు పురుషో జరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి లింగస్యావినివృత్తేః లింగస్య వినివృత్తిం యావత్ । లింగనివృత్తౌ మోక్షో మోక్షప్రాప్తౌ నాస్తి దుఃఖమితి । తత్పునః కేన నివర్త్తతే యదా పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం స్యాత్ సత్త్వపురుషాన్యథాఖ్యాతిలక్షణమిదం ప్రధానమియం బుద్ధిరయమహంకార ఇమాని పఞ్చతన్మాత్రాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చ మహాభూతాని యేభ్యోఽన్యః పురుషో విసదృశ ఇత్యేవం జ్ఞానాల్లింగనివృత్తిస్తతో మోక్ష ఇతి । ప్రవృత్తేః కిం నిమిత్తమారభ్య ఇత్యుచ్యతే ।

ఇత్యేష ప్రకృతికృతో మహదాదివిషయభూతపర్యన్తః ।

ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః ॥ ౫౬ ॥

గౌడపాదభాష్య

ఇత్యేష పరిసమాప్తౌ నిర్ద్దేశే చ ప్రకృతివికృతౌ ప్రకృతికరణే ప్రకృతిక్రియాయాం య ఆరమ్భో మహదాదివిశేషభూతపర్యన్తః ప్రకృతేర్మహాన్ మహతోఽహంకారస్తస్మాత్తన్మాత్రాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చమహాభూతానీత్యేషః ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం పురుషం ప్రతి దేవమనుష్యతిర్యగ్భావం గతానాం విమోక్షార్థమారమ్భః కథం స్వార్థ ఇవ పరార్థమారమ్భః యథా కశ్చిత్ స్వార్థం త్యక్త్వా మిత్రకార్యాణి కరోతి ఏవం ప్రధానమ్ । పురుషోఽత్ర ప్రధానస్య న కిఞ్చిత్ ప్రత్యుపకారం కరోతి । స్వార్థ ఇవ న చ స్వార్థః పరార్థ ఏవార్థః శబ్దాదివిషయోపలబ్ధిర్గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిశ్చ త్రిషు లోకేషు శబ్దాదివిషయైః పురుషా యోజయితవ్యా అన్తే చ మోక్షేణేతి ప్రధానస్య ప్రవృత్తిస్తథా చోక్తమ్ । కుమ్భవత్ ప్రధానం పురుషార్థం కృత్వా నివర్త్తత ఇతి । అత్రోచ్యతేఽచేతనం ప్రధానం చేతనః పురుష ఇతి మయా త్రిషు లోకేషు శబ్దాదిభిర్విషయైః పురుషో యోజ్యోఽన్తే మోక్షః కర్త్తవ్య ఇతి కథం చేతనవత్ ప్రవృతిః । సత్యం కింత్వచేతనానామపి ప్రవృత్తిర్దృష్టా నివృత్తిశ్చ యస్మాదిత్యాహ ।

వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య ।

పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య ॥ ౫౭ ॥

గౌడపాదభాష్య

యథా తృణాదికం గవా భక్షితం క్షీరభావేన పరిణమ్య వత్సవివృద్ధిం కరోతి పుష్టే చ వత్సే నివర్త్తత ఏవం పురుషవిమోక్షనిమిత్తం ప్రధానమ్ । అజ్ఞస్య ప్రవృత్తిరిత । కించ ।

ఔత్సుక్యనివృత్త్యర్థం యథా క్రియాసు ప్రవర్తతే లోకః ।

పురుషస్య విమోక్షార్థం ప్రవర్తతే తద్వదవ్యక్తమ్ ॥ ౫౮ ॥

గౌడపాదభాష్య

యథా లోక ఇత్యౌత్సుక్యే సతి తస్య నివృత్త్యర్థం క్రియాసు ప్రవర్త్తతే గమనాగమనక్రియాసు కృతకార్యో నివర్త్తతే తథా పురుషస్య విమోక్షార్థం శబ్దాదివిషయోపభోగోపలబ్ధిలక్షణం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణం చ ద్వివిధమపి పురుషార్థం కృత్వా ప్రధానం నివర్తతే । కిం చాన్యత్ ।

రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్యాత్ ।

పురుషస్య తథాత్మానం ప్రకాశ్య నివర్తతే ప్రకృతిః ॥ ౫౯ ॥

గౌడపాదభాష్య

యథా నర్త్తకీ శృఙ్గారాదిరసైరితిహాసాదిభావైశ్చ నిబద్ధగీతవాదిత్రవృత్తాని రఙ్గస్య దర్శయిత్వా కృతకార్యా నృత్యాన్నివర్త్తతే తథా ప్రకృతిరపి పురుషస్యాత్మానం ప్రకాశ్య బుద్ధ్యహంకారతన్మాత్రేన్ద్రియమహాభూతభేదేన నివర్తతే । కథం కో వా స్యాన్నివర్త్తకో హేతుస్తదాహ ।

నానావిధైరుపాయైరుపకారిణ్యనుపకారిణః పుంసః ।

గుణవత్యగుణస్య సతస్తస్యార్థమపార్థకం చరతి ॥ ౬౦ ॥

గౌడపాదభాష్య

నానావిధైరుపాయైః ప్రకృతిః పురుషస్యోపకారిణ్యనుపకారిణః పుంసః కథం దేవమానుషతిర్యగ్భావేన సుఖదుఃఖమోహాత్మకభావేన శబ్దాదివిషయభావేన ఏవం నానావిధైరుపాయైరాత్మానం ప్రకాశ్యాహమన్యా త్వమన్య ఇతి నివర్త్తతేఽతో నిత్యస్య తస్యార్థమపార్థం కురుతే చరతి చ యథా కశ్చిత్ పరోపకారీ సర్వస్యోపకురుతే నాత్మనః ప్రత్యుపకారమీహత ఏవం ప్రకృతిః పురుషార్థం కురుతే కరోత్యపార్థకమ్ I పశ్చాదుక్తమాత్మానం ప్రకాశ్య నివర్త్తతే నివృత్త చ కిం కరోతీత్యాహ I

ప్రకృతేః సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి I

యా దృష్టాస్మీతి పునర్న దర్శనముపైతి పురుషస్య II ౬౧ II

గౌడపాదభాష్య

లోకే ప్రకృతేః సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీత్యేవం మే మతిర్భవతి యేన పరార్థ ఏవం మతిరుత్పన్నా కస్మాదహమనేన పురుషేణ దృష్టాస్మీత్యస్య పుంసో పునర్దర్శనం నోపైతి పురుషస్యాదర్శనముపయాతీత్యర్థః I తత్ర సుకుమారతరం వర్ణయతి I ఈశ్వరం కారణం బ్రువతే I "అజో జన్తురనీశోఽయమాత్మా నః సుఖదుఃఖయోరీశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్ స్వర్గం నరకమేవ వా II" అపరే స్వభావకారణికాం బ్రువతే I కేన శుక్లీకృతా హంసా మయూరాః కేన చిత్రితాః I స్వభావేనైవేతి I అత్ర సాంఖ్యాచార్యా ఆహుః నిర్గుణత్వాదీశ్వరస్య కథం సగుణతః ప్రజా జాయేరన్ కథం వా పురుషాన్నిర్గుణాదేవ తస్మాత్ ప్రకృతేర్యుజ్యతే యథా శుక్లేభ్యస్తన్తుభ్యః శుక్ల ఏవ పటో భవతి కృష్ణేభ్యః కృష్ణ ఏవేతి I ఏవం త్రిగుణాత్ ప్రధానాత్ త్రయో లోకాస్త్రిగుణాః సముత్పన్నా ఇతి గమ్యతే I నిర్గుణ ఈశ్వరః సగుణానాం లోకానాం తస్మాదుత్పత్తిరయుక్తేతి I అనేన పురుషో వ్యాఖ్యాతః I తథా కేషాంచిత్ కాలః కారణమిత్యుక్తం చ I "కాలః పఞ్చాస్తి భూతాని కాలః సంహరతే జగత్ I కాలః సుప్తేషు జాగర్త్తి కాలో హి దురతిక్రమః II" వ్యక్తమవ్యక్తపురుషాస్త్రయః పదార్థాస్తేన కాలోఽన్తర్భూతోఽస్తి స వ్యక్తః సర్వకర్తృత్వాత్ కాలస్యాపి ప్రధానమేవ కారణం స్వభావోఽప్యత్రైవ లీనః తస్మాత్ కాలో న కారణమ్ I నాపి స్వభావ ఇతి I తస్మాత్ ప్రకృతిరేవ కారణం న ప్రకృతేః కారణాన్తరమస్తీతి I న

పునర్దర్శనముపయాతి పురుషస్య । అతః ప్రకృతేః సుకుమారతరం సుభోగ్యతరం న కిఞ్చిదీశ్వరాదికారణమస్తీతి మే మతిర్భవతి । తథా చ శ్లోకే రూఢమ్ । పురుషో ముక్తః పురుషః సంసారీతి చోదితేత్యాహ ।

తస్మాన్న బధ్యతే నాపి ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్ ।

సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః ॥ ౬౨ ॥

గౌడపాదభాష్య

తస్మాత్ కారణాత్ పురుషో న బధ్యతే నాపి ముచ్యతే నాపి సంసరతి యస్మాత్ కారణాత్ ప్రకృతిరేవ నానాశ్రయా దైవమానుషతిర్యగ్యోన్యాశ్రయా బుద్ధ్యహంకారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతస్వరూపేణ బధ్యతే ముచ్యతే సంసరతి చేతి । అథ ముక్త ఏవ స్వభావాత్ స సర్వగతశ్చ కథం సంసరత్యప్రాప్తప్రాపణార్థం సంసరణమితి తేన పురుషో బధ్యతే పురుషో ముచ్యతే సంసరతి వ్యపదిశ్యతే యేన సంసారిత్వం న విద్యతే సత్త్వపురుషాన్తజ్ఞానాత్ తత్త్వం పురుషస్యాభివ్యజ్యతే । తదభివ్యక్తౌ కేవలః శుద్ధో ముక్తః స్వరూపప్రతిష్ఠః పురుష ఇతి । అత్ర యది పురుషస్య బన్ధో నస్తి తతో మోక్షోఽపి నాస్తి । అత్రోచ్యతే ప్రకృతిరేవాత్మానం బధ్నాతి మోచయతి చ యత్ర సూక్ష్మశరీరం తన్మాత్రకం త్రివిధకరణోపేతం తత్ త్రివిధేన బన్ధేన బధ్యతే । ఉక్తం చ ప్రాకృతేన చ బన్ధేన తథా వైకారికేణ చ । దాక్షిణేన తృతీయేన బద్ధో నాన్యేన ముచ్యతే । తత్ సూక్ష్మం శరీరం ధర్మాధర్మం సంయుక్తమ్ । ప్రకృతిశ్చ బధ్యతే ప్రకృతిశ్చ ముచ్యతే సంసరతీతి కథం తదుచ్యతే ।

రూపైః సప్తభిరేవం బధ్నాత్యాత్మానమాత్మనా ప్రకృతిః ।

సైవ చ పురుషస్యార్థం ప్రతి విమోచయత్యేకరూపేణ ॥ ౬౩ ॥

గౌడపాదభాష్య

రూపైః సప్తభిరేవైతాని సప్త ప్రోచ్యన్తే ధర్మో వైరాగ్యమైశ్వర్యమధర్మోఽజ్ఞానమవైరాగ్యమనైశ్వర్యమేతాని ప్రకృతేః సప్తరూపాణి తైరాత్మానం స్వం బధ్నాతి ప్రకృతిరాత్మానం స్వమేవ సైవ ప్రకృతిః పురుషస్యార్థః పురుషార్థః కర్త_వ్య ఇతి విమోచయత్యాత్మానమేకరూపేణ జ్ఞానేన । కథం తజ్జ్ఞానముత్పద్యతే ।

ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషమ్ ।

అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమ్ ॥ ౬౪ ॥

గౌడపాదభాష్య

ఏవముక్తేన క్రమేన పఞ్చవింశతితత్త్వాలోచనాభ్యాసాదియం ప్రకృతిరయం పురుష ఏతాని పఞ్చతన్మాత్రేన్ద్రియమహాభూతానీతి పురుషస్య జ్ఞానముత్పద్యతే నాస్తి నాహమేవ భవామి న మే మమ శరీరం తద్యతోఽహమన్యః శరీరమన్యన్నాహమిత్యపరిశేషమహంకారరహితమపరిశేషమవిపర్యయాద్విశుద్ధం విపర్యయః సంశయోఽవిపర్యయాదసంశయాద్విశుద్ధం కేవలం తదేవ నాన్యదస్తీతి మోక్షకారణముత్పద్యతేఽభివ్యజ్యతే జ్ఞానం పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం పురుషస్యేతి । జ్ఞానే పురుషః కిం కరోతి ।

తేన నివృత్తప్రసవామర్థవశాత్సప్తరూపవినివృత్తామ్ ।

ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః ప్రేక్షకవదవస్థితః స్వస్థః ॥ ౬౫ ॥

గౌడపాదభాష్య

తేన విశుద్ధేన కేవలజ్ఞానేన పురుషః ప్రకృతిం పశ్యతి ప్రేక్షకవత్ ప్రేక్షకేణ తుల్యమవస్థితః స్వస్థో యథా రంగప్రేక్షకోఽవస్థితో నర్త_కీం పశ్యతిః స్వస్థః స్వస్మింస్తిష్ఠతి స్వస్థః స్వస్థానస్థితః । కథంభూతాం ప్రకృతిం నివృత్తప్రసవాం నివృత్తః బుద్ధ్యహంకారకార్యాన్యనర్థవశాత్

సప్తరూపవినివృత్తాం నివర్తి తోభయపురుషప్రయోజనవశాద్యైః సప్తభీ రూపైర్ధర్మాదిభిరాత్మానం బధ్నాతి తేభ్యః సప్తభ్యో రూపేభ్యో వినివృత్తిం ప్రకృతిం పశ్యతి । కిం చ ।

దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకో దృష్టాహమిత్యుపరమత్యన్యా ।

సతి సంయోగేఽపి తయోః ప్రయోజనం నాస్తి సర్గస్య ॥ ౬౬ ॥

గౌడపాదభాష్య

రంగస్థ ఇతి యథా రంగస్థ ఇత్యేవముపేక్షక ఏకః కేవలః శుద్ధః పురుషస్తేనాహం దృష్టేతి కృత్వా ఉపరతా నివృతా ఏకా ఏకైవ ప్రకృతిః త్రైలోక్యస్యాపి ప్రధానకారణభూతా న ద్వితీయా ప్రకృతిరస్తి మూర్తి భేదే జాతిభేదాదేవం ప్రకృతిపురుషయోర్నిర్వృత్తావపి వ్యాపకత్వాత్ సంయోగోఽస్తి న తు సంయోగాత్ కుతః సర్గో భవతి । సతి సంయోగేఽపి తయోః ప్రకృతిపురుషయోః సర్వగతత్వాత్ సత్యపి సంయోగే ప్రయోజనం నాస్తి సర్గస్య సృష్టేశ్చరితార్థత్వాత్ ప్రకృతేర్ద్వివిధం ప్రయోజనం శబ్దవిషయోపలబ్ధిర్గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిశ్చ । ఉభయత్రాపి చరితార్థత్వాత్ సర్గస్య నాస్తి ప్రయోజనం యః పునః సర్గ ఇతి । యథా దానగ్రహణనిమిత్త ఉత్తమర్ణాధమర్ణయోర్ద్రవ్యవిశుద్ధౌ సత్యపి సంయోగే న కశ్చిదర్థసమ్బన్ధో భవతి । ఏవం ప్రకృతిపురుషయోరపి నాస్తి ప్రయోజనమితి । యది పురుషస్యోత్పన్నే జ్ఞానే మోక్షో భాతి తతో మమ కస్మాన్న భవతీతి । అత ఉచ్యతే ।

సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమాద్ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ ।

తిష్ఠతి సంస్కారవశాచ్చక్రభ్రమవద్ధృతశరీరః ॥ ౬౭ ॥

గౌడపాదభాష్య

యద్యపి పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం సమ్యక్ జ్ఞానం భవతి తథాఽపి సంస్కారవశాద్ధృతశరీరో యోగీ తిష్ఠతి కథం చక్రభ్రమవచ్చక్రభ్రమేణ తుల్యం యథా కులాలశ్చక్రం భ్రమయిత్వా ఘటం కరోతి మృత్పిణ్డం చక్రమారోప్య పునః కృత్వా ఘటం పర్యాముఞ్చతి చక్రం భ్రమత్యేవ సంస్కారవశాదేవం సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమాదుత్పన్నసమ్యగ్జ్ఞానస్య ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ ఏతాని సప్త రూపాణి బన్ధనభూతాని సమ్యగ్జ్ఞానేన దగ్ధాని యథా నాగ్నినా దగ్ధాని బీజాని ప్రరోహణసమర్థాన్యేవమేతాని ధర్మాదీని బన్ధనాని న సమర్థాని । ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ సంస్కారవశాద్ధృతశరీరాస్తిష్ఠతి జ్ఞానాద్వర్త్తమానధర్మాధర్మక్షయః కస్మాన్న భవతి వర్త్తమానత్వాదేవ క్షణాన్తరే క్షయమప్యేతి జ్ఞానం త్వనాగతకర్మ దహతి వర్త్తమానశరీరేణ చ యత్ కరోతి తదపీతి విహితానుష్ఠానకరణాదితి సంస్కారక్షయాచ్ఛరీరపాతే మోక్షః । స కింవిశిష్టో భవతీత్యుచ్యతే ।

ప్రాప్తే శరీరభేదే చరితార్థత్వాత్ప్రధానవినివృత్తౌ ।

ఐకాన్తికమాత్యన్తికముభయం కైవల్యమాప్నోతి ॥ ౬౮ ॥

గౌడపాదభాష్య

ధర్మాధర్మజనితసంస్కారక్షయాత్ ప్రాప్తే శరీరభేదే చరితార్థత్వాత్ ప్రధానస్య నివృత్తౌ ఐకాన్తికమవశ్యమాత్యన్తికమనన్తర్హితం కైవల్యం కేవలభావాన్మోక్ష ఉభయమైకాన్తికాత్యన్తికమిత్యేవ విశిష్టకైవల్యమాప్నోతి ।

పురుషార్థజ్ఞానమిదం గుహ్యం పరమర్షిణా సమాఖ్యాతమ్ ।

స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాశ్చిన్త్యన్తే యత్ర భూతానామ్ ॥ ౬౯ ॥

గౌడపాదభాష్య

పురుషార్థో మోక్షస్తదర్థం జ్ఞానమిదం గుహ్యం రహస్యం పరమర్షిణా శ్రీకపిలర్షిణా సమాఖ్యాతం సమ్యగుక్తం యత్ర జ్ఞానే భూతానాం వైకారికాణాం స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయా అవస్థానావిర్భావతిరోభావాశ్చిన్త్యన్తే విచార్యన్తే యేషాం విచారాత్ సమ్యక్ పఞ్చవింశతితత్త్వవివేచనాత్మికా సమ్పద్యతే సంవిత్తిరితి సాంఖ్యం కపిలమునినా ప్రోక్తం సంసారవిముక్తికారణం హి ।

యత్రైతాః సప్తతిరార్యా భాష్యం చాత్ర గౌడపాదకృతమ్ ॥

ఏతత్పవిత్ర్యమగ్ర్యం మునిరాసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ ।

ఆసురిరపి పఞ్చశిఖాయ తేన చ బహులీకృతం తన్త్రమ్ ॥ ౭౦ ॥

-- --

శిష్యపరమ్పరయాగతమీశ్వరకృష్ణేన చైతదార్యాభిః ।

సఙ్క్షిప్తమార్యమతినా సమ్యగ్విజ్ఞాయ సిద్ధాన్తమ్ ॥ ౭౧ ॥

సప్తత్యాం కిల యేఽర్థాస్తేఽర్థాః కృత్స్నస్య షష్టితన్త్రస్య ।

ఆఖ్యాయికావిరహితాః పరవాదవివర్జితాశ్చేతి ॥ ౭౨ ॥

యుక్తిదీపికా ॥

వీతావీతవిషాణస్య పక్షతావనసేవినః ।

ప్రవాదాః సాంఖ్యకరిణః సల్లకీషండభఞ్జురాః ॥ ౧ ॥

ఋషయే పరమాయార్కమరీచిసమతేజసే ।
సంసారగహనమధ్వాన్తసూర్యాయ గురవే నమః ॥ ౨ ॥
తత్త్వం జిజ్ఞాసమానాయ విప్రాయాసురయే మునిః ।
తదువాచ మహత్తన్త్రం దుఃఖత్రయనివృత్తయే ॥ ౩ ॥
న తస్యాధిగమః శక్యః కర్తుం వర్షశతైరపి ।
భూయస్త్వాదితి సంచిన్త్య మునిభిః సూక్ష్మబుద్ధిభిః ॥ ౪ ॥
గ్రన్థేనాల్పేన సంక్షిప్య తదార్షమనుశాసనమ్ ।
నిబద్ధమమలప్రజ్ఞైః శిష్యాణాం హితకామ్యయా ॥ ౫ ॥
ప్రతిపక్షాః పునస్తస్య పురుషేశాణువాదినః ।
వైనాశికాః ప్రాకృతికా వికారపురుషాస్తథా ॥ ౬ ॥
తేషామిచ్ఛావిఘాతార్థమాచార్యైః సూక్ష్మబుద్ధిభిః ।
రచితాః స్వేషు తన్త్రేషు విషమాస్తర్కగహ్వరాః ॥ ౭ ॥
శిష్యైర్దురవగాహాస్తే తత్త్వార్థభ్రాన్తబుద్ధిభిః ।
తస్మాదీశ్వరకృష్ణేన సంక్షిప్తార్థమిదం కృతమ్ ॥ ౮ ॥
సప్తత్యాఖ్యం ప్రకరణం సకలం శాస్త్రమేవ వా ।
యస్మాత్ సర్వపదార్థానామిహ వ్యాఖ్యా కరిష్యతే ॥ ౯ ॥
ప్రధానాస్తిత్వమేకత్వమర్థవత్త్వమథాన్యతా ।
పారార్థ్యఞ్చ తథాఽనైక్యం వియోగో యోగ ఏవ చ ॥ ౧౦ ॥
శేషవృత్తిరకర్తృత్వం చూలికార్థాః స్మృతా దశ ।
విపర్యయః పఞ్చవిధస్తథోక్తా నవ తుష్టయః ॥ ౧౧ ॥
కరణానామసామర్థ్యమష్టావింశతిధా మతమ్ ।
ఇతి షష్టిః పదార్థానామష్టాభిః సహ సిద్ధిభిః ॥ ౧౨ ॥
యథాక్రమం లక్షణతః కార్త్స్న్యేనేహాభిధాస్యతే ।
తస్మాదతః శాస్త్రమిదమలం నానాత్వసిద్ధయే ॥ ౧౩ ॥

అల్పగ్రన్థమనల్పార్థం సర్వైస్తన్త్రగుణైర్యుతమ్ ।

పారమర్షస్య తన్త్రస్య బిమ్బమాదర్శగం యథా ॥ ౧౪ ॥

తస్య వ్యాఖ్యాం కరిష్యామి యథాన్యాయోపపత్తయే ।

కారుణ్యాదప్యయుక్తాం తాం ప్రతిగృహ్ణన్తు సూరయః ॥ ౧౫ ॥

ఆహ, కరిష్యతి భవాన్ వ్యాఖ్యామ్ । ఇదం త్వాదావుపన్యస్తం సర్వైస్తన్త్రగుణైర్యుతమిదం తన్త్రమితి । కే తన్త్రగుణాః, కియన్తో వేతి ?

ఉచ్యతే -

సూత్రప్రమాణావయవోపపత్తిరన్యూనతా సంశయనిర్ణయోక్తిః ।

ఉద్దేశనిర్దేశమనుక్రమశ్చ సంజ్ఞోపదేశావిహ తన్త్రసమ్పత్ ॥

సూత్రాణి చ ప్రమాణాని చ అవయవాశ్చ, సూత్రప్రమాణావయవాః । తేషామ్ ఉపపత్తిః సూత్రప్రమాణావయవోపపత్తిః । ఉపపత్తిః సమ్భవ ఇత్యనర్థాన్తరమ్ । అనన్యోఽర్థోఽనర్థాన్తరమ్ । ఉపపత్తిశబ్దః ప్రత్యేకం పరిసమాప్యతే సూత్రోపపత్తిరిత్యాది ।

ఆహ, లక్షణోపేతసూత్రోపపత్తిరితి వక్తవ్యమ్ ।

ఇతరథా హి అలక్షణోపేతస్యాపి సూత్రస్య తన్త్రాఙ్గభావః స్యాదితి ।

ఉచ్యతే న, నాన్తరీయకత్వాత్ । న హ్యన్తరేణ లక్షణోపేతత్వం సూత్రత్వమ్ । అతో న వక్తవ్యమేతదితి ।

ఆహ, అథ సూత్రమితి కస్మాత్ ?

ఉచ్యతే- సూచనాత్ సూత్రమ్ । సూచయతి తాంస్తానర్థవిశేషానితి సూత్రమ్ । తద్యథా- కారణమస్త్యవ్యక్తమ్ (కాం ౧౬), భేదానాం పరిమాణాదితి (కాం ౧౫) । అత్ర ప్రతిజ్ఞాహేతూ కణ్ఠోక్తౌ । తయోరుపయోగి దృష్టాన్తం సాధ్యసిద్ధయే సమర్థమితి కృత్వా మూలశకలాదయోఽత్రాన్తరనభిహితా అప్యేతస్మాదవసీయన్తే । అథవా భిక్షోరుపసంహృతబహిష్కరణాన్తఃకరణస్య తేషు తేష్వతీన్ద్రియేషు అపి ప్రధానాదిష్వర్థేషు బుద్ధిం సూచయతీతి సూత్రమ్ । అథవా, సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిరితి (కాం ౮) సూత్రమ్ । తద్యథా-

అల్పాక్షరమసన్దిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్ ।

అస్తోభమనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః ॥

అస్తోభమపునరుక్తమిత్యర్థః । తథా

లఘూని సూచితార్థాని స్వల్పాక్షరపదాని చ ।

సర్వతః సారభూతాని సూత్రాణ్యాహుర్మనీషిణః ॥

ప్రమాణాని చ ప్రత్యక్షాదీని, తాన్యుత్తరత్ర వక్ష్యతి 'దృష్టమనుమానమాప్తవచనం చ' (కాం ४), 'ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టమిత్యాది' (కాం ५) ।

అవయవాః పునర్జిజ్ఞాసాదయః, ప్రతిజ్ఞాదయశ్చ । తత్ర జిజ్ఞాసాదయో వ్యాఖ్యాఙ్గమ్ । ప్రతిజ్ఞాదయః పరప్రత్యాయనాఙ్గమ్ ।తానుత్తరత్ర వక్ష్యామః ।

ఆహ, అవయవానభిధానముపదేశాత్ । న హి తథా ప్రత్యక్షాదీని ప్రమాణాన్యుపదిష్టాని తథా అవయవా ఉపదిష్టాః । తస్మాదవయవోపపత్తిరిత్యేతదసత్ ।

భాష్యకారప్రామాణ్యాదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ । యద్యపి సూత్రకారేణావయవోపదేశో న కృతస్తథాఽపి భాష్యకారాః కేచిదేషాం సంగ్రహం చక్రుః । తే చ నః ప్రమాణమ్ । తస్మాద్యుకతమవయవోపపత్తిరితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ?

ఉత్సూత్రత్వాత్ । నహ్యుత్సూత్రం వ్యాచక్షాణా భాష్యకారాః ప్రమాణం భవన్తి । తథా చైతదుత్సూత్రితమితి ।

ఉచ్యతే, న । లిఙ్గాత్ । నైతద్యుక్తమనుపదేశాన్న సన్తి జిజ్ఞాసాదయః । కిన్తర్హ్యనుపదిష్టమప్యేషామస్తిత్వం లిఙ్గాత్ ప్రతిపద్యామహే యదయమాచార్యో దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా తదపఘాతకే హేతావితి (కాం ౧) జిజ్ఞాసాప్రయోజనమాచష్టే । కారణమస్త్యవ్యక్తమితి (కాం ౧౬) ప్రతిజ్ఞాం కరోతి । భేదానాం పరిమాణాదితి (కాం ౧५) హేతుముపదిశతి । నటవద్ వ్యవతిష్ఠతే లింగమితి (కాం ४౨) దృష్టాన్తం ద్యోతయతి । క్షీరస్య యథా తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్యేత్యుపసంహరతి (కాం ५८) । తస్మాత్ త్రివిధం కరణం ద్వారీతి (కాం 3५) నిగమయతి । న చానభిప్రేతైరాచార్యాణాం శాస్త్రే వ్యవహారో లక్ష్యతే । తేన వయం లిఙ్గాత్ప్రతిపద్యామహే సన్తి జిజ్ఞాసాదయోఽవయవాః శాస్త్ర ఇతి ।

ఆహ, సతామనుపదేశే ప్రయోజనవచనమ్ । ఏవం చేన్మన్యసే- సన్తి జిజ్ఞాసాదయోఽవయవాః, శాస్త్రే తేషామనుపదేశే ప్రయోజనం వక్తవ్యమ్- అముష్మాద్ధేతోరాచార్యేణ నోపదిశ్యన్తే, సన్తి చ తే ఇతి ।

ఉచ్యతే, ప్రమాణాన్తర్భావాత్ । ప్రమాణేష్వన్తర్భావ ఏషామిత్యయముపదిష్టో హేతురస్మాభిః । అనుమానాఙ్గం హి జిజ్ఞాసాదయః, తస్మాత్తదన్తర్భూతాస్తే ఇతి న పృథగుపదిశ్యన్తే । కిఞ్చ, తన్త్రాన్తరోక్తేః । తన్త్రాన్తరేషు హి విన్ధ్యవాసిప్రభృతిరాచార్యైరుపదిష్టాః । ప్రమాణం చ నస్తే ఆచార్యా ఇత్యతశ్చానుపదేశో జిజ్ఞాసాదీనామితి ।

ఆహ న, ప్రమాణానుపదేశప్రసంగాత్ । యది చ తన్త్రాన్తరోపదేశాదేవావయవానామనుపదేశః, ప్రత్యక్షాదీన్యపి చ తన్త్రాన్తరేషూపదిశ్యన్తే । శ్రోత్రాదివృత్తిః ప్రత్యక్షమ్ । సమ్బన్ధాదేకస్మాచ్ఛేషసిద్ధిరనుమానమ్ । యో యత్రాభియుక్తః కర్మణి చాదుష్టస్స తత్రాప్తస్తస్యోపదేశ ఆప్తవచనమితి తేషామప్యనుపదేశప్రసఙ్గః । అథ సతి తన్త్రాన్తరోపదేశే ప్రమాణాన్యుపదిశ్యన్తే నావయవా ఇతి, నన్వేతదిచ్ఛామాత్రమితి ।

ఉచ్యతే, పూర్వ ఏవ తర్హి పరిహారోఽస్తు । అథవా పునరస్తు తన్త్రాన్తరోక్తేరిత్యయమపి పరిహారః । యత్తూక్తం ప్రమాణానుపదేశప్రసఙ్గ ఇతి అత్ర బ్రూమః- అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? ప్రయోజనవతాముపదేశస్యాదోషత్వాత్ । అనుపదేశో హి ప్రయోజనవతశ్చోద్యత ఇతి యుక్తమేతత్ । ఉపదేశమేవ తు సదోష ఇతి కృత్వా కః ప్రత్యాచక్షీత ? తస్మాన్న కిఞ్చిదేతత్ । కిఞ్చాన్యత్, ప్రధానోపదేశే గుణభూతాన్తర్భావసిద్ధేః । తద్యథా, తక్షుహి చైత్ర ఇత్యుక్తే యావద్భిస్సాధనవిశేషైర్వినా తక్షణం నోపపద్యతే సర్వాస్తాంశ్చైత్ర ఉపాదత్తే । తథా ప్రత్యక్షాదిషు ప్రమాణేషూపదిష్టేషు యైరేషామవినాభావః సర్వాణి తాన్యుపాదాస్యామహే । కిఞ్చాన్యాత్, అన్యత్రాపి తదనుష్ఠానాత్ । న కేవలమిహ, అన్యత్రాప్యయమాచార్యః ప్రధానామేవోపదేశం కరోతి । తదఙ్గభూతాస్తు తదుపదేశాదేవ ప్రతీయన్తే । తద్యథా, కారణమస్త్యవ్యక్తమ్ (కాం ౧౬) భేదానాం పరిమాణాదితి (కాం ౧౫) । ఇతరథా హి దృష్టాన్తాభావాదసాధనమేతత్స్యాత్ । పశ్యతి త్వాచార్యో నాదృష్టాన్తం సాధనం సాధ్యమాప్నోతీతి కృత్వా ప్రతిపాదకాః ప్రతిపాదనకాలే తన్త్రాన్తరోపదిష్టానపి మూలశకలాదీనాక్షేప్స్యన్తి ఇతి । కిఞ్చాన్యత్, అనుమానే భూతవదుపదేశాత్ । అతశ్చైతదేవం యదయమాచార్యస్త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమితి (కాం ౫) బ్రవీతి । కథం కృత్వా జ్ఞాపకమ్? ఆఖ్యాతస్య హి ప్రత్యామ్నాయే భూతవాచినా శబ్దేనోపదేశో భవతి । న చానేన పూర్వం త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమ్ । ఆఖ్యాతమితి చేత్, న తదాఖ్యాతం క్వచిదితి శక్యం ప్రతిపాదయితుమ్ । సోఽయమనాఖ్యాయాపి యద్భూతవాచినం శబ్దముపాదత్తే తజ్జ్ఞాపయత్యాచార్యస్తన్త్రాన్తరక్లృప్తానామపీహ సన్నివేశోఽఙ్గీక్రియతే । కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ? తన్త్రాన్తరోపదిష్టోఽపి కర్మయోనీనామ్ ప్రాణభేదాదీనాం చ లక్షణోపదేశస్సంగృహీతో భవతీతి సిద్ధం తన్త్రాన్తరోపదేశాదవయవానుపదేశః । తస్మాత్సూక్తమేవావయవోపపత్తిరితి ।

అన్యూనతా । పదార్థకార్త్స్న్యమశేషతాఽన్యూనతేత్యభిధీయతే । పదార్థాశ్చ దశ చూలికార్థాః, పంచాశత్ప్రత్యయాః । తత్రాస్తిత్వమేకత్వం పంచభిర్వీతైః సిద్ధమ్ । అర్థవత్త్వం కార్యకారణభావః । పారార్థ్యం సంహత్యకారిణాం పరార్థత్వాత్ । అత ఏవాన్యత్వమ్ । చేతనాశక్తేర్గుణత్రయాజ్జన్మమరణకరణానామిత్యేవమాదిభిః పురుషబహుత్వమ్ । పురుషస్య దర్శనార్థ ఇతి సంయోగః । ప్రాప్తే శరీరభేదే ఇతి వియోగః । సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమాదితి శేషవృత్తిః । తస్మాచ్చ విపర్యాసాదితి పురుషస్యాకర్తృత్వమిత్యేతే దశ చూలికార్థాః ।

పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్త్యశక్తిశ్చ కరణవైకల్యాత్ ।

అష్టావింశతిభేదా తుష్టిర్నవధాఽష్టధా సిద్ధిః ॥ (కాం ४२)

ఇతి పఞ్చాశత్ప్రత్యయాః । సైషా షష్టిః పదార్థానామ్ । తదుపపత్తిరన్యూనతా ।

సంశయనిర్ణయోక్తిః । సంశయశ్చ నిర్ణయశ్చ తౌ సంశయనిర్ణయౌ తయోరుక్తిస్సంశయనిర్ణయోక్తిః । సామాన్యాభిధానం సంశయః । తద్యథా మహదాది తచ్చ కార్యం ప్రకృతివిరూపం సరూపం చేత్యుక్తే (కాం ८) సంశయో భవతి కేన ధర్మేణ కార్యం ప్రకృతివిరూపం కేన వా సరూపమితి । విశేషాభిధానం నిర్ణయః । స చ ద్వివిధః, శబ్దతోఽర్థతశ్చ । శబ్దస్తావత్ యథా హేతుమదాదిభిః కార్యం ప్రకృతివిరూపమ్, త్రైగుణ్యాదిభిః ప్రకృతిసరూపమితి । అర్థతస్తత్ యథా తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః, ఏతే స్మృతా విశేషాః (కాం ३८) । కిం కారణమ్ ? యస్మాత్ శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ (కాం ३८) । అశాన్తఘోరమూఢత్వాత్తన్మాత్రాణ్యవిశేషాః ।

ఉద్దేశనిర్దేశమ్ । ఉద్దేశశ్చ నిర్దేశశ్చ ఉద్దేశనిర్దేశమ్ । సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషయైకవద్భవతి ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావః । సఙ్క్షేపవచనముద్దేశః । తద్యథా, ఏష ప్రత్యయసర్గో విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః (కాం ४६) । విస్తరవచనం నిర్దేశః । తద్యథా, పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్తి (కాం ४२) భేదస్తమసోఽష్టవిధ (కాం ४८) ఇత్యాదిః ।

అనుక్రమశ్చ- పదార్థానామానుపూర్వ్యా సన్నివేశోపదేశోఽనుక్రమః, తద్యథా - 'ప్రకృతేర్మహాంస్తతోఽహంకారస్తస్మాద్ గణశ్చ షోడశకః' (కాం ২২) ఇత్యన్తేన ।

సంజ్ఞోపదేశౌ । సంజ్ఞిప్రత్యాయనార్థః శబ్దః సంజ్ఞా । సా చ ద్వివిధా । అర్థనిబన్ధనా, స్వరూపనిబన్ధనా చ । తత్రార్థనిబన్ధనాఽర్థవశేనార్థక్రియాపేక్షా । జాత్యాద్యర్థస్వరూపాన్తర్భావీ యథాఽర్థస్తథాభూతమేవ సంజ్ఞినం ప్రత్యాయతి । తద్యథా పాచకో లావక ఇతి । స్వరూపనిబన్ధనా పునః సంజ్ఞిప్రత్యాయనోపాయమాత్రమ్ । స్వరూపమాత్రోపకారిణీ వినాఽవయవార్థం సమయవశాదతథాభూతమపి సంజ్ఞినం ప్రత్యాయతి । తద్యథా, గజకర్ణోఽశ్వకర్ణ ఇతి । ప్రయత్నతో భగవతః పరమర్షేరార్షేణ జ్ఞానేన సర్వతత్త్వానాం స్వరూపముపలభ్య సంజ్ఞాం విదధతో నాస్తి స్వరూపనిబన్ధనః శబ్దః । తద్యథా, ప్రధీయన్తేఽత్ర వికారా ఇతి ప్రధానమ్, పురి శేత ఇతి పురుష ఇత్యాది । తన్మతానుసారిణామప్యాచార్యాణాం తాభిరేవ సంవ్యవహారాన్నాస్త్యపూర్వసంజ్ఞావిధానం ప్రత్యాదరః ।

ఉపదేశః । ఇతికర్తవ్యతా, ఫలసమాఖ్యానముపదేశః । తద్యథా,

ఏవం తత్త్వాభయసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషమ్ ।

అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమ్ ॥ (కాం ६४)

ఏతే సూత్రోపపత్త్యాదయస్తన్త్రగుణాః ।

ఇతి కరణం ప్రకారార్థమ్ । ఏవమ్ప్రకారా అన్యేఽపి ద్రష్టవ్యాః । తద్యథా, ఉత్సర్గోఽపవాదోఽతిదేశ ఇత్యాదిః । తత్రోత్సర్గః ప్రకృతివిరూపం (కాం ౮) వ్యక్తమ్, సరూపం (కాం ౮) చేత్యపవాదః । తథా తద్విపరీత (కాం ౧౧) ఇత్యుత్సర్గః, తథా చ పుమాన్ (కాం ౧౧) ఇత్యపవాదః । సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి వ్యక్తం, తథా ప్రధానమ్ (కాం ౧౧) ఇత్యతిదేశః । ఇత్యేవమన్యా అపి తన్త్రయుక్తయః శక్యా ఇహ ప్రదర్శయితుమ్ । అతిప్రసఙ్గస్తు ప్రకృతం తిరోదధాతీతి నివర్త్యతే । సిద్ధం తన్త్రయుక్తీనాం సమ్భవోపపత్తేస్తన్త్రమిదమితి ।

కిఞ్చ తన్త్రాన్తరావిరోధాత్ । యది ఖల్వపీదమపి ప్రకరణం స్యాత్ తన్త్రాన్తరే పాతఞ్జలపఞ్చాధికరణవార్షగణప్రభృతీనామన్యతమస్య శేషభూతం స్యాత్ । తైశ్చాప్యవిరోధస్తత్ర తత్రేతి వక్ష్యామః । పూర్వతన్త్రశేషభావాదితి చేత్, తుల్యమ్ । ఏతాన్యపి పూర్వతన్త్రశేషభూతాని, తేషామపి ప్రకరణత్వప్రసఙ్గః । అథ మతమ్- సకలపదార్థసంగ్రహాత్తన్త్రాన్తరాణ్యేతాని, ఏవమిహాపి సకలపదార్థసంగ్రహాత్తన్త్రాన్తరత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । తస్మాద్యుక్తమేతత్తన్త్రమిదమ్ । ఇత్యుపోద్ఘాతః ॥

కారికా ౧

ఆహ, కింగుణవిశిష్టాయ శిష్యాయ పునరిదం తన్త్రం వ్యాఖ్యేయమితి ।

ఉచ్యతే- జిజ్ఞాసవే మతిమతే మీమాంసకాయార్థినేఽభ్యుపగతాయ శిష్యాయ వ్యాఖ్యేయం శాస్త్రమ్ ।

కస్మాత్ ?

పరమర్షిప్రామాణ్యాత్ । యస్మాద్ భగవాన్ విశ్వాగ్రజః పరమర్షిర్భగవదాసురేర్జిజ్ఞాసాముపలభ్యోత్తరగుణవిశేషసమ్పదం చ వ్యాఖ్యాతవాన్ । రజ ఏవ దుఃఖం తన్నిరాకరిష్ణోర్వివేకోఽయం, సత్త్వాత్ । సత్త్వం చాస్మాన్నానేత్యేవమాదినా వచనప్రతిపాద్యోఽయమర్థో మహద్భిశ్చోక్తః । తస్మాద్రజోదుఃఖోపఘాతోపఘాతకజిజ్ఞాసోః సత్త్వాద్ధర్మాదికుశలమూలవిపాకోత్పత్తేస్సర్వదుఃఖత్రయనివృత్తయ ఇదం శాస్త్రం ప్రవృత్తమ్ । తదర్థాత్పరిణమతే శిష్యస్యేతి । కథం నామ శిష్యస్య నిఃశ్రేయసేన యోగః స్యాదిత్యేవమర్థమిదం వ్యాఖ్యానం క్రియత ఇతి ।

ఆహ, యదుక్తం జిజ్ఞాసవే వ్యాఖ్యానం కర్తవ్యమితి తత్ర కుతః పునరియం జిజ్ఞాసా కస్మిన్ వాఽర్థే భవతీతి ?

ఉచ్యతే - యత్తావదుక్తం కుతః పునరియం జిజ్ఞాసా భవతీత్యత్ర బ్రూమః

<< దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా >>

దుఃఖం రజ ఇత్యనర్థాన్తరమ్ । దుఃఖయతీతి దుఃఖం భవతీతి । త్రయమితి సంఖ్యాపదం సర్వద్రవ్యవిషయం, దుఃఖశబ్దేన విశిష్యతే । ప్రాధాన్యాచ్చ వ్యతిరిక్తబుద్ధ్యా గృహ్యమాణం సమ్బన్ధిత్వాదాధారస్య భేదనిబన్ధనాయాః షష్ఠ్యా నిమిత్తత్త్వం ప్రతిపద్యతే- దుఃఖానాం త్రయం దుఃఖత్రయమ్ ।

అభిహన్యతేఽనేనేత్యభిఘాతః ।

కః పునరయమభిఘాతో నామ ?

ఉచ్యతే- యోఽసావుపర్యుక్తదుఃఖత్రయేణాన్తఃకరణేన చేతనాశక్తేరభిసమ్బన్ధః । తస్మాద్దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా ।

యదుక్తం కస్మిన్నర్థే భవతీతి తత్రాహ-

<< తదపఘాతకే హేతౌ । >>

అపహన్తీత్యపఘాతకః, తస్యాపఘాతకస్తదపఘాతకః ।

ఆహ, తదపఘాతకే ఇతి సమాసాఽనుపపత్తిః, ప్రతి షేధాత్ । కర్తరి యౌ తృజకౌ తాభ్యాం సహ షష్ఠీ న సమస్యతే । తస్మాత్తస్యాపఘాతక ఇతి వక్తవ్యమ్ ।

ఉచ్యతే- న, శాస్త్రే దర్శనాత్ । "తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ" ఇతి శాస్త్రే దృష్టః ప్రయోగః । పదకారశ్చాహ- జాతివాచకత్వాత్ । తథా కదాచిద్గుణో గుణవిశేషో భవతి, కదాచిద్గుణినా గుణో విశిష్యత ఇతి చూర్ణికారస్య ప్రయోగః తస్మదనవద్యమేతత్ ।

అయం తు పిణ్డార్థః । త్రివిధేన దుఃఖేనాభిహతో బ్రాహ్మణస్తదపఘాతకం హేతుం జిజ్ఞాసతే । కో నామాసౌ హేతుః స్యాద్యో దుఃఖత్రయమభిహన్యాదితి ।

ఆహ, దుఃఖశబ్దావచనమాదావమఙ్గలార్థత్వాత్ । మఙ్గలాదీని హి శాస్త్రాణి ప్రథన్తే వీరపురుషాణి చ భవన్తి, అధ్యేతారశ్చ మంగలేనాభిహతసంస్కారాః శాస్త్రార్థానాసు ప్రతిపద్యన్తే । దుఃఖమిత్యయం చామఙ్గలార్థః శబ్దః, తస్మాన్నారబ్ధవ్యః శాస్త్రాదావితి ।

ఉచ్యతే న, వాక్యస్యార్థే ప్రయోగాత్ పదస్యానర్థక్యాదమఙ్గలార్థత్వానుపపత్తిః । వాక్యమర్థప్రత్యాయనార్థం ప్రయుజ్యతే, విశిష్టార్థాభిధానాత్ । న పదమ్ । తథా హి పదార్థవ్యతిరేకేణ విశిష్ట ఏవ వాక్యార్థః ప్రతీయతే, కేవలం తు పదం సామాన్యార్థాదప్రచ్యుతం విశిష్టార్థాభిధానాసమర్థమ్ । అతఏవ న వివక్షితార్థప్రత్యాయనయోగ్యతయోపాదీయతే । తద్యథా- దేవదత్తేత్యయం శబ్దః కర్తృవాచకత్వేనోపాత్తః, సర్వక్రియావిషయత్వాత్, నాన్తరేణ కర్మక్రియాశబ్దౌ విశిష్టార్థః ప్రతీయతే । తథా గామితి కర్మ, సర్వక్రియాకర్తృభిధాననిమిత్తత్వాత్ । తథా అభ్యాజేతి క్రియా, సర్వకర్మకర్తృవిషయత్వాత్ । యదా తు దేవదత్త గామభ్యాజ శుక్లామిత్యుచ్యతే తదా దేవదత్తేన గోశబ్దేన కర్మాన్తరేభ్యో విచ్ఛిద్య స్వాత్మన్యవస్థాప్యతే । క్రియా చ గోశబ్దశ్చ సర్వకర్తృభ్యో దేవదత్తకర్మతయా వ్యవస్థాప్యతే । కర్తృకర్మణీ చాభ్యాజిక్రియాయాః సాధనభావేనైవ నియమ్యేతే । శుక్లశబ్దో గోశబ్దశ్చ గోశబ్దం సర్వగుణవిషయమాధేయాన్తరేభ్యో వ్యవచ్ఛేద్య స్వాత్మన ఆధారత్వే నియమ్య, తద్విషయతాం ప్రతిపాదయతీత్యనేన క్రమేణ విశిష్టో వాక్యార్థః । కేవలానాన్తు పదానాం సామాన్యార్థాత్ ప్రచ్యుతానామ్విశేషానభిధానాదానర్థక్యమ్ । ఆహ చ-

పృథఙ్నివిష్టతత్త్వానామ్పృథగర్థాభిపాతినామ్ ।

ఇన్ద్రియాణాం యథా కార్యమృతే దేహాన్న లభ్యతే ॥

తథైవ సర్వశబ్దానామ్పృథగర్థాభిధాయినామ్ ।

వాక్యేభ్యః ప్రవిభక్తానామర్థవత్తా న లభ్యతే ॥ ఇతి

ఏవం సతి కుతోఽయం నిశ్చయప్రతిలమ్భో యద్దుఃఖశబ్దోఽయమమఙ్గలార్థో యావతా సన్దిహ్యత ఏవ అయం కిం స్వార్థప్రతిపత్త్యర్థముపాత్తోఽథ హేయత్వాయేతి । వాక్యస్య తు మఙ్గలార్థత్వమ్, దుఃఖప్రహాణార్థముపాదానాత్ । యద్ధి దుఃఖప్రహాణార్థం వాక్యముపాదీయతే తన్మఙ్గలార్థం దృష్టమ్ । తద్యథా వ్యాధ్యపగమః స్యాదలక్ష్మీర్మా భూదితి । దుఃఖప్రహాణార్థం చేదం వాక్యముపాత్తం తస్మాన్మఙ్గలార్థమిదమ్ । తత్ర యదుక్తం దుఃఖశబ్దావచనమాదావమఙ్గలార్థత్వాదిత్యేతదయుక్తమ్ ।

ఆహ, త్రయగ్రహణానర్థక్యం, గుణైకత్వాత్ । దుఃఖం రజ ఇతి ప్రతిపన్నో భవాన్, తచ్చైకం శాస్త్రే పఠ్యతే । తస్మాత్త్రయగ్రహణమనర్థకమితి ।

నిమిత్తభేదాద్భేదోపచార ఇతి చేత్, స్యాన్మతమ్ । యద్యపి ఏకం దుఃఖం తథాపి నిమిత్తానామధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవలక్షణానాం భేదాదస్య భేదోపచారః కరిష్యత ఇతి ।

తచ్చ నైవమ్ ।

కస్మాత్ ?

నిమిత్తానన్త్యేన గుణానన్త్యప్రసఙ్గాత్ I ఆధ్యాత్మికం హి ద్వివిధం, శారీరం మానసం చ I శారీరం తావద్వాతపిత్తశ్లేష్మణాం వైషమ్యనిమిత్తమ్ I తథా మానసం కామక్రోధలోభమోహవిషాదభయేర్ష్యాఽసూయారత్యవిశేషదర్శననిమిత్తమ్ I ఆధిభౌతికం చ మనుష్యపశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరనిమిత్తమ్ I ఆధిదైవికం శీతోష్ణవాతవర్షాశన్యవశ్యాయావేశనిమిత్తమ్ I తత్ర నిమిత్తభేదాత్త్రిత్వప్రగిజ్ఞస్య గుణానన్త్యప్రసఙ్గః, స చ నేష్టస్తస్మాన్న నిమిత్తభేదాత్త్రిత్వమ్ I

ఉచ్యతే- యదుక్తం రజస ఏకత్వాత్ త్రిత్వానుపపత్తిః, తస్య నిమిత్తభేదాత్ త్రిత్వోపచార ఇతి సత్యమేతత్ I యత్తూక్తం నిమిత్తానన్త్యేన గుణానన్త్యప్రసఙ్గ ఇతి తదయుక్తమ్ I కస్మాత్ ? భేదేఽపి సతి వర్ణసంఖ్యావద్వ్యవస్థానోపపత్తేః I తద్యథా చత్వారో వర్ణా ఇత్యస్యాః సంఖ్యాయాః సతి పైప్పలాదాదిభేదే తేషాం బ్రాహ్మణత్వాదివ్యతిరేకాభావాన్న సంఖ్యాన్తరహేతుత్వం నో ఖల్వపి వర్ణావ్యతిరేకాదేకత్వం భవతి I ఏవం త్రీణి దుఃఖానీత్యస్యాః సంఖ్యాయాః సతి శరీరాదిభేదే తేషామాధ్యాత్మికాదివ్యతిరేకాసమ్భవాన్న సఙ్ఖ్యాన్తరహేతుత్వం నో ఖల్వపి దుఃఖావ్యతిరేకాదేకత్వం భవితుమర్హతి I కిఞ్చాన్యత్, నిమిత్తభేదాద్ భేదోపచార ఇతి భవానేవ ప్రతిపన్నః I న చోపచారః పరమార్థ ఇత్యలమస్థానే యత్నేన I

ఆహ- అభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసాయామతిప్రసఙ్గః, సర్వేషాం సమ్భవాత్ I యథాసురేర్దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా భవతీత్యేతదిష్టం తేన సర్వేషామభిఘాతోఽస్తీతి సర్వేషాం జిజ్ఞాసాప్రసఙ్గః I అథ మతం దుఃఖాభిఘాతే కస్యచిజ్జిజ్ఞాసా భవతి కస్యచిన్నేతి I నన్వేవమిచ్ఛామాత్రమ్ I ప్రాక్ప్రసఙ్గాచ్చ I ప్రాగప్యాసురేర్జిజ్ఞాసాయా దుఃఖత్రయాభిఘాతో న చాస్యాత్యన్తికే హేతౌ జిజ్ఞాసా బభూవ I తేన కిం ప్రాప్తమ్ ? పశ్చాదస్య యతో బభూవ తద్వక్తవ్యమ్ I యథాఽన్యత్ర బ్రహ్మణోఽభ్యాసనిమిత్తాదధర్మక్షయాత్ పూర్వధర్మానుగ్రహాచ్చ వివిదిషా, తథాఽన్యేషాం కుశలమూలాభ్యాసపరిపాకాత్ I న చాపదిష్టమతో లఘూక్తమేతత్ I కిఞ్చాన్యత్, తదపఘాతాచ్చానిర్మోక్షోఽకృతస్నత్వాత్ I మోక్షో హి కామరూపారూప్యధాతుత్రయాదిష్యతే I దైవమానుష్యతిర్యగ్యోనిత్రయాద్వా I ఏకదేశశ్చ సంసారస్య దుఃఖత్రయమ్ I తస్మాత్ ప్రయోజనమప్యయుక్తమ్ I కిఞ్చ నిమిత్తాన్తరసద్భావాద్దివ్యకామధ్యానసుఖానపేక్షస్యాపి వివిదిషా సమ్భవతి, న కేవలం తాపోద్విగ్నస్యాపి I తస్మాన్నిమిత్తమప్యయుక్తమ్ I కిఞ్చాన్యత్ I ఉభయథా చాసమ్భవాత్ I పరికల్ప్యమానా ఖల్వపీయం జిజ్ఞాసా పురుషస్య వా స్యాద్గుణానాం వా I కించాతః ? తన్న తావత్పురుషస్య సమ్భవతి I కస్మాత్ ? నైర్గుణ్యాభ్యుపగమాత్ I ఇచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసుఖదుఃఖధర్మాధర్మజ్ఞానసంస్కారాణామాత్మగుణత్వం న భవద్భిరభ్యుపగమ్యతే I న గుణానామ్, ఆచేతన్యాత్ I న హ్యచేతనా ఘటాదయో హితాహితప్రాప్తిపరిహారం జిజ్ఞాసమానా దృశ్యతే I న చ చేతనా భవతాం గుణాః, సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి ప్రధానమితి (కాం ౧౧) వక్ష్యమాణవచనాత్ I కించాన్యత్,

తత్త్వాన్తరానుపపత్తేః । న చ గుణపురుషవ్యతిరిక్తం వస్తుతస్తత్త్వాన్తరమస్తి యస్య జిజ్ఞాసా పరికల్ప్యమానా పరికల్ప్యేత । తస్మాదనుపపన్నా జిజ్ఞాసా ।

ఉచ్యతే । యదుక్తమభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసాయామతిప్రసఙ్గః, సర్వేషాం తత్సమ్భవాదితి అత్ర బ్రూమః న, అభిఘాతత్వేనాప్రతిపత్తేః । యద్యప్యవిశిష్టోఽభిఘాతస్తథాపి సర్వే నైనమభిఘాతత్వేన ప్రతిపద్యన్తే । తథాహి, సత్త్వాద్యాధ్యాత్మికాదిదుఃఖేష్వర్జనరక్షణక్షయసంగహింసాసు చ ప్రీత్యభిష్వఙ్గాదేషాం న విషయేషూద్వేగాపద్వేషౌ । న చ విషయపరిత్యాగో భవతి । తస్మాన్నావిశిష్టోఽభిఘాతః । విశేషేఽభిఘాతబుద్ధేర్నిమిత్తాభిధానమితి చేత్ ? అథాపి స్యాద్యేయమసతి విశేషే సర్వప్రాణభృతామాసురేరేవ భగవతో దుఃఖత్రయాభిఘాతబుద్ధిర్భవతి, న పునరన్యేషామిత్యత్ర నిమిత్తమభిధానీయమ్ । న హ్యన్తరేణ నిమిత్తమసౌ విశేషోఽవస్థాపయితుం శక్యత ఇతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ప్రశ్నాసమ్బన్ధాత్ । కుతో జిజ్ఞాసా భవతీత్యేవం చోదకేన పూర్వమకారి ప్రశ్నస్తస్యాశ్చ సాక్షాత్ కారణమభిఘాతః కారణాన్తరాణామనభిధానాదిత్యస్యైవ నిర్దేశః కృతః । యత్తు ఖల్విదానీం కారణకారణమపి పృచ్ఛ్యతే తదనవస్థాప్రసఙ్గభయాన్నోచ్యతే । అథ నిర్బన్ధః క్రియతే తేన పూరవధర్మానుగ్రహస్య కుశలమూలాభ్యాసపరిపాకస్య కారణకారణత్వమస్మాభిర్న ప్రతిషిధ్యత ఇతి తదేవ కిం న గృహ్యతే ? ఏతేన ప్రాక్ప్రసఙ్గః ప్రత్యుక్తః । యత్తూక్తం తదభిఘాతే చానిర్మోక్షోఽకృత్స్నత్వాదిత్యేతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? శాస్త్రార్థానవబోధాత్ । అష్టవికల్పో దైవస్తైర్యగ్యోనిశ్చ పఞ్చధా భవతి, మానుష్యశ్చైకవిధ (కాం ౫౩) ఇత్యేతావానస్మాకం సంసారః । న తు తద్వ్యతిరిక్తాః కామరూపారూప్యధాతవః క్వచిదపి సిద్ధాః । చతుర్దశవిధే చ సంసారే యా సుఖమాత్రా సా దుఃఖభూయస్త్వాత్తచ్ఛబ్దవాచ్యా భవతీతి । తథా చోక్తమ్-

అత్ర జన్మజరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః ।

లిఙ్గస్యావినివృత్తేస్తస్మాద్దుఃఖం సమాసేన ॥

(కాం ౫౫)

దృశ్యతే చ లోకే భూయసా గ్రహణమ్ । తద్యథాఽఽమ్రవనమితి । తస్మాత్ కృత్స్నవికల్పప్రతిషేధోఽయమ్ । యత్పునరేతదుక్తం దివ్యకామధ్యానసుఖానపేక్షస్యాపి వివిదిషాసమ్భవాన్నిమిత్తమయుక్తమితి తదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? ఉత్తరత్ర ప్రతిషేధాత్ । ఇష్టమేవైతత్సఙ్గృహీతమ్ । తథా చోత్తరసూత్రేణ ప్రతిషేత్స్యత్యాచార్యః "దృష్టవదానుశ్రవికః స హ్యవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః" (కాం ౨) । తస్మాద్దివ్యసుఖానపేక్షస్యాపి యుక్తా వివిదిషా । ధ్యానసుఖమపి క్షయాతిశయౌ నాతివర్తతే । తదప్యత్రైవ సఙ్గృహీతమ్ । తస్మాత్ప్రతిషేధ్య ఏవాయం పక్ష ఇతి న కిఞ్చిదభిధీయతే । యదప్యుక్తముభయథాఽసమ్భవాజ్జిజ్ఞాసాఽనుపపత్తిరితి అస్తు గుణానాం జిజ్ఞాసా ।

యత్తూక్తమాచేతన్యాదసమ్భవ ఇతి సత్యాచేతన్యే బుద్ధేరిచ్చాదిసద్భావముత్తరత్ర ప్రతిపాదయిష్యామః । తస్మాదుపపన్నా జిజ్ఞాసా ।

ఆహ- తచ్ఛబ్దానర్థక్యం ప్రతిపదసమ్బన్ధాత్ । యోఽయమాచార్యేణ తచ్ఛబ్దః సూత్రే పఠితోఽస్య ఖలు ప్రతిపదమసమ్బన్ధాత్ స్వల్పామప్యర్థవత్తాం నోపలభామహే । తస్మాన్నైనమపుష్కలార్థమధ్యేష్యామహ ఇతి ।

ఉచ్యతే- కథం హి నామ ప్రయోక్తృపారతన్త్ర్యాచ్ఛబ్దస్య శబ్దాన్తరేణ సమ్బన్ధో న స్యాదితి ?

ఆహ, న బ్రూమోఽవిద్యమానసమ్బన్ధోఽసమ్బన్ధః కిన్త్వర్థ్యయుక్తసమ్బన్ధో యః స ఖల్వసమ్బన్ధః । తద్యథా అనాచారో మాణవక ఇతి ద్రవ్యేణ క్రియాశక్తిత్వాన్న శక్యం కిఞ్చిదనాచారవతా క్షణమప్యవస్థాతుమ్ । అయుక్తం త్వాచరన్ననాచార ఇత్యుచ్యతే । తథా చాస్య తచ్ఛబ్దస్య ప్రతిపదం సమ్బన్ధో న యుక్తస్తస్మాదనర్థకస్తచ్ఛబ్దః ।

ఆనన్తర్యాజ్జిజ్ఞాసాశబ్దస్యేతి చేత్, స్యాన్మతమ్ । అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వేత్యనయా యుక్త్యా జిజ్ఞాసాశబ్దస్య తచ్ఛబ్దేనాభిసమ్బన్ధః శక్య ఇతి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? తదపఘాతే ప్రయోజనాసద్భావాత్ । న హి జిజ్ఞాసాఽపఘాతే కిఞ్చిత్ ప్రయోజనమస్తీతి సత్యపి సమ్బన్ధే న తచ్ఛబ్దేనార్థః ।

అభిఘాతస్యేతి చేత్ ? అథాపి స్యాద్యది జిజ్ఞాసాపఘాతేన కించిత్ప్రయోజనమస్తీతి । అతస్తత్సమ్బన్ధో నేష్యతే । తేన తర్హ్యభిఘాతశబ్దేనాస్యాభిసమ్బన్ధః కరిష్యతే । తథా చాపి తచ్ఛబ్దోర్థవాన్ భవిష్యతీతి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? నిమిత్తావస్థానే పునః పునరుత్పత్తేః । నైమిత్తికోఽయమభిఘాతస్తస్య నిమిత్తవత్త్వాదాత్యన్తికోఽపఘాతో న స్యాత్ । ఇతరథా జ్వరనిమిత్తకో దాహ ఇవ శీతద్రవ్యసంస్పర్శాత్ప్రశాన్తోఽపి నిమిత్తావస్థానాత్పునః పునః ప్రవర్తతే ఇత్యఫలత్వమస్య వ్యాయామస్య ।

త్రయశబ్దస్యేతి చేత్ న, పారతన్త్ర్యాత్ । ఆశ్రయపరతన్త్రా హి సంఖ్యా, తస్యా నాన్తరేణాశ్రయేణోపఘాతమపఘాతః శక్యః కర్తుమ్ । ఆనర్థక్యఞ్చ సమానమితి సుతరాం తచ్ఛబ్దేన నార్థః ।

దుఃఖశబ్దస్యేతి చేత్సామాన్యమ్ - యద్యేతేషాంపదానామభిసమ్బన్ధే యథోక్తదోషోపపత్తిః, దుఃఖశబ్దం తర్హి తత్-శబ్దేనాభిసంభన్త్స్యామః । తస్మిన్నేష నిషేధో విశతీతి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? అనేకపదవ్యవధానాత్ । కథమనన్తరవృత్తినా సర్వనామ్నాఽనేకపదవ్యవహితస్య దుఃఖశబ్దస్యాభిసమ్బన్ధః శక్యేత్ ప్రతిపాదయితుమ్ ? తస్మాన్న కిఞ్చిదేతత్ । కిఞ్చాన్యత్ । ఉపసర్జనత్వాత్ । అయం ఖల్వపి దుఃఖశబ్దః సమాస ఉపసర్జనీభూతః । న చైకస్మిన్కాలే శబ్దస్య ప్రధానత్వముపసర్జనత్వం చ యుక్తితః సమ్భవతి । ప్రధానస్య చ పదాన్తరేణాభిసమ్బన్ధః । తస్మాద్వివాదాస్పదమేవైతత్సూత్రమ్ । కిఞ్చాన్యత్ । నిత్యానామపఘాతానుపపత్తేః । ఇహ నిత్యానామపఘాతః కర్తుం న శక్యతే । తద్యథా

పురుషాణామ్ । అనిత్యానాఞ్చాపఘాతో దృష్టః । తద్యథా, జ్వరాదీనామ్ । నిత్యఞ్చ దుఃఖమ్ । తస్మాత్తదపఘాతేఽభ్యుత్థానానర్థక్యమ్ । వృత్త్యపఘాతే తదపఘాత ఇతి చేత్, స్యాత్పునరేషా బుద్ధిః । సత్యం నిత్యానామపఘాతో న యుక్తితః సమ్భవతి । న తు వయం గుణలక్షణస్య దుఃఖస్యాపఘాతం బ్రూమః, కిన్తర్హి వృత్తిరస్యాభిభూయత ఇతి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? ఉక్తోత్తరత్వాత్ । ఉక్తమత్రోత్తరం నిమిత్తావస్థానే పునః పునరుత్పత్తేరితి । తస్మాదయమప్యమార్గః । కిఞ్చాన్యత్ । అవిశేషాత్కల్పయిత్వాఽపి వృత్త్యపఘాతం వృత్తివృత్తిమతోరనన్యత్వాద్ వృత్త్యపఘాతే వృత్తిమదపఘాతః ప్రాప్త ఇతి నాస్తి కశ్చిద్విశేషః । తస్మాత్ కృశోఽయం పరిహార ఇతి నార్థస్తచ్ఛబ్దేన ।

ఉచ్యతే- యదుక్తం తచ్ఛబ్దానర్థక్యమ్, ప్రతిపదమసమ్బన్ధాదిత్యస్తు దుఃఖశబ్దేనాభిసమ్బన్ధః । తత్సమ్బన్ధే యథోక్తదోషోపపత్తిరితి చేత్ స్యాన్మతమ్ । యది తర్హి తచ్ఛబ్దస్య దుఃఖశబ్దేనైవాభిసమ్బన్ధోఽభ్యుపగమ్యతే తేన యేఽస్మాభిః పూర్వమభిహితా దోషాస్తే ప్రసజ్యన్తే । తస్మాత్ ప్రతిషిద్ధస్య పక్షస్య పరిగ్రహే సాహసమాత్రమితి । ఏతచ్చ నైవం, కస్మాత్ ? ప్రతివిధానాత్ । సత్యమసతి ప్రతివిధానే సాహసమాత్రం స్యాత్ । ప్రతివిధీయతే తు, తస్మాదదోషోఽయమితి ।

కిన్తదితి చేత్ స్యాన్మతమ్ । ఉచ్యతాన్తర్హి కిన్తత్ ప్రతివిధానం యస్యావష్టమ్భేనానేకదోషవ్యాహతోఽప్యయం పక్ష ఆశ్రీయతే । న హ్యనుక్తమస్మాభిరాకారమాత్రేణ శక్యం ప్రతిపత్తుమితి ।

ఉచ్యతే- బాఢమ్ । యత్తావదుక్తమనేకపదవ్యవధానాన్న దుఃఖశబ్దస్య తచ్ఛబ్దేనాభిసమ్బన్ధ ఇత్యత్ర బ్రూమః న, అనభ్యుపగమాత్ । యో హ్యనన్తరకృతం శబ్దస్య శబ్దాన్తరేణ సహ సమ్బన్ధమాచష్టే తత్ప్రత్యయముపాలమ్భః స్యాత్ । వయన్త్వర్థకృతం సమ్బన్ధమాచక్ష్మహే । తథా చోక్తమ్-

యస్య యేనాభిసమ్బన్ధో దూరస్థస్యాపి తస్య సః ।

అర్థతస్త్వసమానామానన్తర్యేఽప్యసమ్భవః ॥

కిఞ్చాన్యత్- శాస్త్రే దర్శనాత్ । శాస్త్రే చ వ్యవహితానామపి సర్వనామ్నామభిసమ్బన్ధో దృశ్యతే "యస్య గుణస్య హి భావాద్ద్రవ్యే శబ్దనివేశస్తదభిధానే త్వతలా"విత్యత్రార్థకృతశ్చ సమ్బన్ధః శబ్దానామభ్యుపగతః । జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్, బహుషు బహువచనమ్, సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః, అలుగుత్తరపదే ఇత్యేవమాదీనాం సమ్బన్ధాభ్యుపగమః । తథా "అనడ్వాహముదహారిణి భగిని వహసి యా త్వం శిరసి కుమ్భమవాచీనమభిధావన్తమద్రాక్షీరితి" వార్తికే దృష్టాన్తః । న హ్యత్ర సత్యానన్తర్యే శిరసాఽనడుహో వహనం కుమ్భస్య వా సరణముపపద్యతే । యథా చాత్ర వ్యవహితానామభిసమ్బన్ధస్తథేహాపి ద్రష్టవ్యః । యత్పునరేతదుక్తముపసర్జనత్వాత్పదాన్తరేణానభిసమ్బన్ధ ఇతి ఏతదనుపపన్నమ్ ।

కస్మాత్ ? సమాసాదపోద్ధారే బుద్ధయా వ్యవస్థితస్య స్వాతన్త్ర్యోపపత్తేః । సత్యముపసర్జనస్య పదాన్తరేణాభిసమ్బన్ధో నోపపద్యతే । న తు వయం సమాసవృత్తేరేవ తచ్ఛబ్దేనాభిసమ్బన్ధ ఇతి ప్రతిపద్యామహే, కిన్తర్హి సమాసాదపోద్ధృతస్య బుద్ధివ్యవస్థితస్యోపజనితస్వాతన్త్ర్యస్య శబ్దాన్తరేణ సమ్బన్ధమిచ్ఛామ ఇతి । అథైతదనిష్టమ్ "యోగప్రమాణే చ తదభావే దర్శనం స్యాత్" "అథ శబ్దానుశాసనం, కేషాం శబ్దానామ్" ఇతి చైవమాదీనాం ప్రయోగాణాం విరోధః ప్రాప్నోతి । అనిష్టశ్చైతత్ । యత్పునరేతదుక్తమ్-నిత్యానామపఘాతానుపపత్తేర్వృత్త్యపఘాతే చ తదపఘాతప్రసఙ్గాదితి, ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? గుణశక్తేః ప్రయోజనోపరమే సత్యాత్మకల్పేన వ్యవస్థానాభ్యుపగమాత్ । నైతదభ్యుపగమ్యతే గుణస్యోచ్ఛిత్తిర్భవతి, వృత్తిర్వాఽస్యాభిభూయతే । కిన్తర్హి పురుషార్థనిబన్ధనా చరితార్థ శక్తిరస్య పురుషార్థప్రవృత్తౌ ప్రయోజనాసద్భావాదాత్మకల్పేన వ్యవతిష్ఠత ఇత్యేతద్వివక్షితమ్ । తస్మాద్యుక్తమేతత్తదపఘాతకే హేతౌ జిజ్ఞాసా ప్రవర్తత ఇతి ।

<< దృష్టే సాఽపార్థా చేత్ >>

స్యాదేతత్ ప్రత్యక్షో దుఃకప్రతీకారహేతురస్తి । తస్య సమతిక్రమే కిం ప్రయోజనమ్ ? తద్యథా శారీరస్య తావదయమపగమహేతురనేకద్రవ్యరసాయనోపభోగః । మానసస్యాపి మనోజ్ఞస్త్రీపానవిలేపనభోజనవస్త్రాలఙ్కారాదివిషయసమ్ప్రాప్తిః । ఆధిభౌతికస్య నీతిశాస్త్రాభ్యాసః, శస్త్రాస్త్రకుశలతా, విషమస్థానానధ్యాసనం చ । ఆధిదైవికస్యాపి యథాకాలం వివిధనివసనాస్తరణగర్భగృహప్రాసాదజాలాన్తరచన్దనవ్యజనమణిహారాదిసేవా వివిధౌషధమంగలస్తుతిమన్త్రప్రయోగానుష్ఠానమితి దృష్టే హేతౌ సా జిజ్ఞాసాఽపార్థేతి చేత్ -

<< నైకాన్తాత్యతతోఽభావాత్ ॥ ౧ ॥ >>

ఏతచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? ఏకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్ । ఏకాన్తో నామ నియమేన భావః । అత్యన్తం భూతస్యావినాశః । ఏకాన్తశ్చ అత్యన్తం చ తే ఏకాన్తాత్యన్తే తయోరభావ ఏకాన్తాత్యన్తతోఽభావః తస్మాత్ । షష్ఠీస్థానే పఞ్చమీ । షష్ఠ్యా ఏవ వా తసిః షష్ఠ్యా వ్యాశ్రయ ఇతి యోగవిభాగాత్ । అసమాసకరణం వృత్తపూరణార్థమ్, మానసస్య చ దుఃఖస్య ప్రతీకారే దోషాన్తరోపసంగ్రహార్థమ్ । తథా హి, స్త్ర్యాదీనాం సత్యేతస్మిన్ దోషద్వయేఽశక్యమర్జనం కర్తుమస్వాభావికత్వాత్ । సత్యర్జనే రక్షణమశక్యం, సాధారణత్వాత్ । సతి చ రక్షణే క్షయః, కృతకత్వాత్ । సఙ్గాచ్చానుపశమో భూతోపఘాతమన్తరేణ చాసమ్భవ ఇత్యేతే దోషాః ।

ఆహ, కథమేతదవగమ్యతే యద్దృష్టస్య హేతోరనైకాన్తికత్వమనాత్యన్తికత్వం చేతి ?

ఉచ్యతే- ప్రత్యక్ష ఏవైతదుపలభ్యతే । యదాయుర్వేదవిహితస్య క్రియాక్రమస్యాభియుక్తమాత్మవన్తం భేషజభిషక్పరిచారకసమ్పన్నం ప్రత్యానర్థక్యమ్ । ఆహ చ -

సర్వేషాం వ్యాధిరూపాణాం నిదానం త్రివిధం స్మృతమ్ ।

ఆహారశ్చ విహారశ్చ కర్మ పూర్వకృతం తథా ॥

తత్రాహారవిహారోత్థాన్ రోగాన్ ద్రవ్యమపోహతి ।

యస్తు కర్మకృతో వ్యాధిర్మరణాత్స నివర్తతే ॥

పునరప్యాహ-

సోపద్రవః సర్వరూపో బలమాంసేన్ద్రియాపహః ।

సారిష్టశ్చైవ యో వ్యాధిస్తం భిషక్ పరివర్జయేత్ ॥

ఇత్యేవమనైకాన్తికత్వమ్ । అనాత్యన్తికత్వం తు నివృత్తానామపి వ్యాధీనామ్పునరుత్పత్తిదర్శనాత్ । మహతా ఖల్వపి ప్రయత్నేన నివర్తితా వ్యాధయః పునరుత్పద్యన్తే । తథా చోక్తమ్ -

పునర్జ్వరే సముత్పన్నే క్రియా పూర్వజ్వరానుగా । ఇతి

తస్మాద్యథైవాస్యాయుర్వేదాదేః ప్రతీకారహేతుత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధమేవమేకాన్తాత్యన్తతోఽభావోఽపి । తథా మానసస్య చ । యథా చ శారీరదుఃఖప్రతీకారహేతవోఽనైకాన్తికాః తథా స్త్ర్యాదయోఽపి । కస్మాత్ ? తత్సన్నిధానే విషయాన్తరాభిలాషదర్శనాత్ । యది హి స్త్ర్యాదయో విషయాః సర్వదా దుఃఖప్రతీకారసమర్థా భవేయుః, కిమతి తేషు సన్నిహితేషు విషయిణో విషయాన్తరజిఘృక్షా స్యాత్ ? ఏవమనైకాన్తికత్వమ్ । అనాత్యన్తికత్వమపి । నివృత్తేచ్ఛానామపి భూయః ప్రార్థనాసమ్భవాత్ । యది హి విషయోపభోగోఽత్యన్తమేవ మానసం దుఃఖమపహన్యాత్ కిం ప్రాప్తం యేన భూయస్తం ప్రతి విషయిణోఽభిలాషః స్యాత్ ? కిం కారణమ్ ? యస్మాన్న హ్యవిద్యమానే తమసి దేవదత్తస్య ప్రదీపం ప్రత్యపేక్షా భవతి । దృశ్యతే చ నివృత్తేచ్ఛానామపి విషయోపభోగాద్విషయిణాం భూయో విషయాభిలాషః । తేన మన్యామహే నాయం దృష్టో హేతుర్దుఃఖమహపన్తి । కిన్తర్హి సుతరాం వృద్ధిం కరోతి । ఆహ చ -

న జాతు కామః కామానాముపభోగేన శామ్యతి ।

హవిషా కృష్ణవర్త్మేవ భూయ ఏవాభివర్ధతే ॥

అపర ఆహ-

సంవేద్యత్వాద్ గురుత్వాచ్చ నిన్దితత్వాచ్చ సాధుభిః ।

సర్వత్రాసన్నిధానాచ్చ న దృష్టో హేతురిష్యతే ॥

సంవేద్యత్వాత్ । భోగసాధనవికలానామర్థినాం మధ్యే విషయిణోపయుజ్యమానాస్తైస్సంవేద్యన్తే । తేషామప్రదాయోపయుజ్యమానం నైర్ఘృణ్యమావిష్కుర్యాత్ । విషయిణా ప్రదీయమానో వాఽర్థిభ్యః పరిమితత్వాదవచ్ఛిద్యేతేత్యనుపాయోఽయం దుఃఖాపఘాతే బుద్ధిమతామ్ । కిం చ గురుత్వాత్ । భోగానాం వివిధనివసనస్త్రీపానభోజనవిలేపనాలంకారాదీనాం సమగ్ర్యే సుఖముత్పద్యతే । నాన్యతరవైకల్యే । సామగ్ర్యం చైషాం స్వాభావికత్వాదనుపపన్నమ్ । ఆహ చ -

నాభిజాతిం న విజ్ఞానం న చ శౌర్యమపేక్షతే ।

లక్ష్మీ సంస్కారయోగాచ్చ క్వచిదేవావతిష్ఠతే ॥

ఇత్యేవమనేకార్థాశ్రయత్వాద్ గురుర్విషయోపభోగః । కిం చ నిన్దితత్వాచ్చ సాధుభిః । నిన్దితః ఖల్వపి సాధుభిర్విషయోపభోగః । యస్మాదాహ-

ఆయాసాశ్చ విఘాతశ్చ విప్రలమ్భభయాని చ ।

యచ్చాన్యదశివం లోకే తత్కామేభ్యః ప్రవర్తతే ॥

పునరప్యాహ-

అయం సక్షేత్రియో వ్యాధిరయమాత్యన్తికో జ్వరః ।

ఇదమాస్పదమీతీనామేష యోనిః సపాప్మనామ్ ॥

అగాధమేతత్పాతాలమేష పఙ్కో దురుత్తరః ।

క్లేశవ్యాధిభయాకీర్ణమేతచ్ఛ్వభ్రం భయావహమ్ ॥

వివిధాయాసశోకానామేతదాయతనం మహత్ ।

దైన్యశ్రమవిషాదానామేతత్క్షేత్రమపావృతమ్ ॥

యస్మాద్విషయసమ్భోగాద్విహగః పఞ్జరావివ ।

గతో వనేషు రమతే స సుఖాని సమశ్నుతే ॥

తస్మాత్ సాధుభిరపాకృతత్వాదసాధుర్విషయోపభోగః । కిం చ సర్వత్రాసన్నిధానాత్ । న హి సుప్రతినివిష్టస్యాపి కామినః సర్వత్ర విషయసన్నిధానేన భవితవ్యమ్ । నో ఖల్వపి ఏకస్మిన్

దేశేఽవస్థానం సమ్భవతి, విషయాభావప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదవశ్యం వియోగేన భవితవ్యమ్ । వియోగే చ సతి ధ్రువోఽనిష్టానుబన్ధ ఇతి కోఽర్థో విషయపరిగ్రహేణ ? తత్ర యదుక్తం దృష్టస్య హేతోః సద్భావాదపార్థకా జిజ్ఞాసేతి ఏతదయుక్తమ్ ॥ ౧ ॥

కారికా ౨

ఆహ- యద్యేకాన్తాత్యన్తతోఽభావాద్దృష్టే హేతావపరితోషస్తేన తర్హ్యస్త్వయమన్యో హేతురుభయదోషవర్జితః స కస్మాన్న పరిగృహ్యతే ? కోఽసావితి చేత్ ఉచ్యతే, శాస్త్రోక్తః కర్మవిధిః । స హ్యైకాన్తికః । కథమ్ ? ఏవం హ్యాహ - పశుబన్ధేన సర్వాంల్లోకాన్ జయతి । న తూక్తం కదాచిజ్జయతి, కదాచిన్నేతి । ఫలస్య ప్రత్యక్షానుపలబ్ధేరనైకాన్తికత్వమితి చేత్, స్యాన్మతమ్ ప్రత్యక్షత ఏవేదం విహితస్య కర్మణః ఫలం నోపలభ్యతే । తథా హి పుత్రకామ ఇష్టిం నిరూప్య దుహితరమపి న ప్రాప్నోతి । అర్థకామశ్చ కర్మ కృత్వా మాషకమపి న లభతే । తస్మాన్నాయమనైకాన్తిక ఇతి । ఏతచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? సాధనవైకల్యాత్తదనుపపత్తేః । అనేకసాధనసాధ్యో హి కర్మవిధిః । యత్ర ఫలం నోపలభ్యతే తత్ర సాధనవైకల్యమనుమాతవ్యమ్ । కస్మాత్ ? న హ్యేతదిష్టం, సతి కారణే కార్యం న భవతి । కిం చాన్యత్, సంసారాభావప్రసఙ్గాత్ । యది ఖల్వపి కర్మణః ఫలవత్త్వం నేష్యతే తేన తన్నిమిత్తస్య సంసాసరస్యాభావప్రసఙ్గః । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాత్సిద్ధమస్యైకాన్తికత్వమ్ ।

ఆత్యన్తికత్వమపి సిద్ధమేవ । యస్మాదాహ అపామ సోమమమృతా అభూమేతి । అత్ర సోమపానాదమృతత్వావాప్తిః శ్రూయతే । తస్మాత్తదేవానుష్ఠాతవ్యమ్ । కిమన్యేన హేతునా పరికల్పితేనేతి జిజ్ఞాసాఽపార్థైవేతి ।

ఉచ్యతే

<< దృష్టవదానుశ్రవికః >>

అనుశ్రూయతే ఇత్యనుశ్రవః । అనుశ్రవే భవ ఆనుశ్రవికః । దృష్టేన తుల్యం వర్తతే దృష్టవత్ । కిమసావనభిప్రేత ఇతి వాక్యశేషః ।

ఆహ కః పునరయమనుశ్రవః ?

ఉచ్యతే- మన్త్రబ్రాహ్మణం యావద్వా పురాతనమనుశ్రూయమాణం ప్రామాణ్యేనాభ్యుపగమ్యతే తత్రభవద్భిః । యథాశ్రుతినిబన్ధనాః స్మృతయః । అఙ్గాని వేదాస్తర్కా వా । యథాహ

వేదవేదాఙ్గతర్కేషు వేదసంజ్ఞా నిరుచ్యతే । ఇతి ।

ఆహ, కిం పూర్వస్మాదేవ హేతోరయమానుశ్రవికో హేతురనభిప్రేత ఇతి ?

నేత్యుచ్యతే । కిన్తర్హి

<< స హ్యవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః । >>

ఇతి । స ఇత్యానుశ్రవికస్య హేతోః ప్రతినిర్దేశః । హిశబ్దో యస్మాదర్థే । అవిశుద్ధిశ్చ క్షయశ్చాతిశయశ్చ తైర్యుక్తః । ఏతదుక్తం భవతి । యస్మాదయమానుశ్రవికో హేతురవిశుద్ధోఽనిత్యస్తారతమ్యవాంశ్చాతో దృష్ట ఇవానభిప్రేతః ।

తత్రావిశుద్ధియుక్తస్తావత్ హింసావిధానాత్ । యదాహ బ్రాహ్మణే- బ్రాహ్మణమాలభేతేత్యాది । తథా-

షట్శతాని నియుజ్యన్తే పశూనాం మధ్యమేఽహని ।

అశ్వమేధస్య వచనాదూనాని పశుభిస్త్రిభిః ॥

ఇతి హింసా చావిశుద్ధిః । ప్రాణినామిష్టశరీరవ్యాపాదనాత్ ।

ఆహ, తదనుపపత్తిః । శాస్త్రచోదితత్వాత్ । యది శాస్త్రేణ చోదితేయం హింసా న స్యాత్ ముక్తసంశయమవిశుద్ధిత్వమస్యాః ప్రతిపద్యామహే, శాస్రచోదితా తు । తస్మాన్నేయమవిశుద్ధిః ।

తత్రాప్రామాణ్యానభ్యుపగమాదవిశుద్ధిరితి చేత్ స్యాన్మతమ్, వేదప్రామాణ్యమభ్యుపగచ్ఛతామసంశయమేతదేవం స్యాత్ । హేతువాదకుశలాస్తు వయమ్ । తస్మాదధీయతాం యది కశ్చిదస్త్యుభయపక్షప్రసిద్ధో హేతుః యతో నిస్సంశయః ప్రత్యయః స్యాదితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అభ్యుపగమవిరోధాత్ । దృష్టమనుమానమాప్తవచనం చేతి ప్రామాణ్యత్రయమభ్యుపగతం భవద్భిః । ఇదానీం వేదస్యాప్తవచనత్వే సత్యప్రామాణ్యం బ్రువతః స్వమతవ్యాఘాతః । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

వేదస్యాప్తవచనత్వానుపపత్తేరదోష ఇతి చేత్స్యాన్మతమ్ । ఆప్తవచనత్వం ప్రాక్ప్రసాధ్యాస్య వేదస్య పశ్చాత్ అయముపాలమ్భో యుక్తమభిధాతుం స్యాత్ । తత్త్వసిద్ధమ్ । తస్మాదనుపాలమ్భోఽయమితి । ఏతదప్యుక్తమ్ । కస్మాత్ ? పురుషబుద్ధిపూర్వకత్వే సతి రాగాదియోగాచ్ఛబ్దో విచారార్హః స్యాత్ కిమాప్తవచనం న వేతి । అపురుషబుద్ధిపూర్వకస్త్వామ్నాయః స్వతన్త్రః పురుషనిశ్శ్రేయసార్థం ప్రవర్తతే । తస్మాన్నైవంవిధమనిష్టం విచారమర్హతి । కిం చాన్యత్ అవిశుద్ధిత్వానుపపత్తిప్రసఙ్గాత్ । యది చైతస్మిన్నర్థే భవానపి పర్యనుపయుజ్యేత - కథమిదం నిశ్చీయతే యదుత ప్రాణినామిష్టశరీరవ్యాపాదనాదవిశుద్ధిహింసేతి ? అవశ్యమభిధానీయం శాస్త్రత ఇతి । తదేవ చ శాస్త్రం క్రతౌ హింసామాహ । తస్మాత్ కోఽత్ర హేతుః అన్యత్ర ప్రమాణమిహైవైతదప్రమాణం భవితుమర్హతి హింసాతో ధర్మ ఇతి ?

అనుగ్రహోపఘాతలక్షణత్వాదహింసాహింసయోః ప్రత్యక్షసిద్ధిరితి చేత్ - అథాపి స్యాత్ అహింసాతశ్చానుగ్రహో భవతీష్టశరీరవ్యాపాదనలక్షణః, హింసాతశ్చోపఘాతో భవతి అభిప్రేతశరీరవ్యాపాదనలక్షణః । క్రియానురూపం చ ఫలమనుమాతుం యుక్తమితి ప్రత్యక్షసిద్ధమనయోరిష్టానిష్టఫలహేతుత్వమ్ । తస్మాత్ కోఽత్ర శాస్త్రవ్యాపార ఇతి ? ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనిష్టప్రసంగాత్ । ఏవం హి పరికల్ప్యమానే గురుభార్యాగమనేఽపి సత్త్వాన్తరానుగ్రహసామర్థ్యాదిష్టఫలసమ్బన్ధః స్యాత్ । మాణవకం చోపనీయ వ్రతాదేశశౌచబ్రహ్మచర్యస్వాధ్యాయాభ్యాసభైక్షాగ్నిపరిచరణగురుశుశ్రూషాదిషు ప్రవర్తయతోఽనిష్టఫలసమ్బన్ధః స్యాత్ । తస్మాల్లోకశాస్త్రవిరుద్ధోఽసత్తర్కో నేష్ట ఇతి ।

ఉభయాభిధానాచ్ఛాస్త్రవిరోధప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ తదేవ శాస్త్రమహింసామాహ, తదేవ హింసామ్ । ఏవం సతి పరస్పరవిరుద్ధయోరర్థయోశ్చోదితత్వాదుభయానుగ్రహాసమ్భవే శాస్త్రవిరోధప్రసఙ్గ ఇతి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? ఉత్సర్గాపవాదయోర్విషయభేదాత్ । సామాన్యే హి శాస్త్రమహింసాముత్సృజ్య విశేషే క్రతులక్షణేఽపవాదం శాస్తి । సామాన్యవిహితం చ విశేషవిహితేన బాధ్యతే । తద్యథా - దధి బ్రాహ్మణేభ్యో దీయతాం తక్రం కౌణ్డిన్యాయేతి । తస్మాదుత్సర్గాపవాదయోర్విషయభేదాన్నాస్తి శాస్త్రవిరోధ ఇతి । కిం చాన్యత్ । కన్యాగమనవత్ పునర్విధానే దోషాభావాత్ । యథా ఖల్వపి శాస్త్రే ప్రతిషిద్ధం కన్యాగమనమితి నేదానీమభిరూపః ప్రతిగృహ్య, తామభిగమ్యాధర్మభాగ్భవతి ।

గృహస్థః సదృశీం భార్యాం విన్దేతానన్యపూర్వికామ్ ।

ఇతి శాస్త్రాన్తరసద్భావాత్ । ఏవం శాస్త్రే ప్రతిషిద్ధా హింసా । నేదానీం క్రతౌ హింసాయాం ప్రవర్తమానోఽనిష్టఫలభాక్ స్యాత్ । పూర్వోక్తాదేవ శాస్త్రాన్తరసద్భావాత్ । తర యదుక్తం ప్రాణినామిష్టశరీరవ్యాపాదనాదవిశుద్ధిర్హింసేత్యేతదయుక్తమ్ ।

ఉచ్యతే - న, అభిప్రాయానవబోధాత్ । చిత్రమపి బహ్వేతదభిధీయమానో నాభిప్రాయం వేద భవాన్ । కిం కారణమ్ ? యస్మాన్న వయం వేదస్య ప్రామాణ్యం ప్రత్యాచక్ష్మహే । నో

ఖల్వపి బ్రూమః శాస్త్రచోదితాయాం హింసాయాం ప్రవర్తమానస్యానిష్టఫలసమ్ప్రాప్తో భవతి । కిన్తర్హి సతి స్వర్గప్రాప్తినిమిత్తత్వే వేదవిహితస్య కర్మణః సమనుష్ఠానం ప్రాణిజముపఘాతమన్తరేణ న సమ్భవతి ఇతి హితకామైరభ్యుపేక్ష్యతే । యస్మాత్ న హ్యేతదుక్తం యదన్యేషాముపఘాతేనాత్మానుగ్రహః కార్య ఇతి । ఆహ -

న తత్పరస్య సన్దధ్యాత్ప్రతికూలం యదాత్మనః ।

ఏష సఙ్క్షేపతో ధర్మః కామాదన్యః ప్రవర్తతే ॥

ఆహ యద్యేతన్నాభ్యుపగమ్యతే కథం పూర్వముక్తం ప్రాణినామిష్టశరీరవ్యాపాదనాదవిశుద్ధిర్హింసేతి ?

ఉచ్యతే కార్యే కారణోపచారాత్ । యోఽసౌ హింసానిమిత్తకః కారుణ్యాన్ మనసి నః పరితాప ఉత్పద్యతే సా ఖల్వవిశుద్ధిరభిప్రేతా । తస్యాం కారణముపచర్యోక్తమవిశుద్ధిర్హింసేతి । యథా ముద్గైస్తృప్తాః గోభిః సుఖిన ఇతి ।

ఆహ కథమేతదవగమ్యతే హింసాకార్యం పరితాపమాత్రమవిశుద్ధిరాచార్యస్యాభిప్రేతా, న పునర్హింసైవేతి ?

ఉచ్యతే, ప్రకర్షప్రత్యయోపలబ్ధేః । వక్ష్యత్యుపదిష్టాత్ తద్విపరీతః శ్రేయానితి (కాం ౨) । సమానజాతీయం చ ప్రతియోగినమపేక్ష్య ప్రకర్షప్రత్యయ ఉత్పద్యతే । యది చానుశ్రవికస్య ప్రశస్యతా నాభిప్రేతా స్యాత్ ప్రకర్షప్రత్యయానుపపత్తిప్రసఙ్గః । తస్మాన్నోత్సూత్రమేతత్ ।

ఆహ, సన్న్యాసానుపపత్తిః । అవియోగశ్రవణాత్ । న హి కర్మణోఽత్యాగసన్న్యాసయోస్త్వమీశిషే । కిన్తర్హి శాస్త్రం యదాహ తదవశ్యం కర్తవ్యమ్ । తచ్చామరణాత్ కర్మభిరవియోగం శాస్తి । కస్మాత్ ? ఏవం హ్యాహ- "జరామర్యమేతత్ సత్రం యదగ్నిహోత్రదార్శపౌర్ణమాసౌ, జరయా హ ఏతస్మాత్ సత్రాద్విముచ్యతే, మృత్యునా చ ।" పునరప్యాహ "కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః ।" తస్మాదామరణాత్ కర్మణామత్యాగః । తస్మిన్ సతి హేత్వన్తరకర్మణామానర్థక్యమ్ ।

ఉచ్యతే, న, సాధనానామస్వభావికత్వాత్ । పత్నీసంయోగాదిభిరనేకైః సాధనైరయం కర్మవిధిః ప్రసాధ్యతే । తేషాం చాస్వాభావికత్వాత్ అశక్యమర్జనం ప్రయోగతః పూర్వం కర్తుమితి ప్రతిపాదితమ్ । తస్మాదనిత్యాని కర్మాణి ।

హేతుశాస్త్రవిప్రతిపత్తౌ శాస్త్రబలీయస్త్వమితి చేత్ స్యాన్మతమ్ । యత్ర హేతుశాస్త్రయోర్విప్రతిపత్తిర్భవతి తత్ర విప్రలమ్భభూయిష్ఠత్వాదనుమానస్య బలీయః శాస్త్రమిత్యవశయమభ్యుపగన్తవ్యమితి । తచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? శక్తితో వినియోగాత్ । శక్తిమపేక్ష్య శాస్త్రమగ్నిహోత్రాదీని కర్మాణి విదధత్తేషామనిత్యతాం జ్ఞాపయతి । కథమ్ ? ఏవం హ్యాహ, "యోఽలం సన్నగ్నిహోత్రాయాగ్నిహోత్రం న జుహోతి తమేషా దేవతాఽపరుణద్ధ్యస్మాల్లోకాదముష్మాచ్చోభాభ్యామ్ ।" తస్మాదనిత్యాని కర్మాణి । కిం చాన్యత్ ।

జరాగ్రహణసామర్థ్యాత్ । త్వదీయ ఏవ జ్ఞాపకే జరాగ్రహణమస్తి । అతోఽనుమీయతే శక్త్యపేక్షమనిత్యం చ కర్మ । కిం చాన్యత్ శాస్త్రహానేః । ఉభయం హి శాస్త్రే నిర్దిష్టమ్ । కర్మాణి సన్న్యాసశ్చ । యది పునః కర్మాణి నిత్యకర్తవ్యతయేష్యన్తే తేన సన్న్యాసశాస్త్రం హీయతే । తస్మాద్విషయరాగావిష్కరణమేతద్వః ।

ఆహ, న, శ్రుతిబలీయస్త్వాత్ । తుల్యబలయోర్హి శాస్త్రయోరేకవిషయసన్నిపాతే ద్వయోర్యుగపదనుగ్రహాసమ్భవే వికల్పపర్యాయౌ భవతః । శ్రుతిస్మృతిసన్నిపాతే చ శ్రుతిర్బలీయసీ, స్మృతివిహితశ్చ సన్న్యాసః । తస్మాన్నానయోర్వికల్పః । న ఖల్వపి పర్యాయో న్యాయ్యః ।

ఉచ్యతే- తదితరత్ర తుల్యమ్ । యథైవ కర్మణాం సమనుష్ఠానం శాస్తి శాస్త్రం తథా సన్న్యాసమపి । కథమ్ ? ఏవం హ్యాహ-

న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకేనామృతత్వమానశుః ।

పరేణ నాకం నిహితం గుహాయాం విభ్రాజతే యద్యతయో విశన్తి ॥

తథా-

న కర్మణా మృత్యుమృషయో నిషేదుః ప్రజావన్తో ద్రవిణమిచ్ఛమాణాః ।

అథాపరే ఋషయో మనీషిణః పరం కర్మభ్యోఽమృతత్వమానశుః ॥

బ్రాహ్మణం చాత్ర భవతి- "తద్య ఇదం విదుః, యే చేమేఽరణ్యాః శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసమ్భవన్తి । అర్చిషో హరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్మాసేభ్యః సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమాణవః స ఏతాన్ బ్రహ్మ గమయతి ।" పునరప్యాహ- "ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి, ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి । ఏతద్ధ స్మ వై పూర్వే విద్వాంసః ప్రజాం నాకామయన్త, ప్రజయా కిం కరిష్యామో యేషాం నాయమాత్మా నాయం లోక ఇతి తే హ స్మ పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి ।" తస్మాదేతే త్యాగసన్న్యాసయోరుభయోర్లిఙ్గమ్ ।

ఆహ - యద్యప్యేవం శాస్త్రం తథాఽపి సమనుష్ఠానే విధిరస్తి । విహితం చావశ్యం కర్తవ్యమ్ । సన్న్యాసే త్వర్థవాదమాత్రమిత్యనయోరయం విశేషః । తస్మిన్ సతి సమనుష్ఠానం జ్యాయో న త్యాగః ।

ఉచ్యతే- కోఽయం విధిః, కోఽయమర్థవాదః ?

ఆహ- విధిస్తదర్థత్వేనాపూర్వోపదేశః । యో హి విధ్యర్థేన లిఙా లోటా కృత్యైర్వాఽపూర్వోపదేశః క్రియతే స విధిః । యథా- అగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ స్వర్గకామః । వాయవ్యం

శ్వేతమజమాలభేత భూతికామ ఇతి । స్తుతిరర్థవాదః । తస్య తు విహితస్య ప్రరోచనార్థం యా స్తుతిః సోఽర్థవాదః । తద్యథా- "వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమేవ తేన భాగధేయేనోపధావతి, స ఏవైనం భూతిం గమయతి" ఇతి । ఏవంవిధాం హి స్తుతిముపశ్రుత్య ఫలార్థినే హి యజమానాయ విధిః ప్రరోచతే । ఏతస్మిన్ హితకామః ప్రవర్తతే ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, అత ఏవ సన్న్యాససిద్ధిః । ఏవం చేన్మన్యసే యమామ్నాయః శ్రేయాంసమర్థం మన్యతే, తం ప్రరోచనాయ స్తౌతి తథా సన్న్యాససిద్ధిః । కస్మాత్ ? స్తుతత్వాత్ । బహులార్థినాం సన్న్యాసమామ్నాయః స్తౌతి । స కస్మాన్న ప్రరోచతే ? ఇతరథా హ్యనర్థక్యమ్ । యది ఖల్వప్యర్థవాదః స్తువన్నపి న ప్రరోచయేత్ యదుక్తం ప్రరోచనార్థోఽర్థవాద ఇతి తద్బవద్భిర్బాపితవ్యం స్యాత్ । అనర్థకో హ్యేవం సత్యర్థవాదో న ప్రరోచనార్థః । అర్థాన్తరవచనం వా । యది ప్రరోచనార్థత్వమస్య నేష్యతే తేన తర్హ్యర్థాన్తరం వక్తవ్యమ్ । మా భూదనర్థకత్వం వేదైకదేశస్యేతి । తస్మాన్నానయా విభీషికయా వయం శక్యాః సన్మార్గాదపనేతుమ్ । కించాన్యత్ । ఉభయథా వికల్పేఽనిష్టప్రసఙ్గాత్ । ఇహాయమామ్నాయో విధేయత్వేన వా సన్న్యాసం స్తూయాత్ అవిధేయత్వేన వా । కించాతః ? తద్యది తావద్విధేయత్వేన స్తౌతి కిమన్యద్విచార్యతే ? సిద్ధః సన్న్యాసః । అథ విధేయత్వేన, స్తుతావస్య ప్రయోజనం కర్తవ్యమ్ । యద్ధి కర్తవ్యతయా నేష్టం తదపురుషబుద్ధిపూర్వకః స్వతన్త్రః పురుషనిశ్శ్రేయసార్థం ప్రవర్తమాన ఆమ్నాయః కిమితి ప్రరోచయేత ? తస్మాదేతామపి కల్పనాం కృత్వా కృశమేవైతత్ । అథవోభథా వికల్ప ఇత్యస్యాయమన్యోఽర్థః । ఇహాయమామ్నాయో భూతార్థేన వా సన్న్యాసం ప్రరోచయేత్ । అభూతార్థేన వా ? కిం చాతః ? తద్యది తావద్భూతార్థేన ప్రరోచయతి తథా సత్యమృతత్వప్రాపకస్య సన్న్యాసస్యాపరిగ్రహే విషయారాగాదన్యో హేతుర్వక్తవ్యః । అథాభూతార్థేన, పురుషో నిఃశ్రేయసాద్ధీయతే । కస్మాత్ ? న హ్యేతద్యుక్తం యదశ్రేయసి మార్గే ప్రమాణభూత ఆమ్నాయో మాతృమోదకన్యాయేనేహితార్థినః ప్రాణినః ప్రతారయేత్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ । కిఞ్చాన్యత్ అనేకాన్తాత్ । నచాయమేకాన్తో యద్విహితమేవ కర్తవ్యమ్ । తథా చ శాబరాః పఠన్తి గ్రామగమనం భవతః శోభనమిత్యత్రాన్తరేణ విధిం స్తుతిరేవ దేవదత్తం గ్రామగమనాయ ప్రరోచయతీతి । కిఞ్చాన్యత్, ఆశఙ్కాప్రసఙ్గాత్ । యది ఖల్వపి కిఞ్చిత్ సత్యం కిఞ్చిదనృతం బ్రూయాద్వేదః తథా సతి పౌరుషేయవాక్యవద్వేదవాక్యేఽపి ఆశంకా ప్రసజ్యేత । తథా చ సతి యదుక్తమేవ ప్రసంగః । అనిష్టం చైతత్ । కిం చ విధ్యనుమానం వా తత్, ఏవమేకదేశభూతత్వాత్ । అథవా విధ్యేకదేశోఽర్థవాద ఇత్యతిసృష్టం భవతా । తత్ర సన్న్యాసేఽర్థవాదముపలభ్య విధిరప్యస్తీతి అనుమాతవ్యమ్ । అనుపలమ్భాదదోష ఇతి చేత్ స్యాచ్చైవం యద్యసౌ విధిరుపలభ్యతే । తస్మాదనుపలమ్భాదయం దోషాన్నివర్తిష్యత ఇతి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనేకభేదత్వాత్ । ఉపలబ్ధౌ యత్నః క్రియతామ్ । అనేకభేదో హి ప్రతివేదమామ్నాయః । తత్ర యదుక్తం విధిసద్భావాత్ క్రియాప్రాధాన్యమిత్యేతదప్యయుక్తమ్ । ఇతికర్తవ్యతానుపదేశాత్ సన్న్యాసానుపపత్తిరితి చేత్- అథాపి స్యాద్యది సన్న్యాసమప్యామ్నాయో విధేయం మన్యేత । తేన యథా గార్హస్థ్యస్యేతికర్తవ్యతాం భార్యోద్వహనాదికాం మన్త్రవదుపదిశతి తథా సన్న్యాసమప్యుపదిశేత్

। న తూపదిష్టవాన్ । తస్మాన్నాస్తి సన్న్యాస ఇతి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అభావాత్ । ఇతికర్తవ్యతానాం హి సర్వాసామభావః సన్న్యాసః । తత్ర కిం శాస్త్రముపదేక్ష్యతి ? యావతీ ఖల్వితికర్తవ్యతా సన్న్యాసాఙ్గం తాముపదిశతి శాస్త్రమ్ । కథమ్ ? ఏవం హ్యాహ- "తపఃశ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్తి అరణ్యే శాన్తా విద్వాంసో భైక్షచర్యాం చరన్తః సూర్యద్వారేణ తే విరజసః ప్రయాన్తి యత్రామృతః స పురుషోఽవ్యయాత్మా ।" తత్ర తపఃశ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్తీత్యేనం శ్రద్ధయోపేతం యమనియమలక్షణం ధర్మమాహ । అరణ్య ఇతి గృహేభ్యో వినిస్సృతిమ్ । శాన్తా ఇతీన్ద్రియాణామన్తఃకరణస్య చ విషయాభిలాషాద్వినివర్తనమ్ । విద్వాంస ఇతి పూర్వరాత్రాపరరాత్రాదిషు కాలేష్వనిర్విణ్ణస్య యోగినో జ్ఞానాభ్యాసమ్ । భైక్షచర్యాం చరన్త ఇతి శరీరస్థితినిమిత్తం పరిమితమభ్యవహారనియోగమ్ । ఉత్తరార్ధేన చ ఫలమాచష్టే । తన్నిబన్ధనశ్చ విస్తరః సన్న్యాసేతికర్తవ్యతాయాం మన్వాదిభిరభిహితః । శ్రుతినిర్వచనాశ్చ స్మృతయో భవతాం ప్రమాణమితి పక్షః । తత్ర యదుక్తమితికర్తవ్యతాఽనుపదేశాన్నాస్తి సన్న్యాస ఇత్యేదయుక్తమ్ । ఏవం చ నిత్యాని కర్మాణి । యత్త్వనేనైతదుక్తమానుశ్రవికో హేతురనైకాన్తిక ఇతి సత్యమేతత్ । అవశ్యం హి కర్మణః ఫలమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । ఇతరథా హి తన్నిమిత్తస్య సంసారస్యాభావాదనిష్టప్రసఙ్గః । తస్మాదనిష్టామేవైతదాచార్యస్య ।

ఆహ, కథమేతదనుమాతవ్యమితి ?

ఉచ్యతే, క్షయగ్రహణసామర్థ్యాత్ । యది పూర్వసూత్రోక్తమిహానువర్తతే క్షయగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । కస్మాత్ ? అత్యన్తాభావపర్యాయో హి క్షయ ఇతి కృత్వా । ఏవం సిద్ధోఽవిశుద్ధియోగః ।

ఆహ, క్షయయోగ ఇదానీం కథమనుమాతవ్య ఇతి ?

ఉచ్యతే - క్షయయోగోఽఙ్గపరిమాణాత్ । క్షయయోగః పునరస్య హేతోరఙ్గపరిమాణాద్వేదితవ్యః । యాని హి యజేరఙ్గాని పశుపురోడాశాదీని తాని పరిమితాని । పరిమితానాం సాధనానాం తన్త్వాదీనాం పరిమితం కార్యం పటాది దృష్టమ్ । పరిమితం క్షయధర్మి దృష్టమ్ । తద్వదేవ । కిఞ్చాన్యత్ । సంసారోపలమ్భాత్ । దృశ్యతే చాయం వాగ్బుద్ధిస్వభావాహారవిహారభేదభిన్నకర్మవిహారవైచిత్ర్యనిమిత్తః సంసారః । యది పునః సాక్షాత్ కృతం కర్మాక్షయఫలం స్యాత్ స పునరావృత్త్యభావాత్ ప్రాణినాం నోపలభ్యేత ।

శబ్దసామర్థ్యాన్నిత్యత్వమితి చేత్ స్యాదేతత్ । "శబ్దప్రమాణకా వయం,యచ్ఛబ్ద ఆహ తదస్మాకం ప్రమాణమ్ ।" స చాస్య హేతోరమృతత్వమాహ "తరతి మృత్యుం, తరతి పాప్మానమిత్యాది" । తస్మాదనిచ్ఛతాఽప్యేతదవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । అనభ్యుపగమే వా ప్రతిజ్ఞాహానిర్వేదః ప్రమాణమితి । ఏతచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? శబ్దాన్తరేణ విరోధాత్ । అనిత్యత్వమస్య హేతోః శబ్దోఽనుమన్యతే । తస్యైవం సతి విరోధః ప్రాప్నోతి । కథమ్ ? ఏవం హ్యాహ- "అథ యే ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే, అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే । యథైతమాకాశం ఆకాశాద్వాయుమ్ । తే ధూమమభిసమ్భవన్తి । ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి

। మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి । త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలా మాషా ఇతి జాయన్తే । తతో వై యోఽన్నమతి యో రేతః సిఞ్చతి స భూయ ఏవ భవతీతి ।" తత్ర యదుక్తం శబ్దసామర్థ్యాన్నిత్యత్వమిత్యేదయుక్తమ్ ।

ఉభయథాభిధానాచ్ఛాస్త్రవిరోధప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ । తదేవ శాస్త్రం నిత్యత్వమాహ తదేవానిత్యత్వమ్ । ఏవం సతి పరస్పరవిరోధినోరర్థయోశ్చోదితత్వాత్ ఉభయానుగ్రహాసమ్భవే సతి శాస్త్రవిరోధప్రసఙ్గ ఇతి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? అసమ్భవే సత్యర్థాన్తరక్లృప్తేః । యత్ర హి ప్రమాణభూతా శ్రుతిరసమ్భవినమర్థం చోదయతి, తత్రార్థాన్తరం కల్పయతి । తద్యథా- "స ఆత్మనో వపాముదఖిదత్" "స్తేనం మనః" "అనృతవాదినో వాగ్" ఇత్యేవమాదిషు । ఏవమిహాపి నాస్తి సమ్భవః యదేకోఽర్థో నిత్యశ్చ స్యాదనిత్యశ్చేతి । తస్మాన్నిత్యత్వవాచకస్య శాస్త్రాన్తరస్య భక్త్యార్థాన్తరం పరికల్పయిష్యామః । తద్విదితరత్రాపీతి చేత్ స్యాన్మతమ్- యథైవ భవతా నిత్యానిత్యయోరేకత్రాసమ్భవాన్నిత్యత్వస్య భక్త్యా కల్పనా కృతా తథైవానిత్యత్వస్యాపి కరిష్యత ఇతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సర్వప్రమాణవిరోధప్రసఙ్గాత్ । వినాశే హి భక్త్యా కల్ప్యమానే సర్వప్రమాణవిరోధః ప్రసజ్యేత । కథమ్ ? ప్రత్యక్షవిరోధస్తావత్ సంసారోపలమ్భాత్ । అనుమానవిరోధః అఙ్గపరిమాణే సత్యఙ్గినో నిత్యత్వానుపపత్తేః । శబ్దవిరోధః తే ధూమమభిసమ్భవన్తీతి వచనాత్ । న తు నిత్యత్వే భక్త్యా కల్ప్యమానే దోషోఽయముపద్యతే । తస్మాద్విషమేతత్ ।

ఆహ, కథమిదానీం భక్త్యా కల్పయితవ్యం శాస్త్రమితి ?

ఉచ్యతే, ప్రకృష్టార్థతయా । యథా ఖల్వప్యమృతం వా మృతమతిజీవో మా తే హాసిషురసవః శరీరమిత్యభిధీయతే । న చ ప్రాణినామత్యన్తాయాసవో జహతి, కిన్తర్హి ప్రకృష్టం కాలమ్ । ఏవమిహాప్యుచ్యతే తరతి మృత్యుమితి । నాత్యన్తాయ మృత్యుం తరతి, కిన్తర్హి ప్రకృష్టం కాలమ్ । ఉపచర్యతే హి లోకే ప్రకృష్టే నిత్యశబ్దః । తద్యథా నిత్యప్రహసితో నిత్యప్రజల్పిత ఇతి । ఏవం సిద్ధః క్షయయోగః ।

ఆహ, అతిశయయోగ ఇదానీమస్య హేతోః కథమనుమాతవ్య ఇతి ।

ఉచ్యతే- అతిశయయోగః క్రియాభ్యాసాత్ । యత్ర హి క్రియా సకృత్ ప్రవర్తతే యత్ర చాసకృదావర్తతే తత్రాతిశయో దృష్టః । తద్యథా కృష్యాదిషు । యజ్ఞే చ ద్రవ్యోపాదానశక్త్యపేక్షా । క్వచిత్ సకృదేవ ప్రవృత్తిః, క్వచిత్ పునఃపునరావృత్తిః । తస్మాదతిశయేన భవితవ్యమ్ । కిం చాన్యత్ అఙ్గాతిశయాత్ । ఇహాఙ్గానామతిశయాదఙ్గినోఽపి ఘటాదేరతిశయో దృష్టః । అస్తి చాయం ప్రతియజ్ఞమఙ్గానాం దక్షిణాదీనామతిశయః ।

తస్మాదత్రాప్యతిశయేన భవితవ్యమ్ ।

దేవతాఙ్గభావగమనాత్ క్షయాతిశయానుపపత్తిరితి చేత్- అథాపి స్యాత్ యో హి యజ్ఞే ద్రవ్యమాత్రస్య సాధనభావమనుమన్యతే తం ప్రతి క్షయాతిశయదోషావపరిహార్యౌ స్యాతామ్ ।

వయన్తు ద్రవ్యసమవాయినీం దేవతాం క్రతావఙ్గభావముపగచ్ఛన్తీం విద్మః । తస్మాదదోషోఽయమితి । తచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సాధ్యత్వాత్ । దేవతానామపరిమితత్వం సాధ్యమ్ । తదఙ్గభావగమనాచ్చ దోషాభావః । న చాత్మక్రియాఙ్గత్వముదాసీనత్వాత్ ఇతి నః సిద్ధాన్తః । తస్మాదయుక్తమేతత్ । ఉపేత్య వా । క్రతుసమనుష్ఠానానర్థక్యప్రసఙ్గాత్ । యది ద్రవ్యసమవాయినీం దేవతాముపలభ్య తదఙ్గభావగమనాదక్షయో నిరతిశయశ్చ హేతురవాప్యతే ఇతీష్టం వః, తేన తర్హి యద్వా తద్వా వేదోక్తం కర్మ కృత్వా శక్యోఽవాప్తుమర్థః । కిం ప్రాణివినాశహేతుభిః క్రతుభిః ? కథమ్ ? న హి కించిత్కర్మ విద్యతే యత్ర శరీరస్యాఙ్గభావో న స్యాత్ । సర్వదేవతామయం చ శరీరం యస్మాదాహ తస్మాద్వై విద్వాన్పురుషమిదం బ్రహ్మేతి మన్యతే । సర్వా హ్యస్మిన్ దేవతాః శరీరేఽధి సమాహితాః । తత్ర యదుక్తం దేవతాఙ్గభావగమనాత్ క్షయాతిశయానుపపత్తిరిత్యేతదయుక్తమ్ । ఏవమయం హేతుస్త్రిదోషః । తేన యః ఫలవిశేషోఽభినిర్వర్త్యతే సోఽపి తథాజాతీయక ఇతి శక్యమనుమాతుమ్ । తస్మాన్నాస్య జిజ్ఞాసోరత్ర సమాధిః ।

ఆహ, యది నాయం శ్రేయానితి కృత్వాఽస్య జిజ్ఞాసోర్నాత్ర సమాధిః తేన తర్హి యః శ్రేయాన్ ఫలవిశేషః స ఉపదేష్టవ్య ఇతి ।

ఉచ్యతే-

<< తద్విపరీతః శ్రేయాన్ >>

తదిత్యనేన కర్మవిధినిష్పాదితస్య స్వర్గప్రాప్తిలక్షణస్య ఫలస్యాభిసమ్బన్ధః । తస్మాద్విపరీతః శుద్ధోఽక్షయో నిరతిశయ ఇత్యర్థః । కోఽసావిత్యుచ్యతే మోక్షః శ్రేయాన్ । ఏతదుక్తం భవతి । ఉభావప్యేతౌ ప్రశస్యౌ స్వర్గాపవర్గౌ, ఆమ్నాయవిహితత్వాత్ । మోక్షస్తు ప్రశస్యతరః । కస్మాత్ ? యథోక్తదోషానుపపత్తేః । స హ్యవశ్యంభావిత్వాదైకాన్తికః । అతీన్ద్రియత్వాదసంవేద్యః । స్వాత్మన్యవస్థితత్వాల్లఘుః సర్వత్ర సన్నిహితశ్చ । ఆమ్నాయస్తుతత్వాత్ప్రశస్తః । సద్భిరాసేవితత్వాదనిన్దితః । యమనియమవైరాగ్యజ్ఞానాభ్యుపాయశుద్ధేర్విశుద్ధః । అద్రవ్యత్వాదక్షయో నిరతిశయశ్చ ।

ఆహ, కథం పునరయమపవర్గః ప్రాప్యత ఇతి ?

ఉచ్యతే, సంయోగాభావాత్ । దుఃఖం చ ప్రధానమ్ । తథా చ తన్త్రాన్తరేష్వప్యుక్తమ్- దుఃఖహేతుః కార్యకరణశక్తిరితి । తేన యదా పురుషస్య సంయోగస్తదాఽవిశుద్ధిత్వమస్య । స్వశక్తివిశేషయోగాత్తేషు తేషు జాత్యన్తరపరివర్తేషు

ధర్మాదినిమిత్తసామర్థ్యాదాయాసమనుభవతి । యదా తు ప్రధానసంయోగో వినివర్తతే తదా నిమిత్తాభావే నైమిత్తికస్యాప్యభావ ఇతి కృత్వా న పునర్ద్వన్ద్వాన్యనుభవతి ।

ఆహ, కిమర్థః పునరయం ప్రధానస్య పురుషేణ సహ సంయోగః ?

ఉచ్యతే, నైతదిహాభిధానీయమ్ । వక్ష్యత్యయముపరిష్టాదాచార్యః "పురుషస్య దర్శనార్థః, కైవల్యార్థస్తథా ప్రధానస్య । పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగ ఇతి" (కాం ౨౧) ।

ఆహ, వియోగస్తర్హి కస్మాన్నిమిత్తాద్ భవతీతి ?

ఉచ్యతే -

<< వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్ ॥ ౨ ॥ >>

వ్యక్తం చావ్యక్తం చ జ్ఞశ్చ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞాః । తేషాం విజ్ఞానం వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానం తస్మాత్ । బహుష్వనియమాదల్పాచోఽపి జ్ఞశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః । అథవా జ్ఞానస్య సాధకతమం వ్యక్తమ్ । తత్పూర్వకత్వాదవ్యక్తసమధిగమస్యేత్యభిహితమ్ । యద్వా వ్యక్తం చ అవ్యక్తం చ తే వ్యక్తావ్యక్తే, తే విజానాతి ఇతి వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞః, తద్విజ్ఞానాత్ సంయోగో నివర్తతే । వక్ష్యతి చైతత్, "దృష్టా మయేత్యుపేక్షత ఏకో దృష్టాఽహమిత్యుపరమత్యన్యా" ఇతి (కాం ౬౬) ।

తత్ర రూపప్రవృత్తిఫలలక్షణం వ్యక్తమ్ । రూపం పునః మహానహంకారః పఞ్చ తన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చ మహాభూతాని । సామాన్యతః ప్రవృత్తిర్ద్వివిధా । హితకామప్రయోజనా చ, అహితప్రతిషేధప్రయోజనా చ । విశేషతః పంచ కర్మయోనయో వృత్త్యాద్యాః ప్రాణాద్యాశ్చ పఞ్చ వాయవః । ఫలం ద్వివిధమ్ । దృష్టమదృష్టం చ । తత్ర దృష్టం సిద్ధితుష్ట్యశక్తివిపర్యయలక్షణమ్ । అదృష్టం బ్రహ్మాదౌ స్తమ్బపర్యన్తే సంసారే శరీరప్రతిలమ్భ ఇత్యేతద్ వ్యక్తమ్ । ఏషాం గుణానాం సత్త్వరజస్తమసామఙ్గాఙ్గిభావగమనాద్విశేషగృహీతిః । యదా త్వఙ్గభావమగచ్ఛన్తో నిర్లిఖితవిశేషా వ్యవతిష్ఠన్తే తదాఽవ్యక్తమిత్యుచ్యన్తే । చేతనాశక్తిరూపత్వాచ్చిత్రం గుణవృత్తం జానాతీతి జ్ఞః ।

ఏషాం త్రయాణాం భేదమభేదం చ విజ్ఞాయ సంయోగనివృత్తిం లభతే । కస్మాత్ ? సంయోగనిమిత్తప్రతిద్వన్ద్విభూతత్వాద్యోగనిమిత్తస్య । ఇహ యదాఽదర్శననిమిత్తః ప్రధానపురుషయోః సంయోగః తస్మాదస్య ప్రతిద్వన్ద్విభూతేన జ్ఞానేన వియోగహేతునా భవితవ్యమ్ । కో దృష్టాన్తః ? తమఃప్రకాశవత్ । యథా తమసా తిరోహితాని ద్రవ్యాణి ఘటాదీని నోపలభ్యన్తే, తత్రప్రతిద్వన్ద్విభూతేన తు ప్రదీపేన ప్రకశితానామేషాముపలబ్ధిర్భవతి । తద్వదిహాపి ద్రష్టవ్యమితి సిద్ధం జ్ఞానాన్మోక్షః । ఉక్తం చ-

వృక్షాగ్రాచ్చ్యుతపాదో యద్వదనిచ్ఛన్నరః పతత్యేవ ।

తద్వద్ గుణపురుషజ్ఞోఽనిచ్ఛన్నపి కేవలీ భవతి ॥

కిం చాన్యత్ । ఆమ్నాయాభిహితత్వాత్ । ఆమ్నాయనిబన్ధనో హ్యయమర్థో జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి, న యాదృచ్ఛికః । కథమ్ ? ఏవం హ్యాహ- "సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా ।"

"యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ ।

ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్ న బిభేతి కుతశ్చన ॥"

"తమేవ విదిత్వాఽమృతత్వమేతి నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే ।" తథా బ్రాహ్మణేఽప్యుక్తమ్ । "తరతి శోకమాత్మవిత్ ।" "బ్రహ్మవిద్ బ్రహ్మైవ భవతీతి ।" తస్మాదామ్నాయప్రామాణ్యాదపి మన్యామహే జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి ।

ఆహ, జ్ఞానవాచినోఽమృతత్వనిమిత్తాభ్యుపగమాన్మహత ఆమ్నాయాన్తరస్యానర్థక్యమ్ । యది జ్ఞానవాచిన ఆమ్నాయఖణ్డకాదమృతత్వమవాప్యత ఇత్యేతదభ్యుపగమ్యతే, తేన క్రియావాచినో మహత ఆమ్నాయాన్తరస్యానర్థక్యం ప్రాప్తమ్ । కిం కారణమ్ ? న హ్యనాయాసేనేష్టావాప్తౌ సత్యామ్ ఆయాసభూయిష్ఠే కర్మణి ప్రవర్తమానః కృతీ భవతీతి । ఆహ చ -

అక్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్ ।

ఇష్టస్యార్థస్య సంప్రాప్తౌ కో విద్వాన్ యత్నమాచరేత్ ॥

ఉచ్యతే- యది పునః కర్మాణ్యత్యన్తకర్తవ్యతయేష్యన్తే, జ్ఞానవాచిన ఆమ్నాయస్య కథమర్థవత్తా సిద్ధా భవతి ?

ఆహ, సముచ్చయే తూభయార్థవత్త్వమ్ । జ్ఞానకర్మణోస్తు సముచ్చయేఽభ్యుపగమ్యమానే ద్వయోరప్యామ్నాయార్థవత్తా సిద్ధా భవతి । విద్వాన్ యజేత విద్వాన్ యాజయేదితి వచనాత్, తథా సర్వపురుషాణాం క్రతావధికారః అశ్రోత్రియషణ్ఢశూద్రవర్జమితిన్యాయాత్ । తస్మాజ్జ్ఞానకర్మణోః సముచ్చయాదిష్టప్రసిద్ధిః ।

ఉచ్యతే- న, పూర్వదోషాపరిహారాత్ । యది నియమతో విదుషైవ కర్మాణి కర్తవ్యానీత్యభ్యుపగమ్యతే తేన యః పూర్వోక్తో దోషః సంసారాభావప్రసఙ్గః, తస్యాపరిహారః । కించ శాస్త్రహానేశ్చ । యశ్చ శాస్త్రమిష్టాపూర్తే సముపాస్యతే తే ధూమమభిసంభవన్తీతి తదేతస్యాం కల్పనాయాం హీయతే । కిం చాన్యత్- భిన్నఫలత్వాత్ । ఇహాభిన్నఫలాని ద్రవ్యాణి సముచ్చీయన్తే । తద్యథా భుజ్యఙ్గాని సూపాదీని । అభిన్నం తేషాం తృప్తిలక్షణం ఫలమితి । న చైతజ్జ్ఞానకర్మణోరభిన్నం ఫలమ్ । స్వర్గాపవర్గహేతుత్వాత్ । జ్ఞానసామర్థ్యాత్కైవల్యమభిన్నం ఫలమితి చేత్ పూర్వేణావిశేషః । యదుక్తం సంసారాభావప్రసంగ ఇతి తదనపహృతమేవ భవతి । కించాన్యత్- శ్రూయమాణఫలవిరోధశ్చ

। యచ్చ క్రియాయాః ఫలం శ్రూయతే అగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ స్వర్గకామో, రాష్ట్రమగ్నిష్టోమేన జయతీతి తద్విరుధ్యతే । కర్మణశ్చ శేషభావః । స్వార్థోపసర్జనత్వే సత్యర్థాన్తరనిష్పాదకత్వాత్ । యథాఽవహన్తీత్యేవమాద్యాః క్రియాః స్వం ఫలముపసర్జనీకృత్య తద్ద్వారేణ యజేరుపకుర్వన్త్యస్తచ్ఛేషభూతా భవన్తి ఏవం క్రియాపి జ్ఞానఫలభూతత్వాత్తచ్ఛేషభూతా స్యాత్ ।

విధిసద్భావాత్ క్రియాప్రాధాన్యమితి చేన్న- ఉక్తత్వాత్ । కథమేతత్ ? నాస్తి విధికృతో విశేషః । ఉపేత్య వా । తత్రాపి తదుత్పత్తేః । అస్తి హి జ్ఞానస్యాపి విధాయకం శాస్త్రమ్ । కథమ్ ? ఏవం హ్యాహ- "య ఆత్మాపహతపాప్మా విజిఘత్సో విపిపాసో విజరో విమృత్యుర్విశోకః సన్న్యస్తసంకల్పః సోఽన్వేష్టవ్యః స జిజ్ఞాసితవ్యః । సర్వాంశ్చ కామానవాప్నోతి య ఆత్మానమనువిద్య విజానాతీతి" ప్రజాపతేర్వచనం శ్రూయతే । పునరప్యాహ- "ద్వే విద్యే వేదితవ్యే పరా చైవాపరా చ" యా । తస్మాద్విధిసద్భావాత్క్రియాప్రాధాన్యమితి స్వపక్షానురాగమాత్రమేతత్ । దృష్టార్థత్వాదిత్యేకే ।

ఏకే పునరాచార్యా మన్యన్తే దృష్టమేవ జ్ఞానస్యాజ్ఞాననివృత్తిలక్షణం ఫలం తస్మాన్న శాస్త్రేణ విధీయతే । కిం కారణమ్ ? దృష్టార్థస్య హి కర్మణో న శాస్త్రం ప్రయోజకమ్ । స్వయమేవార్థితత్వాత్తత్ర ప్రవృత్తేర్భుజ్యాదివత్ । తేషాం జ్ఞానవిధాయకాని వాక్యాని తాన్యుపాయగుణవిధానార్థమనువాదభూతాన్యాశ్రీయన్తే । తద్యథా దధ్నా జుహోతి, పయసా జుహోతీతి ।

యత్తు ఖల్విదముచ్యతే విద్వాన్యజేత, విద్వాన్ యాజయేత్, శ్రోత్రియస్య చ కర్మణ్యధికార ఇతి తస్యామయమర్థః- అధీత్య వేదం క్రియాఽనుపూర్వో చ జ్ఞాత్వా కర్మణి ప్రవర్తితవ్యమ్ । ఏవం చ సతి న కశ్చిద్దోషః । యది పునర్నియమత ఏవాత్మవిధాం కర్మణ్యధికారస్తేన సంసారాభావప్రసంగః । స్వాభావికత్వాత్ । విజ్ఞానస్య శాస్త్రస్య సర్వాధికారవిరోధః । తస్మాన్నాస్తి సముచ్చయో జ్ఞానకర్మణోః ।

అపర ఆహ- సత్యమ్ । నాస్త్యనయోః సముచ్చయః కిన్త్వర్థి సర్వార్థా క్రియా జ్ఞానం ప్రతిషిద్ధార్థమ్ । యే హి షణ్ఢాన్ధబధిరాదయః కర్మణోఽత్యన్తం నిరాకృతాస్తేషాం జ్ఞానాదాశ్రమాన్తరేఽమృతత్వావాప్తిః । ఇతరేషాం తూ మూలాశ్రమే కర్మణ ఏవేతి తస్య నాయం వాదినః పరిహార ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, స్వసమయవిరోధాత్ । ఏవం బ్రువాణస్యాస్య వాదినః స్వసమయ ఏవ విరుధ్యతే । యదుక్తమ్- విద్వాంసః ప్రజాం నాకామయన్త, కిం ప్రజయా కరిష్యామః ? అథ యదుక్తం పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ వ్యుత్థాయ భైక్షచర్యాం చరన్తీతి । న చ షణ్ఢానాం పుత్రైషణావ్యుత్థానమథవద్ భవతి, దేవకృతత్వాత్ । కిం చాన్యత్ - రహస్యభూతత్వాత్ । రహస్యభూతం హి వేదానాం జ్ఞానమ్ । యస్మాదాహ- తద్ధ స్మైతదారుణిరౌద్దాలకిర్జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ ప్రోవాచ । ఇదం జ్యేష్ఠపుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ । ప్రణాయ్యాన్తేవాసినే

నాన్యస్మై యస్మై కస్మైచన । య ఇమామద్భిః పరిగృహీతాం వసునా వసుమతీం పూర్ణాం దద్యాదేతదేవ తతో భూయ ఇతి ।

భవతి చాత్ర -

పరం రహస్యం వేదానామవసానేషు పఠ్యతే ।

షణ్ఢాద్యర్థం తదిష్టం చేద్ధిష్ట్యా సఫలతా శ్రుతే ॥

విద్వాన్ కర్మాణి కుర్వీతేత్యేతదుక్తం కిల శ్రుతౌ ।

స చ పణ్ఢాదిరేవస్యాద్యోఽత్యన్తం కర్మణశ్చ్యుతః ॥

స ఏవ వర్త్యతాం ప్రాజ్ఞైః కిం న్యాయ్యోఽథ మతిభ్రమః ?

ఇన్ద్రియార్థానురాగో వా ద్వేషో వా మోక్షవర్త్మని ॥

కైవల్యప్రాప్తిహేతుత్వాద్యా వేదవిహితా స్తుతిః ।

ప్రశస్తా యాజ్ఞవల్క్యాద్యైర్విశిష్టైస్తత్త్వనిశ్చయాత్ ॥

సేయం విషయరాగాన్ధైర్విపరీతార్థవాదిభిః ।

విద్యా కన్యేవ షణ్ఢాయ దీయమానా న శోభతే ॥

తస్మాద్రాగానుగైరుక్తాం కుహేతుపృతనామిమామ్ ।

అపోహ్య మతిమాన్యవత్యా హ్యాశ్రమాదాశ్రమం వ్రజేత్ ॥

ఇతి శ్రీమదాచార్యేశ్వరకృష్ణవిరచితాయాం సాంఖ్యసప్తతౌ యుక్తిదీపికానామ్ని వివరణే ప్రథమమాహ్నికమ్ ॥

కారికా 3

ఆహ- సమ్యగుపదిష్టం భవతా వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షోఽవాప్యతే । ఇదానీముపదేష్టవ్యమ్ కథమేతత్త్రయం ప్రతిపత్తవ్యమితి ।

ఉచ్యతే - త్రయస్యాస్య ప్రతిపత్తిం ద్వేధా సమామనన్తి । సమాసతో విస్తరతశ్చ । తదేవ త్రయం పంచభిరధికరణైర్విపద్యతే । కాని పునరధికరణానీతి ? ఉచ్యతే- ప్రకృతివికారవృత్తం,

కార్యకారణవృత్తం, అతిశయానతిశయవృత్తం, నిమిత్తనైమిత్తికవృత్తం, విషయవిషయివృత్తమితి । తత్ర ప్రకృతివికారవృత్తపూర్వకత్వాదితరేషామధికరణానాం తద్భేదాన్వక్ష్యామః । తత్పునశ్చతుర్ధా భిద్యతే । కించిత్కారణమేవ న కార్యమ్ । కించిత్కారణం చ కార్యం చ । కించిత్కార్యమేవ న కారణమ్ । కించిన్నైవ కారణం న చాపి కార్యమితి ।

ఆహ- అతిసామాన్యోపదిష్టమేతన్నాస్మాకం బుద్ధావవతిష్ఠతే । తస్మాద్విభజ్యోపదిశ్యతాం కస్య పదార్థస్య కిం వృత్తమితి ?

ఉచ్యతే- బాఢమ్ । ఉపదిశ్యతే-

<< మూలప్రకృతిరవికృతిః >>

మూలమాధారః ప్రతిష్ఠేత్యనర్థాన్తరమ్ । ప్రకరోతీతి । ప్రకృతిః । మూలం చాసౌ ప్రకృతిర్మూలప్రకృతిః । మూలప్రకృతిః కస్య మూలమ్ ? మహదాదీనామ్ । సంజ్ఞా ఖల్వియం ప్రధానస్య మూలప్రకృతిరితి । సా చావికృతిరవికారానుత్పాద్యేత్యర్థః ।

ఆహ- సమాసానుపపత్తిః విశేషణాన్తరోపాదానాత్ । మూలమిత్యయం శబ్దః ప్రకృతివిశేషణార్థముపాత్తో మహదాదివిశేషణాన్తరముపాదత్తే । తత్ర సవిశేషణానాం వృత్తిర్నేతి సమాసప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి । సమాసాన్తరవిధానాదదోష ఇతి చేత్స్యాన్మతమ్- యద్యేతస్మిన్ సమాసే దోషోఽయముపపద్యతే సమాసాన్తరమత్ర విధాస్యతే మూలం ప్రకృతీనాం మూలప్రకృతిరితి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? దోషాన్తరోపపత్తేః । ఏవమప్యుపసర్జనం పూర్వం నిపతతీతి షష్ఠ్యోక్తస్యోపసర్జనత్వాత్పూర్వనిపాతః । తత్రైవం భవితవ్యం మూలం ప్రకృతీనాం ప్రకృతిమూలమితి । తస్మాదిదమప్యసారమితి ।

ఉచ్యతే- పూర్వ ఏవ సమాసోఽస్తు, సమ్బన్ధిశబ్దః సాపేక్షో నిత్యం వృత్తౌ సమస్యతే । యత్తూక్తం విశేషణాన్తరోపాదానాత్సమాసానుపపత్తిరితి- తత్ర బ్రూమః సమ్బన్ధిశబ్దానాం సమ్బన్ధ్యన్తరమనపేక్ష్య స్వరూపప్రతిలమ్భ ఏవ నాస్తీత్యాకాంక్షావతామేవ వృత్త్యా భవితవ్యమ్ । తద్యథా దేవదత్తస్య గురుకులమితి సమ్బన్ధిశబ్దత్వాద్దేవదత్తశబ్దమపేక్షమాణోఽపి గురుశబ్దః కులశబ్దేన సహ వృత్తిం ప్రతిపద్యతే । ఏవమిహాపి మూలమిత్యయం శబ్దః సమ్బన్ధిశబ్దత్వాన్మహదాద్యపేక్షోఽపి ప్రకృతిశబ్దేన సహ వృత్తిం ప్రతిపద్యత ఇతి । కిఞ్చాన్యత్ । వాక్యప్రతిపాద్యస్యార్థస్య వృత్తావుపలబ్ధేః । యత్ర హి వాక్యప్రతిపాద్యోఽర్థో వృత్త్యా న లభ్యతే యథా ఋద్ధస్య రాజ్ఞస్య పురుషః ఇతి తత్ర సవిశేషణానాం వృత్తిర్నేతి వ్యవస్థితం శాస్త్రే । గమ్యతే చేహ వాక్యప్రతిపాద్యోఽర్థో వృత్తావపి సత్యామ్ । తస్మాదదోషోఽయమితి । కిం చ

జ్ఞాపకాత్ । జ్ఞాపకం ఖల్వపి "కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియః" । తథా "అకారస్య వివృత్తోపదేశ" ఇత్యాది । తస్మాన్నాత్రాసూయా కర్తవ్యేతి ।

ఆహ- అవయవస్య ప్రత్యవమర్శానుపపత్తిః సంజ్ఞాశబ్దత్వాత్ । సంజ్ఞాశబ్దేషు హి నావయవస్య పరామర్శో భవతి । తద్యథా గజకర్ణోఽశ్వకర్ణః । కస్య గజస్య కస్యాశ్వస్యేతి ।

ఉచ్యతే న, అర్థోపపత్తేః । యత్ర హ్యర్థ ఉపపద్యతే భవత్యేవ తత్ర సంజ్ఞాశబ్దేష్వయవపరామర్శః । తద్యథా సప్తపర్ణాన్యస్య పర్వణి పర్వణి, అష్టౌ పదాన్యస్య పఙ్క్తౌ పఙ్క్తౌ సప్తపర్ణోఽష్టాపదమితి । ఉపపద్యతే చేహాయమర్థః, తస్మాదదోషోఽయమ్ ।

ఆహ- మూలప్రకృతిరవికృతిః, ప్రకృతిరితి వక్తవ్యమ్ । యదాహ మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్తేతి ।

ఉచ్యతే- ప్రకృతిత్వావచనమ్ । ప్రకృతిత్వం చ మూలప్రకృతేర్న వక్తవ్యమ్ । కిం కారణమ్ ? అర్థాదాపత్తేః । మూలప్రకృతిరవికృతిరిత్యేవ సిద్ధమ్ । ఉచ్యమానం హి తదనర్థకం స్యాత్ ।

ఆహ- ప్రకృతిత్వానుపపత్తిః । సత్కార్యవాదాభ్యుపగమాత్ । ప్రకరోతీతి ప్రకృతిః, తద్భావః ప్రకృతిత్వమ్ । తచ్చ సతి కార్యే న ఘటతే । కస్మాత్ ? న హి సతామాత్మాదీనాం కారణముపపద్యత ఇతి ।

ఉచ్యతే- తదితరత్రాపి తుల్యమ్ । యథైవ హి సతామాత్మాదీనాం కారణం నోపపన్నమేవమసతాం శశవిషాణాదీనామపీతి నాస్తి కశ్చిద్విశేషః । తృతీయా తు విషాదావల్యైవ కోటిః । ఏవముభయపక్షవ్యుదాసాత్స్వపక్షసిద్ధిరితి చేత్ అథాపి స్యాత్- సదసతోః క్రియాసమ్బన్ధం ప్రత్యవిశేష ఉపదర్శ్యతే భవతా । తేనోభయోరపి పక్షయోర్వ్యుదాసః కృతో భవతి । న చోభయపక్షవ్యుదాసాత్స్వపక్షసిద్ధిరితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ఉత్తరత్ర ప్రతిషేధాత్ । స ఖల్వేష వాదీ సత్కార్యవాదం ప్రత్యాచష్టే తస్మాత్స్వక ఏవైనమధికారే నివర్తయిష్యామః ।

ఆహ- అవికృత్యభిధానానర్థక్యమ్ । మూలప్రకృతిత్వాత్తత్సిద్ధేః । యది మూలం సర్వాసాం ప్రకృతీనామ్ అవికృత్యైవ తయా భవితవ్యమ్ । ఇతరథా హి మూలప్రకృతిత్వానుపపత్తిః । యది ఖల్వపి ప్రధానస్యాపి ప్రకృత్యన్తరం స్యాన్మూలప్రకృతిత్వం నోపపన్నం భవేత్ । తస్మాన్మూలప్రకృతిత్వవచనాదేవ తత్సిద్ధేరవికృతిగ్రహణమనర్థకమితి ।

ఉచ్యతే- న । అనవస్థాప్రసంగనివృత్త్యర్థత్వాత్ । యథా హి మూలాదీనాం బీజం ప్రకృతిస్తస్యాప్యన్యత్తస్యాప్యన్యదిత్యనవస్థా ఏవం మహదాదీనాం ప్రధానం మూలప్రకృతిః తస్యాప్యన్యదిత్యనవస్థా ప్రసజ్యేత । సా మా భూదిత్యతస్తన్నివృత్త్యర్థం తదభిధానమ్ ।

ఆహ, న । హేత్వనుపదేశాత్ । అసంశయమేతదేవం స్యాత్, న తు హేతురత్రోపదిష్టో భవద్భిః । న చానుపదిష్టహేతుకం విపశ్చిద్భిః ప్రతిపత్తుం న్యాయ్యమ్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

ఉచ్యతే, కారణాన్తరప్రతి షేధాత్ । పురుషాకర్తృత్వాత్ప్రధానాఖ్యానాం గుణానాం చావస్థాన్తరానుపపత్తేరవికృతిత్వసిద్ధిః । ఇహారభ్యమాణా ప్రకృతిః కారణాన్తరైరీశ్వరాదిభిరారభ్యతే, పురుషేణ వా, గుణైర్వా । కిఞ్చాతః ? తన్న తావత్కారణాన్తరైరీశ్వరాదిభిరారభ్యతే । కస్మాత్ ? ప్రతి షేధాత్ । యథా కారణాన్తరాణి న సన్తి తథోత్తరత్ర ప్రతి షేధః కరిష్యతే । ఇదానీం సత్త్వం రజస్తమః పురుష ఇతి పదార్థచతుష్టయం ప్రతిజ్ఞాయతే । తత్రాపి పురుషకర్తృత్వం ప్రత్యాఖ్యాయతే । తస్మిన్ప్రత్యాఖ్యాతే గుణానామేవావస్థాన్తరాపేక్షః కార్యకారణభావః । సూక్ష్మాణాం మూర్తిలాభః కార్యమ్ । నివృతవిశేషాణామవిభాగాత్మనావస్థానం కారణమిత్యయం సిద్ధాన్తః । తత్రాస్తఙ్గతవిశేషాణాం నివృత్తపరిణామవ్యాపారాణామఙ్గాఙ్గిభావమనుపగచ్ఛతాముపసంహృతశక్తీనాం సర్వవికారసామ్యం సర్వశక్తిప్రలయం నిస్సత్త్వాసత్తం నిస్సదసదవ్యక్తలక్షణమవస్థాన్తరముపసంప్రాప్తానాం నాస్త్యన్యత్సూక్ష్మతరమవస్థాన్తరమ్, యస్యేదం ప్రధానలక్షణమవస్థాన్తరం కార్యం స్యాత్ । తస్మాత్సుష్ఠూచ్యతే మూలప్రకృతిరవికృతిరితి ।

<< మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త । >>

మహానాద్యో యాసాం తా మహదాద్యాః । అవయవేన విగ్రహః, సముదాయః సమాసార్థః । అన్యథా మహానేవాత్రాపరిగృహీతః స్యాత్ । ప్రకృతయశ్చ వికృతయశ్చ ప్రకృతివికృతయః । కారణాని కార్యాణి చేత్యర్థః । తత్ర మహానహంకారస్య ప్రకృతిః ప్రధానస్య వికృతిః । అహంకారోఽపి తన్మాత్రేన్ద్రియపర్వణోః ప్రకృతిర్వికృతిర్మహతః । తన్మాత్రాణి చ భూతపర్వణః ప్రకృతిరహంకారస్య వికృతిః ।

ఆహ- సప్తగ్రహణం కిమర్థమ్ ?

ఉచ్యతే- సప్తగ్రహణమవధిపరిచ్ఛేదార్థమ్ । అక్రియమాణే హి సప్తగ్రహణే న జ్ఞాయతే క్రియాన్ప్రకృతిగణః ప్రకృతివికృతిసంజ్ఞో భవతి । తత్ర మహాభూతేన్ద్రియపర్వణోరపి ప్రకృతిత్వం ప్రసజ్యేత ।

ఆహ- నైతదస్తి ప్రయోజనమ్ । పరిశేషసిద్ధేః । ఇహ భవతాం పఞ్చశిఖానాం పఞ్చవింశతిస్తత్త్వాని । తత్ర మూలప్రకృతిరవికృతిరిత్యుక్తమ్, షోడశకస్తు వికారో న

ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుష ఇతి వక్ష్యతి । పరిశేషతః సప్తైవావశిష్యన్తే । తస్మాన్నార్థస్తదర్థేన సప్తగ్రహణేన ।

ఉచ్యతే- అహంకారపరిగ్రహార్థమ్ । ఏవం తర్హి నైవాహంకారో విద్యత ఇతి పతఞ్జలిః । మహతోఽస్మిప్రత్యయరూపత్వాభ్యుపగమాత్ । తత్పరిహారార్థమేతద్ భవిష్యతి ।

ఆహ, న । ఉత్తరత్ర పరిగ్రహాత్ । ఏతదస్తి నాస్తి ప్రయోజనమ్ । వక్ష్యతి హి మహతా కణ్ఠేనోపరిష్టాదాచార్యః "ప్రకృతేర్మహాంస్తతోఽహఙ్కార" (కాం ౨౨) ఇతి తేనైవేదం సిద్ధమ్ । నార్థస్తదర్థేనాపి సప్తగ్రహణేన ।

ఉచ్యతే- రూపభేదేఽపి తత్త్వాభేదజ్ఞాపనార్థమ్ । ఏవం తర్హి ధర్మాదీన్యష్టౌ రూపాణి బుద్ధేర్వక్ష్యమాణాని, అహంకారశ్చ వైకారికతైజసభూతాదిరూపత్వాత్ త్రిలక్షణో వక్ష్యమాణః । తత్ర రూపభేదాత్తత్త్వభేదో మా భూదిత్యేవమర్థం సప్తగ్రహణం క్రియతే ।

ఆహ, హేతుమన్తరేణాప్రతిపత్తేః । కణ్ఠోక్తమపి యుక్తిమన్తరేణ న తర్కశీలాః ప్రతిపద్యన్తే కిమ్పునః క్లేశోపపాదితమ్ । తస్మాదత్ర సమాధిర్వాచ్యః కథమనేకరూపా బుద్ధిరేకైవేతి ?

ఉచ్యతే న, ఉత్తరత్ర విచారణాత్ । ఉత్తరత్రైతద్విచారయిష్యామః కిమనేకరూపావిర్భావేఽపి తదేవ తద్వస్తు భవతి ఆహోస్విద్రూపభేదాత్తత్త్వభేదః ? తస్మాదిహ తావద్దృశ్యతామితి సిద్ధం మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్తేతి ।

<< షోడశకస్తు వికారః >>

షోడశపరిమాణస్య సోఽయం షోడశకః సంఘః । తస్య పరిమాణం సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసంఘసూత్రాధ్యయనేష్వితి కన్ప్రత్యయః ।

ఆహ- కః పునరయం షోడశక ఇతి ?

ఉచ్యతే - పఞ్చ మహాభూతాని, ఏకాదశేన్ద్రియాణి ।

తుశబ్దోఽవధారణార్థః ।

ఆహ- శక్యః పునరయమర్థోఽన్తరేణాపి తుశబ్దమవాప్తుమ్ । కథమ్ ? మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్తేతి హ్యుపదిష్టం పురస్తాత్ । తతోఽహఙ్కారతమాత్రపూర్వకత్వే సిద్ధే సతి ఇన్ద్రియమహాభూతపర్వణోః పునః శ్రుతేర్నియమో భవిష్యతి । తద్యథా పఞ్చ పఞ్చనఖా భక్ష్యా ఇత్యత్ర క్షుత్ప్రతీకారసమర్థానాం ద్రవ్యాణామర్థాదేవ సర్వేషాం భక్షణే సమ్ప్రాప్తే పునః శ్రుతేర్నియమో భవతి, తద్వదిదం ద్రష్టవ్యమ్ । ఇష్టతోఽవధారణార్థం ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ । ఇష్టతోఽవధారణార్థస్తర్హి తుశబ్దో భవిష్యతి । కథం నామ షోడశకో వికార ఏవేతి యథా

విజ్ఞాయతే, షోడశకస్తు వికార ఇత్యేవం మా జ్ఞాయీతి । యద్యేవమస్థానే తర్హి తుశబ్దః పఠితః । షోడశకో వికారస్త్వితి వక్తవ్యమ్ । అథ మతం వృత్తపరిపూరనార్థమయమస్మిన్ప్రదేశే పఠితస్తుశబ్దో యత్ర నిర్దోషస్తత్రైవాయం ద్రష్టవ్య ఇతి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అసన్దేహాత్ । మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్తేత్యపదిష్టే కిమితి సాంశయికా భవిష్యామః । తస్మాత్కేవలమస్య పాఠే ప్రయోజనం పశ్యామః । అథాయమభిప్రాయః స్యాత్ యద్యప్యేతదర్థతః సిద్ధం తథాప్యయమాచార్యః స్ఫుటప్రతిపత్త్యర్థమవధారణం ప్రత్యాద్రియతే । కిం కారణమ్ ? యస్మాత్ విచిత్రాః సూత్రకారాణామభిప్రాయగతయః । తద్యథా భగవాన్ పాణినిః న క్యే, రాత్సస్యేత్యేవమాదిష్వన్తరేణ ప్రయత్నమిష్టతోఽవధారణే సిద్ధే అన్యత్ర అజాదీ గుణవచనాదేవ స్తౌతిణ్యోరేవ షణ్యభాసాదిత్యేవమాదిషు యత్నం కరోతి । తద్వదిహాపి ద్రష్టవ్యమితి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అశక్యత్వాత్ । సతి వా పునరవధారణార్థత్వే తుశబ్దస్య కథమివాత్ర శక్యమవధారణం ప్రతిపత్తుమ్ ? యావతా మహాభూతానామపి శరీరాదిలక్షణం కార్యముపలభ్యత ఇతి । తత్ర కేచిత్ సమాధిమాహుః । శరీరాదీనామనర్థాన్తరభావాత్పృథివ్యాదీనామప్రకృతిత్వమ్ । యస్మాత్ కిల పృథివ్యాదీనాం సన్నివేశవిశేషమాత్రం కార్యం ముష్టిగ్రన్థికుణ్డలాదివన్నార్థాన్తరభూతమ్ । అత ఏషామప్రకృతిత్వమితి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అవిశేషాత్ । సర్వమేవ హి సాంఖ్యానాం కార్యమనర్థాన్తరభూతమ్ । తత్రైతస్యాం కల్పనాయాం సర్వతత్త్వానామప్రకృతిత్వం ప్రసజ్యేత । అథైతదనిష్టం, సత్కార్యవ్యాఘాతః । అన్యే పునరాహుః- అపరిణామిత్వాన్మహాభూతానాం విఅకరిత్వానవధారణమితి । తదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? ప్రత్యక్షోపలబ్ధేః । ప్రత్యక్షత ఏవోపలభ్యతే మహాభూతానాం కలిలాఙ్కురక్షీరాదిపరిణామః । అనుమానగ్రాహ్యస్తు తత్త్వాన్తరాణామ్ । తదేతదధరోత్తరం భవతి । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

ఆహ - న తర్హి ఇదం ప్రతిపత్తవ్యం షోడశకో వికార ఏవేతి ?

ఉచ్యతే- ప్రతిపత్తవ్యమ్ । కిం కారణమ్ । తత్త్వాన్తరానుపపత్తేః । ఇహ పురుషార్థేన హేతునా సామ్యాత్ప్రచ్యుతానాం గుణానాం యోఽయం మహదాదిర్విశేషాన్తో విపరిణామః స తత్త్వాన్తరోత్పత్తినియమేన వ్యవతిష్ఠతే । న తు పృథివ్యాదిభ్యస్తత్త్వాన్తరోత్పత్తిరస్తి । తస్మాదేతేషాం వికారత్వమేవేతి । కిం చాన్యత్ । గ్రాహకాన్తరాభావాత్ । యథా తన్మాత్రైరారబ్ధేషు పృథివ్యాదిషు అహంకారాత్తద్యోగ్యం గ్రాహకాన్తరమిన్ద్రియలక్షణముత్పద్యతే, నైవం పృథివ్యాదివికారాణాం ఘటాదీనాం గ్రాహకాన్తరమస్తి । తస్మాన్న తత్త్వాన్తరమ్ । అతశ్చ పృథివ్యాదయో వికారా ఏవేతి । కిం చాన్యత్ । ప్రధానే ప్రకృతిభావప్రత్యస్తమయవత్తేషు వికారభావప్రత్యస్తమయాత్ । యథా ప్రధానాత్సూక్ష్మతరమవస్థాన్తరం నాస్తీతి తత్ర ప్రకృతిభావస్య ప్రత్యస్తమయస్తథా తేషు వికారభావప్రత్యస్తమయః । తస్మాద్యుక్తముచ్యతే షోడశకోఽయం వికార ఏవేతి ।

ఆహ- పురుషే తర్హి కా ప్రతిపత్తిరితి ?

ఉచ్యతే-

<< న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః ॥ ౩ ॥ >>

పురుషో న హ్యయమవస్థాన్తరం ప్రతిపద్యతే । నో ఖల్వప్యవస్థాన్తరస్యావస్థాన్తరం భవతీతి ।

ఆహ- నైతద్యుక్తిమన్తరేణ శ్రద్ధీయతే, తస్మాదుపపాద్యతాం కథమస్యాప్రకృతిత్వమవికృతిత్వం చేతి ।

ఉచ్యతే- ప్రకృతిత్వానుపపత్తిః । ఉత్తరత్ర ప్రతివిధానాత్ । తస్మాచ్చ విపర్యాసాదిత్యత్ర (కాం ౧౯) యుక్తిముపదేక్ష్యామః । తస్మాత్తావదస్యాప్రకృతిత్వమ్ । అవికృతిత్వం ప్రధానవత్ । యథా ప్రధానమేవమయమపి పురుషః క్రియమాణః కారణాన్తరైరీశ్వరాదిభిర్నారభ్యతే । కస్మాత్ ? ప్రతిషేధాత్ । యథా కారణాన్తరాణి న సన్తి తథోత్తరత్ర ప్రతిషేధః కరిష్యతే । పురుషాన్తరైః సమత్వాత్ । సమాః సర్వే పురుషాః । న చ సమానాం కార్యకారణభావో దృష్టః । కించ నిష్క్రియత్వాత్ శుద్ధత్వాచ్చైషాం విపరిణామలక్షణా పరిస్పన్దలక్షణా వా క్రియా విభుత్వాదనుపపన్నా । కస్మాత్ ? ఏషామితరేతరానారమ్భకత్వాత్ । న గుణైర్భిన్నజాతీయకత్వాత్ । ఇహాచేతనా గుణా ఇత్యేతత్ప్రతిపాదయిష్యామః । యచ్చ యేనారభ్యతే తచ్చ తన్మయం భవతి । యది గుణైః పురుషాణామారమ్భః తదా తేషామప్యచేతనత్వం స్యాత్, చేతనాస్తు తే । తస్మాన్న గుణైరారభ్యన్త ఇతి సిద్ధమేతత్ ।

కించిత్కారణమేవ న కార్యమ్ । కించిత్కారణం కార్యం చ । కించిత్కార్యమేవ । కించిన్నైవ కారణం నైవ కార్యమితి చతుర్విధం కారణవృత్తం ప్రతిపాదితమ్ । ఏతేత్ప్రతిజ్ఞాపిణ్డసూత్రమ్ । అత్ర యదపదిష్టం భవద్భిరస్మిన్ శాస్త్రే ప్రమేయమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ ౩ ॥

కారికా ౪

ఆహ- అథాస్య ప్రమేయస్య కుతః సిద్ధిరితి ?

ఉచ్యతే-

<< ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి >>

ప్రమీయతే తదితి ప్రమేయమ్ । ప్రమేయస్య సిద్ధిః ప్రమేయసిద్ధిః । సిద్ధిరధిగమోఽవబోధ ఇత్యర్థః । ప్రమీయతేఽనేనేతి ప్రమాణమ్ । కరణసాధనో ల్యుట్ । తదేకమేవ, బుద్ధేరేకత్వాభ్యుపగమాత్; ఉపాధివశాత్తు భిన్నమాశ్రీయతే ప్రత్యక్షమనుమానమిత్యాది । తస్య యోఽసావుపాధికృతో భేదస్తమనాశ్రిత్య ప్రమేయపరిచ్ఛేదకత్వసామాన్యమఙ్గీకృత్యైకవచననిర్దేశః క్రియతే ప్రమాణాదితి । ఏతస్మాత్ప్రమేయసిద్ధిరిత్యవగన్తవ్యమ్ । కథమ్ ? వ్రీహ్యాదివత్ । యథా వ్రీహ్యాది ప్రమేయం ప్రస్థాదినా ప్రమాణేన పరిచ్ఛిద్యతే ఏవమిహాపి వ్యక్తాదిప్రమేయం ప్రత్యక్షాదిప్రమాణేన పరిచ్ఛిద్యతే ఇతి ।

ఇహ హిశబ్ద ఇదానీం కిమర్థః స్యాత్ ?

అవధారణార్థ ఇతి ।

ఆహ- యద్యేవం హిశబ్దావచనమ్ । అవధారణానుపపత్తేః । న హ్యేతస్మిన్ సూత్రే కథంచిదవధారణముపపద్యతే । తస్మాదవచనమేవ హిశబ్దస్య న్యాయ్యమ్ । ప్రమేయస్యైవేతి చేత్- న । అన్యస్యాసమ్భవాత్ । సతి హి వ్యభిచారసమ్భవే వస్త్వవధార్యతే - తద్యథా గౌరేవాయం నాశ్వః, దేవదత్త ఏవాయం న యజ్ఞదత్త ఇతి । న చ ప్రమేయాప్రమేయయోః ప్రమాణపరిచ్ఛేద్యత్వేఽస్తి ప్రసంగః యన్నివృత్త్యర్థం ప్రమేయస్యైవేత్యవధార్యతే । ప్రమాణేభ్య ఏవేతి చేన్న - ఆర్షజ్ఞానవిరోధప్రసంగాత్ । పరమర్షేర్హి భగవతః జ్ఞానం సాంసిద్ధికమప్రమాణపూర్వకమితి వః పక్షః । సాంసిద్ధికాశ్చ భావాః ప్రాకృతికా వైకృతాశ్చ ధర్మాద్యా (కాం ४३) ఇతి వచనాత్ । ఉభయావధారణే సతి ఉభయోరపి పక్షయోర్యే దోషాస్తే ప్రసజ్యన్తే । తస్మాదయుక్తమేతత్ । సిద్ధిరేవేతి చేన్న అనేకాన్తాత్ । కదాచిద్ధ్యయం ప్రమాతా సన్నిహితేఽప్యాదిత్యాదౌ లిఙ్గే దిఙ్మోహాదిష్వర్థేషు ప్రతిహన్యతే । తస్మాదనేకాన్తాత్ సిద్ధిరేవేత్యేతదయుక్తమవధారణమ్ ।

ఉచ్యతే- యదుక్తం హిశబ్దావచనమవధారణానుపపత్తేరితి అస్తు ప్రమాణేభ్య ఏవేత్యవధారణమ్ । యత్తూక్తమార్షజ్ఞానవిరోధప్రసంగ ఇతి అయమదోషః । కస్మాత్ ? సిద్ధరూపత్వాత్ । సాధ్యమానరూపాణి హి వస్తూని నాన్తరీయకత్వాత్ స్వరూపనిష్పత్తయే సాధనసమ్బన్ధం ప్రత్యాకాంక్షావన్తి భవన్తి, సిద్ధరూపం తు భగవతః పరమర్షేర్జ్ఞానమ్ । తస్మాదస్య సాధనసమ్బన్ధం ప్రత్యాకాఙ్క్షా నోపపద్యత ఇతి । అథవా పునరస్తు సిద్ధిరేవేత్యవధారణమ్ । యత్తూక్తమనేకాన్తాదితి తదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సత్త్వాదీనామఙ్గాఙ్గిభావానియమాత్ । తమఃప్రకర్షసామగ్ర్యాత్ప్రమాణవైకల్యోపపత్తేః । ఇహ సత్త్వాదీనామనియతోఽఙ్గాఙ్గిభావః । దేశకాలనిమిత్తసామర్థ్యాద్ధి కదాచిత్సత్త్వం ప్రకృష్యతే, కదాచిద్రజః, కదాచిత్తమః । సత్త్వప్రకర్షశ్చ ప్రకాశరూపత్వాత్ప్రమాణమ్ । తత్ర యదా తమః

ప్రకృష్యతే తదా తేనాభిభూతత్వాత్ సత్త్వస్య తత్కార్యమనుమానం త్రికాలాఙ్గముత్తిష్ఠతే । ఇత్యతః సత్యామప్యాదిత్యాదిలిఙ్గప్రవృత్తౌ దిఙ్నిశ్చయాదిష్వర్థేషు ప్రతిహన్యతే । ఇతరథా తు న స్వరూపహానమ్ । యస్య తు నిష్పత్తివైకల్యాత్ప్రమాణప్రతిబన్ధో నేష్టః తస్య స్వరూపహానం ప్రమాణానాం ప్రాప్తమ్ । కథమ్ ? ఏతావద్ధి తేషాం స్వరూపం యదుత ప్రమేయపరిచ్ఛేదః । తస్మాద్యుక్తమేతదవధారణార్థో హిశబ్దః ।

ఆహ- బహూని ప్రమాణాన్యాచార్యైరభ్యుపగమ్యన్తే తాని సర్వాణి కిం భవాననుమన్యతే ?

ఉచ్యతే-

<< త్రివిధం ప్రమాణమిష్టమ్ >>

కిన్తర్హి విధానం విధా, తిస్రో విధా అస్య తత్త్రివిధం త్రిప్రకారమిత్యర్థః । అనేనైతదాచష్టే- ఏకమేవ బుద్ధిలక్షణం సత్త్వం నిమిత్తాన్తరానుగ్రహోపజనితాభిః కార్యవిశేషపరిచ్ఛిన్నరూపభేదాభిః శక్తిభిరుపకారాద్భిన్నమివ ప్రత్యవభాసమానం దృష్టాదిశబ్దవాచ్యం భవతి । న తు యథా తన్త్రాన్తరీయాణాం విషయోపనిపాతిభిరిన్ద్రియైరుపజనితావధ్యో బుద్ధయస్తథేహ విద్యన్తే యాః పరికల్ప్యమానాః స్వతన్త్రాణి త్రీణి ప్రమాణాని స్యుః ।

స్యాన్మతమ్, కథం పునః ప్రమాణలక్షణానాం శక్తీనామకవస్తుసన్నివేశరూపభేదా భవన్తీతి ?

ఉచ్యతే- సత్త్వాదివత్ । యథా సత్త్వాదీనాం గుణానామేకశబ్దాదివస్తుసన్నివేశేఽపి ప్రకాశాదికార్యభేదాద్రూపసంకరో న భవతి, యథా వా శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధానామేకద్రవ్యసన్నివేశేఽపి గ్రాహకాన్తరగమ్యకత్వాత్, యథా వా కర్తృకరణాధికరణసమ్ప్రదానాపాదానకర్మలక్షణానాం శక్తీనామేకద్రవ్యసన్నివేశేఽపి కార్యవిశేషపరిచ్ఛిన్నాని స్వరూపాణి న సంకీర్యన్తే, తద్వదిదం ద్రష్టవ్యమ్ । శక్త్యన్తరోపజననే వస్త్వన్తరోపపత్తిరితి చేన్న, అనభ్యుపగమాత్ । న హి క్షణభఙ్గసాహసం యుక్తిమన్తరేణ దణ్డభయాదపి ప్రతిపద్యామహే, న తు తస్యామవసర ఇతి స్థీయతాం తావత్ ।

ఆహ, కథం పునరేతద్ గమ్యతే యథా త్రివిధమేవ ప్రమాణం న పునరనేకవిధమపీతి ?

ఉచ్యతే-

<< సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ । >>

సర్వాణి చ తాని ప్రమాణాని సర్వప్రమాణాని । సిద్ధస్య భావః సిద్ధత్వమ్ । సర్వప్రమాణానాం సిద్ధత్వం సర్వప్రమాణసిద్ధత్వమ్ । సిద్ధత్వమన్తర్భావ ఇత్యర్థః । తస్మాత్ సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ । తస్మిన్నేవ త్రివిధే ప్రమాణ ఇతి వాక్యశేషః । సర్వేషాం పరపరికల్పితానాం ప్రమాణానామస్మిన్నేవ త్రివిధే ప్రమాణేఽన్తర్భావాదితి యావదుక్తం స్యాత్తావదిదముచ్యతే సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాదితి । అథవా సర్వప్రమాణేషు సిద్ధం సర్వప్రమాణసిద్ధం- సప్తమీ సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైరితి సమాసః, యథా సాంకాశ్యసిద్ధః పాటలిపుత్రసిద్ధ ఇతి । తద్భావః ప్రమాణసిద్ధత్వం తస్మాత్ సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ । కస్య త్రివిధస్య ప్రమాణస్యేతి వాక్యశేషః ।

కేన పునరాకారేణ త్రివిధం ప్రమాణం సిద్ధమితి ?

ఉచ్యతే- పరస్పరవిశేషాత్ । అన్యాని పునరస్మాత్ త్రయాత్ యథాఽభిన్నాని తథా ప్రతిపాదయిష్యామః ।

ఆహ, కిమ్పునస్తత్ త్రివిధం ప్రమాణమితి ?

ఉచ్యతే-

<< దృష్టమనుమానమాప్తవచనం చ >>

ఇతి । తత్ర దృష్టం నామ ఉపాత్తవిషయేన్ద్రియవృత్త్యుపనిపాతీ యోఽధ్యవసాయః । అనుమానం ద్వయోరవినాభావినోరేకం ప్రత్యక్షేణ ప్రమాయ తత్పూర్వకం సమ్బన్ధ్యన్తరే యత్ పశ్చాన్మానం భవతి । ఆప్తవచనం తు ప్రమాణభూతద్వారకోఽత్యన్తపరోక్షేఽర్థే నిశ్చయః । ఇత్యుద్దేశమాత్రమిదమ్ । మూలలక్షణం తు ఆచార్యో వక్ష్యతి స్వయమేవ ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టమిత్యాది ।

ఆహ, త్రైవిధ్యానుపపత్తిః, న్యూనాధికశ్రవణాత్ । తన్త్రాన్తరీయాః కేచిత్ చత్వారి ప్రమాణానీచ్ఛన్తి । ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దాః ప్రమాణానీతి వచనాత్ । తథా షడిత్యన్యే ।

ప్రత్యక్షమనుమానం చ శబ్దం చోపమయా సహ ।

అర్థాపత్తిరభావశ్చ హేతవః సధ్యసాధకాః ॥

ఇత్యభిధానాత్ । ఏతాని సమ్భవైతిహ్యచేష్టాసహితాని నవేత్యపరే । ప్రత్యక్షానుమానే ఏవేతి వైశేషికబౌద్ధాః । తత్ర కథమిదం నిశ్చీయతే త్రివిధమేవ ప్రమాణం, న పునర్న్యూనమధికం వేతి ?

ఉచ్యతే- కిమ్పునరిదముపమానం నామ ?

ఆహ, ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాత్ సాధ్యసాధనముపమానమ్ । ప్రసిద్ధః ప్రజ్ఞాతః, తేన సాధర్మ్యాత్, సాధ్యస్యాప్రసిద్ధస్య సాధనమధిగమో యస్తదుపమానమ్ । అవబోధవిధిస్తు యేనానుపలబ్ధో గవయః స తస్యోపలబ్ధ్యర్థమధిగతగవయం పర్యనుయుఙ్క్తే కింరూపో గవయ ఇతి । స తస్మా ఆచష్టే- యథా గౌరేవం గవయ ఇతి । తత్ర ప్రతిపత్త్యాఽత్యన్తానుపలక్షితగవయస్వరూపో వ్యాఖ్యాతృప్రతిపాదితప్రసిద్ధవస్తుసాధర్మ్యజ్ఞానాహితసంస్కారః ప్రతిపద్యతే- నూనమేవంరూపో గవయ ఇతి । అపర ఆహ- ప్రతిరాప్తవచనోపజనితప్రసిద్ధవస్తుసాధర్మ్యజ్ఞానాహితసంస్కారస్యోత్తరకాలం ప్రత్యక్షేణ తముపలభ్య యా సమాఖ్యాసమ్బన్ధప్రతిపత్తిః- అయమసావర్థోఽస్య శబ్దస్య సమాఖ్యా ఇతి- తదుపమానముచ్యతే ।

యద్యేవముపమైతిహ్యవచనమ్, ఆప్తోపదేశసిద్ధేః । యథా గౌరేవం గవయ ఇతి చాప్తోపదేశబలాత్ ప్రతిపత్తా అప్రసిద్ధం గవయముపలభతే న సాధర్మ్యమాత్రాత్ । తస్మాన్న శబ్దాత్ పృథగుపమా । యత్తు ఖల్విత్ హ ఉవాచ యాజ్ఞవల్క్యస్య ఇత్యేతదైతిహ్యం నామ ప్రమాణాన్తరముపకల్ప్యతే తదపి వక్తృవిశేషాపేక్షత్వాన్న శబ్దాదర్థాన్తరమ్ ।

ఆహ, న । సాధర్మ్యాపేక్షత్వాత్ । యది హ్యాప్తోపదేశ ఉపమా స్యాత్తేన యథా స్వర్గేఽప్సరసః, ఉత్తరాః కురవ ఇత్యేవమాదిష్వన్తరేణ సాధర్మ్యోపాదానం ప్రతిపత్తిర్భవతి ఏవమిహాపి స్యాత్ । గవయన్తు అయమాఖ్యాతా ప్రతిపాదయిష్యన్ ప్రసిద్ధసాధర్మ్యగర్భం శబ్దముపాదత్తే న కేవలమ్ । ప్రతిపత్తాపి తస్మాదేవ ప్రతిపద్యతే న శబ్దమాత్రాత్, తస్మాత్పృథగేవాస్యోపదేశః కర్తవ్యః । శబ్దవ్యాపారాత్తదన్తర్భావ ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ శబ్దవ్యాపారసహితోఽయం ప్రసిద్ధసాధర్మ్యలక్షణార్థో గవయప్రతిపత్తౌ న కేవలః, తస్మాదస్య తత్రాన్తర్భావ ఇతి తదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? వీతావీతయోరపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । వీతావీతావపి హేతూ పరప్రతిపాదనార్థముపాదీయమానౌ శబ్దవ్యాపారమపేక్షేతే । తయోరప్యాప్తవచనత్వప్రసంగః । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాన్నోపమానమాప్తోపదేశః ।

ఉచ్యతే, సాధర్మ్యవ్యతిరేక, ఉపాయభూతత్వాత్ । ఆఖ్యాతృప్రామాణ్యాదేవ ప్రతిపత్తుర్గవయవిజ్ఞానముపపద్యతే । స తు కౌశలాద్దురుపపాదోఽయమర్థ ఇతి కృత్వా ప్రసిద్ధసాధర్మ్యముపాదత్తే । తస్మాదాఖ్యాతుర్గవయప్రతిపాదనార్థముపాయభూతం సాధర్మ్యముపాదదానస్య శబ్దాదర్థాన్తరముద్భవతి । అథైవంజాతీయకానామపి ప్రమాణాన్తరత్వమిష్యతే తేనాత్యల్పమిదముచ్యతే చత్వారి ప్రమాణానీతి । కిం తర్హి పాణివిహారాక్షినికోచప్రభృతీనామప్యుపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ । కించ వక్తృవిశేషాపేక్షత్వాత్ । యత్ర హ్యర్థవశాత్ప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే న తత్ర ప్రతిపత్తా వక్తృవిశేషమపేక్షతే దృష్టార్థోఽయమదృష్టార్థోఽయమితి । తద్యథాఽనుమానే । అస్తి చోపమానే వక్తృవిశేషాపేక్షా । తస్మాన్న శబ్దాదర్థాన్తరం తత్ । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్ । యో హి మన్యతే ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాదేవ గవయప్రతిపత్తిరితి యథాశ్వస్తథా గవయ ఇత్యేతస్మాదపి తస్య సమ్ప్రతిపత్తిః స్యాత్ । న చార్థవతి భవితుం, మిథ్యాజ్ఞానత్వాత్ । యత్తు ఖల్విదముచ్యతే యతః

సమాఖ్యాసమ్బన్ధప్రతిపత్తిరితి తదుపమానమితి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనవస్థాప్రసంగాత్ । తద్యథా బహుషు నిషణ్ణేషు కోఽత్ర దేవదత్త ఇత్యుక్తే యో ముకుటీ కుండలీ వ్యూఢోరస్కస్తామ్రాయతాక్ష ఇతి ప్రత్యాహ । తతశ్చ సమాఖ్యాసమ్బన్ధప్రతిపత్తిరితి ప్రమాణాన్తరత్వప్రసఙ్గ ఇత్యేవమనవస్థా ప్రమాణానాం స్యాత్ । అనిష్టం చైతత్ । ఏవం హి న తావత్ పరత ఉపమానం ప్రమాణాన్తరమ్ । యదా స్వయమేవ గాం గవయం చోపలభ్య వికల్పయతి యథాఽయం తథాఽయమితి తదా తస్యార్థస్య ప్రమాణాన్తరేణాధిగతత్వాత్ ప్రమాణమేవ తన్న భవతీతి । తస్మాత్ సుష్ఠూక్తమయమైతిహ్యాప్తవచనమాప్తోపదేశాత్ సిద్ధేరితి ।

కిఞ్చాన్యత్- అర్థాపత్తిసంభవాభావచేష్టానామనుమానసిద్ధేః । అవచనమిత్యనువర్తతే । తత్రార్థాపత్తిర్నామ యత్రార్థయోః పూర్వమవ్యభిచారముపలభ్య పశ్చాదన్యతరస్య దర్శనాచ్ఛ్రవణాద్వాన్యతరస్మిప్రతిపత్తిర్భవతి । దర్శనాద్యా గుడముపలభ్య మాధుర్యమిన్ద్రియాన్తరవిషయం ప్రతిపద్యతే । శ్రవణాద్యథా గుడశబ్దం శ్రుత్వా మాధుర్యమశబ్దకం ప్రతిపద్యత ఇతి । అపరా ఖల్వార్థాపత్తిః । యత్ర ధర్మయోరవ్యభిచారముపలభ్య తత్రప్రతిద్వన్ద్వినోరపి సాహచర్యకల్పనా । సా తు ద్వివిధా, వ్యభిచారిణీ చావ్యభిచారిణీ చ । తత్ర వ్యభిచారిణీ యథా సావయవమనిత్యమిత్యుక్తేఽర్థాదాపన్నం నిరవయవం నిత్యమితి । తచ్చ కర్మాదిష్వదృష్టమిత్యేషాఽనైకాన్తికత్వాత్ప్రమాణమేవ న భవతీతి । యా త్వవినాభావినీ అవ్యభిచారిణీ యథా కేసరివరాహయోరుపగహ్వరే సన్నిపాతముపలభ్యోత్తరకాలం కేవలం కేసరిణం వరాహవ్రణాంకితశరీరం ప్రయాన్తముపలభ్య ప్రతిపద్యతే జితో వరాహ ఇతి తదనుమానమ్ । కథమ్ ? యస్మాత్కేసరివరాహయోర్యో జయపరాజయౌ తయోరవ్యభిచారీ సమ్బన్ధః । తత్ర యదా కేసరిణో జయముపలభ్యావ్యభిచారిణమితరస్య పరాజయం ప్రతిపద్యతే కిమన్యత్స్యాదృతేఽనుమానాత్ ? అధిగతోభయసమ్బన్ధిసముదాయస్య హి ప్రతిపత్తుః ప్రత్యక్షీభూతాన్యతరసమ్బన్ధినో యా సమ్బన్ధ్యన్తరప్రతిపత్తిస్తదనుమానమ్ । ఇత్థం చార్థాపత్తిరతో న తస్మాత్పృథగ్భవితుమర్హతి ।

సమ్భవో నామ ద్రోణః ప్రస్థ ఇత్యుక్తేఽర్ధద్రోణాదీనాం సన్నిధానమవసీయతే । ఇత్యయమపి సాహచర్యకల్పనయాఽర్థాపత్తిరేవ । కథమ్ ? యస్మాదుక్తపరిమాణే ద్రవ్యే ద్రోణశబ్దో వర్తతే, న న్యూనే నాధికే । తత్ర ద్రోణ ఇత్యుక్తే యదత్యన్తసహభువాం తదవయవానామన్యశబ్దవాచ్యానామపి సన్నిధానమ్ తదర్థాపత్తిరేవ । స చానుమానమిత్యుక్తమ్ ।

అభావో నామ తద్యథా ధూమస్య భావాదగ్నేర్భావః ప్రతీయతే ఏవం ధూమాభావాదగ్న్యభావ ఇత్యయం ప్రతిద్వన్ద్విసాహచర్యకల్పనయార్థాపత్తిరభిహితః । తత్ర యదా వ్యభిచారసాహచర్యకల్పనా తదా ప్రమాణాభావ ఏవ । తద్యథాఽయోగుణాఙ్గారాదిషు

ధూమాభావో నాగ్న్యభావః । యత్ర తు క్వచిదేకాన్తః స్యాత్ యథాఽకృతకత్వాన్నిత్య ఇతి తత్రానుమానమ్ । కథమ్ ? సాహచర్యోపపత్తేః । కృతకత్వానిత్యత్వవత్ ।

అన్యే తు అభావమన్యథా వర్ణయన్తి । తద్యథా గేహే నాస్తి చైత్ర ఇత్యుక్తే బహిరస్తీతి సమ్ప్రత్యయో భవతి, తత్ర గేహాభావో బహిర్భావసమ్ప్రతిపత్తి హేతురర్థాన్తరాపత్తిరేవ ప్రతిద్వన్ద్విసాహచర్యకల్పనయా । కథమ్ ? యథైవ హి దివా న భుఙ్క్తే దేవదత్తః పీన ఇత్యత్రాభోజనప్రతియోగినో మేదురత్వస్యోపలమ్భాద్ధివాప్రతియోగిని కాలే రాత్రౌ భుజిరవసీయతే ఏవమిహాపి గేహాభావాభిధానసామర్థ్యాత్తత్ప్రతియోగిని విపర్యయః కల్ప్యతే । అన్యథా తు యద్యభావ ఏవాభిప్రేతః స్యాన్నాస్తి చైత్ర ఏవేతి బ్రూయాత్ । అర్థాపత్తిశ్చానుమానమ్ ।

చేష్టా నామ అభిప్రాయసూచకః కశ్చిదేవోదరతాడనాఞ్జలికరణాదిః శరీరవ్యాపారః । స హి బుభుక్షాదీన్యప్రతీయమానాని ప్రతిపాదయతీతి ప్రమాణమిత్యుచ్యతే । స చానుమానమేవ । కస్మాత్ ? యస్మాద్ భోజనేచ్ఛాదిసహచరో హి వ్యాపారోఽనుష్ఠీయమానో యది సహచారిణం గమయతి తదా నానుమానాత్పృథగితి శక్యం ప్రతిజ్ఞాతుమ్ ।

ఆహ- ప్రతిభా తర్హి ప్రమాణాన్తరం భవిష్యతి ।

ఉచ్యతే- కేయం ప్రతిభా నామ ?

ఆహ, యోఽయమనాదౌ సంసారే దేవమనుష్యతిరశ్చామభిన్నేఽర్థే బాహ్యే స్త్ర్యాదౌ ప్రత్యయే పూర్వాభ్యాసవాసనాపేక్షః కుణపకామినీభక్ష్యాద్యాకారభేదభిన్నప్రత్యయ ఇతికర్తవ్యతాఙ్గముత్పద్యతే సా హి ప్రతిభా । తథా చోక్తమ్-

యథాభ్యాసం హి వాక్యేభ్యో వినాప్యర్థేన జాయతే ।

స్వప్రత్యయానుకారేణ ప్రతిపత్తిరనేకధా ॥

యేన హి యోఽర్థోఽభ్యస్తస్సుఖాదిత్వేన తస్య వినాఽపి తేనార్థేన శబ్దమాత్రాత్ ప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే । తద్యథా వ్యాఘ్రోఽత్ర ప్రతివసతీత్యుక్తే వినాఽపి బాహ్యేనార్థేనాభ్యాసవశాదేవ స్వేదవేపథుప్రభృతయో భవన్తి । తస్మాత్ ప్రతిభైవ దేవమనుష్యతిరశ్చామితికర్తవ్యతాఙ్గత్వాత్ప్రమాణమితి । ఆహ చ-

ప్రమాణత్వేన తాం లోకః సర్వః సమనుగచ్ఛతి ।

వ్యవహారాః ప్రవర్తన్తే తిరశ్చామపి తద్వశాత్ ॥

ఉచ్యతే ప్రతిభాయా దృష్టాదివ్యతిరేకేన రూపాన్తరానుపపత్తేః । అవచనమిత్యనువర్తతే । యది పూర్వాభ్యాసవాసనాపేక్షః ప్రత్యయః ప్రతిభేత్యుపగమ్యతే తేన తర్హి అసౌ ప్రత్యక్షమనుమానమాప్తవచనం చేత్యేతదాపన్నమ్ । కస్మాత్ ? యతో న దృష్టాదివ్యతిరేకేణ ప్రత్యక్షరూపం కదాచిదప్యుపలభామహే । తస్మాన్న తేభ్యోఽర్థాన్తరం ప్రతిభా ।

ఆర్షప్రత్యయసమ్ప్రవాదయుక్తమితి చేత్- స్యాదేతత్, అస్త్యార్షో హి దృష్టాదివ్యతిరేకేణ సర్వపదార్థేషు సాంసిద్ధికః ప్రత్యయః । స ప్రాతిభో భవిష్యతీతి । ఏతచ్చాప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ఉక్తత్వాత్ । ఉక్తమేతత్ సిద్ధరూపం భగవతః పరమర్షేర్జ్ఞానమ్ । అతో న ప్రమాణాపేక్షమితి । యోగినామితి చేన్న, అనభ్యుపగమాత్ । న హి యోగినామప్రమాణపూర్వకం జ్ఞానమితి యథా తథా వక్ష్యామః । స లౌకిక ఇతి చేత్ న । అనిశ్చితత్వాత్ । స్యాదేతత్- అస్తి లౌకికః ప్రత్యయో దృష్టాదివ్యతిరేకేణ । తద్యథా సన్తమసే ప్రజతో ద్రాగితి విజ్ఞానముత్పద్యతే - అస్తి మే ప్రతీఘాతి ద్రవ్యం పురస్తాదూర్ధ్వమవస్థితమితి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? అనిశ్చితత్వాత్ । న హి తత్ర నిశ్చయ ఉత్పద్యతే ఇదం తద్ద్రవ్యమస్తి పురతో వా వ్యక్తమస్తీతి । న చానిశ్చితం ప్రమాణజ్ఞానమిష్యతే । కించాన్యత్- అనవస్థాప్రసంగాత్ । యది చైవంజాతీయతోఽపి ప్రత్యయః ప్రమాణమభ్యుపగమ్యతే తేనానవస్థా ప్రాప్నోతి । కిం కారణమ్ ? అనవస్థానాద్వికరణస్య । కామక్రోధలోభయవిషాదద్వారకో వికల్పః సమ్యఙ్మిథ్యా వా యస్మాదనేక ఉత్పద్యతే తస్మాన్న లౌకికః ప్రత్యయః ప్రతిభా । యత్తు ఖల్విదముచ్యతే- అభ్యాసవాసనాపేక్షాఽసత్స్వపి వ్యాఘ్రాదిషు ప్రతిపత్తిరుత్పద్యతే । ఇతి । సత్యమేతత్ । సా తు మిథ్యాజ్ఞానత్వాత్ప్రమాణత్వేన న పరిగృహ్యతే ఇత్యయమదోషః । తస్మాత్ సిద్ధం దృష్టాదివ్యతిరేకేణ రూపాన్తరనుపపత్తేః ప్రతిభాయాః పృథగనభిధానమ్ । తతశ్చ సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ త్రివిధం ప్రమాణమిష్టమితి స్థితమేతత్ ॥ ४ ॥

కారికా ౫

ఆహ- అస్త్వేవమేతత్ । లక్షణానభిధానాత్తదప్రతిపత్తిః । తస్మాత్తదభిధానమ్ । అనవస్థితం హి దృష్టాదీనాం లక్షణమ్, దృష్టివైచిత్ర్యాత్ । ఇన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం జ్ఞానమవ్యపదేశ్యమవ్యభిచారి వ్యవసాయాత్మకం ప్రత్యక్షమితి కేచిత్ । తథాఽఽత్మేన్ద్రియమనోఽర్థసన్నికర్షాద్యన్నిష్పద్యతే తదన్యదిత్యేకే । సత్సమ్ప్రయోగే పురుషస్యేన్ద్రియాణాం బుద్ధిజన్మ తత్ప్రత్యక్షమిత్యపరే । శ్రోత్రాదివృత్తిరితి వార్షగణాః । కల్పనాపోఢమిత్యన్యే । ఇత్థమనవస్థితం లక్షణమ్ । ఇతి దృష్టాదీనామప్రతిపత్తిః । తస్మాల్లక్షణమభిధానీయమ్ ।

ఉచ్యతే-

<< ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టమ్ >>

విషిణ్వన్తీతి విషయాః శబ్దాదయః । అథవా విషీయన్తే ఉపలభ్యన్తే ఇత్యర్థః । తే చ ద్వివిధాః । విశిష్టా అవిశిష్టాశ్చ । విశిష్టాః పృథివ్యాదిలక్షణా అస్మదాదిగమ్యాః । అవిశిష్టాశ్చ తన్మాత్రలక్షణా యోగినామూర్ధ్వస్రోతసాం చ గమ్యాః । వక్ష్యతి చైతదుపరిష్టాత్ "బుద్ధీన్ద్రియాణి తేషాం పఞ్చ విశేషావిశేషవిషయాణి" (కాం ౩౪) అధ్యవసాయో బుద్ధిరితి (కాం ౨౩) చ వక్ష్యతి । విషయం ప్రతి వర్తత ఇతి ప్రతివిషయమ్ । కిన్తత్ ? ఇన్ద్రియమ్ । తస్మిన్ యోఽధ్యవసాయః స ప్రతివిషయాధ్యవసాయః । ఉపాత్తవిషయాణామిన్ద్రియాణాం వృత్త్యుపనిపాతి సత్త్వోద్రేకాదరజస్తమస్కం యత్ప్రకాశరూపం తద్ దృష్టమితి యావత్ । తద్ దృష్టం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః । ఏతత్ప్రమాణమ్ । అనేన యశ్చేతనాశక్తేరనుగ్రహస్తత్ఫలమ్ । ప్రమేయాః శబ్దాదయః । ఏవముత్తరత్రాపి ప్రమాణఫలభావో ద్రష్టవ్యః ।

ఆహ- కిం పునరిదం ప్రమాణాత్ఫలమర్థాన్తరమాహోస్విదనర్థాన్తరమ్ ?

కథం తావత్ భవితుమర్హతి అనర్థాన్తరమితి ?

ఆహ- కస్మాత్ ? అధిగమరూపత్వాత్ । అధిగమరూపం హి జ్ఞానం, తస్యోత్పత్త్యైవాధిగతోఽర్థ ఇతి కుతః ఫలభేద ఇతి ?

ఉచ్యతే- కరణభావ ఇదానీం కథం స్యాత్ ?

ఆహ- కరణభావస్తు ప్రసిద్ధివశాత్ । విషయనిర్భాసా హి జ్ఞానస్యోత్పత్తిః అధిగమరూపాపి లోకే సవ్యాపారేవ ప్రతీతేతి కల్పనయా కరణభావోఽభ్యుపగమ్యతే న పరమార్థతః ।

ఉచ్యతే- ఫలస్యార్థాన్తరభావః । అధికరణభేదాత్ । బుద్ధ్యాశ్రయం హి ప్రమాణమధ్యవసాయాఖ్యమ్, పురుషాశ్రయం ఫలమనుగ్రహలక్షణమ్ । న చ భిన్నాధికరణయోరేకత్వమర్హతి భవితుమ్ । యత్తూక్తమధిగమరూపత్వాత్ జ్ఞానమేవ ఫలమితి తదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అసిద్ధత్వాత్ । యథైవ హి ఘటాదయోఽర్థా జ్ఞానమన్తరేణ న తద్రూపా నాతద్రూపా ఇతి న శక్యం ప్రతిపత్తుమ్, ఏవం జ్ఞానమపి పురుషప్రత్యయమన్తరేణ న విషయరూపం నావిషయరూపమ్ । తథా చ శాస్త్రమ్- "తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమితి" (కాం ౨౦) వచనాత్ । అతః పురుషప్రత్యయమన్తరేణ జ్ఞానమధిగమరూపమితి సాంఖ్యం ప్రత్యసిద్ధమేతత్ । ఉభయపక్షప్రసిద్ధేన చ వ్యవహారః । పురుషాభావాదయుక్తమితి చేన్న ఉత్తరత్ర ప్రతిపాదనాత్ । సంఘాతపరార్థత్వాదిత్యత్ర పురుషాస్తిత్వం ప్రతిపాదయిష్యామః । తస్మాత్ సిద్ధమధ్యవసాయప్రమాణవాదినః ప్రమాణాత్ఫలమర్థాన్తరమితి ।

ఆహ- యది హ్యధ్యవసాయః ప్రమాణం కథం లౌకికః ప్రయోగోఽర్థవాన్ భవతి ప్రత్యక్షం వస్తు ఇతి ?

ఉచ్యతే- విషయే ప్రత్యక్షశబ్దః తత్రప్రమితత్వాత్ తత్కారణాత్వాచ్చ । యథా ప్రస్థప్రమితో వ్రీహిరాశిః ప్రస్థశబ్దవాచ్యో భవతి ఏవం ప్రత్యక్షప్రమితోఽర్థః ప్రత్యక్షశబ్దవాచ్యః స్యాత్ ।

ఆహ, న । అన్యత్రాపి తత్రప్రసఙ్గాత్ । యది ప్రత్యక్షప్రమితత్వాద్విషయే ప్రత్యక్షశబ్దస్తేన తర్హి అనుమామప్రమితోఽర్థోఽనుమానమితి స్యాత్ । శబ్దప్రమితోఽర్థః శబ్ద ఇతి । న చాగ్నిస్వర్గాదయః ప్రమాణశబ్దవాచ్యా భవన్తి । తస్మాద్విషమలిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమ్, యోగినాం చ ధ్యానభూమికాసు విహరతామనుమానాగమాతీతం ప్రాతిభం యద్విజ్ఞానముత్పద్యతే తదుపసంఖ్యేయం స్యాత్ । కుతః ? న హి సుఖాదయః శ్రోత్రాదివృత్తిగ్రాహ్యాః, యోగినాం చాతిన్ద్రియం జ్ఞానమితి । యథాన్యాసం తు క్రియమాణే తేఽపి విషయాః, తేషాం యోఽధ్యవసాయస్తస్య ప్రత్యక్షత్వం కేన వార్యతే ?

ఉచ్యతే- తదభావాదితరత్రాప్రవృత్తిః । ప్రమాణాన్తరే తు నాస్తి సామాన్యం నిమిత్తమ్ । కథమ్ ? అనుమీయతేఽనేనేత్యనుమానమ్ । న చాగ్న్యాదిభిః కశ్చిదనుమీయత ఇత్యతస్తుల్యశబ్దవాచ్యతా న భవతి ।

ఆహ- అధ్యవసాయగ్రహణం కిమర్థమ్ ?

ఉచ్యతే- అతిప్రసంగనివృత్త్యర్థమ్ । ప్రతివిషయం దృష్టమితీయత్యుచ్యమానే యావత్కించిత్ ప్రతివిషయం వర్తతేఽనుగ్రాహకత్వేనోపఘాతత్వేన వా తత్ సర్వం దృష్టమిత్యేతదాపద్యతే । అధ్యవసాయగ్రహణే పునః క్రియమాణే న దోషో భవతి ।

ఆహ- న, ప్రమాణాధికారాత్ । నాధ్యవసాయశబ్దస్య ప్రయోజనమ్ । కుతః ? ప్రమాణాధికారోఽయమ్ । న చాధ్యవసాయాదృతే యత్కించిద్విషయం ప్రతిపద్యతే తేన కించిత్ ప్రమీయతే । తేన వయం సామర్థ్యాదధ్యవసాయమేవాభిసంభన్త్స్యామః । తద్యథా- అధ్యయనాధికారే బ్రాహ్మణా ఆనీయన్తామిత్యుక్తే య ఏవాధీయన్తే త ఏవానీయన్తే ।

ఉచ్యతే- కరణాన్తరాణాం తు సన్దేహనివృత్త్యర్థమ్ । ఏవం తర్హి శ్రోత్రాదీనామన్యతమమన్తఃకరణం చేత్యేతద్ ద్వారద్వారిభావేన చతుష్టయం విషయం ప్రతి వర్తతే । తస్మాదధ్యవసాయగ్రహణం క్రియతే సన్దేహో మా భూదితి ।

ఆహ- అస్త్వత్ర సన్దేహః, నైకేన కేనచిత్ కశ్చిద్విషయ ఉపాదీయతే । తేన వయం సర్వేషాం ప్రత్యక్షత్వం ప్రతిపత్స్యామహే ।

ఉచ్యతే- సర్వాభ్యుపగమే హి శాస్త్రహానిః । యది పునః సర్వేషామేవ ప్రమాణత్వమభ్యుపగమ్యతే తేన యచ్ఛాస్త్రమేకమేవ దర్శనం ఖ్యాతిరేవ దర్శనమితి తద్ధీయతే । వక్ష్యతి చాచార్యః "ఏతే ప్రదీపకల్పాః" (కాం ౩౬), "సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్ పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిరితి" (కాం ౩౭) తద్విరుధ్యతే । తస్మాదధ్యవసాయగ్రహణం కర్తవ్యమ్ । సన్దేహో మా భూదితి ।

ఆహ- న, సన్దేహమాత్రమేతద్ భవతి । సర్వసన్దేహేషు చైతదుపతిష్ఠతే- వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిర్న హి సందేహాదలక్షణమ్ । తత్రాధ్యవసాయో దృష్టమితి వ్యాఖ్యాస్యామః ।

ఉచ్యతే- ముక్తసంశయం చేన్ద్రియవృత్తిప్రతిపత్తేః । స్యాదేతత్, యద్యత్ర సన్దేహః స్యాత్ । నైవాత్ర సన్దేహః ప్రాప్తః, కిన్తర్హి శ్రోత్రాతివృత్తేరేవ గ్రహణమ్ ।

ఆహ- కిం పునః కారణం యేన నిమిత్తావిశేషేఽపి శ్రోత్రాదివృత్తేరేవాత్ర గ్రహణం ప్రాప్నోతి, నాన్తఃకరణస్యైవ ప్రత్యక్షత్వమ్ ?

ఉచ్యతే- తత్ర చ ముఖ్యా శ్రోత్రాదివృత్తిః । కస్మాత్ ? సాక్షాద్విషయగ్రహణసామర్థ్యాత్ । నాన్తఃకరణమ్, తద్ద్వారేణ ప్రతిపత్తేః । గౌణముఖ్యయోశ్చ ముఖ్యే సమ్ప్రతిపత్తిః । తద్యథా- గౌరనుబన్ధ్యః అజోఽగ్నీషోమీయ ఇతి వాహీకో నానుబధ్యతే ।

ఆహ- యదీయం శ్రోత్రాదివృత్తిరేవ ప్రత్యక్షమిత్యభ్యుపేయతే క ఏవం సతి దోషః స్యాత్ ?

ఉచ్యతే- రాగాదివిషయం యద్విజ్ఞానం లింగలింగిపూర్వకమ్, యోగినాం చ ధ్యానభూమికాసు విహరతామనుమానాగమతీతం ప్రాతిభం యద్విజ్ఞానముత్పద్యతే తదుపసంఖ్యేయం స్యాత్ । కుతః ? న హి సుఖాదయః శ్రోత్రాదివృత్తిబాహ్యాః, యోగినాం చాతీన్ద్రియం జ్ఞానమితి । యథాన్యాసం తు క్రియమానే తేఽపి విషయాః, తేషాం యోఽధ్యవసాయస్తస్య ప్రత్యక్షత్వం కేన వార్యతే ?

ఆహ- ప్రతివిషయగ్రహణం తర్హి కిమర్థమ్ ?

ఉచ్యతే - ప్రతివిషయగ్రహణమసద్వ్యుదాసార్థమ్ । అధ్యవసాయో దృష్టమితీయత్యుచ్యమానే మృగతృష్ణికాఽలాతచక్రగన్ధర్వనగరాదిషు అపి యోఽధ్యవసాయస్తద్ దృష్టమితి । ప్రతివిషయగ్రహణాత్తు తేషాం వ్యుదాసః కృతో భవతి ।

ఆహ- యద్యేవం విషయాధ్యవసాయ ఇత్యేవ చోచ్యతామ్ । కిమ్ప్రతిగ్రహణేన ?

ఉచ్యతే- ప్రతిగ్రహణం సన్నికర్షార్థమ్ । విషయాధ్యవసాయో దృష్టమితీయత్యుచ్యమానే విషయమాత్రే సమ్ప్రత్యయః స్యాత్ । ప్రతిగ్రహణే పునః క్రియమాణే ప్రతిరాభిముఖ్యే వర్తతే । తేన సన్నికృష్టేన్ద్రియవృత్త్యుపనిపాతీ యోఽధ్యవసాయస్తద్ దృష్టమిత్యుపలభ్యతే ।

ఆహ- కస్య పునరతీన్ద్రియసన్నికర్షే ప్రత్యక్షత్వం ప్రాప్నోతి ?

ఉచ్యతే- అనుమానస్య । కస్మాత్ ? తద్ధి లిఙ్గదర్శనాదసన్నికృష్టే విషయే భవతి ।

ఆహ- అనుమానస్యాప్రసఙ్గః । సామాన్యవిహితస్య విశేషవిహితేన బాధనాత్ । సామాన్యే హి విషయమాత్రేఽధ్యవసాయస్య ప్రత్యక్షత్వం విధాయ విశేషే లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకేఽనుమానం శాస్తి । సామాన్యవిహితం చ విశేషవిహితేన బాధ్యతే, యథా తద్ధి బ్రాహ్మణేభ్యో దీయతాం తక్రం కౌణ్డిన్యాయేతి ।

ఉచ్యతే- స్మృతేస్తర్హి ప్రత్యక్షత్వం ప్రాప్నోతి । తత్రాయమపవాదో నాభినివిశత ఇతి ।

ఆహ న, స్మృతేః, ప్రమాణాధికారాత్ । ప్రమాణాధికారోఽయమ్ । న చ స్మృత్యా కించిత్ ప్రమీయతే । స్మృతేః ప్రమితేఽర్థే ప్రాదుర్భావాత్ ।

ఉచ్యతే- సంశయస్య తర్హి ప్రాప్నోతి ।

న సంశయస్య, అధ్యవసాయగ్రహణాత్ । అధ్యవసాయో హి దృష్టమిత్యుచ్యతే । న చ సంశయోఽధ్యవసాయోఽనిశ్చితత్వాత్ ।

ఉచ్యతే- ఇన్ద్రియాన్తరాకూతవిషయే తు ప్రసఙ్గః । ఏవం తర్హీన్ద్రియార్థసన్నికృష్టేన్ద్రియవృత్త్యుపనిపాతీతి దోషో న భవతి ।

ఆహ- రాగాద్యుపసంఖ్యానమ్ । యది సన్నికృష్టేన్ద్రియవృత్త్యుపనిపాతీ యోఽధ్యవసాయస్తద్ దృష్టమిత్యభ్యుపేయతే, తేన రాగాదివిషయం విజ్ఞానమతీన్ద్రియత్వాత్ప్రత్యక్షం న ప్రాప్నోతి । తస్యోపసంఖ్యానమ్ కర్తవ్యమ్ ।

ఉచ్యతే- న తర్హీదం ప్రతిగ్రహణమిన్ద్రియవిశేషణం విషయం విషయం ప్రతి యో వర్తతే తస్మిన్ యోఽధ్యవసాయస్తద్ దృష్టమితి । కిన్తర్హి- అధ్యవసాయవిశేషణం విషయం విషయం ప్రతి యోఽధ్యవసాయ ఇతి ।

ఆహ- అధ్యవసాయవిశేషణమితి చేత్, శబ్దాద్యుపసంఖ్యానమ్ । శబ్దాదీనామేవ తేన ప్రత్యక్షత్వం ప్రాప్నోతి । తేషాముపసంఖ్యానం కర్తవ్యం ప్రాప్నోతి । కిం కారణమ్ ? అన్తఃకరణస్య తైః సన్నికర్షానుపపత్తేః । ప్రతిగ్రహణం సన్నికర్షార్థమితి పూర్వమతిసృష్టం భవతా । తచ్చేదానీమన్తఃకరణవిశేషణమ్ । న చాన్తఃకరణస్య శబ్దాదిభిః సన్నికర్ష ఉపపద్యతే, శ్రోత్రాదివైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । ద్వారిద్వారభావస్యాపఘాతప్రసఙ్గాచ్చ । తస్మాత్సుదూరమపి గత్వా ప్రతిగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యానాన్న ముచ్యతే । రాగాద్యుపసంఖ్యానాద్వేతి ।

ఉచ్యతే- అస్తు తర్హీన్ద్రియాణాం ప్రతి విషయగ్రహణం విశేషణమ్ । యత్తూక్తం రాగాదీనాముపసంఖ్యానం కర్తవ్యమితి తత్ర బ్రూమః । ఏకశేషనిర్దేశాత్ సిద్ధమ్ । ఏవం తర్హి ప్రతివిషయాధ్యవసాయశ్చ ప్రతివిషయాధ్యవసాయశ్చ ప్రతివిషయాధ్యవసాయ ఇతి సరూపాణామేకశేషః కరిష్యతే । తత్రైకేన బహిరఙ్గస్యేన్ద్రియస్య ప్రత్యక్షస్య పరిగ్రహః । ద్వితీయేనాన్తరఙ్గస్య ప్రాతిభస్యేతి రాగాదివిషయం యోగినాం చ యద్విజ్ఞానం తత్ సంగృహీతం భవతీతి వ్యాఖ్యాతం ప్రత్యక్షమ్ ।

ఆహ- అనుమానమిదానీం వక్తవ్యమ్ ।

ఉచ్యతే-

<< త్రివిధమనుమామమాఖ్యాతమ్ । >>

అనుమానం త్రిప్రకారమాచార్యైరాఖ్యాతమ్ । పూర్వవత్, శేషవత్, సామాన్యతోదృష్టం చ । తత్ర పూర్వమితి కారణముచ్యతే । యస్య హి యత్ కారణం స లోకే తత్పూర్వక ఇత్యుచ్యతే । యథా తన్తుపూర్వకః పటో, దేవదత్తపూర్వకో యజ్ఞదత్త ఇతి । పూర్వమస్యాస్తీతి పూర్వవత్ । శేష ఇతి వికారనామ, శిష్యత ఇతి కృత్వా । తథా చోక్తమ్- న శేషోఽగ్నేరన్యస్య జాతమిత్యస్తి । నాపత్యమన్యేన జాతం సమ్భవతీత్యర్థః । శేషోఽస్యాస్తీతి శేషవత్ ।

తత్ర పూర్వవత్ యదా కారణమభ్యుదితం భవిషయత్త్వం కార్యస్య ప్రతిపద్యతే । తద్యథా మేఘోదయే భవిష్యత్త్వం వృష్టేః ।

ఆహ- నైతదస్త్యుదాహరణమనేకాన్తాత్ । న హి మేఘోదయోఽవశ్యం వృష్టేః కారణం భవతి, వాయ్వాదినిమిత్తప్రతిబన్ధసమ్భవాత్ ।

ఉచ్యతే- యది తర్హి కారణశక్తిం సహకారిశక్త్యన్తరానుగృహీతామప్రతియోగినీం దృష్ట్వా కార్యస్య వ్యక్తిం ప్రతిపద్యతే । తద్యథా యదా లౌహదణ్డాదిసాధనసమ్పన్నే వ్యాపారవతా కుమ్భకారేణాధిష్ఠితాం మృదముపలభ్య ఘటస్య, తదా పూర్వవత్ ।

శేషవత్- యదా కార్యనిర్వృతిం దృష్ట్వా కారణసద్భావం ప్రతిపద్యతే । తద్యథా కుమారకం దృష్ట్వా ద్వయసమాపత్తిమ్ ।

ఆహ- నైతదస్త్యుదాహరణమ్ । అనేకాన్తాత్ । న హి ద్వయసమాపత్తిపూర్వక ఏవ ప్రాణభృతాం ప్రాదుర్భావో, ద్రోణాదీనామన్యథోత్పత్తివిశేషశ్రవణాత్ ।

ఉచ్యతే- యదా తర్హి ప్రభానురంజితమన్తరిక్షం దృష్ట్వా చన్ద్రార్కయోరుదయం ప్రతిపద్యతే తదా శేషవత్ ।

ఆహ- ఏతదపి నాస్త్యుదాహరణమ్ । అనేకాన్తాత్ । న హి ప్రభాఽనురాగోఽన్తరిక్షే చన్ద్రార్కనిమిత్త ఏవ భవతి । కిన్తర్హి దిగ్దాహాదినిమిత్తోఽపి ।

ఉచ్యతే - యదా తు నదీపూరం దృష్ట్వా వృష్టిం ప్రతిపద్యతే తదా శేషవత్ ।

ఏతదపి నాస్త్యుదాహరణమ్ । అనేకాన్తాత్ । నదీపూరస్య హి నిమిత్తమనేకవిధం భవతీతి హిమిలయనసేతుభంగగజక్రీడాది । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

ఉచ్యతే యదా తర్హి పర్ణం దృష్ట్వా శాలూకం ప్రతిపద్యతే, అంకురం వా దృష్ట్వా బీజమితి తదా శేషవత్ ।

అథవా పునరస్తు పూర్వకమేవోదాహరణమ్ । యత్తూక్తం- అనేకాన్తాదితి అత్ర బ్రూమః- వీతావీతసామర్థ్యాత్ । వీతావీతాభ్యాం హేతుభూతాభ్యామభిప్రేతార్థసిద్ధిరితి వక్ష్యామః ।

ప్రసంగిధర్మాన్తరనివృత్తిముఖేన చావీతప్రయోగః । తత్ర యదా ప్రసంగినాం హిమవిలయనాదీనాం దేశకాలలిఙ్గైః ప్రతిషేధః క్రియతే తదా ముక్తసంశయం ప్రతిపత్తిర్భవతి । దేశస్తావత్తద్ యథా- దక్షిణాపథే నాస్తి హిమవిలయనసమ్భవః । కాలతో యథా ప్రావృట్కాలే । లిఙ్గతోఽపి
యస్మాన్మధ్గగవేధుకశ్యామాకకాష్ఠసూత్రశకృత్ప్రభృతీనామనుపలమ్భస్తథోష్మకలుషత్వాదీనాముపలమ్భః । తస్మాత్ పరిశేషతో మేధ్యా ఏవాప ఇతి । తస్మాన్నానైకాన్తః । ఏవం కృత్వా పూర్వాణ్యప్యుదాహరణాని ఉపపన్నాని భవన్తి । దేశాదివిచారసామర్థ్యాత్ ।

సామాన్యతోదృష్టం నామ యత్రైకదాఽర్థయోరవ్యభిచారముపలభ్య దేశాన్తరే కాలాన్తరే చ తజ్జాతీయయోరవ్యభిచారం ప్రతిపద్యతే । తద్యథా క్వచిద్ధూమాగ్నిసమ్బన్ధం దృష్ట్వా క్వచిద్ధూమాన్తరేణాగ్న్యన్తరస్యాస్తిత్వం ప్రతిపద్యతే ।

ఆహ- నైతదస్త్యుదాహరణమ్ । అవిశేషప్రసఙ్గాత్ । సర్వత్రైవ హ్యనుమానే క్వచిదర్థయోరవ్యభిచారముపలభ్యాన్యత్ర తజ్జాతీయయోరర్థయోరవ్యభిచారం ప్రతిపద్యతే । తద్యథా క్వచిత్ సాధనవతో మృత్పిణ్డాద్ ఘటనిష్పత్తిముపలభ్యాన్యత్ర సాధనవతః పిణ్డాన్తరాద్ఘటాన్తరనిష్పత్తిం ప్రతిపద్యతే, తథైకత్ర నదీపూరాద్ వృష్టిముపలభ్యాన్యత్ర నదీపూరాన్తరాద్వృష్ట్యన్తరమవసీయతే । తథా చ సతి త్రయాణామవిశేషప్రసంగః ।

ఉచ్యతే- యదా తర్హి సహభువామేకస్య విశిష్టగుణముపలభ్య శేషాణామపి తద్వత్త్వమనుమీయతే తదా సామాన్యతోదృష్టమ్ । తద్యథా వృక్షాదేకస్య ఫలస్య పాకముపలభ్య శేషాణాం వృక్షాన్తరాణాం చ పాకోఽనుమీయతే । ఆహ- ఏతదపి నాస్త్యుదాహరణమ్ । అనేకాతన్తాత్ । న హి సర్వేషాం ఫలానాం తుల్యకాలం పాకో భవతి । పూర్వాపరకాలనిష్పన్నత్వాత్, నిమిత్తభేదాచ్చ । ఉచ్యతే- యదా తర్హి సముద్రాదేకముదబిన్దుం ప్రాశ్య శేషస్య లవణతాఽనుమీఅతే । స్థాల్యాం వైకం పులాకముపలభ్య శేషాణాం పాకోఽనుమీయతే తదా సామాన్యతోదృష్టమ్ । ఆహ- నైతదస్త్యుదాహరణమ్ । అకృత్స్నసఙ్గహాత్ । వక్ష్యత్యయముపరిష్టాదాచార్యః "సామాన్యతస్తు దృష్టాదతీన్ద్రియాణాం ప్రతీతిరనుమానాదితి" (కాం ६) । తత్రైవం ప్రమాణే పరికల్ప్యమానే కార్యకారణయోస్తత్సంఘాతానాం చ
సుఖదుఃఖమోహస్వభావోపలమ్భాత్తన్మాత్రాహజకారప్రధానానాం సమధిగమః స్యాత్ । న పురుషస్య, తజ్జాతీయార్థానుపలమ్భాత్ ।

ఉచ్యతే- యదా తర్హి క్వచిద్ధర్మేణ
ధర్మాన్తరస్యావ్యభిచారముపలభ్యైకధర్మోపలమ్భాద్భిన్నజాతీయేఽత్యన్తానుపలబ్ధస్య ధర్మాన్తరస్య ప్రతిపత్తిస్తదా సామాన్యతోదృష్టమ్ । తద్యథా - దేవదత్తే
గమనాద్దేశాన్తరప్రాప్తిముపలభ్యాత్యన్తాదృష్టజ్యోతిషాం దేశాన్తరప్రాప్తేర్గమనమనుమీయతే । తథా ప్రాసాదాదీనాం వృద్ధిపూర్వకం దీర్ఘత్వముపలభ్యౌషధివనస్పతీనాం దీర్ఘత్వదర్శనాద్వృద్ధిరనుమీయతే ।

ఆహ- నైతదప్యస్త్యుదాహరణమ్ । పూర్వేణావిశేషాత్ । కార్యాత్ కారణస్యాధిగమః శేషవదితి పూర్వమతిసృష్టం భవతా । అత్రాపి చ దేశాన్తరప్రాప్తిలక్షణాత్ కార్యాద్ గతిలక్షణస్య కారణస్యాధిగమః । తస్మాత్ శేషవత్సామాన్యతోదృష్టయోరభేదప్రసంగః ।

ఉచ్యతే- న, అనియమాత్ । యత్ర హి నియమతః కార్యేణ కారణమధిగమ్యతే తచ్ఛేషవదితి అయమస్మదభిసన్ధిః । న తు తదస్తి సామాన్యతోదృష్టే । కస్మాత్ ? సంఘాతత్వసామాన్యాత్ । పారార్థ్యసామాన్యసాధనమపి దృశ్యతే । యథాహ- అవ్యభిచారాద్విశేషాస్తు ప్రతీతాః ప్రతిపాదకాః ఇతి । సాధ్యసాధనసామాన్యయోరపి దృశ్యతే, యథాఽనిత్యః శబ్దః కృతకత్వాదితి । తత్రైవం సతి నియమవాదినః ప్రతిజ్ఞాహానిః । ఏతేనాసిద్ధవిరుద్ధానైకాన్తికసాధనాభాసాః ప్రత్యుక్తాః । తే హి సంశయవిపర్యయాజ్ఞానహేతుకత్వాదగమకా ఇతి వ్యాఖ్యాతమనుమానమ్ ।

ఆహ- ఆప్తవచనస్య కిం లక్షణమితి ?

ఉచ్యతే-

<< ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనన్తు ॥ ౫ ॥ >>

ఆప్తా నామ రాగాదివియుక్తస్యాగృహ్యమాణకారణపరార్థాః వ్యాహృతిః । శ్రవణం శ్రుతిః । ఆప్తా చాసౌ శ్రుతిరాప్తశ్రుతిః । అథవా ఆప్తాఽస్యాస్తీత్యాప్తః । అకారో మత్వర్థీయః । తద్యథా తున్దో ఘట ఇతి । ఆప్తేభ్యః శ్రుతిరాప్తశ్రుతిః । ఆప్తశ్రుతిశ్చాప్తశ్రుతిః । సరూపాణిమిత్యేకశేషః । తత్ర పూర్వేణాప్తశ్రుతిగ్రహనేన ప్రతిపాదయతి అపురుషబుద్ధిపూర్వక ఆమ్నాయః, స్వతన్త్రః పురుషనిఃశ్రేయసార్థం ప్రవర్తమానో నిఃసంశయం ప్రమాణమితి । ద్వితీయేన మన్వాదినిబన్ధనానాం చ స్మృతీనాం వేదాఙ్గతర్కేతిహాసపురాణానాం శిష్టానాం నానాశిల్పాభియుక్తానాం చాదుష్టమనసాం యద్వచస్తత్ప్రమాణమిత్యేతసిద్ధం భవతి । తుశబ్దోఽవధారణార్థః । ఆప్తశ్రుతిరేవాప్తవచనం న శబ్దమాత్రమ్ ।

ఏవం సతి యదుక్తం తన్త్రాన్తరీయైః శింశపాదిశబ్దానాం నిర్వికల్పమనుమానేఽన్తర్భావస్త్రిలక్షణత్వాదితి తదయత్నతః ప్రతిక్షిప్తం భవతీతి వ్యాఖ్యాతాని ప్రమాణాని । ఏతైః పూర్వోక్తం ప్రమేయం యథాస్వం ప్రతిపత్తవ్యమితి ॥ ౫ ॥

కారికా ౬-౭

ఆహ- అస్తు తావదక్షరాన్నికర్షభాజామర్థానాం ప్రత్యక్షేణోపలబ్ధిః । అసన్నికర్షభాజామపి చోపలబ్ధసమ్బన్ధానామనుమానేన । యే త్వతీన్ద్రియా భావాస్తేషాముభయవైలక్షణ్యాన్నాస్తి ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాముపలబ్ధిః । ఆగమికత్వే సర్వవాదసిద్ధిప్రసంగః । ఇత్యతోఽత్యన్తమేవాగ్రహణం ప్రాప్తమ్ । తత్ర యదుక్తమేతావద్భిః ప్రమాణైః సకలపదార్థావబోధ ఇతి ఏతదయుక్తమ్ ।

ఉచ్యతే- స్యాదేతదేవం యద్యేకరూపమేవానుమానమధీతం స్యాత్, కిం తర్హి త్రివిధమ్ । తత్ర సత్యమేవ పూర్వవచ్ఛేషవతీ ప్రాగనుభూతసమ్బన్ధవిషయఫలే ఇతి కృత్వా న తాభ్యామశేషపదార్థాధిగమోఽభ్యుపగమ్యతే ।

<< సామాన్యతస్తు దృష్టాదతీన్ద్రియాణాం ప్రసిద్ధిరనుమానాత్ । >>

యత్త్వేతత్సామాన్యతోదృష్టమనుమానమేతస్మాదతీన్ద్రియాణామర్థానాం సమధిగమః ప్రత్యవగన్తవ్యః । కథమ్ ? యథా హి కృతకత్వానిత్యత్వయోర్ఘటే సహభావముపలభ్యాన్యత్ర శబ్దాదౌ కృతకత్వదర్శనాదనిత్యత్వమనుమీయతే । ఏవం శకలాదీనాం తజ్జాతీయతా చన్దనాదిపూర్వకత్వసిద్ధేః, కార్యకారణస్య సుఖాదిజాతీయతయా తత్పూర్వకత్వసిద్ధేః, శయనాదీనాం చ సంఘాతత్వాత్పారార్థ్యసిద్ధేః, కార్యకారణస్యాపి సంఘాతత్వాత్పారార్థ్యసిద్ధిరితి సర్వమిష్టం సఙ్గృహీతం భవతీతి । యేషాం తు శేషవదేవ సామాన్యతోదృష్టం తేషాం తస్య కార్యద్వారేణ సమధిగమహేతుత్వాత్ పురుషస్యాగ్రహణప్రసంగః । వృత్తౌ కార్యోపచారాదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, యద్యపి పురుషస్య కార్యాభావస్తథాపి పురుషావ్యక్తమహదహఙ్కారవిశేషాణాం సామ్ప్రతే కాలే స్వవృత్తిభ్యస్తేషాం గ్రహణమిత్యుక్తమ్ । కస్మాత్ ? వృత్తిశక్తిరేషాం కార్యత్వేనోపచరితా స్వమాత్మానం యునక్తీతి । తచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? హేత్వన్తరాభిధానాత్ । యది వృత్త్యా గ్రహణం పురుషస్య సూపపాదమభవిష్యత్ సంహతపారార్థ్యమాచార్యో హేతుత్వేన నావక్ష్యత్ । తచ్చావృత్తిభూతమిత్యవశ్యం శేషవత్సామాన్యతోదృష్టయోరర్థాన్తరభావోఽభ్యుపగన్తవ్యః । తస్మాత్ సిద్ధం సామాన్యతోదృష్టాదతీన్ద్రియాణామర్థానాం సమధిగమః ।

తస్య ప్రయోగమాత్రభేదాద్ద్వైవిధ్యమ్ । వీతః అవీత ఇతి । తయోర్లక్షణమామనన్తి-

యదా హేతుః స్వరూపేణ సాధ్యసిద్ధౌ ప్రయుజ్యతే ।

స వీతోఽర్థానరాక్షేపాదితరః పరిశేషితః ॥

స్వరూపం హి సాధనస్య ద్వివిధమ్- సాధారణమసాధారణం చ । తత్ర సాధారణం సాధ్యసహభావీ తత్ప్రతిపత్తి హేతుత్వేన యథావదాశ్రీయమాణోఽర్థాత్మా । అసాధారణం పునః పరిమాణమన్వయః సంఘాతపరార్థత్వమిత్యాది । తత్ర యదా హేతుః పరపక్షమపేక్ష్య యథార్థేన స్వరూపేణ సాధ్యసిద్ధావుపదిశ్యతే తదా వీతాఖ్యో భవతి । యదా తు స్వసాధ్యాదర్థాన్తరభూతానాం ప్రసంగినాం క్షేపమపోహం కృత్వా పరిశేషతః సాధ్యసిద్ధావపదిశ్యతే తదాఽవీతాఖ్యో భవతి । తద్యథా న చేత్ పరమాణుపురుషేశ్వరకర్మదైవకాలస్వభావయదృచ్ఛాభ్యో జగదుత్పత్తిః సమ్భవతి పరిశేషతః ప్రధానాదితి తదా పునరవీతాఖ్యో భవతి । తత్ర యదా వీతో హేతుః స్వబుద్ధావవహితవిజ్ఞానసరూపం విజ్ఞానాన్తరమాదధానేన వక్త్రా ప్రతిపాద్యాదౌ వాక్యభావముపనీయతే ।వాక్యమన్తరేణార్థస్య బుద్ధ్యన్తరే సంక్రామయితుమశక్యత్వాత్, తదాఽవయవివాక్యం పరికల్ప్యతే ।

తస్య పునరవయవాః జిజ్ఞాసాసంశయప్రయోజనశక్యప్రాప్తిసంశయవ్యుదాసలక్షణాశ్చ వ్యాఖ్యాఙ్గమ్ । ప్రతిజ్ఞాహేతుదృష్టాన్తోపసంహారనిగమనాని పరప్రతిపాదనాఙ్గమితి ।

తత్ర జ్ఞాతుమిచ్ఛా జిజ్ఞాసా । కశ్చిత్ కంచిదుపసద్యాహ- పురుషం జ్ఞాతుమిచ్ఛామి । కిమస్తి నాస్తీతి ? కుతః సంశయ ఇతి పర్యనుయుక్తః ప్రత్యాహ- అనుపలభ్యమానస్యోభయథా దృష్టత్వాత్ । ఇహానుపలభ్యమానముభయథా దృష్టమ్- సద్భూతమసద్భూతం చేతి । సద్భూతం చార్కేన్దుమణ్డలాపరభాగాది, అసద్భూతం చ శశవిషాణాది । అయమపి చాత్మా నోపలభ్యతే । అతః సంశయః కిమస్తి నాస్తీతి ? కిమస్యాశ్చిన్తాయాః ప్రయోజనమితి పృష్టో వ్యాచష్టే - శాస్త్రతత్త్వాధిగమః, తతశ్చ మోక్షావాప్తిః । కథమితి ? యది తావదయమాత్మాఽస్తి తతోఽస్య అప్రకృతిత్వౌదాసీన్యవిభుత్వాదిసత్త్వవిజ్ఞానాన్నైరాత్మ్యభ్రాన్తివిపక్షభూతాదపవర్గప్రాప్తిరవశ్యంభావినీతి యదుక్తమ్ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షోఽవాప్యత ఇతి తచ్ఛాస్త్రమర్థవద్ భవతీతి । అథ నాస్తీతి నిశ్చీయతే తేన సామాన్యతోదృష్టాదనుమానాత్తద్వదన్యేఽపి పదార్థా న సన్తీతి విప్రలమ్భభూయిష్ఠమార్షం దర్శనమపహాయాత్మగ్రహదృష్టివిగమాల్లోకోత్తరమవలమ్బనం శూన్యం ధ్యానవిషయముపసమ్ప్రాప్తస్త్రైధాతుకక్లేశనిరోధలక్షణమాత్యన్తికం నిర్వాణమవాప్స్యతీతి । శక్యశ్చాయమర్థో నిశ్చేతుమ్, ప్రమాణత్రయపరిగ్రహాదితి వ్యవస్థితే, వ్యుదాస్య సంశయం సాధ్యావధారణం ప్రతిజ్ఞా । సాధ్యస్య యదవధారణమస్తి పురుష ఇతి సా ప్రతిజ్ఞా ।

సాధనసమాసవచనం హేతుః । సాధ్యతేఽనేనేతి సాధనం లిఙ్గమ్ । సమాసః సంక్షేపః । సాధనస్య సమాసవచనం సాధనసమాసవచనమ్ । సాధనగ్రహణం తదాభాసప్రతిషేధార్థమ్ । న హి తాని సాధనం, సంశయవిపర్యయహేతుత్వాత్ । సమాసగ్రహణమవయవాన్తరావకాశప్రదానార్థమ్ । లిఙ్గనిర్దేశమాత్రం హేతుః । యస్తు తస్య సాధ్యసహభావిత్వలక్షణః ప్రపఞ్చః సోఽవయవాన్తరాణీత్యుక్తం భవతి ।

ఉదాహరణన్త్వత్ర నిదర్శనం దృష్టాన్తః । తస్య సాధనస్య సాధ్యేన సహభావిత్వనిదర్శనం యదసౌ దృష్టాన్తః । తద్యథా సంహత్యకారిణాం పరార్థత్వం దృష్టం, యథా శయనాసనరథశరణానామ్ । వ్యతిరేకస్త్వవీతస్య ప్రసక్తిధర్మాన్తరనివృత్తిరూపత్వాత్తదన్తర్భూత ఇతి తదర్థం వైధర్మ్యదృష్టాన్త ఉచ్యతే ।

సాధ్యదదృష్టాన్తయోరేకక్రియోపసంహారః ఉపనయః । సాధ్యస్య చక్షురాదిపారార్థ్యలక్షణస్య, దృష్టాన్తస్య చ శయనాదేరేకక్రియోపసంహారః । తత్రార్థాన్తరభూతత్వాత్ సాధ్యదృష్టాన్తయోరఞ్జసా నైకక్రియోపపద్యతే । తేనైవ తస్యానిదర్శనాదిత్యతో ధర్మసామాన్యాద్యథేదం తథేదమిత్యేకక్రియోపచర్యతే । యథా శయనాదయః సంహతత్వాత్పరార్థా ఏవం చక్షురాదిభిరపి పరార్థైర్భవితవ్యమ్ । యోఽసౌ పరః స పురుషః ।

తద్వశాత్ప్రతిజ్ఞాభ్యాసో నిగమనమ్ । హేతుదృష్టాన్తోపసంహారాపేక్షయా యః పునరభ్యాసః తన్నిగమనమ్ । తద్యథా- తస్మాదస్తి పురుష ఇత్యేషామవయవానాం పరస్పరసమ్బన్ధాద్విశిష్టార్థః సముదాయో వాక్యమిత్యుపదిశ్యతే । వాక్యమప్యనేకం యదా గుణీభూతస్వార్థమర్థాన్తరోపకారిత్వాదితరేణ సంసృజ్యతే తదా శాస్త్రమప్యేకం వాక్యమిత్యవసీయతే ।

ఆహ- జిజ్ఞాసాద్యనభిధానమ్ । తద్వ్యతిరేకేణాపి స్వయమర్థగతేః । స్వనిశ్చయవచ్చ పరప్రతిపాదనాత్ । యథా హి స్వయముత్పద్యతే నిశ్చేతుః ప్రత్యయస్తథైవాన్యః ప్రత్యాయ్య ఇత్యేతన్న్యాయ్యమ్ । న చ స్వయమేవార్థం ప్రతిపద్యమానస్య జిజ్ఞాసాదీనాం తత్ర వ్యాపారః । తస్మాత్ పరార్థమప్యేషాముపాదానం న కల్ప్యతే । సంశయవచనానర్థక్యమ్ చ, ప్రతీతార్థత్వాత్ । నిశ్చితౌ హి వాదిప్రతివాదినౌ స్వపక్షయోః, తయోరితరేతరసంశయపర్యనుయోగే నాస్తి ప్రయోజనమ్ । కించాన్యత్- ప్రయోజనశక్యప్రాప్త్యవచనం చ । సాధనాభ్యుపగమాదేవ తత్ప్రతీతేః । న హి మహతాం నిష్ప్రయోజనా ప్రవృత్తిరుపపద్యతే । న చాశక్యేఽర్థే హిమవత్సమీకరణాదిషు ప్రవృత్తేః । తస్మాదనర్థకం తదభిధానమ్ । తద్భావే భావాదితి చేత్ స్యాదేతత్ సత్సు జిజ్ఞాసాదిషు తత్త్వాధిగమం ప్రతి ప్రవృత్తిర్భవతి, అసత్సు న భవతి । తస్మాదేతాన్యపి సాధనం భవిష్యన్తీతి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అతిప్రసంగాత్ । సత్త్వాత్మాన్తఃకరణేన్ద్రియాలోకవిషయేషు ప్రవృత్తిదర్శనాత్తేషామపి సాధనత్వం స్యాత్ । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాజ్జిజ్ఞాసాదయోఽనర్థకాః । ప్రతిజ్ఞాదయో దుర్విహితాః । కథమ్ ? సాధ్యావధారణస్యావయవాన్తరేష్వప్యుపపత్తేః । యది సాధ్యావధారణం ప్రతిజ్ఞేత్యుచ్యతే తేన సాధ్యస్య హేతోర్దృష్టాన్తస్య వా యదవధారణం తదపి ప్రతిజ్ఞా ప్రాప్నోతి, నిమిత్తావిశేషాత్ । సాధ్యశబ్దో హ్యయం సామాన్యవృత్తిః । న యత్నమన్తరేణ విశేషేఽవస్థాపయితుం శక్యత ఇతి । కిం చ హేతులక్షణానుపపత్తిశ్చ, సాధనానుపదేశాత్ । యో హి సాధనసమాసవచనం హేతురిత్యేతల్లక్షణమాచష్టే తేన ప్రాక్సాధనమభిధేయం స్యాత్ । తతో వక్తవ్యమముష్య సమాసవచనం హేతురితి న చైవముక్తమ్ । తస్మాదలక్షణమేతత్ । కించాన్యత్, సమాసవచనం చ విస్తరనిషేధప్రసఙ్గాత్ । యది హి

సమాసగ్రహణం క్రియతే కిం ప్రాప్తం యోఽయమాధ్యాత్మికానాం భేదానాం కార్యకారణాత్మకానాం చైకజాతిసమన్వయో దృష్ట ఇత్యేవమాదిః సాధనప్రపఞ్చః సోఽహేతురిత్యుక్తం భవతి । తస్మాత్ సమాసగ్రహణమనిష్టమ్ । లిఙ్గాభిధానాదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, లిఙ్గం హి నః సాధనమ్ । తస్యాత్ర నిర్దేశః కృతః । తస్మాత్స్వమతిజాడ్యాదిదమనిష్టమధ్యారోప్యతే, న త్వస్మత్ప్రమాదాదితి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? తస్య ద్విధా భిన్నస్య పఞ్చధా సాధనభావాత్ । తద్ధి లిఙ్గం వీతావీతత్వేనేష్టమ్ । తేన ద్విధా భిన్నమ్ । తత్రాపి వీతః పఞ్చప్రభేదః ఇత్యతః సముదాయాన్నిష్కృష్టస్యైకస్య లిఙ్గత్వమశక్యం వక్తుమితి । కిఞ్చాన్యత్, దృష్టాన్తలక్షణాయోగశ్చ, శబ్దార్థలక్షణేఽనిష్టప్రసఙ్గాత్ । తన్నిదర్శనం దృష్టాన్త ఇతి । అత్ర శబ్దో వా యేన సాధ్యసాధనే నిదర్శ్యేతే స దృష్టాన్తః స్యాత్ ? అర్థో వా యత్ర నిదర్శ్యతే ? కిఞ్చాతః ? న తద్యది తావచ్ఛబ్దః పరిగృహ్యతే తత ఉపనయలక్షణం బాధ్యతే । కస్మాత్ ? న హి యథాఽభిధానం తథా సాధ్యమిత్యేకక్రియా యుజ్యతే ఇతి । అథార్థః పరిగృహ్యతే తేనాభిధేయస్య వాక్యానవయవత్వాత్పఞ్చావయవత్వవిరోధః । కిఞ్చాన్యత్- దృష్టాన్తోపనయనిగమనాభేదశ్చ హేతుప్రతిజ్ఞార్థాభిధానాత్ । సాధనత్వమేవ సాధ్యావినాభావిత్వలక్షణం దృష్టాన్తోపనయయోః ప్రత్యాయయ(య్య)తే । ప్రతిజ్ఞార్థం చ నిగమనస్య నావయవాన్తరత్వం యుజ్యతే ।

ఉచ్యతే- యదుచ్యతే స్వనిశ్చయేనాఙ్గభావగమనాత్పరప్రత్యాయనార్థం జిజ్ఞాసాద్యనభిధానమితి అత్ర బ్రూమః- న, ఉక్తత్వాత్ । ఉక్తమేతత్ పురస్తాద్వ్యాఖ్యాఙ్గం జిజ్ఞాసాదయః । సర్వస్య చానుగ్రహః కర్తవ్య ఇత్యేవమర్థం శాస్త్రవ్యాఖ్యానం విపశ్చిద్భిః ప్రతాయతే, న స్వార్థం స్వసదృశబుద్ధ్యర్థం వా । తత్రైవం కల్ప్యమానే యే వృత్త్యాద్యాస్తాన్ప్రతి నైవైషామానర్థక్యమ్ । అథైతదనిష్టమ్- యదుక్తం సన్దిగ్ధవిపర్యస్తావ్యుత్పన్నబుద్ధ్యనుగ్రహార్థో హి సతాం వినిశ్చయః శాస్త్రకథేత్యస్య వ్యాఘాతః । కిం చ నియమానభ్యుపగమాత్ । న హి వయమేషామావశ్యకమభిధానమాచక్ష్మహే, కిన్తర్హి యదా ప్రతివాదీ పర్యనుయుఙ్క్తే- కిం జిజ్ఞాసస ఇతి అవశ్యమభిధానీయం శబ్దమితి । కేన ధర్మేణ, కిం నిత్యోఽనిత్య ఇతి ? కుతః సంశయః ? మూర్తత్వాత్ । యస్తు న పర్యనుయుఙ్క్తే న తం ప్రత్యేతే వాచ్యాః । క్వచిదానర్థక్యాత్ సర్వత్ర ప్రసఙ్గ ఇతి చేన్న ఇతరేషామపి తత్ప్రసఙ్గాత్ । ప్రతిజ్ఞాదీనామపి తర్హి క్వచిదనభిధానమత స్తేషామపి సర్వత్రావచనం ప్రసజ్యతే । తథా చ భవతోక్తం కస్యచిత్తు కిఞ్చిత్ ప్రసిద్ధమేవ భవతీత్యన్యతరోక్తిరపి సాధనం భవతి, శబ్ద ఇవార్థద్వయప్రతీతత్వాదుభయానభిధానమితి । యదప్యుక్తం నిశ్చితత్వాత్ సంశయావచనమితి అసదేతత్ । కస్మాత్ ? ఉక్తత్వాత్ । ఉక్తమేతత్ సతి పర్యనుయోగే తద్వచనమితి । ఏతేన ప్రయోజనశక్యప్రాప్తీ ప్రత్యుక్తే । యో హి పర్యనుయుఞ్జీత కిం ప్రయోజనోఽయం శక్యో వాఽయమర్థ ఇతి తం ప్రతి వాచ్యమేతత్ । యదప్యుక్తం తద్భావే భావాదితి- న, అనభ్యుపగమాత్ । న బ్రూమో యస్మాత్ సత్సు జిజ్ఞాసాదిషు తత్త్వాధిగమసద్భావస్తస్మాదేతేషామవయవత్వమితి । కిన్తర్హి యం ప్రత్యేషాం ప్రతిపత్తావఙ్గభావగమనం తం ప్రత్యేతాని సాధనమితి । యదప్యుక్తం సాధ్యాభిధాయినః

ప్రతిజ్ఞాభ్యుపగమాద్ధేతుదృష్టాన్తయోరపి తత్ప్రసఙ్గ ఇతి అయుక్తమేతత్ I కస్మాత్ ? జిజ్ఞాసాదేః సద్భావే సతి తత్ప్రతీతేః I యద్యపి సాధ్యశబ్దోఽయమవిశేషేణ సిద్ధత్వాదర్థాన్తరమాచష్టే తథాపి యం ప్రతి జిజ్ఞాసాసంశయప్రయోజనశక్యప్రాప్తయస్తస్య వ్యుదస్య సంశయం సాధ్యస్యావధారణం ప్రతిజ్ఞా, న హేతుదృష్టాన్తయోస్తదస్తీత్యసదేతత్ I కించాన్యత్ తద్భావేఽవిరోధాత్ I యదా తు జిజ్ఞాసాదయో హేతౌ దృష్టాన్తే వా భవన్తి తదా కిం కృతకః శబ్దోఽథ న కృతకోఽథ బుద్ధిర్నిత్యా క్షణికా వేతి భవత్యేవ తదవధారణం ప్రతిజ్ఞా I యదప్యుక్తమ్ సాధనానుపదేశాద్ధేతులక్షణాయోగ ఇతి అసదేతత్ I కస్మాత్ ? లోకప్రసిద్ధత్వాత్ I యథా సాధ్యవత్త్వేనేప్సితః పక్ష ఇతి ప్రతిజ్ఞాలక్షణమాచక్షాణో భవాన్న సాధ్యలక్షణమాచష్టే, కస్మాత్ ? సాధనీయం సాధ్యమితి లోకే సిద్ధత్వాత్, ఏవం సాధనసమాసవచనం హేతులక్షణమాచక్షాణా వయం న సాధనమాచక్ష్మహే I కస్మాత్ ? సాధ్యతేఽనేనేతి కృత్వా సాధనమితి లోకే సిద్ధత్వాత్ I ఉపేత్య వాఽనుమాననిర్దేశాత్ I లిఙ్గం హి నః సాధనం, తచ్చ నిర్దిష్టమితి I యత్తూక్తం వీతావీతభేదే సతి పఞ్చధా సాధనభావాదితి, అత్ర బ్రూమః, అయుక్తమేతత్ I కస్మాత్ ? సమాసగ్రహణసామర్థ్యాత్ I అతఏవ సమాసగ్రహణం క్రియతే, సాధనస్వరూపాభిధానమాత్రం హేతురితి యథా విజ్ఞాయతే I ప్రపఞ్చస్త్వవయవాన్తరాణీతి I ఏతేన విస్తరప్రతిషేధప్రసఙ్గః ప్రయుక్తః I కథమ్ ? న హి సమాసశబ్దస్యాయమర్థ ఇతి కృత్వా I యత్పునరేతదుక్తం శబ్దార్థకల్పనేఽనిష్టప్రసఙ్గాద్ దృష్టాన్తలక్షణాయోగ ఇతి, అస్తు తావచ్ఛబ్దో దృష్టాన్తః I యత్తూక్తం ఉపనయలక్షణం బాధ్యత ఇతి అనుపపన్నమేతత్ I కస్మాత్ ? అసమ్భవే సతి సమ్భవ్యన్తరే కార్యవిజ్ఞానాత్ I శబ్దేఽసమ్భవాదర్థే కార్యం విజ్ఞాస్యామః I అథవా పునరస్త్వర్థో దృష్టాన్తః I యత్తూక్తమభిధేయస్య వాక్యానవయవత్వాత్పఞ్చావయవత్వవిరోధ ఇతి అర్థేఽసమ్భవాచ్ఛబ్దే కార్యం విజ్ఞాస్యామః I యదప్యుక్తమ్ ప్రతిజ్ఞాహేత్వర్థాభిధానాద్ దృష్టాన్తోపనయనిగమనానాం నావయవాన్తరత్వమితి అయమదోషః I కస్మాత్ ? అప్రతిజ్ఞానాత్ I న హ్యేతదస్మాభిః ప్రతిజ్ఞాయతే I కిం తర్హి ప్రమేయవచనం ప్రతిజ్ఞా I ప్రమాణరూపమాత్రవచనం హేతుః I తస్య ప్రమేయసహభావిత్వనిదర్శనం దృష్టాన్తః I సాధ్యదృష్టాన్తయోర్ధర్మసామాన్యాదేకక్రియోపసంహార ఉపనయః I సముదాయస్య సాధ్యసిద్ధయే వ్యాపారనిర్దేశో నిగమనమ్ I తస్మాదయుక్తమేతత్ I కించాన్యత్ I ఏకస్య సాధనభావపరికల్పనావత్తత్పరికల్పనే దోషాభావాత్ I యథా వాక్యమ్ ఏవం చ తదర్థశ్చ ముఖ్యౌ శబ్దార్థౌ, తయోరభిన్నార్థత్వాదిత్యభ్యుపగమాదేకమేవార్థమభాగమక్రమం చ బుద్ధావవస్థాప్య శ్రోత్రగ్రాహ్యత్వానిత్యత్వకృతకత్వప్రమేయత్వాదిలక్షణానాం శక్తీనామపోద్ధారాత్సాధ్యసాధనసంశయరూపాపన్నం వక్తారో భిన్నమాచక్షతే, న చైకార్థధర్మత్వాత్సాధ్యసాధనసంశయాభిధానానామేకత్వమనుషజ్యతే I తథైకస్య సాధనస్య సాధ్యధర్మతత్సహభావిత్వలక్షణానాం శక్తీనామభిధానం హేతుదృష్టాన్తాదినాఽవయవాన్తరం నః స్యాత్ I తత్ర యదుక్తం ప్రతిజ్ఞాహేత్వర్థాభిధానాద్ దృష్టాన్తోపనయనిగమనానాం నావయవాన్తరత్వమితి ఏతదయుక్తమ్ I తస్మాత్సూక్తం దశావయవో వీతః I

తస్య పురస్తాత్ప్రయోగం న్యాయ్యమాచార్యా మన్యన్తే । కిం కారణమ్ ? అవీతలక్షణావిరోధాత్ । అవీతస్య హి లక్షణం పరిశేషతః సాధ్యానుగ్రహః । తత్రాన్వయదినా స్వరూపేణాధిగతే ప్రధానలక్షణే ధర్మిణి పరపక్షప్రతిషేధమాత్రేణోపసంహారే క్రియమాణే పరిశేషలక్షణం బాధ్యతే । కస్మాత్ ? ఇహ ప్రతిషేధమాత్రమాదావుచ్యతే । తేన యథా హేతువిరోధాత్ప్రమాణ్వదిభ్యో న వ్యక్తముత్పద్యతే తథా హేత్వభావాత్ ప్రధానాదపి నోత్పద్యతే ఇతి శక్యం కల్పయితుమ్ । అతస్తద్వ్యవచ్ఛేదోఽపి చావీతాద్గమ్యతే । తథా సతి కః పరిశేషః స్యాత్ ? స్వరూపేణ తు పరిచ్ఛిన్నే ధర్మిణి ఉపసంహారో యథావదవకల్ప్యతే । న చేత్ప్రమాణ్వాదిభ్యో వ్యక్తముత్పద్యతే పరిశేషతః ప్రధానాదేవ వ్యక్తముత్పద్యతే ఇతి యథోక్తేభ్యోఽన్వయాదిభ్య ఇత్యుక్తం భవతి । తస్మాత్ప్రాగ్వీతప్రయోగ ఇతి సిద్ధం సామాన్యతోదృష్టాదనుమానాదతీన్ద్రియాణామర్థానాం సమధిగమ ఇతి ।

ఆహ- న, కారణాన్తరతోఽనుపలభ్యమానానామగ్రహణాత్ । యది సామాన్యతోదృష్టాదనుమానాత్సర్వం పరోక్షమధిగమ్యతే ఇత్యభ్యుపగమ్యతే ప్రాప్తమిదం యేషామప్యర్థానాం కారణాన్తరతోఽనుపలబ్ధిస్తేషామపి తస్మాదేవ గ్రహణమ్ । తద్యథా-

<< అతిదూరాత్సామీప్యాదిన్ద్రియఘాతాన్మనోఽనవస్థానాత్ ।

సౌక్ష్మ్యాద్వ్యవధానాదభిభవాత్సమానాభిహారాచ్చ ॥ ౭ ॥ >>

తత్రాతిదూరాత్తావత్ తద్యథా ప్రోడ్డీనస్య శకునేః । అతిసామీప్యాదఞ్జనప్రభృతీనామ్ । ఇన్ద్రియఘాతాచ్ఛబ్దాదీనామ్ । మనోఽనవస్థానాచ్చకటాదీనామ్ । సౌక్ష్మ్యాత్త్రుట్యాదీనామ్ । వ్యవధానాద్ధిరణ్యాదీనామ్ । అభిభవాత్సూర్యప్రకాశాద్గ్రహాదీనామ్ । సమానాభిహారాదనేకప్రదీపప్రభాణామ్ । చశబ్దాదైశ్వర్యయోగాద్దేవాదీనామ్ । న చార్థవతి భవితుం ధర్మసామాన్యానుపపత్తేః । తస్మాదయుక్తం సర్వమతీన్ద్రియమనుమానగ్రాహ్యమితి ।

ఉచ్యతే- శక్యం తావత్కారణాన్తరతోఽనుపలభ్యమానం కించిత్సామాన్యతోదృష్టాదనుమానాదధిగన్తుమ్ । తద్యథా సమీపావస్థితస్య శకునేరయత్నేన చక్షుషా గ్రహణం, యథా యథా తు విప్రకర్షం ప్రతిపద్యతే ప్రణిధాయ చక్షుర్గృహ్యతే తావద్యావత్క్రమేణాదర్శనముపసంప్రాప్తః । తత్ర దేశవిప్రకర్షే ప్రచీయమానేఽదర్శనముపచీయమానమవగమ్యాత్యన్తాదర్శనమపి పశ్చాత్తద్ధేతుకమనుమీయతే । తథా నాతిసమీపావస్థితస్య ద్రవ్యస్యాస్ఫుటమాకారమవధార్య పశ్చాద్యథా యథారాదుపసంపద్యతే తథా తథా ప్రతిపద్యమానదర్శనశక్తయోఽనుమాతారః కృష్ణసారాఞ్జనప్రభృతీనామగ్రహణమతిసామీప్యాదనుమీయతే । తథా గిరిసరిత్సముద్రసమీపవర్తినం శ్రవణప్రతిఘాతినం ప్రాక్ శబ్దముపలభ్య పశ్చాత్తస్మిన్నేవ దేశే శబ్దమగృహ్ణానాః శ్రవణోపఘాతమనుమిమతే ।

<< తస్మాదపి చాసిద్ధం పరోక్షమాప్తాగమాత్సాధ్యమ్ ॥ ౬ ॥ >>

తస్మాదపి చాసిద్ధమిత్యనేనాగమవిషయే సామాన్యతోదృష్టస్యానవతారమాచష్టే । పరోక్షమితి విషయం ప్రతి నిర్దిశతి । ఆప్తాగమాత్సాధ్యమితి విషయిణమాహ । ఏతదుక్తం భవతి- తస్మాదపి సామాన్యతోదృష్టాదనుమానాద్యన్న సిద్ధ్యతి ప్రత్యక్షగ్రాహ్యమపి స్వయమదృష్టం కారణాన్తరప్రతిబద్ధవిషయభావమత్యన్తపరోక్షం వా స్వర్గాపవర్గదేవతాది ధర్మసామాన్యరహితం తదాప్తాగమాత్సాధ్యమ్ ।

సర్వవాదసిద్ధిప్రసఙ్గాదప్రామాణ్యమితి చేత్ స్యాదేతత్, యది తర్హ్యాగమః ప్రమాణీక్రియతే తేన ప్రతిశాస్త్రం యేఽభియుక్తాస్తేషాం ప్రామాణ్యమిత్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । ఏవం సతి సర్వాచార్యప్రామాణ్యాదనేకవికల్పవిచిత్రా తర్కవృత్తిరిత్యపరినిశ్చితత్వాద్భ్రాన్తిః ప్రసజ్యేత । తథా చ సతి జిజ్ఞాసూనామపవర్గప్రాప్తివిఘాతః స్యాత్ । తస్మాద్విషజేవ భవతా పరోపదేశః ప్రయుక్తో నాస్మానయం ప్రీణాతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ఆప్తలక్షణస్యానవధారితత్వాత్ ।
వ్యపగతరాగాదిదోషాణామసన్దిగ్ధమతీనామతీన్ద్రియార్థదృశ్వనామీశ్వరమహర్షీణామాప్తత్వమాచక్ష్మహే, న సర్వేషామ్ । యది చాన్యోఽప్యేవంధర్మోఽస్తి భవతు ప్రమాణమ్ । కించాన్యత్ । స్వవిషయే చ తత్ప్రామాణ్యస్యాదోషవత్త్వాత్ । యస్య ఖల్వపి యో విషయస్తస్య తస్మిన్విషయే వచోఽన్తరేణాపి సాధనం ప్రమాణమిత్యవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । ఇతరథా ప్రతిశాస్త్రమాచారస్థితినియమానామదృష్టార్థానామప్రతిపత్తిః స్యాత్ । ఏతేనాఖిలలిఙ్గాదాగమోఽర్థాన్తరమ్ । యస్మాన్మహతాభిధానేన యుక్తిరన్విష్యతే తస్మాద్యుక్త్యపేక్షాల్లిఙ్గాదాగమోఽర్థాన్తరమితి ।

ఆహ న, అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామధిగమహేతుత్వాత్ । యథా కృతకత్వాదిధర్మోఽనిత్యత్వాదౌ విషయే దృష్టస్తదభావే చాదృష్ట ఇత్యనిత్యేఽర్థే నిశ్చయమాదధాతి ఏవం శబ్దోఽపి స్వార్థే తజ్జాతీయే న దృష్టః ప్రతిపత్తిహేతుర్భవతి । తస్మాదనుమానాదభిన్న ఏవాయమితి ।

ఉచ్యతే- చన్ద్రాదిష్విదానీమసాధారణవిషయేషు కా ప్రతిపత్తిః స్యాదితి ?

ఆహ- అవయవాపేక్షత్వాచ్చన్ద్రశబ్దో హ్యనేకేషు వచనేషు వర్తతే, జాతిద్రవ్యగుణక్రియాసు చ, తథా డిత్థాదిశబ్దః, తస్మాదేవంజాతీయకానామపి చానుమానాదభేదః ।

ఉచ్యతే- స్వర్గాదీనాం తర్హి కథమనుమానత్వమితి ?

ఆహ- ఆప్తవచోఽవిసంవాదసామర్థ్యాత్ । యథా హైరణ్యకప్రభృతీనామాప్తానాం వాక్యమవ్యభిచారి ఏవమీశ్వరమహర్షయోఽపి చాప్తాః । తస్మాదేషామపి వాక్యమవ్యభిచారీతి శక్యమత్రాపి సామాన్యవిషయత్వం కల్పయితుమ్ । ఏవమనుమానమేవాగమ ఇతి ।

ఉచ్యతే- యదుక్తమన్వయవ్యతిరేకాభ్యామధిగమహేతుత్వాచ్ఛబ్దోఽనుమానమితి అత్ర బ్రూమః న, అప్రతిజ్ఞానాత్ । న హి వయం వ్యవహారానుపాతినాం వృక్షాదీనామాగమత్వమాచక్ష్మహే, కిం తర్హి స్వర్గాదీనామత్యన్తపరోక్షవిషయాణామ్ । తస్మాదప్రతిజ్ఞానాదనుపాలమ్భోఽయమితి । ఉపేత్య వా వక్త్రపేక్షత్వాత్ । అథవోపేత్యాపి సర్వశబ్దానామాగమత్వమనుమానాదర్థాన్తరభావం బ్రూమః । తథా హి కృతకత్వాదితి లిఙ్గం చణ్డాలకాపాలికైరపి ప్రయుజ్యమానం సాహచర్యాపేక్షం నిశ్చయమాదధాతి । న వక్తృవిశేషమపేక్షతే । వక్తృవిశేషాపేక్షస్తు శబ్దః । తస్మాన్న లిఙ్గమ్ । కిం చాన్యత్ విపర్యయాత్ । న హి లిఙ్గం దేశాన్తరే విపర్యేతి । శబ్దస్య తు దృష్టో విపర్యయః । స ఏవ హి శబ్దో దేశాన్తరే, కాలాన్తరే తు స్వార్థం న ప్రత్యాయయతి అర్థాన్తరం చ ప్రశంసతి ।

సమ్బన్ధానుపలబ్ధేరితి చేత్ స్యాదేతత్, సమ్బన్ధాన్తరం దేశాన్తరేఽనుపలక్షితమ్ । తస్మాచ్ఛబ్దార్థవిపర్యయ ఇతి । ఏతదనుపపన్నమ్ । లిఙ్గవైధర్మ్యాత్ । న హి ప్రత్యక్షాభిమతస్య లిఙ్గిన ఉపలబ్ధౌ గవాదేర్లిఙ్గం నోపలభ్యతే । శబ్దస్తూపలభ్యమానో గవాదౌ నోపలభ్యతే । తస్మాన్న లిఙ్గమ్ । కించాన్యత్ । దేశనియమాత్ । న హి లిఙ్గస్య దేశనియమో దృష్టః । అస్తి తు శబ్దస్య దేశనియమః । తద్యథా శవతిర్గతికర్మా కామ్బోజేష్వేవ భాష్యతే । రంహతిః ప్రాచ్యేషు, తథా దాతిర్లవనార్థః, దాత్రముదీచ్యేషు నాన్యత్ర । తస్మాన్న శబ్దో లిఙ్గమ్ । కించాన్యత్, ఇష్టతో వినియోగాత్ । స్వాభావికం లిఙ్గమ్ । న హి ధూమోగ్నేరపకృష్య శక్యతేఽప్సు వాయావాకాశేఽన్యత్ర వా నివేశయితుమ్ । శబ్దస్తు యత్ర వక్తురభిప్రాయస్తత్ర తత్ర వినివేశ్యతే । యథ వృద్ధ్యాదయః శబ్దాః స్వార్థాభ్యుచ్చయాదిషు ప్రసిద్ధా ఆదైక్షు వినివేశ్యన్తే । తస్మాన్న తే లిఙ్గమ్ ।

సర్వాభిధానశక్తిత్వాచ్ఛబ్దస్యాదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతం సర్వాభిధానశక్తిః శబ్దః సర్వాభిధేయశక్తిశ్చార్థస్తయోః పురుషవ్యాపారేణ శక్త్యవచ్ఛేదః క్రియతే । కథమ్ ? అయమేవ శబ్దోఽస్యార్థస్య ప్రత్యాయకో భవతు । అయమేవ చార్థోఽనేన శబ్దేనాభిధీయతామ్ । ఏతావతి పురుషవ్యాపారః । తస్మాచ్ఛబ్దస్య స్వాభావికః సమ్బన్ధో వక్త్రపేక్షయా వ్యజ్యత ఇతి । ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సుతరామనుమానాదర్థాన్తరత్వప్రసంగాత్ । ఏవమపి కల్పయిత్వాఽనుమానాత్సుతరాం శబ్దస్యార్థాన్తరత్వమాపద్యతే । కస్మాత్ ? న హి యథా వక్రపేక్షయా సర్వార్థస్య సతః శబ్దస్య శక్త్యవచ్ఛేదస్తథా సర్వార్థం లిఙ్గం వక్త్రపేక్షయార్థాన్తరాదవచ్ఛిద్యతే । యథా చైకః శబ్దో జగత్యేవముదితః పురుషవినియోగాపేక్షః సర్వమర్థమభిధాతుం సమర్థస్తథైకం లిఙ్గం కయాచిద్యుక్త్యా సర్వార్థప్రత్యాయనసమర్థమ్ । తస్మాన్న శబ్దో లిఙ్గమ్ । యత్పునరేతదుక్తమ్ చన్ద్రాదీనామవయవాపేక్షం సామాన్యమభ్యుపగమ్యతే । తదయుక్తమ్ । అసాధారణత్వాత్ । అనుమానాభావే శబ్దప్రసిద్ధోఽర్థ

ఇతి వ్యాఘాతః । కిం చాన్యత్ । జాత్యాదిసాధ్యత్వాత్ జాతిగుణద్రవ్యక్రియాణాం చ పరస్పరతోఽర్థాన్తరత్వం, సముదాయశ్చ సాధ్యః । తస్మాదయుక్తమేషాం తదపేక్షయా సామాన్యవిషయత్వమ్ ।
యదప్యుక్తమాప్తవాదావిసంవాదసామాన్యాత్స్వర్గాదిశబ్దానామనుమానత్వమితి, అత్ర బ్రూమః- ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? ప్రమాణవిషయత్వాత్ । సత్యమస్త్యేషాం సామాన్యపరికల్పనా, సా తు ప్రమాణవిషయా న తు ప్రమేయవిషయా । ప్రమేయం తు సామాన్యమనుమానమస్త్యేత్యయమభ్యుపగమో వః । తచ్చాసాధారణత్వాత్స్వర్గాదీనాం ప్రతిషిద్ధమ్ । తస్మాత్త్యజ్యతామియమాశఙ్కానుమానమేవాగమ ఇతి ।

అన్యః పునరనుమానాగమయోరభేదప్రతిజ్ఞ ఇదమాహ । స్వర్గాదయః శబ్దా న ప్రమాణమ్ । కస్మాత్ ? ప్రమాణాన్తరేణ తదర్థానుపలబ్ధేః । యస్య హి శబ్దస్యార్థః ప్రత్యక్షతోఽనుమానతో వా నోపలభ్యతే స న ప్రమాణమ్ । ఇతరస్తు ప్రమాణమ్ । తద్యథా నద్యాస్తీరే పక్వమామ్రవనం, పథి గుడశకటం విపర్యస్తమితి । న చ స్వర్గాదిశబ్దానామర్థః ప్రమాణాన్తరేణోపలభ్యతే । తస్మాద్యథా విభురాత్మా సర్వత్ర సుఖాదిసమ్భవాదిత్యేవమాదయో బౌద్ధం ప్రతి ధర్మ్యసిద్ధత్వాదయో యథార్థాస్తథా వేదశబ్దా అపి ప్రాయేణేతి । ఏతత్తు న యుక్తరూపమ్ । కస్మాత్ ? అన్యాయేన సర్వశబ్దాపవాదాత్ । కా హ్యత్ర యుక్తిర్యదస్మదాదిభిరనుపలభ్యమానార్థం ప్రమాణభూతానామపి వాక్యమయథార్థం స్యాత్ ? సవేణ చావశ్యం కశ్చిదాప్తస్తస్య చ వాక్యమదృష్టార్థమిత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ । అతోఽయం తవాత్రాపి సమానః ప్రసంగః । న చ ప్రమాణం స్వార్థసిద్ధయే ప్రమాణాన్తరమపేక్షతే । తత్ర యది శబ్దస్య ప్రమాణాన్తరాపేక్షం యథార్థత్వమాశ్రీయతే తేన న కేవలం స్వర్గాదయః కిం తర్హి శబ్దా ఏవాప్రమాణమితి ప్రాప్తమ్ । అనుమానస్య చ ప్రమాణాన్తరనిరపేక్షస్య గమకత్వాభ్యుపగమాదాగమస్య తతోఽర్థాన్తరత్వం సుతరాం ప్రసజ్యతే । తస్మాద్యుక్తాగమవిరోధిన ఏవంవిధా నాస్తికవాదాః శ్రేయోఽర్థిభిర్దూరాదపోహ్యా ఇతి స్థితమేతత్- అనుమానాదసిద్ధం వస్తు యత్తదాప్తాగమాత్సాధ్యమితి ।

ఏవమస్య త్రివిధస్య ప్రమాణస్యైన్ద్రియికం కారణాన్తరతోఽనుపలభ్యమానం చ ప్రమేయం వ్యాఖ్యాతమ్ । ఏతస్మాత్తు యదన్యత్తదసదితి ప్రత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ ౬-౭ ॥

కారికా ౮

ఆహ, యద్యేవం ప్రధానస్యాసత్త్వప్రసఙ్గః । అనుపలబ్ధౌ కారణాన్తరత్వానుపలబ్ధేః । తద్ధి ప్రత్యక్షావిషయత్వే సత్యతిదూరాదిభిరనుపలబ్ధికారణైర్నోపలభ్యతే । తన్న తావత్ అతిదూరాత్సామీప్యాద్వ్యవధానాచ్చాస్యాగ్రహణమ్ । కస్మాత్ ? విభుత్వాత్ । నేన్ద్రియఘాతాత్, అవికలేన్ద్రియైరగ్రహణాత్ । న మనోఽనవస్థానాత్, అవస్థితమనోభిరగ్రహణాత్ । న సౌక్ష్మ్యాత్, శశవిషాణాదీనాం సత్త్వప్రసఙ్గాత్ । నాభిభవాత్, అసమ్భవాత్ । న సమానాభిహారాదేకత్వాత్ । తస్మాత్ కారణాన్తరాభావతోఽనుపలభ్యమానస్యాసత్త్వమిచ్ఛతః ప్రధానస్యాపి శశవిషాణాదీనామపి సత్త్వప్రసఙ్గః । అథైతన్నేష్యతే కారణాన్తరం తర్హ్యనుపలబ్ధౌ వక్తవ్యమితి ।

ఉచ్యతే- యత్తావదుక్తం అనుపలబ్ధౌ కారణాన్తరానుపపత్తేః ప్రధానస్యాసత్త్వప్రసఙ్గ ఇతి, అత్రాస్తు ।

<< సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిర్నాభావాత్ । >>

యత్తూక్తం శశవిషాణాదీనామపి సత్త్వప్రసఙ్గ ఇతి తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సాధనోపపత్తేః । అస్తి హి ప్రధానస్య సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధౌ సాధనం, న శశవిషాణాదీనామ్ । కిం తత్ ? ఉచ్యతే

<< కార్యతస్తదుపలబ్ధిః । >>

ప్రధానస్య హి కార్యత ఉపలబ్ధిరిత్యేతదుపరిష్టాత్ప్రతిపాదయిష్యామః । న తు శశవిషాణాదీనాం కార్యమస్తి । తస్మాద్విషమోఽయముపన్యాసః ।

ఆహ- ఏవమపి ప్రతిజ్ఞాన్తరానర్థక్యమ్, ఏకేన కృతత్వాత్ । సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిరిత్యుక్తే గమ్యత ఏతన్నాభావాదితి । తస్మాత్తద్వచనమనర్థకమితి ।

ఉచ్యతే- న, వీతావీతపరిగ్రహార్థత్వాత్ । ఏవం సిద్ధే యత్ప్రతిజ్ఞాద్వయం కరోతి తత్ జ్ఞాపయత్యాచార్యః వీతావీతాభ్యామభిప్రేతార్థసిద్ధిః । ప్రాక్చ సౌక్ష్మ్యాతిశయాత్తదనుపలబ్ధిరిత్యాచక్షాణః ప్రతిపాదయతి పురస్తాద్వీతః ప్రయోక్తవ్యవ ఇతి । ఏకస్మింశ్చ విషయే ద్వౌ ప్రయుంజానః సముచ్చయేన సిద్ధిం ద్యోతయతి । కిం సిద్ధం భవతి ? యదుక్తం తన్త్రాన్తరీయైః న పృథక్ప్రతిపత్తిహేతూ వీతావీతావితి తదిష్టమేవం సంగృహీతం భవతి । తత్ర వీతస్య ప్రతిజ్ఞా సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిః । తస్య చావీతస్య ప్రసక్తేధర్మాన్తరనివృత్తిరూపేణ, నాభావాత్ హేతురుభయయోగీ । కథమ్ ? యస్య ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానస్య కార్యస్తదుపలబ్ధిస్తస్య సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిర్దృష్టా ।

తద్యథేన్ద్రియాణి । యది పునరస్యాభావాదనుపలబ్ధిస్స్యాత్, కార్యతోఽనుపలబ్ధిప్రసఙ్గః । అస్తి చేయం కార్యత ఉపలబ్ధిః । తస్మాన్నాభావాత్ । న చేదభావాత్, పరిశేషతః సౌక్ష్మ్యాత్ తదనుపలబ్ధిరితి ॥

ఆహ, కిం పునస్తత్కార్యం యద్భావాత్ప్రధానస్యాస్తిత్వే లిఙ్గమాచష్ట ఇతి ?

ఉచ్యతే-

<< మహదాది తచ్చ కార్యం ప్రకృతివిరూపం సరూపం చ ॥ ౮ ॥ >>

తద్ధి మహదహంకారేన్ద్రియవిశేషావిశేషలక్షణం కార్యం ప్రధానేన విసదృశం సదృశం చేత్యుపరిష్టాత్ప్రవేదయిష్యామః ।

ఆహ- ప్రస్తావాభావాదయుక్తమేతత్ । కిం పునరధికృత్యేదముచ్యతే ప్రకృతివిరూపం సరూపం చ మహదాది కార్యమితి ?

ఉచ్యతే- వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షోఽవాప్యత ఇత్యేతత్ప్రకృతమ్ । ఏతాని చ పరస్పరవైధర్మ్యసాధర్మ్యప్రతిపత్తిమన్తరేణ న శక్యాని విజ్ఞాతుమిత్యేవమర్థమిదం ప్రస్తూయతే । తస్మాన్నాకస్మికో వైరూప్యసారూప్యోపన్యాస ఇతి ॥ ౮ ॥

॥ ఇతి శ్రీయుక్తిదీపికాయాం సప్తతిపద్ధతౌ ద్వితీయమాహ్నికమ్ ॥

కారికా ౯

ఆహ- ఆస్తాం తావద్వైరూప్యసారూప్యచిన్తా । కార్యమిదమేవ తావన్మహదాది పరీక్షిష్యామహే । కిం ప్రాగుత్పత్తేరస్తి నాస్తీతి ? కుతః సంశయ ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్- అసఙ్గతార్థం ప్రకరణాన్తరముపక్షిప్యతే భవతా । న చావిద్యమానసమ్బన్ధస్య సంశయస్య ప్రకరణాన్తరేఽభిధీయమానస్య నిర్ణీతిం సాధ్వీమాచార్యా మన్యన్తే । అవకాశాసమ్భవాదితి ।

ఉచ్యతే- అస్తి సంశయావకాశః । కస్మాత్ ? ఆచార్యవిప్రతిపత్తేః । ప్రాగుత్పత్తేః కార్యమసదిత్యాచార్యాః కణాదాక్షపాదప్రభృతయో మన్యన్తే । సదసదితి బౌద్ధాః । నైవ సన్నాసదిత్యన్యే । తస్మాదుపపన్నః సంశయః ।

తత్రేదానీం భవతః కా ప్రతిపత్తిరితి ?

ఉచ్యతే ।

నాఽవిద్యమానస్య మహదాదేర్వికారస్య ప్రధానాదావిర్భావ ఇతి ప్రతిజానీమహే । కస్మాత్ ? సన్నివేశవిశేషమాత్రాభ్యుపగమాత్ । న హి నః కారణాదర్థాన్తరభూతం కార్యముత్పద్యత ఇత్యభ్యుపగమః । కిం తర్హి విశ్వాత్మకానాం సత్త్వరజస్తమసామపగతవిశేషావిశేషాః సన్మాత్రలక్షణోపచయాః ప్రతినివృత్తపరిణామవ్యాపారాః పరమవిభాగముపసంప్రాప్తాః సూక్ష్మాః శక్తయః । తాసామధికారసామర్థ్యాదుపజాతపరిణామవ్యాపారాణాం సన్మాత్రానుక్రమేణ ప్రచయముపసంపద్యమానానాం సన్నివేశవిశేషమాత్రం వ్యక్తమ్ । ఏతస్యాం కల్పనాయామసత ఉత్పత్తౌ కః ప్రసఙ్గ ఇతి ? ఏతేనైవ బాహ్యానాం తన్త్వాదికార్యాణాం పటాదీనాం సన్నివేశవిశేషమాత్రత్వాదసత ఉత్పత్తిః ప్రతిషిద్ధా బోద్ధవ్యా ।

ఆహ- అవిద్యమానమేతత్ । కస్మాత్ ? అసిద్ధే, నార్థాన్తరసిద్ధేః । యది హి సన్నివేశవిశేషమాత్రత్వం కార్యస్య సిద్ధం స్యాదత ఏతద్యుజ్యతే వక్తుమ్- తదభ్యుపగమాదసదుత్పత్తేరప్రసఙ్గ ఇతి । తత్త్వసిద్ధమ్ । ద్రవ్యాన్తరభూతస్యావయవినో నిష్పత్తిప్రతిజ్ఞానాత్ । తస్మాత్ కాకవిషాణాత్ శశవిషాణసిద్ధివదయుక్తం సన్నివేశవిశేషమాత్రాభ్యుపగమాత్సత్కార్యసిద్ధిరితి ।

ఇతశ్చాసత్ కార్యమ్, అగ్రహణాత్ । ఇహ శ్రోత్రాదీనాం విషయభూతస్య తత్సన్నిధానాదవశ్యం గ్రహణేన భవితవ్యమ్ । యది చ ప్రాగుత్పత్తేః సత్కార్యం స్యాత్ తదపి శ్రోత్రాదిసన్నిధానాత్ గృహ్యేత । న తు గృహ్యతే । తస్మాదసత్కార్యమ్ ।

అనుపలబ్ధికారణసద్భావాదితి చేత్, తత్రైతత్స్యాత్, అస్తి ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్యానుపలబ్ధికారణం తస్మాదస్య సతోఽప్యగ్రహణం భవతి । ఉత్తరకాలం తద్విగమాత్ గ్రహణమితి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనుపలబ్ధ్యసమ్భవాత్ । తద్ధి ప్రత్యక్షావిషయత్వే సత్యతిదూరాదిభిరనుపలబ్ధికారణైర్నోపలభ్యతే । న చైషాం తత్ర సమ్భవః । తస్మాదసదేతత్ । కారణాన్తరానభిధానాత్ । న చాతిదూరాదివ్యతిరిక్తమనుపలబ్ధౌ కారణాన్తరమధీధ్వే యతోఽస్యాగ్రహణం స్యాత్ । అతశ్చాసదేవ । కిం చాన్యత్ కారణానుపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్ । అనుపలబ్ధికారణసద్భావాత్కార్యస్యాగ్రహణమిచ్ఛతః కారణాగ్రహణప్రసఙ్గః । కస్మాత్ ? అభిన్నదేశత్వాత్ । ఏకేన్ద్రియగ్రాహ్యత్వాత్ స్థూలత్వాచ్చ । తత్త్వనిష్టమ్ । తస్మాదయుక్తమనుపలబ్ధికారణసద్భావాత్సతః కార్యస్యాగ్రహణమితి । ప్రమాణాన్తరనివృత్తిప్రసఙ్గాదయుక్తమితి చేత్, స్యాదేతత్ యది తర్హి ప్రత్యక్షవిషయమేవాస్తి । తతోఽన్యత్రాస్తీత్యేతదుపగమ్యతే । తేనాతీన్ద్రియవిషయస్యానుమానస్య నివృత్తిప్రసఙ్గః ।

అనిష్టం చైతత్ । తస్మాన్నానుపలబ్ధేరసత్కార్యమితి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? క్రియాగుణవ్యపదేశాసమ్భవాత్ । యద్ధి ప్రత్యక్షతో నోపలభ్యతే తత్క్రియయాస్తీతి సంసూచ్యతే । యథా హర్మ్యావస్థితానాం తృణానాముద్వహనాద్వాయుః గుణేన, యథా మాలతీలతాగన్ధేన వ్యపదేశేన వా, కార్యాదినా యథేన్ద్రియాణి । న తు ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్య క్రియాగుణవ్యపదేశసమ్భవః తస్మాదసత్కార్యమ్ ।

ఇతశ్చాసత్కార్యమ్ । కర్తృప్రయాససాఫల్యాత్ । ఇహ ప్రాగ్వ్యాపారోపక్రమాత్ కర్తారస్తస్మాత్ఫలముపలిప్సమానాః కార్యవిశేషనియతసామర్థ్యం సాధనముపాదాయ వ్యాప్రియన్తే । తచ్చేత్ప్రాగపి వ్యాపారాత్ స్యాత్తదర్థస్య పరిస్పన్దస్యానర్థక్యం ప్రాప్తమ్ । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాత్ కర్తృప్రయాససాఫల్యాత్ అసత్కార్యమ్ । పరిణామాద్యుపపత్తేర్న దోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతం కారణస్య పరిణామవ్యూహసంశ్లేషవ్యక్తిప్రచయక్షణాన్ధర్మాన్ యస్మాత్ కర్త్రాదీని కుర్వన్తి నానర్థకాని స్యుః । సత్త్వం చ కార్యస్య న నిరుప్యతే । క ఏవం సతి దోషః స్యాదితి ? ఉచ్యతే- న శక్యమేవం కల్పయితుమ్ । కస్మాత్ ? మార్గాన్తరానుపపత్తేః । పరిణామో హి నామావస్థితస్య ద్రవ్యస్య ధర్మాన్తరనివృత్తిః ధర్మాన్తరప్రవృత్తిశ్చ । తత్ర సతో ధర్మాన్తరస్య నిరోధాభ్యుపగమాదసతశ్చోత్పత్తిప్రతిజ్ఞానాన్నేదమర్థాన్తరమారభ్యతే । ఏవం వ్యూహాదయోఽప్యుపసంహర్తవ్యాః । తస్మాత్ పరిణామాదిభిరభిభవాత్ కర్త్రాదీనామర్థవత్త్వాదసత్కార్యమ్ । తథా చోక్తమ్-

జహద్ధర్మాన్తరం పూర్వముపాదత్తే యదా పరమ్ ।

తత్త్వాదప్రచ్యుతో ధర్మో పరిణామః స ఉచ్యతే ॥

కుతశ్చ న సత్కార్యమ్ ? ఆరమ్భోపరమయోరాద్యన్తావిశేషప్రసంగాత్ । యది సత్కార్యం స్యాత్ తేన యః క్రియార్థః సాధనానామాదౌ పరిస్పన్దః సోఽన్తేఽపి స్యాత్ । వా యోఽన్తే విరామః స ఆదావపి స్యాత్ । కస్మాత్ ? సదవిశేషాత్ । న తు తదస్తి । తస్మాదసత్కార్యమ్ ।

ఇతశ్చాసత్కార్యమ్ ఉత్పత్తిధర్మస్యాద్యన్తయోరవిశేషప్రసఙ్గాత్ । యది సత్కార్యం స్యాత్ తేన యథా నిష్పన్నస్యోత్పత్తిధర్మేణాభిసమ్బన్ధః తథా ఆదావపి స్యాత్ । యథైవాదావభిసమ్బన్ధః తథాఽన్తేఽపి స్యాత్ । దృష్టస్త్వభిసమ్బన్ధో నాభిసమ్బన్ధశ్చాద్యన్తయోః । తస్మాదసత్కార్యమ్ ।

ఇతశ్చాసత్కార్యమ్ । జన్మసచ్ఛబ్దయోర్విరోధాత్ । ఇహ జన్మశబ్దః ప్రాగభూతస్యార్థస్య భావక్రమమాహ । సచ్ఛబ్దస్తు క్రియాన్తరహేతుత్వమాహ । యది సతో జన్మ స్యాదైకార్థ్యమనయోః స్యాత్ । న త్వేతదస్తి । తస్మాదయుక్తం సజ్జాయత ఇతి ।

ఉచ్యతే- యదుక్తం ద్రవ్యాన్తరభూతస్యావయవినో నిష్పత్తిప్రతిజ్ఞానాన్న సన్నివేశవిశేషమాత్రత్వాత్ సత్కార్యమిత్యత్ర బ్రూమహ- తదసిద్ధిః, భేదేనాగ్రహణాత్ । యది తన్త్వాదిభ్యో ద్రవ్యాన్తరభూతస్యావయవినో నిష్పత్తిః స్యాత్ తేన యథా తన్తుకలాపే పటస్తత్రైవ

వా పటాన్తరమాహితం భేదేనోపలభ్యతే తథైవోపలభ్యేత । న తూపలభ్యతే । తస్మాత్ న ద్రవ్యాన్తరమ్ ।

సమవాయాదగ్రహణమితి చేత్ స్యాదేతత్, సంయోగినోర్ద్రవ్యయోః సత్యాధారాధేయభావే భేదేన గ్రహణం భవతి । సమవాయలక్షణా తు ప్రాప్తిస్తన్తుపటయోః । తస్మాన్నాస్తి భేదేన గ్రహణమితి ।

తచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అసిద్ధత్వాత్ । సిద్ధే సత్యర్థాన్తరభావేఽవయవినస్తత్ప్రాప్తౌ చ సమవాయే సర్వమేతత్స్యాత్ । తత్త్వసిద్ధముభయమ్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ । కించాన్యత్ దృష్టాన్తాభావాత్ । మహాపరిమాణం ద్రవ్యమన్యత్రాహితం సమవాయాత్ భేదేన నోపలభ్యతే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే పర్యనుయుక్తస్య కస్తే దృష్టాన్తః ? న చాస్త్యనుదాహృతో వాదః ।

వ్యాప్తే న గ్రహణమితి చేత్ స్యాన్మతమకార్యకారణభూతం ద్రవ్యం సత్యపి సమ్బన్ధే న ద్రవ్యాన్తరం వ్యశ్నుత ఇత్యతో భేదేన గృహ్యతే । తన్తుపటయోస్తు కార్యకారణభూతత్వాత్ వ్యాప్తిః । తస్మాన్నాస్తి భేదేన గ్రహణమితి ।

ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సాధ్యత్వాత్ । సత్యర్థాన్తరభావేఽవయవిద్రవ్యాన్తరవత్ కార్యకారణభావః సాధ్యః సమవాయశ్చ । అత ఇయం వ్యాప్తిః స్యాత్ । సా చాప్రసిద్ధా ఇత్యతో న సమ్యగేతత్ ।

వేమాదివత్ ఇతి చేత్ స్యాదేతత్- యథా సత్యర్థాన్తరభావే వేమాదయోఽవయవినః కారణమ్ ఏవం తన్తవోఽపి ।

ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనభ్యుపగమాత్ । కరణం వేమాదయః పటస్య, న కారణమిత్యయమభ్యుపగమో నః । తస్మాత్ విషమోఽయం దృష్టాన్తః । కిం చాన్యత్ । తద్వదవ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్ । వేమాదివదర్థాన్తరం పటాత్తన్తవ ఇత్యేవం బ్రువతస్తద్వదవ్యాప్తిప్రసఙ్గః । కిం చాన్యత్ । స్పర్శక్రియామూర్తిగురుత్వాన్తరవతస్తద్వతి ప్రతిఘాతాదితి । ఇహ స్పర్శాన్తరవతి స్పర్శాన్తరవత్ప్రతీఘాతో దృష్టః । తద్యథా ఘటస్యాశ్మని । స్పర్శాన్తరవాంశ్చ తే పటస్తన్తుభ్య ఇత్యతోఽస్య తద్వ్యాపిత్వమయుక్తమ్ । ఏవం చ క్రియాదయో వక్తవ్యాః । తస్మాద్యుక్తమేతత్ భేదానాం గ్రహణాన్నావయవీ ద్రవ్యాన్తరమితి ।

ఇతశ్చ నావయవీ ద్రవ్యాన్తరమ్ । కృత్స్నైకదేశవృత్త్యనుపపత్తేః । స హ్యవయవేషు వర్తమానః కృత్స్నేషు వా వర్తతే ప్రత్యవయవం వా ? కిం చాతః ? తన్న తావత్ కృత్స్నేషు వర్తతే । కస్మాత్ ? ఏకదేశగ్రహణే గ్రహణాభావప్రసఙ్గాత్ । యదనేకేషు వర్తతే తస్య కృత్స్నాధారగ్రహణే సతి గ్రహణం దృష్టమ్ । తద్యథా ద్విత్వాదీనామ్ । ఏవం చ సతి విషాణాదిగ్రహణే గోగ్రహణప్రసఙ్గః । కిం చావయవానవస్థాప్రసఙ్గాత్ । స హ్యవయవాన్ వ్యాప్నువంస్తద్వ్యతిరేకేణావయవాన్తరాభావాత్ కేన వ్యాప్నుయాత్ ? అవయవాన్తరాభ్యుపగమే

చానవస్థాప్రసంగః । కృత్స్నైకదేశవృత్తిప్రసఙ్గశ్చ సమానః । తస్మాన్న సర్వేషు పరిసమాప్యతే, న ప్రత్యేకమనేకత్వప్రసఙ్గాత్ । అనేకాధారపరిసమాప్తం హ్యనేకం రూపాది దృష్టమితి । కించాన్యత్ శాస్త్రహానేః । ప్రత్యవయవం పరిసమాప్తోఽవయవీత్యేతదిచ్ఛతో మూర్తిమతాఽవయవేన సమానదేశః స్యాత్ । తతశ్చ యచ్చాస్త్రం మూర్తిమతామసమానదేశత్వమితి తస్య వ్యాఘాతోఽవయవపరిమాణం చ ప్రాప్నోతి । న మహత్త్వాదిపరిసమాప్తత్వాదేకద్రవ్యం చ ప్రాప్నోతి । తతశ్చ యచ్చాస్త్రం ద్రవ్యమనేకద్రవ్యమద్రవ్యం వా తస్య హానిరేతావతా చాస్య వృత్తిర్భవన్తీ భవేత్ । సర్వథా చ దోషః । తస్మాన్నావయవీ ద్రవ్యాన్తరమ్ ।

అర్థాన్తరావస్థానేఽర్థాన్తరోత్పత్తివినాశదర్శనాదన్యత్వమితి చేత్ స్యాదేతత్ - విద్యమానేషు తన్తుషు పటో న భవతి సంయోగలక్షణస్య కారణాన్తరస్యానుత్పత్తేః । సంయోగోత్తరకాలం తు భవతి । కారణసామగ్ర్యా విధమానేష్వేవ చ తన్తుషు వినాశముపయాతి । విభాగాదర్థాన్తరావస్థానే చార్థాన్తరోత్పత్తివినాశౌ దృష్టౌ । తద్యథా హిమవదవస్థానే దవాగ్నేః । తస్మాదర్థాన్తరం పటస్తన్తుభ్య ఇతి ।

ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సాధ్యత్వాత్ । సాధ్యం తావదేతత్- కిమత్రార్థాన్తరముత్పద్యతే వినశ్యతి వా ? ఆహోస్విత్తన్తుష్వేవ సమవస్థానవిశేషాపేక్షస్య పటాభిధానస్య ప్రవృతినివృత్తీ సేనావనవద్భవతః ? తస్మాదేతదపి నావయవినో ద్రవ్యాన్తరభావే లింగమ్ ।

తత్పురుషబహువ్రీహిద్వన్ద్వసమాసోపపత్తేరన్య ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, ఇహార్థాన్తరత్వే సతి తత్పురుషో దృష్టః । తద్యథా రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుష ఇతి । బహువ్రీహిశ్చ చిత్రగుః శబలగుః । ద్వన్ద్వశ్చ ప్లక్షన్యగ్రోధావితి । అస్తి చేహాపి తత్పురుషస్తన్తూనాం పటః । బహువ్రీహిశ్చ దృఢతన్తుః శుక్లతన్తుః । ద్వన్ద్వశ్చ తన్తుపటావితి । తస్మాచ్చావయవ్యర్థాన్తరమ్ ।

ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అనేకాన్తాత్ । అనన్యత్వేఽపి హి తత్పురుషో దృష్టః । తద్యథా సేనాగజః కాననవృక్ష ఇతి । బహువ్రీహిశ్చ వీరపురుషా మత్తగజా సేనా ఇతి । ద్వన్ద్వస్తు యది స్యాత్సత్యమేవార్థాన్తరమవయవీ స్యాత్ । న తు కశ్చిత్పటావస్థాయామేవం ప్రయుఙ్క్తే- తన్తుపటావానయేతి । తస్మాన్మనోరథమాత్రమేతత్ । ఏతేన సమాఖ్యాసామర్థ్యభేదాః ప్రయుక్తాః । తే చాపి చానర్థానత్వే సతి సేనాదిషు దృష్టాః । తస్మాన్నావయవీ ద్రవ్యాన్తరమ్ । ద్రవ్యాన్తరభూతస్యావయవినో నిష్పత్తిప్రతిజ్ఞానాత్, న సన్నివేశవిశేషమాత్రత్వాత్ సత్కార్యమిత్యేతదయుక్తమ్ ।

యత్పునరేతదుక్తమనుపలబ్ధేరసత్కార్యమితి, అత్ర బ్రూమః । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సంశయకారణత్వాత్ । స చ సద్విషయానుపలబ్ధిః । ఇత్యేతస్మాదేవ హేతోస్సాంశయికా వయమ్ । తామేవ తు నిశ్చయార్థమవలమ్బమానో న యుక్తిమార్గమనుయాతి । యత్ పునరేతదుక్తం కారణాన్తరానభిధానాదితి-

ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అభిప్రాయానవబోధాత్ । యో హి యథా కుణ్డే బదరాణ్యర్థాన్తరభూతాన్యాహితాని తథా కారణే కార్యమస్తీత్యేతదాచష్టే తం ప్రత్యయముపాలమ్భః స్యాత్ । వయన్తు అనేకశక్తధర్మిణః సహకారిశక్త్యన్తరానుగృహీతస్య పూర్వస్యాశ్శక్తేస్తిరోభావముత్తరస్యాశ్చావిర్భావముపాదధానాః కారణమేవ కార్యమిత్యనుమన్యామహే । తయోస్తు శక్త్యోర్యుగపదగ్రహణమ్ । ఇతరేతరప్రతిబన్ధహేతుత్వాత్ । వస్త్రస్యాయామవిస్తారవత్, కూర్మాఙ్గమివ ద్రష్టవ్యమ్ । యథా వస్త్రస్యోపసంహారప్రతిబన్ధాదాయామవిస్తారౌ న గ్రహణవిషయతాం ప్రతిపద్యేతే, సత్తాం వా న జిహీతః కూర్మస్యేవాఙ్గాని, తథ తన్త్వాదీనామపి భావానాం కారణాభిమతా కార్యాభిమతా చావస్థా క్రమేణ వా స్థిరశ్చ భవత్ తన్నిమిత్తస్తద్గ్రహణాగ్రహణవికల్పః ।

ఏతేన కారణగ్రహణం ప్రత్యుక్తమ్ । యదప్యుక్తం ప్రమాణాన్తరనివృత్తిప్రసఙ్గాదితి సత్యమేతత్ । యత్తూక్తం క్రియాగుణవ్యపదేశాసమ్భవాదనుమానాభావ ఇతి తదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? పృథక్త్వానభ్యుపగమాత్ । కార్యకారణపృథక్త్వవాదినస్తత్క్రియాగుణానాం పృథక్త్వమనుమాతుం యుక్తమిత్యతస్తన్త్వవస్థానే పటక్రియాగుణగ్రహణాదనుమానాభావ ఇత్యయముపాలమ్భః సావకాశః స్యాత్ । అస్మాకన్తు కారణమాత్రస్యైవ సంఘాతాదాకారాన్తరపరిగ్రహాద్వా క్రియాగుణానాం ప్రచితిర్వ్యక్తివిశేషో భవతీతి బ్రువతామదోషః । వ్యపదేశస్తు కార్యకారణపర్యాయః । సోఽయుక్తః । కస్మాత్ ? అనేకాన్తాత్ । ద్రవ్యగుణత్వకర్మత్వాదీనాం క్రియాగుణకార్యకారణభావోఽథ చ సత్యమిష్యతేఽథ లిఙ్గపర్యాయః । న తర్హి వయం పర్యనుయోజ్యా వ్యపదేశాభావాదసత్కార్యమితి । కిం కారణమ్ ? ప్రకరణాత్ । విప్రతిపత్తౌ హి సత్యాం లిఙ్గతః ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్య సమధిగమం కరిష్యామ ఇతి ప్రకృతమేవైతత్ । అనైకాన్తికత్వం చ సమానమ్ । నిష్పత్త్యనన్తరం ద్రవ్యస్యాస్తిత్వాభ్యుపగమాదగుణవతో ద్రవ్యస్య గుణారమ్భః । కర్మగుణా అగుణా ఇతి వచనాదుత్పన్నమాత్రం ద్రవ్యం నిష్క్రియం నిర్గుణమవతిష్ఠతే ఇతి వః పక్షః । న చాస్య తథాభూతస్య లిఙ్గమస్తి । అథ చాస్తిత్వం భవద్భిరభ్యుపగమ్యతే । సిద్ధేర్గ్రహణాత్సద్భావ ఇతి చేన్న । సర్వవివాదసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ । దృష్టాన్తవిరుద్ధమర్థం ప్రతిజ్ఞాయ ప్రతిషిధ్యమానేన సిద్ధబుద్ధివిషయతా స్మర్తవ్యేత్యేతస్యాం కల్పనాయాం సర్వవివాదసిద్ధిప్రసంగః స్యాత్ । కిం చాన్యత్ । ప్రతిపక్షే సమానత్వాత్ । అస్మత్పక్షేఽపి తర్హి భగవత్పఞ్చశిఖాదీనాం ప్రత్యక్షత్వాత్సత్కార్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । తస్మాన్న క్రియాగుణవ్యపదేశాసమ్భవాదసత్కార్యమ్ ।

యత్పునరేతదుక్తం- కర్తృప్రయాససాఫల్యాదసత్కార్యమితి, అత్ర బ్రూమః- ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ?

<< అసదకరణాత్ >>

యద్యుభయపక్షప్రసిద్ధస్యాసతః క్రియాయోగః స్యాత్ అత ఏతద్యుజ్యతే వక్తుమ్ కార్యే సతి కర్తుః ప్రయాసోऽనర్థక ఇతి । తత్త్వసతః కరణమనుపపన్నమ్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ । హేత్వభిధానాదసిద్ధిరితి చేత్ స్యాదేతత్- యథా నిష్పన్నత్వాన్మధ్వాదీనాం ధారణసమర్థో ఘటో న క్రియత ఇత్యయమపదిష్టో హేతురస్మాభిః ఏవమిత్థం కార్యస్యాసతః కారణం నోపపన్నమితి నోక్తం భవతా । తస్మాదసిద్ధిరితి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సత్యసతి వా సమ్బన్ధే దోషప్రసఙ్గాత్ । తద్ధి క్రియమాణం సతి వా సమ్బన్ధే కారకైః క్రియతేऽసతి వా ? సమ్బన్ధశ్చాస్య భవన్ప్రవృత్తికాలే వా కారణానాం స్యాత్, నిష్పత్తికాలే వా ? కిం చాతః ? తన్న తావత్ప్రవృత్తికాలే సమ్బన్ధో యుక్తః । కస్మాత్ ? అద్రవ్యత్వాత్ । ప్రవృత్తికాలే కర్త్రాదీనాం క్రియాగుణవ్యపదేశాభావాదవస్తుభూతం శశవిషాణస్థానీయం వః కార్యమ్ । న చాస్తి తథాభూతస్య వస్తుభూతేన సమ్బన్ధః । అథ నిష్పత్తికాలేऽభిసమ్బధ్యతే యదుక్తం సతో నిష్పన్నత్వాత్క్రియానుత్పత్తిరితి తస్య వ్యాఘాతః । అథ మతమసత్యపి సమ్బన్ధే నిష్పత్తిర్భవతీతి తేన కారకవ్యాపారవైయర్థ్యప్రసంగః । ప్రాగపి చ కారకోపాదానాత్కార్యనిష్పత్తిప్రసఙ్గ ఇతి । ఉక్తం చ

అసత్త్వాన్నాస్తి సమ్బన్ధః కారకైః సత్త్వసంగిభిః ।

అసమ్బన్ధస్య చోత్పత్తిమిచ్ఛతో న వ్యవస్థితిః ॥

ఇతి ।

ఆహ, నను చ మధ్యమే కాలే కర్త్రాదిభిః కార్యం క్రియతే ।

కః పునరసౌ మధ్యమః కాల ఇతి ?

ఆహ-

ఆరమ్భాయ ప్రసృతా యస్మిన్కాలే భవన్తి కర్త్తారః ।

కార్యస్యానిష్పాదాత్తం మధ్యమం కాలమిచ్ఛన్తి ॥ ఇతి ।

యదా హేతవః ప్రవృత్తారమ్భా భవన్త్యుద్దిశ్య కార్యం న చ తావన్నైమిత్తికస్యాత్మలాభః సంవర్తతే స మధ్యమః కాలః । తస్మిన్క్రియతే కారకైః కార్యమితి ।

ఉచ్యతే, న, అవస్థాన్తరానుపత్తేః । ప్రాఙ్నిష్పత్తేరసత్తా । నిష్పన్నస్య సత్తేత్యవస్థాద్వయమ్ । సదసద్రూపా చావస్థా నాస్తి యో మధ్యమః స్యాత్ । అతో న యుక్తమేతదితి । కించాన్యత్ । పూర్వదోషాపరిహారాదుద్దిశ్య కార్యం తస్యాత్మనో లాభాత్మకేన సహ సమ్బన్ధ ఇతి ? అత్రాప్యయం పర్యనుయోగో నైవ నివర్తత ఇతి । తస్మాచ్చిత్రమపి వాక్యం ప్రసార్య న కించిత్పరిహృతం భవతా । తస్మాద్యుక్తమేతత్ సత్యసతి వా సమ్బన్ధే దోషప్రసంగాదసన్న క్రియత ఇతి ।

యస్య పునః సత్కార్యం తస్య దోషో నాస్తి । కస్మాత్ ?

<< ఉపాదానగ్రహణాత్ >>

ఉపాదానమితి కారణం తన్త్వాద్యాచక్ష్మహే । తద్ధి తస్య కారకైర్గృహ్యతే అభిసమ్బధ్యత ఇత్యర్థః । తస్మాచ్చ నార్థాన్తరం కార్యమ్ ఇత్యతః కారణేనాభిసమ్బద్ధానాం కారకాణాం కార్యేణైవ సమ్బన్ధో భవతీత్యదోషః ।

ఆహ- నను చ యస్యాపి సత్కార్యం తస్యోపాదానాదర్థాన్తరం తత్కార్యం స్యాత్ । కస్మాత్ ? కార్యార్థిరుపాదానాత్ । యద్యదర్థముపాదీయతే తత్తస్మాదర్థాన్తర యథా వేమాదిభ్యః పటః । తన్తవశ్చ పటాదిభిరుపాదీయన్తే । తస్మాత్తేభ్యోఽప్యర్థాన్తరం పట ఇతి । ఏతేన సత్త్వం ప్రయుక్తమ్ । యద్యదర్థముపాదీయతే తత్తస్మిన్నసత్ । యథా వేమాదిషు పట ఇతి ।

ఉచ్యతే, న అవయవిప్రతిషేధాత్ । ప్రతిషిద్ధస్తావదవయవీ ద్రవ్యాన్తరభూతస్తస్మాదనుపపన్నార్థమేతత్ । కిం చాన్యత్ ।

<< సర్వసమ్భవాభావాత్ >>

ఉపాదానసామాన్యాద్వేమాదివదర్థాన్తరం పటస్తన్తుభ్య ఇతి బ్రువతోఽర్థాన్తరత్వసామాన్యాత్తన్తువత్సర్వస్మాత్కారణాత్కార్యస్య సమ్భవః స్యాత్ । న త్వేవమస్తి । తస్మాత్సర్వసమ్భవాభావాదసమ్యగేతత్ । కించాన్యత్, జాతిభేదప్రసంగాదర్థాన్తరారమ్భప్రసఙ్గాచ్చ ఉపాదానసామాన్యాద్వేమాదివదర్థాన్తరం పటస్తన్తుభ్య ఇతి బ్రువతో యథా వేమాదిభ్యో భిన్నజాతీయో భిన్నదేశశ్చ, తథా తన్తుభ్యః పటః స్యాత్ యథా చావస్థితే పటే వేమాదయః పటాన్తరం కుర్వన్తి తథా హ్యవస్థితే పటే తన్తవోఽపి పటాన్తరమారభేరన్ । న చైతదిష్టమ్ । న తర్హ్యుపాదానసామాన్యాద్వేమాదివత్తన్తుభ్యః పటస్యార్థాన్తరత్వమ్ ।

యత్పునరేతదుక్తం యద్యదర్థముపాదీయతే న తత్ తత్రాస్తీతి, అత్ర బ్రూమః- అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? ఆధారాధేయభావానభ్యుపగమాత్ । అసకృదుక్తమస్మాభిర్న తన్తుషు పటో నామ కశ్చిదస్తి । కిం తర్హి తన్తవ ఏవ పటః । తత్తు సన్మార్గవిద్వేషాద్భవతా న గృహ్యతే । కిం చాన్యత్ । అనేకాన్తాత్ । ఉపేత్య వా బ్రూమః కథం తావత్తిలాస్తైలార్థముపాదీయన్తే, భవతి చాత్ర తైలమ్ । మృద్వీకా రసార్థముపాదీయతే, భవతి

చాస్యాం రసః । గోధుక్చ పయోఽర్థం గామాదత్తే, భవతి చ తస్యాం క్షీరమ్ । శాలికలాపశ్చ తణ్డులార్థముపాదీయతే, సన్తి చాత్ర తణ్డులా ఇత్యనైకాన్తికో హేతుః ।

ఆహ- ఆవరణోపలబ్ధేరయుక్తమ్ । తిలాదిష్వావరణం ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే । తత్ర్పతిబన్ధాత్తైలాదీనామగ్రహణమ్ । వ్యాపారశ్చ కర్తుస్తద్విగమార్థో న తు కార్యస్యావరణమస్తి । తస్మాద్విషమో దృష్టాన్తః ।

ఉచ్యతే న, మార్గాన్తరత్వాత్ । యద్యత్రాస్తి తత్ర తదర్థముపాదీయతే ఇతి పూర్వం భవతాఽతిసృష్టమ్ । ఇదానీం త్వవగమవిగమార్థం సతోఽప్యుపాదానమితి బ్రువతో మార్గాన్తరగమనం పూర్వవాదత్యాగోఽనైకాన్తికస్య చాపరిహార ఇతి । యత్పునరేతదుక్తం పరిణామాద్యుపపత్తేరదోష ఇతి తథా తదస్తు । యత్తూక్తం మార్గాన్తరానుపపత్తేరితి అత్ర బ్రూమః- ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? పరిణామధర్మానవబోధాత్ । సతో ధర్మాన్తరస్య నిరోధమసతశ్చోత్పత్తిం పరిణామమభిదధతో వ్యక్తమయముపాలమ్భః స్యాత్ । న త్వనయానుసృత్యా ప్రతిష్ఠామహే । కిం తర్హి సాధనానుగృహీతస్య ధర్మిణో ధర్మాన్తరస్యావిర్భావః పూర్వస్య చ తిరోభావః పరిణామః । న చావిర్భావతిరోభావావుత్పత్తినిరోధౌ । వ్యూహసంశ్లేషవ్యక్తిప్రచయాస్తు కిమసతో ధర్మా ఉత స్వతోఽసన్త ఇతి విచార్యమ్ । కిం చాతః । యది తావదసతో ధర్మాః యథా కస్యేతి వాచ్యమ్ । అథ స్వయమసన్తః పశ్చాద్భవన్తి తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అనర్థాన్తరత్వాత్ । సత్యర్థాన్తరభావే ప్రాగసన్తః పశ్చాదుపలభ్యమానాః సత్కార్యవాదం నిరాకుర్యుః । స చైషామర్థాన్తరభావో న ప్రసిద్ధః । తస్మాత్కిమత్రోపపన్నమ్ ? గ్రహణాగ్రహణవికల్పే చోక్తః పరిహారః । కిం చాన్యత్ । ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తివ్యాఘాతాత్ । ఉపేత్య వైషాముత్పత్తిం బ్రూమః- యది హి పరిణామవ్యూహసంశ్లేషవ్యక్తిప్రచయమాత్రం కార్యమిష్యతే యదుక్తం ద్రవ్యాణి ద్రవ్యాన్తరమారభన్త ఇతి తస్య వ్యాఘాతః । కస్మాత్ ? న హ్యేతే భావా ద్రవ్యాన్తరమ్ । తస్మాద్దినకరకిరణప్రతాపమూర్చ్ఛితస్యేవ దావాగ్న్యుపసర్పణదోషోనుతాపాయైవ భవతః ప్రతిపత్తిః ।

ఏతేనారమ్భోపరమోత్పత్త్యవిశేషప్రసఙ్గో జన్మసచ్ఛబ్దః ప్రత్యుక్తః । కథమ్ ? ఆత్మభూతం హి తన్తూనాం పటాఖ్యం వ్యూహస్థానీయం సన్నివేశవిశేషం యదా కారకాణి స్వేన స్వేన వ్యాపారేణావిష్కుర్వన్తి తదా క్రియతే ఉత్పద్యతే జాయత ఇత్యేవమాదిర్లోకస్య వ్యవహారః ప్రవర్తతే । యదా తు కారకాణి శక్త్యన్తరావిర్భావాత్సంస్థానాన్తరేణౌత్సుక్యవర్తితామవస్థాముపసంహరన్తి తదా ప్రాగుపలబ్ధం సంస్థానం వినాశశబ్దవాచ్యతాం ప్రతిపద్యతే । పరమార్థతస్తు న కస్యచిదుత్పాదోఽస్తి న వినాశః । యత్పునరేతదుక్తం జన్మశబ్దః ప్రాగభూతస్యార్థస్య భావోపక్రమమాహేతి తదపీచ్ఛామాత్రమ్ । కస్మాత్ ? వివాదాత్ । సదసద్విషయం జన్మేతి వివాదేఽనుపక్తే జన్మశబ్దః ప్రాగభూతస్య సద్భావమాచష్ట ఇతి బ్రువతోఽనుక్తసమమ్ । పురుషాదావదృష్టత్వాదసిద్ధిరితి చేత్ స్యాదేతత్ యది తర్హి క్రియతే ఉత్పద్యతే జాయత ఇత్యేషోర్థః సద్విషయః కల్ప్యతే,

ప్రధానపురుషయోరపి తత్రప్రసంగః, సదసదవిశేషాదితి । అతశ్చ వివాదావస్థమేవైతత్ప్రకరణమితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సంస్థానవిషయత్వాత్ । యదా భావః స్వతోఽనర్థాన్తరభూతం సంస్థానం భజతే తదైతే శబ్దాః ప్రవర్తన్త ఇత్యుక్తమ్ । దృష్టం చ లోకే తద్యథా ముష్టిగ్రన్థికుణ్డలాని కరోతి జనయత్యుత్పాదయతి, అభివ్యక్తాత్మసు చ మూలోదకాదిషు భవత్యుత్పన్నం జాతమితి । ఉభయపక్షప్రసిద్ధే తు శశవిషాణాదౌ నైతే శబ్దాః ప్రవర్తన్తే । తస్మాద్భవత ఏవానిష్టప్రసఙ్గ ఇతి । ఉక్తం చ

యద్యసత్త్వం ఘటాదీనాముత్పత్తౌ హేతురిష్యతే ।

శశశృఙ్గేఽపి తుల్యత్వాదుత్పత్తిస్తే ప్రసజ్యతే ॥

ఇతి సిద్ధం సత్కార్యమ్ ।

ఇతశ్చ సత్కార్యమ్ ।

<< శక్తస్య శక్యకరణాత్ >>

శక్యమిదమస్య, శక్తశ్చాయమస్యేత్యయం నియమః సతాం దృష్టః । తద్యథా చక్షుషో రూపస్య । అస్తి చాయం పటస్య వేమాదీనాం చ నియమః । తస్మాచ్చ సత్కార్యమ్ । సహకారివత్తన్నియమ ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ యథాపో బీజాఙ్కురస్యోత్పత్తౌ సమర్థా భవన్తి న కాష్ఠాదగ్నేర్వా । ఉభయం చ తత్తాసు చ విద్యతే । బీజాదపాం విచ్ఛిన్నత్వాత్ । యథా చ సూర్యః సూర్యకాన్తాదగ్నిముత్పాదయితుం సమర్థో న చన్ద్రకాన్తాచ్చ పానీయమ్ । ఉభయం తత్తత్ర న విద్యతే । తథా చ తత్త్వాదీనాం పటస్యైవ శక్తినియమః స్యాత్ । న చ పటస్య తన్తుషు సత్త్వం స్యాదితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సాధ్యత్వాత్ । అంకురాదయోఽపి కార్యమబాదీనామ్ । అతః సాధ్యమ్ । కిమఙ్కురోఽస్త్యథ నాస్త్యేవ । తథా సూర్యకాన్తేఽగ్నిః । తదర్థమేవ చాయం వివాదోఽనుషక్తః । యత్తూక్తమపాం విచ్ఛిన్నవాన్న తాస్వఙ్కురోఽస్తీతి తత్రాపి యాసామపాం బీజానుప్రవేశదఙ్కురభావేన విపరిణామస్తాభ్యస్తస్యానన్యత్వం సాధ్యమ్ । అతో న కించిదేతత్ । కిం చాన్యత్ । రూపవ్యవస్థానాచ్చ । తద్యథా విజ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వే సతి న రూపం దృష్టమితి నేదానీం తత్సామాన్యాత్ రూపమప్యరూపం భవతి । ఏవం పటకారణత్వాద్వేమాదయో న పట ఇతి నేదానీం తన్తవోప్యపటః । తస్మాద్యుక్తమేతచ్ఛక్తస్య శక్యకరణాత్సత్కార్యమ్ ।

<< కారణభావాచ్చ సత్కార్యమ్ ॥ ౯ ॥ >>

ఇహాసతి కార్యే కారణభావో నాస్తి । తద్యథా వన్ధ్యాయాః । అస్తి చేహ కారణభావస్తన్తుపటయోస్తస్మాత్సత్కార్యమ్ । కారణాన్తరాత్కార్యోత్పత్తిదర్శనాదన్యత్ర తద్బుద్ధిరితి చేత్ స్యాన్మతం ప్రాక్కారణాన్తరాత్కార్యాన్తరస్యాసత ఉత్పత్తిముపలభ్య పశ్చాత్కారణాన్తరే కారణబుద్ధిర్భవతీతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అనభ్యుపగమాత్ । అసతః కార్యస్యోత్పత్తిరేవ న సిద్ధా శశవిషాణాదిష్వసిద్ధత్వాత్ । కుతః పునస్తన్నిమిత్తాకారబుద్ధిః ? కారణభావాదితి చేత్ - స్యాదేతత్, అసత్త్వావిశేషేఽపి పటస్య కారణం సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తలక్షణమస్తి । తస్మాత్పట ఉచ్యతే, న శశవిషాణస్యేతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కుతః హేత్వభావాత్ । అసత్త్వావిశేషేఽపి పటస్య కారణమస్తి న శశవిషాణస్యేత్యత్ర హేతురనుక్తః । పురుషవదితి చేత్ స్యాదేతత్, యథా తుల్యత్వే సత్త్వే పటస్య కారణమస్తి న పురుషస్య, ఏవమసత్త్వే పటస్య సంస్థానం న శశవిషాణస్యేత్యేతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ఉక్తత్వాత్ । సంస్థానం కార్యం పటస్య । సంస్థానం న పురుషస్యేత్యుక్తం ప్రాక్ । సంస్థానవత్తద్విశేష ఇతి చేత్ స్యాన్మతం యథా సత్త్వావిశేషే పటః సంస్థానం న పురుష ఏవమసత్త్వావిశేషే పటః కార్యం న శశవిషాణమితి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సామాన్యవిశేషభావాత్ । సామాన్యస్య హి విశేషపరిగ్రహః సంస్థానమ్ । న త్వయమస్తి చేతనాశక్తౌ వికల్పః । తస్మాన్న పురుషః సంస్థానమ్ । అసతస్తు నిరాత్మకత్వాద్విశేషో దురుపపాదః । తదుపపత్తౌ వా సత్త్వప్రసంగ ఇతి । ఆహ చ-

నిరాత్మకత్వాదసతాం సర్వేషామవిశిష్టతా ।

విశేషణం చేద్భిన్నం తే సత్త్వమభ్యుపగమ్యతామ్ ॥

తస్మాద్యుక్తమేతత్కారణభావాచ్చ సత్కార్యమ్ । ఏవం తావద్వైశేషికమతేనాసత్కార్యవాదో న విమర్దసహః ।

బౌద్ధపక్షే తు భూయాన్దోషః । కథం తర్హి ద్రవ్యాన్తరం పటో నేష్యతే ? "తన్తుష్వేవ తథాస్థేషు పట ఇత్యాదిబుద్ధయః" ఇత్యేవమాదినా న్యాయేనావయవిప్రతిషేధాత్సంయోగోఽపి న సంయోగిభ్యస్తేషామర్థాన్తరమిష్టః । తత్రైతావతీ పరికల్పనా స్యాత్- యదుత తన్తుసంయోగో వా పటః, సంయోగకారణం వా ద్రవ్యాన్తరమ్ ? ఉభయం చ తేషాం నార్థాన్తరమ్ । అథోత్పత్తివినాశౌ కస్యాపీతి మాయాకారచేష్టితమ్ । తదపి చిత్రతరోఽయముపన్యాసః । కాణాదానాం తు ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తివినాశాభ్యుపగమాన్న తార్కికసదృశో విచారః । తస్మాత్పారమర్ష ఏవ పక్షో జ్యాయాన్ । యథా చాసత్కార్యం న సంభవతి తథా చశబ్దాత్సదసత్కార్యమపి ।

పరస్పరవిరోధాత్ నైవ సన్నాసదితి ఏకే । ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సత్త్వే హేత్వభిధానాన్నిశ్చితః ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్య సద్భావః ॥ ౯ ॥

కారికా ౧౦

ప్రకృతమిదానీం వక్ష్యామః । కిం చ ప్రకృతమ్ ? మహదాది తచ్చ కార్యం ప్రకృతివిరూపం సరూపం చేతి వచనాద్వైరూప్యమ్ ।

ఆహ- ప్రాక్సారూప్యగ్రహణం, సుఖప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్ । అధిగతసారూప్యస్య హి సుఖం వైరూప్యస్య ప్రతిపత్తిర్భవతీతి ప్రాక్సారూప్యగ్రహణం కర్తవ్యమ్ । యథా తన్త్రాన్తరీయాణాం సదనిత్యం ద్రవ్యవత్కార్యం కారణం సామాన్యవిశేషవదితి ద్రవ్యగుణకర్మణామవిశేషసామాన్యముక్త్వా ద్రవ్యాణి ద్రవ్యాన్తరమారభన్తే గుణాశ్చ గుణాన్తరమిత్యేవమాదిః విశేషోఽభిధీయతే ।

ఉచ్యతే- తదనుపపత్తిః । అవిశేషాత్ । యథైవాధిగతసారూప్యస్య లఘీయసీ వైరూప్యప్రతిపత్తిరేవమధిగతవైరూప్యస్య లఘీయసీ సారూప్యప్రతిపత్తిః । కస్మాత్ ? పరస్పరాపేక్షత్వాత్ । వైరూప్యాపేక్షం హి సారూప్యం, సారూప్యాపేక్షం చ వైరూప్యమితి ।

ఆహ- ఏవమపి వైరూప్యస్య ప్రాగభిధానే ప్రయోజనవచనమ్ । ద్వయోరవిశేషేఽన్యతరస్య ప్రాగభిధానే నియమహేతుర్వక్తవ్య ఇతి ।

ఉచ్యతే న, వైరూప్యస్య ప్రకరణానఙ్గభావాత్ । విచ్ఛిన్నం హి వైరూప్యమతస్తత్పూర్వమభిధాయ ప్రకరణాఙ్గం సారూప్యం సుఖమభిధాతుమిత్యేవమర్థమాచార్యేణైవం క్రియతే । కథం సారూప్యస్య ప్రకరణాఙ్గత్వమితి చేత్ త్రైగుణ్యాభిధానద్వారేణ గుణలక్షణోపదేశాత్ ।

తత్సిద్ధౌ చావివేక్యాదీనాం వ్యక్తసిద్ధేః, కారణగుణాత్మకత్వాచ్చ కార్యస్య ప్రధానే త్రైగుణ్యాదిప్రతిపత్తేః, కార్యకారణభావాసన్దేహాచ్చ ప్రధానాస్తిత్వప్రసిద్ధ్యపదేశాత్తత్సిద్ధౌ చ భోగ్యస్య భోక్త్రపేక్షత్వాత్ పురుషసిద్ధేరధిగతభోక్తృభోగ్యస్య తత్సంయోగస్య చ సుఖప్రతిపాద్యత్వాత్తాదర్థ్యాచ్చ తత్త్వభూతభావసర్గాణామ్ । తస్మాద్యుక్తమేతత్ప్రకరణాఙ్గత్వాత్సారూప్యం పశ్చాన్నిర్దిశ్యతే । తదసమ్బన్ధాదితరత్ప్రాగితి ।

ఆహ- యది తర్హి భవాన్ప్రాగ్వైరూప్యాభిధానం న్యాయ్యం మన్యతే తద్వక్తవ్యం కిం పునరిదం వైరూప్యమితి ।

ఉచ్యతే-

<< హేతుమదనిత్యమవ్యాపి సక్రియమనేకమాశ్రితం లిఙ్గమ్ ।

సావయవం పరతన్త్రం వ్యక్తం విపరీతమవ్యక్తమ్ ॥ ౧౦ ॥ >>

తత్ర హేతుః కారణమిత్యనర్థాన్తరమ్ । తదస్యాస్తీతి హేతుమత్ । నిత్యం ధ్రువమ్ । న నిత్యమనిత్యమ్ । వ్యాప్నోతీతి వ్యాపి । న వ్యాప్యవ్యాపి । అసర్వగతమిత్యర్థః । సహ క్రియయా సక్రియమ్ । అనేకం భిన్నమ్ । ఆశ్రితమాధేయమ్ । లిఙ్గం తల్లక్షణోపపన్నమ్ । అవయూాయన్త ఇత్యవయవాః । పృథగుపలభ్యన్త ఇత్యర్థః । సహావయవైః సావయవమ్ । పరతన్త్రమన్యాధీనమ్ । ఏతే హేతుమదాదయః పరతన్త్రాన్తా నిరపవాదాః వ్యక్తస్యాసాధారణా ప్రధానపురుషాభ్యాం ధర్మాః ।

ఆహ- హేతుమదిత్యవిశేషః సర్వత్ర సద్భావాత్ । వ్యక్తావ్యక్తపురుషాణాం హి సర్వేషాం హేతురస్తీతి అవిశేష ఏవాయం పఠితవ్యః ।

ఉచ్యతే న, కారకపరిగ్రహాత్ । యద్యపి వ్యక్తావ్యక్తపురుషాణామవిశిష్టం హేతుమత్త్వం తథాపి విశిష్టస్య కారకస్య హేతోః పరిగ్రహం కరిష్యామః । స చ వ్యక్తస్యైవ నాన్యస్యేతి నాయమవిశేషో భవిష్యతి ।

ఆహ- తదనుపపత్తిః, విశేషానుపాదానాత్ । హేతురితి సామాన్యశబ్దోఽయమ్ । సామాన్యశబ్దాశ్చ నార్థప్రకరణశబ్దాన్తరాభిసమ్బన్ధమన్తరేణ విశేషేఽవతిష్ఠన్త ఇతి విశేష ఉపాదేయః స్యాత్ । స తు నోపాదీయతే । తస్మాత్తే అవిశేషా ఏవేతి ।

ఉచ్యతే న, సర్వసమ్భవినోఽభిధానస్య ప్రకర్షార్థత్వాత్ । ఇహ యః సర్వసంభవీ ధర్మ ఏకవిషయ ఉపాదీయతే తస్మాత్ప్రకర్షో విజ్ఞాయతే । తద్యథా భోక్తా మాణవక ఇత్యుక్తే సర్వేషాం భోక్తృత్వస్య సంభవాదేవం విజ్ఞాయతే ప్రకర్షేణాయం భోక్తేతి, ఏవమిహాపి సర్వసమ్భవీత్యాహాచార్యో వ్యక్తం హేతుమదితి । తేన వయమస్మాత్ప్రకర్షం విజ్ఞాస్యామః । కశ్చ ప్రకర్షః ? కారకజ్ఞాపకయోరుభయోరపి సమ్భవే కారకస్యైవ గ్రహణమ్ । అనిత్యశబ్దసమ్బన్ధాద్వా । అథవాఽయమాచార్యో హేతుమదిత్యుక్త్వాఽనిత్యమితి పఠతి । శబ్దాన్తరాభిసమ్బన్ధాత్ । యోఽనిత్యసహచరో హేతుస్తస్యేహ గ్రహణం గమ్యతే । కశ్చానిత్యసహచరో హేతుః ? కారకః ।

ఆహ ఏవమప్యనుపపన్నమేతత్ । కస్మాత్ ? ఉభయత్ర తత్సంభవాత్ । ఉత్పాద్యవ్యఙ్గ్యయోర్హి వినాశం పటాదిషు దృష్టత్వాత్ అవ్యభిచారాత్తన్త్రాన్తరీయా మన్యన్తే । తస్య వా పరిహారో వక్తవ్యః । న వా వక్తవ్యో విశేషే స్థితిరస్తీతి ।

ఉచ్యతే న, ఏకాన్తవాదప్రసఙ్గాత్ । సర్వేణ హి వాదినాఽవశ్యం కించిన్నిత్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । అన్తతో వినాశేఽపి న కశ్చిదర్థః శబ్దబుద్ధిభ్యాం న వ్యజ్యతే । తథా సత్యేకాన్తవాదోఽయం స్యాత్ । స చ యుక్తిమద్భిర్నేష్యతే । తథా చ సంస్కృతమప్యేవం కల్ప్యమానే వినాశి స్యాత్ । తస్మాదుత్పాద్యవ్యఙ్గ్యయోర్వినాశం బ్రువతోఽతిసాహసమ్ ।

ఆహ- అనిత్యత్వానుపపత్తిః సత్కార్యవాదాభ్యుపగమాత్ । యద్యేవ హి నాసత ఉత్పత్తిరస్త్యేవం సతోఽపి వినాశేన న భవితవ్యమ్ । అథ సతోఽపి వినాశోఽభ్యుపగమ్యతే తేన ప్రలయకాలే వినష్టానాం తత్త్వాదీనాం ప్రశ్చాదసతాముత్పత్తిః సత్కార్యవాదం నిరాకుర్యాత్ । తస్మాదనిత్యం వ్యక్తమిత్యయుక్తమ్ ।

ఉచ్యతే- న, వ్యక్త్యపగమప్రతిజ్ఞానాత్ । సదా వయం సతోఽవినాశమాచక్షాణాః (న ?) సత్కార్యవాదం ప్రత్యాచక్షీమహి । కారణానాం తు యః పరస్పరం సంసర్గాత్ సంస్థానవిశేషపరిగ్రహస్తస్య విరోధిశక్త్యన్తరావిర్భావాద్వ్యక్తిస్తిరోధీయత ఇత్యేతద్ వినాశశబ్దేన వివక్షితమ్ । తథా చ వార్షగణాః పఠన్తి- "తదేతత్ త్రైలోక్యం వ్యక్తేరపైతి, న సత్త్వాదపేతమప్యస్తి వినాశప్రతి షేధాత్ । అసంసర్గాచ్చాస్య సౌక్ష్మ్యం సౌక్ష్మ్యాచ్చానుపలబ్ధిస్తస్మాద్వ్యక్త్యపగమో వినాశః । స తు ద్వివిధః- ఆ సర్గప్రలయాత్ తత్త్వానాం కిఞ్చిత్కాలాన్తరావస్థానాదితరేషామ్" ఇతి ।

ఆహ- అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? విప్రతిపత్తేః । సర్వమేవ క్షణికం బుద్ధిబోధ్యమాకాశనిరోధవర్జితమితి శాక్యపుత్రీయాః ప్రతిపన్నాః । తేషాం ప్రతి షేధో వక్తవ్యో వా న వక్తవ్యం ద్వివిధమనిత్యమితి । ఉచ్యతే- న, హేత్వనుపగమాత్ । ప్రతిక్షణముచ్ఛిద్యతే త్రైలోక్యమిత్యత్ర లిఙ్గమభియుక్తా అపి నోపలభామహే । తస్మాత్ నైతదస్మాకం బుద్ధావవతిష్ఠత ఇతి ।

ఆహ- అన్తే క్షయదర్శనాత్, ఇహ యస్యాన్తే క్షయస్తస్య క్షణికత్వం దృష్టమ్ । తద్యథా, ప్రదీపజ్వాలాబుద్ధిశబ్దానామ్ । అస్తి చాన్తే క్షయః సంస్కారాణాం తస్మాత్ క్షణికాః ఉచ్యన్తే । తదనుపపత్తిః, సాధ్యత్వాత్ । ఇహ తు సిద్ధేనాతిదేశో భవతి । తద్ యథా గవా గవయస్య । న తు ప్రదీపజ్వాలాబుద్ధిశబ్దానాం క్షణికత్వం ప్రసిద్ధమ్ । అతో న కిఞ్చిదేతత్ ।

ఆహ- నైతదప్రసిద్ధమ్ । కస్మాత్ ? వృద్ధ్యదర్శనాత్ । యది హి అవినష్టాయాం జ్వాలాయామిన్ధనాన్తరాలే జ్వాలాన్తరముత్పద్యేత వృద్ధిరపి స్యాత్, న తు దృశ్యతే । తస్మాదనవస్థితా ప్రదీపజ్వాలా । కిఞ్చాశ్రయాభావాత్ । యదాశ్రయా జ్వాలోత్పత్తిస్తదుత్పద్యమానైవాసౌ నిరుణద్ధీతి న యుక్తమస్యా వినాఽఽశ్రయేణావస్థాతుమ్ । ఉపయుక్తేన్ధనాయా అప్యవస్థానప్రసఙ్గాత్ । కిఞ్చావరణోపరిపాతేన ప్రభాభేదప్రసఙ్గాత్ । జ్వాలానామవస్థానమిచ్ఛత ఉపరిష్టాదావరణోపనిపాతాత్ ప్రభాయాస్తన్త్రోరివ ద్వైధీకరణం స్యాత్ । అనిష్టఞ్చైతత్ । తస్మాన్న దీపే జ్వాలానామవస్థితిరస్తీతి । ఏతేన శబ్దోఽపి ప్రత్యుక్తః । కథమ్ ? తస్యాపి యది వినాశో న స్యాత్, ద్రుతపవనామ్బుధారాభిఘాతాత్ ప్రతిక్షణమపూర్వశబ్దావిర్భావాత్ పూర్వశబ్దవినాశాచ్చ వృద్ధిః స్యాత్ । అదృష్టా చాసౌ । కిఞ్చ, ప్రత్యక్షత ఉపలబ్ధేః । పాణ్యుపఘాతజో హి శబ్ద ఉత్పత్తేరూర్ధ్వం న భవతీతి ప్రత్యక్షసిద్ధమ్ । అభివ్యక్తిరితి చేన్న, నియమాదర్శనాత్ । శబ్దానాం వాచ్యవక్తృభేదభిన్నానాం కారణనియమో దృష్టః । న చైతదస్తి సమానేన్ద్రియగ్రాహ్యాణామ్ । కిఞ్చ- పృథక్ శ్రుతేః । అభివ్యక్తికారణదేశాచ్చ పృథక్ శ్రూయతే శబ్దః । న చైతదభివ్యఙ్గ్యానాం ఘటాదీనాం దృష్టమితి । క్షణికబుద్ధేస్తు

ప్రాగేవోక్తా నాశహేతవః । తత్ర యదుక్తం సాధ్యత్వాత్ ప్రదీపజ్వాలాబుద్ధిశబ్దాదీనాం క్షణికత్వస్య న సంస్కారాః క్షణికా ఇత్యేతదయుక్తమ్ ।

ఉచ్యతే- యదుక్తం వృద్ధ్యదర్శనాదితి, అత్ర బ్రూమః- అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? విశేషప్రతిపత్తేః । క్షణికమిత్యుక్తపరిమాణోఽయం కాలనిర్దేశ ఆశ్రీయతే, వృద్ధ్యభావాదిభ్యశ్చ కదాచిద్వినాశమాత్రం ప్రతీయతే । స తు వినాశ ఏకక్షణమవస్థితానాం జ్వాలానాం భవతి న పునః క్షణద్వయమిత్యేతదప్రమాణకమాజ్ఞామాత్రఞ్చ గృహీతశిక్షాకః కః ప్రతిపత్తుముత్సహేత ? యత్తూక్తమావరణోపనిపాతాత్ ప్రభాభేదప్రసఙ్గ ఇతి, ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ఉభయథానుపపత్తేః । కిం తావద్యస్య ద్వైధీభావో దృష్టస్తదక్షణికమాహోస్విద్ యస్య న దృష్టస్తత్ క్షణికమితి । కిఞ్చాతః ? తద్యది తావదేవమభ్యుపగమ్యతే యస్య ద్వైధీభావస్తదక్షణికమితి తన్తోరక్షణికత్వప్రసఙ్గః । అథ మతం యస్య ద్వైధీకరణం న దృష్టం తత్ క్షణికమితి యథా కిమత్రోదాహరణమ్ । కుతః ? యస్మాత్ న హ్యనుదాహృతో వాదః । ఏతేన శబ్దవృద్ధిః ప్రత్యుక్తా । యత్పునరేతదుక్తం పాణ్యుపఘాతజశబ్దానవస్థానాదితి, తత్ర భవత్రైవోక్తం వ్యఙ్గ్యత్వాదితి । యత్తూక్తం నియమదర్శనాన్న వ్యఙ్గ్యః శబ్ద ఇతి తదయుక్తమ్, అనేకాన్తాత్ । యథా శుక్లకృష్ణౌ నియమతః శుక్లకృష్ణశబ్దాభ్యాం ప్రత్యాయ్యేతే, న చ తౌ తయోర్న వ్యఙ్గ్యౌ । ఏవం శబ్దస్యాపి వక్త్రవాదినియమః స్యాత్, న చావ్యఙ్గ్యః స్యాత్ । యదప్యుక్తం వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకయోర్దేశభేదానుపపత్తేర్న వ్యఙ్గ్యః శబ్ద ఇతి, తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? చక్షుర్వత్ తత్సిద్ధేః । తద్యథా- చక్షుషో రూపస్య చ దేశభేదేఽపి వ్యఙ్గ్యవ్యఞ్జకభావః, ఏవం శబ్దస్యాపి స్యాత్ । తస్మాన్న శబ్దోఽపి క్షణికః । బుద్ధేస్తు స్వాధికార ఏవ క్షణికత్వే హేతురితి కరణో (కారణమ్ ?) వక్ష్యామః । తత్ర యదుక్తమన్తే క్షయదర్శనాత్ ప్రదీపజ్వాలాబుద్ధిశబ్దవత్ క్షణికాః సంస్కారా ఇత్యేతదయుక్తమితి । ఆహ- ఇతస్తర్హి ప్రదీపాదీనామన్యేషాం చ భావానాం క్షణికత్వమ్ । కుతః ? అనవస్థానహేత్వభావాత్ । నష్టశ్చేదర్థోఽభ్యుపగమ్యతే నను ప్రాప్తమిదముత్పన్నమాత్రస్యాస్య వినాశవిఘ్నో నాస్తీతి కౌటస్థ్యం సర్వభావానాం ప్రాప్తమితి । ఉచ్యతే- న, కారణోపపత్తేః । అధికారో హి సర్వభూతానాం సంస్కారవశాదుత్పత్తిస్తదవస్థానమేవ తేషామలం స్థితయే । సతి వినశ్వరత్వే సంస్కారోపయోగే తు స్థిత్యపభ్రంశ ఇత్యతోఽస్తి కిఞ్చిత్కాలమవస్థానం భావానామ్ । న చ కౌటస్థ్యప్రసఙ్గః । కిఞ్చాన్యత్- సన్తతివినాశప్రసఙ్గాత్ । నంష్టుశ్చేదుత్పత్తిసమనన్తరం వినాశ ఇష్యతే, సన్తతిరప్యన్తే క్షయదర్శనాత్ నంక్ష్యతి । తస్యా అపి తథైవ వినాశః ప్రాప్తః । తతశ్చ తడిద్విలసితవత్క్షణదృష్టనష్టస్య త్రైలోక్యస్యాభావే సంసారోచ్ఛేదప్రసఙ్గః । తస్మాదయుక్తం నంష్టురుత్పత్తిసమకాలమేవ వినాశ ఇతి । కారణావస్థానాత్ న దోష ఇతి చేత్- స్యాన్మతమ్, అస్తి కారణం పూర్వోత్పన్నో భావ ఉత్తరస్యోత్పత్తౌ । స చాప్యుత్తరస్య, ఇత్యేవం సన్తతేరనుచ్ఛేదో విరోధిభావాన్తరసంసర్గాత్ తూభయతస్తథోత్పత్తేర్భ్రంశ ఇతి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? పూర్వహేతుత్యాగాత్ । ప్రాగుక్తం యేన నంష్టవ్యమసౌ మన్త్రౌషధప్రయోగైరపి క్షణాదూర్ధ్వం నావతిష్ఠతే । సామ్ప్రతం తు నంక్ష్యతి సన్తతిః

కారణవశాదేవ తిష్ఠతీతి సోఽయం పూర్వహేతుత్యాగః । వినాశహేత్వభావాత్ క్షణికత్వమితి చేత్, స్యాదేతత్ నాస్తి భావానాం వినాశహేతోరుపలమ్భ ఇతి । అతః స్వాభావికః ప్రధ్వంసః । తస్మాదుత్పత్తిసమకాలమసౌ కేన వార్యతే । ఇదమప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అనభ్యుపగమాత్ । కో హ్యేతదవమంస్యతి అహేతుకో వినాశః । కిం తర్హి ప్రాగేవోక్తమర్థవశాద్భావానాం స్థితిస్తదవ....విరోధిద్రవ్యాన్తరసమ్బన్ధేనాధ్యాత్మికాదినా భవతీతి । వినాశస్య వినాశప్రసఙ్గాదయుక్తమితి చేత్, యది తర్హ్యభావోఽపి హేతుమాన్ పరికల్ప్యతే; ప్రాప్తమస్యాపి ఘటవద్ వినాశిత్వమ్ । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాదహేతుకో వినాశ ఇత్యేతదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? వ్యక్త్యపగమప్రతిజ్ఞానాత్ । భావవినాశినం ప్రతి సత్యమేవాయముపాలమ్భః స్యాత్ । వ్యక్త్యపగమస్తు నో వినాశః । స తు హేతుమత్త్వేన కథం విరోత్స్యత ఇతి । తస్మాన్న వినాశహేత్వభావాత్ క్షణికం సంస్కృతమితి । ఇతశ్చ న క్షణికమ్ । కస్మాత్ ? అగ్రహణప్రసఙ్గాత్ । ఇహాసతోఽగ్రహణం దృష్టమ్ । తద్యథా ద్వితీయస్య శిరసః । క్షణాదూర్ధ్వం చ తే ఘటాదయో న భవన్తి । తస్మాత్తేషామప్యగ్రహణప్రసఙ్గః । తత్సదృశోత్పత్తేరదోష ఇతి చేత్ స్యాదేతత్ - ఉత్పత్తిసమకాలం నిరోధేఽపి ఘటస్యాన్యస్య తాదృశస్యోత్పత్తిర్భవతి, తన్నిరోధేఽన్యస్యేత్యేవమవిచ్ఛేదేన గ్రహణం భవతి, జ్వాలానదీస్రోతోఽనుసన్ధానవదితి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కుతః ? కారణాభావాత్ । స్యాదేతదేవం యది తదానీం సదృశోత్పత్తౌ కారణం స్యాత్ । న తు తదస్తి, ప్రాగేవ నిరోధాత్ । తస్మాదసదేతత్ । పూర్వోత్పన్నస్య కారణభావాత్తత్సిద్ధిరితి చేన్న, ఉపాదానాత్ తన్నిష్పత్తిప్రసిద్ధేః । ఇహోపాదానాన్మృత్పిణ్డకసంజ్ఞకాల్లోకే ఘటనిష్పత్తిః ప్రసిద్ధా । న చ తదానిమస్తి మృత్పిణ్డః । కిఞ్చ క్రమనుపలబ్ధేః । ఇహ శిబికాదీనామనుక్రమేణ ఘటోత్పత్తిరుపలభ్యతే । న చానుక్రమోఽస్తి । కిఞ్చ కారకసామగ్ర్యాభవాత్ । ఇహ కుమ్భకారదణ్డచక్రసూత్రోపలసామగ్ర్యాద్ ఘటనిష్పత్తిః ప్రసిద్ధా । న చాస్త్యేషాం తత్ర సమ్భవః । కిఞ్చ తదుత్పాద్యాన్తరోత్పాద్యస్యానిష్పత్తేః । ఇహ ఘటాద్ ఘటే నిర్వృత్తిర్న ప్రసిద్ధా లోకే । న చాప్రసిద్ధోఽస్తి దృష్టాన్తః । బుద్ధిశబ్దవదితి చేత్ స్యాదేతత్ యథా బుద్ధిర్బుద్ధ్యన్తరం సదృశం సూతే, శబ్దశ్చ శబ్దాన్తరమేవం ఘటాద్ఘటనిష్పత్తిర్భవతి ఇతి । ఏతదప్యసత్ । కస్మాత్ ? సిద్ధం హి బుద్ధేర్బుద్ధ్యన్తరం శబ్దాచ్చ శబ్దాన్తరం జాయత ఇత్యేతదప్యస్మాకం ప్రసిద్ధమ్ । తస్మాత్ప్రలాపమాత్రమేతత్ । తత్ర యదుక్తం సదృశోత్పత్తేః సోఽయమితి గ్రహణమవిచ్ఛిన్నం క్షణికత్వేఽపి భావానామిత్యేతదయుక్తమ్ । కిఞ్చాన్యత్ । కార్యోత్పత్తికాలే కారణనివృత్తేః । యదా న కారణమస్తి న తదా కార్యముత్పద్యతే ద్వయోర్ఘటయోర్యుగపదుపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్ । యదా తు కార్యముత్పద్యతే తదా కారణం నిరుద్ధమితి నిర్బీజః ప్రదుర్భావః ప్రాప్నోతి । అనిష్టం చైతత్, సతతోత్పత్తిప్రసంగాత్ । అనుత్పన్నే హేతుసామర్థ్యాదదోష ఇతి చేత్ స్యాత్తదనుత్పన్నే కార్యే కారణేన ప్రయోజనమ్ । ఉత్పన్నే తద్వ్యాపారానర్థక్యాత్ । అస్తి చానుత్పన్నే కార్యే కారణమ్ । అతో న నిర్బీజః ప్రాదుర్భావ ఇతి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అభావేఽపి తదుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ । అంగ తావత్ అణుశో విభజ్యతామగ్నౌ వా క్షిప్యన్తామ్, తన్తవస్తదాపి ప్రసిద్ధవినాశానామభూవన్నితి

శక్యముపదేష్టుం, యది తేభ్యః పట ఉత్పద్యతే । తస్మాద్భ్రాన్తిరియమ్ । యుగపత్కార్యకారణయోరుత్పత్తినిరోధౌ తులానతోన్నతవదితి చేత్ స్యాదేతద్యథా నామోన్నామౌ తులాన్తర్యా (?) యౌగపద్యేన భవత ఏవముత్పత్తివినాశౌ కార్యకారణయోరితి । తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? కార్యకారణభావాదర్శనాత్ । కిమిదముదకే నిమజ్జద్భిః ఫేనమవలమ్బ్యతే ? తుల్యా తస్య హ్యేకస్యావనతిరవస్థా తద్ ద్వితీయస్యోన్నతయే హేతుర్భవతి, భవతః కారణవినాశః కార్యోత్పత్తిశ్చ యౌగపద్యేన భవతః । న చ తయోర్హేతుమద్భావః శక్యః కల్పయితుమ్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ । విశేషగ్రహణాత్ క్షణికత్వసిద్ధిరితి చేత్ స్యాన్మతమ్- యద్యుత్పన్నమాత్రోపరతిర్నాస్తి భావానాం, కింకయుతః శరీరాదీనాం ప్రాణాపానశ్రమరూపాదికృతోఽభ్రాశ్మప్రభృతీనాం చ శీతోష్ణస్పర్శకృతో భేదః ? ఘణ్టాదీనాం చాశబ్దకానాం పశ్చాచ్ఛబ్దవతాం గ్రహణమ్, తస్మాదనిషిద్ధః క్షణభఙ్గ ఇత్యేతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ఉక్తత్వాత్ । ఉక్తమత్రోత్తరం కారణాభావేఽనుత్పత్తిప్రసఙ్గాఏదితి । కిఞ్చ సంస్థానాన్తరానుపలధేః । న హ్యత్ర పూర్వసంశానవిపరీతం సంస్థానాన్తరం గృహ్ణీమహే । తస్మాదవిశిష్టాస్త ఇత్యేవమవగమ్యతామ్ । విశేషగ్రహణన్త్వవస్త్వన్తరానుగ్రహే శక్త్యన్తరావిర్భావాత్ । ఉఉక్తం చ- "వ్యక్తేరపగమోఽభీష్టః పూర్వసంస్థానహానితః । తదభావాదసిధోఽస్య విశే.... (Here in the Ms, a considerable portion is left bland and it is apparent that discussion on the karikas XI and XII has been left out)

కారికా ౧౩

<< సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమిష్టముపష్టమ్భకం చలం చ రజః ।

గురు వరణకమేవ తమః >>

ఏవశబ్దః ప్రత్యేకం పరిశమాప్యతే । సత్త్వం లఘు ప్రకాపకమేవేష్టమ్ । యత్ కించిత్కార్యకరణే లఘు ప్రకాశం చ తత్సత్త్వరూపమితి ప్రత్యవగన్తవ్యమ్ । తత్ర కార్యస్య తావదుధ్గమహేతుర్ధర్మో లఘుత్వమ్, కరణస్య వృత్తిపటుత్వహేతుః । ప్రకాశస్తు పృథివీధర్మస్య చ్ఛాయాలక్షణస్య తమసస్తిరస్కారేణ ద్రవ్యాన్తరప్రకాశనమ్ । కరణస్యాపి గ్రహణం సఙ్కల్పాభిమానాధ్యవసాయవిషయేషు యథాస్వం ప్రవర్తమానమ్ ।

ఉపష్టమ్భకం చలమేవ రజః । యః కశ్చిదుపస్తమ్భశ్చలతా చోపలభ్యతే తద్రజోరూపమిత్యవగన్తవ్యమ్ । తత్రోపస్తమ్భః ప్రయత్నః, చలతా క్రియా । సా చ ద్వివిధా,

పరిణామలక్షణా ప్రస్పన్దలక్షణా చ । తత్ర పరిణామలక్షణయా సహకారిభావాన్తరానుగృహీతస్య ధర్మిణః పూర్వధర్మాత్ప్రచ్యుతిః । ప్రస్పన్దలక్షణా ప్రాణాదయః కర్మేన్ద్రియవృత్తయశ్చ వచనాద్యాః । బాహ్యానాం ద్రవ్యాణాముత్పతననిపతనభ్రమణాదీని ।

గురు వరణకమేవ తమః । యత్కించిద్ గౌరవం వరణం చోపలభ్యతే తత్తమోరూపమితి ప్రత్యవగన్తవ్యమ్ । తత్ర గురుత్వం కార్యస్యాధోగమనహేతుర్ధర్మః కరణస్య వృత్తిమన్దతా । వరణమపి కార్యగతం చ ద్రవ్యాన్తరతిరోధానమ్ । కరణగతా చాశుద్ధిః ప్రకాశప్రతిద్వన్ద్విభూతా । ఇత్యేష సత్త్వాదీనామవ్యతికరేణ స్వభావోపలమ్భో యత ఏషాం నానాత్వమవసీయతే ।

యత్పునరేతదుక్తం స్త్రీక్షత్రమేఘేషు స్వభావవ్యతికరోపలమ్భాదేకో గుణస్త్రిరూపః, సర్వే వా సర్వరూపా, రూపాన్తరస్య వా సత ఉత్పత్తిరితి అత్ర బ్రూమః న, గుణభూతస్య భక్తిత ఉపకారాత్ప్రధానరూపోపపత్తేః । ఇహ గుణభూతస్య భక్తితః ప్రధానోపకారిత్వే సతి భక్తితస్తద్రూపోపపత్తిర్దృష్టా । తద్యథా క్షీరాదేః । తద్ధి ముఖాదిషు దృష్టప్రతిలబ్ధప్రవృత్తిః పిత్తస్య స్వేన రూపేణాఙ్గభావం గచ్ఛంస్తస్యోపకారాత్తిక్తం సంపద్యతే । న చ తథా సదేవ । సత్త్వమపి స్త్రైణగుణభూతం సపత్నీరజసః స్వేన రూపేణాఙ్గభావం గచ్ఛంస్తస్యోపకారాద్దుఃఖం సంపద్యతే । తమసో మోహః । ఏవం క్షాత్రం రజః ఆర్యదారలక్షణస్య సత్త్వస్య దస్యులక్షణస్య చ తమసః । ఏవం మేధ్యం తమః కార్షికే సత్త్వస్య ప్రోషితదయితాయాశ్చ రజసః । తస్మాన్నాస్తి గుణానాం స్వాభావవ్యతికరః । కిం చాన్యత్ । అగుణభూతానాం స్వభావగ్రహణాత్ । యదా చైతేఽఙ్గభావమపగచ్ఛన్తో మధ్యస్థాస్తుల్యసంస్కారాశ్చ ప్రతిపద్యన్తే తదా స్వరూపేణైవ । తస్మాదసంకీర్ణం గుణరూపమ్ ।

ఆహ- న, సన్దేహాత్ । ఉభయథా హి రూపాన్తరగ్రహణం క్షీరాదిషు దృష్టమ్ । తాద్రూప్యాత్తైశ్చ విపరిణతానాం గుణభావాచ్చ । యథోక్తం తత్ర కథమిదమేకాన్తేన నిశ్చీయన్తే గుణభావాత్సత్త్వాదీనాం రూపాన్తరగ్రహణం న పునస్తాద్రూప్యాదేవేతి ?

ఉచ్యతే- గ్రహణవికల్పోపలమ్భాత్ । యది స్త్రైణం సత్త్వం తాద్రూప్యాదేవ సపత్న్యా తేన గృహ్యతే తేన భర్తురపి తథా గ్రహణప్రసంగో మధ్యస్థానాం తుల్యసంస్కారాణాం చ । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాద్ భాక్తోఽయం గుణవికల్పోపలమ్భః । కిం చాన్యత్ । ఉత్తరకాలం స్వరూపగ్రహణాన్నివృత్తానుశయాభిశ్చైకార్థతాముపగతాభిః సపత్నీభిః స్వేనైవ రూపేణ స్త్రైణస్య సత్త్వస్య గ్రహణముపలభ్యతే । స్వగృహసమవస్థితైశ్చార్యదారైః క్షత్రియాణామ్ । నిష్పన్నశస్యైశ్చ కృషీవలైర్మేఘానామ్ । తస్మాద్భాక్తోఽయం గ్రహణవికల్పోపలమ్భః । తస్మాద్యుక్తమేతత్ అన్యోఽన్యజననవృత్తయో గుణాః, న చ సంకీర్ణస్వభావా ఇతి ।

యత్పునరేతదుక్తమ్ అన్యోన్యమిథునత్వానుపపత్తిః, సత్త్వస్యేతరవిరోధాత్, ఇత్యత్ర బ్రూమః - అస్తి చాయం విరోధో గుణానాం

<< ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః ॥ ౧౩ ॥ >>

కిముత్పద్యత ఇతి వాక్యశేషః । తద్యథా వర్తిజ్యోతి స్తైలానాం పరస్పరవిరోధేఽపి ప్రదీపకరణైకకార్యసాధనభావోపగతానాం వృత్తయ ఏకత్ర సంమూర్చ్ఛితాః సహభావః ప్రకృష్టమపి కాలమనుభవన్తి ఏవం సత్త్వరజస్తమసాం సతి విరోధే మహదాద్యేకకార్యసాధనభావోపగతానాం వృత్తయ ఏకత్ర మూర్చ్ఛితాః సహ భవన్తీతి ।

యుక్త్యభావాదసిద్ధిరితి చేత్ స్యాన్మతమ్ - కా పునరత్ర యుక్తిర్యేన విరోధినామేకకార్యతా భవతీతి ?

ఉచ్యతే- గుణప్రధానభావాత్ । గుణభూతో హి ప్రతియోగీ ప్రధానభూతేన తదుపకరకత్వాన్న విరుధ్యత ఇతి సంసర్గేణ వర్తి_తుముత్సహతే । తుల్యబలయోస్తు ద్వయోః సత్యమేవ సహావస్థానస్య నాస్తి సమ్భవః । తథా చ భగవాన్ వార్షగణ్యః పఠతి రూపాతిశయా వృత్త్యతిశయాశ్చ విరుధ్యన్తే । సామాన్యాని త్వతిశయైః సహ వర్తన్తే । తద్యథా జలాగ్నీ పచనీయస్వేదనీయేషు కార్యేషు, ఛాయాతపౌ చ సూక్ష్మరూపప్రకాశనే, శీతోష్ణే చ ప్రజావస్థితౌ । ఏవం తత్సిద్ధః ప్రదీపవత్సత్త్వరజస్తమసాం విరోధేఽపి సహభావః ।

ఆహ, యదుక్తం లఘ్వాదిభావస్వభావభేదాద్ గుణనానాత్వమిత్యత్ర బ్రూమః

భిన్నా లక్షణభేదాశ్చేన్మిథః సత్త్వాదయో గుణాః ।

తర్హి లక్షణయుక్తత్వాత్షడ్గుణాః ప్రాప్నువన్తి తే ॥

యది లఘ్వాదిలక్షణభేదాత్సత్త్వాదీనాం నానాత్వం మిథోఽభ్యుపగమ్యతే తేన లఘుత్వప్రకాశత్వయోరపి భేదోఽస్తి గుణద్వయప్రసంగః । ఏవముపస్తమ్భచలతాభ్యాం గౌరవవరణాభ్యాం చ ద్వయం ద్వయమితి షడ్గుణాః ప్రాప్నువన్తి । అథ మతం లఘుత్వప్రకాశయోరభేద ఇతి పృథగనభిధానం ప్రాప్తమ్ । తదభేదే వా గ్రహణభేదమనిచ్ఛతః ప్రాప్తో లఘుత్వాదిభేదేఽపి గుణాభేదస్తథా చైకో గుణ ఇతి ప్రాప్తమ్ । యత్పునరేతదుక్తం గుణభూతస్య భక్తిత ఉపకారాత్ప్రధానరూపాపత్తిరితి,

అఙ్గభావం వ్రజత్సత్త్వం దుఃఖం సమ్పద్యతే యది ।

వైరూప్యస్యోపసంహారాత్పూర్వదోషానివర్తనమ్ ॥

యది హి రజసోఽఙ్గభావముపగచ్ఛత్సత్త్వముపకారాత్తద్రూపం భవతి తేన ప్రతిజ్ఞాతస్య రూపాన్తరస్యోపసంహారాత్త్రైరూప్యం గుణానామేకైకస్య ప్రాప్తమ్ రూపాన్తరస్య వా సత ఉత్పత్తిః । తస్మాత్పూర్వదోషాపరిహారాత్ప్రతిజ్ఞామాత్రమేవాయం సమాధిః । యదప్యుక్తం అగుణభూతానాం స్వభావగ్రహణాదితి ।

అఙ్గభావానపేక్షం తు గ్రహణం నాస్త్యృషేరపి ।

పరమర్షేరపి గుణానాం కార్యమేవ ప్రత్యక్షం న శక్తిమాత్రేణావస్థానమసంవేద్యత్వాత్ । తత్ర చాఙాఙ్గిభావగమనమనివార్యమ్ । తస్మాద్దోషమనిచ్ఛతా గుణా పరిత్యాజ్యాః । నాస్తి వా సుదూరమపి గత్వా తత్సంకరదోషపరిహారః ।

ఉచ్యతే- యత్తావదుక్తం లక్షణభేదాద్ గుణనానాత్వవాదినో లక్షణద్వయయోగాదేకైకస్య గుణషట్త్వప్రసంగ ఇతి తన్న । కస్మాత్ ? ద్వయోర్గుణప్రధానభావానుపపత్తేః । ఇహార్థాన్తరస్యార్థాన్తరేణ గుణప్రధానభావో భవతి । యథా స్త్రీక్షత్రమేఘేషు వ్యాఖ్యాతమ్ । న చ లఘుత్వప్రకాశయోరుపస్తమ్భచలనయోర్గౌరవవరణయోశ్చ మిథో గుణప్రధానభావోఽస్తి, తదనర్థాన్తరం ధర్మాస్త ఇతి నాస్తి షట్త్వప్రసంగ ఇతి । కిం చ అప్రసిద్ధత్వాత్ । న హ్యేతత్క్వచిత్ప్రసిద్ధమ్ యథా యావన్తో ధర్మాస్తావన్తో ధర్మిణ ఇతి । న చాప్రసిద్ధేన వ్యవహారః । కించ పృథక్త్వైకాన్తప్రసఙ్గాత్ । లక్షణభేదాన్నానాత్వప్రతిజ్ఞస్య సర్వార్థానాం స్వసామాన్యలక్షణయోగాత్స్వతోఽర్థాన్తరమితి పృథక్త్వైకాన్తప్రసంగః । అథైతదనిష్టం న తర్హి వక్తవ్యం లక్షణభేదాద్ గుణానాం షట్త్వమితి । యత్పునరేతదుక్తం అఙ్గభూతస్య ప్రధానరూపాపత్తేః పూర్వదోషానివృత్తిరితి తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? భక్త్యభిధానాత్ । అసకృదధీతమస్మాభిర్భాక్తోఽయం గుణానాం గ్రహణవికల్ప ఇతి । న చ భక్తిః పరమార్థ ఇత్యస్థానే యత్నః । యత్పునరేతదుక్తం అగుణభూతానాం సత్త్వాదీనామృషేరప్యవిషయత్వమితి సత్యమేతత్ । యత్తూక్తం కార్యస్య విషయభూతత్వాదఙ్గాఙ్గిభావగమనం గుణానాం సకలసత్కార్యమపేక్షతే । తథా స్త్రీక్షత్రమేఘాః ప్రకృతాస్తేష్వఙ్గభావమగచ్ఛత ఇతి విజ్ఞాయత ఇతి । సామాన్యశబ్దానాం హి ప్రకరణాద్విశేషేఽవస్థానం భవతి । తద్యథా భోజనకాలే సైన్ధవమానయేత్యుక్తే లవణే సంప్రతిపత్తిర్నాశ్వాదిషు । తస్మాత్ప్రకరణమనపేక్ష్య మహతి తన్త్రే దోషాభిధానం బాలవాక్యస్థానీయమ్ । ఏవం గుణలక్షణోపదేశాత్సిద్ధం త్రైగుణ్యమ్ ॥ ౧౩ ॥

కారికా ౧౪

ఆహ- అవివేక్యాదిరిదానీం గణః కథం ప్రతిపత్తవ్య ఇతి ?

ఉచ్యతే-

<< అవివేక్యాదిః సిద్ధ స్త్రైగుణ్యాత్ >>

యత్త్రిగుణం తదవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మీతి (కాం ౧౧) । కథమవగమ్యత ఇతి చేత్

<< తద్విపర్యయాభావాత్ । >>

యస్మాద్గుణవిపర్యయః క్షేత్రజ్ఞః । తత్ర విషయత్వమచేతనత్వం ప్రసవధర్మిత్వం చ న భవతీతి పురస్తాత్ప్రతిపాదయిష్యామః । తస్మాత్పరిశేషతో వ్యక్తే ఏతేషాం ధర్మాణామవిరోధః ।

ఆహ, తథా ప్రధానమితి ప్రాగుక్తం (కం ౧౧) భవతా । తదిదానీం కథం ప్రతిపత్తవ్యమ్ ప్రధానమపి త్రిగుణాదియుక్తమితి ?

ఉచ్యతే

<< కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమ్ ॥ ౧౪ ॥ >>

ఇహ కారణగుణాత్మకం కార్యం దృష్టం పటాది । వ్యక్తే చ త్రైగుణ్యాద్యుపలభ్యతే । తస్మాత్కారణమప్యస్య తథాజాతీయకమితి శక్యమనుమాతుమ్ । సిద్ధాన్తమాత్రోపదర్శనమేతదాచార్యః కరోతి । న్యాయం తు యథోక్తేషు ప్రదేశేషూపపాదయిష్యామః ॥ ౧౪ ॥

కారికా ౧౫

ఆహ, కార్యధర్మస్య కారణోపలబ్ధౌ హేతుమదాదిప్రసంగః, అవిశేషాత్ । యది కార్యే దృష్టస్య ధర్మస్య కారణే సద్భావోఽభ్యుపగమ్యతే ప్రాప్తౌ హేతుమదాదీనామపి ధర్మాణాం

కార్యదృష్టత్వాత్త్ప్రధానే ప్రసంగః । అథ కార్యోపలబ్ధౌ తుల్యాయాం హేతుమదాదయో నేష్యన్తే న తర్హీతరేషామపి కారణావస్థితిరస్తీతి ।

ఉచ్యతే న, స్వరూపవిరోధిత్వే తదపవాదవిజ్ఞానాత్ । కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యేత్యనేన లింగేన హేతుమదాదయోఽపి కారణే ప్రసజ్యన్తే । తేషాం తు కార్యకారణరూపవిరోధిత్వాదపవాదో విజ్ఞాయతే । కథమ్ ? యది తావద్ధేతుమదాదయో వ్యక్తే దృష్టత్వాత్త్ప్రధానే వ్యజ్యన్తే, కృతకత్వాత్కార్యమేవ తన్న కారణమితి ప్రాప్తమ్ । అనిత్యత్వాచ్చ స్వయముచ్ఛిద్యమానమననుగ్రాహకమవ్యాపిత్వాదిభిశ్చానన్తవికారోత్పాదనశక్తిహీనమ్ । అహేతుమదాదయః ప్రధానేఽభ్యుపగమాద్వ్యక్తేరపి ప్రాప్యన్తే తాదృశాః కారణాసమ్భవాత్కార్యమేవ తన్న భవతీతి ప్రాప్తమ్ । అవివేక్యాదయస్తూభయత్రాపి భవన్తో నేతరేతరస్వరూపవిరోధినః । తస్మాత్కార్యకారణభావాభ్యుపగమాద్ధేతుమదాద్యపవాదః, ఇతరేషాం చ కారణసద్భావః సిద్ధః ।

యదుక్తం కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమితి తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? వ్యక్తావ్యక్తయోః కార్యకారణభావాప్రసిద్ధేః । సిద్ధే హి వ్యక్తావ్యక్తయోః కారణత్వే ఏతదేవం స్యాత్ । తత్త్వసిద్ధమ్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

విశేషానభిధానాదుభయసామ్యమితి చేత్ స్యాన్మతమ్, యథా భవానాహ వ్యక్తావ్యక్తయోః కార్యకారణభావోఽప్రసిద్ధః, ఏవం వయం వక్ష్యామః- తయోః కార్యకారణభావాప్రసిద్ధిరప్యసిద్ధా । న చ క్వచిద్విశేషోఽస్త్యుభయసామ్యం భవిష్యతీతి । తచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సద్భావాసిద్ధేః । సత్యమ్, అనభిధీయమానే విశేషే స్యాదుభయసామ్యమ్ । అవ్యక్తస్య తు సద్భావ ఏవాసిద్ధ ఇత్యయం విశేషః । తస్మాదయుక్తమేతదపీతి ।

కార్యస్య కారణపూర్వకత్వాద్వ్యక్తస్య చ కార్యత్వాదవ్యక్తసద్భావే ప్రతిపత్తిరితి చేత్ స్యాదేతత్ । కార్యం కారణపూర్వకం దృష్టమ్ । ఘటాదికార్యం చేదవ్యక్తం ప్రమితత్వాత్తస్మాదిదమపి కారణపూర్వకం భవితుమర్హతి । యచ్చ తస్య కారణం తదవ్యక్తమితి । తచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనేకాన్తాత్ । ఇహాకస్మికీ చ కార్యస్యోత్పత్తిర్దృష్టా । తద్యథేన్ద్రధనుషః । అసతశ్చ భ్రాన్తిమాత్రాత్ । తద్యథా మాయాస్వప్నేన్ద్రజాలమృగతృష్ణికాలాతచక్రగన్ధర్వనగరాణామ్ । సతశ్చ కారణాత్ । తద్యథా మృదాదిభ్యో ఘటాదీనామ్ । కార్యం చేదవ్యక్తమతః సంశయః కిమిన్ద్రధనుర్వదకస్మాదస్య ప్రాదుర్భావోఽథ మాయాదివదసతోఽథ కారణాత్సతో ఘటవదితి ?

ఉచ్యతే- నాకస్మికమసత్పూర్వం వ్యక్తమ్ । కస్మాత్ ?

<< భేదానాం పరిమాణాత్ >>

యత్పరిమితం తస్య సత ఉత్పత్తిర్దృష్టా । తద్యథా మూలాఙ్కురపర్ణనాలదణ్డవుసతుషశూకపుష్పక్షీరతణ్డులకణానామ్ । పరిమితా మహదహంకారేన్ద్రియతన్మాత్రమహాభూతలక్షణభేదాః । తస్మాత్సత్కారణపూర్వకాః । యదేషాం కారణం తదవ్యక్తమ్ ।

॥ ఇతి యుక్తిదీపికాయాం సాంఖ్యసప్తతిపద్ధతౌ తృతీయమాహ్నికం ప్రథమం చ ప్రకరణం సమాప్తమ్ ॥

ఆహ- కస్మాదస్త్వవ్యక్తమ్ ? అసద్భేదానామపి పరిమాణదర్శనాత్ । అనేకాన్త ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, అస్తి హి మాయాస్వప్నేన్ద్రజాలానువిధాయినామపి భేదానాం పరిమాణమితి । తస్మాదనైకాన్తికో హేతురితి ।

తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? న హి తేషాం నియమోఽస్తి, ఏతావద్భిరేవోత్పత్తవ్యం నాన్యైరితి । మహదాదయస్తు ప్రలయకాలే తిరోభూతాస్తావన్త ఏవోత్పద్యన్తే ।

ఆహ, పరిమాణానవస్థానం కాలద్వయానుపలబ్ధేః । సత్యం, సామ్ప్రతే కాలే మహదాదయో యుక్తపరిమాణాః ప్రత్యక్షానుమానోపలబ్ధేః । అతీతానాగతయోస్తు కాలయోర్నాస్తి ప్రసిద్ధిః । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

ఉచ్యతే న, విపర్యయే ప్రమాణానుపలబ్ధేః । ఇదానీమేతావన్తో భేదా ఇత్యేతచ్ఛక్యమనుమాతుమ్ అతీతానాగతయోస్తు కాలయోర్నాస్తి ప్రసిద్ధిః । తస్మాన్న భేదానవస్థాప్రసంగః ।

ఆహ, భేదాభేదానవస్థానాత్ । మహదాదీనాం యే భేదా దేవమనుష్యతిర్యఙ్చో ఘటాదయశ్చ తేషామశక్యం పరిమాణం పరిచ్ఛేత్తుమ్ । సామాన్యేఽన్తర్భావాదయుక్తమితి చేత్ స్యాన్మతమ్, అస్తి శరీరాణాం మహాభూతసామాన్యం ఘటాదీనాం చ పృథివీసామాన్యం, తత్పరిమాణాదేతేఽపి పరిమితా ఇతి । తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అభావాత్ । నహి వః సామాన్యం ద్రవ్యాదర్థాన్తరభూతమస్తి । సారూప్యమాత్రే సామాన్యపరికల్పనాత్ ।

ఉచ్యతే న, తత్త్వాన్తరానుపపత్తేః । తత్త్వభేదేన పరిమితా భేదా ఇత్యేతద్వివక్షితం యథోక్తమస్మాభిరుక్తం చ యద్యస్తి తత్త్వాన్తరముచ్యతామ్ । యత్పునరేతదుక్తం సామాన్యస్యార్థాన్తరభూతస్య భవత్పక్షేఽనుపపత్తిరితి సత్యమేతత్ । తథావిధేనాపి తు తేన సంవ్యవహారో న ప్రతిషిధ్యతే ఇతి వక్ష్యామః । తస్మాత్సిద్ధం భేదానాం పరిమాణాదస్త్యవ్యక్తమ్ ।

కిం చాన్యత్ ।

<< సమన్వయాత్ >>

ఇహ యేన భేదానాం సమనుపగతిస్తస్య సత్త్వం దృష్టమ్ । తద్యథా మృదా ఘటాదీనామ్ । అస్తి చేయం సుఖదుఃఖమోహైః శబ్దాదీనాం సమనుగతిః । తస్మాత్తేఽపి సన్తి యే చ సుఖాదయోఽస్తమితవిశేషాస్తదవ్యక్తమ్ । తస్మాదస్త్యవ్యక్తమ్ ।

ఆహ, నాసిద్ధత్వాత్ । సుఖాదిభిః శబ్దాదయోఽనుగమ్యన్త ఇత్యేతదప్రసిద్ధమ్ కేన కారణేన ప్రతిపత్తవ్యమితి ?

ఉచ్యతే- తద్బుద్ధినిమిత్తత్వాత్ । ఇహ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధానాం సన్నిధానే స్వసంస్కారవిశేషయోగాత్సుఖదుఃఖమోహాకారాః ప్రాణినాం బుద్ధయ ఉత్పద్యన్తే । యచ్చ యాదృశీం బుద్ధిముత్పాదయతి తత్తేనాన్వితమ్ । తద్యథా చన్దనాదిభిః శకలాదయః । తస్మాన్నాసిద్ధిః సమన్వయస్యేతి ।

ఆహ, అసిద్ధ ఏవాయం సమన్వయః । కస్మాత్ ? విలక్షణకార్యోత్పత్తిదర్శనాత్ । న హ్యయం నియమః కారణసదృశమేవ కార్యముత్పద్యతే । కిం తర్హి విలక్షణం అగ్నిధూమశబ్దాది । కథమ్ ? న హ్యగ్నిస్తృణాదిస్వభావకోఽగ్నిస్వభావకో వా ధూమః । న చ భేరీదణ్డాదిస్వభావః శబ్దః । తస్మాత్సుఖాద్యనుగతాః శబ్దాదయ ఇతీచ్ఛామాత్రమ్ ।

ఉచ్యతే న, విశేషితత్వాత్ । సుఖాదిస్వరూపాః శబ్దాదయః, తత్సన్నిధానే సుఖాద్యాకారప్రత్యయోత్పత్తిరిత్యేతదాదిత ఏవాస్మాభిర్విశేషితమ్ । తస్మాన్న భిన్నజాతీయాస్త ఇతి । యత్తు ఖల్విదముచ్యతేఽగ్న్యాదీనాం విలక్షణానాముత్పత్తిదర్శనాత్ప్రధానభేదానామతజ్జాతీయప్రసంగ ఇతి తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అభిప్రాయానవబోధాత్ । నైవ బ్రూమో యో యస్య వికారః స తజ్జాతీయక ఇతి । కిం తర్హి యో యజ్జాతీయకః స తస్య వికార ఇతి । తస్మాదయుక్తమేతత్ । కించాన్యత్ ఉదాహరణాప్రసిద్ధేః । న చైతదుదాహరణం ప్రసిద్ధం అగ్న్యాదయః స్వకారణజాతిం నానువిదధతీత । కస్మాత్ ? బలవీర్యానువిధానాత్ । తద్యథా అగ్నేర్ధూమస్య చ త్వక్చన్దనలికాదిస్నిగ్ధతానువృత్తేస్తైక్ష్ణ్యాద్యనువృత్తేశ్చ । భేరీవికారః శబ్దో న తు యథా భేరీరూపమవస్థితమ్ । ప్రదీపేనేవ తు దణ్డాభిఘాతేన వ్యజ్యత ఇతి సాధ్యమేతత్ । న చైకైకో రూపాదీనాం ద్రవ్యాకారః సముదాయధర్మత్వాత్ । తస్మాన్న భేరీవికారః శబ్దః । తత్ర యదుక్తం విలక్షణకార్యోత్పత్తిదర్శనాదసిద్ధోఽన్వయ ఇత్యేతదయుక్తమ్ । తస్మాద్యుక్తమేతత్ సమన్వయాదస్త్యవ్యక్తమితి ।

కిం చాన్యత్ ।

<< శక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ । >>

ఇహ యావతీ కాచిల్లోకే ప్రవృత్తిరుపలభ్యతే సా సర్వా శక్తితః । తద్యథా కుమ్భకారస్య దణ్డాదిసాధనవిన్యాసలక్షణాయాశ్చ శక్తేః సన్నిధానాద్ ఘటకరణే ప్రవృత్తిరస్తి । వ్యక్తస్య చేయం కార్యత్వాత్తద్భావే ప్రవృత్తిరితి । అతస్తస్యాపి శక్త్యా భవితవ్యమ్ । యాఽసౌ శక్తిస్తదవ్యక్తమ్ । తస్మాదస్త్యవ్యక్తమితి ।

ఆహ, ప్రాక్ప్రవృత్తేః శక్త్యభావః, ప్రవృత్త్యనుపలబ్ధేః । యది శక్తిపూర్వికా ప్రవృత్తిరితి మన్యధ్వం తేన యావత్ప్రవృత్తిర్నోపలభ్యతే తావచ్ఛక్తిర్నాస్తీత్యేతదాపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సత్యాం శక్త్యాం కార్యాభావే స్వరూపాభావప్రసంగాత్ । యది ఖల్వపి విద్యమానా శక్తిః కేనచిత్ప్రబన్ధేన కార్యం నోత్పాదయేచ్ఛక్తితరశక్తేత్యేతదాపన్నమ్ । తస్మాత్సహకారిభావాన్తరసన్నిధానాత్ప్రవృత్తిసమకలామేవార్థానాం శక్తయ ఉత్పద్యన్తే । తాశ్చ తావదేవ ప్రధ్వంసన్తే ।

తత్ర యదుక్తం ప్రాక్ప్రవృత్తేః శక్తిదర్శనాద్వ్యక్తస్యాపి నిష్పాదికా శక్తిరస్తీత్యేతదయుక్తమ్ । కిం చాన్యత్ భేదాభేదకల్పనానుపపత్తేః । ఇహ ప్రధానమేవ వా శక్తిః స్యాత్ ప్రధానాద్వా భిన్నా ? కిం చాతః ? తద్యది తావత్ప్రధానమేవ శక్తిస్తేన కార్యే భేదాచ్ఛక్తిభేదోఽవసీయత ఇతి శక్తిభేదాత్ప్రధాననానాత్వప్రసంగః । ప్రధానైకత్వాద్వా తదవ్యతిరిక్తానాం శక్తీనామేకత్వప్రసంగః । తతశ్చ కార్యనానాత్వాభావః । అథ మా భూదయం దోష ఇతి

ప్రధానాదర్థాన్తరభావః శక్తీనామభ్యుపగమ్యతే తేన భిన్నానాం శక్తీనాం ప్రవృత్తితః సిద్ధౌ ప్రధానసిద్ధిర్నాస్తీత్యేతదాపన్నమ్ । కిం చాన్యత్ । స్వరూపాభిధానం చ । ప్రధానస్య శక్తిమాత్రాదప్యర్థాన్తరత్వమభ్యుపగమ్య రూపమీదృక్ప్రధానం స్వావస్థాయామితి, తచ్చాశక్యమభిధాతుమ్ । తస్మాద్ భేదాభేదకల్పనానుపపత్తేరకల్పనీయా శక్తిరితి ।

ఉచ్యతే- యదుక్తం ప్రాక్ప్రవృత్తేః శక్త్యభావః ప్రవృత్త్యనుపలబ్ధేరితి, అత్ర బ్రూమః నాప్రసిద్ధత్వాత్ । కారణం శక్తిః కార్యం ప్రవృత్తిః । న చ కార్యానుపలబ్ధౌ కార్యాభావ ఇత్యేతల్లోకే ప్రసిద్ధమ్ । యత్పునరుక్తం కార్యనిష్పత్తౌ శక్తేః స్వరూపహానమితి అత్ర బ్రూమః న, ప్రదీపదృష్టాన్తాత్ । యద్యథా ప్రదీపస్య ఘటాదిప్రకాశనశక్తిరస్తి । అథ చ కుడ్యాద్యావరణసామర్థ్యాన్న ఘటాదీన్ప్రకాశయితుం శక్నోతి । న చ శక్యతే వక్తుం ప్రదీపస్య ప్రకాశనశక్తిరశక్తేతి । ఏవమన్యేషామపి భావానాం ప్రాక్ప్రరుత్తేరపి శక్తిః స్యాత్ । న చాప్రవృత్తిదర్శనాదస్యాః స్వరూపహానం స్యాత్ । యత్తూక్తం సహకారిభావాన్తరసన్నిధానాత్ప్రవృత్తిసమకాలమేవార్థానాం శక్తిప్రాదుర్భావ ఇతి అత్ర బ్రూమః- తదప్రసిద్ధిః శక్త్యపేక్షత్వాత్ । ఇహ సర్వః కర్తా స్వగతాం శక్తిమపేక్ష్య తద్యోగ్యతయా సహకారిభావాన్తరముపాదత్తే, సా చేత్ప్రాక్ప్రవృత్తేర్న స్యాత్సాధనానాం విషయస్వభావానవధారణాదనుపాదానప్రసంగః । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాత్ప్రాక్ప్రవృత్తేః శక్తిః । యత్పునరేతదుక్తం తావదేవ ప్రధ్వంసం ఇతి అత్ర బ్రూమః న, కార్యనిష్ఠాదర్శనాత్ । యది ప్రవృత్తిసమకాలమేవ ప్రధ్వంసః ఇతి అత్ర బ్రూమః న, కార్యనిష్ఠాదర్శనత్ । యది ప్రవృత్తిసమకాలమేవ ప్రధ్వంసః స్యాత్కార్యనిష్ఠైవ న స్యాత్ । తన్నిమిత్తత్వాత్కార్యస్య అస్తి త్వసౌ । తస్మాన్న ప్రవృత్తిసమకాలమేవ శతిప్రధ్వంసః । సదృశసన్ధానోత్పత్త్యా కార్యనిష్ఠేతి చేన్న । వినాశసమకాలోత్పత్త్యసమ్భవాత్ । అథాపి స్యాదేకస్యాం శక్తౌ క్షణసాధ్యమంశమవసాయ వినష్టాయామన్యత్తత్సదృశం శక్త్యన్తరముత్పద్యతే, తస్మిన్వినష్టేఽన్యదితి । ఏవం శక్తిసన్తానాత్కార్యనిష్ఠా భవతీతి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? వినాశకాలోత్పత్త్యసమ్భవాత్ । కో హ్యత్ర హేతుర్యేన వినాశసమకాలమన్యచ్ఛక్తిరూపం కార్యమవసీయయతి న పునః ప్రాక్తనమేవావస్థితమితి ? కిం చాన్యత్ । కౌటస్థ్యదోషపరిహారాత్ । క్షణోత్తరకాలావస్థానే చ భావానాం యో దోష ఉపాత్తః కౌటస్థ్యప్రసంగ ఇతి తస్య పరిహార ఉక్తః । తస్మాన్నాస్తి శక్తీనాం ప్రవృత్తికాలే వినాశః । ప్రవృత్త్యుత్తరకాలమపి నాస్తి । కస్మాత్ ? పునః ప్రవృత్తిదర్శనాత్ । శక్త్యన్తరోత్పత్తౌ ప్రవృత్త్యుత్తరకాలమపి ఇతి చేత్ న, హేత్వభావాత్ । కో హ్యత్ర నిర్బన్ధః తస్యాం వినష్టాయామన్యా ప్రవృత్త్యన్తరహేతుర్భవతి నైవ పునః సైవేతి ? కృతార్థత్వాది చేత్ న అనభ్యుపగమాత్ । న హ్యేకఘటార్థా శక్తిరభ్యుపగమ్యతే । తత్ర యేనైవ హేతునా ఏకం ఘటమవసాయ న వినశ్యతి తేనైవ యావన్తి కర్తవ్యానీతి । తస్మాత్త్రిషు కాలేషు శక్తయోఽవతిష్ఠన్తే ।

యత్పునరేతదుక్తం భేదాభేదకల్పనానుపపత్తిరితి, అత్ర బ్రూమః- అస్తు ప్రధానాదభిన్నా శక్తిః । న తస్య నానాత్వం శక్త్యేకత్వం వా ప్రసజ్యతే । కస్మాత్ ? సంఖ్యావ్యవహారస్య బుద్ధ్యపేక్షత్వాద్బుద్ధినిమిత్తస్య చాసత్కారేణ ప్రధానశక్తిస్వభావాత్, ఇహాయం

సంఖ్యావ్యవహారో బుద్ధ్యపేక్షః । కథమ్ ? యదభిన్నాం బుద్ధిముత్పాదయతి తదేకం, ప్రధానావస్థాయాం చ శక్తయోఽస్తమితవిశేషత్వాదభిన్నాం బుద్ధిముత్పాదయన్తి । తస్మాదేకం తత్రప్రవృత్తికాలే విశేషావగ్రహణే భేదం ప్రతిపద్యతే, దేవశక్తిర్మనుష్యశక్తిరిత్యాది । తస్మాన్నాసామేకత్వమతో న భేదాభేదకల్పనానుపపత్తిరితి । వ్యక్తే దర్శనాచ్ఛక్తీనామవ్యక్తే ప్రతిపత్తిరితి చేత్ స్యాదేతత్ । వ్యక్తే శక్తిప్రవృత్తీ దృష్టే న చావ్యక్తే । క్వచిదన్యతో వ్యక్తమేవైతస్మాద్ధేతోః సిద్ధ్యతి నావ్యక్తమిత్యేతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సామాన్యతోదృష్టాన్తాత్సిద్ధేః । యథైవ హి దేవదత్తాధారయా క్రియయా తస్య దేశాన్తరప్రాప్తిముపలభ్యాత్యన్తాదృష్టం జ్యోతిషాం దేశాన్తరప్రాప్తేర్గమనమనుమీయతే ఏవం ప్రవృత్తేః శక్తినియమితత్వాద్వ్యక్తస్య చ ప్రవృత్తిభూతత్వాదవశ్యమత్యన్తాదృష్టా శక్తిరభ్యుపగన్తవ్యేతి సిద్ధం శక్తితః ప్రవృత్తేరస్త్యవ్యక్తమ్ ।

కిం చాన్యత్ ।

<< కారణకార్యవిభాగాత్ >>

కారణం చ కార్యం చ కారణకార్యే తయోర్విభాగః కార్యకారణవిభాగః । ఇదం కారణమిదం కార్యమితి బుద్ధ్యా ద్విధావస్థాపనం విభాగో యః స కారణకార్యవిభాగః । తదవస్థితభావపూర్వకం దృష్టమ్ । తద్యథా శయనాసనరథచరణాదిః । అస్తి చాయం వ్యక్తస్య కారణకార్యవిభాగస్తస్మాదిదమప్యవస్థితభాపూర్వకం, యోఽసావవస్థితో భావస్తదవ్యక్తమ్ ।

ఆహ, తదనుపలబ్ధేరయుక్తమ్ । న హి శయనాదీనాం కారణకార్యవిభాగః కశ్చిదుపలభ్యతే । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

ఉచ్యతే న కార్యకారణయోరుపకారకోపకార్యపర్యాయత్వాత్కారణం కార్యమితి నిర్వత్యనిర్వర్తకభావోఽభిప్రేతః । కిం తర్హ్యుపకారకోపకార్యభావః । స చాస్తి శయనాదీనాం వ్యక్తస్య చ । అతో న ప్రమాదాభిధానమేతత్ ।

ఆహ, కః పునర్వ్యక్తస్య పరస్పరస్య కార్యకారణభావ ఇతి ?

ఉచ్యతే గుణానాం తావత్సత్త్వరజస్తమసాం ప్రకాశప్రవృత్తినియమలక్షణైర్ధర్మైరితరేతరోపకారేణ యథా ప్రవృత్తిర్భవతి, తథ ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకా ఇత్యేతస్మిన్సూత్రే (కాం ౧౨) వ్యాఖ్యాతమ్ । తథా శబ్దాదీనాం పృథివ్యాదిషు పరస్పరార్థమేకాధారత్వమ్ । శ్రోత్రాదీనామితరేతరార్జనరక్షణసంస్కారాః । కరణస్య కార్యాత్స్థానసాధనప్రఖ్యాపనాదికార్యస్య కరణాద్వృత్తిక్షతభంగసంరోహణసంశోషణపరిపాలనాని । పృథివ్యాదీనాం వృత్తిసంగ్రహణపఙ్క్తివ్యూహావకాశదానైర్గవాదిభావో దైవమానుషతిరశ్చాం

యథర్తువిధానేజ్యాపోషణాభ్యవహారసంవ్యవహారైరితరేతరాధ్యయనం వర్ణానాం స్వధర్మప్రవృత్తివిషయభావః । అన్యశ్చ లోకాద్యథాసంభవం ద్రష్టవ్యః ।

ఆహ, తదనుపపత్తిః । క్రమయౌగపద్యాసమ్భవాత్ ।

యోఽయం గుణానాం ప్రకాశప్రవృత్తినియమైరితరేతరోపకారోఽభ్యుపగమ్యతే స ఖలు క్రమేణ వా స్యాత్ యుగపద్వా ? కిం చాతః ? తన్న తావత్క్రమేణ సంభవతి । కస్మాత్ ? ఏకస్య నిరపేక్షస్య ప్రవృత్తావితరయోరపి తత్ప్రసంగాత్ । యది తావత్సత్త్వం పూర్వం గుణాన్తరనిరపేక్షం స్వశక్తిత ఏవ ప్రకాశతే తయోరుపకారకమిత్యాశ్రీయతే । తేన యథా సత్త్వమేవమితరావప్యుపకారనిరపేక్షౌ స్వకార్యం కరిష్యత ఇత్యుపకారానర్థక్యమ్ । అథ మా భూదయం దోష ఇత్యతో యౌగపద్యమాశ్రీయతే । తదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సహభూతానామనుపకారకత్వాద్, గోవిషాణవత్ । కిం చాన్యత్ । సదసద్వికల్పానుపపత్తేః । ఇహ సత్త్వం ప్రకాశమానం రజస్తమసోర్విద్యమానం వా ప్రకాశమావిష్కుర్యాత్ అవిద్యమానం వా ? కిం చాతః ? తద్యది తావద్విద్యమానమభివ్యనక్తి తేన సర్వేషామేకస్వాభావ్యాద్గుణత్వప్రసంగః । కించ సత్త్వవచ్చేతరయోః స్వాతంత్ర్యప్రసంగః । యథా సత్త్వస్య ప్రకాశక్తిరస్తీత్యతస్తద్ గుణాన్తరనిరపేక్షం ప్రకాశతే తద్వదితరావపీత్యదోషః । అథ వాఽవిద్యమానా ప్రకాశశక్తిః సత్త్వస్సన్నిధాద్రజస్తమసోరుపజాయతే । తేన యదుక్తం ప్రాక్ప్రవృత్తేరేవ తిష్ఠన్తే శక్తయ ఇతి తద్ హీనమ్ । తతశ్చ సత్కార్యవాదవ్యాఘాతః । కిం చాయమనేకాన్తాత్ । న హ్యయమేకాన్తః పరస్పరోపకారిణామవస్థితభావపూర్వకత్వమితి । తథా హి సత్త్వాదయః పరస్పరోపకారిణో న చావస్థితభావపూర్వకాః । తేన యదుక్తం కారణకార్యవిభాగాద్భేదానామవ్యక్తమస్తి ఏతదయుక్తమ్ ।

ఉచ్యతే- యదుక్తముపకారాభావః, క్రమయౌగపద్యాసమ్భవాదితి, అస్తు యుగపదుపకారః । యత్తూక్తమ్ సహభూతానామనుపకారకత్వం గోవిషాణాదివదితి, అత్ర బ్రూమః న, అన్యథానుపపత్తేః । న హి గోవిషాణయోః సహభూతత్వాదౌకారానుపపత్తిః । కిం తర్హి ఏకకార్యాభావాత్ । యేషాం తు కార్యమేకం సహభావే తు తేషాముపకారో న ప్రతిషిధ్యతే । తద్యథా పృథివ్యాదీనాం ధృతిసంగ్రహశక్తివ్యూహావకాశదానైః । శరీరస్థితయోరక్రమభావినోరపి ఖురవిషాణయోర్నాస్తి పరస్పరోపకారః । తస్మాన్న సహభావాసహభావావుపకారానుపకారహేతూ । కిం చ దృష్టత్వాత్ । దృష్టః ఖలు వేగేనోర్ధ్వగమనే వాయోరరఘట్టాదీనాం యుగపదుపకారః న కశ్చిద్దోషః తథా గుణానామపి స్యాత్ । సంయోగనిమిత్త ఇతి చేత్ సాధ్యం కిమర్థాన్తరభూతముత ప్రాప్తిమాత్రం సంయోగ ఇతి । యత్పునరేతదుక్తం సదసద్వికల్పానుపపత్తేరితి అత్ర బ్రూమః అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? పఙ్గ్వన్ధవత్తదుపకారే దోషానుపపత్తేః । తద్యథా పఙ్గ్వన్ధయోరితరేతరసమ్బన్ధాన్న విద్యమానయోర్దృగ్గతిశక్త్యోరన్యోన్యాత్మని వ్యక్తిః న చావిద్యమానయోరథ చైకకార్యసిద్ధిర్యథా చ పృథివ్యాదీనాం పరస్పరోపకారిత్వం శక్తయోరభివ్యజ్యతే న పరశక్త్యా ఏవం గుణానామపీతి । యత్పునరేతదుక్తమనేకాన్తాదితి తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? శాస్త్రానవబోధాత్ । ఇహాస్మాకం

కార్యకారణయోరర్థానభ్యుపగమాద్గుణానామవస్థాన్తరమేవావస్థాన్తరానపేక్షం కార్యకారణశబ్దవాచ్యతాం లభతే । తత్ర యే తావత్ప్రధానావస్థానుభావినో గుణాస్తేషాం శక్తిమాత్రరూపత్వాదనిర్దేశ్యప్రకాశాదిస్వభావానాం నాస్తి తన్నిబన్ధన ఉపకారః । యదా వైషమ్యమాపద్యన్తే తదాఽనివారితప్రకాశాదిరూపాస్తన్నిమిత్తముపకారం ప్రతిపద్యన్తే । తస్మాద్వ్యక్తానాముపకారాభ్యుపగమాదవస్థితభావపూర్వకత్వం న విరుధ్యత ఇతి శాస్త్రమనవగమ్యైవముచ్యతేఽనైకాన్తికోఽయం హేతుః । ప్రధానావస్థాయాముపకారానభ్యుపగమాదుత్తరకాలమపి తత్ప్రసంగ ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, యది గుణానామాద్యే ప్రకోపే స్వసామర్థ్యాదేవ పూర్వస్మాత్ప్రచ్యుతి స్తేనోత్తరకాలమపి తద్వదేవ భవిష్యతి । అథ ప్రధానావస్థాయామపి చోపకారో న తర్హి నానైకాన్తికో హేతురితి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? అగ్నివత్స్వశక్తినిమిత్తత్వాత్ । తద్యథా సూక్ష్మోఽగ్నిః సూక్ష్మం ప్రకాశం స్వయమేవ కరోతి, ఘటాదిప్రకాశనే తు తైలవర్త్యాద్యపేక్షతే । తద్వద్గుణానామాద్యః ప్రకోపః స్వశక్తితః । మహదాద్యపేక్షస్తూపకారతః । తస్మాద్యుక్తమేతత్ కారణకార్యవిభాగాదస్త్యవ్యక్తమితి ।

కిం చాన్యత్ ।

<< అవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య ॥ ౧౫ ॥ >>

ఇహ యద్విశ్వరూపం తస్యావిభాగో దృష్టః । తద్యథా సలిలాదీనామ్ । జలభూమీ విశ్వరూపాశ్చ మహదాదయః । తస్మాదేషామప్యవిభాగేన భవితవ్యమ్ । యోఽసావవిభాగస్తదవ్యక్తమ్ । తస్మాదస్త్యవ్యక్తమ్ ।

ఆహ, కిం పునస్తద్వైశ్వరూప్యం, కో వా విశ్వరూప ఇతి ?

ఉచ్యతే- వైశ్వరూప్యమితి విశిష్టమవస్థానమాచక్ష్మహే, అస్తమితవిశేషత్వమవిభాగ ఇతి । విశేషస్య సామాన్యపూర్వకత్వాదితి యోఽర్థస్తదుక్తం భవతి అవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్యేతి । ఏవమేతైః పఞ్చభిర్వీతైర్వ్యక్తస్య కారణమస్త్యవ్యక్తమితి సిద్ధమ్ ।

ఆహ- విప్రతిషేధప్రసంగః । కారణాన్తరప్రతిషేధావచనాత్ । యథా భవానాహ- ప్రధానం జగదుత్పత్తిసమర్థం కారణమస్తి । ఏవం తన్త్రాన్తరీయాః పరమాణుపురుషేశ్వరకర్మదైవస్వభావకాలయదృచ్ఛాఽభావాన్కారణత్వేనాభిదధతి, తేషాం చ ప్రతిషేధో నోచ్యత ఇతి । అతో విప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి । కిం ప్రధానమేవ కారణం ఆహోస్విదేతాన్యేవ వోభయమితి ? అన్వయదర్శనాత్తదనుపపత్తిరితి చేత్ స్యాన్మతమ్ ప్రధానాన్వయ ఏవ పృథివ్యాదిషు సుఖాదిలక్షణ ఉపలభ్యతే । యచ్చ యేనాన్వితం తస్యాసౌ వికార ఇతి యుక్తమేతత్ప్రాగపదిష్టమ్ । తస్మాత్ప్రధానవికార ఏవ వ్యక్తమితి ।

తచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనేకాన్వయసంభవాత్ । పరమాణ్వన్వయోఽపి హి వ్యక్త ఉపలభ్యతే రూపాదిసత్త్వాత్ । పురుషాన్వయః కరణస్య సంవేదకత్వాత్ । ఈశ్వరాన్వయః శక్తివిశేషయుక్తానాముపలబ్ధేః । కర్మదైవాన్వయః జగద్వైచిత్ర్యోపలమ్భాత్ । స్వభావాన్వయో ద్రవ్యాన్తరసంసర్గేఽపి భావానాం తస్మాదప్రచ్యుతేః । కాలాన్వయః యుగాద్యనువిధానాత్ । యదృచ్ఛాన్వయో నియమాభావాత్ । అభావాన్వయో గవాదీనాం పరస్పరాత్మస్వదర్శనాదితరేతరాణి ప్రయుక్తాని । కారణాన్తరపూర్వకత్వేఽపి ఖలు వ్యక్తస్య శక్త్యాః పరిమాణాదయః పూర్వమేవ కల్పయితుమ్ । తస్మాదయుక్తమన్వయాదిభ్యః కారణమస్త్యవ్యక్తమితి ।

ఉచ్యతే- యత్తావదుక్తం పరమాణూనామప్రతిషేధాత్ విప్రతిషేధప్రసంగ ఇతి, అత్ర బ్రూమః- తదనుపపత్తిరస్తిత్వానభ్యుపగమాత్ । అస్తిత్వే హి పరమాణూనామభ్యుపగమ్యమానే సతి సత్యమేవం స్యాదియమాశంకా, కిం పరమాణుపూర్వకమిదం విశ్వమథ ప్రధానపూర్వకమితి ? న తు తేషాం సద్భావో నిశ్చితః । తస్మాదయుక్తమేతత్ । యత్తు ఖల్విదముచ్యతే పృథివ్యాదిషు రూపాద్యుపలమ్భాదన్వయదర్శనాదణూనాం సద్భావః ప్రధానవదేవ కల్పయితవ్య ఇత్యేతదపి చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అన్యథాపి తదుపపత్తేః । తన్మాత్రపూర్వకత్వేఽపి హి పృథివ్యాదీనాం కల్ప్యమానే రూపాదిసత్త్వాదతో న యుక్తమేతత్ । సుఖాదీనామాత్మగుణత్వేనాభ్యుపగమాత్ప్రధానేఽపి తత్ప్రసంగ ఇతి చేత్, అథాపి స్యాద్యథా తన్మాత్రాణాం రూపాదిమత్త్వం కల్ప్యతే తత్పూర్వకత్వం చ పృథివ్యాదీనాం దృశ్యమపి తేషు రూపాదిసత్త్వలింగేన పరమాణుభ్యో నిష్కృష్యతే, ఏవమస్మాభిః సుఖాదీనామాత్మగుణత్వాభ్యుపగమాత్తద్బుద్ధినిమిత్తత్వే పృథివ్యాదీనాం ప్రధానపూర్వత్వాక్షేపః కరిష్యత ఇతి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? ఆత్మగుణత్వతిషేధాత్ । తస్మాచ్చ విపర్యాసాదిత్యత్ర (కాం ౧౮) సుఖాదీనామాత్మగుణత్వప్రతిషేధం కరిష్యామః తస్మాదసమ్యగేతత్ ।

ఆహ, యది పునస్తన్మాత్రాణామేవ పరమాణుత్వమభ్యుపగమ్యతే క ఏవం సతి దోషః స్యాత్ ?

ఉచ్యతే- న శక్యమేవం భవితుమ్ । కిం కారణమ్ ? వృద్ధిమత్యస్తన్మాత్రలక్షణాః ప్రకృతయోఽస్మాభిరభ్యుపగమ్యన్తే । కస్మాత్ ? స్వకార్యాద్ధి ప్రథీయసీ ప్రకృతిర్భవతీతి చ నః సమయః । మహాన్తి చ పృథివ్యాదీని మహాభూతాని । తస్మాత్తేషాం తదతిరిక్తతయా పృథివ్యా భవితవ్యమ్ । పరిచ్ఛిన్నదేశాశ్చ పరమాణవః । తస్మాన్న తన్మాత్రాభ్యుపగమాత్తేషామభ్యుపగమః । ఉపేత్య వా తదసమ్భవః కృతకత్వాత్ । అస్తు వా పరమాణూనాం సద్భావస్తథాపి తేభ్యో జగదుత్పత్తేరసమ్భవం బ్రూమః । కిం కారణమ్ ? కృతకత్వాత్ । అకృతకేన హి జగత్కారణేన యుక్తం భవితుం, కృతకాశ్చ పరమాణవః । తస్మాత్సత్యపి సద్భావే న తేషాం జగత్కారణమిష్యతే ఇతి ? ఉచ్యతే- తస్యైవ కారణత్వప్రసంగాత్ । యద్ధి తత్పరమాణూనాం కారణం తదేవ జగత్కారణత్వేన యుక్తం కల్పయితుం స్యాత్ న తన్నిషాదిమతాః పరమాణవః । కృతకత్వాసిద్ధేరయుక్తమితి చేత్

స్యాన్మతం యది పరమాణూనాం కృతకత్వం ప్రసిద్ధమత ఏతద్యుజ్యతే వక్తుమముష్మాద్ధేతోరకారణం పరమాణవ ఇతి । తత్త్వసిద్ధమ్ । తస్మాన్న కించిదేతత్ । ఉచ్యతే- పరిచ్ఛిన్నదేశత్వాత్ । ఇహ యత్పరిచ్ఛిన్నదేశః తత్కృతకం దృష్టమ్ । తద్యథా ఘటః, పరిచ్ఛిన్నదేశశ్చ । తస్మాత్పరమాణవః కృతకాః । కిం చాన్యత్ రూపాదిమత్త్వాత్ । ఇహ యద్రూపాదిమత్తత్కృతకం దృష్టమ్ । తద్యథా ఘటాః, రూపాదిమన్తశ్చ పరమాణవః । తస్మాత్కృతకాః । కిం చాన్యత్ ఔష్ణ్యయోగాత్ । యదౌష్ణ్యయుక్తం తత్కృతకమ్ । తద్యథా ప్రదీపః, తద్వన్తశ్చాగ్నేయాః పరమాణవః । తస్మాత్కృతకాః । కించ వేగవత్త్వాత్ । ఇహ యద్వేగవత్తత్కృతకమ్ । తద్యథా ఇషుర్వేగవాన్, తద్వన్తో వాయవీయాః పరమాణవః । తస్మాత్కృతకాః । కించ స్నేహద్రవత్వయోగాత్ । ఇహ యత్స్నేహద్రవత్వయుక్తం తత్కృతకమ్ । యథా కేదారాదిష్వాపః । ఇత్థం చాప్యాః పరమాణవః । తస్మాత్కృతకాః । కించాధేయత్వాత్ । ఇహ యదన్యస్మిన్నాధీయతే తత్కృతకమ్ । తద్యథా రఘువమ్ । ఆధీయన్తే చ పరమాణవః పృథివ్యామ్, తస్మాత్కృతకాః । కించ అర్థాన్తరాధారత్వాత్ । ఇహ యదర్థాన్తరస్యాధారత్వం ప్రతిపద్యతే తత్కృతకమ్ । తద్యథా ఘటః । అర్థాన్తరస్య చ ద్వ్యణుకాదేరాధారత్వమణవః ప్రతిపద్యన్తే తస్మాత్కృతకాః । కించ ప్రాప్తివ్యవధానాత్ । ఇహ యయోర్మధ్యే అన్తరా ద్రవ్యమవస్థితమ్ ప్రాప్తేర్వ్యవధాయకం భవతి, తౌ కృతకౌ । తద్యథా, ద్వ్యఙ్గులీ । తథా చాణూ ద్వావన్తరాణ్వన్తరమవస్థితం, యో యః ప్రాప్తేర్వ్యవధాయకం తౌ కృతకౌ తస్మాత్తావపి కృతకౌ । కించ ద్రవ్యాన్తరారమ్భకత్వాత్ । ఇహ యద్ ద్రవ్యాన్తరారమ్భకం తత్కృతకం వః । తద్యథా తన్తుః, ద్రవ్యారమ్భకాశ్చ పరమాణవః । తస్మాత్కృతకాః । కించ ప్రత్యక్షత్వాత్ । ఇహ యత్ప్రత్యక్షం తత్కృతకం దృష్టమ్ । తద్యథా ఘటః, ప్రత్యక్షాశ్చ యోగినాం పరమాణవః । తత్కృతకాః । అతఏవ కృతకత్వమితి చేత్ స్యాన్మతం యత ఏవ యోగినాం ప్రత్యక్షాః పరమాణవస్తత ఏవ కృతకాః । కిం కారణమ్ । అస్మదాదిప్రత్యక్షం ఘటాది హి కృతకం దృష్టమితి కృత్వా । ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? శరీరకృతకత్వప్రసఙ్గాత్ । శరీరమపి హి యోగినాం ప్రత్యక్షం, కామం తదప్యకృతకమస్తు । అథ నైతదేవ తర్హి నాకృతకాః పరమాణవః । ప్రధానాదిషు ప్రసంగ ఇతి చేన్న అనభ్యుపగమాత్ । శ్రీకపిలబ్రాహ్మణైరపి ప్రధానపురుషావప్రత్యక్షావితి నః శాస్త్రమ్ । తస్మాద్యత్కించిదేతత్ । సత్తాదివదితి చేత్ స్యాన్మతమ్, యథా సత్తాగుణత్వరూపత్వాదీనాం సతి ప్రత్యక్షత్వేఽకృతకత్వమ్ ఏవం పరమాణూనాం భవిష్యతీతి । తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సాధ్యత్వాత్ । పరమాణ్వకృతకత్వవత్సత్తాదీనాం సద్భావోఽసిద్ధః । తస్మాచ్ఛశవిషాణాత్పురుషవిషాణసిద్ధివదగ్రాహ్యమేతత్ । సౌక్ష్మ్యాదణూనాం కృతకత్వాప్రసంగ ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, న హి పరమాణుభ్యః సూక్ష్మతరమన్యద్ భావాన్తరమస్తి యదేషామారమ్భకం స్యాత్ । పరా ఖల్వేషా కాష్ఠా సౌక్ష్మ్యస్య యత్పరమాణవః । తస్మాదేషాం కృతకత్వమనుపపన్నమితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? పాకజేష్వతిప్రసంగాత్ । సౌక్ష్మ్యాదకృతకత్వప్రసంగః । తేఽపి పరమాణవః సూక్ష్మాః । యత్తు ఖల్వతిసౌక్ష్మ్యాత్ప్రధానపురుషయోరకృతకత్వం దృష్టం తత్సతి విభుత్వే । న చ యథా

ప్రధానపురుషావేవమణవోఽపి విశ్వం వ్యశ్నువతే । తస్మాత్సతి సౌక్ష్మ్యే పాకజవదేషాం కృతకత్వమనివార్యమ్ । యేషాం తు కార్యద్రవ్యం పచ్యత ఇతి పక్ష స్తేషామయమనుపాలమ్భ ఇత్యతః పరమాణుసమవేతం కర్మోదాహార్యమ్ । తద్ధి సూక్ష్మమతీన్ద్రియం కృతకం చేతి సిద్ధం కృతకాఃపరమాణవః । కృతకత్వాచ్చైషామనిత్యతాప్యనపాతినీతి కృత్వాఽన్తరాలప్రలయమహాప్రలయేషు ప్రధ్వంసాత్పరమాణూనాం కారణాభావాత్కార్యాభావ ఇతి స్వశాస్త్రసిద్ధాదనుమానాజ్జగదుచ్ఛిత్తిదోషప్రసంగః । తథా భోగినాముపచితస్య స్వకర్మణోఽనుపభోగాత్కృతస్య విప్రణాశః । అనిష్టం చైతత్ । తస్మాన్న జగత్కారణం పరమాణవః ।

యాఽపి ఖల్వియమాశంకా పురుషాజ్జగదుత్పత్తిర్భవిష్యతీతి సాఽప్యయుక్తా । కస్మాత్ ? ప్రతిషేధాత్ । తస్మాచ్చ విపర్యాసాదిత్యత్ర (కా౦ ౧౯) పురుషస్యాకర్తృత్వముపపాదయిష్యామః । చైతన్యావిశేషాదీశ్వరస్యాపి స ఏవ విధిః కారణత్వప్రతిషేధే బోద్ధవ్యః ।

ఆహ అస్త్యేవమీశ్వర ఇతి పాశుపతవైశేషికాః । కస్మాత్ ? కార్యవిశేషస్యాతిశయబుద్ధిపూర్వకత్వాత్ । ఇహ కార్యవిశేషః ప్రాసాదవిమానాదిరతిశయబుద్ధిపూర్వకో దృష్టః । అస్తి చాయం మహాభూతేన్ద్రియభువనవిన్యాసాదిలక్షణః కార్యవిశేషః । తస్మాదనేనాప్యతిశయబుద్ధిపూర్వకేణ భవితవ్యమ్ । యత్పూర్వకోఽయం స ఈశ్వరః । తస్మాదస్తీశ్వర ఇతి । కిం చాన్యత్ చేతనాచేతనయోరభిసమ్బన్ధస్య చేతనకృతత్వాత్ । ఇహ చేతనాచేతనయోరభిసమ్బన్ధశ్చేతనకృతో దృష్టః, తద్యథా గోశకటయోః । అస్తి చాయం చేతనాచేతనయోః శరీరశరీరిణోరభిసమ్బన్ధః । తస్మాదనేనాపి చేతనకృతేన భవితవ్యమ్ । యత్కృతోఽయం స ఈశ్వరః । తస్మాదస్తీశ్వరః కారణమ్ ।

ఉచ్యతే- యత్తావదుక్తం కార్యవిశేషస్యాతిశయబుద్ధిపూర్వకత్వాదీశ్వరసద్భావసిద్ధిరితి అత్ర బ్రూమః న, సాధ్యత్వాత్ । అస్మదాదిబుద్ధిపూర్వికాః ప్రాసాదాదయః, అతిశయబుద్ధిపూర్వికా వా ఇతి సాధ్యమేతత్ । తస్మాదనుత్తరమ్ । కించ ప్రాక్ప్రధానప్రవృత్తేర్బుద్ధ్యసమ్భవాత్కారణాన్తరప్రతిషేధాత్ ప్రధానాదయం బుద్ధిపూర్వకం కార్యవిశేషం కుర్వీత । ప్రాక్చ ప్రధానవిపరిణామాద్ బుద్ధిరేవ నాస్తీత్యుపపన్నమేతత్ । శక్తిమత్త్వాత్స్వత ఇతి చేత్ స్యాత్పునరేతత్ సర్వశక్తిప్రచిత ఈశ్వరః । తస్య ప్రాగపి ప్రధానవిపరిణామాత్స్వత ఏవేచ్ఛాయోగాద్ బుద్ధిసద్భావో న ప్రతిషిధ్యత ఇతి । ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? దృష్టాన్తాభావాత్ । బుద్ధిః స్వత ఏవేత్యత్ర పర్యనుయుక్త(స్య) కస్తే దృష్టాన్తః ? తస్మాదసదేతత్ । శక్తివిశేషాదదోష ఇతి చేత్, అథాపి స్యాత్ నాన్యేషాం బుద్ధిమతామీశ్వరతుల్యా శక్తిః । అత ఏషాం ప్రధానాచ్ఛరీరవ్యూహసమకాలమాత్మాదిసన్నికర్షాద్వా బుద్ధయ ఉత్పద్యన్త ఇతి, ఈశ్వరస్య తు స్వత ఇతి । ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సర్వవాదసిద్ధిప్రసంగాత్ ।

దృష్టాన్తవిరుద్ధమర్థమాదాయ ప్రతిబధ్యమానేన శక్తివిశేషః స్మర్తవ్య ఇత్యేతస్యాం కల్పనాయాం సర్వవాదసిద్ధిప్రసంగః స్యాత్ । తస్మాద్ గ్రహమాత్రమేతత్ । ఏవం స్వత ఈశ్వరస్య బుద్ధిసమ్భవో న చేద్భవేత్ యుక్తముచ్యతే ప్రాక్ప్రధానప్రవృత్తేర్బుద్ధ్యసమ్భవాన్న బుద్ధిమత్పూర్వకోఽయం కార్యవిశేషః । కించ ఫలానుపపత్తేః । దృష్టమదృష్టం వా ఫలముద్దిశ్య బుద్ధిమన్తః కార్యవిశేషాన్ప్రాసాదవిమానాదీనారభమాణా దృశ్యన్తే । అనుపహతశ్చాయమైశ్వర్యాత్ । కిం చ ప్రయోజకానుపపత్తేః । కిం చ అనేకాన్తాత్ । న చ సర్వః కార్యవిశేషో బుద్ధిపూర్వకః । వృక్షాదీనాం తద్వ్యతిరేకేణోత్పత్తేః । సర్వస్యేశ్వరబుద్ధిపూర్వకత్వాభ్యుపగమే దృష్టాన్తాభావః । న చాస్త్యనుదాహృతో వాదః । తస్మాదనేకాన్న బుద్ధిమత్పూర్వకం వ్యక్తమ్ । కిం చ దుఃఖోత్తరత్వాత్ । బుద్ధిపూర్వకశ్చేదస్య కార్యవిశేషః స్యాత్కర్తుర్దుఃఖోత్తరవిధానే ప్రయోజనం నాస్తి । శక్తిమాంశ్చాయమితి సుఖోత్తరమేవ విదధ్యాత్ । దుఃఖోత్తరశ్చాయం, తస్మాన్న బుద్ధిపూర్వకః కార్యవిశేషః । కించ దుఃఖోపాయత్వాత్ । బుద్ధిపూర్వకశ్చేదయం కార్యవిశేషః స్యాద్ధర్మార్థకామమోక్షప్రాప్తయః సుఖోపాయాః స్యుః, దుఃఖోపాయాశ్చ, తస్మాదబుద్ధిపూర్వకః । ధర్మాధర్మనిమిత్తత్వాదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, యద్యపీశ్వరపూర్వకోఽయం కార్యవిశేషః తథాప్యాదిసర్గే సుఖోత్తరాణామస్మదుత్పన్నానాం ప్రాణినాం ధర్మాధర్మపరిగ్రహాద్ హీనమధ్యమోత్కృష్టవయోజాతిస్వభావాదియోగో భవతి । తతశ్చ నాపరాధోఽయమీశ్వరస్యేతి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అధర్మోత్పత్తిహేత్వభావాత్ । ఈశ్వరశ్చేద్ధర్మాధర్మయోరుత్పత్తావీ ష్టే ధర్మమేవ ప్రాణినాం సుఖహేతుత్వాదుత్పాదయేత్ నాధర్మం, ప్రయోజనాభావాత్ । అథ మతమ్ స్వాభావికీ ధర్మాధర్మయోః స్వకారణాదుత్పత్తిః, యదుక్తం సర్వమీశ్వరబుద్ధిపూర్వకం వ్యక్తమితి తు తస్య వ్యాఘాతః । తస్మాదీశ్వరో న కారణమ్ । యత్పునరేతదుక్తం చేతనాచేతనయోరభిసమ్బన్ధస్య చేతనకృతత్వాదీశ్వరస్య సద్భావ ఇతి, అత్ర బ్రూమః- అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? సాధ్యత్వాత్ । యోఽయం చేతనాచేతనయోర్గోశకటయోరభిసమ్బన్ధః స కేన చేతనేన కృతః ? యది చైత్రేణ, తస్య కార్యకారణసంఘాతత్వాదాచేతన్యమ్ । అథ చైత్రశబ్దవాచ్యస్య పిణ్డస్యోపద్రష్టా క్షేత్రజ్ఞః తత్కృత ఇష్యతే తదయుక్తమ్, సాధ్యత్వాత్ । న హి పురుషకర్తృత్వమస్మత్పక్షే ప్రసిద్ధమ్ । ఉభయపక్షప్రసిద్ధేన వ్యవహారః । కిం చాన్యత్ అనవస్థాప్రసంగాత్ । చేతనాచేతనయోరభిసమ్బన్ధస్య చేతనకృతత్వం బ్రువతః ప్రాప్తమీశ్వరకార్యకారణయోరభిసమ్బన్ధస్య చేతనకృతత్వమ్ । తథా చానవస్థాప్రసంగః । అథ మా భూదయం దోష ఇతి స్వాభావిక ఈశ్వరస్య కార్యకారణయోరభిసమ్బన్ధ ఇష్యతే, న తర్హ్యైకాన్తికో హేతుః । తయోరాచేతన్యాదదోష ఇతి చేత్, స్యాత్పునరేతత్ ఈశ్వరస్య యత్కార్యకారణం తదపి చేతనమీశ్వరోఽపి, తస్మాత్సమ్బన్ధేన ప్రత్యుదాహరణముపపద్యత ఇతి । ఏతదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అసమ్బన్ధప్రసంగాత్ । చైతన్యావిశేషాదాత్మన ఆత్మాన్తరేణాభిసమ్బన్ధో నాస్తి । ఏవమీశ్వరకార్యకారణయోరపి న స్యాత్ । అనిష్టం చైతత్ । కిం చ అవిపర్యయప్రసంగాత్ । ఉభయచైతన్యప్రతిజ్ఞస్య యథేశ్వరస్య కరణం బుద్ధ్యాదయః,

ఏవమీశ్వరోఽపి బుద్ధ్యాదీనాం కరణం స్యాత్ । కస్మాత్ ? అవిశేషాత్ । అద్వైతదనిష్టం, న తర్హ్యుభయోశ్చైతన్యమ్ । కార్యకారణవత్త్వాఽనభ్యుపగమాదదోష ఇతి చేత్ వ్యాపీ నిరవయవోఽనన్తశక్తిః సూక్ష్మేభ్యః సూక్ష్మతమో మహద్భ్యో మహత్తమోఽధికరణధర్మానాదిరిత్యేవమనన్తలక్షణమీశ్వరపదార్థ తద్విదో వ్యాచక్షతే । తస్య కుతః కార్యకారణమవలమ్బ్యేదమాధ్యారోపితమితి ? ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనుమానవిరోధాత్ । ఇత్థం చేదీశ్వరో యదిదమనుమానం కార్యవిశేషస్యాతిశయబుద్ధిపూర్వకత్వాచ్చ చేతనాచేతనయోరభిసమ్బన్ధస్య చేతనకృతత్వాదితి తద్వ్యాహన్యతే । కస్మాత్ ? న హ్యేతావదీదృశార్థేన సహైతద్దృష్టమితి । ఉపేత్య వా, మూర్తిపరిగ్రహవ్యాఘాతాత్ । యద్యేకాన్తేనైవంరూప ఈశ్వరః, క్షిత్యాదిమూర్తిపరిగ్రహో వ్యాహన్యేత । కిం చాన్యత్- శ్రుతేః । శ్రుతిరపి చాస్య మూర్తిమాచష్టే కృత్తివాసాః పినాకహస్తో వితతధన్వా నీలశిఖణ్డీత్యాది । తదభ్యుపగమాత్స్వపక్షహానిరితి చేత్, స్యాన్మతం యది తర్హి శ్రుతివచనాన్మూర్తిమానీశ్వరః పరిగృహ్యతే । తేన సిద్ధమస్యాస్తిత్వమ్ । కస్మాత్ ? న హ్యసతో మూర్తిమత్త్వముపపద్యత ఇతి కృత్వా । ఏతదప్యయుక్తమ్ । అభిప్రాయానవబోధాత్ । న హ్యేకాన్తేన వయం భగవతః శక్తివిశేషం ప్రత్యాచక్ష్మహే, మాహాత్మ్యశరీరాదిపరిగ్రహాత్ । యథా తు భవతోచ్యతే ప్రధానపురుషవ్యతిరిక్తః తయోః ప్రయోక్తా నాస్తీత్యయమస్మదభిప్రాయః, తస్మాదేతస్య బాధకమ్ । అతో న ప్రధానపురుషయోరభిసమ్బన్ధోఽన్యకృతః । కిం చాన్యత్ అశక్యత్వాత్ । కుర్వాణః ఖల్వప్యయమభిసమ్బన్ధం శరీరమాత్రేణ వా శరీరిణః కుర్యాత్, శరీరకారణేన వా ? కిం చాతః ? తన్న తావచ్ఛరీరమాత్రేణ కరోతి । కస్మాత్ ? అనపేక్షస్య శరీరోత్పత్తౌ నిమిత్తాభావాత్ । న శరీరకారణేన, విభుత్వాత్ । పరిచ్ఛిన్నయోర్గోశకటయోరభిసమ్బన్ధోఽన్యకృతః, విభూ చ ప్రధానపురుషౌ । కిం చ పారార్థ్యాత్ । గోశకటయోరభిసమ్బన్ధః పరార్థో దృష్టః । న తు ప్రధానపురుషయోరభిసమ్బన్ధః పరార్థ ఇతి । ఈశ్వరార్థ ఇతి చేన్న, ఉక్తత్వాత్ । దృష్టాదృష్టార్థ ఈశ్వరస్యానుపపన్న ఇత్యాదావేవోక్తమేతత్ । ఏవం తావత్పాశుపతానామీశ్వరపరిగ్రహే దోషః ।

వైశేషికాణాం చాయం దోషః । కిం చ ద్రవ్యాదిపదార్థాన్తరభావాభావపరికల్పనాఽనుపపత్తిశ్చ । తైరీశ్వరో ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయభూతో వా పరికల్ప్యమానః పరికల్ప్యతే, పదార్థాన్తరభూతో వా ? కిం చాతః ? తన్న తావద్ ద్రవ్యాదిభూతః । కస్మాత్ ? ద్వివిధం హి ద్రవ్యం అనేకద్రవ్యమద్రవ్యం చ । తత్ర నానేకద్రవ్యమీశ్వరః, కృతకత్వాదిదోషప్రసంగాత్ । నాద్రవ్యం, పరిసంఖ్యానాత్ । పృథివ్యాదీని మనఃపర్యన్తాని నవైవ ద్రవ్యాణి వః సిద్ధాన్తః । ఇతికరణస్య పరిసమాప్త్యర్థత్వాత్ । కిం చ గుణకర్మనిర్దేశాత్ । సతి చాస్య ద్రవ్యత్వే వైశేషికగుణనిర్దేశ ఆచార్యేణ కృతః స్యాత్ । కారణాన్తరప్రయోగసమర్థస్య చ కర్మ నిర్దిష్టం స్యాత్ । న తు తథా । తస్మాన్న ద్రవ్యగుణాదయః । ఆశ్రయపరతన్త్రా హి గుణాదయః పరార్థాః । ఏవం న ద్రవ్యాదిభూతో నాపి పదార్థాన్తరభూతః । పదార్థత్వే హి సతి ద్రవ్యాదివల్లక్షణముక్తమభవిష్యత్ । ఆచార్యేణ తు నోక్తమ్ । తస్మాత్సూత్రకారమతే నాస్తీశ్వరః । లింగాదితి చేత్, స్యాన్మతమ్- సంజ్ఞాకర్మత్వమస్మద్విశిష్టానాం లిఙ్గమ్ ।

ప్రత్యక్షపూర్వకత్వాద్వా సంజ్ఞాకర్మణ ఇత్యేతస్మాల్లింగాదీశ్వరపరిగ్రహ ఆచార్యస్య సిద్ధ ఇతి । తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అభిప్రేతాసిద్ధేః । సత్యమనేన లిఙ్గేనాస్మదాదిభ్యో విశిష్టశక్తేః కస్యచిదేవ మాహాత్మ్యశరీరస్యాన్యస్య వా ప్రతిపత్తిః స్యాత్ । సంజ్ఞామాత్రం తు యథా భవద్భిః సర్వకారణానాం సృష్ట్యుపసంహారప్రవృత్తిహేతురేకః స్వతన్త్ర ఇష్యతే । తథా చాస్మాల్లిఙ్గాత్ప్రతిపత్తిః । కిం చాన్యత్ । ప్రాగనుపదేశేఽకౌశలప్రసంగాత్ । ఈశ్వరపరతన్త్రే చేదణూనాం ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం తమేవ ప్రాగుపదిశేత్ । ధర్మవత్ప్రధానపదార్థస్య వా ప్రాగనుపదేశాదకుశలః సూత్రకార ఇత్యేతదాపద్యతే । న చైతదిష్టముభయమ్ । కిం చాన్యత్ అసంకీర్తనాత్ । శాస్త్రప్రదేశే చాయమీశ్వరో న కస్మింశ్చిదప్యాచార్యేణ సంకీర్తితః । న చాస్య వధ్వా ఇవ శ్వశురనామసంకీర్తనే దోషోపపత్తిః స్యాత్ । దోషసంవిభాగార్థమిదమాచార్యస్యానిష్టమధ్యారోప్యతే, న తు మతమస్యైతత్ । ఏవం కాణాదానామీశ్వరోఽస్తీతి పాశుపతోపజ్ఞమేతత్ । తస్మాదీశ్వరోఽప్యకారణమ్ ।

కర్మాణుభిర్వ్యాఖ్యాతమ్ । కథమ్ ? యథా కృతకత్వాన్న జగత్కారణమణవః, ఏవం కర్మాపి న శరీరనిమిత్తం, తస్మాత్తదప్యకారణమ్ । ఇతరేతరనిమిత్తత్వాదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్, యథాఽన్తరేణ శరీరం కర్మ నోత్పద్యమానం దృష్టమేవమన్తరేణ కర్మ శరీరస్యాపి కారణాన్తరమశక్యం కల్పయితుమితి పరస్పరనిమిత్తత్వాన్నాస్య పరివర్తస్య పూర్వకోటిః ప్రజ్ఞాయతే । తస్మాన్నాస్త్యనయోః కారణాన్తరమితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అనవస్థానామవస్థానపూర్వకత్వదర్శనాత్ । తద్యథా శుక్రశోణితాచ్ఛరీరం శరీరాచ్ఛుక్రశోణితమిత్యస్య పరివర్తస్య పూర్వకోటిరదృష్టా, ప్రతిజ్ఞాయతే చాయోనిజత్వమీశ్వరశరీరాణామాదిసర్గే చ । తథా చ బీజాఙ్కురాదయోఽఙ్కురాదిభ్యో బీజమిత్యనవస్థా । భాతి చాత్రాదిసర్గే పరమాణుమాత్రాదపి బీజప్రాదుర్భావస్తథా శరీరకర్మణోరనవస్థా । ఇదానీమపి చాదిసర్గే చాధికారమాత్రవశాచ్ఛరీరోత్పత్తిః స్యాత్ । సాధారణవిగ్రహత్వప్రసంగ ఇతి చేత్ స్యాదేతత్, యద్యధికారనిమిత్తా శరీరోత్పత్తిరాదిసర్గేఽభ్యుపగమ్యతే ప్రాప్తమేకేన శరీరేణ సర్వపురుషాణామభిసమ్బన్ధో నియమహేత్వభావాత్ । తతశ్చ శరీరాన్తరానర్థక్యమ్ । తేనైవ సర్వేషాముపభోగసామర్థ్యాదితి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? ప్రత్యక్షవిరోధాత్ । సత్యమేతదనుమానతః । ప్రత్యక్షతస్తు శరీరాణి ప్రతిపురుషమ్, తస్మాన్నాయం ప్రసంగః । అపవర్గనియమప్రసంగ ఇతి చేత్ స్యాన్మతం యద్యధికారమాత్రవశాచ్ఛరీరోత్పత్తిః పరమర్షేరేవాపవర్గసాధనం శరీరాదుత్పద్యేతేతి । ఉచ్యతే- న తస్యైవ, కిం తర్హి సర్వేషాం గుణానాం ప్రాధాన్యాత్తన్నిమిత్తాని శరీరాణ్యాదిసర్గే సాంసిద్ధికాన్యుత్పద్యన్తే । తత్ర యస్య సత్త్వప్రధానం కార్యకరణం స పరమర్షిః । యస్య సత్త్వం రజోబహులం స మాహాత్మ్యశరీరః । ఏవం గుణసమ్పర్కాద్ గుణప్రధానాప్రధానభావేన యావత్స్థావరశరీరప్రాదుర్భావ ఇత్యతో నాస్తి గుణానాం శరీరవినియోగపక్షపాతః । తస్మాద్యుక్తమేతత్కృతకత్వాన్న కర్మ జగత్కారణమితి । ఏతేన చైవం వ్యాఖ్యామ్ । తదపి హి కర్మణామేవ ప్రాప్తపరిపాకాణామభిధానమర్థాన్తరమేవేతి చేత్సాధ్యమ్ । తస్మాదప్యకల్పనీయమితి ।

యదప్యుక్తం కాలాజ్జగదుత్పత్తిర్భవిష్యతీతి తదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? కారణపరిస్పన్దస్యైవ తదభిధానసన్నివేశాత్ । న హి నః కాలో నామ కశ్చిదస్తి, కిం తర్హి క్రియమాణక్రియాణామేవాదిత్యగతిగోదోహఘటాస్తనితాదీనాం విశిష్టావధిసరూపప్రత్యయనిమిత్తత్వాత్ । పరాపరాదిలిఙ్గసద్భావాత్ప్రతిపత్తిరితి చేన్న, అకృతకేషు తదనుపపత్తేః । యదేవ కృతకం తత్రైవ పరమపరమిత్యాదిః ప్రత్యయో దృష్టః । స యది క్రియావ్యతిరిక్తనిమిత్తః స్యాదవిశేషాన్నిత్యానిత్యేషు స్యాత్ । క్వచిత్సామర్థ్యాదపాకజవదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్- యథాఽగ్నిసంయోగః పాకజహేతుః తథా చావిశేషేఽపి పృథివ్యామేవ పాకజోత్పత్తినిమిత్తం భవతి నాకాశాదిషు । ఏవం కాలోఽపి పరాపరాదిహేతురథ చానిత్యేష్వేవ స్యాన్న నిత్యేష్వితి । తచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? విశేషోపపత్తేః । రూపాదివిక్రియాహేతురగ్నిస్తద్యుక్తం యదసౌ తద్వతి ద్రవ్యే పాకజానాదద్యాత్, (నా) తద్వత్యాకాశాదౌ । కాలస్తు సమ్బన్ధమాత్రోపకారీ న విక్రియాహేతుః । తస్మాదసదేతత్ । ఏవం యది క్రియాభ్యోఽన్యః కాల ఇష్యతే కారణపరిస్పన్దస్య జగత్కారణత్వమథాన్యత్సాధ్యమ్ ।

యదృచ్ఛాఽపి న కారణం కర్మవత్ కార్యకారణభావాత్ । కార్యకారణభూతం హీదం వ్యక్తమితి ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతమ్ । స చ కార్యకారణభావః ప్రేక్షాపూర్వకృతానాం శయనాదీనాముపలబ్ధౌ యాదృచ్ఛికేషు చానుపలబ్ధౌ న తస్యా లిఙ్గమితి శక్యం వక్తుమ్ ।

అభావోఽప్యకారణమ్, పరిమాణాదిదర్శనాత్ । న హి తత ఉత్పన్నానాం పరిమాణముపపద్యత ఇత్యతో నాప్యన్వయః । సాత్మకనిరాత్మకయోరత్యన్తజాతిభేదాత్ ।

నాపి శక్తిస్తదభావాత్ । నోపకారోఽనవస్థానాత్ । న విభాగో నిరాత్మకత్వాత్ ।

తస్మాన్న పరమాణుపురుషేశ్వరకర్మదైవకాలస్వభావయదృచ్ఛాఽభావేభ్యో వ్యక్తముత్పద్యతే । న చేదేభ్యః, పరిశేషతః ప్రధానస్యైవాస్తిత్వలిఙ్గమిదమ్ । తస్మాద్యుక్తమేతత్ భేదానాం పరిమాణాదిభ్యః కారణమస్త్యవ్యక్తమితి ॥ ౧౫ ॥

కారికా ౧౬

ఆహ ఏవమప్యస్య వ్యక్తహేతుత్వమనుపపన్నమ్, ఏకత్వాత్ । బహూనాం కార్యారమ్భో దృష్టస్తన్త్వాదీనామ్ । ఏకం ప్రధానం, తస్మాన్న తదారమ్భశక్తియుక్తమితి ।

ఉచ్యతే- యద్యపి గుణానాం ప్రధానలక్షణమవస్థాన్తరమభిన్నబుద్ధినిమిత్తత్వాదేకమపి కార్యకాలే కించిద్వైషమ్యోపజనితవ్యపదేశ్యరూపాభిరితరేతరోపకారిణీభిః శక్తిభిః స్సముదాయత్వమాపద్యతే । తస్మాదిదానీం

<< ప్రవర్తతే త్రిగుణతః సముదయాచ్చ >>

ప్రవర్తతే ఇత్యనేనోత్పత్తిమాచష్టే । త్రిగుణత ఇత్యవ్యపదేశ్యరూపాణాం ప్రధానాప్రధానభావేన గుణశక్తీనాం వైషమ్యాద్వ్యపదేశ్యరూపాన్తరమాహ । యత్రైతచ్ఛక్యతే వక్తుం త్రయః సత్త్వాదయ ఇతి తదవస్థానం కార్యారమ్భకమితి । సముదయాదిత్యనేన పరస్పరాపేక్షాణామారమ్భశక్తిమవద్యోతయతి । ఏతదుక్తం భవతి- కార్యకాలే గుణాః పరిత్యక్తపూర్వావస్థా భేదం ప్రతిలభ్య పరస్పరోపకారేణ సంహన్యతే । సంహతాశ్చ వ్యక్తముత్పాదయన్తి । తస్మాన్నావస్థాన్తరస్యాభిన్నబుద్ధినిమిత్తత్వాత్ప్రధానైకత్వదోషః గుణభేదాన్నైకస్య కార్యారమ్భ ఇతి ।

ఆహ, నిష్క్రియత్వాత్తర్హి ప్రకృతేః కార్యారమ్భోఽనుపపన్నః । క్రియాత్వానభ్యుపగమే వా వ్యక్తవైధర్మ్యవిరోధ ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, క్రియావైధర్మ్యభేదాత్ । ద్వివిధా హి క్రియా ప్రస్పన్దలక్షణా పరిణామలక్షణా చ । తత్ర ప్రస్పన్దః ప్రధానస్య సౌక్ష్మ్యాత్ప్రతిషిధ్యతే ।

<< పరిణామతః >>

తు తత్కార్యమారభతే ఇతి ।

ఆహ- నను చ పరిణామోఽపి సౌక్ష్మ్యాత్ప్రధానస్య నోపపద్యతే । కస్మాత్ ? న హి సౌక్ష్మ్యత్సూక్ష్మస్యాకాశాదేర్విపరిణామో దృష్ట ఇతి ।

ఉచ్యతే-

సంస్కారస్య సౌక్ష్మ్యేఽపి పరిణామోఽభ్యుపగన్తవ్యః । తస్మాద్ యుక్తః సూక్ష్మపరిణామీతి ॥

ఆహ, కః పునరయం పరిణామో నామ ?

ఉచ్యతే-

జహద్ధర్మాన్తరం పూర్వమాదత్తే యదా పరమ్ ।

తత్త్వాదప్రచ్యుతో ధర్మీ పరిణామః స ఉచ్యతే ॥ ఇతి ।

యదా శక్త్యన్తరానుగ్రహాత్పూర్వధర్మాన్ తిరోభావ్య స్వరూపాదప్రచ్యుతో ధర్మీ ధర్మాన్తరేణావిర్భవతి తదవస్థానమస్మాకం పరిణామ ఇత్యుచ్యతే ।

ఆహ, నైతదభిధానమాత్రం దృష్టాన్తమన్తరేణ ప్రతిపద్యామహే । తస్మాద్యథా కిమితి వక్తవ్యమ్ ।

ఉచ్యతే- యథా పాలాశం పలాశాదప్రచ్యుతనిమిత్తాన్తరస్యాతపాదేరనుగ్రహాచ్ఛ్యామతాం తిరోభావ్య పీతతాం వ్రజతి తథేదం ద్రష్టవ్యమ్ ।

ఆహ న, అన్యథోత్పత్తేరప్రతి షేధాత్ । కథం పునరేతవగమ్యతే పాలాశం స్వరూపాదప్రచ్యుతం ధర్మాన్తరస్య పరిత్యాగముపాదానం చ కరోతి, న పునరన్యథా చాన్యథా చోపపద్యేత ఇతి ?

ఉచ్యతే- క్షణభఙ్గప్రతి షేధాత్ ప్రాగేవ క్షణభఙ్గనిర్దిష్టం వినష్టానాం భావానాం పునరుత్పత్తౌ నాస్తి కారణమ్ । తదభావే చోత్పత్తిరయుక్తేతి ।

ఆహ, ధర్మధర్మిణోరనన్యత్వాభ్యుపగమాద్ధర్మోత్పత్తివినాశే ధర్మ్యుత్పత్తివినాశప్రసంగః । న హి వో ధర్మేభ్యోఽన్యో ధర్మీ । తత్ర యది ధర్మస్య నివృత్తిరభ్యుపగమ్యతే ధర్మిణోఽపి నివృత్తిరనన్యత్వాత్ప్రాప్తా । ధర్మోత్పత్తౌ తదుత్పత్తిః । తత్ర యదుక్తం ధర్మోత్పత్తివిరోధే ధర్మిస్వరూపావస్థానమితి ఏతదయుక్తమ్ ।

ఉచ్యతే న, సేనాదివద్వ్యవస్థానోపపత్తేః । తద్యథా సేనాఙ్గేభ్యోఽనన్యత్వం సేనాయాః । న చ సేనాఙ్గానాం వినాశే సేనావినాశః । తద్యథా నాన్యః పటః । బౌద్ధానాం సంయోగావయవిప్రతి షేధాత్ । న చ పటవినాశే తన్తువినాశః । తత్ర యదుక్తం ధర్మివినాశే ధర్మవినాశ ఇతి ఏతదయుక్తమ్ ।

ఆహ, ఏవమప్యయుక్తమ్ । తత్కస్మాత్ ? సామాన్యవిశేషయోర్ధర్మిస్వరూపపరికల్పనానుపపత్తేః । ఇహ రూపాదిసామాన్యం వా ధర్మిరూపత్వేన పరికల్ప్యమానం పరికల్ప్యేత రూపాదివిశేషో వా ? కిం చాతః । తత్ర తావద్రూపాదిసామాన్యం ధర్మిస్వరూపమితి శక్యం కల్పయితుమ్ । కస్మాత్ ? అసమ్భవాత్ । యది తావత్పృథివీ సామాన్యం ఘటాదిర్విశేషస్తేన పృథివ్యపి తన్మాత్రాపేక్షయా విశేషః । యావత్ప్రధానమితి నాస్తి సామాన్యమ్ । తదభావాద్ ధర్మిస్వరూపాభావః । అథ విశేషా ఘటాదయస్తేషాం విశేషాన్తరేణ సహాఽవస్థానాద్ధర్మిస్వరూపానవస్థానాత్ । తతశ్చ యదుక్తం స్వరూపాదప్రచ్యుతో ధర్మీ ధర్మాన్తరం విజహాతి, ధర్మాన్తరముపాదత్తే ఇతి తద్వ్యాహన్యత ఇతి ।

ఉచ్యతే- యదుక్తం రూపాదిసామాన్యవిశేషయోర్ధర్మిస్వరూపపరికల్పనానుపపత్తిరితి, అస్తు సామాన్యమ్ । యత్తూక్తం సామాన్యం సామాన్యాన్తరాపేక్షం విశేషత్వమితి న ప్రత్యయనివృత్తౌ

సామాన్యాభావావస్థితేస్తతశ్చ ధర్మిస్వరూపసిద్ధేః, యావత్పృథివీత్యయం ప్రత్యయో న నివర్తతే సామాన్యం ఘటాదిర్విశేషః, ద్రవ్యత్వం చాసౌ, ధర్మాన్తరపరివర్తేషు తదాకారప్రత్యయోత్పత్తితః స్వరూపావస్థానసిద్ధేర్ధర్మా ఘటాదయః । యదా తు పృథివీప్రత్యయనివృత్తిస్తదా తన్మాత్రాణాం సామాన్యభావో ద్రవ్యత్వం చ విశేషో ధర్మ ఇతి యావత్ప్రధానం తస్య తు సామాన్యాన్తరానుపపత్తేః కౌటస్థ్యమేవ । యత్ర సర్వవిశేషాభావస్తత్ప్రధానమ్ । యది తు పృథివ్యాదీనాం నిత్యమవ్యావృతం సతి కౌటస్థ్యమేషాం ప్రాప్తమ్ । తస్మాన్న ధర్మిస్వరూపాభావః । శక్తేర్వా సామాన్యభావాభ్యుపగమాత్ । అథవా సుఖదుఃఖమోహశక్తయ ఏవేహ మహదాదినా విశేషాన్తేన లిఙ్గేన పరిణామం ప్రతిపద్యన్తే । తాసాం చ సతతం సామాన్యప్రత్యయనిమిత్తత్వాత్స్వరూపాదప్రచ్యుతే తద్ద్రవ్యత్వం లిఙ్గస్య ధర్మత్వమ్ । అప్రసిద్ధేరయుక్తమితి చేన్నోక్తత్వాత్ । ప్రాగుక్తమేతత్సుఖాదిపూర్వకం విశ్వమితి ।

ఆహ- ఏవమపి వైశ్వరూప్యానుపపత్తిః । కారణవిశేషాత్ । యది సుఖాదిశక్తయ ఏవ పరిణామిన్యో యదిదం బ్రహ్మాది స్థావరాన్తం వైశ్వరూప్యం తన్నోపపద్యతే ।

కస్మాత్ ? న హ్యభిన్నం కార్యముత్పద్యత ఇతి ।

ఉచ్యతే- శక్తితశ్చ పరిణామిని, భవతి తేన వైశ్వరూప్యమ్ । కథమ్ ?

<< సలిలవత్ప్రతి ప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్ ॥ ౧౬ ॥ >>

యథాన్తరిక్షావిశిష్టస్యామ్భసః ప్రచ్యుతిరాశ్రయేణ గోభుజఙ్గమోష్ట్రాదీనాం, విశేషాత్క్షీరమూత్రవిషాదివైశ్వరూప్యం చోపపద్యతే । తథా గుణశక్తయో విశిష్టాః పరస్పరాశ్రయవిశేషాద్ బ్రహ్మాది స్తమ్బాన్తం జాత్యాకృతివాగ్బుద్ధిస్వభావాహారవిహారరూపం వైశ్వరూప్యం ప్రతిపద్యన్తే । తస్మాత్సిద్ధమేతత్ ప్రకృతిరేవ సర్వభావనాం ప్రసవిత్రీ । న చ కశ్చిద్దోష ఇతి ॥ ౧౬ ॥

॥ యుక్తిదీపికాయాం సాంఖ్యసప్తతిపద్ధతౌ చతుర్థమాహ్నికమ్ ॥

కారికా ౧౭

ఆహ, సమధిగతం ప్రధానమ్ । పురుష ఇదానీం కార్యకారణవ్యతిరిక్తోఽస్తీత్యేతత్ప్రతిపాద్యమ్ । కుతః సంశయ ఇతి చేత్ అనుపలభ్యమానస్యోభయథా దృష్టత్వాదిత్యుక్తమ్ । కిం చాన్యత్ । ఆచార్యవిప్రతిపత్తేః । విజ్ఞానస్కన్ధవ్యతిరిక్తో నాస్తి కశ్చిదర్థ ఇతి శాక్యపుత్రీయాః ప్రతిపన్నాః । కస్మాత్ ? సర్వప్రమాణానుపలబ్ధేః । ఇహ యదస్తి తత్ప్రత్యక్షాదినా ప్రమాణేనోపలభ్యతే, తద్యథా రూపాది । తతశ్చ తావదయమాత్మా న ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే । కస్మాత్ ? అశబ్దాదిలక్షణాత్ । నాన్తఃప్రత్యక్షతః । కస్మాత్ ? త్రిగుణాదివిపరీతస్య తదవిషయత్వాత్ । న పూర్వవచ్ఛేషవద్భ్యామ్ । కార్యకారణానుపపత్తేః । న చ సామాన్యతోదృష్టాత్ । ధర్మసామాన్యాభావాత్ । నాప్తవచనాత్ । అనభ్యుపగమాత్ । న హి బౌద్ధానాం శ్రుతిస్మృతిపురాణేతిహాసాః ప్రమాణమ్ । యశ్చైషామాగమః, స ఏవమాహ

"ఆత్మైవ హ్యాత్మనో నాస్తి విపరీతేన కల్ప్యతే ।

నైవేహ సత్త్వమాత్మాస్తి ధర్మాస్త్వేతే సహేతుకాః ॥

ద్వాదశైవ తవాఙ్గాని స్కన్ధాయతనధాతవః ।

విచిన్త్య సర్వాణ్యేతాని పుద్గలో నోపలభ్యతే ॥

శూన్యమాధ్యాత్మికం విద్ధి శూన్యం పశ్య బహిర్గతమ్ ।

న దృశ్యతే సోఽపి కశ్చిద్యో భావయతి శూన్యతామ్ ॥

పునరప్యాహ "అస్తి కర్మాస్తి విపాకః, కారకస్తు నోపలభ్యతే య ఇమాన్స్కన్ధాన్నాక్షిపతి । అన్యాంశ్చ ప్రతి సన్దధాతి, అన్యత్ర ధర్మసంకేతాత్ । తస్మాత్సర్వప్రమాణానుపలబ్ధేర్నాస్త్యాత్మేతి ।

ఉచ్యతే- యత్తావదుక్తం ప్రత్యక్షతః పూర్వవచ్ఛేషవద్భ్యాం చాత్మనో నోపలబ్ధిరితి, సత్యమేతత్ । యత్తూక్తం సామాన్యతోదృష్టాదనుపలబ్ధిరాత్మసామాన్యానుపపత్తేరితి, తదయుక్తమ్ ।

కస్మాత్ ?

<< సంఘాతపరార్థత్వాత్ >>

ఇహ సంఘాతాః పరార్థా దృష్టాః । తద్యథా శయనాసనరథచరణాదయః । అస్తి చాయం శరీరలక్షణః సంఘాతః । తస్మాదనేనాపి పరార్థేన భవితవ్యమ్ । యోఽసౌ పరః స పురుషః । తస్మాదస్తి పురుషః ।

ఆహ, సంఘాతపరార్థత్వోపలబ్ధేః । శయనాదయో హి సత్యపి పరార్థత్వే సంఘాతార్థాః । యది చ త్వైరతిదేశః కార్యకారణసంఘాతస్య క్రియతే ప్రాప్తమస్య తద్వత్సంఘాతార్థత్వమ్ । ఏవం పురుషవిపరీతార్థసిద్ధిప్రసంగః । అథైతదనిష్టం, న తర్హి చక్షురాదయః పరార్థాః ।

ఉచ్యతే- న శక్యమేతదాపాదయితుమ్ । కస్మాత్ ? అసంహతత్వసిద్ధౌ వాదప్రవృత్తేః । సిద్ధే సత్యసంహతత్వే పురుషస్యాయం వాదః ప్రవృత్తః । తస్మాన్న పారార్థ్యమనేన బాధ్యతే । కథమవగమ్యత ఇతి చేత్, ప్రత్యక్షతోఽనుపలబ్ధేః । సతి హి సంఘాతత్వే దేవదత్తాదివదయం పురుషః ప్రత్యక్షత ఏవోపలభ్యేత । తథా చ సతి సంశయాభావాత్ప్రవృత్తిరేవాస్య వాదస్య న స్యాత్ । తస్మాదయుక్తం సంహతార్థాః శయనాదివచ్చక్షురాదయః ।

ఆహ, పరస్పరోపకారిత్వాత్పారార్థ్యసిద్ధిః । ఇహ క్షేత్రోదకసూర్యాదయః శస్యాదీనాముపకారకాః । తథా కార్యకారణత్వాత్సంఘాతశ్చ । యథోక్తం తస్మాదయుక్తమేతేషాం పారతన్త్ర్యమితి ।

ఉచ్యతే- న శయనాదివత్తతోఽన్యేనార్థవత్త్వాత్ । తద్యథా శయనాద్యఙ్గానాం సతి పరస్పరోపకారిత్వే తతోఽన్యేనార్థవత్త్వాత్తదభావే చార్థానర్థక్యమ్ । ఏవం చక్షురాదీనాం సతి పరస్పరోపకారిత్వే తతోఽన్యేనార్థవత్త్వం భవితుమర్హతి । తదభావే చార్థానర్థక్యమితి ।

ఆహ, శయనాదీనాం దేవదత్తార్థత్వాత్తస్య చ భేదా బహిర్భావాత్పరస్పరార్థత్వప్రసంగః । ఏవం శయనాదయో దేవదత్తార్థాః, కార్యకారణసంఘాతశ్చ దేవదత్తశబ్దవాచ్యస్తత్ర భేదానామేవ భేదార్థత్వాత్పురుషార్థసిద్ధిః । దృష్టాన్తాభావో వా । అథ మతం శయనాదయో న దేవదత్తార్థాః, కిం తర్హి క్షేత్రజ్ఞార్థాః । తథా సతి సాధ్యసమో దృష్టాన్త ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, ప్రసిద్ధ్యనురోధాత్ । సత్యం కార్యకారణసంఘాతస్య పారార్థ్యమ్ । భోక్తృత్వం నోపపద్యతే । లోకే తు దేవదత్తార్థత్వం శయనాదీనాం ప్రసిద్ధమ్ । అతస్తదనుగచ్ఛన్తో వయమప్యేవం బ్రూమః । కస్మాత్ ? ప్రసిద్ధేః । ప్రసిద్ధేన హ్యప్రసిద్ధం తద్ధర్మతామాపద్యతే భవద్భిరప్యుక్తం "యస్య హి ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం నాస్తి తస్య బాహ్యప్రత్యయయోః భేదః, పశ్చాద్విశేషగ్రహణే నాస్తి । తద్యథా భూమేరపచ్యమానాయాః పాకజానామ్ ।" న చ భూమేః ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం నాస్తి, అక్షణికత్వప్రసంగాత్ । సౌక్ష్మ్యాద్దురధిగమో భేద ఇతి దృష్టాన్తః ప్రయుక్తః । తస్మాత్సిద్ధం సంఘాతపరార్థత్వాదస్తి పురుషః ।

ఇతశ్చ-

<< త్రిగుణాదివిపర్యయాత్ >>

త్రిగుణమవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి చ బాహ్యాధ్యాత్మికం తథా ప్రధానమ్ । తత్ర యద్యేతావదేతత్స్యాత్ కిమపేక్ష్య వ్యక్తావ్యక్తయోః స్త్రైగుణ్యాదితి ?

కిం చాన్యత్ ।

<< అధిష్ఠానాత్ । >>

ఇహాకస్మిక్యాం ప్రధానప్రవృత్తావర్థవశః సన్నివేశనియమో న స్యాత్ । శ్రోత్రాది పృథివ్యాదీనాం దేవమానుషతిర్యక్షు హితయోగార్థశ్చాప్రతి షేధార్థశ్చ సః । తస్మాదస్తి తద్వ్యతిరిక్తో యదధిష్ఠితానాం గుణానామయం చిత్రరూపో విపరిణామః ।

కర్తృత్వప్రసంగాదధిష్ఠానానుపపత్తిరితి చేత్, స్యాన్మతం యది గుణానాం పురుషాధిష్ఠితానాం ప్రవృత్తిరభ్యుపగమ్యతే, కర్తృత్వమస్య ప్రాప్తమ్ । అథాకర్తా న తర్హ్యస్త్యధిష్ఠాతృత్వమితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అర్థే తదుపచారాత్ । యథాఽపురుషార్థః సిద్ధ్యతి తథా గుణా కార్యకారణభావేన వ్యూహ్యన్త ఇత్యతస్తత్పారతన్త్ర్యాదేషామధిష్ఠితత్వముపపద్యతే, పురుషస్య చాధిష్ఠితృత్వమ్ । అతో నాస్య కర్తృత్వప్రసంగః । తస్మాద్యుక్తమేతత్ అధిష్ఠానాత్పురుషః ।

కిఞ్చాన్యత్ ।

<< పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాత్ >>

ఇహ సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాదచేతనం వ్యక్తమవ్యక్తం చ, తస్మాదస్య పరస్పరేణ భోగో నోపపద్యతే, ఇత్యవశ్యం భోక్త్రా భవితవ్యమ్ । యోఽసౌ భోక్తా స పురుషః ।

ఆహ, కః పునరయం భోగో నామ ?

ఉచ్యతే- భోగ ఉపలబ్ధిసద్భావాత్ ।

విజ్ఞానమేవ హి విషయోపలబ్ధిసమర్థమిత్యతస్తావన్మాత్రమేవాస్తు కిం పురుషేణ పరికల్పితేనేతి ?

ఉచ్యతే- కిం పునరిదం విజ్ఞానం నామేతి ?

ఆహ, చిత్తం మనో విజ్ఞానమితి । తచ్చ షడ్విధం జ్ఞానం- చక్షుర్విజ్ఞానం, శ్రోత్రవిజ్ఞానం, ఘ్రాణవిజ్ఞానం, జిహ్వావిజ్ఞానం, కాయవిజ్ఞానం, మనోవిజ్ఞానమితి । తత్ర రూపం ప్రతీత్య చక్షుశ్చోత్పద్యతే చక్షుర్విజ్ఞానమ్ । ఏవం శ్రోత్రశబ్దఘ్రాణగన్ధజిహ్వారసమనోధర్మాశ్చిత్తముత్పాదయన్తి । తస్య ధర్మాః - వేదనా, సంజ్ఞా, స్పర్శో, మనః, సంస్కార ఏవమాదయః తస్మాద్విజ్ఞానస్కన్ధస్యైవోపభోగసామర్థ్యాన్నాస్త్యాత్మేతి ।

ఉచ్యతే- న, అచేతనవికారస్య చేతనానుపపత్తేః । తత్తు ఖల్విదమిష్యతే రూపం ప్రతీత్య చక్షుశ్చోత్పద్యతే చక్షుర్విజ్ఞానమిత్యాది, తేనాచేతనవికారత్వాత్తదచేతనం ఘటాదివదిత్యాపన్నమ్ । తస్మాన్మనోధర్మశ్చేతనేతి మనోరథమాత్రమేతత్ । విలక్షణకార్యోత్పత్తిదర్శనాత్తత్సిద్ధిరితి చేత్, స్యాన్మతం నాయం నియమః యదుత యజ్జాతీయం కారణం తజ్జాతీయకేన కార్యేణ భవితవ్యమ్ । కిం తర్హి విలక్షణకార్యోత్పత్తిరితి భావానాముపలభ్యతే । తద్యథా- శృఙ్గాచ్ఛరో జాయతే, గోలోమాఽవిలోమభ్యో దూర్వా । వత్సతరాన్మక_యశ్చన్ద్రకాన్తేన్దుసంయోగాత్సలిలమ్ । సూర్యకాన్తగోమయార్కసమ్పర్కాత్ సుధోదకసమ్పర్కాదరణీనిర్మథనాచ్చాగ్నిః । ఏవమచేతనేభ్యో రూపాదిభ్యశ్చేతనముత్పద్యత ఇతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్, చేతనాచేతనోత్పత్తినియమవత్తన్నియమాత్ । యథా సత్యేతస్మిన్విలక్షణకార్యప్రాదుర్భావే భవతశ్చేతనాచ్చిత్తాన్నాచేతనం ఘటాద్యుత్పద్యత ఇతి నియమః, తథా సత్యేతస్మిన్విలక్షణకార్యప్రాదుర్భావే నాచేతనేభ్యో రూపాదిభ్యశ్చేతనం చిత్తముత్పద్యత ఇత్యయం నియమో నః । తస్మాదేషాం దృష్టానాం సతి బహుత్వే మాయాకారనగరవిన్యాసవదయథార్థజ్ఞానవిషయత్వాదసాధీయస్త్వమ్ । ప్రదీపవత్తద్వ్యవస్థేతి చేత్, స్యాదేతత్ యథాఽచేతనేభ్యః సత్త్వాదిభ్యోఽవ్యవసాయకం ఘటాద్యుత్పద్యత ఇతి నేదానీం వ్యవసాయకో మహాన్నోత్పద్యతే । ఏవం రూపాదిభ్యోఽచేతనం ఘటాద్యుత్పద్యత ఇతి నేదానీం చేతనం చిత్తం నోత్పద్యత ఇతి । ఏతదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? శక్తిభేదాత్ । ప్రకాశస్వాభావ్యాద్వ్యవసాయాత్మకం సత్త్వమ్ । తద్యుక్తం యది తత్ర్ప్రాన్యాద్వ్యవసాయాత్మకో మహానుత్పద్యతే । తమః ప్రాధాన్యాద్వ్యవసాయకా ఘటాదయః । భవత స్త్వేకాకారాః రూపాదయః తస్మాదాయమసమః సమాధిరితి ।

ఆహ, కిం వ్యవసాయచైతన్యయోః కశ్చిద్రూపభేదోఽస్తి న వేతి ?

ఉచ్యతే- కిం తర్హి త్రైగుణ్యాత్సతి ప్రత్యయరూపత్వే సంవేద్యా బుద్ధిర్యథా తు వ్యవసాయరూపం తథా చైతన్యరూపమితి । తథా చ వార్షగణాః పఠన్తి- బుద్ధివృత్త్యావిష్టో హి ప్రత్యయత్వేనానువర్తమానామనుయాతి పురుష ఇతి । ఆహ చ

అర్థాకార ఇవాభాతి యథా బుద్ధిస్తథా పుమాన్ ।

ఆభాసమానో బుద్ధ్యాఽతో బోద్ధా మణివదుచ్యతే ॥

యథా యథా మనోవృత్తిః పురుషోఽస్తి తథా తథా ।

బుద్ధిరూపమవాప్నోతి చేతనత్వాత్పరాశ్రయమ్ ॥

ఆహ, రూపాభేదాత్పురుషాన్తఃకరణయోరన్యతరపరికల్పనాఽనర్థక్యమ్ । యది తర్హి యథా వ్యవసాయరూపం తథా చైతన్యరూపమ్, ఏవం సతి వ్యవసాయమాత్రం పరికల్పనీయం చైతన్యమాత్రం వా ? కస్మాత్ ? న హ్యేకాన్తకారిణోర్యుగపత్ కల్పనే సామర్థ్యమస్తి । రూపాన్తరాభిధానం వా । అథ వ్యవసాయచైతన్యయోః పదార్థానామన్తరమేవేతి నిత్యతో విశేష్యతే, తర్హి వక్తవ్యమిదమముష్యైవ రూపం నాముష్యేతి ।

ఉచ్యతే- య ఏవమాహ రూపాభేదాదర్థాభేద ఇతి స తావదిదం ప్రష్టవ్యః- అథ కిమ్ ? భవతః కిం విజ్ఞానవిషయయోరాకారహేదోఽస్తి ఉత నాస్తీతి ?

నేత్యాహ । కస్మాత్ ? ఆకారాన్తరే సతి విషయపరిచ్ఛేదానుపపత్తేః । న హి విషయస్య విజ్ఞానప్రత్యవభాసమన్తరేణ శక్యం స్వరూపం పరిచ్ఛేత్తుమ్ । తత్ర యదన్యాకారో గౌరన్యాకారం గోవిజ్ఞానం స్యాత్తేన యథాఽన్యాకారేణాశ్వవిజ్ఞానేనాన్యాకారస్య గోరపరిచ్ఛేదః, ఏవమన్యాకారేణ గోవిజ్ఞానేనాన్యాకారస్య గోపరిచ్ఛేదః స్యాత్ । తస్మాన్నాస్తి విషయవిజ్ఞానయోరాకారభేద ఇతి ।

ఉచ్యతే- తయోరిదానీం విషయవిషయవిజ్ఞానయోః కిముభయత్వముతాభేద ఇతి ?

ఆహ, కస్మాత్ ? జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావాదితి ।

ఉచ్యతే-

జ్ఞానవిజ్ఞేయయోర్యద్వద్రూపాభేదేఽపి భిన్నతా ।

గ్రాహ్యగ్రాహకభావేన తథైవాత్మప్రకాశయోః ॥

యథైవ తర్హి భవతః సత్యప్యాకారభేదే జ్ఞానవిజ్ఞేయయోర్గ్రాహ్యగ్రాహకభావపరికల్పనాద్భేద ఏవం పురుషాన్తఃకరణయోరపీతి । గ్రాహ్యగ్రాహకభావాసిద్ధేరయుక్తమితి చేత్ స్యాదేతత్, యథా గోతద్విజ్ఞానయోర్గ్రాహ్యగ్రాహకభావో నిశ్చితో నైవం పురుషాన్తఃకరణయోః । తస్మాద్వైషమ్యమితి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? మార్గాన్తరగమనాత్ । ప్రాగుక్తం యేషామాకారభేదో నాస్తి తేషామేకత్వమ్ । ఇదానీం తు రూపాభేదేఽపి గ్రాహ్యగ్రాహకభావాదేవం బ్రువతో మార్గాన్తరమ్ । జ్ఞానమాత్రాభ్యుపగమాదశక్యేయమితి చేత్ స్యాన్మతమ్, జ్ఞానమేవాన్తరాసద్విషయభూతానురఞ్జితం విషయవిషయిరూపేణ ప్రత్యవభాసతే । న తు కించిద్గ్రాహ్యం కించిద్ గ్రాహ్యరూపాపన్నమస్తి । తస్మాజ్జ్ఞానవిజ్ఞేయయోర్గ్రాహ్యగ్రాహకభేదాద్భేద ఇత్యశక్యేయమేతత్ ఇతి । తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సిద్ధాన్తభేదాత్ । యేషాం బాహ్యో విషయోఽస్తి తత్పక్షేఽయం దోషః । ఇతరేషాం తు జ్ఞానమాత్రస్య విషయవిషయిభావం ప్రతిషేత్స్యామ ఇతి ।

ఆహ, ఏవమపి విషయానవస్థాప్రసంగః । విషయిణో విషయత్వప్రతిజ్ఞానాత్ । యది విషయిణోఽప్యధ్యవసాయస్య విషయభావః ప్రతిజ్ఞాయతే, తేన పురుషస్యాపి విషయిణోఽన్యో

విషయీతి ప్రాప్తమ్, తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థాః । అథ మా భూదయం దోష ఇతి పురుషో నిశ్చయరూపత్వాన్న విషయో న తర్హ్యధ్యవసాయాదపి నిశ్చేతురర్థాన్తరం కల్పయితవ్యమితి ।

ఉచ్యతే- చేతనాత్వాత్పురుషే తదనుపపత్తిః । ఇన్ద్రియాణి తావద్గ్రహణమాత్రరూపత్వాదప్రత్యయానీతి ప్రత్యయవదన్తస్తావత్కరణం పరికల్ప్యతే । అనఃకరణమప్యుపాత్తవిషయేన్ద్రియవృత్త్యుపనిపాతాత్తద్రూపాపత్తావపి సత్యామచేతనత్వాత్స్వయముపలబ్ధుమసమర్థమేవ విషయమిత్యతో భోక్తారం చేతనం పురుషమపేక్షతే । పురుషస్య తు చేతనత్వాద్ ద్రష్టన్తరమశక్యం కల్పయితుమ్ । తస్మాన్నానవస్థాప్రసంగః ।

ఆహ, పురుషస్యాధ్యవసాయకర్తృత్వప్రసంగః, చైతన్యాత్ । యద్యచేతనా బుద్ధిస్తేన తస్యా అధ్యవసాయో వృత్తిర్ఘటాదివన్న ప్రాప్నోతి । అతః పురుషస్యాధ్యవసాయః ప్రాప్తః । తతశ్చ బుద్ధ్యభావ ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, కైవల్యాదప్రతిబన్ధప్రసంగాత్ । అనామిశ్రరూపం పురుషతత్త్వమితి ఏతదుపరిష్టాద్వక్ష్యామః । స యది వ్యవసాయాత్మకః స్యాత్, అప్రతిబన్ధేన దిఙ్నిశ్చయాదిషు సుప్తమత్తమూర్చ్ఛితానాం చ వ్యవసాయః స్యాత్ । దృష్టస్త్వేవమవస్థస్య వ్యవసాయప్రతిబన్ధః । తస్మాన్న పురుషస్య వ్యవసాయహ । యస్య పునరన్తఃకరణం వ్యవసాయకం తస్యైవం దోషో నాస్తి । కస్మాత్ ? త్రైగుణ్యాత్ । సత్త్వాదిసంస్థానవిశేషో హి బుద్ధిః, కరణాన్తరప్రతి షేధాత్ । తత్ర యదాధ్యవసాయలక్షణం సత్త్వం గుణాభావాత్ప్రధానభూతేన తమసా తిరస్కృతశక్తి భవతి తదాఽధ్యవసాయప్రతిబన్ధః ।

ఆహ, కథం పునరేతద్ గమ్యతే సర్వమిదమచేతనమితి ?

ఉచ్యతే- ప్రకృతివికారభూతత్వాత్ । ఇహ యత్ప్రకృతివికారభూతం తదచేతనమ్ । తద్యథా తన్తుపటాదయః ప్రకృతివికారభూతం తస్మాదచేతనమ్ । ఆకాశే దర్శనాన్నైకాన్త ఇతి చేన్న, అసిద్ధత్వాత్ । న హ్యాకాశస్యాత్మపక్షే ప్రకృతివికారత్వాభావః సిద్ధః । తస్మాద్యుక్తమేతత్ప్రకృతివికారభూతత్వాదచేతనం సర్వమ్ । అత ఏవ చ చేతనస్యాప్రకృతివికారభూతత్వం పరస్పరవైధర్మ్యాత్ । తస్మాన్నాన్యస్య పరమార్థస్య భోక్తృత్వమాచేతన్యాదుపపద్యతే, న చేత్ సూక్తం భోక్తృభావాదస్తి పురుషః ।

<< కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చ ॥ ౧౭ ॥ >>

ఇహ ప్రవృత్తిమతాం నిమిత్తమన్తరేణ నివృత్తిర్నోపపద్యతే । ప్రధానమపి చ ప్రవృత్తిమద్, వ్యక్తదర్శనాత్ । తస్మాద్యస్య కైవల్యం ప్రధానప్రవృత్తి హేతుః స పురుషః । ప్రధానానభ్యుపగమాదుభయాప్రసిద్ధిరితి చేత్ స్యాదేతత్, ప్రధానం

చేతనవదస్మాకమప్రసిద్ధమ్ । యావత్తస్య కైవల్యార్థం ప్రవృత్తిర్భవతా పురుషాస్తిత్వే లిఙ్గమపదిశ్యతే తదిదమసిద్ధం ప్రదిపాద్యత ఇతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? పూర్వం తత్ర్పతిపాదనాత్ । ప్రాక్ర్పధానమప్రతిపాద్యైవమాచక్షాణః సత్యమేవం పర్యనుయోగార్హః స్యాత్, సాధితం తు ప్రధానం పరిమాణాదిభిరిత్యతో న కించిదేతత్ ।

సర్వాచార్యవిప్రతిపత్తేః పురుషార్థసిద్ధిరితి చేత్ స్యాన్మతమ్, యది పురుషస్య సత్త్వమేవ స్యాత్తేన తం ప్రత్యాచార్యాణాం న ధర్మవివాదః స్యాత్ । అస్తి చాసౌ । తథా హి కేషాంచిన్నిర్గుణః, కేషాంచిత్పరవాన్ । అతః సర్వేషాం విభుః, పరిమితోఽన్యేషాం, తథైకో నైక ఇతి । తస్మాద్భ్రాన్తిమాత్రం పురుషకల్పనేతి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సర్వపదార్థాభావప్రసంగాత్ । రూపాదిష్వపి విప్రతిపత్తేః । కేషాంచిత్క్షణికాః, కేషాంచిత్కాలాన్తరావస్థాయినః, తథాశ్రితాః, స్వతన్త్రా ఇత్యాది । తథా శ్రోతాదీని భౌతికాని, ఆహంకారికాణి, పౌరుషాణీతి విప్రతిపత్తిః । ఏవం సర్వపదార్థాభావః స్యాత్ । తస్మాదస్తి పురుషః । తత్ర యుక్తం సర్వప్రమాణానుపలబ్ధేర్నాస్తి పురుష ఇతి ఏతదయుక్తమ్। యదప్యుక్తమ్ "శూన్యకమాధ్యాత్మికం పశ్యేతి" తస్య పశ్చాత్ప్రతిషేధం వక్ష్యామః । యత్పునరేతదుక్తం "అస్తి కర్మాస్తి విపాకః కారకస్తు నోపలభ్యత" ఇతి సత్యమేతత్ । న హి పురుషస్కన్ధానాం నిక్షేపే ప్రతిసంధానేఽన్యత్ర వా కారక ఇతి నః పక్షః । తస్మాచ్ఛ్రేయోఽర్థిభిః సర్వాగమతర్కవిరుద్ధాం నైరాత్మ్యవాదపరికల్పనాభ్రాన్తిమసమఞ్జసామపోహ్య పురుషసత్త్వపరిజ్ఞానాదేవ జననమరణాదిసర్వోపద్రవప్రతిపక్షభూతం పరమమృతం ధ్రువం స్థానమవాప్తవ్యమితి ॥ ౧౭ ॥

కారికా ౧౮

ఆహ, గృహ్ణీమహే తావదస్త్యయమాత్మేతి । ఇదానీమనేకోఽథైక ఇతి విచార్యమ్ । కుతః సంశయ ఇతి చేత్, సమ్బన్ధినాముభయథా దృష్టత్వాత్ । ఇహ కస్యచిదనేకస్యానేకేన సమ్బన్ధ ఉపలభ్యతే । తద్యథా శ్రోత్రాదినా శరీరస్య । కస్యచిదేకస్యానేకేన । తద్యథాఽఽకాశస్య ఘటాదినా । అయమపి చాత్మా కార్యకారణసమ్బన్ధీత్యతః సంశయః కిం శ్రోత్రాదివదనేకః, ఆకాశవదేకో వేతి ? కిం చాన్యత్ । ఆచార్యవిప్రతిపత్తేః । ఔపనిషదాః ఖలు ఏక ఆత్మేతి ప్రతిపన్నాః । కాణాదాక్షపాదార్హతప్రభృతయః పునరేక ఇతి । యథా చైకానేకత్వం ప్రత్యాత్మనో విప్రతిపత్తిరేవం సాక్షిత్వౌదాసీన్యద్రష్టృత్వాకర్తృత్వేషు । తస్మాద్వక్తవ్యం కథమేతే ధర్మాః పురుషేఽవతిష్ఠన్త ఇతి ?

ఉచ్యతే- యత్తావదుక్తం సమ్బన్ధిత్వాదాత్మపదార్థే సన్దేహః కిమనేకోఽథైక ఇతి, అత్ర బ్రూమః- బహవః పురుషా ఇతి ప్రతిజ్ఞా । కస్మాత్ ?

<< జన్మమరణకరణానాం ప్రతినియమాత్ >>

జన్మేతి మహదాదేః సూక్ష్మశరీరాశ్రితస్య లిఙ్గస్య యథాసంస్కారం బాహ్యేన శరీరేణ సమ్బన్ధః । మరణమితి పూర్వకృతస్య కర్మణః ఫలభోగపరిసమాప్తేః సామ్ప్రతస్య చ ఫలభోగస్య ప్రత్యుపస్థానే లిఙ్గస్య పూర్వశరీరత్యాగః । కరణం త్రయోదశవిధమితి (కాం ౩౨) వక్ష్యతి । జన్మ చ మరణం చ కరణాని చ జన్మమరణకరణాని । తేషాం ప్రతిపురుషం నియమః ।ఏతస్మాల్లిఙ్గాదాత్మనో బహుత్వమవసీయతే । ఏతదుక్తం భవతి- జన్మలక్షణం చ మరణలక్షణం చ కార్యకారణస్యావస్థాన్తరమ్ । పరస్పరవిరోధినీ తమఃప్రకాశవత్ । తత్ర యద్యేక ఆత్మా స్యాత్ తేన యథైకం ద్రవ్యం తమఃప్రకాశావేకప్రదేశోపనిపాతినౌ న శక్నోత్యనుభవితుమసమ్భవాత్, ఏవమయం జన్మమరణే అపి న శక్నుయాదుపభోక్తుమ్ । అస్తి చాయం కేనచిత్కార్యకరణేన జన్మోపభోగః కేనచిన్మరణోపభోగః । తేన మన్యామహే నానా ఆత్మానః, యేషాం విరోధిధర్మోపభోగసామర్థ్యమితి । తథా కరణానాం ప్రకాశాతిశయో విషయగ్రహణలక్షణాఽశుద్ధ్యతిశయశ్చాష్టావింశతిధాఽశక్తిః, తయోః పరస్పరవిరోధాదేకేనాత్మనా యుగపదుపభోగో నోపపద్యతే । న హి శక్యమేకేనాత్మనా ప్రకాశాతిశయో విషయగ్రహణలక్షణోఽశుద్ధ్యతిశయశ్చాశక్తిలక్షణో విరోధిత్వాద్యుగపదుపభోక్తుమ్ । అస్తి చాయం కరణనిమిత్తః ప్రతిపురుషం నియమః । తేన మన్యామహే నానా ఆత్మాన ఇతి ।

కిం చాన్యత్ ।

<< అయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ ।

పురుషబహుత్వం సిద్ధమ్ >>

కస్మాత్ ? అయుగపత్ప్రవృత్తేః ప్రధానస్యేతిశేషః, యస్య ప్రవృత్తిరుపపద్యతే ।

కస్య ప్రవృత్తిరుపపద్యతే ?

ప్రధానస్య ।

కథమితి ?

ఉచ్యతే- యద్యేక ఆత్మా స్యాత్తేనైకపురుషాధికారనిబద్ధం ప్రధానమ్ । శక్తశ్చాసౌ యుగపదనేకాని శరీరాణి ఉపభోక్తుమిత్యతో యావద్భిః శరీరైరపచితాసు కాలమాత్రాస్వస్మిన్భవపరివర్తే భవితవ్యం సర్వేషాముత్పత్తిం ప్రతి యుగపత్ప్రవర్తేత । దృష్టా తు ప్రధానస్యాయుగపచ్ఛరీరభావేన ప్రవృత్తిః । తస్మాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ నానా ఆత్మాన ఇతి ।

అన్యే పునరాహుః- బహిష్కరణామేవాయుగపత్ప్రవృత్తేః । కథమ్ ? యద్యేక ఆత్మా స్యాత్తేన తత్సంస్కారోపనిబద్ధాన్యేవ సర్వాణి కరణానీత్యతః ప్రతిపణ్డితమవస్థితైః కరణైర్యుగపద్విషయాన్గృహ్ణీయాత్ । బాధిర్యాద్యుపఘాతే వా సతి పిణ్డాన్తరసమ్బన్ధినా కరణేనాస్య శబ్దాదికరణమప్రతిషిద్ధం స్యాత్ । న తు తథా భవతి । తస్మాత్కరణానామయుగపత్ప్రవృత్తేర్నానా ఆత్మాన ఇతి । తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? పూర్వేణావిశేషాత్ । కరణానాం ప్రతినియమాదిత్యనేనాయముపసంగృహీతోఽర్థః । తస్మాద్యథోక్తమేవాస్తు ।

కిం చాన్యత్ ।

<< త్రిగుణాదివిపర్యయాచ్చైవ ॥ ౧౮ ॥ >>

ఇహ త్రిగుణమవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మీత్యేతే ధర్మాః ప్రతిపిణ్డముపలభ్యన్తే । యథా చైతే తథా తత్ప్రతియోగినో నైర్గుణ్యాదయః పురుషధర్మాః । తత్ర యథైవ గుణస్వభావవిపరీతస్వభావస్యోపలమ్భాదేకస్మాత్పిణ్డాదేకపురుషసిద్ధిః ఏవం ప్రతిపిణ్డం గుణస్వభావవిపరీతస్వభావస్యోపలమ్భాత్పురుషనానాత్వమవసేయమ్ । తస్మాదవస్థితమేతన్నానాత్మాన ఇతి ॥ ౧౮ ॥

కారికా ౧౯

ఆహ, సిద్ధమాత్మనో నానాత్వమ్ ।

సాక్షిత్వకైవల్యమాధ్యస్థ్యద్రష్టృత్వాకర్తృత్వానామిదానీం కస్మాద్ధేతోః ప్రతిపత్తిరితి ?

ఉచ్యతే-

<< తస్మాచ్చ విపర్యాయాత్సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్య ।

కైవల్యం మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వమకర్తృభావశ్చ ॥ ౧౯ ॥ >>

తస్మాదిత్యనేన హేతుసామాన్యమాచష్టే । చశబ్దోఽవధారణే । విపర్యాసాదితి సామాన్యేన హేతుముపాత్తం విశేషేఽవస్థాపయతి । సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్యేత్యేవమాదినా సాధ్యధర్మనిర్దేశం కరోతి । తత్ర సాక్షిత్వమిత్యనేన గుణానాం ప్రవృత్తావస్వాతన్త్ర్యం ఖ్యాపయతి, ప్రధానస్య తదర్థనిబన్ధనత్వాత్ప్రవృత్తేః ।

అధిష్ఠాతృత్వం కథమితి ?

ఉచ్యతే- యథా హి క్రియాసాక్షిణి కస్మింశ్చిదవస్థితే కర్తా తదిచ్ఛానువిధాయీ కార్యం నిర్వర్తయతి, న స్వతన్త్రః, ఏవం ప్రధానమపి । ప్రవృత్తినివృత్త్యోర్యథా పురుషస్యార్థః సిధ్యతి తథా మహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతదేవమనుష్యతిర్యక్స్థావరభావేన వ్యూహతే, న యదృచ్ఛాతః । తస్మాత్పురుషస్తదర్థపరతన్త్రత్వాత్ప్రధానప్రవృత్తినివృత్త్యోః సాక్షీ । కైవల్యమిత్యనేన సంసర్గధర్మత్వమాత్మనో నివర్తయతి, న యథా సత్త్వాదీనాం పరస్పరేణ ప్రకాశాదిధర్మాపేక్షాణాం సంసర్గః, ఏవం పురుషస్య త్రైర్భవతి । మాధ్యస్థ్యమిత్యనేనాతిశయనిర్హ్రాసానుపపత్తేః పురుషస్య గుణైః సహ బాధానుగ్రహానుపపత్తిం స్వకార్యప్రవృత్తౌ చాపక్షపాతం దర్శయతి । ద్రష్టృత్వమిత్యనేనోదాసీనస్య కార్యకారణపిణ్డవ్యూహసమకాలం చైతన్యశక్తిసద్భావాత్సుఖదుఃఖమోహస్వభావానాం గుణచేష్టానామనివృత్తార్థానాం సన్నిధానమాత్రాదుపలబ్ధిమాత్రం ప్రతిజానాతి । అకర్తృభావశ్చేత్యనేన సప్తవిధమకర్తృత్వమాశ్రయతి । న హ్యయం విషయేషు బాహ్యాన్తఃకరణసాన్నిధ్యేఽధ్యవసాయం కురుతే । న చ సత్త్వాదీనాం ప్రకాశప్రవృత్తినియమలక్షణైర్ధర్మైరితరేతరోపకారేణ ప్రవర్తమానానాం స్వేన చైతన్యలక్షణేన ధర్మేణాఙ్గభావం ప్రతిపద్యతే, నాప్యఙ్గీభావమ్ । ఏవం సహ గుణైః కార్యం న కురుతే స్త్రీకుమారవత్ । స్థితప్రయోగం న కురుతే రథశకటయన్త్రప్రేరకవత్ । న స్వాత్మనో మృత్పిణ్డవత్ । న పరతః కుమ్భకారవత్ । నాప్యదేశాన్మాయాకారవత్ । నోభయతో మాతృపితృవత్ । తదేవమనేన సూత్రేణాచార్యః పురుషస్యాధిష్ఠాతృత్వం నైర్గుణ్యమౌదాసీన్యం భోక్తృత్వమకర్తృత్వం చ సాధ్యతామాపాద్య త్రిగుణయాదివిపర్యయం సాధనత్వేనోపన్యతి । తైః పఞ్చభిస్త్రిగుణాదివిపరీతైః కర్మభిః పఞ్చానామేషాం యథాసంభవం ప్రవృత్తిరవగన్తవ్యా ।

యస్మాదయం సుఖాదిభ్యోఽర్థాన్తరభూతః తస్మాదయం తత్క్రియాసాక్షీ । తత్ర నైర్గుణ్యాత్సాక్షిత్వమ్ ।

ఆహ, తదసిద్ధేః । నైర్గుణ్యాసిద్ధేః । యద్యస్య సుఖాదిధర్మత్వమాత్మనః ప్రసిద్ధం స్యాదత ఏతద్యుజ్యతే వక్తుమ్ । తత్త్వసిద్ధమ్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ । విశేషానభిధానాదితరాత్సిద్ధిరపీతి చేత్ స్యాన్మతమ్, ఆత్మగుణాః సుఖాదయో న శబ్దగుణా ఇత్యత్రాపి భవతా విశేషో నాభిధీయతే । తస్మాదేతదప్యసిద్ధమ్ । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అహంకారేణైకవాక్యత్వే భిన్నాధికరణత్వం స్యాత్ । దృష్టం తు సుఖితోఽహం దుఃఖితోఽహమితి । తస్మాత్సుఖదుఃఖయోః శబ్దాద్యాత్మభావో న యుక్తః ।

ఉచ్యతే- న, గౌరాదిష్వనేకాన్తాత్ । తద్యథా గౌరః కృష్ణోఽహమితి శరీరధర్మైరాత్మనో భిన్నాధికరణత్వమహఙ్కారేణ ఏవం సుఖదుఃఖయోరపి స్యాత్ । న చాత్మగుణత్వం స్యాదితి ।

ఆహ, పృథగుపలబ్ధేరయుక్తమ్ । యద్యపి గౌరాదీనామవిభక్తమహంకారేణ గ్రహణం తథాపి పృథగయం ప్రాగేతానాత్మనో గృహీత్వా పశ్చాదవిభక్తాన్గృష్ణాన్శక్నోతి వ్యవస్థాపయితుముష్యేతే న పునరముష్యేతి । న త్వేవం సుఖదుఃఖయోః పృథగుపలబ్ధిః । తస్మాదసదేతదితి ।

ఉచ్యతే- నైవముత్పద్యతే । కస్మాత్ ? మార్గాన్తరగమనాత్ । అహంకారేణావిభక్తగ్రహణాదాత్మగుణత్వమితి ప్రాగపదిష్టమ్ । ఇదానీం తు సత్యపి తస్మిన్పృథగ్గ్రహణాదభావం బ్రువతో మార్గాన్తరగమనమనైకాన్తికస్య చాపరిహారః । కిం చాన్యత్, సంశయావ్యతిరేకాత్ । యత ఏవ గౌరాదయః పృథగుపలభ్యన్తే న సుఖాదయో ఏవ సంశయః । న చ యత ఏవ సంశయస్తత ఏవ నిర్ణయో యుక్తః । తస్మాద్యుక్తమేతద్ గౌరాదివదహఙ్కారేణాప్యభిన్నగ్రహణాచ్ఛబ్దాద్యాత్మభూతాః సుఖాదయః । కిం చాన్యత్ । స్వభావానవధారణాదనుపాదానప్రసంగాత్ । సుఖాద్యాత్మకాః శబ్దాదయ ఇతి చేత్ స్యాన్మతం, యథాగ్నిః పాకజనిమిత్తముపాదీయతేఽథ చైషాం పార్థివత్వమేవం శబ్దాదయోఽపి సుఖాదినిమిత్తత్వేనోపాదీయేరన్ అథ చైషామాత్మగుణత్వమేవ స్యాదితి । తదప్యనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? సామానాధికరణ్యదర్శనాత్ । యథా నిమిత్తస్యాగ్నేర్న పాకజైః సామానాధికరణ్యం పక్వోఽగ్నిః పచ్యతేఽగ్నిరితి ఏవం శబ్దాదీనాం నిమిత్తత్వాన్న సామానాధికరణ్యం స్యాత్ । సుఖశబ్దో దుఃఖ ఇతి దృష్టం తు । తస్మాన్న తేషాం నిమిత్తార్థేనోపాదానమితి ।

ఆహ, ఏవమపి సుఖాదీనాం శబ్దాద్యాత్మభావో న యుక్తః । కస్మాత్ ? విప్రతిపత్తేః । యథా హి శబ్దాః శబ్దాత్మకా ఏతి సర్వైః శబ్దరూపేణ గృహ్యన్తే, ఏవం సుఖాత్మకోఽయమితి సర్వైస్తద్రూపేణ గృహ్యతే । దృష్టా తు విప్రతిపత్తిః । తస్మాదాత్మగుణా ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, సంస్కారవిశేషనిమిత్తత్వాత్ । తద్యథా పిత్తాదిసామర్థ్యాన్మాధుర్యాదిషు విప్రతిపత్తిః । న చైషామశబ్దాదిగుణత్వసంస్కారవిశేషయోగాత్సుఖాదిషు విప్రతిపత్తిః । న చైషామశబ్దాదిగుణత్వమితి । కిం చాన్యత్ । నిమిత్తత్వేఽపి తత్ప్రసంగాత్ । నిమిత్తవాదినోఽప్యేతత్సమానమ్ । న హి నిమిత్తనైమిత్తికయోర్విప్రతిపత్తిరస్తి । తద్యథా

ప్రదీపప్రకాశయోః । తతశ్చ విప్రతిపత్తేర్నిమిత్తత్వమపి శబ్దాదీనామకల్పనీయం స్యాత్ । యశ్చ ద్వయోర్దోషో న తమేకశ్చోద్యత ఇతి । ఆత్మగుణాకాంక్షిత్వాదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ నిమిత్తప్రధానత్వాదన్యపరిపాకవశేన సుఖదుఃఖేనోత్పాదయత్యాత్మనః । తన్మయత్వే తు నిరాకాంక్షత్వాత్ప్రధానస్య వ్యవస్థాభేదో న యుక్త ఇతి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? ఉక్తత్వాత్ । తన్మయత్వేఽపి గుణభావాన్మాధుర్యాదిషు విప్రతిపత్తిరిత్యాదావేవోక్తమేతత్ । తస్మాత్తన్మయత్వే ప్రాధాన్యమితి చానిశ్చితాభిధానమేతత్ ।

ఆహ, ఏవమప్యయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? అతీతానాగతేష్వపి తు దృష్టేః । తస్మాత్సుఖాదీనాం శబ్దాద్యాత్మభావో న యుక్త ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, స్మృతినిమిత్తత్వాద్ బుద్ధేః । అయమతీతానాగతేష్వపి శబ్దాదిషు స్మార్తసుఖదుఃఖయోగో భవతి । తత్సంపర్కాత్తు పురుషేణ తథానుభూయతే । పురుషగుణత్వే తు పాకజవన్నిమిత్తాదుత్పన్నానాం సుఖాదీనాం విశేషభావాత్తీవ్రమన్దతానుపపత్తిః స్యాత్ । తస్మాత్సుఖదుఃఖయోః శబ్దాద్యాత్మభావో న యుక్తః । కించాన్యత్ । అనిర్మోక్షప్రసంగాత్ । ద్రవ్యస్య గుణైరవిప్రయోగాత్సుఖదుఃఖయోరాత్మగుణత్వే సత్యాత్మనస్తాభ్యామనిర్మోక్షప్రసంగః । తస్మాత్తయోరాత్మగుణత్వమయుక్తమితి । శ్యామాదివత్తద్వినివృత్తిరితి చేత్ స్యాన్మతమ్, యథా శ్యామగుణత్వే సత్యణోరగ్నిసమ్బన్ధాత్తద్వినివృత్తిః, శబ్దాదిగుణత్వే చాకాశస్యాశబ్దకస్యావస్థానమేవమాత్మనోఽపి । ఏతదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? విశేషోపాదానప్రసంగాత్ । సాధ్యత్వాచ్చ, యథా హ్యణుః శ్యామతాం పరిత్యజ్య రూపవిశేషమేవ రక్తలక్షణముపాదత్తే, న రూపవత్తాం త్యజతి, ఏవమాత్మాపి బాహ్యనిమిత్తసామర్థ్యాత్సుఖాన్తరం దుఃఖాద్ దుఃఖాన్తరముపాదదీత । న తే అత్యన్తం జహ్యాత్ । తథా ఆకాశం శబ్దలక్షణం కస్యాంచిదవస్థాయామశబ్దకం భవతీత్యస్మాన్ప్రతి సాధ్యోఽయమర్థః । భేర్యాదిశబ్దాస్తు తద్గుణ ఏవేతి ప్రతిపాదయిష్యామః తస్మాత్సుఖదుఃఖయోః శబ్దాద్యాత్మభావోఽయుక్తః । ఏవమనామిశ్రరూప ఆత్మా । తతశ్చేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మజ్ఞానసంస్కారాణామనేకస్వభావానాం పరస్పరవిరోధినాం చ తద్గుణత్వమనుపపన్నమ్ । తస్మాద్యుక్తమేతన్నిర్గుణ ఆత్మా నైర్గుణ్యాచ్చ సాక్షిమాత్ర ఇతి కేవలో వివిక్తత్వాత్ ।

తస్మాదయం గుణేభ్యః పృథగ్భూతః తస్మాత్కేవలః న తైః సహ సంసర్గేణ వర్తతే ।

ఆహ, కః పునరస్యాత్మనో గుణేభ్యః పృథగ్భావోఽభిప్రేత ఇతి ?

ఉచ్యతే- తదుపకారనిరపేక్షాణాం సత్త్వాదీనాం స్వకార్యసామర్థ్యపృథగ్భావః । న హి సత్త్వాదయః ప్రకాశాదిభిర్ధర్మైరితరేతరోపకారేణ వర్తమానాః పురుషకృతముపకారమపేక్షన్తే । ప్రకాశాదిధర్మసన్నిధానమాత్రాదేవ తు ప్రవర్తన్తే । తథా చ వార్షగణాః పఠన్తి

"ప్రధానప్రవృత్తిరప్రత్యయా పురుషేణాపరిగృహ్యమాణాదిసర్గే వర్తన్తే" ఇతి । యస్మాద్గుణాస్తదుపకారనిరపేక్షాః ప్రవర్తన్తే తస్మాదసావపి తత్సంసర్గ నానుభవతి । దృష్టా తు లోకేఽప్యేకకార్యత్వాపృథక్పృథగ్భావపరికల్పనా । తద్యథా ఇమే భ్రాతరః పృథక్, ఏషాం నైకం కార్యమ్ । న పృథగిమే యేషామేకమితి ।

మధ్యస్థో విషయిత్వాత్ । యస్మాదయం పురుషో విషయీ తస్మాన్మధ్యస్థః । కిం కారణమ్ ? విషయాణాం హ్యతుల్యబలత్వాత్, న్యూనాతిశయోపపత్తేశ్చ పరస్పరేణ బాధానుగ్రహౌవృత్పన్నౌ । విషయీ చాయమ్ । తస్మాన్నాస్తి న్యూనతాద్యుపపత్తిః । తతశ్చేతనాభావః । న చామిశ్రరూపత్వాత్సఙ్గద్వేషౌ గుణవిషయౌ, అతో మధ్యస్థః ?

ద్రష్టృత్వం చైతన్యాత్ । ప్రకృతివికారభూతత్వాత్ సత్త్వాదిభ్యశ్చైతన్యమపోద్ధృత్య పురుషే వ్యవస్థాపనీయమ్ । న చాచేతనానాం ద్రష్టృత్వముపపద్యతే ఇత్యతః పురుష ఏవ చైతన్యాద్ దృష్టా నాన్యత్తత్త్వాన్తరమ్ ।

అకర్తృభావః, అప్రసవధర్మిత్వాత్ । ప్రసవార్థో ధర్మః ప్రసవధర్మః సోఽస్యాస్తీతి ప్రసవధర్మీ ।

కః పునరసౌ ప్రసవార్థో ధర్మ ఇతి ?

ఉచ్యతే- ప్రస్పన్దనపరిణామౌ । నిష్క్రియత్వాదకర్తేతి యావత్ । తదిదమప్రసవధర్మిత్వాదకర్తేతి । కథమస్య నిష్క్రియత్వమితి చేత్ ? చైతన్యాత్ । అచేతనానాం హి క్షీరాదీనాం క్రియావత్త్వముపలబ్ధం, చేతనస్య న కస్యచిదిత్యతో నిష్క్రియః పురుషః । కించ అనామిశ్రరూపత్వాత్ । అనామిశ్రరూపం హి క్రియాదిమత్క్షీరాది । అనామిశ్రరూపశ్చాయమ్ । తస్మాన్నిష్క్రియః । విభుత్వాదితి చేత్ స్యాదేతత్, యథా విభుత్వే సతి ప్రధానస్య సక్రియత్వమేవం పురుషస్య ఇతి విభుత్వే సక్రియత్వేన భవితవ్యమితి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? ధర్మద్వయసహితస్య సాహచర్యోపలబ్ధేః । తద్విభుత్వమాచేతన్యానేకరూపత్వసహితం క్రియావతి దృష్టం, న కేవలమ్ । న తు తథా పురుషే । తస్మాద్విషమమేతత్ । ఏవం నిష్క్రియః పురుషః నిష్క్రియత్వాచ్చ ప్రధానాత్కార్యకారణం న కురుతే । కస్మాత్ ? క్రియావతః కుమ్భకారస్య మృత్పిణ్డాత్కార్యనిష్పత్తిసామర్థ్యదర్శనాత్ । స్యాదేతత్ । ఉత్పాదితస్యాన్యేన స్థితిం కురుతే, ధాత్రీకుమారవత్ । స్థితస్య వా ప్రయోగం రథశకటయన్త్రప్రేరకవదితి । ఏతదప్యనుపపన్నం, పూర్వస్మాదేవ హేతోః అథాపి స్యాత్స్వతః పురుషః కార్యకరణం కురుత ఇతి తదప్యయుక్తమ్ । చేతనాచేతనయోరత్యన్తభేదాత్ప్రకృతివికారభావానుపపత్తేః । అథ మతముభయత ఇతి, తదపి నైవ సంభవతి, ఉభయదోషప్రసంగాత్ । స్యాత్పునరేతత్ అవ్యపదిశ్య యోనిం పురుషోఽభిధ్యానమాత్రేణ కార్యకరణం కురుతే ఇత్యసదేతత్ । కస్మాత్ ? అనుత్పత్తావభిధ్యానానుపపత్తేః । ఈశ్వరకారణప్రతిషేధేఽభిహితం ప్రాక్ ప్రధానవిపరిణామాద్బుద్ధిమతో బుద్ధిర్నాస్తి । న చ బుద్ధిమన్తరేణాభిధ్యానముపపద్యతే, తద్వృత్తిభూతత్వాత్ తథా బుద్ధిమత్పూర్వకసృష్టిప్రతిషేధః కృతః । స ఇహాపి యోజ్యః,

అధ్యవసాయకర్తృత్వం చ ప్రాక్ప్రతిషిద్ధమ్ । ఏవం సప్తవిధేనాకర్తృత్వేనాకర్తా పురుషః । ఉక్తం చ

నాధ్యవసాయం కురుతే పురుషో నైవం స్థితిం ప్రయోగం వా ।

న స్వాత్మనో న పరతో న వ్యపదేశాన్న చోభయతః ॥

తద్యుక్తమేతత్

<< తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్య ।

కైవల్యం మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వమకర్తృభావశ్చ ॥ ఇతి ॥ ౧౯ ॥ >>

కారికా ౨౦

యతశ్చేతనాశక్తిసమ్బన్ధాత్పురుష ఏవ ద్రష్టా నాన్యత్తత్త్వాన్తరం, గుణాశ్చ కర్తారో, న పురుషః

<< తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ ।

గుణకర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః ॥ ౨౦ ॥ >>

పురుషసమ్పర్కాద్ హి గ్రహణధారణవిజ్ఞానవచనోహాపోహక్రియా యథాన్యాయాభినివేశానాం కరణధర్మాణాం ప్రత్యయరూపాణామివోపలబ్ధేశ్చేతనాశక్తేశ్చాధ్యవసాయవృత్తిమనురుధ్యమానాయాస్తద్భావసన్నివేశినాం సత్త్వాదీనాం వ్యాపారవతామభిసమ్బన్ధాద్ వ్యాపారావిష్టాయా ఇవోపలబ్ధిః । యతస్తత్రాయమనేకకాలప్రవృత్తమిథ్యాప్రత్యయాభ్యాసవాసనాపేక్షో భవబీజహేతుర్జ్ఞానవిశేషః ప్రాణభృతామవభాసతే । శ్రోత్రముపలభ్యతే త్వక్చక్షుర్జిహ్వా ఘ్రాణమిత్యాది । తథా పురుషః కర్మణాం కర్తా, పురుషః సుఖదుఃఖయోరితి । తస్మాత్కరణస్య గ్రహణరూపతా పురుషస్య చ కర్తృరూపతా, సమ్బన్ధ్యన్తరసమ్పర్కాదన్యగతాఽన్యత్రోపలభ్యమానా భక్త్యాఽధ్యవసాతవ్యా, న పరమార్థతః । ఉక్తం చ

చేతనాధిష్ఠాతా బుద్ధిశ్చేతనేవ విభావ్యతే ।

కర్తృష్వవస్థితశ్చాత్మా భోక్తా కర్తేవ లక్ష్యతే ॥

ఆహ, సంయోగాత్పరరూపతాపత్తావతిప్రసంగః, అవిశేషాత్ । యది చేతనసంయోగాద్ బుద్ధ్యాదీనాం ప్రత్యయవదుపచారః వ్యాపిత్వాదస్య ఘటాదిభిరపి సంయోగో న ప్రతిషిధ్యత ఇత్యతః ప్రాప్తస్తేషామపి ప్రత్యయవదుపచారః । అథ సంయోగావిశేషాత్కరణానామేవ ప్రత్యయవదుపచారో న ఘటాదీనాం, విశేషస్తర్హి వక్తవ్య ఇతి ।

ఉచ్యతే- తదప్రసంగః । శక్త్యపేక్షత్వాత్ స్పటికాదివత్ । యథోపధానసంయోగవిశేషే సత్యాకాశస్పటికయోః స్పాటికమేవోపధనసరూపం ప్రత్యవభాసతే శక్తితో నాకాశమ్, ఏవం పురుషసంయోగావిశేషే బుద్ధిఘటయోః శక్తితో బుద్ధిరేవ చేతనారూపాపన్నేవోపలభ్యతే, న ఘటః ।

ఆహ, పురుషస్య వికార్యత్వప్రసంగః, రూపాన్తరోపాదనాత్ । యది తర్హి కరణసమ్బన్ధాత్పురుషః కర్తృత్వోపచారం విషయసరూపతాం చ ప్రతిపద్యతే, ప్రాప్తమస్యాపి స్పటికవద్రూపాన్తరోపాదానాద్వికార్యత్వమ్ । అథ నాస్య విషయరూపాపత్తిః, న తర్హి కరణస్వరూపః పురుష ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, భక్తితోఽభ్యుపగమాత్ । బుద్ధిరుపాత్తవిషయేన్ద్రియవృత్త్యుపనిపాతాత్తాద్రూప్యం ప్రతిపద్యతే । బుద్ధిరూపం తు సన్నిధానమాత్రాచ్ఛక్తివిశేషయోగాత్ఫలభోక్తృత్వాచ్చ రాజని భృత్యజయపరాజయోపచారవత్పురుష ఉపచర్యతే । న త్వసౌ బుద్ధిసంపర్కాత్తద్రూపో భవతి । అత ఏవాస్య సత్యాం చేతనాశక్తౌ వ్యవసాయకర్తృత్వం ప్రతిషిధ్యతే, మా భూత్ విషయరూపాపత్తౌ సత్యామనేకస్వభావత్వాదికార్యత్వప్రసంగః । తస్మాద్విషయసమ్పర్కాదప్యవికార్యః పురుషః, న హ్యస్య నిత్యత్వాత్కించిదనుగ్రహాయ నాపఘాతాయ । ఆహ చ

ముష్టిర్యథా వికీర్ణః సూచ్యగ్రే సర్షపాదీనామ్ ।

తిష్ఠన్తి న సూక్ష్మభావాత్తద్వద్ ద్వన్ద్వాని సర్వజ్ఞే ॥

ఇతి । చేతనాశక్తియోగాత్తు ద్రష్టృత్వమస్య స్వాభావికమ్ । ఏవం చేద్యయుక్తం

వర్షాతపాభ్యాం కిం వ్యోమ్నశ్చర్మణ్యస్తి తయోః ఫలమ్ ।

చర్మోపమశ్చేత్సోఽనిత్యః ఖతుల్యశ్చేదసత్సమః ॥

ఇతి తదయుక్తమ్ । కిం కారణమ్ ? యస్మాదవికార్యరూపస్యాకాశస్య సన్నిధానమాత్రాన్మేఘపయోరజోధూమప్రభృతిభిరభిన్నదేశత్వాదత్యన్తశుద్ధస్యాపి మలినమివ రూపముపలక్ష్యతే, న చ వికార్యత్వమ్, ఏవమనాత్మనోఽపి స్యాత్ ।

తద్యుక్తమేతత్పురుషసంయోగాత్కరణస్య ప్రత్యయోపచారః, పురుషస్య చ గుణసంయోగాత్కర్తృత్వోపచార ఇతి ।

ఆహ, అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? సంయోగానుపపత్తేః । పురుషస్య హి గుణానాం చ సంయోగః పరికల్ప్యమానోఽన్యతరకర్మజో వా పరికల్ప్యతే యథా స్థాణుశ్యేనయోః, ఉభయకర్మజో యథా మేషయోః, సంయోగజో వా ద్వ్యఙ్గులాకాశయోః, స్వాభావికో వా యథాఽగ్న్యుష్ణయోః, శక్తినిమిత్తో వా యథా చక్షురూపయోః, యోగ్యతాలక్షణో వా యథా మత్స్యోదకయోరితి ? తన్న తావదన్యతరకర్మజ ఉభ్యకర్మజశ్చ సంయోగ ఏషాముపపద్యతే । కస్మాత్ ? విభుత్వాత్ । న స్వాభావికః అనిర్మోక్షప్రసంగాత్ । యథాఽగ్నేః స్వాభావికాదౌష్ణ్యాన్మోక్షో న భవతి ఏవమాత్మనః స్వాభావికత్వాద్గుణసంయోగాదనిర్మోక్షప్రసంగః స్యాత్ । శక్తినిమిత్తశ్చ । కిమ్ ? అనిర్మోక్షప్రసంగాదేవ, స న భవతీత్యనువర్తతే । స్వస్వామిశక్తినిమిత్తే హి సంయోగే పరికల్ప్యమానే శక్త్యోః సతతావస్థానాదనిర్మోక్ష ఏవ ప్రసజ్యేత । యోగ్యతాలక్షణః శక్తిమాత్రరూపత్వాదసంవేద్యోఽతస్తదసిద్ధిః । కించ ప్రయోజనాన్తరానుపపత్తేః । ప్రవృత్త్యనుగుణం హి యోగ్యమిత్యుచ్యతే । తస్యా ఏవ తు ప్రవృత్తే పురుషార్థమపోహ్య నిమిత్తాన్తరం శక్యం కల్పయితుమ్ । ఆకస్మికత్వే చ నియమద్వైతానుపపత్తిః । తస్మాదయుక్తం పురుషస్య గుణానాం చ యోగ్యతాలక్షణః సమ్బన్ధః । న యాదృచ్ఛికః । మోక్షకారణనియమానుపపత్తేః । సంయోగకారణప్రతిద్వన్ద్వం కైవల్యకారణమ్ । యది చ యాదృచ్ఛికో గుణపురుషసంయోగః స్యాత్తస్యాజ్ఞానాన్నివృత్తిర్నాస్తీతి తదర్థస్యాభ్యుత్థానస్యానర్థక్యం ప్రాప్తం విశేషానుపపత్తేశ్చ కారణాన్తరం కల్పయితుమ్ । అత ఏతదప్యయుక్తమితి । న వైషయికః, అనిర్మోక్షప్రసంగాత్ । సతతమేవ హి పురుషస్య విషయిత్వమవ్యావృత్తం గుణానాం చ విషయత్వమిత్యనిర్మోక్షప్రసంగ ఏవ స్యాత్ । ఏతావాంశ్చ సంయోగః పరికల్ప్యమానః పరికల్ప్యేత । సర్వథా చ నోపపద్యతే । తస్మాత్తత్సంయోగాదిత్యయుక్తమభిధాతుమితి ।

ఉచ్యతే- సంయోగానిత్యత్వాదిహ చౌపకారికపరికల్పనాదదోషః । ఇహానేకవిధః సంయోగః । తద్యథా ప్రాప్తిపూర్వికా ప్రాప్తిః । యథోదాహృతం అన్యతరజ ఉభయకర్మజః సంయోగ ఇత్యాది । యత్రాసౌ న సంభవతి తత్ర సన్నిధిమాత్రసామాన్యాద్ భక్త్యా కల్ప్యతే । తద్యథాఽఽకాశస్య గవాదిభిః । ప్రదేశైరితి చేన్న అభావాత్ । తేఽపి హి నిరవయవత్వాదాకాశస్య భక్త్యా కల్ప్యన్తే, మా భూత్కృతకత్వానిత్యత్వదోషప్రసంగః । తస్మాత్ప్రదేశోపచారాత్కార్యమప్యుపచరితమ్ । అన్యస్తు శాస్త్రీయః సంయోగోఽర్థనిమిత్తః । తత్రానేకసంయోగోపపత్తేరిహ పురుషాన్తఃకరణయోరభిన్నదేశత్వాత్సన్నిధిమాత్రసామాన్యాద్భాక్తం సంయోగం పరికల్ప్యైవముచ్యత ఇత్యదోషః ॥ ౨౦ ॥

కారికా ౨౧

ఆహ, విజ్ఞాతం సంయోగద్వయమ్ । అయం త్వన్యోఽర్థనిమిత్తః శాస్త్రీయః సంయోగో భవతా పరిభాష్యతే । తత్ర వక్తవ్యం కిమర్థోఽసావితి ?

ఉచ్యతే

<< పురుషస్య దర్శనార్థః >>

దృష్టిర్దర్శనమ్ । అర్థశబ్దో నిమిత్తవచనః । దర్శనమర్థోఽస్యాసౌ దర్శనార్థః । దర్శననిమిత్తో దర్శనహేతుః దర్శనకారణ ఇత్యర్థః । ఏతదుక్తం భవతి- సన్నిధానావిశేషే సతి ఆత్మన ఆకాశాదేశ్చ యస్మాద్దృక్చక్తియుక్తః పురుషః తస్మాత్కార్యకారణతామాపన్నేన ప్రధానేన సహ భోక్తృత్వేన సంబధ్యతే, నాచైతన్యాదాకాశాదయ ఇతి । అథవా అర్థశబ్దః ఫలవచనః । యథా తృప్త్యర్థా భుజిక్రియా తృప్త్యౌ సత్యాం నివర్తతే ప్రాప్త్యర్థా గమిక్రియా ప్రాప్తౌ సత్యామ్, ఏవం పురుషస్య ప్రధానేన దర్శనార్థః సంయోగః దర్శనే సతి నివర్తతే । తథా చ వక్ష్యతి దృష్టా మయేతియుపేక్షక ఏకో దృష్టాహమిత్యుపరతైకేతి (కాం ౬౬) ।

ఆహ, ఏవమపి శబ్దాద్యుపలబ్ధిసమకాలమేవ నివృత్తిప్రసంగః । కిం కారణమ్ ? తస్యామప్యవస్థాయాం శక్యం వక్తుం దృష్టా ప్రకృతిరితి ।

ఉచ్యతే యద్యప్యేతదేవం తథాపి యథా పురుషస్య దర్శనార్థః సంయోగః

<< కైవల్యార్థస్తథా ప్రధానస్య >>

కైవల్యమితి వివేకపరిచ్ఛిన్నం సత్త్వాదిభిరసంసర్గధర్మిత్వమాత్మనః, సోఽర్థోఽస్య సోఽయం కైవల్యార్థః । సత్యపి హి దర్శనావిశేషే ప్రధానం పురుషస్య కైవల్యార్థం ప్రవర్తతే । యదాఽస్య బుద్ధిస్తమసోఽభిత్వాద్యే గుణాః కార్యరూపాపన్నాః శిరఃపాణ్యాదయ ఆధ్యాత్మికా, బాహ్యాశ్చ గవాదయః, కారణరూపాపన్నాశ్చాలోచనక్రియాసంకల్పాభిమానాధ్యవసాయలక్షణాః, సోఽహమిత్యవిశిష్టప్రత్యయోపసంహారం కరోతి తదా ప్రవర్తత ఏవ । యదా త్వన్యే గుణాః ప్రకృతిభూతా వికారభూతాః కార్యభూతాః కారణభూతా అచేతనాః పరార్థా అన్యోఽహం న ప్రకృతిర్న వికృతిర్న కార్యం న కారణం నాచేతనః స్వార్థ ఇతి భిన్నప్రత్యయోపసంహారం

కరోతి తదా నివర్తతే । సోఽయం పురుషస్య దృక్ఛక్తినిమిత్తః ప్రధానస్య చ కైవల్యావధిపరిచ్ఛిన్నః పురుషార్థః ।

సత్యపి పారిభాషికత్వే

<< పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగః >>

ఏతదుక్తం భవతి । ప్రాగపి కార్యకారణసమ్బన్ధాత్పురుషే చైత్వన్యమవస్థితమ్ । తద్యథా అగ్నేర్దహనం పరశోశ్ఛేదనమసతి దాహ్యే ఛేద్యే న వ్యజ్యతే । తత్సన్నిధానసమకాలమేవ తు వ్యజ్యతే । ఇత్యతః ప్రధానమపేక్షతే । తథా ప్రధానమప్యన్తరేణ పురుషోపకారం స్వకాదసర్మర్థమనిష్పన్నకార్యసమం చేతితమనర్థకమ స్యాదిత్యతః పురుషమపేక్షతే । తత్ర ఉభయోరితరేతరాపేక్షా తం సంయోగమధికారబన్ధమాహురాచార్యాః । పఙ్గ్వన్ధదృష్టాన్తస్తు నాన్తరీయకమాత్రప్రదర్శనార్థమ్ । యథా పఙ్గుర్నాన్తరేణాన్ధం దృక్ఛక్త్యా విశిష్టేనార్థేనార్థవాన్భవతి అన్ధశ్చ నాన్తరేణ పఙ్గుం విశిష్టేనార్థేన, ఏవం ప్రధానం నాన్తరేణ పురుషం కృతమపి కార్యం ద్రష్టుం శక్తమనవధికం చ ప్రవర్తమానం విశేషాభావాన్నైవ నివర్తతే । తథా పురుషః సత్యపి చేతనత్వే నాన్తరేణ ప్రధానముపలభ్యాభావాదుపలబ్ధా భవేదితి ప్రధానమపేక్షతే । తస్మాదితరేతరాపేక్షయా సంయోగత్వే కల్ప్యమానే యదుక్తం

వినా సర్గేణ బన్ధో హి పురుషస్య న యుజ్యతే ।

సర్గస్తస్యైవ మోక్షార్థమహో సాంఖ్యస్య సూక్తతా ॥

ఇతి తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? న హ్యసౌ వినా సర్గేణ న యుజ్యత ఇతి । ఆహ చ

దృశ్యదర్శనభావేన ప్రకృతేః పురుషస్య చ ।

అపేక్షా శాస్త్రతత్త్వజ్ఞైర్బన్ధ ఇత్యభిధీయతే ॥

ఏవం వినాపి సర్గేణ యస్మాద్బద్ధః పుమాన్గుణైః ।

తస్మాద్విఫలతాం యాతు మనోరథమనోరథః ॥

ఇతి సిద్ధః సంయోగః ।

<< తత్కృతః సర్గః ॥ ౨౧ ॥ >>

ప్రధానపురుషయోర్హి భోక్తృభోగ్యభావాపేక్షనిమిత్తోఽయం తత్త్వసర్గో మహదాదిః, భావసర్గశ్చ ధర్మాదిః, భూతసర్గశ్చ బ్రాహ్మాదిః ప్రవర్తతే । సా చాపేక్షా పురుషానన్త్యాన్న నివర్తత ఇత్యతోఽర్థవతీనాం హి ప్రకృతీనాం తదపరిసమాప్తేర్న నివృతిరస్తి ॥ ౨౧ ॥

॥ ఇతి శ్రీయుక్తిదీపికాయాం సప్తతిపద్ధతౌ పఞ్చమమాహ్నికం ద్వితీయం చ ప్రకరణమ్ ॥

కారికా ౨౨

ఏవం కారణాన్తరప్రతిషేధాత్ప్రకృతేః పురుషార్థోఽయం వ్యక్తభావేన విపరిణామ ఇతి స్థితమ్ । తత్రేదానీం విప్రతిపత్తిరాచార్యాణామ్ । కేచిదాహుః ప్రధానాదనిర్దేశ్యస్వరూపం తత్త్వాన్తరముత్పద్యతే । తతో మహానితి । పతఞ్జలిపఞ్చాధికరణవార్షగణానాం తు ప్రధానాన్మహానుత్పద్యత ఇతి । తదన్యేషాం పురాణేతిహాసప్రణేతౄణాం మహతోఽహంకారో విద్యత ఇతి పక్షః- మహతోఽస్మిప్రత్యయకర్తృత్వాభ్యుపగమాత్ । అహంకారాత్పఞ్చ తన్మాత్రాణీతి సర్వే । మహతః షడవిశేషాః సృజ్యన్తే పఞ్చ తన్మాత్రాణ్యహంకారశ్చేతి విన్ధ్యవాసిమతమ్ । తథా అహంకారాదిన్ద్రియాణీతి సర్వే । భౌతికానీన్ద్రియాణీతి పఞ్చాధికరణమతమ్ । ఏకరూపాణి తన్మాత్రాణీత్యన్యే । ఏకోత్తరాణీతి వార్షగణ్యః । ఇన్ద్రియాణి సంస్కారవిశేషయోగాత్పరిగృహీతరూపాణీతి కేచిత్ । పరిచ్ఛిన్నపరిమాణానీత్యపరే । విభూనీతి విన్ధ్యవాసిమతమ్ । అధికరణమపి కేచిత్త్రయోదశవిధమాహుః । ఏకాదశకమితి విన్ధ్యవాసీ । తథాఽన్యేషాం మహతి సర్వార్థోపలబ్ధిః, మనసి విన్ధ్యవాసినః ।

సంకల్పాభిమానాధ్యవసాయనానాత్వమన్యేషామ్, ఏకత్వం విన్ధ్యవాసినః । తథా కరణం నిర్లిఖితస్వరూపం శూన్యగ్రామనదీకల్పమ్, ప్రాకృతవైకృతికాని తు జ్ఞానాని ప్రేరకాఙ్గసంగృహీతాని ప్రధానాదాగచ్ఛన్తి చేతి పఞ్చాధికరణః, న తు తథేత్యన్యే । కారణానాం మహతీ స్వభావాతివృత్తిః ప్రధానాత్, స్వల్పా చ స్వత ఇతి వార్షగణ్యః । సర్వా స్వత ఇతి పతఞ్జలిః । సర్వా పరత ఇతి పఞ్చాధికరణః । బుద్ధిః క్షణికేతి చ కాలాన్తరావస్థాయినీత్యపరే । ఏవమనేకనిశ్చయేష్వాచార్యేషు యే తావత్ప్రధానమహతోరన్తరాలే తత్త్వాన్తరమిచ్ఛన్తి తత్ప్రతిక్షేపాయాచార్యః స్వమతముపన్యస్యతి ।

<< ప్రకృతేర్మహాన్ >>

ప్రకృతేర్మహానుత్పద్యతే । మహాన్బుద్ధిర్మతిర్బ్రహ్మపూర్తిః ఖ్యాతిరీశ్వరో విఖర ఇతి పర్యాయాః । స తు దేశమహత్త్వాత్కాలమహత్త్వాచ్చ మహాన్ । సర్వోత్పాద్యేభ్యో మహాపరిమాణయుక్తత్వాన్మహాన్ ।

అన్యస్య తు పక్షే నైవాహంకారో విద్యత ఇతి ప్రతిషేధవివక్షయేదమాహ ।

<< తతోఽహఙ్కారః >>

తస్మాన్మహతోఽహంకార ఉత్పద్యతే ।

యః పునరాహ, మహతః షడవిశేషాః సృజ్యన్తే పఞ్చ తన్మాత్రాణ్యహంకారశ్చేతి తన్నిరాసార్థమాహ

<< తస్మాద్గణశ్చ షోడశకః । >>

తస్మాదహంకారాత్షోడశకో గణ ఉత్పద్యతే, పఞ్చ తన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి చ । అనేనైవ చ భౌతికేన్ద్రియవాదీ ప్రతిక్షిప్తో బోద్ధవ్యః ।

<< తస్మాదపి షోడశకాత్ పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని ॥ ౨౨ ॥ >>

తస్మాదపి షోడశకాద్గణాద్యః పఞ్చకో గణస్తతః పఞ్చ మహాభూతాన్యుత్పద్యన్తే । పూర్వపదలోపేనాత్ర మహాభూతానీతి వక్తవ్యే భూతానీత్యుచ్యతే । భూతసంజ్ఞా హి తన్మాత్రాణాం న పృథివ్యాదీనామత్ర తు సాంఖ్యాచార్యాణామవిప్రతిపత్తిః భూతకౌటస్థ్యవాదినస్తు మీమాంసకా ఆర్హతాశ్చ । తత్ప్రతిక్షేపేణేదముచ్యత ఇతి ॥ ౨౨ ॥

కారికా ౨3

ఆహ, ఉక్తం ప్రధానాద్బుద్ధిరుత్పద్యత ఇతి । తత్ర వక్తవ్యం కింలక్షణా పునర్బుద్ధిరిత్యుచ్యతే

<< అధ్యవసాయో బుద్ధిః >>

కోఽయమధ్యవసాయః ? గౌరేవాయం, పురుష ఏవాయమితి యః ప్రత్యయో నిశ్చయోఽర్థగ్రహణం సోఽధ్యవసాయః ।

అత్ర క్షణికవాద్యాహ యద్యర్థగ్రహణం బుద్ధిః, అనిత్యా । కస్మాత్ ? హేత్వపేక్షణాత్ । అర్థగ్రహణం హీన్ద్రియాదివిషయసన్నిధానమావరణాద్యభావం చాపేక్షతే । న చ నిత్యస్య కారణాపేక్షోపపద్యతే । తస్మాదనిత్యా బుద్ధిః । అభివ్యక్తేరదోష ఇతి చేత్స్యాదేతన్నేన్ద్రియసన్నిధానాదిభిరర్థగ్రహణం జన్యతే కిం తర్హ్యభివ్యజ్యత ఇతి । తచ్చ నైవమ్ । ద్విధా దోషాత్ । సా హ్యభివ్యక్తిః స్వరూపలాభో వా స్యాత్ గ్రహణప్రతిబన్ధవ్యుదాసో వా । కిం చాతః ? తద్యది తావత్స్వరూపలాభః క్రియతేఽర్థగ్రహణమితి ప్రాప్తమ్ । అర్థగ్రహణప్రతిబన్ధస్యాన్ధకారస్య వ్యుదాసస్తదప్యయుక్తమ్ । విప్రతిషేధాత్ । గ్రహణం చ స్యాత్తత్ప్రతిబన్ధశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమ్ । కించ భేదాత్ । వ్యఙ్గ్యం హి ఘటాది చన్ద్రార్కౌషధిమణిరత్నప్రదీపభేదాన్న భిద్యతే । అస్తి బుద్ధీనామర్థభేదాద్ భేదః । వృత్తిభేదాదదోషో మృద్వదితి చేత్ స్యాన్మతమ్ , యథా మృద్ద్రవ్యస్య ఘటాదిసంస్థానవృత్తిభేదేఽప్యభేద ఏవం బుద్ధేరితి । తదప్యయుక్తమ్ । అనన్యత్వాత్ । యదా బుద్ధిరన్యా వృత్తిభ్యః, ప్రాప్తస్తద్భేదే బుద్ధిభేదః । కించ దృష్టాన్తాసిద్ధేః । సాధ్యం చైతత్ కిం తదేవ మృద్ద్రవ్యం ఘటాదివృత్తిభేదమనుభవతి ఆహోస్విత్ప్రత్యయాన్తరవశాదన్యచ్చాన్యచ్చోత్పద్యతే ఇతి ? అవయవభేదాచ్చ । ఉపేత్య వాఽనువృత్తిం బ్రూమః- న హి తదేకం మృద్ద్రవ్యమ్, కిం తర్హి బహవో

మృత్పరమాణవోఽనేకదేశావచ్ఛిన్నవృత్తయ ఇతి । కిం చాన్యత్ । నివృత్తివిభక్తిగ్రహణాత్ । తద్ధి మృద్ద్రవ్యం సంస్థానమపేక్ష్యాపి గృహ్యతే, న త్వర్థగ్రహణమనపేక్ష్య బుద్ధేర్గ్రహణమస్తి । తస్మాద్విషమో దృష్టాన్తః । పరిమాణాదదోష ఇతి చేత్ స్యాన్మతమ్ సత్త్వాదీనామఙ్గాఙ్గిభావనియమాత్తేన తేనార్థగ్రహణాత్మనా విపరిణామో వృత్తిరితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । ఉభయకల్పనే దోషప్రసంగాత్ । యది ధర్మాన్తరోపాదానపరిత్యాగౌ వ్యక్తవ్యక్తీ, దత్తోత్తర ఏష పక్షః । అథ నాశోత్పాదౌ తేన ధర్మధర్మిణోరనన్యత్వాద్ధర్మాణాం నాశోత్పాదాద్బుద్ధేరపి నాశోత్పాదప్రసంగః । తదనభ్యుపగమే వాఽన్యత్వమితి దోషః । ఆహ చ

నష్టోత్పన్నమనన్యత్వాదనిత్యం నిత్యమేవ వా ।

నష్టోత్పన్నావినష్టానాం నిత్యం తో నాస్తి చైకదా ॥

యదప్యుక్తమ్- సత్త్వాదీనామఙ్గాఙ్గిభావనియమాదితి, తదయుక్తమ్ । అత ఏవానిత్యత్వసిద్ధేః । తుల్యానాం గుణప్రధానభావానుపపత్తేః । సత్త్వాదీనానఙ్గాఙ్గిభావాభ్యుపగమాత్ వృద్ధిక్షయావభ్యుపగన్తవ్యౌ । తతశ్చ బుద్ధిరనిత్యేతి ప్రాప్తమ్ । తేభ్యోఽనన్యత్వాత్ । అథ మతం తదవస్థాప్యసౌ నిత్యేతి, న తర్హి సత్వాద్యాత్మభూతా బుద్ధిరితి ప్రాప్తమ్ । తతశ్చ కార్యకారణయోరవివేక ఇత్యస్య విరోధః । తస్మాదనిత్యా బుద్ధిరితి ।

ఉచ్యతే- యత్తావదుక్తం హేత్వపేక్షణాదనిత్యా బుద్ధిరితి తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? సిద్ధసాధనాత్ । కస్యాత్ర విప్రతిపత్తిరనిత్యా వా బుద్ధిః స్యాన్నిత్యా వేతి ? కిం తర్హి హేతుమదనిత్యం వ్యక్తమితి వచనాదనిత్యైవ । తస్మాదిష్టమేవైతత్సఙ్గృహీతమ్ । అతఏవ క్షణికత్వమితి చేత్, అథాపి స్యాద్ధేత్వపేక్షా హి సంస్కృతత్వమ్ । సంస్కృతం తు క్షణికమ్ । తద్యథా ప్రదీప ఇతి । తస్మాదనిత్యే సత్యపి విశేషానభిధానే క్షణికత్వమేవానేన హేతునా బుద్ధేః ప్రతిపాద్యత ఇతి । కస్మాత్ ? ఉత్తరవచనవిరోధప్రసంగాత్ । ఏవమపి యదుత్తరం క్షణికత్వప్రసిద్ధ్యర్థముచ్యతే ప్రత్యర్థగ్రహణాన్యత్వాదనిత్యేత్యాది తస్యానర్థక్యమ్ । తస్మాత్ పూర్వోత్తరవిరుద్ధత్వాత్సకలమేవేదం ప్రకరణం నాధ్యయనం, న ప్రత్యాఖ్యానమర్హతి । పరేషాం త్వభినిష్టా బుద్ధిరత్రేత్యసంగతార్థోత్తరాపవాదదోషమనపేక్ష్యాపి ప్రత్యేకమప్యేతదసాధనమ్, వృత్తివిషయత్వాత్ । స్వకారణపరినిష్పన్నాయా హి బుద్ధేర్వ్యాపారోఽర్థగ్రహణసంజ్ఞక ఇన్ద్రియాదిసన్నిధానాపేక్షో న బుద్ధిః । తదనన్యత్వాత్ప్రసంగనివృత్తిరితి చేదథ మతమ్, వృత్తివృత్తిమతోరనన్యత్వాదిత్థమపి కల్పయిత్వాఽయం ప్రసంగో న నివర్తతే । తథా చోక్తమ్- స్వాలక్షణ్యం వృత్తిస్త్రయస్యేతి (కాం ౨౯) । తదప్యబాధకమ్ । కస్మాత్ ? ఉపచారాత్ । సత్యమనన్యా, వృత్తివృత్తిమతోర్భేదేనాగ్రహణాత్, తథాప్యుపరతవ్యాపారస్యాపి పరశ్వాదేర్వృత్తిమతః స్వరూప నోపరమతీతి భేదముపచర్య వ్యవహారో నానాకార్యవిషయః ప్రవర్తతే । అతఏవాన్యత్వమపి స్యాదితి తదయుక్తమ్, ఏకాన్తాత్ । తద్యథా సేనాపఙ్క్తిసేనాకుణ్డలాద్యుపరమే న తత్సన్నివేశినాముపరమః కార్యభేదశ్చ, న చాన్యత్వమ్ । ఏవం వృత్తితద్వతోరపి చ స్యాత్ । తస్మాద్యుక్తమేతద్ధేత్వపేక్షణస్య వృత్తివిషయత్వాన్న

బుద్ధేరనిత్యత్వమితి । ఏతేన వ్యక్తివికల్పః ప్రయుక్తః, సోఽపి వృత్తివిషయ ఇతి కృత్వా తదప్యుక్తమిన్ద్రియాదిభేదే భేదాదితి । తదప్యనేనైవోక్తమ్ । వృత్తిభేదోఽత్ర న భేద ఇతి । కిం చానేకాన్తాత్ । యథోదకాదిభేదాత్ప్రతిబిమ్బభేదో న చావ్యఙ్గ్యత్వమేవమన్యత్రాపి స్యాత్ । ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తేరదోష ఇతి చేత్స్యాన్మతమ్, ఉదకస్యాననసంయోగాద్ద్రవ్యాన్తరమేవ ప్రతిబిమ్బలక్షణముత్పద్యతే న తు ముఖం భిద్యతే ఇతి అసదేతత్ । కస్మాత్ ? ఉభయోః కారణత్వేన కల్పనానుపపత్తేః । న హి ముఖః నిమిత్తం శక్యం వక్తుమ్ , విప్రకృష్టత్వాన్నాసాదయో ముఖాపగమేఽప్యుపలబ్ధిప్రసంగాత్పాకజవత్ । యత్పునరేతదుక్తం వృత్తిభేదాదదోషో మృద్వదితి తథా తదస్తు । యత్తూక్తమనన్యత్వాద్దృష్టాన్తాసిద్ధేశ్చేతి వృత్త్యనన్యత్వమిదానీమేవ ప్రత్యుక్తమ్ । క్షణభఙ్గప్రతిషేధే చోక్తం న పృథివ్యాదీనామన్యథా చాన్యథా చోత్పత్తిః । యత్పునరేతదుక్తం నైకం మృద్ద్రవ్యమితి తత్ర బుద్ధిః ప్రమాణమ్ । యదేకబుద్ధినిమిత్తం తదేకం, తత్ర యది మృదోఽనేకత్వేన ప్రయోజనం బుద్ధిరుపలభ్యతే- వయమితి । యత్పునరేతదుక్తమ్, మృద్ద్రవ్యస్య సంస్థానవ్యతిరేకేణ స్వభావోఽవధార్యతే న తు బుద్ధేరర్థగ్రహణమన్తరేణ స్వరూపగ్రహణమితి, తదయుక్తమ్ । అభావస్యాఽరూపత్వాత్ । ఉపేత్య వా

యథా బాహ్యేద్యవస్థాసు వ్యాకారా చిత్తసన్తతిః ।

విద్యతే బీజమాత్రా వస్తథా ధీరితి గృహ్యతామ్ ॥

యథా బాహ్యార్థాకారవచ్చిత్తసన్తతిరథ చ సుప్తమూర్చితవిరోధసమాపన్నానామర్థరూపాదృతే బీజమాత్రాస్తీత్యుపగమ్యతే సా చితి కాపి వాఽవస్థేతి వచనాత్, న చ గృహ్యతే తథా బుద్ధిరపీతి కస్మాన్న పరికల్ప్యతే ? యత్పునరేతదుక్తమ్ యది ధర్మాన్తరోపాదానపరిత్యాగౌ వ్యక్తవ్యక్తీ దత్తోత్తర ఏష పక్ష ఇతి । తదితరత్ర తుల్యమ్ । అస్మాభిరపి తర్హ్యసత్కార్యప్రత్యాఖ్యానే దత్తోత్తర ఏష పక్షో వ్యక్తితర్న క్రియతే ఇతి । నాశోత్పాదౌ తు అనిష్టావేవేతి న పరిహారం ప్రత్యాదరః క్రియతే । యదప్యుక్తం నష్టాదుత్పన్నాచ్చానష్టమనుత్పన్నం చాన్యన్నాస్తీతి తదయుక్తమ్, అనభ్యుపగమాత్ । నాశోత్పాదౌ కః ప్రతిజానీతే యం ప్రత్యేతదర్థవత్స్యాత్ ? కిం చ త్వత్పక్షప్రాప్తేః । భవత ఏవ నష్టోత్పన్నేభ్యః స్కన్ధేభ్యో నాన్యా సన్తతిరథ చ నాస్తి దోషః । కయాఽపి యుక్తయా స్యాదేతదన్యైవాసావితి తత్రశ్చైకా సన్తతిరితి హీనమ్ । యదప్యుక్తం గుణవృద్ధిక్షయేఽనిత్యత్వమితి తదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? రూపాన్తరాప్యాయనాత్ । సత్త్వం హి ప్రకర్షమనుభవద్రజస్తమసీ చ న్యూనతాం ధర్మాదిరూపాం బుద్ధేరాప్యాయన్తి, నార్థాన్తరం కుర్వన్తి నో ఖల్వప్యభావమ్, ఏవం రహస్తమో వా ప్రకర్షమనుభవత్సత్త్వం చ న్యూనతాధర్మాదిరూపం బుద్ధేరాప్యాయన్తి, నార్థాన్తరం కుర్వన్తి నాభావమ్ । ఏవం గుణవృద్ధిక్షయేఽపి రూపాన్తరాప్యాయనాన్నాస్తి క్షయో బుద్ధేః । తత్ర యదుక్తం హేత్వపేక్షణాదనిత్యా బుద్ధిరితి ఏతదయుక్తమ్ ।యత్పునరేతదుక్తం ప్రత్యక్షగ్రహణాన్యత్వాత్ప్రతిక్షణం దీపాదితైలధారాసు శబ్దభేదాచ్చ క్షణికేతి, అత్ర బ్రూమః-

గ్రహణాన్యత్వే చోక్తం వృత్తిభేదో న వృత్తిమద్భేదః । కిం చాన్యత్ । భిన్నార్థగ్రహణైకత్వాత్ । ఉపేత్య వా బ్రూమః- యది ప్రత్యర్థమన్యదన్యద్గ్రహణం కల్ప్యతే, వికల్పబాధసముచ్చయసంశయద్విత్వాతిశయనివారణేషు, తథా కల్మాషం శబలం చిత్రమిత్యనేకార్థరూపమేకం గ్రహణం న స్యాత్ । దృష్టం తత్ । తస్మాన్నాయం క్షణికత్వే హేతుః । ఏవమవస్థితమిదం- అధ్యవసాయో బుద్ధిర్న క్షణికేతి ।

బుద్ధేస్తు త్రిగుణాత్మకత్వాత్తస్య గుణస్య ప్రకర్షే తత్తద్రూపాన్తరముత్పద్యత ఇతి ।

ఆహ, కస్య గుణస్య ప్రకర్షే బుద్ధేః కిం లక్షణం రూపాన్తరముపజాయతే ?

ఇత్యుచ్యతే

<< ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్ ।

సాత్త్వికమేతద్ రూపమ్ >>

అత్ర త్వేతద్రూపమితి సత్యపి ధర్మాదిభేదే బుద్ధిరిత్యభేదవివక్షావిషయ ఏకవచననిర్దేశః క్రియతే । ఏతదుక్తం భవతి యదా రజస్తమసీ వశమాపాద్య బుద్ధిగతం సత్త్వముత్కృష్టం భవతి తదా ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమిత్యేతద్రూపం భవతి । తత్ర శ్రుతిస్మృతివిహితానాం కర్మణామనుష్ఠానాదుద్భూత్యవస్థః సత్త్వావయవ ఆశయభూతో ధర్మ ఇత్యుచ్యతే । స తు ద్వివిధః । బ్రహ్మాదిస్థానేష్వభిప్రేతశరీరేన్ద్రియవిషయోపభోగనిర్వర్తకో జ్ఞానాద్యఙ్గభూతశ్చ ప్రథమః । అగ్నిహోత్రహవనాదిక్రియానుష్ఠానసాధనో యమనియమసాధన ఇతరః । తత్రాహింసా సత్యమస్తేయమకల్కతా బ్రహ్మచర్యమితి పఞ్చ యమాః । అక్రోధో గురుశుశ్రూషా శౌచమాహారలాఘవమప్రమాద ఇతి పఞ్చ నియమాః । ఏతేషామవిలోపేనానుష్ఠానాద్యతేరేవంవిధోత్తరణే సత్త్వధర్మ ఆశయతాం ప్రతిపద్యతే, యో జ్ఞానాదీనాం రూపాణామాప్యాయనం కరోతి । ఏతదభ్యుదయనిఃశ్రేయసయోః సోపానభూతం ప్రథమం పర్వ । యత్రాయమవస్థితో యతిరితరేషాం పర్వణామనుష్ఠానే యోగ్యో భవతి । జ్ఞానం ద్వివిధం శబ్దాద్యుపలబ్ధిలక్షణం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణం చ । తత్ర శబ్దాద్యుపలబ్ధిలక్షణం ప్రత్యక్షానుమానాగమరూపమ్ । గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణం చ ద్వివిధం అపూర్వమభ్యాసజం చ । తయోరపూర్వమ్- ఊహః శబ్దోఽధ్యయనమితి (కాం ౫౧) సిద్ధికాణ్డానుపతితాని ప్రమాణాని । అభ్యాసజం పునః వైరాగ్యపూర్వావజయపృష్ఠలబ్ధం శాన్తమమలం ధ్రువం సకలభవాభవప్రతిపక్షభూతమ్ । యదాచార్యో వక్ష్యతి-

ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషమ్ ।

అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమితి ॥ (కాం ౬౪)

విరాగస్తు రాగప్రతిపక్షభూతో జ్ఞానాభ్యాసోపజనితో బుద్ధేః ప్రసాదః । తస్య తు యతమానవ్యతిరేకైకేన్ద్రియవశీకారలక్షణాశ్చతస్రోఽవస్థా భవన్తి । తత్రేన్ద్రియాణాం విషయాభిలాషలక్షణకషాయపాచనం ప్రతి యః ప్రయత్న ఉత్సాహః సా యతమానసంజ్ఞా । యతమానకో హ్యయమస్మిన్సర్వాణ్యవస్థితో యతిర్భవతి । యదా తు కేషాంచిదిన్ద్రియాణాం పరిపక్వం సా వ్యతిరేకసంజ్ఞా । వ్యతిరిచ్యన్తే హి తదా యతేరిన్ద్రియాణి పరిపక్వాణ్యపరిపక్వేభ్యో విశిష్టతరాణి భవన్తీత్యర్థః । విపరిపక్వసర్వేన్ద్రియస్తు సంకల్పమాత్రావస్థితకషాయో యదా భవతి తదైకేన్ద్రియసంజ్ఞా । నివృత్తసర్వేన్ద్రియవిషయేచ్ఛస్య యతేరేకమేవ మనోలక్షణమిన్ద్రియం తదా పరిపక్వం భవతి । సంకల్పమాత్రావస్థితస్యాపి పరిపాకో వశీకారసంజ్ఞా । సంకల్పమూలోచ్ఛిన్నవిషయమృగతృష్ణో హి అయం యతిరిన్ద్రియాణామన్తఃకరణస్య చ ప్రవృత్తినివృత్త్యోరీష్టే । ఏకాగ్ర ఏకరామోఽవిద్యాపర్వణోఽతిక్రాన్తః, పరస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యనన్తరో భవతి । తదేవం చతురవస్థం వైరాగ్యపర్వ విజ్ఞాయ తదనుష్ఠానాయ యతిః ప్రయతేత । తస్యోపాయో దృష్టానుశ్రవికవిషయప్రత్యాఖ్యానే య ఉపదిష్టో యశ్చ తుష్టిషు వక్ష్యమాణస్తమేకీకృత్యోత్తరోత్తరాం తత్త్వభూమిం విజ్ఞానస్య విషయీకుర్వన్పూర్వస్యాం తత్త్వభూమౌ మధ్యస్థః స్యాత్ । ఐశ్వర్యమప్రతిఘాతలక్షణమ్, యత్పునరష్టవిధం అణిమా మహిమా లఘిమా గరిమా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్యమీశిత్వం వశిత్వం యత్రకామావసాయిత్వమితి । అత్రాణిమా, మహిమా, లఘిమా, గరిమేతి భూతవైశేషికమ్ । బుద్ధేస్తు ప్రాప్త్యాది । ఏవమేతచ్చతుర్విధం మహతః సాత్త్వికం రూపమితి ।

ఆహ, అథ గుణాన్తరరూపం కిమ్ ?

ఉచ్యతే

<< తామసమస్మాద్విపర్యస్తమ్ ॥ ౨౩ ॥ >>

ఏతత్ అస్మాద్ధర్మాదేః సత్త్వరూపాదివిపర్యస్తం తామసం తమఃప్రకర్షోపజనితమిత్యర్థః । అత్ర శాస్త్రచోదితానుష్ఠానాదాశయనిష్పన్నసత్త్వావయవో ధర్మ ఇత్యుక్తమ్ । శాస్త్రచోదితస్య నిత్యస్య చ కర్మణోఽనుష్ఠానాద్ బుద్ధ్యవస్థస్తమోఽవయవ ఆశయతాం ప్రతిపన్నోఽధర్మః । స చాపి ద్వివిధః- అనిష్టశరీరేన్ద్రియవిషయోపభోగనిర్వర్తకః, ఖ్యాతివారకశ్చ । యథా చ జ్ఞానం ద్వివిధం శబ్దాద్యుపలబ్ధిలక్షణం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణం చైవమజ్ఞానమపి విపర్యయేణ వాచ్యమ్ । యథా చ చతురవస్థం వైరాగ్యం తథా యతమానాదికశ్చతురవస్థో రాగః యథా చాష్టగుణమైశ్వర్యమణిమాది తథాఽష్టగుణమనైశ్వర్యమేవమేతత్తామసం మహతో రూపమ్ । యచ్చైతదధర్మాదినిమిత్తభూతముత్కృష్టం తమోరూపం తద్రజసా సహావిరోధాదేకతామివాపన్నమశుద్ధిరిత్యాచార్యైః పఠ్యతే । సత్త్వరూపం తు ప్రకాశ ఇతి ।

అనయోశ్చాభిధానాద్యః పఞ్చాధికరణపక్షః ప్రాకృతవైకృతానాం జ్ఞానానాం ప్రధానవచ్ఛుష్కనదీస్థానీయాన్తఃకరణే బాహ్యే చ ప్రేరకజ్ఞానాంశకకృత ఉపనిపాతః తథా సాత్త్వికస్థిత్యాత్మకకృతమప్రత్యయస్యావస్థానమితి తత్ర్పతిక్షిప్తం భవతి । కిం కారణం ? యస్మాదశుద్ధిరేవ ప్రకాశమలమతిప్రవృత్తం నివర్తయితుం ప్రకర్షాపన్నా న్యాభూతా చ ప్రవర్తయితుమ్ । ఇత్యేవమష్టరూపా బుద్ధిర్వ్యాఖ్యాతా ॥ ౨౩ ॥

కారికా ౨౪

యస్త్వసావనన్తరముక్తోఽహఙ్కారస్తం వ్యాఖ్యాస్యామః ।

ఆహ, యద్యేవం తస్మాదిదమేవ తావదుచ్యతాం కిమస్యాహఙ్కారస్య లక్షణమితి ?

ఉచ్యతే-

<< అభిమానోఽహఙ్కారః >>

కర్తుః స్వాత్మప్రత్యవమర్శాత్మకో యోఽయమహమితి ప్రత్యయ ఉత్పద్యతే స ఖల్వహంకారః, మహతస్తత్త్వాన్తరమ్ । కస్మాత్ ? తస్య సర్వవిషయాధ్యవసాయరూపత్వాత్, అస్య తు స్వాత్మప్రత్యవమర్శాత్ । న త్వర్థాన్తరమ్ । కస్మాత్ ? ప్రకృతివికారయోరనన్యత్వాభ్యుపగమాత్ న హి నః ప్రకృతేరర్థాన్తరభూతో వికార ఇతి ప్రాగ్విస్తరేణ ప్రతిపాదితమ్ । స చ మూర్తిప్రత్యయాభ్యాం మహతః స్థూలతరః । కస్మాత్ ? అవిభాగాత్, విభాగనిష్పత్తేః కాలాదివత్ । త్రిగుణస్య చ మహతో వికారత్వాదసావపి త్రిగుణః । కస్మాత్ ? ప్రకృతిరూపస్య వికారే దృష్టత్వాత్ తన్తుపటవత్ । తద్భావసన్నివిష్టాస్తు యే సత్త్వాదయస్య ఆచార్యైర్వైకారికతైజసభూతాదిశబ్దేనాఖ్యాయన్తే । తథా చ శాస్త్రమాహ "ఏతస్మాద్ధి మహత ఆత్మన ఇమే త్రయ ఆత్మానః సృజ్యన్తే వైకారికతైజసభూతాదయోఽహంకారలక్షణాః । అహమిత్యేవైషాం సామాన్యలక్షణం భవతి । గుణప్రవృత్తౌ చ పునర్విశేషలక్షణమితి" ।

ఆహ, కా పునర్గుణప్రవృత్తిర్యస్యామస్మిప్రత్యయైకరూపస్యాహఙ్కారస్య విశేషప్రతిపత్తిర్భవతీతి ?

ఉచ్యతే- యోఽయం

<< తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః । >>

ద్వివిధ ఇన్ద్రియలక్షనస్తన్మాత్రలక్షణశ్చ । సా గుణవృత్తిరిత్యుచ్యతే । కస్మాత్ ? తత్కార్యత్వాత్ । గుణప్రవృత్తికార్యో హి సర్గః । దృశ్యతే చ ఖలు లోకే కార్యకారణముపచర్యమాణమ్ । తద్యథా శాలీన్ముఞ్చ్ ఇతి ।

ఆహ, ప్రాగుక్తమహంకారాత్షోడశకో గణ ఉత్పద్యతే । ఇదానీం పునరుచ్యతే తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః । తదిదం పూర్వోత్తరవ్యాఘాతాదయుక్తమితి ।

ఉచ్యతే- న, సామాన్యేన వివక్షితత్వాత్ ।

అభేదవివక్షాయాం హి కృత్వా కార్యకారణలక్షణమేవమస్మాభిరుపదిష్టం ద్వివిధః సర్గ ఇతి । భేదవివక్షాయాం పునః

<< ఐన్ద్రియ ఏకాదశకస్తాన్మాత్రః పఞ్చకశ్చైవ ॥ ౨౪ ॥ >>

ఇన్ద్రియాణామయమైన్ద్రియః ఏకాదశ పరిమాణమస్య ఏకాదశకః । ఏవం తన్మాత్రేషు వక్తవ్యమ్ । తన్మాత్రాణాం శబ్దస్పర్శాదీనామయం తాన్మాత్రః సర్గః । పఞ్చకశ్చ పఞ్చ పరిమాణమస్యేతి పఞ్చకః । అస్య తు షోడశకస్య వికారస్య సంజ్ఞాలక్షణప్రయోజనాన్యుత్తరత్ర వక్ష్యతి । ఏషా గుణప్రవృత్తిర్వ్యాఖ్యాతా । యస్యామస్మిప్రత్యయస్య విశేషగ్రహణం భవతి- శబ్దేఽహం స్పర్శేఽహం రూపేఽహం రసేఽహం గన్ధేఽహమితి ।

ఆహ, అహఙ్కారే సత్త్వాదీనాం సంజ్ఞాన్తరావచనమ్, ఆనర్థక్యాత్ । యదిదమహంకారే సత్త్వాదీనాం సంజ్ఞాన్తరమారభ్యతే వైకారికస్తైజసో భూతాదిరితి, తన్న వక్తవ్యమ్ । కస్మాత్ ? ఆనర్థక్యాత్ । న హి తత్త్వాన్తరసన్నివేశినాం సత్త్వాదీనాం సంజ్ఞాన్తరాభిధానే కించిత్ప్రయోజనమస్తీతి, సంజ్ఞాభూయస్త్వాత్ । అథాయం నిర్బన్ధస్తత్త్వాన్తరమ్, సంజ్ఞాభూయస్త్వం ప్రాప్నోతి । ప్రయోజనాభిధానం వా । విశిష్టయత్నానామనాకస్మికత్వాత్ । అథవా ప్రయోజనం వక్తవ్యమ్- ఏవమర్థమహఙ్కారే సంజ్ఞాన్తరాభిధానమితి । కస్మాత్ ? న హి విశిష్టయత్నానామాకస్మికత్వముపపద్యత ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, కార్యవిశేషహేతుత్వాత్ । మహదాదిలక్షణానాం హి గుణానామనేకరూపస్తత్త్వారమ్భ ఇతి హి న సంజ్ఞాన్తరమారభ్యతే । అహంకారస్తు

సత్త్వతమోబహులయోరిన్ద్రియతన్మాత్రపర్వణోః ప్రకృతిః తదర్థమాచార్యాణాం యత్నవిశేషః । ధర్మాదివిశేషాభ్యుపామాన్మహతి ప్రసంగ ఇతి చేత్ న విశేషితత్వాత్ । తత్త్వాన్తరారమ్భ ఇతి విశేషితమ్, న తు ధర్మాదయస్తత్త్వాన్తరమతో న మహతి ప్రసంగః । విశేషానభిధానాదయుక్తమితి చేత్ స్యాదేతత్, కః పునరత్ర విశేషో యేన ధర్మాది న తత్త్వాన్తరమ్, తత్త్వాన్తరం తు శ్రోత్రాదీతి ? ఏతచ్చ నైవమ్ కుతః ? వృత్తిమాత్రే తదుపచారాత్ । వృత్తిమాత్రే హి మహతో ధర్మాద్యుపచారః । తథా చ తన్త్రాన్తరేఽప్యుక్తమ్ "ప్రకాశవృత్తిర్ధర్మ" ఇతి । వృత్తినిష్పాదితస్తు సంస్థానవిశేషో వృత్తిమతస్తత్త్వాన్తరమిత్యనయోర్విశేషః । తస్మాద్యుక్తమేతత్ కార్యవిశేషహేతుత్వమితి ॥ ౨౪ ॥

కారికా ౨౫

ఆహ, యద్యేవమిదం తర్హి వక్తవ్యముష్య కార్యవిశేషస్యైవం సంజ్ఞకాదహంకారాత్ప్రవృత్తిరితి ।

ఉచ్యతే-

<< సాత్త్వికః ఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహఙ్కారాత్ । >>

సర్గ ఇత్యనువర్తతే । ఏకాదశేన్ద్రియాణి సత్త్వబహులాని వైకృతాదహంకారాత్ప్రవర్తన్తే నిష్పద్యన్త ఇత్యర్థః । ఏకాదశాభిధానాదేవ చేన్ద్రియప్రతీతిః, పూర్వసూత్రే తత్సామానాధికరణ్యాత్ । అతో న పునరిన్ద్రియగ్రహణమ్ ।

ఆహ, తన్మాత్రసర్గః పునః కింగుణః, కస్మాచ్చాహఙ్కారాత్ప్రవర్తతే ఇతి ?

ఉచ్యతే-

<< భూతాదేస్తాన్మాత్రః స తామసః >>

భూతాదేర్భూతాదిసంజ్ఞకాత్తమఃప్రధానాత్తాన్మాత్రః సర్గః । తాన్మాత్రస్తు తమోబహులో భూతాదిసంజ్ఞకాదహఙ్కారాత్ప్రవర్తతే । తత్ర పునస్తన్మాత్రగ్రహణాత్సంఖ్యా శస్యత ఇతి నోచ్యతే ।

ఆహ, ప్రకృతివిశేషనిర్దేశానర్థక్యమ్ । ప్రాగుక్తం సత్త్వాదీనామహఙ్కారావస్థితానాం వైకారికాద్యాః సంజ్ఞా ఉచ్యన్తే । తద్యది సత్త్వం వైకారికశబ్దేనోచ్యతే వైకారికాణి చేన్ద్రియ ఏకాదశకః సర్గః ప్రవర్తత ఇత్యుక్తే గమ్యత ఏతత్ సాత్త్వికోఽసౌ, భూతాదేస్తాన్మాత్ర ఇత్యుక్తే గమ్యత ఏతత్ తామస ఇతి । కస్మాత్ ? న హ్యస్తి సమ్భవో యత్సత్త్వాత్తమోబహులః సర్గః స్యాత్తమసశ్చ సత్త్వబహుల ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, అప్రసిద్ధత్వజ్ఞాపనాత్ । యస్యైవార్థస్య జ్ఞాపనార్థమేవమిహ క్రియతే, కథం గమ్యతే సత్త్వం వైకారికశబ్దేనోచ్యతే, తమో భూతాదిశబ్దేన, రజస్తైజసశబ్దేన ? అప్రసిద్ధార్థా హి తాన్త్రికీ పరిభాషేయమనిర్ణీతా న గమ్యత ఇతి ।

ఆహ, తైజససంజ్ఞానర్థక్యమితి ।

ఉచ్యతే న,

<< తైజసాదుభయమ్ ॥ ౨౫ ॥ >>

ఉభయత్ర తత్సామర్థ్యాత్ । స్యాదేతదేవం యద్యస్య కార్యసామర్థ్యమేవ న స్యాత్ । అస్మాత్తు తైజసాదుభయమప్యేతత్తన్మాత్రేన్ద్రియసంజ్ఞకం ప్రవర్తత ఇత్యనువర్తతే । కథమ్ ? యదా హి వైకారికోఽహఙ్కార ఇన్ద్రియభావేన ప్రవర్తతే తదా నిష్క్రియత్వాత్తైజసం ప్రవర్తకత్వేనాకాంక్షతి, భూతాది భేదకత్వేన । కస్మాత్ ? తేనైవ తద్భేదాత్ । తద్యథాఽగ్నినాగ్నౌ ప్రక్షిప్తోఽగ్నిరేవ భవతి, ఆపో వాఽప్సు ప్రక్షిప్తా ఆప ఏవ భవన్తి, ఏవం సత్త్వమేవ సత్త్వే తు భేదం జనయతి గుణాన్తరసంసర్గమపేక్షతే । భూతాదిలక్షణస్య తు తమసః సంసర్గాద్ భిద్యమానం తైజసేన చ రజసా క్రియాత్మకేనానుగృహీతమేకాదశేన్ద్రియభావమపేక్షతే । తథా భూతాదిలక్షణం తమోఽహఙ్కారాత్తన్మాత్రభావేన ప్రవర్తమానం ప్రవృత్త్యర్థం తైజసమాకాంక్షతి, వైకారికం భేదత్వేన । కస్మాత్ ? తేనైవ తస్య భేదాదితి యోజ్యమ్ । శాస్త్రం చైవమాహ- "తదేతస్మిన్వైకారికే స్రక్ష్యమాణ ఏష భూతాదిస్తైజసేనోపష్టబ్ధ ఏవం వైకారికమభిధావతి । తథైవ తస్మిన్భూతాదౌ స్రక్ష్యమాణే ఏష భూతాదిస్తైజసేనోష్టబ్ధ ఏతం భూతాదిమభిభవతి ।" ఇత్యనేన న్యాయేన తైజసాదుభయనిష్పత్తిరితి వ్యాఖ్యాతోఽహఙ్కారః ॥ ౨౫ ॥

కారికా ౨౬

ఆహ, ప్రాగపదిష్ట ఇన్ద్రియ ఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహంకారాదితి, తత్సామాన్యాభిధానాన్న ప్రతిపద్యామహే । తస్మాద్వక్తవ్యం కానీన్ద్రియాణి భవతోఽభిప్రేతాని ?

ఉచ్యతే- ద్వివిధానీన్ద్రియాణి, బుద్ధీన్ద్రియాణి, కర్మేన్ద్రియాణి చ । తత్ర

<< బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్ణత్వక్చక్షూరసననాసికాఖ్యాని । >>

కర్ణౌ త్వక్చక్షుషీ చ రసనం చ నాసికా చ కర్ణత్వక్చక్షూరసననాసికాః । ఆఖ్యానమాఖ్యా ప్రత్యాయనమిత్యర్థః । ఏతైః శబ్దైరాఖ్యా యేషాం తానీమాని కర్ణత్వక్చక్షూరసననాసికాఖ్యాని । అధిష్ఠానభేదాద్ద్వివచనేన విగ్రహః క్రియతే । ఏతాని బుద్ధీన్ద్రియాణి ప్రత్యవగన్తవ్యాని । బుద్ధేరిన్ద్రియాణి బుద్ధీన్ద్రియాణి ।

కిం పునరేతాని బుద్ధేరితి ?

ఉచ్యతే- శబ్దాదివిషయప్రతిపత్తౌ ద్వారమ్ । కస్మాత్ ? అబహిర్వృత్తిత్వాత్ । అన్తఃకరణస్య నాస్తి బహిర్వృత్తిరిత్యతో నాలమేతత్సాక్షాచ్ఛబ్దాదీనర్థాన్ప్రతిపత్తుమ్ । తస్మాచ్ఛ్రోత్రాదిలక్షణం సాక్షాద్ బాహ్యవిషయప్రకాశనసమర్థం కారణాన్తరమపేక్షతే । తత్ప్రణాలికయా తస్య విషయగ్రహణమ్ । తస్మాద్యుక్తముక్తం బుద్ధేర్బాహ్యవిషయప్రతిపత్తౌ ద్వారభూతత్వాద్బుద్ధీన్ద్రియాణీతి ।

ఆహ, కర్మేన్ద్రియాణి పునః కానీతి ?

<< వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాః కర్మేన్ద్రియాణ్యాహుః ॥ ౨౬ ॥ >>

వాక్చ పాణీ చ పాదౌ పాయుశ్చోపస్థశ్చ వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాః । ఏతాని కర్మేన్ద్రియాణ్యాహురాచక్షతే । కర్మార్థానీన్ద్రియాణి కర్మేన్ద్రియాణి । కిం పునః కర్మ ? వచనాది వక్ష్యమాణమ్ । ఏతద్వికుర్వత్ ఇతి కర్మేన్ద్రియాణి ।

ఆహ, కథమేతదుపలభ్యతే అధిష్ఠానాదర్థాన్తరభూతానీన్ద్రియాణి, న పునరధిష్ఠానమాత్రమితి ?

ఉచ్యతే- అధిష్ఠానాదిన్ద్రియపృథక్త్వమ్, శక్తివిశేషోపలమ్భాత్ । యథా శరీరాసమ్భవినో విషయవ్యవసాయలక్షణస్య శక్తివిశేషస్యోపలమ్భాదర్థాన్తరం బుద్ధిరనుమీయతే, ఏవమధిష్ఠానాసమ్భవినో విషయగ్రహణలక్షణస్య శక్తివిశేషస్యోపలమ్భాదర్థాన్తరమిన్ద్రియమితి ।

ఆహ, న, అసమ్భవాసిద్ధేః । అధిష్ఠానమాత్రస్య విషయగ్రహణం న సమ్భవతి, అర్థాన్తరస్య చ సమ్భవతి ఇత్యేతదుభయమపి చాప్రసిద్ధమితి ।

ఉచ్యతే- నైతదప్రసిద్ధమ్ । తుల్యజాతీయేషు తదనుపపత్తేః । యస్మాద్ భౌతికేష్వన్యేషు ఘటాదిషు విషయగ్రహణసామర్థ్యాసమ్భవః ఆహంకారవికారవత్తత్సామర్థ్యాప్రతిషేధాన్నేన్ద్రియాణాం నస్తత్ప్రతిషేధోఽనుమాతవ్య ఇతి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? శక్తిభేదాపత్తేః । వైకారికం సత్త్వమాహఙ్కారికం ప్రకాశరూపం, తచ్ఛక్తివిశేషాదిన్ద్రియాణి ఉత్పద్యన్తే । భూతాదిలక్షణస్య తమసః సామర్థ్యాత్ తన్మాత్రాణి పరస్య, పృథివ్యాదీనామేకరూపత్వాత్ । తస్మాదయమసమః సమాధిరితి । ఏతేన భౌతికత్వం ప్రత్యుక్తమ్ ।

ఆహ, కథమవగమ్యతే బహూనీన్ద్రియాణి, న పునరేకమేవేన్ద్రియం మనోవత్సర్వార్థమనేకాధిష్ఠానం స్యాదితి ?

ఉచ్యతే- న, యుగపత్ప్రవృత్త్యప్రవృత్తిప్రసంగాత్ । యద్యేకమేవేన్ద్రియం మనోవత్సర్వార్థమనేకాధిష్ఠానం స్యాదేకవిషయప్రతిపత్తౌ వా సర్వవిషయప్రతిపత్తిః । దృష్టస్తు గ్రహణభేదస్తస్మాన్నైకమిన్ద్రియమితి । భౌతికైరనుగ్రహోపఘాతదర్శనాదిన్ద్రియాణాం భౌతికత్వమితి చేత్ స్యాన్మతమ్, ఇహ భౌతికానాం ఘటాదీనాం భౌతికైర్మృద్దణ్డచక్రసూత్రోదకముద్గరాదిభిరనుగ్రహోపఘాతో దృష్టః । యది చ భౌతికానీన్ద్రియాణి న స్యుః నైషాం భౌతికైరఞ్జనాదిభిరనుగ్రహః క్రియతే, ఉపఘాతశ్చ రజఃప్రభృతిభిరితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? అనేకాన్తాత్ । తద్యథా భౌతికైర్వదనాదిభిరన్తఃకరణస్య గ్రహణధారణస్మృతిలక్షణోఽనుగ్రహః క్రియతే, ఉపఘాతశ్చోపలాదిభిః । న చాస్య భౌతికత్వమ్ । ఏవమిన్ద్రియస్యాపి స్యాత్ । వైశేషికగుణవ్యఞ్జకత్వాద్వికారప్రతీతిరితి చేత్ అథ మతమ్- పృథివ్యాదివైశేషికో గన్ధో ఘ్రాణేనాభివ్యజ్యతే । ఔదకో రసే రసనేన చ । ఆగ్నేయం రూపం వీక్షణేన । వాయవీయః స్పర్శస్త్వచా ।ఆకాశీయః శబ్దః శ్రోత్రేణ । యేన చ యస్య వైశేషికగుణాభివ్యక్తిస్తస్య తద్వికారత్వం దృష్టమ్ । తద్యథా ప్రదీపస్య రూపాభివ్యఞ్జకత్వే సతి తైజసత్వమితి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? అనిష్టప్రసంగాత్ । వైశేషికగుణవ్యఞ్జకానాం తద్వికారమిచ్ఛతః ప్రాప్తమపాం గన్ధాభివ్యక్తిహేతుత్వాత్ పార్థివత్త్వమ్ । అథైతదనిష్టం, న

తర్హ్యైకాన్తికో హేతురితి । తత్ర యదుక్తం వైశేషికగుణాభివ్యఞ్జకత్వాద్ భౌతికానీన్ద్రియాణీతి ఏతదయుక్తమ్ ॥ ౨౬ ॥

కారికా ౨౭

ఆహ, ఏకాదశేన్ద్రియాణి అహఙ్కారాదుత్పద్యన్త ఇతి ప్రాగపదిష్టమ్ । ఇదానీం బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియాణి దశాపదిశ్యన్తే । తదిదం పదార్థన్యూనమితి ।

ఉచ్యతే- స్యాదేతదేవమ్, యద్యేతావదిన్ద్రియపర్వ స్యాత్ । కిం తర్హీతి-

<< సఙ్కల్పకమత్ర మనః >>

అత్రేన్ద్రియపర్వణి మనో భవద్భిః ప్రత్యవగన్తవ్యమ్ । తత్ర సంకల్పకమితి లక్షణమాచక్ష్మహే । సంకల్పోఽభిలాష ఇచ్ఛాతృష్ణేత్యాద్యనర్థాన్తరమ్ । సంకల్పయతీతి సంకల్పకమ్ । ఏతన్మనసో లక్షణమ్ ।

తస్మాదస్య ప్రత్యక్షతోఽనుపలభ్యమానస్యాస్తిత్వమవసీయతే । కస్మాత్ ? వ్యస్తసమస్తానామిన్ద్రియాన్తరాణాం తదసమ్భవాత్ । అపోహ్య హి మనః సంకల్పం వ్యస్తానామిన్ద్రియాన్తరాణాం భవాన్పరికల్పయేత్ సమస్తానాం వా ? కిం చాతః ? తన్న తావద్వ్యస్థానామిన్ద్రియాణాం సంకల్పో భవతి । కిం కారణమ్ ? అనియతవిషయత్వాత్ । నియతో హి శ్రోత్రాదీనాం శబ్దాదిర్విషయః । అనియతవిషయశ్చ సంకల్పః । కించ త్రికాలవిషయత్వాత్ । వర్తమానవిషయా శ్రోత్రాదివృత్తిః త్రికాలవిషయశ్చ సంకల్పః । తస్మాన్న వ్యస్తానాం నాపి సమస్తానామ్ । బధిరాదిషు తదభావప్రసంగాత్ । యది సమస్తేన్ద్రియవృత్తిః సంకల్పః స్యాత్ప్రాణాదివదితి చేత్ స్యాన్మతమ్, యథా సమస్తేన్ద్రియవృత్తిః ప్రాణాదిః, న చాన్యతరవైకల్యే తదభావః, ఏవం సమస్తేన్ద్రియవృత్తిః సంకల్పః స్యాన్న చాన్యతరవైకల్యే తదభావః స్యాదితి । ఏతచ్చానుపపన్నమ్ । విశేషితత్వాత్ । నిర్విషయా ప్రాణాదివృత్తిః । శబ్దాదివిషయస్తు సంకల్ప ఇతి విశేషితమ్ । తస్మాద్వ్యస్తసమస్తానామిన్ద్రియాణాం సంకల్పానుపపత్తేర్మనసో లిఙ్గమేతదస్తిత్వే ఇతి సిద్ధమ్ ।

ఆహ, తదవధారణీయమ్, ఇన్ద్రియద్వైవిధ్యాత్ । ద్విప్రకారాణి హీన్ద్రియాణి పురస్తాదుపదిష్టాని । తత్ర మనోఽప్యవధారణీయం కిం బుద్ధీన్ద్రియమథ కర్మేన్ద్రియమితి ?

ఉచ్యతే-

<< తచ్చేన్ద్రియముభయథా సమాఖ్యాతమ్ । >>

హ్యర్థే చః పఠితః । తద్ధీన్ద్రియముభయథేత్యర్థః । మనో న కేవలం బుద్ధీన్ద్రియమపి తు కర్మేన్ద్రియమపి ।

నియమహేత్వభావాదయుక్తమితి చేత్ స్యాత్పునరేతత్, కోఽత్ర నియమహేతుః యదిన్ద్రియత్వావిశేషే మనస ఏవోభయప్రచారత్వమభ్యుపగమ్యతే, నాన్యేషామితి ?

ఉచ్యతే-

<< అన్తస్త్రికాలవిషయం తస్మాదుభయప్రచారం తత్ ॥ ౨౭ ॥ >>

త్రికాలవిషయత్వాత్ । ఇహ యస్యాన్తస్త్రిషు చ కాలేషు కరణస్య వృత్తిస్తదుభయప్రచారమ్, తద్యథా బుద్ధిః । సాక్షాత్ విషయానభిసన్ధానాదతీతానాగతవర్తమానవిషయత్వాచ్చ మనోఽన్తస్త్రికాలవిషయమ్ । తస్మాదుభయప్రచారం తదితి సిద్ధమ్ ॥ ౨౭ ॥

॥ యుక్తిదీపికాయాం సాంఖ్యసప్తతిపద్ధతౌ షష్ఠమాహ్నికమ్ ॥

కారికా ౨౮

సమధిగతం కరణపర్వ । తస్యేదానీం వ్యస్తసమస్తవృత్తయో వక్తవ్యాః । సతి చోభయాభిధానే వ్యస్తవృత్తిరేవ తావదుచ్యతే, న సమస్తవృత్తిః । కిం కారణమ్ ? ప్రకరణశేషభూతత్వాత్ । శ్రోత్రాదీనాం హి సద్భావప్రకరణమిదమనుక్రాన్తమ్ । స చైషాం సద్భావః

శక్తివిశేషోపాలమ్భాదిత్యుక్తమ్ । ఇదానీమసౌ శక్తివిశేషోఽస్మాకం వ్యస్తవృత్తిరిత్యుచ్యతే । తస్మాత్తదనుక్రమణం కరిష్యామః ।

ఆహ, యద్యేవం తస్మాదుచ్యతాం తస్య కరణస్య కస్మిన్నర్థే వృత్తిః, కిం లక్షణం వేతి ?

ఉచ్యతే- యదుక్తం తస్య కస్మిన్నర్థే వృత్తిరిత్యత్ర బ్రూమః

<< రూపాదిషు పఞ్చానామాలోచనమాత్రమిష్యతే వృత్తిః । >>

రూపాదిషు శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధేషు స్వభేదభిన్నేషు పఞ్చానాం శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణానాం శ్రవణస్పర్శనదర్శనరసనఘ్రాణలక్షణో వ్యాపారో వృత్తిరిత్యుచ్యతే । తత్ర కరణనిర్దేశే శ్రోత్రేన్ద్రియస్య ప్రాక్పాఠాత్తద్విషయనిర్దేశాతిలంఘనే ప్రయోజనం నాస్తీతి కృత్వా శబ్దాదిషు పఞ్చానామిత్యేవ పఠితవ్యమ్ । ప్రాక్తనస్తు ప్రమాదపాఠః ।

యత్పునరేతదుక్తం కింలక్షణేతి అత్ర బ్రూమః- ఆలోచనమాత్రమిష్యతే । ఆలోచనం గ్రహణమిత్యనర్థాన్తరమ్ । మాత్రశబ్దో విశేషనివృత్త్యర్థః । తద్యథా భైక్షమాత్రమస్మిన్గ్రామే లభ్యత ఇత్యుక్తే నాన్యో విశేష ఇతి జ్ఞాయతే । ఛన్దోమాత్రమధీతే మాణవక ఇత్యుక్తే నాన్యదధీత ఇతి । ఏవమాలోచనమాత్రమిన్ద్రియాణామిష్యతే వృత్తిరిత్యుక్తే నాన్యో విశేష ఇతి గమ్యతే । తేన కిం సిద్ధం భవతి ? యదుక్తమన్యైరాచార్యైః సామాన్యజ్ఞానమిన్ద్రియాణాం విశేషజ్ఞానం బుద్ధేరితి తత్ప్రతిషిద్ధం భవతి ।

ఆహ, కః పునరస్మిన్దర్శనే దోషో యత ఏతత్ప్రతిషిద్యత ఇతి ?

ఉచ్యతే- సామాన్యవిశేషయోరితరేతరాపేక్షత్వే సత్యేకస్మిన్నవిరోధాదన్యతరపరికల్పనానర్థక్యమ్ । యది ఖల్విన్ద్రియస్య సామాన్యజ్ఞానం న స్యాత్తేన విశేషాపేక్షం సామాన్యం సామాన్యాపేక్షశ్చ విశేష ఇతి యత్ర సామాన్యజ్ఞానం తత్ర విశేషజ్ఞానమపి న ప్రతిషిధ్యత ఇత్యుభయమపీన్ద్రియస్య స్యాత్ । తతశ్చాన్తఃకరణపరికల్పనానర్థక్యమ్ । విశేషవతో వాన్తఃకరణస్య కః సామాన్యేన విరోధ ఇత్యుభయస్యాపి తత్ర సమ్భవాదిన్ద్రియానర్థక్యమ్ । తస్మాదప్రత్యయమిన్ద్రియమితి । ఇన్ద్రియస్య చేత్ప్రత్యయః స్యాద్యథా ప్రత్యయవతోఽన్తఃకరణస్యానియతవిషయత్వమ్, ఏవమస్యాపి స్యాత్ న తు తదస్తి । తస్మాదప్రత్యయమిన్ద్రియమితి । కించ కాలాతివృత్తిప్రసంగాత్ । ఇన్ద్రియస్య చేత్ప్రత్యయః స్యాద్యథా ప్రత్యయవతోఽన్తఃకరణస్య త్రికాలవిషయత్వమేవమస్యాపి స్యాత్ । న తు తదస్తి । తస్మాదప్రత్యయమిన్ద్రియమితి । కిం చాన్యత్ స్మృత్యదర్శనాత్ । ఇన్ద్రియస్య చేత్ప్రత్యయః స్యాద్యథా

ప్రత్యయవతోఽన్తఃకరణస్యాదిరూపోపపత్తిరేవమత్రాపి స్యాత్ । న తు తదస్తి । తస్మాదప్రత్యయమిన్ద్రియం సిద్ధమితి ।

ఉచ్యతే- న కారణాన్తరప్రసంగాత్ । యది ప్రదీపవదిన్ద్రియం ప్రకాశకం స్యాత్తేన యథా తత్రప్రకాశితేషు ఘటాదిష్వర్థేషు కరణాన్తరమార్గణమేవమత్రాపి స్యాత్ । న చైతదిష్టమ్ । అతో న ప్రదీపవదిన్ద్రియం ప్రకాశకమితి । అన్తఃకరణసద్భావాదయుక్తమితి చేత్ స్యాన్మతమ్- అస్తి కారణాన్తరం బుద్ధిలక్షణం యదిన్ద్రియేణ ప్రదీపవత్రప్రకాశితమర్థం గృహ్ణాతి । తస్మాత్పరవాదానువాదోఽయం క్రియతే, న ప్రతిషేధ ఇతి । తచ్చ నైవమ్ । కస్మాత్ ? ప్రదీపేన్ద్రియయోరన్యతరానుపాదానప్రసంగాత్ । ఇన్ద్రియమపి ప్రకాశకమ్, ప్రదీపోఽపి । తత్రాన్యతరస్యానుపాదానం ప్రసక్తమ్ । కస్మాత్ ? న హ్యేకార్థకారిణో యుగపత్కరణే సామర్థ్యమస్తీతి । కిం చాన్యత్ । అన్తఃకరణహానేః । ఇన్ద్రియేణ ప్రదీపవత్రప్రకాశితాన్బాహ్యానర్థాన్సాక్షాదన్తఃకరణం గృహ్ణాతీతి వదతోఽన్తఃకరణమేవ హీయతే । తస్మాదయుక్తమన్తఃకరణస్య సామర్థ్యమ్ । పురుషస్యేతి చేన్న కరణానర్థక్యప్రసంగాత్ । సాక్షాద్విషయగ్రహణసమర్థం పురుషమిచ్ఛతః కరణానర్థక్యం ప్రసజ్యతే । తస్మాద్యుక్తమేతత్ గ్రాహకమిన్ద్రియం న తు ప్రదీపవత్రప్రకాశకమితి ।

ఆహ, భవతు తావద్ గ్రహణమాత్రమిన్ద్రియవృత్తిరప్రత్యయా । గ్రహణప్రత్యయప్రకాశాభేదః ?

ఉచ్యతే- విషయసమ్పర్కాత్తాద్రూప్యాపత్తిరిన్ద్రియవృత్తిగ్రహణం, తథా విషయేన్ద్రియవృత్త్యనుకారేణ నిశ్చయో గౌరయం శుక్లో ధావతీత్యేవమాదిః ప్రత్యయః । తథా విషయసమ్పర్కాగమే శ్రోత్రాదివృత్తేః తాద్రూప్యాగమో వర్తమానకాలతా, గ్రహణస్యానుభవాత్తు సంస్కారాధానం తత్పూర్వికా చ స్మృతిరితి త్రికాలవిషయా ప్రత్యయస్యేత్యయమనయోర్విశేషః । బాహ్యస్తు ప్రకాశో న విషయరూపాపన్నః । సంస్కారాత్తు ఘటాదీనాం వ్యవధానరూపం పార్థివం ఛాయాలక్షణం వ్యఞ్జకత్వాయ కల్ప్యతే, చక్షుషోఽనుగ్రహాయ । ఉభయోర్వా చక్షుర్విషయయోరిత్యపరే । తస్మాదుపపన్నమేతత్ ప్రకాశకం ప్రదీపాది, గ్రాహకం శ్రోత్రాది, వ్యవసాయకమన్తఃకరణమితి ।

అథ కర్మేన్ద్రియాణాం కా వృత్తిరిత్యుచ్యతే- నైయాయికాస్త్వేవమాహుః- ఘ్రాణరసనచక్షుస్త్వక్శ్రోత్రాణీన్ద్రియాణి భూతేభ్యః । భూతేభ్య ఇత్యనేన స్వవిషయోపలబ్ధిలక్షణం హీన్ద్రియాణాం భూతప్రకృతిత్వే సతి నిర్వహతి (?) నాన్యథా । తాని పునరిన్ద్రియకారణాని పృథివ్యప్తేజోవాయురాకాశమితి భూతాని । ఏభ్యః పఞ్చభ్యో యథాసంఖ్యం ఘ్రాణరసనచక్షుస్త్వక్శ్రోత్రాణి పఞ్చేన్ద్రియాణి భవన్తి । భూతప్రకృతిత్వమితి భూతస్వభావం వ్యాఖ్యాయమానం పఞ్చస్వపి సమ్భవతి । భూతకారణత్వం త్వన్యేషు చతుర్షు తథైవ । శ్రోత్రే తు కథంచిత్కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్ననభోభాగాభిప్రాయేణ వ్యవహారతః సమర్థనీయమ్ । ఏవం భౌతికానీన్ద్రియాణి స్వస్వవిషయమధిగన్తుముత్సహన్త ఇతి తల్లక్షణత్వమేషాం సిధ్యతీతి, అతో భూతేభ్య ఇత్యుక్తమ్ । ఏతత్తు సాంఖ్యాచార్యాణాం నేష్టమ్

। ఏవం హి సాంఖ్యవృద్ధా ఆహుః- ఆహఙ్కారికాణీన్ద్రియాణి అర్థం సాధయితుమర్హన్తి నాన్యథా । తథా హి కారకం కారకత్వాదేవ ప్రాప్యకారి భవతి । భౌతికాని చేన్ద్రియాణి కథం ప్రాప్యకారీణి దురవర్తిని విషయే భవేయుః ? ఆహంకారికాణాం తు తేషాం వ్యాపకత్వాత్ । విషయాకారపరిణామాత్మికా వృత్తిర్వృత్తిమతోఽనన్యా సతీ సమ్భవత్యేవేతి సువచం ప్రాప్యకారిత్వమ్ అపి చ మహదణుగుణగ్రహణమాహఙ్కారిత్వే తేషాం కల్పతే, న భౌతికత్వే । భౌతికత్వే హి యత్పరిమాణం కరణం తత్పరిమాణం గ్రాహ్యం గృహ్ణీయాత్ ।

ఆహ, అథ కర్మేన్ద్రియాణాం కా వృత్తిరితి ?

ఉచ్యతే-

<< వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ పఞ్చానామ్ ॥ ౨౮ ॥ >>

వాక్పాణిపాదపాయూపస్థానాం తు వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దలక్షణా యథాక్రమం వృత్తయః ప్రత్యవగన్తవ్యాః । తత్రోచ్యతేఽనేనేతి వచనమ్ । తస్మాద్య ఏవార్థప్రత్యాయనసమర్థో వర్ణసముదాయః పదవాక్యశ్లోకగ్రన్థలక్షణః స వాగిన్ద్రియస్యార్థో నాన్యః । ఆదీయతేఽనేనేత్యాదానమ్ । ఆఙభివిధ్యర్థే ప్రయుజ్యతే । తతశ్చ యదేవ ప్రక్షాలనపరిమార్జనోపస్పర్శనాధ్యయనప్రహరణశిల్పవ్యాయామాది కృత్స్నం గ్రహణం స ఇన్ద్రియార్థా నాన్యః । విశిష్టం హరణం విహరణమ్ । అతశ్చ యదేవ సమవిషమనిమ్నోన్నతచఙ్క్రమణపరివర్తననాట్యవ్యాయామాదిః స ఇన్ద్రియార్థో నాన్యః । ఏవముత్కృష్టః సర్గ ఉత్సర్గః । నాన్యః । అతశ్చ య ఏవాశితపీతవిపరిణామస్య సమ్యక్స్రోతోమార్గానుసారిణో విసర్గః స ఇన్ద్రియార్థో నాన్యః । ఏవమభివ్యాప్యానన్దమానన్దః । తతశ్చ య ఏవాసాధారణప్రీతినయనాభినిష్పత్తిలక్షణః స ఇన్ద్రియార్థో నాన్యః ॥ ౨౮ ॥

కారికా ౨౯

ఆహ, ప్రాగన్తఃకరణవృత్తినిర్దేశః, సర్గక్రమానుగమాత్పూర్వం బుద్ధ్యహంకారమనసాం వృత్తినిర్దేశః కర్తవ్యః । కిం కారణమ్ ? ఏవం హి సర్గక్రమోఽనుగతో భవతి । క్రమభేదే వా ప్రయోజనం వక్తవ్యమితి ।

ఉచ్యతే- న, ఇన్ద్రియవృత్తిపూర్వకత్వాత్ । అన్తఃకరణస్య హి ఇన్ద్రియవృత్తిప్రవర్తకః ప్రత్యయః । తథా చ వక్ష్యతి- దృష్టే తథాఽప్యదృష్టే త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిరితి (కాం 30) । తస్మాత్సర్గక్రమేణ వినా తన్నిర్దేశః ప్రాగాచార్యేణ క్రియతే ఇతి ।

ఆహ, తదసమ్భవః, శాస్త్రే ప్రాగభిమానాభిధానాత్ । శాస్త్రం హ్యేవమాహ- కా ను భోః సంజ్ఞా మాతురుదరేఽవస్థితం కుమారం ప్రత్యభినిర్విశత ఇతి ? అస్మీత్యేషా మాహాత్మీ సంవిదితి । తథా కార్యకారణవ్యూహసమకాలం మాహాత్మ్యశరీరోఽస్మీతి ప్రతిబుధ్యతే । ప్రవృత్తాశ్చైవ హ్యవ్యక్తా భవన్త్యస్మీత్యస్మితామాత్రాః । ప్రమాణం చ శాస్త్రమ్ । తస్మాత్ప్రాగన్తఃకరణనిర్దేశః కర్తవ్యః ।

ఉచ్యతే- తన్నిమిత్తార్థేన వివక్షితత్వాత్ । సత్యమేతత్ కార్యకారణవ్యూహనిష్పత్తిసమకాలమస్మీత్యేషా మాహాత్మీ సంవిత్ ప్రత్యుపధీయతే । శబ్దాదివిషయస్త్వన్తఃకరణప్రత్యయః శ్రోత్రాదినిమిత్త ఇతి । ఏతత్పూర్వశబ్దేన వివక్షితమ్ । న చ నిమిత్తమతిక్రమ్య నైమిత్తికాభిధానం న్యాయ్యమ్ ।

అథవా నైవ వయమిదం ప్రష్టవ్యా యథా ప్రాగన్తఃకరణవృత్తినిర్దేశః కర్తవ్య ఇతి । కిం కారణమ్ ? యస్మాత్

<< స్వాలక్షణ్యం వృత్తిస్త్రయస్య >>

స్వలక్షణమేవ స్వాలక్షణ్యమ్ । స్వార్థే తద్ధితవృత్తిః, అన్యభావస్తు కాలశబ్దవ్యవాయాదితి । యథా బుద్ధ్యహంకారమనసాం హి సౌక్ష్మ్యాన్న శక్యం స్వరూపమభిధాతుమిత్యతో వృత్తిరేవ లక్షణభావేనోపదిశ్యతే । శ్రోత్రాదీనామపి చ సౌక్ష్మ్యాల్లక్షణమపదేష్టుమశక్యమితి వృత్తిరేవోచ్యతే, న లక్షణమ్ । తదేవ చైషా లక్షణం భవతి । యచ్ఛబ్దాలోచనసమర్థం తచ్ఛ్రోత్రమ్ । ఏవమితరేష్వపి వక్తవ్యమ్ । బుద్ధ్యహంకారమనసాం చ లక్షణమధ్యవసాయాద్యుక్తమ్ । తదేవ వృత్తిత్వేనాచక్షాణః శ్రోత్రాదీనామేవ చాభిదధానం లక్షణం చాప్యాచక్షాణో వృత్తివృత్తిమతోరనన్యత్వం జ్ఞాపయతి । అన్యథా తు యథాఽధ్యవసాయాది లక్షణమేవం రూపాదిషు పఞ్చానామలోచనమాత్రం లక్షణమిత్యుచ్యతే, న తు వృత్తిరితి । శ్రోత్రాదివద్ బుద్ధ్యాదీనామపి వ్యవసాయాదయో వృత్తిరిత్యుచ్యతే, న తు లక్షణమ్ । తస్మాదన్యథా నిర్దేశో జ్ఞాపకం వృత్తివృత్తిమతోరన్యత్వస్యేతి వ్యాఖ్యాతా కరణవృత్తిః ।

<< సైషా భవత్యసామాన్యా । >>

సేతి పూర్వకృతాం వృత్తిమభిసమ్బధ్నాతి । ఏషేతి సర్వనామ్నా ప్రత్యాకృష్టాం తామేవ ప్రత్యక్షం ప్రతి నిర్దిశతి । భవతీతి వక్ష్యమాణేన ధర్మాన్తరేణాస్యాస్తద్వత్తానుభావితం ఖ్యాపయతి । అసామాన్యేతి ధర్మమాచష్టే । సామాన్యా సాధారణేత్యర్థః । న సామాన్యాఽసామాన్యా । ప్రతికరణం నియతేత్యుక్తం భవతి । యా హీయమనుక్రాన్తా కరణపర్వణోఽధ్యవసయాదికా వృత్తిరియం వ్యస్తానాం కరణానాం ప్రతిస్వం నియతా । తతశ్చైషాం బుద్ధ్యాదీనాం కార్యవిశేషనిమిత్తభావసంసూచితస్య స్వరూపస్యాసంకరః సిద్ధః ।

ఆహ, సామాన్యవిశేషయోరితరేతరాపేక్షత్వాదసామాన్యాభిధానేన సామాన్యస్యాప్యభిధానాదధ్యవసాయాదికా కరణానామసామాన్యా వృత్తిరిత్యుక్తేఽర్థాదాపన్నమేషాం సామాన్యాఽపి వృత్తిరస్తీతి । తస్మాదసావపి వక్తవ్యేతి ।

ఉచ్యతే-

<< సామాన్యకరణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ॥ ౨౯ ॥ >>

సామాన్యా చాసౌ కరణవృత్తిః సామాన్యకరణవృత్తిః । ప్రాణశ్చాద్యో యేషాం తే ప్రాణాద్యాః, ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానాః పఞ్చ సమస్తకరణవృత్తిః ప్రత్యవగన్తవ్యేతి । త్రైః సర్వైః సహితః ప్రాణ ఇతి వేదాన్తేష్వపి ।

ఆహ, అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? ధర్మిణో ధర్మ్యన్తరవృత్తిభావానుపపత్తేః । వృత్తిరిత్యయం శబ్దో వ్యాపారమాచష్టే । న చ ధర్మాన్తరం ధర్మాన్తరస్య వ్యాపారో భవితుమర్హతీతి ।

ఉచ్యతే- న కార్యే కారణోపచారాత్ । సత్యమేతత్ । ధర్మీ ధర్మ్యన్తరస్య వృత్తిత్వేనాశక్యః పరికల్పయితుమ్ । కిం తు సామాన్యకరణవృత్త్యా ప్రేర్యమాణో వాయుస్తత్ప్రవణత్వాత్తత్కార్యతాం ప్రతిపద్యతే । తత్ర ప్రాణాదికార్యే వాయౌ ప్రాణోపచారం కృత్వా ఏవముచ్యతే- ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ।

తత్ప్రేరణాసిద్ధేరయుక్తమితి చేత్ స్యాదేతత్, కథమేతదవగమ్యతేఽర్థాన్తరప్రేరితస్య వాయోరియం క్రియా భవతి న పునః స్వతన్త్రస్యేతి ?

ఉచ్యతే- న స్వతః, తద్వ్యతిరిక్తత్వానుపపత్తేః । ఇహేయమకస్మాద్భిన్నా క్రియావాయోః స్వతో వా స్యాత్, కరణవృత్తివ్యతిరిక్తత్వాద్వా । కిం చాతః ? తత్ర తావత్స్వత ఉపపద్యతే । కస్మాత్ ? సర్వత్ర ప్రసంగాత్ స్వాభావికే హి వాయోర్దిక్సంచారేఽభ్యుపగమ్యమానే సర్వత్ర తత్సంభవః స్యాత్ । తతశ్చ తిర్యక్పాతాదివృత్తిర్వన్యేత, న చాన్యతః । కస్మాత్ ? అదర్శనాత్ । న హి పృథివ్యాదీనాం వాయుప్రేరణసామర్థ్యం క్వచిదుపలబ్ధమ్ । భస్త్రాదిషు దృష్టమితి

చేన్న, అన్యనిమిత్తత్వాత్ । అత్రాపి చైత్రవ్యాపార ఉపలభ్యతే ఇత్యవశ్యమన్యన్నిమిత్తముపలభ్యతే ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్ । ఆత్మేతి చేన్న, క్రియాప్రతిషేధాత్ । ఉపపాదితమేతత్పూర్వమాత్మా నిష్క్రియ ఇతి । న చ నిష్క్రియస్య ప్రేరణముపపద్యతే । న చ నిర్నిమిత్తా స్వభావభేదానామనాకస్మికత్వాత్ । తస్మాద్యత్తన్నిమిత్తం సా సమస్తకరణవృత్తిః ।

స చాయం వాయురేక ఏవ స్థానసంచారవిశేషాన్నానాఖ్యో భవతి । యథైకో దేవదత్తః పాచకో లావక ఇతి క్వచిత్ । తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? యుగపత్పరస్పరాతిశయవిరోధాత్ । పూర్వస్మాత్పూర్వస్మాదుత్తర ఉత్తరో వాయుర్బలీయానితి హ్యభ్యుపగమః । తదేతదేకస్యైకస్మిన్కాలే నోపపద్యతే । తస్మాదుపపన్నం ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ।

కిం పునరేషాం ప్రాణాదీనాం లక్షణమితి ?

ఉచ్యతే- ద్వివిధాః ప్రాణాదయః । అన్తర్వృత్తయో బహిర్వృత్తయశ్చ । తత్ర ముఖనాసికాభ్యాం ప్రగమనాత్ప్రణతేశ్చ ప్రాణః । యోఽయం ముఖనాసికాభ్యాం సఞ్చరతి సోఽన్తర్వృత్తిర్వాయుః ప్రాణ ఇత్యభిధీయతే । యా కాచిత్ప్రణతిర్నామ భూతేషు తద్యథా ప్రణతేయం సేనా, ప్రణతోఽయం వృక్షః, ప్రణతోఽయం ధర్మే, ప్రణతోఽయమర్థే, ప్రణతోఽయం కామే, ప్రణతోఽయం విద్యాయామ్ । తద్విపరీతేషు వా బాహ్యప్రాణవృత్తిరేషా । ప్రాణివిషయ ఏవైషా భవతి । స ఖల్వయమత్రాభివ్యక్తో భవతి । తద్యథా మహతా వా దుఃఖేనాభిప్లుతస్య మహతా వా బన్ధునా వియుక్తస్య, సహితస్య వా సౌరభేయస్య, నిపానావతీర్ణస్య వా మహిషస్యావగతేః ।

అపక్రమణాచ్చాపానః । యోఽయం రసం ధాతూన్ శుక్రం మూత్రం పురీషం వాతార్తవగర్భాంశ్చాకర్షన్నధోగచ్ఛన్నయమన్తర్వృత్తిర్వాయురపాన ఇత్యభిధీయతే । యచ్చాపి కించిదపక్రమణం నామ భూతేషు తద్యథా అపక్రాన్తోఽయం ధర్మాదిభ్యస్తద్విపరీతేభ్యో వా ఇతి బాహ్యే ఖల్వపానవృత్తిరేషా । అపానవిషయ ఏవైష భవతి । బలవత్తరశ్చాయం ప్రాణోద్వాయోః కస్మాత్ ? ఏషా హ్యేతం ప్రాణమూర్ధ్వం వర్తమానమర్వాగేవ సన్నియచ్ఛతి అర్వాగేవ సన్నిరుణద్ధి । ఏషోఽత్రాభివ్యక్తో భవతి । తద్యథా ఉపకూపముపశ్వభ్రం వా పరివర్తమానస్యా_శతపదీం లఙ్ఘయతః ।

హృద్యవస్థానాత్సహ భావాచ్చ సమానః । యస్త్వయం ప్రాణాపానయోర్మధ్యే హృద్యవతిష్ఠతే స సమానో వాయురన్తర్వృత్తిః యశ్చాపి కశ్చిత్సహ భావో నామ భూతేషు ద్వన్ద్వారామతా । తద్యథా సహ దాస్యే, సహ యక్ష్యే, సహ తపశ్చరిష్యామి సహ భార్యాపుత్రైర్బన్ధుభిః సుహృద్భిశ్చ వర్తిష్య బాహ్యే సమానవృత్తిరేషా । సమానవిషయ ఏవైష భవతి ఇతి । బలవత్తరః ఖల్వయం ప్రాణాపానాభ్యామ్ । ఏష హ్యేతౌ ప్రాణాపానౌ ఊర్ధ్వమర్వాక్చ వర్తమానౌ మధ్య ఏవ సన్నియచ్ఛతి, మధ్య ఏవ సన్నిరుణద్ధి, స చైషోఽత్రాభివ్యక్తో భవతి । తద్యథా స్రుతసారస్య వా సారమేయస్య, అనడుహో వోఢభారస్య, ధర్మాభితప్తాయా వా ఏడకాయా అర్ధార్ధకాయం

శకశకేతి । ప్రాణాన్తే సర్వప్రాణినాం ప్రాణాపానావుత్సృజ్యోర్ధ్వమధశ్చ ముక్తయోః క్రౌ హయావివ విషమం సంచారయన్ శరీరం స పరాస్యతి ।

మూర్ధారోహణదాత్మోత్కర్షణాచ్చోదానః । యస్త్వయం ప్రాణాపానసమానానాం స్థానాన్యతిక్రమ్య రసం ధాతూంశ్చాదాయ మూర్ధానమారోహతి తతశ్చ ప్రతిహతో నివృత్తః స్థానకరణానుప్రదానవిశేషాద్వర్ణపదవాక్యశ్లోకగ్రన్థలక్షణస్య శబ్దస్యాభివ్యక్తినిమిత్తం భవతి అయమన్తర్వృత్తిర్వాయురుదాన ఇత్యుచ్యతే । యశ్చాపి కశ్చిదాత్మోత్కర్షో నామ భూతేషు తద్యథా హీనాదస్మి శ్రేయాన్, సదృశేన వా సదృశః, సదృశాదస్మి శ్రేయాన్, శ్రేయసా వా సదృశః, శ్రేయసో వా శ్రేయాన్ । ఏతస్మింస్తథా రూపాభిమానో వా ప్రాప్తవిద్యస్తు । తద్యథా బహ్వన్తరవిశేషాదల్పాన్తరవిశేషోఽస్మ్యగుణవతో వా గుణవానస్మీతి బాహ్యోదానవృత్తిరేషా । ఉదానవిషయ ఏవైష భవతి । బలవత్తరః ఖల్వయం పూర్వేభ్యః । కథమ్ ? ఏష హ్యేతాన్ప్రాణాదీనూర్ధ్వమవాఙ్మధ్యే చ వర్తమానానూర్ధ్వమేవోన్నయతి, ఊర్ధ్వమేవోత్కర్షతి । స చైషోఽత్రాభివ్యక్తో భవతి శీతోదకేన వా పర్యుక్షితస్య ప్రాసమసిం వికోశం చోద్యతమభిపశ్యతః ।

శరీరవ్యాప్తేరత్యన్తావినాభావాచ్చ వ్యానః । యస్త్వయమాలోమనఖాచ్ఛరీరం వ్యాప్య రసాదీనాం ధాతూనాం పృథివ్యాదినాం వ్యూహం మర్మణాం చ ప్రస్పన్దనం ప్రాణాదీనాం చ స్థితిం కరోతి సోఽన్తర్వృత్తిర్వ్యానః । యశ్చాపి కశ్చిదత్యన్తావినాభావో నామ భూతేషు తద్యథా పతివ్రతా భర్తారం మృతమప్యనుగచ్ఛతి భవాన్తరేఽప్యయమేవ భర్తా స్యాత్ తథా ధర్మాదిభిస్తద్విపరీతైశ్చేతి బాహ్యో వ్యానవిషయ ఏవైష ప్రభవతి । బలవత్తమశ్చాయం సర్వేభ్యః । కథమ్ ? అనేన హి వ్యాప్తే శరీరదణ్డకే తద్వశీకృతానాం ప్రాణాదీనాం సమా స్థితిర్భవతి । స ఏషోఽన్తకాలే ప్రాణభృతామవినాభావేన వర్తమానోఽభివ్యజ్యతే । తద్యథా హా తర్హి పాదౌ హైమౌ శీతీభూతౌ గుల్ఫే జఙ్ఘే ఉరూ కటిరుదరమురఃకణ్ఠోఽస్య ఖురఘురో వర్తతే హూ(?) ఇత్యవైషో బాహ్యో వ్యాన ఇతి । ఏవమేతే ప్రాణాద్యాః స్థానకార్యవిశేషసూచితాః పఞ్చ వాయవో వ్యాఖ్యాతాః తేషాం ప్రేరికా సామాన్యకరణవృత్తిః ।

ఏషా చ తన్త్రాన్తరేషు ప్రయత్న ఇత్యుచ్యతే । స చ ధర్మాదిసంస్కారభావనావశాదనుపరతో జీవనమ్ । ఆహ చ

వృత్తిరన్తః సమస్తానాం కరణానాం ప్రదీపవత్ ।

అప్రకాశా క్రియారూపా జీవనం కాయధారికా ॥

సా యావదనిరుద్ధా తు హన్తి వాయుం రజోఽధికా ।

ధర్మాద్యనావృత్తివశాత్తావజ్జీవతి మానవః ॥

అత్ర చ సామాన్యకరణవృత్తిగ్రహణసామర్థ్యాత్ప్రాణాద్యాః పఞ్చ వాయవః । బుద్ధీన్ద్రియాణి షష్ఠమ్ । కర్మేన్ద్రియాణి సప్తమమ్ । పూరష్టమమ్ । పూరిత్యహంకారావస్థాసంవిధమధికురుతే । యస్మాదాహ- తత్ర

సంవిదహంకారగతం కార్యం కారణం పూరయతి యస్మాత్ ।

తస్మాత్పూరిత్యుక్తా ప్రత్యవభాసాష్టమం భోక్తుః ॥

సా చాహఙ్కారగతా సంవిద్ బుద్ధిగతైవ పురుషేణోపలభ్యతే ।

యస్మాద్వక్ష్యతి-

ఏతే ప్రదీపకల్పాః పరస్పరవిలక్షణా గుణవిశేషాః ।

కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి ॥ (కాం ౩౬)

సర్వప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః ॥ (కాం ౩౭)

తస్మాత్సైవ పూరితి । శాస్త్రం చైవమాహ- ప్రాణాపానసమానోదానవ్యానాః పఞ్చ వాయవః । షష్ఠం మనః । సప్తమీ పూరష్టమీ వాక్ । వాగ్గ్రహణేన కర్మేన్ద్రియపర్వణో గ్రహణమ్ । మనోగ్రహణేన బుద్ధీన్ద్రియపర్వణః । తదేతత్ప్రాణాష్టమం వైకారికం గుణశరీరస్య పరిద్రష్టుః క్షేత్రజ్ఞస్య శరీరమాదదానస్య నిత్యం స్తమ్భస్థానీయం ప్రత్యఙ్గం భవతి, అచ్ఛేద్యమభేద్యమదాహ్యమవినాశ్యమవికమ్ప్యమ్ । అనిత్యాని పునర్భౌతికాని బాహ్యాని కుశమృత్తికాస్థానీయాని ఉపచీయన్తే చేతి ।

ఆహ, కుతః పునరియం ప్రాణాదివృత్తిః ప్రవర్తత ఇతి ? ఉచ్యతే- సా కర్మయోనిభ్యః । మహతః ప్రచ్యుతం హి రజో వికృతమ్ అణ్డస్థానీయాః పఞ్చ కర్మయోనయో భవన్తి- ధృతిః శ్రద్ధా సుఖా వివిదిషా అవివిదిషేతి । ఆహ చ

ప్రచ్యుతో మహతో యస్తు న ప్రాప్తో జ్ఞానలక్షణమ్ ।

వ్యాపారో జ్ఞానయోనిత్వాత్సా యోనిః కుక్కుటాణ్డవత్ ॥

తాసాం లక్షణవిషయసతత్త్వగుణసమన్వయా భవన్తి । తత్ర లక్షణం తావత్ వ్యవసాయాదప్రచ్యవనం ధృతిః । ఫలమనభిసన్ధాయ శాస్త్రోక్తేషు కార్యేష్వవశ్యకర్తవ్యతాబీజభావః శ్రద్ధా । దృష్టానుశ్రవికఫలాభిలాషద్వారకో హి బుద్ధేరాభోగః సుఖా । వేత్తుమిచ్ఛా వివిదిషా । తన్నివృత్తిరవివిదిషా । తత్ర యదాఽయం జన్తుః శుభాశుభేషు కార్యేషు వృత్త్యనుసారీ జిజ్ఞాసురజిజ్ఞాసుర్వా శరీరం పరిత్యజతి తామేవ కర్మయోనిముపపద్యతే । తస్యాముపపన్నస్తామేవ భావయతి । ఏతత్తావల్లక్షనసతత్త్వమ్ । ఆహ చ

వాచి కర్మణి సంకల్పే ప్రతిజ్ఞాం యో న రక్షతి ।

తన్నిష్ఠస్తత్ప్రతిజ్ఞశ్చ ధృతేరేతద్ధి లక్షణమ్ ॥

అనసూయా బ్రహ్మచర్యం యజనం యాజనం తపః ।

దానం పరిగ్రహః శౌచం శ్రద్ధాయాం లక్షణం స్మృతమ్ ॥

సుఖార్థీ యస్తు సేవేత విద్యాం కర్మ తపాంసి వా ।

ప్రాయశ్చిత్తపరో నిత్యం సుఖాయాం స తు వర్తతే ॥

ద్విత్రైకత్వపృథక్త్వం నిత్యం చేతనమచేతనం సూక్ష్మమ్ ।

సత్కార్యమసత్కార్యవివిదిషితవ్యం వివిదిషాయాః ॥

విషపీతసుప్తమత్తవదవివిదిషా ధ్యాయినాం సదా యోనిః ।

కార్యకరణక్షయకరీ ప్రాకృతికా గతిః సమాఖ్యాతా ॥

విషయసతత్త్వం పునః సర్వవిషయిణీ ధృతిః । ఆశ్రమవిషయిణీ శ్రద్ధా । దృష్టానుశ్రవికవిషయిణీ సుఖా । వ్యక్తవిషయిణీ వివిదిషా । అవ్యక్తవిషయిణ్యవివిదిషా । గుణసమన్వయస్తు రజస్తమోబహులా ధృతిః । సత్త్వరజోబహులా శ్రద్ధా । సత్త్వతమోబహులా సుఖా । రజోబహులా వివిదిషా । తమోబహులాఽవివిదిషా ఇతి । ఉక్తం చ

లక్షణవిషయసతత్త్వం త్రైగుణ్యసమన్వయం చ పఞ్చానామ్ ।

యోనీనాం యో విద్యాద్యతివృషభం తం త్వహం మన్యే ॥

ఇత్యుక్తాః ప్రాణాదయో యోనయశ్చ ।

ఏతద్ ద్వయమధిగమ్య సమ్యఙ్మార్గానుగమనం కుర్యాత్ । రజస్తమోధర్మాదిసాధనభావవినివృత్తితస్త్వత్ర ప్రాణానామన్తర్వృత్తిరనుపాధికత్వాదనివర్త్యా । బహిర్వృత్తిస్తు మార్గామార్గవిషయతయా ప్రయోక్తవ్యా । కథమిత్యుచ్యతే- ప్రాణవిషయా తావత్ప్రణతిర్ధర్మాదివిషయ ఏవాపరోద్ధవ్యా । తతో హ్యస్య సత్త్వవృద్ధిః, సత్త్వవృద్ధేశ్చోత్తరోత్తరబుద్ధిరూపాధిగమః । అపానవిషయస్త్వపక్రమణం ధర్మాదివిషయ ఏవాపరోద్ధవ్యమేవం హ్యస్య ఖ్యాతివిషయాకారస్య తమసో నిర్హ్రాసః । తతశ్చోత్తరోత్తరబుద్ధిరూపాధిగమః । తథా సమానవిషయం సాహచర్యసత్త్వధర్మానుగుణం కుర్యాత్ । యస్మాచ్ఛాస్త్రమాహ- సత్త్వారామః సత్త్వమిథునశ్చ సదా స్యాదితి । ఆత్మోత్కర్ష తూదానవిషయమ్ । అవిద్యాపర్వణోఽన్యం రూపం వివర్జ్య తత్ప్రతిపక్షైర్నివర్తయేత్ । అత్యన్తావినాభావం చ వ్యానవిషయం జ్ఞానవిషయ ఏవ భావయేత్ । యోనీనాం చతసృణాం ధర్మతాబీజతామేవాదద్యాత్ । అవివిదిషామపి అనిష్టఫలహేతుషు భావయేత్ । సోఽయం ధర్మాదిషు ప్రవణస్తత్ప్రతిపక్షాపక్రాన్తః సత్త్వారామో వినివృత్తాభిమానో జ్ఞాననిష్ఠః సవిశుద్ధయోనిరచిరేణ పరమ బ్రహ్మోపపద్యత ఇతి । ఆహ చ

బాహ్యాం ప్రాణవివృత్తిం సమ్యఙ్మార్గే బుధః ప్రతిష్ఠాప్య ।

వినివృత్తవిఖరకలుషో ధ్రువమమృతం స్థానమభ్యేతి ॥

పఞ్చానాం యోనీనాం ధర్మాదినిమిత్తతాం చ సంస్థాప్య ।

పరిపక్వమిత్యధస్తాన్న పునస్తద్భావితో గచ్ఛేత్ ॥

ఇతి వ్యాఖ్యాతా వ్యస్తసమస్తా కరణానాం వృత్తిః ॥ ౨౯ ॥

కారికా ౩౦

ఆహ, యేయమేకైకస్మిన్ రూపాదావర్థే కరణచతుష్టయస్య వృత్తిః సా కిం యుగపత్ ఆహోస్విత్ క్రమేణేతి ? కుతః సంశయ ఇతి చేత్ ఉభయథా దృష్టత్వాత్ । ఇహైకార్థవిషయాణాం యుగపదపి వృత్తిర్దృష్టా । తద్యథా చన్ద్రమణ్డలే చక్షుషాం మనసో వా । క్రమశశ్చ తద్యథా ఘటే మధూదకపయసామ్ । ఏకార్థవిషయం చ కరణచతుష్టయమ్ । అతో నః సంశయః కిం చక్షుర్మనోవద్యుగపదస్య వృత్తిః, ఆహోస్విన్మధ్వాదివత్క్రమేణేతి ?

ఉచ్యతే- యథాదర్శనమపి తావదుచ్యతామ్ । కిమత్ర యుక్తం భవాన్ మన్యతే ? స చేత్సమ్యగుపదేక్ష్యసి కో నిర్బన్ధస్తదేవ ప్రతిపద్యామహే ఇతి ।

యద్యేవం తస్మాదిదమస్మద్దర్శనమ్

<< యుగపచ్చతుష్టయస్య తు వృత్తిః >>

తుశబ్దోఽవధారణార్థః యుగపదేవేత్యర్థః । బుద్ధ్యహంకారమనసాం హి బుద్ధీన్ద్రియాణాం చ సమానదేశత్వమ్ । తత్ర న శక్యత ఏతద్వక్తుం సతి శక్తిసద్భావే విషయసమ్బన్ధే చ కస్యచిత్తత్ర వృత్తిః కస్యచిన్నేతి । కిం చాన్యత్ । మేఘస్తనితాదిషు క్రమానుపలబ్ధేః । యది హి క్రమేణ శ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్య చ బాహ్యేఽర్థే వృత్తిః స్యాదపి తర్హి మేఘస్తనితకృష్ణసర్పాలోచనాదిష్వప్యుపలభ్యతే క్రమః । న తూపలభ్యతే । తస్మాద్యుగపదేవ బాహ్యేఽర్థే చతుష్టయవృత్తిరితి ।

ఉచ్యతే- యదుక్తం శ్రోత్రాదీనామన్తఃకరణస్య చాభిన్నకాలం వృత్తిరిత్యత్ర బ్రూమః, అయుక్తమేతత్ । కిం కారణమ్ ? యస్మాదస్మాకం

<< క్రమశశ్చ తస్య నిర్దిష్టా । >>

తస్యేతి చతుష్టయమపి సమ్బధ్యతే । చశబ్దో ऽవధారణార్థః । క్రమశ ఏవేత్యర్థః । క్రమశ ఏవ హి బాహ్యాన్తఃకరణవృత్త్యోరేకార్థనిపాతః ।

యత్తూక్తం సమానదేశానాం శక్తిసమ్బన్ధసద్భావే వృత్త్యభావానుపపత్తిరితి, అత్ర బ్రూమః- చక్షురాదివదేతత్స్యాత్ । తద్యథా చక్షుస్త్వచోః సమానదేశత్వే శక్తివిషయసమ్బన్ధోపపత్తౌ రజోధూమాతపాదిగతః స్పర్శ ఏవోపలభ్యతే, న రూపమ్ । ఏవమిహాపి స్యాత్ । తస్మాత్

<< దృష్టే తథాప్యదృష్టే >>

క్రమశ ఏవ చతుష్టయస్య వృత్తిః । అదృష్టగ్రహణేన పునరత్రాతీనాగతవ్యవహితవిషయగ్రహణమ్ । తత్రాతీతం ద్వివిధమ్, దృష్టవిషయదృష్టవిషయం చ । అత్రాపి దృష్టవిషయం ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యభిప్రేతమ్, అదృష్టవిషయం స్మృతిః । సా తు లిఙ్గాగమాభ్యామకస్మాద్వా భవతి । తథా చ వృషగణవీరేణాప్యుక్తం భవతి ___ అనాగతవ్యవహితవిషయజ్ఞానం తు లిఙ్గాగమాభ్యామ్ । ఆహ చ

విషయేన్ద్రియసంయోగాత్ప్రత్యక్షజ్ఞానముచ్యతే ।

తదేవాతీన్ద్రియం జాతం పునర్భావనయా స్మృతిః ॥

తదేవ భావనాపేక్షజ్ఞానం కాలాన్తరే పునః ।

తత్రైవ సేన్ద్రియం జాతం ప్రత్యభిజ్ఞానముచ్యతే ॥

తత్ర దుష్టే క్రమః ప్రతి నాస్తి సన్దేహః ।

యత్పునరేతదుక్తం దృష్టే మేఘస్తనితకృష్ణసర్పాలోచనాదౌ క్రమానుపలబ్ధేర్యుగపచ్చతుష్టయస్య వృత్తిరిత్యత్ర బ్రూమః- ఏతదప్యయుక్తమ్ । కిం కారణమ్ ? యస్మాత్

<< త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిః ॥ ౩౦ ॥ >>

న తావద్ బుద్ధ్యహంకారమనసాం సాక్షాద్ బాహ్యార్థగ్రహణసామర్థ్యమస్తి, అన్తఃకరణానుపపత్తిప్రసంగాత్, శ్రోత్రాదివైయర్థ్యప్రసంగాత్, ద్వారిద్వారభావవ్యాఘాతప్రసఙ్గాచ్చ । తస్మాత్పూర్వం శ్రోత్రాదీనామర్థసమ్బన్ధోఽస్తి మేఘస్తనితాదావప్యవశ్యమేతదభ్యుపగన్తవ్యమ్ । పశ్చాత్తు తద్వృత్త్యుపనిపాతాదన్తఃకరణస్యేత్యస్తి క్రమోఽత్రాపి । తత్ర యదుక్తం మేఘస్తనితాదిషు క్రమాననుగతే యుగపచ్చతుష్టయస్య వృత్తిరిత్యేతదయుక్తమ్ ।

అన్యైస్త్వన్యథాఽన్వయో దర్శితః । తద్యథా చతుష్టయస్య మనోఽహంకారబుద్ధీనామన్తఃకరణానాం బాహ్యేనైకేన కరణేన శ్రోత్రేణ వా చక్షుషా వా సహ చతుష్టయస్యేత్యర్థః । అస్య దృష్టే వర్తమానే యుగపద్వృత్తిః పూర్వాచార్యైర్నిర్దిష్టా । ఆచార్యేణ తు క్రమేణేత్యర్థః । అదృష్టేఽతీతాదావపి క్రమశశ్చ క్రమేణైవ, యతస్త్రయస్యాన్తఃకరణస్య తత్పూర్వికా బాహ్యేన్ద్రియపూర్వికా వృత్తిః । యదా యథాఽనుభవస్తథా సంస్కారః, యథా చ సంస్కారస్తథా స్మృతిరిత్యేవం వృత్తిర్బాహ్యేన్ద్రియపూర్వికేతి ॥ ३० ॥

కారికా ३१

ఆహ, కిం పునరేషాం కరణానాం స్వవిషయనియమేన వృత్తిర్భవతి ఆహోస్విద్వ్యతికరేణేతి ?

ఉచ్యతే- నను చ ప్రాగేవ రూపాదిషు పఞ్చానామాలోచనమాత్రమిష్యతే వృత్తిరితి (కాం २८) చోక్త్వాఽఽచార్యేణాన్తేఽపదిష్టం సైషా భవత్యసామాన్యేతి (కాం २९) । తత్రైవం గతే భవతః సంశయః ।

కుతః ఇత్యుచ్యతే- సత్యమేవైతత్ । తథాపి జాయతే సంశయః । కుతః ? కరణాన్తరేణ స్వవిషయోపలబ్ధౌ కరణాన్తరౌత్సుక్యదర్శనాత్ । ఇహ కరణాన్తరేణ చక్షుషాఽఽమ్రదాడిమాదిరూపోపలబ్ధౌ సత్యాం కరణాన్తరస్య జిహ్వాలక్షణస్యౌత్సుక్యం ప్రవృత్తిశ్చోపలబ్ధా । తద్యది స్వవిషయనియతానీన్ద్రియాని, నైషాం కరణాన్తరవిషయోపలమ్భాత్తత్సాహచర్యాపేక్షః స్వవిషయగ్రహణభావః స్యాత్ । అస్తి చ । తస్మాదుపపన్నః సంశయః । తత్రేదానీం భవతః ప్రతిపత్తిరితి ।

ఉచ్యతే- అత్రాపి నాస్తీన్ద్రియాణాం స్వవిషయగ్రహణవ్యతికరః । కిం తర్హి

<< స్వాం స్వాం ప్రతిపద్యన్తే పరస్పరాకూత హేతుకీం వృత్తిమ్ ।

పురుషార్థ ఏవ హేతుర్న కేనచిత్ కార్యతే కరణమ్ ॥ ౩౧ ॥ >>

యస్య కరణస్య యా వృత్తిరపదిష్టా తద్యథా శ్రోత్రస్య శబ్దగ్రహణమ్, చక్షుషో రూపగ్రహణమ్ ఇత్యాది । తామేవ ప్రతిపద్యన్తే- స్వవిషయజిధృక్షయాఽవలమ్బన్త ఇత్యర్థః । పరస్పరస్యాకూతం పరస్పరాకూతమ్ । ఆకూతమభిప్రాయోఽభిసన్ధిరిత్యర్థః । పరస్పరాకూతం హేతుః ప్రతిపత్తేరస్యాః, సేయం పరస్పరాకూత హేతుకీ । పరస్పరాకూతం ప్రతిపత్తేః కారణమితి కృత్వా తాచ్ఛబ్ద్యం లభతే । తద్యథా దధిత్రపుసం జ్వరః । ఏతదుక్తం భవతి యదా చక్షుషాఽఽమ్రదాడిమాది రూపముపలబ్ధం భవతి తదా రసనేన్ద్రియముపాత్తవిషయస్య చక్షుషో వృత్తిం సంవేద్య స్వవిషయజిఘృక్షయౌత్సుక్తవద్వికారమాపద్యతే, రసనస్య వృతిం సంవేద్య పాదౌ విహరణమారభేతే హస్తావాదానం, తావద్యావదసౌ విషయో రసనేన్ద్రియయోగ్యతాం నీతః । తతో రసనం స్వవిషయే ప్రవర్తతే । ఏవమితరేష్వపి వక్తవ్యమ్ ।

ఆహ, యద్యేవం తేన తర్హీన్ద్రియాన్తరవృత్తిసంవేదనేఽక్షప్రత్యయవత్త్వప్రసంగః । యది తర్హీన్ద్రియాన్తరేణేన్ద్రియాన్తరస్య వృత్తిః సంవేద్యతే, ప్రాప్తమస్య ప్రత్యయవత్త్వమ్ । అథాప్రత్యయమిన్ద్రియం పరస్పరాకూతసంవేదనం, తర్హి న వాచ్యమితి । కిం చ పరస్పరద్వారిద్వారభావప్రసంగశ్చ । ఇన్ద్రియాన్తరం చేదిన్ద్రియాన్తరస్య వృత్తిం సంవేద్య స్వార్థమాకాంక్షేత్, ప్రాప్తమస్య ద్వారిత్వమితరస్య చ ద్వారత్వమ్ । తదయుక్తమిన్ద్రియాణాం పరస్పరాకూతసంవేదనమితి ।

ఉచ్యతే- న, ఉపచారాత్ । ప్రాగేవోపదిష్టమస్మాభిరప్రత్యయమిన్ద్రియమితి । కిం తర్హి స్వవిషయస్య పటోః సహచారిణమర్థమిన్ద్రియాన్తరవిషయతామాపన్నం సంస్పృశ్య స్వభావత ఇన్ద్రియాన్తరం స్వవిషయం ప్రతి సాకాంక్షం భవతి, తత్సన్నిధౌ విక్రియాదర్శనాత్ । తత్ర సంవేదనముపచర్యైవముచ్యతే ఇత్యదోషః । కిం చాన్యత్ । భౌతికావయవప్రత్యయవివృత్తివత్తద్వివృత్తేః । యథా బుద్ధేః ప్రసాదమనన్తరం భౌతికానామవయవానాం ముఖనయనాదీనాం ప్రసాదో భవతి, న చైషాం ప్రత్యయవత్త్వమ్, ఏవమిహాపి స్యాత్ । న చ ప్రత్యయవత్త్వమ్ । ఏతేన ద్వారిద్వారభావః ప్రత్యుక్తః ।

మనోఽధిష్ఠానసామర్థ్యాద్వా । అథవా పరస్పరవిషయమాకూతం పరస్పరాకూతమ్, యథా జలవిషయః పురుషః జలపురుషః । ఆకూతమిచ్ఛా సంకల్పః మన ఇత్యర్థః । స హేతురస్యాః సేయం పరస్పరాకూత హేతుకీ తామ్ । ఏతదుక్తం భవతి, యథా కించిదిన్ద్రియం విషయే ప్రవృత్తం భవతి తదా తద్ద్వారేణ సమస్తమర్థముపలభ్య తత్సహచారిణమర్థాన్తరమాకాంక్షదిన్ద్రియాన్తరం వృత్త్యా ప్రతితిష్ఠతే । తేనాకాంక్షావతా

మనసాఽధిష్ఠితామిన్ద్రియం విక్రియామాపద్యతే । తథా చ తన్త్రాన్తరేఽప్యుక్తం- "యస్య యస్యేన్ద్రియస్య విషయం మనోధ్యాయత్యభిసమ్వృత్త్యర్థేన తస్య తస్యౌత్సుక్యం ప్రవృత్తిశ్చ భవతీతి ।" ఏతదుక్తం స్వాం స్వాం ప్రతిపద్యన్తే పరస్పరాకూత హేతుకీం వృత్తిరితి ।

కిమిన్ద్రియం మనోవృత్త్యాధిష్ఠాయ స్వవిషయే ప్రవర్తయతి యథా పరశ్వాదీంశ్చైత్ర ఇతి ?

నేత్యుచ్యతే । కిం తర్హి స్వవిషయసంకల్పానుగృహీతస్య మనసః సంస్పర్శాత్స్వయమేవేన్ద్రియం స్వవిషయం ప్రతిపద్యతే । కస్మాత్ ? ప్రయోగశక్త్యసిద్ధేః । న హి యథా చైత్రస్య పరశ్వాదిప్రయోగశక్తిః సిద్ధా ఏవం మనస ఇన్ద్రియప్రయోగశక్తిః । తస్మాదయుక్తమిన్ద్రియస్య మనః ప్రేరకమితి । రజ ఇతి చేత్స్యాన్మతమ్, రజసో హీన్ద్రియాన్తరప్రయోగసామర్థ్యం విద్యతే । తస్మాదయుక్తముక్తం ప్రయోగశక్త్యసిద్ధేర్నేన్ద్రియాణాం మనఃప్రయోజకమితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ ? కస్మాత్ ? అవిశేషాత్ । ఇన్ద్రియాన్తరేఽపి హి తర్హి రజోఽస్తీత్యత ఆత్మభూతేనైవాస్య నిమిత్తేన ప్రవృత్తిరప్రతిషిద్ధా, కిం మనసా పరికల్పితేనేతి ? కిం చాన్యత్, కరణాన్తరానుపపత్తేః । చైత్రో హి పరశ్వాదీనాం ప్రయోగం కరణాన్తరేణ కరోతి । న తు మనసః కరణాన్తరమస్తీత్యసమానమ్ । పాణివదితి చేన్న చైత్రవ్యాపారాపేక్షత్వాత్ । తదపి హి చైత్రవ్యాపారాపేక్షం ప్రవర్తతే న స్వతః । కించ తద్వ్యతిరేకేణ ప్రవృత్త్యుపలబ్ధేః । యస్య హి ప్రయోజకాన్తరాపేక్షా ప్రవృత్తిః న తస్య కదాచిదపి స్వతన్త్రస్య భవతి । అస్తి తు సంకల్పవ్యతిరేకేణ మేఘస్తనితాదిష్విన్ద్రియస్య ప్రవృత్తిః । తస్మాన్నేన్ద్రియాన్తరస్య మనః కారకమ్ । న చేత్కారకం యథా మౌలానాం గుణానామేవమిహాపి పురుషార్థ ఏవం హేతుర్న కేన చిత్కార్యతే కరణమితి సిద్ధమ్ ॥ ౩౧ ॥

కారికా ౩౨

ఆహ, కరణం ప్రత్యాచార్యవిప్రతిపత్తేః । తదవధారణం కర్త్తవ్యమ్ । ఆచార్యాణాం కరణం ప్రతి విప్రతిపత్తిః । ఏకాదశవిధమితి వార్షగణాః । దశవిధమితి తాన్త్రికాః పఞ్చాదికరణప్రభృతయః । ద్వాదశవిధమితి పతఞ్జలిః । తస్మాద్భవతః కతివిధం కరణమభిప్రేతమితి వక్తవ్యమేతత్ ।

ఉచ్యతే-

<< కరణం త్రయోదశవిధం తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్ । >>

పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి మనోఽహఙ్కారో బుద్ధిశ్చేత్యేతత్సర్వం పురుషార్థోపయోగికరణమ్ । కస్మాత్ ? అపురుషార్థోపయోగిత్వే తత్త్వాన్తరానుపపత్తిప్రసంగాత్ । యది యథా వార్షగణా ఆహుః- లిఙ్గమాత్రే మహానసంవేద్యః కార్యకారణరూపేణ విశిష్టావిశిష్టలక్షణేన, తథా స్యాత్తత్త్వాన్తరమ్ । తన్న స్యాత్, అనర్థకత్వాత్ ।

ఆహ, సత్యమ్, ప్రధానలక్షణానాం గుణానాం వైషమ్యమాత్రరూపత్వేఽపి తత్త్వాన్తరమసౌ భవిష్యతీతి । కస్మాత్ ? సామ్యాద్వైషమ్యముపాఖ్యాన్తరమితి ।

ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? తత్త్వానవస్థాప్రసంగాత్ । ఏవం హి పరికల్ప్యమానే ప్రధానమహతోర్యదన్తరాలం తదపి చ క్రియారూపత్వాదక్రియావత ఉపాఖ్యాన్తరమితి తత్త్వాన్తరానవస్థాప్రసంగః । అభ్యుపగమే వా మహతస్తత్త్వాన్తరాణాం చ క్రియాకాలవిరోధః । తస్మాత్తత్త్వాన్తరానుపపత్తిరనవస్థా వా, త్రయోదశవిధం కరణమిత్యన్యతరవదవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । తత్ర చాస్మత్ప్రతిజ్ఞాతమేవ నిర్దోషం లక్ష్యతే । తస్మాదుపపన్నమేతత్ త్రయోదశవిధం కరణమితి ।

ఆహ, కరణమితి క్రియాకారకసమ్బన్ధగర్భోఽయం నిర్దేశః । కథమ్ ? యేన తత్కరణమితి । తత్ర వక్తవ్యమ్ కా క్రియా, కిం చ తత్క్రియతే యదపేక్ష్య బుద్ధ్యాదీనాం కరణత్వమితి ?

ఉచ్యతే- యదుక్తం కా క్రియేత్యత్ర బ్రూమః- తన్నిర్వర్తకమిహాభిప్రేతాత్ న దణ్డాదివత్, కిం తర్హి తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్ । తత్రాహరణం కర్మేన్ద్రియాణి కుర్వన్తి, విషయార్జనసమర్థత్వాత్ । ధారణం బుద్ధీన్ద్రియాణి కుర్వన్తి, విషయసన్నిధానే సతి శ్రోత్రాదివృత్తేస్తద్రూపాపత్తేః । ప్రకాశమన్తఃకరణం కరోతి, నిశ్చయసామర్థ్యాత్ ।

అపర ఆహ- ఆహరణం కర్మేన్ద్రియాణి కుర్వన్తి । ధారణం మనోఽహంకారశ్చ । ప్రకాశనం బుద్ధీన్ద్రియాణి బుద్ధిశ్చేతి । ఏతదభిసన్ధాయ బుద్ధ్యాదీనాం కరణత్వముచ్యత ఇతి ।

యత్తూక్తం కిం కార్యమితి, ఉచ్యతే-

<< కార్యం చ తస్య దశధా >>

దశధేతి పఞ్చ విశేషాః పఞ్చావిశేషాః । తదప్యత ఏవ కార్యశబ్దం లభతే ।

<< ఆహార్యం ధార్యం ప్రకాశ్యం చ ॥ ౩౨ ॥ >>

తద్వ్యాహర్తవ్యం ధారణీయం ప్రకాశయితవ్యం చ । అతః కార్యమిత్యుచ్యతే, న నిర్వర్త్యత్వాత్ ॥ ३२ ॥

కారికా ౧३

ఏతస్మింస్త్రయోదశవిధే తు కరణే త్రయోదశం కతరదితి ?

ఉచ్యతే- బుద్ధిరహంకారో మనశ్చ । తస్మాత్ ।

<< అన్తఃకరణం త్రివిధమ్ >>

కస్మాత్ ? విషయానభిసన్ధానాత్ । శ్రోత్రాదిప్రణాలికయా చ విషయసంప్రతిపత్తేః । అవిశేషాభిధానాద్ బుద్ధ్యాదిప్రతిపత్తిరయుక్తేతి చేత్స్యాన్మతమ్, అవిశేషేణేదముక్తమాచార్యేణ అన్తఃకరణం త్రివిధమితి । తత్ర కథమిదమవగమ్యతే బుద్ధ్యహంకారమనసాం గ్రహణాభిప్రేతం, న పునరన్యేషామితి ? ఉచ్యతే- న, ప్రథమసంఖ్యావ్యతిక్రమహేత్వనుపపత్తేః । బుద్ధ్యాదిసంఖ్యాం హి వ్యతిక్రమమాణస్య ప్రతిపత్తౌ నాస్తి హేతుః । తస్మాత్తేషామేవ గ్రహణమ్ । యథా వసన్తాయ కపిఞ్జలానాలభత ఇతి । శ్రోత్రస్యాన్తఃకరణత్వప్రసంగాదయుక్తమితి చేత్ స్యాదేతత్- బుద్ధిమహంకారం చోక్త్వా తత ఆహ బుద్ధీన్ద్రియాణి కర్ణత్వక్చక్షూరసననాసికాఖ్యానీతి (కాం ౨౬) । తస్మాచ్ఛ్రోత్రమన్తఃకరణం ప్రసజ్యత ఇతి । ఏతదనుపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? మనసః పృథగభిధానాత్ । అత ఏవేదమాచార్యేణాపేక్ష్య మనసోఽన్తఃకరణత్వం పృథగుక్తమ్- తచ్చేన్ద్రియముభయథా సమాఖ్యాతమ్, అన్తస్త్రికాలవిషయమితి (కాం ౨౭) తస్మాదుపపన్నమన్తఃకరణం త్రివిధం బుద్ధ్యాదీని ।

<< దశధా బాహ్యమ్ । >>

పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణీత్యేతద్బాహ్యం దశప్రకారమాచార్యైరాఖ్యాయతే ।

ఆహ, దశధా బాహ్యమిత్యస్యానర్థక్యమ్, పరిశేషబుద్ధేః । అన్తఃకరణం త్రివిధమిత్యుక్తే గమ్యత ఏతత్పరిశేషాదేవ దశధా బాహ్యమితి । తస్మాత్తద్గ్రహణమనర్థకమితి ।

ఉచ్యతే- న, విషయార్థత్వాత్ । త్రయస్య విషయాఖ్యమిత్యేవం వక్ష్యామీత్యాచార్య ఆరభతే । అక్రియమాణే త్వస్మిన్ కిన్తత్ త్రయస్య విషయాఖ్యమితి న జ్ఞాయతే ।

ఆహ, ఏవమపి విషయగ్రహణాత్సిద్ధేర్బాహ్యగ్రహణపార్థకమితి ।

ఉచ్యతే- వక్తవ్యం తావదిదమవశ్యం విషయభావప్రతిపత్త్యర్థమ్ । తత్ర శేషే వా యథాన్యాసం వోచ్యమానే న కశ్చిద్విశేషః । అథవా నేదం బాహ్యసంజ్ఞాప్రతిపత్త్యర్థమారభ్యతే, కిం తర్హి నియమార్థమ్ । కథమ్ ? దశధా బాహ్యం శబ్దాదివిషయగ్రహణభూతమేవ త్రయస్యాపి విషయాఖ్యం యథా స్యాత్, మా భూదన్తఃప్రాణాదిభూతమ్ । అథవా దశధైవ బాహ్యమ్ । భేదవిషయం బాహ్యమిత్యర్థః । ప్రాణాదిభూతస్య తు భేదో నాస్తీత్యదోషః ।

తదేతత్

<< త్రయస్య విషయాఖ్యమ్ । >>

బుద్ధ్యహంకారమనోలక్షణస్య హి త్రయస్యోపాత్తవిషయా బుద్ధీన్ద్రియకర్మేన్ద్రియవృత్తయః సమ్పర్కాద్విషయరూపప్రత్యవభాసనిమిత్తతాముపగచ్ఛన్త్యో విషయాఖ్యతాం లభన్తే । తథా మనోఽహంకారావపి బుద్ధేః । బుద్ధిస్తు నిశ్చయరూపత్వాత్కరణాన్తరనిరపేక్షా సర్వమర్థం ప్రవృత్తౌ ప్రతి నిశ్చయరూపేణాధ్యస్తం పురుషాయోపసంహరతి ।

తత్ర శబ్దాదిసన్నిధానే వృత్తీనాం తాద్రూప్యాపత్తేస్తదపగమే చ తాద్రూప్యాపగమాత్ ప్రాప్యకారి ।

<< సామ్ప్రతకాలం బాహ్యమ్ । >>

ఉపాత్తవిషయేన్ద్రియవృత్తిసన్నిధానాత్తు
తదాకారసంస్కారాధాననిమిత్తస్మృతిప్రత్యయవశాత్

<< త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమ్ ॥ 33 ॥ >>

కారికా ౩౪

ఆహ, ప్రాక్ఛబ్దాదిషు శ్రోత్రాదీనామాలోచనమాత్రం వృత్తిరిత్యవిశేషేణోక్తమ్ I తత్ర కిం తథైవ ప్రతిపత్తవ్యమథేన్ద్రియాణాం విషయవిశేషోఽస్తీతి ? అథ చోక్తం కార్యం చ తస్య దశధా విశేషలక్షణమవిశేషలక్షణం చ I తత్ర కేన కరణేన కస్య విషయస్య గ్రహణమితి ?

ఉచ్యతే-

<< బుద్ధీన్ద్రియాణి తేషాం పఞ్చ విశేషావిశేషవిషయాణి I >>

తేషాం పూర్వోక్తానామిన్ద్రియాణాం యాని బుద్ధీన్ద్రియాణి పఞ్చ శ్రోత్రాదీని తాని విశేషావిశేషవిషయాణి ప్రతిపత్తృభేదేన I తత్ర దేవానాం యాని ఇన్ద్రియాణి తాని ధర్మోత్కర్షాద్విశుద్ధాన్యవిశేషానపి గృహ్ణన్తి ప్రాగేవ విశేషాత్, యోగినాం చ సంప్రాప్తవిశేషాణామ్ I అస్మదాదీనాం తు విశేషానేవ తమసా పరివృతత్వాత్ I

ఆహ, కిం కర్మేన్ద్రియాణామపి ప్రతిపత్తృభేదాద్గ్రహణభేదో భవతి ?

నేత్యుచ్యతే I కిం తర్హి సర్వేషామేవ

<< వాగ్భవతి శబ్దవిషయా I >>

వాగిన్ద్రియస్య వాయ్వభిహతేషు వదనప్రదేశేషు తాల్వాదిషు ధ్వనేర్వర్ణపదవాక్యశ్లోకగ్రన్థభావేన వికారాపాదనం సర్వప్రాణినామవిశిష్టమ్ I

ఆహ, అథేతరాని కర్మేన్ద్రియాణి కథమితి ?

ఉచ్యతే-

<< శేషాణ్యపి పఞ్చవిషయాణి II ౩౪ II >>

పాణిపాదపాయూపస్థాస్తు ఆదానవిహరణోత్సర్గానన్దలక్షణైః కర్మభిః శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధసముదాయరూపా మూర్తీర్వికుర్వన్తీతి ।

ఆహ, యది పఞ్చవిషయాణ్యేవావిశేషాణీతి నియమోఽభ్యుపగమ్యతే తేనైకకరణేష్వాదానాదిక్రియాఽనుపపత్తిప్రసంగ ఇతి ।

ఉచ్యతే న, నియమప్రతిషేధార్థత్వాత్ । స్వవిషయనియమో బుద్ధీన్ద్రియవత్కర్మేన్ద్రియాణామపి మా విజ్ఞాయీత్యతో నియమప్రతిషేధార్థమిదమారభ్యతే । తదర్థమేవ చాపిశబ్దమాచార్యోఽధిజగే । సమ్భావనార్థమపి చ పఞ్చవిషయాణ్యేతాని ప్రాగేవ తు చతుస్త్రివిషయాణీతి ।

ఆహ, కథమేతదవగమ్యతే విశేషావిశేషవిషయాణీన్ద్రియాణి, న పునరసద్విషయాణి ఇతి ?

ఉచ్యతే- విశేషాణామసత్త్వాసిద్ధేః । ప్రత్యక్షతస్తావద్విశేషా ఉపలభ్యన్తే । తస్మాదేషామసత్త్వమశక్యం ప్రతిజ్ఞాతుమ్ । అథాపి స్యాత్స్వాధ్యమేతత్ప్రత్యక్షమేవైతదనవద్యమ్, బాహ్యవస్తువిషయమయమృగతృష్ణికాదివిజ్ఞానవత్ప్రత్యక్షాభాసమ్ । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? వికల్పానుపపత్తేః । సర్వమభూతమభ్యుపగన్తవ్యమ్ । యత్ర నాస్తి కించిద్ భూతార్థేన ప్రత్యక్షం యదపేక్ష్యేతరత్ ప్రత్యక్షాభాసం స్యాత్ । ఉక్తస్త్వయం వికల్పః । తస్మాదయుక్తం జ్ఞానమాత్రమిదమితి । కిం చాన్యత్ । విపరీతదర్శనప్రసంగాత్ । మృగతృష్ణికాస్వప్నవిషయైరసద్భిః సతామసత్త్వమిచ్ఛతస్తద్వదేవ విపరీతదర్శనప్రసంగః । తథా హి గన్ధర్వనగరాదిషు కదాచిత్తమేవార్థం గాం పశ్యతి, కశ్చిద్గజం పశ్యతి, కదాచిత్పతాకామ్ । స్వప్నే చైకమూర్తిపతితానాం గోపురుషాశ్వరాసభనదీవృక్షప్రభృతీనాం దర్శనం స్మరణే విపర్యయేణ దృష్టమ్ । తథా వాతాయనేన హస్తియూథప్రవేశనే___ । విచ్ఛిన్నానాం చావయవానాం పునః సన్ధానం ఆకాశగమనమనీశ్వరస్యానిమిత్తం రాజ్యలాభ ఇతి । తదితరత్రాపి స్యాత్ । న త్వస్తి । తస్మాదయుక్తం మృగతృష్ణికాస్వప్నాదివదసత్త్వం భావానామ్ । అర్థక్రియా చ న స్యాత్ । యథా స్వప్నే స్నాతానులిప్తాశితపీతవస్త్రాచ్ఛాదితానామఫలత్వం దృష్టమ్, ఏవమిహాపి స్యాత్ । శుక్రవిసర్గవదితి చేత్, స్యాదేతత్- యథా ద్వయసమాప్తిపూర్వకః శుక్రవిసర్గః స చ తదభావేఽపి స్వప్నే భవతి, ఏవమితరత్స్యాదితి । తదయుక్తమ్, రాగాదినిమిత్తత్వాత్ । తథాహి జాగ్రతోఽపి తత్ ద్వయసమాపత్తిమన్తరేణ భవతి । తస్మాన్మనోరఞ్జనానిమిత్తం తత్ । ప్రేతవదితి చేత్ స్యాదియం మమ సద్బుద్ధిః, యథా ప్రేతానామసద్భిఃపూయనద్యాదిభిరర్థక్రియా, నరకపాలైశ్చ బాధనమ్ । ఏవమత్రాపి స్యాదితి । తదయుక్తమ్ । అసిద్ధత్వాత్ । న హ్యేతదసదితి సిద్ధమ్ । కించ ప్రత్యక్షేణ చాప్రత్యక్షబాధనాత్ । ఇహ ప్రత్యక్షం బలీయ ఇత్యప్రత్యక్షస్య తేన ప్రత్యాఖ్యానముపపద్యతే । భవన్తస్త్వప్రత్యక్షేన ప్రత్యక్షం ప్రత్యాచక్షతే । తస్మాదయుక్తం నరకలాపాదివదసతామర్థక్రియేతి । స్వభావభేదాత్తదసత్త్వమితి చేత్, స్యాదేతత్- యది

పరమార్థతో నరకపాలాః స్యుస్తేషామపి దుఃఖసమ్బన్ధః స్యాత్, మూర్తిమత్త్వావిశేషాత్ । న తు తేషాం బాధాఽస్తి । తస్మాద్ భ్రాన్తిరసావితి । ఏతదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? కర్మశక్తివైచిత్ర్యాత్ । ప్రత్యక్షమేవ తావత్కర్మనిమిత్తో వాగ్బుద్ధిస్వభావాహారవిహారశక్తిభేదభిన్నో విచిత్రః సంసార ఉపలభ్యతే । స నిపుణమవేక్షితుమశక్యః, గమ్భీరత్వాత్ । కిం పునరప్రత్యక్షకర్మణాం విపాకవైశ్వరూప్యమతర్కగోచరమస్మదాదిబుద్ధయః పరిచ్ఛేత్స్యన్తి ? తస్మాన్మనోరథమాత్రమేతత్ । ధర్మాధర్మానుపపత్తిశ్చ స్యాత్ । యథా స్వప్నే బ్రహ్మహత్యాసురాపానాగమ్యగమనాదీనామఫలత్వమ్, ఏవమితరత్రాపి స్యాత్, అసదవిశేషాత్ । మిద్ధోపఘాతాత్తద్విశేష ఇతి చేత్ న, అవిశేషాత్ । అసత్త్వే తుల్యే క్వచిదుపఘాతః క్వచిన్నేతీచ్ఛామాత్రమేతత్ । ఏవం చేత్ నాసన్తః పృథివ్యాదయః । న చేదసన్తో యుక్తముపదిష్టం బుద్ధీన్ద్రియాణి తేషాం పఞ్చ విశేషావిశేషవిషయాణీతి ॥ ౩౪ ॥

॥ ఇతి శ్రీయుక్తిదీపికాయాం సప్తమమాహ్నికమ్ ॥

కారికా ౩౫

ద్వారిద్వారభావమేషామిదానీం వక్ష్యామః । తత్ర బాహ్యం కరణం ద్వారమ్, అన్తఃకరణం ద్వారీతి ।

ఆహ, కరణావిశేషాదయుక్తమ్ అన్తఃకరణస్య హీన్ద్రియానాం చ కరణత్వమవిశిష్టమ్ । తత్ర కో హేతురన్తఃకరణం ద్వారి, ద్వారాణీన్ద్రియాణీతి ?

ఉచ్యతే-

<< సాన్తఃకరణా బుద్ధిః సర్వం విషయమవగాహతే యస్మాత్ ।

తస్మాత్ త్రివిధం కరణం ద్వారి ద్వారాణి శేషాణి ॥ ౩౫ ॥ >>

సహాన్తఃకరణేన వర్తతే యా సాఽన్తఃకరణా బుద్ధిః । అహంకారమనోభ్యాం సహితా బుద్ధిరిత్యర్థః । అత్ర చాన్తఃకరణగ్రహణేనైవ బుద్ధేర్గ్రహణే సిద్ధే భూయో బుద్ధిగ్రహణం ప్రాధాన్యఖ్యాపనార్థమ్ । భవతి హి ప్రధానస్య సామాన్యేఽన్తర్భూతస్యాపి పృథగుపదేశః । తద్యథా

జగామ తం వనోద్దేశం వ్యాసః సహ మహర్షిభిః ।

ఇతి మహర్షిగ్రహణే వ్యాసోఽప్యన్తర్భూతః ప్రాధాన్యాత్పృథగుచ్యతే, ఏవం సాన్తఃకరణా బుద్ధిః సర్వం విషయమవగాహతే, విశిష్టానవిశిష్టాంశ్చ శబ్దాదీన్సన్నికృష్టవిప్రకృష్టవ్యవహితాన్ప్రమాణబలేన స్వవృత్తే విషయీకరోతీత్యర్థః । ఏతదుక్తం భవతి అనియతవిషయో ద్వారీ, నియతవిషయాణి ద్వారాణి । తద్యథా ప్రాసాదస్య పూర్వోత్తరదక్షిణపశ్చిమానాం స్వదిఙ్నియమో న పూర్వముత్తరం దక్షిణం పశ్చిమం వా కదాచిద్భవతి, తథేతరాణ్యపి ద్వారీణి । తత్రానియతాః సర్వదిగవస్థితైర్ద్వారైః ప్రవర్తన్త ఏవమిహాపి శ్రోత్రాదీని స్వవిషయనియతాని । సాన్తఃకరణా తు బుద్ధిః సర్వం విషయమవగాహతే యస్మాత్ తస్మాదనియతవిషయత్వాదుపపన్నమేత్త్రివిధం కరణం ద్వారి, ద్వారాణి శేషాణీతి ॥ ౩౫ ॥

కారికా ౩౬

<< ఏతే ప్రదీపకల్పాః పరస్పరవిలక్షణా గుణవిశేషాః ।

కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి ॥ ౩౬ ॥ >>

ఏతే ఇత్యనేన త్రయమభిసమ్బధ్నాతి శ్రోత్రాదీనామన్యతమం మనోఽహంకారశ్చ । ప్రదీపకల్పా ఇత్యనేన ప్రకాశసామ్యం కరణపర్వణ ఆచష్టే, యథా ప్రదీపః ప్రకాశక ఏవం కరణమపి, తద్వ్యాపారే సతి విషయావిర్భావానుపపత్తేః । పరస్పరవిలక్షణ ఇత్యనేన వ్యస్తవృత్తిం పూర్వోక్తామాకర్షతి । తయా హ్యేషాం వైలక్షణ్యమనుమీయతే, ఆలోచనసంకల్పాభిమానభేదాత్ । గుణవిశేషా ఇత్యనేన సత్త్వాదీనాం పురుషవిజ్ఞానముద్ధిశ్య తద్భావేన పరిణామం ఖ్యాపయతి । కృత్స్నం పురుషస్యార్థమితి విశేషావిశేషలక్షణం కార్యం ఆహార్యధార్యప్రకాశ్యతయా యథాసమ్భవం ప్రకాశ్య స్వవృత్త్యనుగుణం కృత్వా విషయవ్యాపారేణానుభూయ బుద్ధావాధత్తే, అతద్విషయతామాపాదయతీత్యర్థః । కదాచిత్తు బుద్ధిరేవ బాహ్యకరణసంకల్పాభిమానగృహీతమ్ । సర్వథా త్వయం శాస్త్రార్థో యేన వా తేన కరణేన విషయముపాత్తం బుద్ధిరధ్యవస్యతి । తయా చాధ్యవసాయరూపాపన్నయా చేతనాశక్తిరనుగృహ్యతే న కరణాన్తరస్య పురుషేణ సమబన్ధోఽస్తి । తతశ్చ ద్వారిణాం బహుత్వాత్తద్ధర్మనవిశేషస్వాతన్త్ర్యసముచ్చయాన్తఃకరణపురుషకర్తృత్వదోషాణామప్రసంగః ॥ ౩౬ ॥

కారికా ३८

ఆహ, కః పునరత్ర హేతుర్యేన ద్వారిత్వావిశేషే సత్యహంకారమనసీ బుద్ధౌ విషయాధానం కురుతో న పునరనయోః సాక్షాత్పురుషేణ సమ్బన్ధ ఇతి ?

ఉచ్యతే-

<< సర్వ ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్ పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః । >>

అహంకారమనసోర్హి, నాస్తి నిశ్చయరూపతా, సంకల్పాభిమానమాత్రరూపత్వాత్ । అనిశ్చితవిషయయా చ కరణవృత్త్యా పురుషస్య సమన్ధోఽనర్థకః స్యాత్ । స్వయం వా నిశ్చేతురస్య కర్తృత్వం స్యాత్ । తతశ్చామిశ్రనిశ్చయకారణత్వాదయమప్యామిశ్రరూపః స్యాత్ । సర్వం చైతదుక్తోత్తరం నిశ్చయరూపా హి బుద్ధిః । అతస్తద్వృత్త్యుపనిపాతీ విషయః సన్నిధానమాత్రాత్పురుషేణ సంచేతితో నాస్యాదాసీన్యం బాధితుముత్సహతే, నో ఖల్వప్యానర్థక్యమనుషజ్యతే । ఏతదుక్తం సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిరితి ।

ఆహ, ఏవమపి శబ్దాదిలక్షణో విషయః ప్రకృతః, స చ బుద్ధ్యా సర్వః ప్రతిపాద్యతే । తత్ర విషయాన్తరమప్యస్తి ప్రధానపురుషాన్తరలక్షణమ్ । తథా చాహుః । "ఉపభోగస్య శబ్దాద్యుపలబ్ధిరాదిః గుణపురుషోపలబ్ధిరన్తః" । తస్మాత్తత్ప్రతిపత్త్యర్థం కరణాన్తరం వక్తవ్యమితి ।

ఉచ్యతే- న వక్తవ్యమ్ । కిం కారణమ్ । యస్మాత్

<< సైవ చ విశినష్టి పునః ప్రధానపురుషాన్తరం సూక్ష్మమ్ ॥ ३८ ॥ >>

యతో యస్మాత్కారణాత్ సా బుద్ధిరేవ హి కాష్ఠాపన్నేన తమసాఽభిభూతత్వాద్ధర్మాదీనాం సత్త్వధర్మాణాం

ప్రకృతిభూతాన్వికారభూతాన్పరతన్త్రానుపకార్యానుపకారకానచేతనాన్సంసర్గధర్మిణశ్చ గుణానాత్మత్వేనాధ్యవస్య పురుషాయోపహరతి । స చ మిథ్యాజ్ఞానాభ్యాసవాసనానురఞ్జితం బుద్ధిప్రత్యయమనురుధ్యమానో దర్శితవిషయత్వాత్తథైవ ప్రతిపద్యతే । యదా తు ధర్మాద్యభ్యాసాత్తమోరూపాగమే సత్యుత్తరోత్తరాణాం సత్త్వధర్మాణముత్కర్షస్తదా వినివృత్తమిథ్యాప్రత్యయా వృత్తిః । న ప్రకృతివికారభూతః స్వతన్త్రోఽనుపకార్యోఽనుపకారకశ్చేతనోఽసంసర్గధర్మా చ । తతో విపరీతాశ్చ గుణా ఇతి శుద్ధాధ్యవసాయం కరోతి । పురుషశ్చ పరోపహృతప్రవృత్తిత్వాత్తథైవ ప్రతిపద్యతే । తదేతద్ గుణానాం పురుషస్య చాన్తరం ద్వయోరపి నిశ్చయస్వభావత్వాదస్మాత్పూర్వోక్తధర్మభేదేఽపి సతి సూక్ష్మం గమ్భీరం దుర్జ్ఞేయమ్ । అతశ్చ సూక్ష్మం యద్ బుద్ధిమాత్రమవలమ్బ్య తదవిశిష్టాయాశ్చేతనాశకక్తేర్గ్రాహ్యగ్రాహక____ ॥ ౩౭ ॥

కారికా ౩౮

వ్యాఖ్యాతం కరణపర్వ । కార్యపర్వేదానీం వక్తవ్యమ్ । తస్య చ పురస్తాదుద్దేశః కృతః- కార్యం చ తస్య దశధా పఞ్చ విశేషా ఇతి । సామ్ప్రతం తు నిర్దేశం కరిష్యామః ।

ఆహ, యద్యేవం తస్మాదిదమేవ తావదుచ్యతాం కే విశేషాః, కేఽవిశేషా ఇతి ।

ఉచ్యతే-

<< తన్మాత్రాణ్యవిశేషాః >>

యాని తన్మాత్రాణి పఞ్చాహంకారాదుత్పద్యన్తే ఇతి ప్రాగపదిష్టమ్ । తే ఖల్వవిశేషాః । కాని పునస్తన్మాత్రాణీత్యుచ్యతే శబ్దతన్మాత్రం, స్పర్శతన్మాత్రం, రూపతన్మాత్రం, రసతన్మాత్రం, గన్ధతన్మాత్రమితి ।

కథం పునస్తన్మాత్రాణీతి ?

ఉచ్యతే- తుల్యజాతీయవిశేషానుపపత్తేః । అన్యే శబ్దజాత్యభేదేఽపి ।

సతి విశేషా ఉదాతానుదాత్తస్వరితానునాసికాదయస్తత్ర న సన్తి తస్మాచ్ఛబ్దతన్మాత్రమ్ । ఏవం స్పర్శతన్మాత్రే మృదుకఠినాదయః । ఏవం రూపతన్మాత్రే శుక్లకృష్ణాదయః । ఏవం

రసతన్మాత్రే మధురామ్లాదయః । ఏవం గన్ధతన్మాత్రే సురభ్యాదయః । తస్మాత్తస్య తస్య గుణస్య సామాన్యమేవాత్ర, న విశేష ఇతి తన్మాత్రాస్వేతేఽవిశేషాః ।

ఆహ, అథ కే పునర్విశేషా ఇతి ?

ఉచ్యతే- యాని ఖలు

<< తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః । >>

ఉత్పద్యన్తే

<< ఏతే స్మృతా విశేషాః >>

తత్ర శబ్దతన్మాత్రాదాకాశమ్, స్పర్శతన్మాత్రాద్వాయుః, రూపతన్మాత్రాత్తేజః, రసతన్మాత్రాదాపః, గన్ధతన్మాత్రాత్పృథివీ । తేభ్యో భూతానీత్యేతావతి వక్తవ్యే పఞ్చ పఞ్చభ్య ఇతి గ్రహణం సమసంఖ్యాకతస్తదుత్పత్తిజ్ఞాపనార్థమ్ । తేనైకైకస్మాత్తన్మాత్రాదేకైకస్య విశేషస్యోత్పత్తిః సిద్ధా । తతశ్చ యదన్యేషామాచార్యాణామభిప్రేతమ్ ఏకలక్షణేభ్యస్తన్మాత్రేభ్యః పరస్పరానుప్రవేశాదేకోత్తరా విశేషాః సృజ్యన్త ఇతి తత్ప్రతిషిద్ధం భవతి । కిన్తర్హి అన్తరేణాపి తన్మాత్రానుప్రవేశమేకోత్తరేభ్యో భూతేభ్య ఏకోత్తరాణాం భూతవిశేషాణాముత్పత్తిః । తత్ర శబ్దగుణాచ్ఛబ్దతన్మాత్రాదాకాశమేకగుణమ్, శబ్దస్పర్శగుణాత్స్పర్శతన్మాత్రాద్ద్విగుణో వాయుః, శబ్దస్పర్శరూపగుణాద్రూపతన్మాత్రాత్త్రిగుణం తేజః, శబ్దస్పర్శరూపరసగుణాద్రసతన్మాత్రాచ్చతుర్గుణా ఆపః, శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాద్ గన్ధతన్మాత్రాత్పఞ్చగుణా పృథివీ । అత్ర చ వాయోః శీతః స్పర్శ అపాం చ, తేజస ఉష్ణః, అనుష్ణాశీతః పృథివ్యాః । రూపం చ శుక్లం భాస్వరం చ తేజసోఽపాం చ, కృష్ణం పృథివ్యాః । రసో మధురోఽపామ్, సాధారణః పృథివ్యాః । గన్ధస్తు పార్థివ ఏవ తదవయవానుప్రవేశాద్భూతాన్తరేషూపలభ్యతే । ఇత్యేతే పృథివ్యాదీనాం ధర్మాః । అన్యే చ పరస్పరానుగ్రాహకాః । కే పునస్త ఇత్యాహ-

ఆకారో గౌరాం రౌక్ష్యం వరణం స్థైర్యమేవ చ ।

స్థితిభేదః క్షమా కృష్ణచ్ఛాయా సర్వోపభోగ్యతే ॥

ఇతి తే పార్థివా ధర్మాస్తద్విశిష్టాస్తథా పరే ।

జలాగ్నిపవనాకాశవ్యాపకాస్తాన్నిబోధత ॥

స్నేహః సౌక్ష్మ్యం ప్రభా శౌక్ల్యం మార్దవం గౌరవం చ యత్ ।

శైత్యం రక్షా పవిత్రత్వం సన్తానశ్చోదకా గుణాః ॥

ఊర్ధ్వగం పావకం దగ్ధృ పాచకం లఘు భాస్వరమ్ ।

ప్రధ్వంస్యోజస్వితా జ్యోతిః పూర్వాభ్యాం సవిలక్షణమ్ ॥

తిర్యగ్గతిః పవిత్రత్వమాక్షేపో నోదనం బలమ్ ।

రౌక్ష్యమచ్ఛాయతా శైత్యం వాయోర్ధర్మాః పృథగ్విధాః ॥

సర్వతోగతిరవ్యూహో విష్కమ్భశ్చేతి తే త్రయః ।

ఆకాశధర్మా విజ్ఞేయాః పూర్వధర్మవిరోధినః ॥

సంహతానాం తు యత్కార్యం సామాన్యం తే గవాదయః ।

ఇతరేతరధర్మేభ్యో విశేషాన్నాత్ర సంశయః ॥

తత్రాకారాదిధర్మైః పృథివ్యా లోకస్య చోపక్రియతే భూతాన్తరాణాం చ । తత్రాకారాత్తావత్ గవాదీనాం ఘటాదీనాం చాకారనిర్వృత్తిః గౌరవాదేషామవస్థానమ్ । రౌక్ష్యాదపాం సంగ్రహో వైశద్యం చ భూతానామ్ । వరణాదనభిప్రేతానాం ఛాదనమ్ । స్థైర్యాద్వృత్తిః ప్రజానాం భూతాన్తరాణాం చ । స్థితేర్మాత్రాదిసన్నిధానాద్యనుగ్రహః । భేదాద్ఘటాదినిష్పత్తిః । వ్యూహశ్చావయవానామ్ । క్షాన్తేరుపభోగభోగ్యతా । కృష్ణచ్ఛాయత్వాద్రాత్రిసమ్పచ్ఛాయాకార్యప్రసిద్ధిశ్చ । సర్వోపభోగ్యత్వాత్సర్వభూతానుగ్రహః । ఏవం స్నేహాదిభిర్లోకస్యోపకారః క్రియతే భూతాన్తరాణాం చ । స్నేహాద్రూపసంపద్వాయుప్రతీకారోఽగ్నిశమనం సంగ్రహశ్చ పృథివ్యాః । సౌక్ష్మ్యాదనుప్రవేశః । శౌక్ల్యాచ్చన్ద్రాదినిర్వృత్తిః । మార్దవాత్స్నానావగాహనమేకక్రియా కఠినానామ్ చావనామనమ్ । గౌరవాత్సన్తానాచ్చ భూతానుగ్రహార్థం స్రోతస్త్వమ్ । శైత్యాదుష్ణప్రతీకారః । రక్షాతః ప్రజాసు ఘోరశమనమ్ । పవిత్రత్వాద్ధర్మోపచయః శౌచవిధిరలక్ష్మ్యపఘాతశ్చ । సన్తానాద్ద్రవ్యసంఘాతః । తథోర్ధ్వగత్యాదిభిర్ధర్మమాత్రైస్తేజసాం లోకస్య చోపక్రియతే భూతాన్తరాణాం చ । ఊర్ధ్వగతేః పాకప్రకాశసిద్ధిః । పావకత్వాద్ ద్రవ్యశౌచం చ । దాహకత్వాత్క్షారోత్పత్తిః । శీతప్రతీకారో నభసశ్చోష్ణత్వం శబ్దనిష్పత్త్యర్థమ్ । పాచకత్వాత్స్వేద్య స్వేదనమన్నపక్తిః పృథివ్యవయవానాం క్రియాయోగ్యతా, తథా బాహ్యాన్తరపరిణామః, రసలోహితమాంసస్నాయ్వస్థిమజ్జాశుక్రాణాం లాఘవాద్ధాహ్యతిక్రమః । భాస్వరత్వాద్ధ్వాన్తరప్రకాశనమ్ । ప్రధ్వంసిత్వాద్దగ్ధపక్వానాముపభోగః । తైజసః ప్రజాపాలనమ్ । తథా తిర్యక్పాతాదిభిర్ధర్మైర్వాయునా లోకస్య చోపకారః క్రియతే భూతాన్తరాణాం చ । తిర్యక్పాతాద్వృష్టివిక్షేపో గన్ధసంవహనం చ ।

పవిత్రత్వాత్పూతిద్రవ్యపవనమ్ । ఆక్షేపనోదనాభ్యాముత్కర్షః ప్రథమం ధర్మామ్భసః । వ్యూహశ్చ శరీరే రసాదీనాం ధాతూనాం చ । అగ్నేః శోచ్పధ్మానమభిధాతశ్చాకాశస్య । బలాత్సమీకరణం సర్వేషామ్ । రౌక్ష్యాద్విశోషణమ్ । అచ్ఛాయత్వాదహోరాత్రప్రసిద్ధిః । శైత్యాదుష్ణప్రతీకారః । తథా సర్వతోగత్యాదిభిర్ధర్మైర్నభసా లోకస్యోపకారః క్రియతే భూతాన్తరాణాం చ । సర్వతోగతేః సమన్తాత్తుల్యదేశశ్రవణనామేకశ్రుతిత్వమ్ । అవ్యూహవిష్కమ్భాభ్యాం సర్వేషామవకాశతాదానమిత్యుక్తాః పృథివ్యాదయః । ఏతే విశేషా ఇత్యుచ్యన్త ఇతి ।

ఆహ, కథం పునరేతే విశేషా ఇత్యుచ్యన్తే ?

యస్మాత్

<< శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ ॥ ౩౮ ॥ >>

తత్ర శాన్తాస్తావత్ స్వసంస్కారవిశేషయోగాత్తత్సన్నిధౌ ప్రసాదాదిధర్మోత్పత్తేః । ఘోరాస్తు శేషాదిధర్మనిమిత్తత్వాత్ । మూఢాశ్చ వరణాదిధర్మహేతుత్వాత్ । తన్మాత్రాణి పునరశాన్తఘోరమూఢాని అతోఽవిశేషా ఇత్యుచ్యన్తే । తదేతే యథా వ్యాఖ్యాతా అవిశేషా విశేషాః పురుషార్థసిద్ధ్యర్థం బహుధా వ్యవతిష్ఠన్తే । కస్మాత్ ? న హ్యేతేషామేకధాఽవస్థానే పురుషార్థః సిద్ధ్యతీతి ॥ ౩౮ ॥

కారికా ౩౯

ఆహ, అతిసామాన్యోక్తమిదమిత్యతో న ప్రతిపద్యామహే । తస్మాద్వక్తవ్యం కథం విశేషణామవస్థానమితి ?

ఉచ్యతే-

<< సూక్ష్మా మాతాపితృజాః సహ ప్రభూతైస్త్రిధా విశేషాః స్యుః । >>

తత్ర సూక్ష్మా నామ చేష్టాశ్రితం ప్రాణాష్టకం సంసరతి । మాతృపితృజాస్తు ద్వివిధాః । జరాయుజా అణ్డజాశ్చ । తేషాం కోశోపహృతాః కోశాః లోమరుధిరమాంసాస్థిస్నాయుశుక్రలక్షణః । తత్ర లోమరుధిరమాంసానాం మాతృతః సమ్భవః । అస్థిస్నాయుశుక్రాణాం పితృతః । తత్రైవాశితపీతాధ్యాసా దష్టౌ కోశానపరే వ్యాచక్షతే ।

కథం పునరేషాం కోశత్వమ్ ?

ఆవేష్టనసామర్థ్యాత్ । యథా కోశకారః కోశేనావేష్టితోఽస్వతన్త్రః, ఏవం సూక్ష్మశరీరం సప్రాణమేతైరావేష్టితమస్వతన్త్రం తత్తత్కర్మోపచినోతి ।

ప్రభూతాస్తూద్భిజ్జాః స్వేదజాశ్చ తదేతైస్త్రివిధైర్దైవమానవతైర్యగ్యోనలక్షణస్త్రివిధో భూతసర్గ ఆరభ్యతే । తత్ర దేవానాం చతుర్విధం శరీరం ప్రధానానుగ్రహాత్, యథా పరమర్షేర్విరిఞ్చస్య చ । తత్సిద్ధిభ్యో యథా బ్రహ్మణః పుత్రాణాం తత్పుత్రపుత్రాణాం చ । మాతాపితృతో యథాఽదితేః కశ్యపస్య చ పుత్రాణామ్ । కేవలాద్వా యథా పితృతో మిత్రావరుణాభ్యాం వశిష్ఠస్య । మనుష్యాణాం తు జరాయుజమ్ । ధర్మశక్తివిశేషాత్తు కస్యచిదన్యథాఽపి భవతి । యథా ద్రోణకృపకృపీధృష్టద్యుమ్నాదీనామ్ । తిర్యగ్యోనీనామపి చతుర్విధమ్

జరాయుజం గవాదీనామణ్డజం చైవ పక్షిణామ్ ।

తృణాదేశ్చోద్భిజ్జం క్షుద్రజన్తూనాం స్వేదజం స్మృతమ్ ॥

ఏవం త్రివిధా విశేషా వ్యాఖ్యాతాః ।

తత్ర కేచిన్నియతాః కేచిదనియతా ఇత్యాహ- కే పునరత్ర నియతాః, కే వాఽనియతాః ?

<< సూక్ష్మాస్తేషాం నియతా మాతాపితృజా నివర్తన్తే ॥ ౩౯ >>

సూక్ష్మా ఆసర్గప్రలయాన్నిత్యాః మాతృపితృజా నివర్తన్తే । సహ ప్రభూతైరితి వర్తతే । కేచిత్తు ప్రభూతగ్రహణేన బాహ్యానామేవ విశేషాణాం గ్రహణమిచ్ఛన్తి । తేషాముద్భిజ్జస్వేదజయోరగ్రహణమ్ । తస్మాదుభయథా ప్రభూతా ఇత్యేతదనవద్యమ్ ।

ఆహ, సూక్ష్మాభిధానమప్రసిద్ధత్వాత్ । మాతాపితృజాశ్చ ప్రభూతాశ్చ ఇత్యతో యుక్త ఏషాం పరిగ్రహః । సూక్ష్మాస్త్వప్రసిద్ధా । తస్మాద్వక్తవ్యం కథమేషాముత్పత్తిరస్తిత్వం వేతి ?

ఉచ్యతే- పూర్వసర్గే ప్రకృతేరుపపన్నానాం ప్రాణినాం సత్త్వధర్మోత్కర్షాదన్తరేణ ద్వయసమాపత్తిం మనసైవాపత్యమన్యద్వా యథేప్సితం ప్రాదుర్బభూవ । ప్రియం ఖల్వపి చక్షుషా నిరీక్ష్య కృతార్థమాత్మానం మన్యతే । తస్యామపి క్షీణాయాం వాక్సిద్ధిర్బభూవ । అభిభాష్య ప్రాణినో యదిచ్ఛన్తి తదాపాదయన్తి । తదద్యాప్యనువర్తతే- యచ్ఛజ్జీ

విరుతేనాపత్యం బిభర్తి । ప్రియం ఖల్వపి సమ్ప్రాప్య మహతీం ప్రీతిమనుభవతి । తస్యాముపక్షీణాయాం హస్తసిద్ధిర్బభూవ । సంస్పృశ్య పాణిమీప్సితమర్థముపపాదయన్తి । తదేతదద్యాప్యనువర్తతే- యత్ప్రియం చిరాదాలోక్య పాణౌ సంస్పృశ్య ప్రీతిర్భవతి । అస్యాముపక్షీణాయామాశ్లేషసిద్ధిర్బభూవ । ఆలిఙ్గనేన ప్రాణిన ఈప్సితం లభన్తే । తదేతదద్యాప్యనువర్తతే- యత్ప్రియమాలిఙ్గ్య నిర్వృత్తిర్భవతి । తస్యాముపక్షీణాయాం ద్వన్ద్వసిద్ధిరారబ్ధా । స్త్రీపుంసౌ సంధృష్యాపత్యముత్పాదయేతాం మమేదం మమేదమితి చ పరిగ్రహాః ప్రవృత్తాః । ఏతస్మిన్నేవావసరే సంసారో వర్ణ్యతే ।

తత్ర చాచార్యాణాం విప్రతిపత్తిః । పఞ్చాధికరణస్య తావద్వైవర్తం శరీరం మాతాపితృసంసర్గకాలే కరణావిష్టం శుక్రశోణితమనుప్రవిశతి । తదనుప్రవేశాచ్చ కలలాదిభావేన వివర్ధతే । వ్యూఢావయవం తూపలబ్ధప్రత్యయం మాతురుదరాన్నిస్సృత్య యౌ ధర్మాధర్మౌ షట్సిద్ధ్యుపభోగకాలే కృతౌ తద్వశాదవతిష్ఠతే । యావత్తత్క్షయాచ్ఛరీరపాతస్తావత్ । యది ధర్మసంస్కృతం కరణం తతో ద్యుదేశం సూక్ష్మశరీరేణ ప్రాప్యతే, తద్విపర్యయాత్తు యాతనాస్థానం తిర్యగ్యోనిం వా, మిశ్రీభావేన మానుష్యమ్ । ఏవమాతివాహికం సూక్ష్మశరీరమిన్ద్రియాణాం ధారణప్రాపణసమర్థం నిత్యం బాహ్యేనాపాయినా పరివేష్ట్యతే పరిత్యజ్యతే చ । పతఞ్జలేస్తు సూక్ష్మశరీరం యత్సిద్ధికాలే పూర్వమిన్ద్రియాణి బీజదేశం నయతి తత్ర తత్కృతాశయవశాత్ ద్యుదేశం యాతనాస్థానం వా కరణాని వా ప్రాపయ్య నివర్తతే । తత్ర చైవం యుక్తాశయస్య కర్మవశాదన్యదుత్పద్యతే యదిన్ద్రియాణి బీజదేశం నయతి తదపి నివర్తతే, శరీరపాతే చాన్యదుత్పద్యతే । ఏవమనేకాని శరీరాణి । విన్ధ్యవాసినస్తు విభుత్వాదిన్ద్రియాణాం బీజదేశే వృత్త్యా జన్మ । తత్త్యాగో మరణమ్ । తస్మాన్నాస్తి సూక్ష్మశరీరమ్ । తస్మాన్నిర్విశేషః సంసార ఇతి పక్షః । ఏషా సూక్ష్మశరీరస్యోత్పత్తిః ॥ ౩౯ ॥

కారికా ౪౦

ఆహ, ఏవమనేకనిశ్చయేష్వాచార్యేషు భవతః కా ప్రతిపత్తిరితి ?

ఉచ్యతే- యత్తావత్పతఞ్జలిరాహ సూక్ష్మశరీరం వినివర్తతే పునశ్చాన్యదుత్పద్యతే, తత్ సూక్ష్మాస్తేషాం నియతా ఇతి వచనాదస్మాభిర్నాభ్యుపగమ్యతే । తస్మాత్

<< పూర్వోత్పన్నమసక్తం నియతం మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తమ్ ।

సంసరతి నిరుపభోగం భావైరధివాసితం లిఙ్గమ్ ॥ ౪౦ ॥ >>

తత్ర పూర్వోత్పన్నమిత్యనేన మహదాదేః సూక్ష్మపర్యన్తస్య లిఙ్గస్యాసర్గప్రలయాన్నిత్యత్వమాహ । అసక్తమిత్యనేన గూఢస్థిరబీజానుప్రవేశమాచష్టే । న హి లిఙ్గం క్వచిద్వ్యాహన్యతే, కిం తర్హి లిక్షాది బీజమప్యావిశతి । బదరగోలమపి భిత్త్వా ప్రవిశతి । నియతమిత్యనేన ప్రతిపురుషవ్యవస్థాం ప్రతిజానాతి । సాధారణో హి మహాన్ప్రకృతిత్వాదితి వార్షగణానాం పక్షః । మహదాదీత్యనేన ప్రాణాష్టకం పరిగృహ్ణాతి పూర్వాత్మనః ప్రాణాద్యాశ్చ పఞ్చ వాయవ ఇతి । సూక్ష్మపర్యన్తమితి తత్త్వాన్తరప్రతిషేధమాహ, ఏతావదేవ నాతోఽన్యదితి । సంసరతీతి గతిమాచష్టే, తతశ్చావిభుత్వాద్ బీజావేశత్యాగౌ ప్రఖ్యాతో భవతః । నిరుపభోగమితి శరీరాన్తరస్యావకాశం కరోతి । సూక్ష్మశరీరస్య హ్యుపభోగసామర్థ్యేఽభ్యుపగమ్యమానే శరీరాన్తరస్య నిరవకాశత్వాదనుత్పత్తిప్రసంగః స్యాత్ । భావైరధివాసితమిత్యనేన భావాష్టకపరిగ్రహం ద్యోతయతి । బుద్ధిరూపైరిహ ధర్మాదిభిరధివాసితమ్ । తత్సామర్థ్యాత్సర్వత్రాప్రతిహతం ప్రాణాష్టకం సూక్ష్మశరీరేఽవస్థానగమనమాత్రఫలే వ్యవస్థితమ్ । ద్యుతిర్యక్ప్రేతేషు సంసరతీతి తేనైవ చార్థసిద్ధౌ శరీరాన్తరపరికల్పనాఽనర్థక్యమతో న బహూని శరీరాణి ॥ ౪౦ ॥

కారికా ౪౧

యత్పునరేతదుక్తమ్- విభుత్వాదిన్ద్రియాణాం స్వాత్మన్యవస్థానం వృత్తిలాభో వృత్తినిరోధశ్చ సంసార ఇతి, అయుక్తమేతత్ । కస్మాత్ ? విభుత్వాసిద్ధేః । న హి విభుత్వమిన్ద్రియాణాం కశ్చిదభ్యుపగచ్ఛతి । కిం కారణమ్ ? సతతోపలబ్ధిప్రసంగాత్ । యుగపదుపలబ్ధిప్రసంగాచ్చ । కార్యకరణపురుషాణాం హి విభుత్వే సతతోపలబ్ధిప్రసంగః । విషయాణాం ప్రతిబన్ధాభావాత్ప్రసజ్యతే । ప్రాత్వ్యవిశేషాచ్చ సర్వవిశేషాణాం యుగపదుపలబ్ధిప్రసంగః । వ్యవహితవిషయగ్రహణం చ । సర్వత్ర సన్నిధానాత్సన్నికృష్టవిప్రకృష్టయోః ప్రత్యక్షానుమానాగమానాం చావిశేషః ప్రసజ్యతే । వృత్తివిశేషాత్తద్విశేష ఇతి చేత్ న, హేత్వభావాత్ । విభూనామిహాస్తి వృత్తివిశేష ఇత్యత్ర హేతురనుక్తః । తస్మాన్న కరణానాం విభుత్వముపపద్యతే । తస్మాత్

<< చిత్రం యథాఽఽశ్రయమృతే స్థాణ్వాదిభ్యో వినా యథా చ్ఛాయా ।

తద్వద్వినా విశేషైర్న తిష్ఠతి నిరాశ్రయం లిఙ్గమ్ ॥ ४१ ॥ >>

యథా హి చిత్రస్య కుడ్యమృతేఽవస్థానం నాస్తి, స్థాణుపురుషాదిభ్యో వా వినా చ్ఛాయాయాః తద్వద్వినా విశేషైర్న తిష్ఠతి నిరాశ్రయం లిఙ్గమ్ । తస్మాదుపపన్నమేతత్ సవిశేషః సంసారః ।

ఆహ, యది సవిశేషః సంసారబీజదేశగమనే శరీరముపలభ్యేత । న త్వేవమ్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

ఉచ్యతే- న, విశేషితత్వాత్ । సూక్ష్మం తచ్ఛరీరమితి విశేషితమ్ । తతో నాస్యాహేతుకమగ్రహణమితి ।

ఆహ, సూక్ష్మశరీరయోగాత్సూర్వేశ్వరత్వప్రసంగః । తస్మాదయుక్తం తన్నిమిత్తమస్యాగ్రహణమితి ।

ఉచ్యతే- న అనేకాన్తాత్ । తద్యథా క్షుద్రజన్తూనాం సూక్ష్మశరీరం లఘిమా చ, న చైషామీశ్వరత్వమేవం సర్వప్రాణినాం స్యాత్ । అథ మతమగృహ్యమాణేన సమ్బన్ధాత్ స్థూలస్యాపి శరీరస్యాగ్రహణం ప్రేతాఞ్జనసిద్ధమాల్యాదివత్ । తదప్యనుపపన్నమ్ । అనేకాన్తాత్ । తద్యథా కరణైరగృహ్యమాణైః శరీరస్య సమ్బన్ధః । న చాగ్రహణమ్, పిశాచాదిభిర్వా తథైతదపి స్యాత్ । కించ అన్తఃకరణానువిధానే చైశ్వర్యాభిమానాత్ । యస్య చాధ్యవసాయమనువిదధత్యణిమాదీని తస్యైశ్వర్యమభిప్రేతమ్ । న తు యస్య స్వభావసిద్ధాని । అన్యథా తు పిపీలికాదీనామప్యాకాశగమనాదైశ్వర్యం స్యాత్ ।

ఆహ, న, శరీరానుపపత్తిప్రసంగాత్ । సూక్ష్మశరీరోత్పత్తౌ తర్హి చరితార్థయోః శరీరాన్తరసామర్థ్యం విరుధ్యతే । తస్మాదయుక్తమ్ సవిశేషః సంసారః ।

ఉచ్యతే- న అనభ్యుపగమాత్ । న ధర్మాధర్మనిమిత్తం వైవర్తం శరీరమ్, కిం తర్హి ఆధికారికమిత్యదోషః । న చానేకశరీరత్వమభ్యుపగమ్యతే । తస్మాత్పక్షాన్తరోపాలమ్భోఽయమ్ । కిం చ కృత్స్నాశయపరిణామాప్రతిజ్ఞానాత్ । కృత్స్నస్యాశయస్య పరిణామం జానన్నేవముపాలభ్యః స్యాదేకదేశస్తు నో విపరిణామీ । తస్మాన్న కించిదేతత్ । నిమిత్తావశేషాదాశయైకదేశాభివ్యక్తిరయుక్తేతి చేత్, స్యాన్మతమ్- ఇహ నిమిత్తానామల్పబహుత్వవిశేషాదాశయాభివ్యక్తివిశేషో దృష్టః । తద్యథా వాయ్వాదిక్రోధాదిషు । ప్రాయణకాలశ్చాయం ఫలాభివ్యక్తౌ నిమిత్తమ్ । అవిశిష్టశ్చాసౌ । తస్మాదాశయైకదేశపరిణామోఽనుపపన్న ఇతి । ఏతదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? నైమిత్తికత్వాత్ । పూర్వకృతస్య కర్మణః ఫలభోగపరిసమాప్తిః, సామ్ప్రతస్య చ ఫలోపభోగార్థవిపరిణామః ప్రాయణస్య నిమిత్తమ్ । న తు ప్రాయణో విపరిణమస్యేతి । కించ శరీరాన్తరాభావశ్చ । కృత్స్నస్యాశయస్యాభివ్యక్తిమిచ్ఛతః శరీరాన్తరాభావో నిమిత్తాన్తరాభావాత్ప్రాప్నోతి । తత్ర

కృతేనేతి చేత్ న, కలలాద్యవస్థానాశే తదసమ్భవాత్ I తత్ర కృతాభ్యాం హి బీజావేశః కరణస్య నిష్పాదితో యావత్కలలాద్యస్థాయామేవ తచ్ఛరీరం వినష్టమితి తత్ర కృతాశయస్యాసమ్భవాచ్ఛరీరాన్తరానుపపత్తిప్రసంగః I కిం చ స్థావరాణాం చ శరీరాన్తరాసమ్భవః I ఆశయస్య స్థావరశరీరారమ్భే చరితార్థత్వాత్స్థావరశరీరేణ చాశయోపాదానసమ్భవాత్తస్య సంసారాభావః ప్రాప్తః I తస్మాదుపపన్నమేతత్పురుషార్థమాదిసర్గోత్పన్నం సూక్ష్మశరీరం సంసరతి I యావచ్చ స పురుషార్థో న పరిసమాప్యతే తావత్తిష్ఠత ఇతి ॥ ౪౧ ॥

కారికా ౪౨

ఆహ, యది పురుషార్థా లిఙ్గస్యోత్పత్తిరభ్యుపగమ్యతే తత్సమనన్తరమేవానేన పురుషార్థోఽవసాయయితవ్యో న పునర్దేవమానుషతిర్యగ్భావేన పునః పునరాజఞ్జవీభావోఽనుష్ఠాతవ్య ఇతి I

ఉచ్యతే-

<< పురుషార్థహేతుకమిదం నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేన I

ప్రకృతేర్విభుత్వయోగాన్నటవద్ వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్ ॥ ౪౨ ॥ >>

యద్యపి పురుషార్థసిద్ధ్యర్థం లిఙ్గముత్పద్యతే, తథాపి సత్త్వరజస్తమసాం త్రయాణామపి ప్రాధాన్యాద్రజస్తమోభ్యామభిభూతే సత్త్వే తత్రేరితం నిమిత్తనైమిత్తికశరీరేన్ద్రియవిషయోపభోగనిర్వర్తకం శృణోతి I తద్యథా అగ్నిహోత్రం జుహుయాత్స్వర్గకామో, యమరాజ్యమగ్నిష్టోమేనాభిజయతీతి I తత్ర ఫలేచ్ఛయా యోనీః ప్రాణాదీంశ్చ సమ్ముఖీకృత్య క్రియామారభతే I గుణవృత్తవైచిత్ర్యాచ్చ ప్రయత్నవానపి మనోవాగ్దేహైర్మలినమపి కర్మ కరోతి I తతశ్చ ప్రకృతేర్విభుత్వయోగాత్తేన తేన నిమిత్తేనోపస్థాపితం దేవమనుష్యతిర్యక్ప్రేతాదిశరీరమేకస్వభావమపి సన్నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమాకృతివిశేషోపాదానత్యాగసామ్యతః I విభుత్వం గుణానాం త్రయాణామపి సామ్యాదితరేతరాభిభవో దృష్టః I తస్మాద్భావనిమిత్తః సంసారః I తన్నిమిత్తానుపాదానాన్మోక్షః ॥ ౪౨ ॥

కారికా ౪౩

ఆహ, భావా ఇతి తత్ర భవతాఽభిధీయతే, న చాస్య శబ్దస్యార్థం ప్రతిపద్యామహే । తస్మాద్వక్తవ్యమిదం కే పునరమీ భావా ఇతి ?

ఉచ్యతే- ధర్మాద్యా భావాః । ధర్మో జ్ఞానం వైరాగ్యమైశ్వర్యమధర్మోఽజ్ఞానమవైరాగ్యమనైశ్వర్యమిత్యేతే భావాః ।

తత్రాచార్యాణాం విప్రతిపత్తిః । పఞ్చాధికరణస్య తావద్ద్వివిధం జ్ఞానం ప్రాకృతికం వైకృతికం చ । ప్రాకృతికం త్రివిధం- తత్త్వసమకాలం సాంసిద్ధికమాభిష్యన్దికం చ । తత్ర తత్త్వసమకాలం సంహతశ్చ మహాంస్తత్త్వాత్మనా మహతి ప్రత్యయో భవతి । ఉత్పన్నకార్యకారణస్య తు సాంసిద్ధికమాభిష్యన్దికం చ భవతి । సాంసిద్ధికం యత్సంహతవ్యూహసమకాలం నిష్పద్యతే, యథా పరమర్షేర్జ్ఞానమ్ । ఆభిష్యన్దికం చ సంసిద్ధకార్యకరణస్య కారణాన్తరేణోత్పద్యతే । వైకృతం తు ద్వివిధం స్వవైకృతం పరవైకృతం చ । స్వవైకృతం తారకమ్ । పరవైకృతం సిద్ధ్యన్తరాణి । ఆహ చ

తత్త్వసమం వైవర్తమ్ తత్రాభిష్యన్దికం ద్వితీయం స్యాత్ ।

వైకృతమతస్తృతీయం షాట్కౌశికమేతదాఖ్యాతమ్ ॥

అత్ర తు సత్త్వైః సహోత్పత్త్యవిశేషాత్సాంసిద్ధికమభేదేనాహ-

వైకృతమపి చ ద్వివిధం స్వవైకృతం తత్ర తారకం భవతి ।

స్యాత్సప్తవిధం పరవైకృతం స్వతారాది నిర్దిష్టమ్ ॥

ఇతి యథా జ్ఞానమేవం ధర్మాదయోఽపీతి ।

విన్ధ్యవాసినస్తు నాస్తి తత్త్వసమం సాంసిద్ధికం చ । కిం తర్హి సిద్ధిరూపమేవ । తత్ర పరమర్షేరపి సర్గసంఘాతవ్యూహోత్తరకాలమేవ జ్ఞానం నిష్పద్యతే యస్మాద్ గురుముఖాభిప్రతిపత్తేః ప్రతిపత్స్యత ఇత్యపీత్యాహ- సిద్ధం నిమిత్తం నైమిత్తికస్యానుగ్రహం కురుతే, నాపూర్వముత్పాదయతీతి । నిమిత్తనైమిత్తికభావాచ్చైవముపపద్యతే । తత్ర పరమర్షేః పటురూహః అన్యేషాం క్లిష్ట ఇత్యయం విశేషః । సర్వేషామేవ తు తారకాద్యవిశిష్టమాచార్య ఆహ- త్రివిధా భావాః సాంసిద్ధికాః ప్రాకృతికా వైకృతికాశ్చేతి । తత్ర సాంసిద్ధికగ్రహణాత్తత్త్వసమకాలం ప్రత్యాచష్టే, నైవ తదస్తీతి । కథమ్ ? యది హి తథా

స్యాత్తత్త్వాన్తరానుత్పత్తిసంఘాతో వ్యూహశ్చానర్థకః స్యాత్ । మహత్యుత్పన్నం జ్ఞానం తత్రైవోపలబ్ధమితి కః సంఘాతార్థః ? తథా చర్వేరూహెూ నోపపద్యతే, ప్రతిబన్ధాభావాత్ । న హ్యస్య కార్యకారణవ్యూహసమకాలజ్ఞానోత్పత్తౌ కశ్చిత్ప్రతిబన్ధోఽస్తి । అపరివృతఖలత్వాద్యతః కాలాన్తరం ప్రతీక్షతే । తస్మాదస్య సహైవ కార్యకారణాభ్యాం జ్ఞానమభినిష్పద్యతే ప్రదీపప్రకాశాదిత్యతః సాంసిద్ధికమ్ । అన్యేషాం తు సత్త్వస్యాపటుత్వాత్కాలాన్తరేణ ప్రకృత్యభిష్యన్దాద్ ద్రాగితి భవతి । కృష్ణసర్పదర్శనవత్ । తత్రాప్రకృతమ్ । వైకృతం తు ద్వివిధం పూర్వవత్ । యథా చ పరమర్షేర్జ్ఞానం సాంసిద్ధికమేవం మాహాత్మ్యశరీరస్యైశ్వర్యం, భృగ్వాదీనాం ధర్మః, సనకాదీనాం వైరాగ్యమ్ । అధర్మో యక్షరక్షఃప్రభృతీనామ్ । అనైశ్వర్యం షట్సిద్ధిక్షయకాలోత్పన్నానాం మనుష్యాణాం తిరశ్చాఞ్చ । రాగోఽజ్ఞానం పరమర్షివర్జ్యానామ్ । ప్రాకృతాస్తు తద్యథా వైరాగ్యం భగవదాసురేః । తస్య హి పరమర్షిసమ్భావనాదుత్పన్నో ధర్మః, అశుద్ధిం ప్రతిద్వన్ద్విభావాదపజగామ । తస్యామపహతాయాం ప్రకృతేః శుద్ధిస్రోతః ప్రవృత్తం యేనానుగృహీతో దుఃఖత్రయాభిఘాతాదుత్పన్నజిజ్ఞాసః ప్రవ్రజితః । తథా మహేశ్వరసమ్పర్కాన్నన్దిన ఐశ్వర్యమ్ । నహుషస్యాగస్త్యసమ్పర్కాద్ధర్మ ఇత్యాది । వైకృతాస్తు భావా అస్మదాదీనామ్ । ఏవం త్రివిధభావపరిగ్రహాత్త్వాచార్యస్య న సర్వం స్వతః పతఞ్జలివత్, న సర్వం పరతః పఞ్చాధికరణవత్ । కిన్తర్హి మహతీ స్వభావాతివృత్తిః ప్రకృతితోఽల్పా స్వతో వికృతితః ।

ఏవమ్

<< సాంసిద్ధికాశ్చ భావాః ప్రాకృతికా వైకృతాశ్చ ధర్మాద్యాః ।

దృష్టాః కరణాశ్రయిణః >>

యథా చైతే తథా

<< కార్యాశ్రయిణశ్చ కలలాద్యాః ॥ ४३ ॥ >>

త్రివిధా ఏవేతి కలలాదిగ్రహణేన శరీరాణ్యాహ । తేషామాకృతివైశ్వరూప్యం చతుర్దశవిధే సంసారే త్రివిధమ్ । తత్ర సాంసిద్ధికస్తావత్ వైవర్తానాం గ్రహనక్షత్రతారాదీనామ్ । జాతికృతశ్చ విశేషః హంసానాం శౌక్ల్యమ్, తిత్తిరమయూరాదీనాం చిత్రచ్ఛదత్వమితి । ప్రాకృతం యథామాహాత్మ్యం శరీరాభిమానాత్ తస్య హ్యభిమానో భవతి- హన్తాహం పుత్రాన్స్రక్ష్యే యే మే కర్మ కరిష్యన్తి । యే మాం పరం చ జ్ఞాస్యన్తి । స

యాదృక్సర్గమభిధ్యాయతి తాదృక్ప్రధానాదుత్పద్యతే । తద్యథా మహేశ్వరస్య రుద్రకోటిసృష్టావితి । వైకృతాస్తు కలలాద్యాః । యథా భిషగ్వేదేఽభిహితమ్- క్షీరం పీత్వా గర్భిణీ గౌరం పుత్రం జనయతీతి । ఏతే భావా వ్యాఖ్యాతాః । ఏషాం వైశ్వరూప్యాల్లిఙ్గస్య గతివిశేషః సంసారో భవతీతి ॥ ౪౩ ॥

కారికా ౪౪

ఆహ, కస్య పునర్భావస్యానుష్ఠానాత్కో గమనవిశేషో లిఙ్గస్య నిష్పద్యత ఇతి ?

ఉచ్యతే-

<< ధర్మేణ గమనమూర్ధ్వమ్ >>

ఉక్తో ధర్మః । తదనుష్ఠానాదష్టవికల్పాయాం దేవభూమావుత్పత్తిర్భవతి ।

<< గమనమధస్తాద్ భవత్యధర్మేణ । >>

అధర్మోఽప్యుక్తః । తదనుష్ఠానాపఞ్చవికల్పాయాం తిర్యగ్భూమావుత్పత్తిర్భవతి ।

ఆహ, ఏకభూమివిశేషానుపపత్తిః, గతివిశేషాత్ । యది భావానాం భూమివిశేషనిమిత్తత్వం నియమ్యతే తేనైకస్యాం భూమౌ హీనమధ్యమోత్కృష్టత్వం జాత్యాకృతిస్వభావానుగ్రహోపఘాతానాం న ప్రాప్నోతి ।

ఉచ్యతే- న తర్హ్యనేన భూమివిశేషో నియమ్యతే, కిం తర్హి ఊర్ధ్వశబ్ద ఉత్కృష్టవచనః । ధర్మేణ దేవేషు మానవేషు తిర్యక్షు చోర్ధ్వగమనముత్కృష్టం జన్మ భవతి । తథాఽధర్మాదధోగమనమపకృష్టం జన్మ భవతి ।

<< జ్ఞానేన చాపవర్గః >>

చశబ్దోఽవధారణార్థః । జ్ఞానేనైవాపవర్గః, న భావాన్తరేణేతి । యదుక్తమన్యైరాచార్యైః- వైరాగ్యాత్పురుషకైవల్యం జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాం చేతి తత్ప్రతిషిద్ధం భవతి ।

ఆహ, యది పునర్వైరాగ్యాత్పురుషకైవల్యమభ్యుపగమ్యతే క ఏవం సతి దోషః స్యాత్ ?

ఉచ్యతే- న శక్యమేవం ప్రతిపత్తుమ్ । కస్మాత్ ? సంసారనిమిత్తాప్రతిపక్షత్వాత్ । యది రాగనిమిత్తః ప్రధానపురుషసంయోగః స్యాత్ ప్రాప్తమిదం తత్ప్రతిపక్షేణ వైరాగ్యేణ వియోగో భవిష్యతీతి । న త్వేవమ్ । కుతః ? సంయోగకృతే కార్యకరణసర్గే నిష్పత్తేః । కార్యకరణవ్యూహోత్తరకాలం హి రాగో భవతి । తస్మాన్నాసౌ కార్యకరణనిష్పత్తేర్నిమిత్తమితి శక్యమాశ్రయితుమ్ । యస్య తు జ్ఞానాన్మోక్ష ఇతి పక్షః, తస్య ప్రతిపక్షాదజ్ఞానాద్బన్ధ ఇతి ప్రాప్తమస్తి, న చాసౌ ప్రాగపి కార్యకరణనిష్పత్తేః । తస్మాన్న వైరాగ్యాన్మోక్షః । అతఏవ న జ్ఞానవైరాగ్యాభ్యాం మోక్షోఽస్తి । ఉభయనిమిత్తాసమ్భవాత్ । తస్మాత్సూక్తం జ్ఞానేనైవాపవర్గః ।

<< విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః ॥ ౪౪ ॥ >>

జ్ఞానవిపర్యయోఽజ్ఞానమ్ । తస్మాద్ బన్ధస్త్రివిధో భవతి ప్రకృతిబన్ధో దక్షిణాబన్ధో వైకారికబన్ధశ్చేతి ॥ ౪౪ ॥

కారికా ౪౫

ఆహ, కస్మాద్ భావాత్ప్రకృతిబన్ధో భవతి ?

ఉచ్యతే-

<< వైరాగ్యాత్ ప్రకృతిలయః >>

వైరాగ్యాదష్టసు ప్రకృతిషు లయం గచ్ఛతి, అసావుచ్యతే ప్రకృతిబన్ధ ఇతి ।

ఆహ, యది వైరాగ్యాత్ప్రకృతిలయః ప్రాప్తో యదేతత్ప్రకృతౌ వైరాగ్యమాఞ్జసమ్ I అన్యా ప్రకృతిస్త్రిగుణా, కారణభూతా, కార్యభూతా, కార్యకారణభూతా, అకార్యకారణభూతా అచేతనా పరతన్త్రా చేతి I అన్యః పురుషో నిర్గుణో, న కార్యం, న కారణం, న కార్యకారణం, తద్విపరీతః చేతనః స్వతన్త్రశ్చేతి తతోఽపి ప్రకృతౌ లయః తతశ్చానిర్మోక్షప్రసంగ ఇతి I

ఉచ్యతే- విపర్యయాదితి వర్తతే I తదిహాభిసమ్బన్త్స్యామః I తతశ్చ విపరీతం యదేవ వైరాగ్యం తుష్టికాణ్డానుపతితం ప్రకృత్యాదిషు పరత్వాభిమానః తత ఏవ ప్రకృతిలయో భవతి నాన్యస్మాత్ I అథవాఽత్రాపి యత్తత్ప్రకృతావన్యత్వజ్ఞానం తత ఏవ మోక్షో న వైరాగ్యాత్ I కుతః ? భవబీజాప్రతిపక్షత్వాదితి హ్యుక్తమ్ I ఆమ్బసికస్య చ మోక్షప్రసంగాత్ I తుల్యా హ్యస్య నానాత్వసంవిద్, ఆసంగదోషనివృత్తేః I న చైతదిష్టమ్ I తస్మాద్యుక్తమేతత్ వైరాగ్యాత్ప్రకృతిలయ ఇతి I

ఆహ, అథ దక్షిణాబన్ధః కుతః ?

ఉచ్యతే-

<< సంసారో భవతి రాజసాద్ రాగాత్ I >>

యోఽయం దృష్టానుశ్రవికవిషయాభిలాషః స రాగః I తత్ర దృష్టవిషయరాగాత్తత్ప్రాప్తినిర్వర్తకం కర్మ కరోతి I తతశ్చ తత్రోపపద్యతే I ఆనుశ్రవికవిషయాభిలాషాదగ్నిహోత్రాదిషు ప్రవర్తతే I తతశ్చ స్వర్గాదిషూపపత్తిర్భవతి I అసౌ దక్షిణాబన్ధః I దృష్టానుశ్రవికవిషయాభిలాషద్వారేణ తన్నిర్వర్తకే కర్మణి ప్రవర్తమానో గుణవృత్తివైచిత్ర్యాదనిష్టఫలనిర్వర్తకమపి కర్మ కరోతి I ఏవం మానుష్యే గత్యన్తరే యోపపత్తిః సర్వాఽసౌ రాగాత్ I

ఆహ, రాజసంగ్రహణానర్థక్యమ్ తత్పూర్వకత్వాద్రాగస్య I రజోనిమిత్త ఏవ హి రాగః I తత్ర సంసారో రాగాదిత్యేవ వక్తవ్యమ్, రాజసగ్రహణమనర్థకమితి I

ఉచ్యతే- న, విషయవిశేషణత్వాత్ I విషయే యో రాగః స సంసారహేతురిత్యస్యార్థస్య జ్ఞాపనార్థమిదముచ్యతే I అన్యథా యో యతేః సాత్త్వికో యమనియమధ్యానాద్యనుష్ఠానానురాగః ప్రవచనరాగో వా సోఽపి సంసారాయ స్యాత్ I

<< ఐశ్వర్యాదవిఘాతః >>

యదష్టగుణమైశ్వర్యమణిమాది ప్రాగుపదిష్టం తస్మాత్స్వే స్వే విషయేఽవిఘాత ఉత్పద్యతే । తదభిరతిరైశ్వకారికో బన్ధః ।

ఆహ, యది త్రిభిస్త్రిభిర్నిమిత్తైర్వైరాగ్యాదిభిస్త్రివిధో బన్ధో నిర్వర్త్యతే యదుక్తమజ్ఞానాద్ బన్ధ ఇతి తదయుక్తమ్ । భావాన్తరం హ్యజ్ఞానమతః ఫలాన్తరేణ భవితవ్యమితి ।

ఉచ్యతే- న, మూలకారణత్వాత్ । జ్ఞానవర్జితానాం హి భావానాం యత్ఫలం తత్రాజ్ఞానం మూలమ్ । తన్నిమిత్తత్వాత్సర్వేషామ్ । న హి జ్ఞానివైరాగ్యమలం ప్రకృతిలయాయ । తథేతరాణి పరమర్ష్యాదావదృష్టత్వాద్ విచిత్రం కార్యమేకస్మాత్కారణాదయుక్తమితి వైరాగ్యాదీన్యసాధారణాని పృథక్ కల్ప్యన్తే, సాధారణం త్వజ్ఞానమతో న కశ్చిద్దోషః ।

<< విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః ॥ ४५ ॥ >>

అనైశ్వర్యాత్తు అణిమాదేరష్టవిధాదవిఘాతవిపర్యయో విఘాతో భవతి । తదేవమేతదష్టవిధం ధర్మాదివిధానముపాదాయాష్టవిధం నైమిత్తికముపపద్యతే । ఏవమేష తత్త్వసర్గో భావసర్గశ్చ వ్యాఖ్యాతః । ఏతచ్చ వ్యక్తస్య రూపం ప్రవృత్తిశ్చ పరికల్ప్యతే । ఫలమిదానీం వక్ష్యామః ॥ ४५ ॥

॥ ఇతి యుక్తిదీపికాయామష్టమమాహ్నికం తృతీయం చ ప్రకరణమ్ ॥

కారికా ४६

ఆహ, కిం పునస్తత్ఫలమితి ?

ఉచ్యతే- యః ఖలు

<< ఏష ప్రత్యయసర్గో విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః । >>

తత్ఫలమితి వాక్యశేషః । ఏష ఇతి వక్ష్యమాణస్య సమ్ముఖీకరణార్థముచ్యతే । ప్రత్యయసర్గ ఇతి ప్రత్యయః పదార్థో లక్షణమితి పర్యాయాః, ప్రత్యయానాం సర్గః ప్రత్యయసర్గః పదార్థసర్గో లక్షణసర్గ ఇత్యర్థః । అథవా ప్రత్యయో బుద్ధిర్నిశ్చయోఽధ్యవసాయ ఇతి పర్యాయాః । తస్య సర్గోఽయమతః ప్రత్యయసర్గః ప్రత్యయకార్యం ప్రత్యయవ్యాపార ఇత్యర్థః । అథవా ప్రత్యయపూర్వకః సర్గః ప్రత్యయసర్గః । బుద్ధిపూర్వక ఇత్యుక్తః । కథమ్ ? ఏవం హి శాస్త్రమ్- "మహదాదివిశేషాన్తః సర్గో బుద్ధిపూర్వకత్వాత్ । ఉత్పన్నకార్యకరణస్తు మాహాత్మ్యశరీర ఏకాకినమాత్మానమవేక్ష్యాభిదధ్యౌ హన్తాఽహం పుత్రాన్స్రక్ష్యే యే మే కర్మ కరిష్యన్తి । యే మాం పరం చాపరం చ జ్ఞాస్యన్తి । తస్యాఽభిధ్యాయతః పఞ్చ ముఖ్యస్రోతసో దేవాః ప్రాదుర్బభూవుః । తేషూత్పన్నేషు న తుష్టిం లేభే । తతోఽన్యే తిర్యక్స్రోతసోఽష్టావింశతిః ప్రజజ్ఞే । తేష్వప్యస్య మతిర్నైవ తస్థే । అథాపరే నవోర్ధ్వస్రోతసో దేవాః ప్రాదుర్బభూవుః । తేష్వప్యుత్పన్నేషు నైవ కృతార్థమాత్మానం మేనే । తతోఽన్యేఽష్టావర్వాక్స్రోతస ఉత్పేదుః । ఏవం తస్మాద్ బ్రహ్మణోఽభిధ్యానాదుత్పన్నస్తస్మాత్ప్రత్యయసర్గః । స విపర్యయాఖ్యః అశక్త్యాఖ్యః తుష్ట్యాఖ్యః సిద్ధ్యాఖ్యశ్చేతి ।" తత్రాశ్రేయసః శ్రేయస్త్వేనాభిధానం విపర్యయః । వైకల్యాదసామర్థ్యమశక్తిః । చికీర్షితాదూనేన నిర్వృతిస్తుష్టిః । యథేష్టస్య సాధనం సిద్ధిః । తద్యథా ధర్మార్థప్రవృత్తోఽగ్నిష్టోమాదీన్పరిత్యజ్య సంకరం కుర్వీత సోఽస్య విపర్యయః । సాధనవైకల్యాదసామర్థ్యమశక్తిః । ఆధానమాత్రసన్తోషస్తుష్టిః । కృత్స్నస్య క్రియాతిశేషస్యానుష్ఠానం సిద్ధిః । ఏవమర్థాదిషు యోజ్యమ్ । యశ్చాయం చతుర్విధః ఫలవిశేషో విపర్యయాదిరాఖ్యాతః ।

<< గుణవైషమ్యవిమర్దాత్ తస్య భేదాస్తు పఞ్చాశత్ ॥ ౪౭ ॥ >>

గుణానాం వైషమ్యం గుణవైషమ్యమ్ I గుణవైషమ్యం ప్రాధాన్యగుణభావయోగ ఇత్యర్థః I గుణవైషమ్యాద్విమర్దో గుణవైషమ్యవిమర్దః, ప్రత్యయపర్యాయేణ సత్త్వరజస్తమసామితరేతరభావః I తన్నిమిత్తా ఏషాం ప్రత్యయానాం పఞ్చాశద్భేదా భవన్తి ॥ ४६ ॥

కారికా ४८

కథమిత్యుచ్యతే-

<< పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్తి >>

తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రోऽన్ధతామిస్ర ఇతి I తత్రాశ్రేయసి ప్రవృత్తస్య ప్రత్యయావరే శ్రేయోऽభిమానే ఆద్యో విపర్యయస్తమ ఇత్యభిధీయతే I భౌతికేష్వాకారేషు శిరఃపాణ్యాదిష్వాత్మగ్రహో యోऽయం వ్యూఢోరస్కః సితదశనస్తామ్రాక్షః ప్రలమ్బబాహుః సోऽహమితి I తథా శ్రవణస్పర్శనరసనఘ్రాణవచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దసంకల్పాభిమానాధ్యవసాయలక్షణాసు కరణవృత్తిష్వహం శ్రోతా ద్రష్టా చేత్యేవమాదిరాద్యకాలప్రవృత్తో గ్రహః సర్వస్మాదవరో మోహ ఇత్యుచ్యతే I కథం పునరయమవరః ఇత్యుచ్యతే పూర్వం శరీరేన్ద్రియవ్యతిరిక్తముపలబ్ధుమిచ్ఛన్నౌత్సుక్యాత్తత్తదనధిగమే భూతాకారమభూతం ప్రమాణం పరపరికల్పితం వాऽనుమన్యేత, స్వయం వా పరికల్పయేదితి న మార్గాద్ దూరాపగతమేతత్ I అయం తు ప్రత్యక్షాదిగతోత్పత్తిస్థితివినాశేష్వనేకరూపకేషు కార్యకరణేష్వహమితి అభిమన్యతే, తస్మాత్పూర్వస్యాదవరః I బాహ్యే తు విషయే మమేదమిత్యభినివేశః పూర్వస్మాదవర ఇత్యుచ్యతే I పూర్వః శరీరిణోऽప్రత్యక్షత్వాత్కరణవృత్త్యవిశేషాద్ వాత్మవృత్తేః కార్యకరణే కుర్యాదాత్మబుద్ధిమితి శక్యమేతద్ భిన్ననిమిత్తాకారదేశస్వభావప్రయోజనానుగ్రహోపఘాతోత్పత్తిస్థితివినాశాంశ్చ మాతృపితృపుత్రభ్రాతృపుత్రదారగోహిరాయవసనాచ్ఛాదనాదీనయమకస్మాదాత్మత్వేన పశ్యతి, తస్మాత్పూర్వస్మాదవరః I క్రోధశ్చతుర్థో విపర్యయః పూర్వస్మాదవరః తామిస్ర ఇత్యభిధీయతే I కథం పునరయం పూర్వస్మాదవర ఇతి ? ఉచ్యతే- పూర్వోऽభినివేశప్రతిషేధమభ్యనుజానాతి I యదాऽస్య బాహ్యద్రవ్యవియోగే

కశ్చిత్కుశలసంసృష్ట ఏవం బ్రవీతి సంసారస్య ___ బుద్ధావవస్థాప్య విమృశ్యతాం యావదయం కాలో యది కశ్చిత్ప్రియేణావియుక్తపూర్వః । తస్మాదాగమాపాయిషు బాహ్యేషు ద్రవ్యేషు విదుషా నాభినివేశః కార్య ఇతి, తదా ప్రత్యాహ సత్యమేవమేతదితి । సన్నికృష్టస్తు వియోగకాల ఇతి న బుద్ధిరవస్థాపయితుం శక్యతే । క్రోధావిష్టస్తు స్వవికల్పితగ్రాహవిపరీతబుద్ధిరశక్యో దణ్డేనాపినివర్తయితుమ్ । తస్మాత్పూర్వస్మాదవరః । మరణవిషాదః పఞ్చమో విపర్యయః పూర్వస్మాదవరోఽన్ధతామిస్త్ర ఇత్యభిధీయతే । కథం పునరయం పూర్వస్మాదవర ఇత్యుచ్యతే- పూర్వోఽభినివేశాత్ప్రతిషిధ్యమానః ప్రతీకారమన్తతో జిహ్వాక్షినిరీక్షతో (?) నాపి తావదారభతే । న తు బ్రహ్మాదౌ స్తమ్బపర్యన్తే సంసారే స్వనిమిత్తనియతతమపాతస్య వినాశస్య కేనచిత్ప్రతీకారః కృతః । తస్మాదపరిహార్యం మరణమనుశోచత్పూర్వస్మాదవర ఇతి । ఏతే పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్తి ।

<< అశక్తిశ్చ కరణవైకల్యాత్ ।

అష్టావింశతిభేదా >>

భవతీత్యనువర్తతే । తత్ర బాహ్యకరణవైకల్యం సహ మనసైకాదశప్రకారమ్ । సప్తదశవిధం బుద్ధివైకల్యమ్ । ఏతేఽశక్తిభేదాః ।

<< తుష్టిర్నవధాఽష్టధా సిద్ధిః ॥ ౪౭ ॥ >>

ఏవం చతుర్విధస్య ప్రత్యయసర్గస్య గుణవైషమ్యవిమర్దేన పఞ్చాశద్భేదా భవన్తి ॥ ౪౭ ॥

కారికా ౪౮

విస్తరేణ తు పదార్థశతసహస్రమానన్త్యం వా లక్షణానామ్ ।

కథమిత్యుచ్యతే యస్మాత్-

<< భేదస్తమసోఽష్టవిధః >>

య ఏతే పఞ్చ విపర్యయభేదా వ్యాఖ్యాతాః తేషు తమసోఽష్టవిధో భేదః । కథమ్ ? పరవిజ్ఞానమాశ్రిత్య ప్రవృత్తస్యాష్టాసు ప్రకృతిష్వపరాసు పరాభిమానగ్రహాత్ ।

<< మోహస్య చ >>

కిమ్ ? అష్టవిధో భేద ఇతి । చశబ్దాత్కార్యకరణసామర్థ్యేఽష్టవిధేఽణిమాదావహమితి ప్రత్యయః ।

<< దశవిధో మహామోహః । >>

మాతృపితృభ్రాతృస్వసృపత్నీపుత్రదుహితృగురుమిత్రోపకారిలక్షణే దశవిధే కుటుమ్బే యోఽయం మమేత్యభినివేశః । దృష్టానుశ్రవికేషు వా శబ్దాదిష్విత్యపరే । స దశవిధో మహామోహః పరిసంఖ్యాయతే ।

<< తామిస్రోఽష్టాదశధా >>

అష్టవిధే కార్యకరణసామర్థ్యే దశవిధే చ కుటుమ్బే విషయేషు వా యః ప్రతిహన్యమానస్యావేశః ।

<< తథా భవత్యన్ధతామిస్రః ॥ ౪౮ ॥ >>

తథేతి సామాన్యాతిదేశార్థః । అన్ధతామిస్రోఽష్టాదశధైవేతి । కథమ్ ? అసావప్యష్టవిధాత్కార్యకరణసామర్థ్యాద్దశవిధాచ్చ కుటుమ్బాత్ప్రత్యవసానస్య విషాదః ।

ఏవమేతే పఞ్చ విపర్యయభేదాః స్వలక్షణతో విషయవిశేషా లక్షితాః । తత్రాపి చాష్టాసు ప్రకృతిషు సత్త్వరజస్తమసాం సంహతవివిక్తపరిణతవ్యస్తసమస్తానాం

పరత్వాభిమానభేదాదేకైకా ప్రకృతిః పఞ్చదశభేదా । అత ఏవ తేఽష్టౌ పఞ్చదశ వింశం శతం చ భవన్తి । యథా మోక్షే ప్రవృత్తస్య ఏవం ధర్మకామేష్వపి । ఏకః పదార్థో విస్తరేణ పరిసంఖ్యాయమానోఽనన్తభేదః సమ్పద్యతే । నిదర్శనమాత్రమేతదాచార్యేణ కృతమ్ । ఏవమశక్త్యాదిష్వపి లక్షణాన్తరేషు యోజ్యమ్ । సేయమవిద్యా పఞ్చపర్వా సప్రపఞ్చా వ్యాఖ్యాతా । తదనన్తరోద్దిష్టానశక్తిభేదాన్వక్ష్యామః ॥ ౪౮ ॥

కారికా ౪౯

ఆహ, అతివ్యాసాభిహితమిదమితి నాస్మాకం బుద్ధావవతిష్ఠతే । తస్మాద్విపర్యయోక్తం భేదాభిధానం పరిత్యజ్య వక్తవ్యమ్ కథమశక్తిరష్టావింశతిభేదేతి ?

ఉచ్యతే-

<< ఏకాదశేన్ద్రియవధాః సహ బుద్ధివధైరశక్తిరుద్దిష్టా । >>

ఇన్ద్రియాణాం వధా ఇన్ద్రియవధాః । స్వసంస్కారవిషయయోగాత్ప్రకర్షాపన్నేన తమసా గ్రహణరూపస్య సత్త్వస్యాభిభవాత్స్వవిషయేష్వప్రవృత్తయః । తద్యథా

బాధిర్యమాన్ధ్యమఘ్రత్వం మూకతా జడతా చ యా ।

ఉన్మాదకౌష్ఠ్యకౌణ్యాని క్లైబ్యోదావర్తపఙ్గుతాః ॥

తత్ర బాధిర్యం శ్రోత్రస్య, ఆన్ధ్యం చక్షుషః, అఘ్రత్వం నాసికాయాః, మూకతా వాచః, జడతా రసనస్య, ఉన్మాదో మనసః, కౌష్ఠ్యం త్వచః, కౌణ్యం పాణేః, క్లైబ్యముపస్థస్య, ఉదావర్తః పాయోః, పఙ్గుతా పాదయోరిత్యేవమిన్ద్రియవధా ఏకాదశ ।

అన్యే తు

<< సప్తదశ వధా బుద్ధేర్విపర్యయాత్తుష్టిసిద్ధీనామ్ ॥ ౪౯ ॥ >>

తత్ర తుష్టయః ప్రకృత్యాద్యా వక్ష్యమాణాః, తాసాం ద్వివిధో విపర్యయః । అవ్యుత్పన్నస్య యోగధర్మేణ తస్యాం భూమావప్రవృత్తిః, వ్యుత్పన్నస్య చోత్తరభూమ్యపరిజ్ఞానాత్పూర్వస్యాం భూమావక్షేమరూపేణ గ్రహణమ్ । ఆత్మవిదో వా సర్వాసు భూమిషు । తేషు యత్పూర్వం తదశక్తిభావాభిప్రేతమ్ । యన్మధ్యమం తదాపేక్షికమ్ । కథమ్ ? తన్మాత్రభూమ్యవస్థో హి యోగ్యస్మితాదిభూమ్యనవజయాత్తుష్టో మహాభూతాతిక్రమాత్సిద్ధః । తథా విజితాస్మితారూపో మహదాద్యవస్థాపేక్షయా తుష్టః, పూర్వభూమ్యపేక్షయా సిద్ధః । ఏవం మహదవస్థః ప్రధానాపేక్షయా పూర్వాపేక్షయా చ । ప్రధానావస్థః పురుషాపేక్షయా పూర్వాపేక్షయా చ । గుణపురుషాన్తరజ్ఞస్తు సిద్ధ ఏవ । తస్మాదవ్యుత్పన్నస్యామ్భఃప్రభృతిషు నవానమ్భఃప్రభృతయో బుద్ధివధాః । తారకాదివిపర్యయేణాష్టావతారకాదయః । ఏషా ఖల్వశక్తిరష్టావింశతిభేదా ।

తుష్టిస్తు సన్నిహితవిషయసన్తోషాచ్చికీర్షితాదర్థాదూనేన నివృత్తిః సామాన్యత ఏకైవ, ప్రత్యర్థమనన్తా, శతేన తుష్టః సహస్రేణేతి । శాస్త్రే తు బాహ్యాధ్యాత్మికానాం సుఖదుఃఖమోహానాం ప్రాప్తిష్వపగమేషు వాచాఽవ్యవస్థ్యలక్షణా ఉపాయనవత్వాన్నవ తుష్టయో భవన్తి ॥ ౪౯ ॥

కారికా ౫౦

తాసామ్

<< ఆధ్యాత్మిక్యశ్చతస్రః । ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః । >>

ఆధ్యాత్మికీ ఇతి శరీరశరీరిణోర్విశేషముపలిప్సమానేన యోగినా యదనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరవస్థాప్యతే సా ఖల్వాధ్యాత్మికీ సిద్ధిః తుష్టిః సన్తోషః క్షేమ ఇత్యర్థః ।

తాసాం ప్రకృత్యాఖ్యా । యదా వీతావీతైః ప్రధానమధిగమ్య తత్పూర్వకత్వం చ మహదాదీనాం వికారాణామానన్త్యాచ్చ ప్రధానాత్మనః కృత్స్నస్య మహదాదిభావేన విపరిణామాసమ్భవాదేకదేశస్యాప్రకృతివికారభూతస్య భోక్తృత్వమకర్తృత్వం చాధ్యవస్య సఙ్గద్వేషనివృత్తిం లభతే, సాఽఽద్యా తుష్టిరమ్భ ఇత్యభిధీయతే । కస్మాత్ ? అమితం హి ప్రధానతత్త్వం భాతి జగద్బీజభూతత్వాన్మహదాదిభావపరిణామేన న్యూనస్యైకదేశస్యాత్మన

ఏవాఽఽపూరాత్ । తద్వ్యతిరేకేణ చాన్యస్యైకదేశస్యోభయధర్మిణో భోక్తృభూతస్య సద్భావాత్సంప్రక్షాలనేఽపి చాపసంహృతమ్, వైశ్వరూప్యస్యానుచ్ఛేదాత్ । తథా చ శాస్త్రమాహ- అమ్భ ఇతి గుణలిఙ్గసన్నిచయమేవాధికురుతే । గుణాశ్చ సత్త్వరజస్తమాంసి । లిఙ్గం చ మహదాది అత్ర సన్నిహితం భవతి । తదిదం ప్రధానమమితం భాత్యమితముపలభ్యత ఇత్యమ్భః । స ఖల్వయం యోగీ ప్రధానలక్షణాం భూమిమవజిత్య తన్మహిమ్నా చ తదశూన్యం దృష్ట్వా వ్యతిరిక్తస్య పదార్థాన్తరస్యాభావం మన్యమానస్తామేవ భూమిం కైవల్యమితి గృహ్ణాతి । భిన్నే చ దేహే ప్రకృతౌ లయం గచ్ఛతి, తతశ్చ పునరావర్తతే । తస్యాం చ తుష్టావన్యే సప్త మహదాదికారణినోఽవరుద్ధా ద్రష్టవ్యాః । తత్ర యథా ప్రాధానికస్య పురుషే నాస్తి విజ్ఞానం ఏవమితరేషాముత్తరేషు తత్త్వేషు । మహత్కారణినః ప్రధానేఽస్మితాకారణినో మహతి, తన్మాత్రకారణినోఽహంకారే । తదేకదేశాశ్చైషాం భోక్తారః పూర్వవత్ । అత్రాపి చ సత్త్వాదీనాం సంహతవివిక్తపరిణతవ్యస్తసమస్తానాం భేదాదవిద్యాఽవచ్ఛేదానన్త్యమవసేయమ్ ।

ఆహ, తుష్ట్యవిద్యయోరభేదః లక్షణైకత్వాత్ । అష్టాసు ప్రకృతిష్వాత్మబుద్ధిస్తుష్టిః । తదేవ చ తమ ఇత్యవిద్యాకాణ్డే నిర్దిష్టమ్ । తస్మాత్పదార్థసంకర ఇతి ।

ఉచ్యతే- న, ప్రత్యయవిశేషాత్ । తమఃప్రధానపురుషోపదేశే సతి ప్రత్యయనిర్ధిధారయిషయా తయోః ప్రధానమేవ జ్యాయో న పురుష ఇత్యభినివిశేత । తుష్టిస్తు కిం పరమిత్యాశ్రిత్య ప్రవృత్తః ప్రధానజ్ఞానమాత్రే సన్తోషాత్పదార్థాన్తరం విజ్ఞాతుమేవ నాద్రియతే । కిం చ ప్రహాణవిశేషాత్ । నిరూఢమూలో హ్యనాత్మని ఆత్మగ్రహో జ్ఞానోత్తరకాలభావనయా ప్రహాతవ్యః । తమోబహులత్వాత్తమ ఇత్యభిధీయతే । పేలవస్తు సత్త్వబహులో దర్శనప్రణయస్తుష్టిః । కించ తత్త్వాభిజయాత్ । విజితభూమికస్య హి యోగినస్తన్మాహాత్మ్యవశీకృతత్వాద్ భూమ్యన్తరే ప్రవృత్తిస్తుష్టిః । ఇతరస్య త్వభినివేశమాత్రమేవేత్యనయోర్విశేషః । తస్మాన్న పదార్థసంకర ఇతి వ్యాఖ్యాతా ప్రకృత్యాఖ్యా తుష్టిః ।

యదా తు సత్యపి ప్రకృతిసామర్థ్యే నానపేక్ష్య యథాస్వముపాదానం భావానాముత్పత్తిః సమ్భవతి ప్రకృత్యవిశేషే సర్వకాలముత్పత్తిప్రసంగాత్, ప్రకృతికృత్యమేవేదం విశ్వమిత్యభ్యుపగచ్ఛతస్తదవిశేషాద్ గోః పురుషాదుత్పత్తిప్రసంగః, పురుషస్య వా మహిషాత్ । కిం చ జాత్యభేదప్రసంగాత్ । ప్రకృతికృత్యమిదం విశ్వమిత్యభ్యుపగచ్ఛతో జాతిభేదో న స్యాత్, తదవిశేషాత్ । దృష్టం తూపాదానాజ్జాత్యనువిధానం భావానామ్ । తస్మాత్తదేవ కారణత్వేన పరికల్పయితుం న్యాయ్యమ్ । ఉపాదానైకదేశ ఏవ చ కార్యకారణవిధాత్మా భోక్తేత్యేతస్మాద్ దర్శనాత్సఙ్గద్వేషనివృత్తిం లభతే, సా ద్వితీయా తుష్టిః సలిలమిత్యభిధీయతే । కథం పునరేతత్సలిలమ్ ? సత్యుపాదానే వికారో లీయత ఇతి । తథా చ కృత్వా శాస్త్రమాహ "సలిలం సలిలమితి వైకారికోపనిపాతమేవాధికురుతే, సతి తస్మింల్లీయతే జగదితి" । స ఖల్వయం యోగీ పార్థివానవజిత్య తన్మహిమ్నా జగదశూన్యం

దృష్ట్వా పదార్థాన్తరస్యాభావం మన్యమానస్తామేవ భూమిం కైవల్యమితి గృహ్ణాతి । భిన్నే చ దేహే పృథివ్యాదిషు లీయతే । తతశ్చ పునరావర్తతే ।

యదా చ సత్యుపాదానసామర్థ్యే న తావత్తైవ భావానాం ప్రాదుర్భావః కిం తర్హి సన్నిహితసాధనానామపి కాలం ప్రత్యపేక్షా భవతి- కాలవిశేషాద్బీజాదఙ్కురో జాయతే, అఙ్కురాన్నాలం, నాలాత్కాణ్డమ్, కాణ్డాత్ప్రసవ ఇత్యాది । అన్యథా తూపాదానానాం సన్నిధానమాత్రాత్క్షణేనైవామీషామవస్థావిశేషాణామభివ్యక్తిః స్యాత్ । కించ కాలవిపర్యయేణోత్పత్తిప్రసంగాత్ । న చైతదిష్టమ్ । కిం చ తదనభిధానాత్ । దృశ్యన్తే చ ప్రాణినాం కాలానురూపాః స్వాభావాహారవిహారవ్యవస్థాః । తస్మాదసావేవ కారణమ్ । తదేకదేశశ్చాప్రకృతివికారభూతో భోక్తేత్యేతస్మాద్దర్శనాత్సంగద్వేషనివృత్తిం లభతే, సా తృతీయా తుష్టిరోఘ ఇత్యభిధీయతే । కథం పునరయం కాల ఓఘ ఇత్యుచ్యతే ? సలిలౌఘవత్సర్వాభ్యావహనాత్ । తద్యథా సలిలౌఘస్తృణం కాష్ఠమశ్మానం ప్రాణినం వా స్వమూర్తిసంస్పృష్టం సర్వమేవాభ్యావహతి, ఏవమయం కాలో గర్భాద్బాల్యం, బాల్యాత్కౌమారం, కౌమారాద్యౌవనం, యౌవనాత్స్థావిర్యమ్, స్థావిర్యాన్మరణం, తథా బీజాన్మూలం మూలాదఙ్కురమితి వహతి । తథా చాహ

యామేవ ప్రథమాం రాత్రిం గర్భే భవతి పూరుషః ।

సంప్రస్థితస్తాం భవతి స గచ్ఛన్న నివర్తతే ॥

తస్మాదోఘసామాన్యాదోఘః కాలః । స ఖల్వయం యోగీ కాలమవజిత్య పదార్థాన్తరాభావం మన్యమానస్తామేవ భూమిం కైవల్యమితి మన్యతే । దేహభేదే చ కాలమనుప్రవిశతి । తతశ్చ పునరావర్తతే ।

యదా తు సత్యపి కాలసామర్థ్యే భావానాముత్పత్తిః భాగ్యానపేక్షతే । కస్మాత్ ? తత్సన్నిధానేఽప్యప్రాదుర్భావాత్ । సత్యపి సాధనసామర్థ్యే కాలవిశేషే చ కస్యచిదుత్పత్తిర్భవతి కస్యచిన్నేతి । తస్మాదస్తి కారణాన్తరం యదపేక్ష్య భావానాముత్పత్తిరనుత్పత్తిశ్చ । కిం చాభ్యుత్థానానుపపత్తిప్రసంగాత్ । కాలమాత్రాత్ఫలం భవతీత్యేతదిచ్ఛతః శాస్త్రోక్తేషు క్రియావిశేషేష్వభిషేచనవ్రతోపవాసాగ్నిహోత్రాదిష్వభ్యుత్థానం న స్యాత్ । కస్మాత్ ? ఆనర్థక్యాత్ । అస్తి చ, తస్మాన్న కాలనిమిత్తా భావానాముత్పత్తిః । కిం చ తదనువిధానాత్ । దృశ్యన్తే ఖల్వపి ప్రకృత్యుపాదానకాలావిశేషేఽపి భాగ్యవిశేషాత్ఫలవిశేషాః । తస్మాత్తత్సంకార ఏవ కారణమ్ । తదేకదేశశ్చాప్రకృతివికారభూతో భోక్తేత్యేతస్మాద్దర్శనాత్సంగద్వేషనివృత్తిం లభతే । సా చతుర్థీ తుష్టిర్వృష్టిరిత్యభిధీయతే । కథం పునర్వృష్టిరిత్యుచ్యతే । సర్వసత్త్వాప్యాయనాత్ । యథా హి శీర్ణానామపి తృణలతాదీనాం వృష్టిం ప్రాప్య పునరాప్యాయనం భవతి, ఏవమేవ సర్వేషాం ప్రాణినాం భాగ్యవిపరిణామాత్పునరాప్యాయనం భవతి । తస్మాద్వృష్టిసామ్యాద్ భాగ్యాఖ్యా తుష్టిర్వృష్టిరిత్యభిధీయతే । శాస్త్రమప్యాహ-

"వృష్టిర్వృష్టిరితి శ్రియ ఏవోపనిపాతమధికురుతే । సా హి వృష్టివత్సర్వమాప్యాయతీతి ।" స ఖల్వయం యోగీ భాగ్యాన్యవజిత్య తన్మహిమ్నా జగదశూన్యం దృష్ట్వా పదార్థాన్తరస్యాభావం మన్యమానస్తామేవ భూమిం కైవల్యమితి గృహ్ణాతి । స తస్యామేవ దేహభేదే లీయతే । తతశ్చ పునరావర్తత ఇతి ।

ఆహ, కాలభాగ్యయోరప్రతిపత్తిః, సమాఖ్యాపరిజ్ఞానాత్ । ప్రకృత్యాత్మకస్య తావద్యోగినోఽష్టౌ ప్రకృతయో విషయ ఇత్యుక్తం పురస్తాత్ । ఉపాదానాత్మకస్య చ పృథివ్యాదీని మహాభూతాని । కాలభాగ్యయోస్తు న తథోక్తమ్ । తస్మాద్వక్తవ్యం కస్య తత్త్వస్యైషా సమాఖ్యేతి ?

ఉచ్యతే- న, ఉక్తత్వాత్ । ప్రాగేవైతదపదిష్టం న కాలో నామ కశ్చిత్పదార్థోఽస్తి । కిం తర్హి క్రియాసు కాలసంజ్ఞా । తాశ్చ కరణవృత్తిరితి । ప్రతిపాదితమ్ । న చాన్యా వృత్తిర్వృత్తిమతః । తస్మాత్కారణచైతన్యప్రతిజ్ఞః కాలాత్మక ఇతి । భాగ్యసంజ్ఞా తు ధర్మాధర్మయోః । తౌ చ బుద్ధిధర్మావితి ప్రాగపదిష్టమ్ । తస్మాద్భాగ్యవాదీ బుద్ధిచైతనిక ఇతి ।

ఆహ, న తుష్ట్యన్తరత్వాత్ । ప్రకృతిత్వాన్మహాన్పూర్వం ప్రకృత్యాఖ్యాయాం తుష్టావవరుద్ధః । తస్యేదానీం తుష్ట్యన్తరత్వేన పరికల్పనం నాతిసమఞ్జసమితి ।

ఉచ్యతే- మహాంస్తర్హి పూర్వతుష్టివిషయభావాదపకృష్యత ఇతి । కార్యకరణవృత్తిక్రియారూపాం వృత్తిమధ్యోత్యాం పరికల్ప్య తస్యాం కాలత్వమయమాహ । మహతశ్చ రూపం ధర్మాదికం మహతోఽర్థాన్తరం భాగ్యమితి భాగ్యవాన్ । అథవా బాహ్య ఏవాయం కాలః కర్మకారణం నిర్దిశ్యతే । తత్ర చాన్యేఽపి స్వమతిపరికల్పితపదార్థాన్తరాత్మభావగ్రహా ఏవేతి సాఙ్ఖ్యాః ప్రవాదినః ప్రతిక్షిప్తా బోద్ధవ్యా ఇతి ।

అపర ఆహ, ప్రకృతిచైతనికః ప్రధానభావాశాద్యుపాదానకాలభాగ్యవాదినో మహదహఙ్కారతన్మాత్రవాదిన ఇతి । తదేతదపసిద్ధత్వాదయుక్తమ్ । న హి మహదహఙ్కారతన్మాత్రలక్షణాః ప్రకృతయ ఉపాదానకాలభాగ్యభావేన ప్రసిద్ధాః । తస్మాదిదమప్యయుక్తమ్ । ఏవమేతా ఆధ్యాత్మిక్యశ్చతస్రస్తుష్టయః ।

<< బాహ్యా విషయోపరమాత్ పఞ్చ చ నవ తుష్టయోఽభిహితాః ॥ ౫౦ ॥ >>

చశబ్దోఽవధారణార్థః । అవ్యుత్పన్నాత్మవిచారస్య యోగినో విషయదోషదర్శనమాత్రాత్సంగదోషనివృత్తిర్బాహ్యా తుష్టిః । తత్ర యదాఽర్జనదోషమవగచ్ఛతి న తావత్సర్వస్యాభిజాతిరస్తీతి అర్థినాఽవశ్యం విషయార్జనే వర్తితవ్యమ్ । తేషామస్వాభావికత్వాత్క్వచిదేవావస్థితిరిత్యుక్తం ప్రాక్ । కిం చ సప్రత్యనీకత్వాత్ । స్వాభావికమవస్థానం విషయాణామపరికల్ప్యాఽపి యదా ప్రతిగ్రహాదిభిరర్జనం ప్రత్యాద్రియతే తదప్యయుక్తమ్ । కుతః ? సప్రత్యనీకత్వాత్ । ఏవమపి

నాస్తి కశ్చిదప్రత్యనీక విషయోపార్జనాయ ఇతి తద్విఘాతేఽవశ్యం ప్రయతితవ్యమ్ । స చ యది ప్రతియతమానః ప్రత్యనీకివిఘాతం కుర్యాత్పరోపఘాతేనాత్మాఽనుగ్రహానుష్ఠానాచ్ఛాస్త్రవిరోధః । యస్మాదాహ-

న తత్పరస్య సన్దధ్యాత్ప్రతికూలం యదాత్మనః ।

ఏష సంక్షేపతో ధర్మః కామాదన్యః ప్రవర్తతే ॥

పునరప్యాహ-

ప్రాణినాముపఘాతేన యోఽర్థః సముపజాయతే ।

సోఽనపేక్షైః ప్రహాతవ్యో లోకాన్తరవిఘాతకృత్ ॥

తస్మాత్సంఘాతమాత్రత్వాత్సత్త్వాదీనాం ఘటాదివత్ ।

ఆబ్రహ్మణః పరిజ్ఞాయ దేహానామనవస్థితిమ్ ॥

సత్యం సద్భిరాదీప్తం తృణోల్కాచపలం సుఖమ్ ।

సుదృఢైర్న నిపాతవ్యం దుఃఖైర్దేహాన్తరోద్భవైః ॥

అథ పునరయం ప్రత్యనీకైర్విహన్యతే, తతోఽస్య విషయాభావః । సుఖార్థం చ ప్రవృత్తస్య భూయిష్ఠం దుఃఖమేవేత్యేతస్మాద్ధర్శనాన్మాధ్యస్థ్యం లభతే, సా పఞ్చమీ తుష్టిః సుతారమిత్యభిధీయతే । కథం పునః సుతారమిత్యుచ్యతే ? సుఖమనేనోపాయేన తరన్తి విషయసంకటమితి సుతారమ్ ।

యదా తు యోగీ పూర్వదోషాధిగమేఽభిజాత్యా వా యత్నార్జితవిషయత్వే సతి రక్షాదోషముపన్యస్యతి । కథమ్ ? భోక్తృభోగ్యభావావ్యతిరేకాత్ సర్వప్రాణిసాధారణా విషయాః, తస్మాత్తేషాం రక్షా విధేయా । తస్యాం చ ప్రవర్తమానో యది పరముపరున్ధ్యాత్ తదా పూర్వోక్తదోషః, అథాత్మానం, విషయాభావః । రాత్రిన్దివం చ తదేకాగ్రమనసః సుఖార్థం ప్రవృతస్య భూయిష్ఠం దుఃఖమేవేత్యేతస్మాద్ధర్శనాన్మాధ్యస్థ్యం లభతే । సా షష్ఠీ తుష్టిః సుపారమిత్యభిధీయతే । కథం పునః సుపారమిత్యుచ్యతే ? సుఖమనేన పారం విషయార్ణవస్య ప్రయాన్తీతి ।

యదా తు సతి పూర్వదోషే, సతి వా గ్రామనగరనిగమసన్నివేశాద్యుపాయానుష్ఠానాద్వా కృతవిషయరక్షో యోగీ క్షయదోషముపన్యస్యతి । కథమ్ ?

యేన ద్రవ్యేణ మోహాద్వరన్తుమిచ్ఛన్తి దేహినః ।

తదేవైషాం వినాశిత్వాద్ భవత్యరతికారణమ్ ॥

యత్నోపాత్తాః సుగుప్తాశ్చ విషయా విషయైషిణామ్ ।

పశ్యతామేవ నశ్యన్తి బుద్బుదాః సలిలే యథా ॥

న తదస్తి జగత్యస్మిన్భూతం స్థావరజఙ్గమమ్ ।

ప్రత్యక్షతోఽనుమానాద్వా వినాశో యస్య నేక్ష్యతే ॥

తస్మాద్వినాశిష్వాసక్తానాం పుత్రదారగృహాదిషు ।

మమేతి బుద్ధిం యత్నేన బుద్ధిమాన్వినివర్తయేత్ ॥

ఇతి ఏతస్మాద్దర్శనాన్మాధ్యస్థ్యం లభతే, సా సప్తమీ తుష్టిః సునేత్రమిత్యుచ్యతే ।

కథం పునః సునేత్రమిత్యుచ్యతే ?

సుఖమనేనాత్మానం కైవల్యావస్థాం నయన్తీతి సునేత్రమ్ ।

యదా తు సత్సు పూర్వదోషేషు ప్రసఙ్గదోషముపన్యస్యతి । కథమ్ ? ప్రాప్తవిషయాణామిన్ద్రియాణాం తదభిలాషాన్నివృతిస్తత్సుఖమ్ । విషయజిఘృక్షయా చ దుఃఖమ్ । ప్రాప్తిరప్యేషామనుపశాన్తయే తదుపభోగకౌశలాయ చ । యస్మాదాహ-

యదా ప్రబన్ధాద్విషయీ విషయానుపసేవతే ।

తదాస్యైతస్త్వభిప్రాయః సుతరాం సంప్రవర్తతే ॥

అతోఽపి యేన పురుషః శమయేద్ వడవానలమ్ ।

నేన్ద్రియాణ్యుపభోగేన విషయేభ్యో నివర్తయేత్ ॥

తస్మాద్విషయసమ్పర్కమసమర్థం నివర్తనే ।

ఇన్ద్రియాణాం పరిజ్ఞాయ నిరాసఙ్గమతిశ్చరేత్ ॥

ఇత్యేతస్మాద్ దర్శనాన్మాధ్యస్థ్యం లభతే సాఽష్టమీ తుష్టిః సుమారీచమిత్యుచ్యతే । కథం సుమారీచమిత్యుచ్యతే ? అర్చతేః పూజార్థస్య శోభనమర్చితం విషయసంగనివృత్తస్య యోగినోఽవస్థానం భవతి ।

యదా తు పూర్వదోషేషు హింసాదోషముపన్యస్యతి । కథమ్ ? అనుపహత్యాన్యభూతాని విషయభోగానుపపత్తేః । ఉపభోగో హి నామ మనోజ్ఞాభ్యవహారః, స్త్రీసేవా, హయగజనరాదిభిర్యానమిత్యేవమాది । తత్ర మనోజ్ఞాఽభ్యవహారచికీర్షా తదఙ్గానాం గోఽజాఽవిబలీవర్దస్త్రీపురుషాదీనామవశ్యముపఘాతః కార్యః । అనుపఘాతే వా విషయానుపపత్తిప్రసంగః । స్త్రియమాసేవమానేనాన్యాసాం స్త్రీణాం మాతృపితృభ్రాతృప్రభృతీనాం చ, అన్యథా తదభావో హయాదీనామ్ । తస్మాదుపభోగార్థినావశ్యమన్యోపఘాతః కార్యో నిహితదణ్డేన వా విషయోపభోగస్త్యాజ్య ఇతి । ఆహ చ

యథా యథా హి విషయో వృద్ధిం గృహ్ణాతి దేహినామ్ ।

అపఘాతస్తదఙ్గానాం తథైవాస్య వివర్ధతే ॥

తస్మాదనిచ్ఛన్న్యేషాం ప్రాణినాం దేహపీడనమ్ ।

సన్తోషేణైవ వర్తేత త్యక్తసర్వపరిచ్ఛదః ॥

సత్యవాచః ప్రశాన్తస్య సర్వభూతాన్యనిచ్ఛతః ।

భావాన్ధకారాన్తజ్ఞానమచిరేణ ప్రవర్తతే ॥

ఇత్యేతస్మాద్దర్శనాన్మాధ్యస్థ్యం లభతే, సా నవమీ తుష్టిరుత్తమాభయమిత్యపదిశ్యతే । కథమ్ ? ఉత్తమం హి ప్రాణినాం సర్వేభ్యో హింసాభయమితి తదపగమాదుత్తమాఽభయమితి ।

ఆహ, అర్జనరక్షణలక్షణయోరపి తుష్ట్యోః పరోపఘాతదోషాః, అపదిష్టోఽస్యామపి చ । తత్ర కథమనయోర్విశేషః ప్రతిపత్తవ్య ఇతి ?

ఉచ్యతే న, విషయభేదాత్ । తత్ర యేషామర్జనరక్షణే ప్రత్యాద్రియతే విషయీ తదర్థినా ప్రత్యనీకానామవశ్యమభిఘాతోఽనుష్ఠాతవ్య ఇత్యాదావుక్తమ్ । ఇహ తు యేషామేవార్జనరక్షణే తదనుపఘాతేనాశక్యో విషయోపభోగ ఇత్యేతద్వివక్షితమ్ । తస్మాదసంకీర్ణమేతదిత్యేవమమ్భఃప్రభృతయో నవ విషయేభ్యః సంగద్వేషనివృత్తిహేతవో వ్యాఖ్యాతాః । తే జ్ఞానవిరహితానాం యోగినాం తుష్టిశబ్దవాచ్యతాం లభన్తే । జ్ఞానినాం తు వైరాగ్యపర్వసంజ్ఞితా స్వాసు స్వాసు తత్త్వభూమిషు సిద్ధా ఏవేతి ॥ ౫౦ ॥

కారికా ౫౧

ఆహ- ప్రాగపదిష్టమష్టధా సిద్ధిరితి తదిదానీమభిధీయతామితి । ఉచ్యతే-

<< ఊహః శబ్దోఽధ్యయనం దుఃఖవిఘాతాస్త్రయః సుహృత్ప్రాప్తిః ।

దానఞ్చ సిద్ధయోఽష్టౌ >>

తత్రోహో నామ యదా ప్రత్యక్షానుమానాగమవ్యతిరేకేణాభిప్రేతమర్థం విచారణాబలేనైవ ప్రతిపద్యతే, సాఽఽద్యా సిద్ధిః తారకమిత్యపదిశ్యతే- తారయతి సంసారార్ణవాదితి తారకమ్ । యదా తు స్వయం ప్రతిపత్తౌ ప్రతిహన్యమానో గురూపదేశాత్ ప్రతిపద్యతే సా ద్వితీయా సిద్ధిః సుతారమిత్యపదిశ్యతే । కథమ్ ? సుఖమనేనద్యత్వేఽపి భవసఙ్కటాత్ తరన్తీతి । యదా త్వన్యోపదేశాదప్యసమర్థః ప్రతిపత్తుమధ్యయనేన సాధయతి సా తృతీయా సిద్ధిః తారయన్తమిత్యపదిశ్యతే । తదేతత్ తారణక్రియాయా అద్యత్వేఽపి అవ్యావృతత్వాత్ మహావిషయత్వాత్ తారయన్తమిత్యపదిశ్యతే । త ఏతే త్రయః సాధనోపాయైరాబ్రాహ్మణః ప్రాణినోఽభిప్రేతమర్థం ప్రాప్నువన్తి । ఆహ చ- "సాక్షాత్కృతధర్మాణ ఋషయో బభూవుః, తేఽపరేభ్యోఽసాక్షాత్కృతధర్మేభ్య ఉపదేశేన మన్త్రాన్ సమ్ప్రాహురుపదేశాయ గ్లాయన్తోఽపరే బిల్మగ్రహణాయేమం గ్రన్థం సమామ్నాసిషుర్వేదఞ్చ వేదాఙ్గాని చేతి" । బిల్మం భాసనమ్- సమ్యక్ ప్రతిభాసాయ విశిష్టః సంకేత ఉక్తః । ఏషాం తు సాధనోపాయానాం ప్రత్యనీకప్రతిషేధాయ దుఃఖవిఘాతత్రయమ్ । దుఃఖాని త్రీణి- ఆధ్యాత్మికాదీని ।

తత్ర చాధ్యాత్మికానాం వాతాదీనాం సిద్ధిప్రత్యనీకానామాయుర్వేదక్రియానుష్ఠానేన విఘాతం కృత్వా పూర్వేషాం త్రయాణామన్యతమేన సాధయతి సా చతుర్థీ సిద్ధిః ప్రమోదమిత్యభిధీయతే । కథమ్ ? నివృత్తరోగా హి ప్రాణినః ప్రమోదన్త ఇతి కృత్వా । యదా త్వాధిభౌతికానాం మానుషాదినిమిత్తానాం సిద్ధిప్రత్యనీకానాం సామాదినా యతిధర్మానుగుణేన వోపాయేన పూర్వేషాం త్రయాణామన్యతమేన సాధయతి, సా పఞ్చమీ సిద్ధిః ప్రముదితమిత్యభిధీయతే । కథమ్ ? అనుద్విగ్నో హి ప్రముదిత ఇతి కృత్వా । యదా తు శీతాదీన్యాధిదైవికాని ద్వన్ద్వాని సిద్ధిప్రత్యనీకాని స్వధర్మానురోధేన ప్రతిహత్య పూర్వేషాం త్రయాణామన్యతమేన సాధయతి, సా షష్ఠీ సిద్ధిర్మోదనామమిత్యభిధీయతే । కథమ్ ? ద్వన్ద్వానుపహతా హి ప్రాణినో మోదన్త ఇతి కృత్వా । సుహృత్ప్రాప్తిః- యదా తు కృశలం సంస్పృష్టం సన్మిత్రమాశ్రిత్య సన్దేహనివృత్తిం లభతే, సా రమ్యకమితి సప్తమీ సిద్ధిరపదిశ్యతే । రమ్యో హి లోకే సన్మిత్రసమ్పర్కః, తస్య సంజ్ఞాయాం రమ్యమేవ రమ్యకమ్ । దానమ్- యదా తు దౌర్భాగ్యం దానేనాతీత్య పూర్వేషాం త్రయాణామన్యతమేన సాధయతి సాఽష్టామీ సిద్ధిః సదాప్రముదితమిత్యభిధీయతే । సుభగో హి సదాప్రముదితో భవతి, తస్మాద్దౌర్భాగ్యనివృత్తిః సదాప్రముదితమ్ । ఇత్యేవమేతాః సిద్ధయోఽష్టౌ వ్యాఖ్యాతాః । ఏతాసాం సంశ్రయేణాభిప్రేతమర్థం యతః సంసాధయన్తీత్యతః పూర్వాచార్యాగతం మార్గమారురుక్షుస్తత్ప్రవణః స్యాదితి ।

ఆహ, కః పునరత్ర హేతుర్యేన పురుషార్థత్వావిశేషే సతి గుణానాం సర్వసిద్ధినిమిత్తం త్వనుభవతీతి ?

ఉచ్యతే- యస్మాత్

<< సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః ॥ ౫౧ ॥ >>

సాధ్యప్రతిపత్తిసామర్థ్యసామాన్యమఙ్గీకృత్యాహ సిద్ధేరితి । పూర్వో విపర్యయాశక్తితుష్టిలక్షణః అంకుశ ఇవాంకుశః, నివర్తనసామాన్యాత్ । నిత్యప్రవృత్తస్యాపి ప్రధానాత్సిద్ధిస్రోతసో విపర్యయాశక్తితుష్టిప్రతిబన్ధాత్సర్వప్రాణిష్వప్రవృత్తిర్భవతి । విపర్యయాత్తావత్స్థావరేషు । తే హి ముఖ్యాః స్రోతసో విపర్యయాత్మానః । అశక్తేస్తిర్యక్షు । తే హి తిర్యక్స్రోతసోఽశక్త్యాత్మానః । తుష్టిర్దేవేషు । తే హ్యూర్ధ్వస్రోతసస్తుష్ట్యాత్మానః । మానుషాస్త్వర్వాక్స్రోతసః సంసిద్ధ్యాత్మానః । తస్మాత్త ఏవ తారకాదిషు ప్రవర్తన్తే । సత్త్వరజస్తమసాం చాఙ్గాఙ్గిభావనియమాద్విపర్యయాశక్తితుష్టిభిః ప్రతిహన్యత ఇతి న సర్వేషాం సర్వదా సిద్ధిర్భవతి । అత ఏతదుక్తం సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశాస్త్రివిధ ఇతి ।

యథా చ సిద్ధేః విపర్యయాశక్తితుష్టయః ప్రతిపక్షాః, ఏవం సిద్ధిరపి విపర్యయాదీనామ్ । సా హ్యుత్పన్నా సర్వానేతాన్నివర్తయతి । కథమ్ ? అవిపరీతజ్ఞానం విపర్యయమతీతానాగతవర్తమానేషు సన్నికృష్టేషు విప్రకృష్టేషు ఇన్ద్రియగ్రాహ్యేష్వతీన్ద్రియేషు చాప్రతిఘాతాదశక్తిం పురుషస్య ప్రకృతివికారవ్యతిరిక్తస్య దర్శనాత్సర్వాసు భూమిషు తుష్టిమ్ । ఏవమేతాని స్రోతాంసి ప్రాణాదయః కర్మయోనయశ్చ వ్యాఖ్యాతాః । ఏతేషాం మార్గేఽవస్థాపనాత్పరాం సిద్ధికైవల్యలక్షణామచిరేణ ప్రాప్నోతి । ఆహ చ

యోనీనాం సప్రమాణానాం సమ్యఙ్మార్గే నియోజనాత్ ।

స్రోతసాం చ విశుద్ధత్వాన్నిరాసఙ్గమతిశ్చరేత్ ॥ ఇతి ॥ ౫౧ ॥

॥ ఇతి యుక్తిదీపికాయాం నవమమాహ్నికమ్ ॥

కారికా ౫౨

ఏవం యత్పూర్వమపదిష్టం సంయోగకృతః సర్గ (కాం ౨౧) ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతమ్ । అత్రేదానీమాచార్యాణాం విప్రతిపత్తిః । ధర్మాదీనాం శరీరమన్తరేణానుత్పత్తేః । శరీరస్య చ ధర్మాద్యభావే నిమిత్తన్తరాసమ్భవాదుభయమిదమనాది । తస్మాదేకరూప ఏవాయం

యథైవాద్యత్వే తథైవాతిక్రాన్తాస్వనాగతాసు కాలకోటిషు సర్గ ఇతి । ఆచార్య ఆహ- నైతదేవమ్, కిం తర్హి ప్రాక్ప్రధానప్రవృత్తేర్ధర్మాధర్మయోరసమ్భవో బుద్ధిధర్మత్వాత్తస్యాశ్చ ప్రధానవికారత్వాత్ । తతస్తద్వ్యతిరిక్తం శబ్దాద్యుపలబ్ధిగుణలక్షణం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణం చార్థముద్దిశ్య సత్త్వాదయో మహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతత్వేనావస్థాయ పరమర్షిహిరణ్యగర్భాదీనాం శరీరముత్పాదయన్తి । షట్సిద్ధిక్షయకాలోత్తరం తు గుణవిమర్దవైచిత్ర్యాద్రజస్తమోవృత్త్యనుపాతి సంసారచక్రం ప్రవృత్తమ్ ।

<< న వినా భావైర్లిఙ్గమ్ >>

దేవమనుష్యతిర్యగ్భావేన వ్యవతిష్ఠత ఇతి వాక్యశేషః ।

<< న వినా లిఙ్గేన భావసంసిద్ధిః । >>

సంసిద్ధిరత్ర నిష్పత్తిరభిప్రేతా ।

<< లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యస్తస్మాద్ ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః ॥ ౫౨ ॥ >>

సోఽయం లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యశ్చ షట్సిద్ధిక్షయకాలాదూర్ధ్వం భవతి । గుణసమనన్తరం తు అధికారలక్షణః । తస్మాద్ ద్విధా సర్గః అధికారలక్షణో భావాఖ్యశ్చ । యేషాం తు ధర్మాధర్మశరీరయోః పర్యాయేణ హేతుహేతుమద్భావస్తేషాం కారణమస్త్యవ్యక్తమిత్యత్ర (కాం ౧౬) ప్రతివిహితమ్ । యేఽపి చ సాంఖ్యా ఏవమాహుః- "ధర్మాధర్మాధికారవశాత్ప్రధానస్య ప్రవృత్తిరితి" తేషామన్యతరపరికల్పనానర్థక్యమితి । కథమ్ ? యది తావదధికార ఏవాయం ప్రధానప్రవృత్తయేఽలమ్, కిం ధర్మాధర్మాభ్యామ్ ? అథ తావదన్తరేణాధికారస్య ప్రధానప్రవృత్తావసామర్థ్యమ్, ఏవమపి కిమధికారేణ ? తయోరేవ ప్రవృత్తిసామర్థ్యాత్ । తస్మాదధికారభావనిమిత్తో ద్విధా సర్గః । తత్ర యథేదం శరీరమవిభక్తం ధర్మార్థకామమోక్షలక్షణాసు క్రియాసు విభక్తం భవేదిత్యతః పాణ్యాదివికల్పోఽస్య భవతి, ఏవం సత్త్వసర్గోఽప్యవిభక్తో ధర్మార్థకామమోక్షలక్షణాసు క్రియాసు సమర్థో భవేదితి ॥ ౫౨ ॥

కారికా ౫3

<< అష్టవికల్పో దైవస్తైర్యగ్యోనశ్చ పఞ్చధా భవతి ।

మానుష్యశ్చైకవిధః >>

అష్టౌ వికల్పా అస్య సోఽయమష్టవికల్పః । అష్టప్రకారోఽష్టభేద ఇత్యర్థః । తద్యథా బ్రహ్మప్రజాపతీన్ద్రపితృగన్ధర్వనాగరక్షఃపిశాచాః । తైర్యగ్యోనశ్చ పఞ్చధా భవతి- పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరాః । మానుష్యశ్చైకవిధః చ జాత్యన్తరానుపపత్తేః । ఆహ కిమేతావానేవ భూతసర్గవికల్పః, ఆహోస్విదన్యోఽస్తీతి ? ఉచ్యతే- వికల్పాన్తరమస్త్యేతేషామేవ స్థానానామన్తర్గణభేదాత్ । అయం తు ఆహోస్విదన్యోఽస్తీతి ? ఉచ్యతే- వికల్పాన్తరమస్త్యేతేషామేవ స్థానామన్తరగణభేదాత్ । అయం తు

<< సమాసతో భౌతికః సర్గః ॥ ౫3 ॥ >>

కిమ్ ? ఉపదిష్ట ఇత వాక్యశేషః । తత్ర దేవానాం సాధ్యమరుద్రుద్రాదిభేదాత్ । తిరశ్చాం గ్రామ్యారణ్యాదిభేదాత్ । మానుషాణాం చ బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్శూద్రభేదాత్ । ఉద్భిద్భేదశ్చ విస్తరేణాపదిశ్యమాన ఆనన్త్యమాపాదయేత్ । తస్మాత్సమాసతో భూతసర్గోఽపదిశ్యతే ॥ ౫3 ॥

కారికా ౫౪

ఆహ, వికల్పాన్తరవచనమ్, స్రోతోభేదాత్ । దైవమానుషతైర్యగ్యోనా ఇతి త్రివిధో భూతానాం వికల్ప ఉపదిశ్యతే । స్రోతాంసి తు చత్వార్యుక్తాని । తస్మాద్వికల్పాన్తరం వక్తవ్యమితి ।

ఉచ్యతే- న, గుణధర్మసంగ్రహసామర్థ్యాత్ I సత్త్వబహులా ఊర్ధ్వస్రోతసః I రజోబహులా అర్వాక్స్రోతసః I తమోబహులాస్తిర్యక్స్రోతసో ముఖ్యస్రోతసశ్చ I తస్మాదనయోరభేదేనోపదేశః I

ఆహ, అసురాద్యుపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ I ఇతరేష్వనన్తర్భావాదభేదేన వోపదేశః కార్యా న తు దైవమానుషతిరశ్చ ఇతి I

ఉచ్యతే- న, ఉక్తేష్వేవ తత్సంగ్రహాత్ I అసురాణాం తావదైన్ద్ర ఏవ స్థానేఽన్తర్భావః, పూర్వదేవత్వాత్ I పూర్వదేవా హ్యసురాః I కించ పర్యాయేణేన్ద్రత్వాత్ I ధన్విప్రభృతీనాం పర్యాయేణేన్ద్రత్వం శ్రూయతే I తథా యక్షాణాం రక్షస్స్వేకరూపత్వాత్ I కిన్నరవిద్యాధరాణాం గన్ధర్వేషు, సమానశీలత్వాత్ I ప్రేతానాం పితృష్వధిపతిసామాన్యాత్ I తస్మాత్త్రివికల్ప ఏవ భూతసర్గః I స చాయమ్

<< ఊర్ధ్వం సత్త్వవిశాలః >>

ఊర్ధ్వమిత్యనేనాష్టౌ దేవస్థానాన్యాహ I తత్రాయం సర్గం సత్త్వవిశాలః I పిశాచేభ్యో రక్షసామ్, రక్షోభ్యో నాగానామ్, నాగేభ్యో గన్ధర్వాణామ్, గన్ధర్వేభ్యః పితౄణామ్, పితృభ్యస్త్రిదశానామ్, తేభ్యః ప్రజాపతీనామ్, తేభ్యోఽపి బ్రహ్మణః I ఏవం విశాలగ్రహణం సమర్థితం భవతి I

<< తమోవిశాలస్తు మూలతః సర్గః I >>

మూలతస్తు సర్గస్తమోవిశాలః I పశుభ్యో హి మృగాణాం ప్రకృష్టతరం తమః, మృగేభ్యః పక్షిణామ్, పక్షిభ్యః సరీసృపాణామ్, సరీసృపేభ్యః స్థావరాణామ్ I

<< మధ్యే రజోవిశాలః >>

దేవేభ్యస్తిర్యగ్భ్యశ్చావకృష్టాసు భూమిషు యథా యథా సత్త్వతమసో నిర్హ్రాసః, తథా తథా రజసో వృద్ధిః I మనుష్యాస్తూభయోర్మధ్యమితి తత్ర పరమః ప్రకర్షో రజసః I అర్వాక్ స్రోతసః సిద్ధిరూపత్వాదత్యన్తం క్రియాప్రవృత్తత్వాత్ I యథా చ మానుషేషు రజఃప్రకర్ష ఏవం బ్రహ్మణః స్థానే సత్త్వస్య, స్థావరేషు తమసః I స ఖల్వయమ్-

<< బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః ॥ ౫౪ ॥ >>

చతుర్దశభేదస్త్రివికల్పః సత్త్వాద్యతిశయనిర్హ్రాసవిషయభావేన యః సర్గో వ్యాఖ్యాతః ।

కారికా ౫౫

<< అత్ర జరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః । >>

జరాకృతం మరణకృతం జరామరణకృతమ్ । తత్ర జరాకృతం తావద్యథా బలీతరంగితగాత్రత్వమ్, దణ్డమన్తరేణ చఙ్క్రమణాదిష్వప్రవృత్తిః, సర్వేన్ద్రియాణాం విషయోపభోగేష్వసామర్థ్యమ్, ప్రబలకాసశ్వాసతా, సాస్రావిలేక్షణతా, దశనానామస్థిరత్వమ్, వర్ణవికృతిః, శైథిల్యమభివ్యాహారసంగో మన్దా స్మృతిరిత్యేవమాది ।

మరణకృతమపి పృథివ్యాదీనాం శరీరభావేనావస్థితౌ సహభావప్రతిపక్షతా స్వభావభేదవృత్తిసంగ్రహపఙ్క్తివ్యూహావకాశదానాదేరుపకారస్య ప్రచ్యుతిః । ఇన్ద్రియాధిష్ఠానవికారాచ్ఛబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధానాం సతామగ్రహణమసతాం చ గ్రహణమభూతాకారం సమ్భవవిపరీతం వా సర్వార్థానాం గ్రహణమ్ । తద్యథా పౌర్ణమాస్యాం దక్షిణతః ఖణ్డస్యేన్దుమణ్డలస్య పిశాచాదీనాం పాణ్డరస్య చ నభస ఇత్యాది । తథా వాతాదివైషమ్యాత్సముపజనితానేకప్రకారవ్యాధిః ప్రభ్రశ్యమానసకలేన్ద్రియవృత్తిః స్రస్తాఙ్గః తామ్రపీతాస్రావిలేక్షణో భ్రమదాహశ్వాసాదిపరిగమాన్తర్మర్మసన్ధిర్జ్జలార్ద్రం దిశోఽవలోకయన్ సబ్రహ్మలోకేష్వపి లోకేషు త్రాతారమవిన్దన్ రాగాద్యనేకకాలాత్పక్వేనాత్మగ్రహేణాత్మకార్యకరణోపహ్యామాణబుద్ధిర్మన్దమన్దేష్వపి స్మృతిప్రలమ్భేషు దయితజనస్యాత్మనశ్చానుస్మరన్నశవిధాత్కుటుమ్బాద్యః ప్రభ్రశ్యతే సోఽయమవశ్యమ్భావీ సర్వసత్త్వానాం ప్రకృష్టోద్వేగకారీ చావ్యుత్పన్నశ్చాపరిహార్యశ్చానియతకాలశ్చ మహాత్మభిః పరమర్ష్యాదిభిరన్ధతామిస్రశబ్దేనాపదిష్టో మరణకృతం దుఃఖమ్ । తచ్చేదం దుఃఖం ప్రధానమహదహంకారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతవిశేషలక్షణస్య

తత్త్వపర్వణశ్చైతన్యాసమ్భవాత్పురుష ఏవ చైతన్యశక్తియోగాదుపలభ్యతే । తదపి సమీక్ష్యోక్తమాచార్యేణ అత్ర జరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి చేతనః పురుష ఇతి ।

ఆహ, జన్మకృతస్యోపసంఖ్యానమ్ । యథైవ హి జరామరణం చాత్మనః ప్రకృష్టోద్వేగకారకమేవం జన్మాపి । తథా హ్యయం మాతురుదరే జరాయుపరివేష్టితశరీరోఽమేధ్యపరిప్లుతో వ్రణమాత్రాయాం గర్భధాన్యాం యథాసుఖసమ్భవాత్పరిపీతితగాత్రో మాతురశనాదిభిః పీడ్యమానో గర్భావాసే దుఃఖమనుభూయ పశ్చాత్సంవృతేనాస్థిద్వయవివరేణ నిస్సృతో మూత్రరుధిరకలిలైః పరిషిక్తగాత్రో బాహ్యేన వాయునా కరైశ్చ సంస్పర్శదసిభిరివ తుద్యమానః స్వసంవేద్యం దుఃఖమాత్మని వర్తమానమాఖ్యాతుమసమర్థః స్వసుఖదుఃఖసామన్యాత్పరత్ర పరికల్పితసుఖదుఃఖబుద్ధిభిర్ధృఢగాత్రైరుపచితక్లేశైశ్చ యాత్యమానో జన్మదుఃఖమనుభవతి । తస్మాత్తదపి వక్తవ్యమితి ।

ఉచ్యతే- న, అవ్యాపితవాత్ । మానుషతిరశ్చామేవ జన్మకృతం దుఃఖం భవతి న దేవానామ్ । కథమ్ ? తడిద్విలసితవత్క్షణమాత్రేణ శరీరప్రాదుర్భావాత్ । జరామరణకృతం తు తేష్వపి న నివర్తతే । తస్మాత్ప్రాధాన్యాదేతదేవోపదిష్టం నేతరదితి ।

ఆహ, ఇతరగ్రహణాప్రసంగః, తుల్యత్వాత్ । న హి దేవస్థానేషు జరామరణం వా శ్రూయతే, తస్మాదవ్యాపిత్వాత్తయోరప్యగ్రహణప్రసంగః ।

ఉచ్యతే- న, స్మృతివచనాత్ । జీర్యతేఽనయేతి జరా క్షయ ఇత్యుక్తం భవతి । స చ దేవభూమావపి భవతి । కస్మాత్ ? ఏవం హ్యాహ-

రజోవిషక్తిరఙ్గేషు వైవర్ణ్యం మ్లానపుష్పతా ।

పతిష్యతాం దేవలోకాత్ప్రాణినాముపజాయతే ॥

శక్రాదీనాం వ్యాధిశ్రవణాచ్ఛరీరక్షయః । ఏవం హ్యాహ- "త్వాష్ట్రీయం సామ భవతి ఇన్ద్రం క్షామమపి న సర్వభూతాని ప్రస్వాపయితుం నాశక్నువం స్తమేతేన సామ్నా త్వాష్ట్రీయేణాస్వాపయదితి ।" తథా ప్రజాపతేర్వ్యాయురక్షయాత్ । దక్షాభిశాపాచ్చ సోమస్య క్షయః । తథా "ప్రజాపతిర్వై సోమాయ రాజ్ఞే దుహితౄరదాన్నక్షత్రాణి, స రోహిణ్యామేవావసత్ । తాన్యపేక్ష్యమాణాని పునరగచ్ఛన్ । తస్మాత్ స్వానసుపేయమానా పునర్గచ్ఛతి । తాన్యన్వాగచ్ఛత్తాని పునరయాచత । తాన్యస్మై న పునరదదాత్ । సాఽబ్రవీత్సర్వేష్వేవ సమాసత వసాథ తే పునర్దాస్యామీతి । స రోహిణ్యామేవావసత్తస్మిన్ననృతే యక్ష్మోఽగృష్ణాత్ । చన్ద్రమా వై సోమో రాజ యద్రాజానం యక్ష్మోగృష్ణోత్తద్రాజయక్ష్మస్య జన్మ । స తృణమివాశుష్యత్ । స ప్రజాపతా అనాథత । సోఽబ్రవీత్సర్వేష్వేవ సమావద్వసాథ త్వాఽతో మోక్ష్యామీతి । తస్మాచ్చన్ద్రమాః సర్వేషు నక్షత్రేషు సమావద్వసతి । తం వైశ్వదేవేన చరుణామావస్యాం రాత్రీమయా యజన్తే నైనం యక్ష్మోదముఇచ్ఛదిత్యాది ।"

తస్మాద్దేవభూమావపి జరాకృతం దుఃఖమస్తి । తథా మరణకృతం భూమ్యన్తరగమనాత్తత్రోత్పన్నానాం యయాతిరుదాహరణమ్ । యథా గోపథబ్రాహ్మణమ్- "దేవానాం హ వా పఞ్చదశశతాని ఆసంస్తాని బ్రహ్మకిల్బిషాదక్షీయన్త । తతస్త్రయస్త్రింశదేవాసత తదేతదృచాప్యుక్తమ్ । సోదర్యాణాం పఞ్చదశానాం శతానాం త్రయస్త్రింశదుదశిష్యన్త దేవాః । శేషాః ప్రాసీయన్తేతి ।" శ్వేతారణ్యే చాన్తకస్య రుద్రేణ కృతం దుఃఖమస్తీతి । ఉదాహరణమాత్రాద్వా । అథవోదాహరణమాత్రమేవ దుఃఖానామ్ । ఆదిశబ్దలోపో వా వక్తవ్యః । జరామరణకృతమేవోదాహరణత్వేనాభిప్రేతమ్ । న పునర్దుఃఖాన్తరమ్ । కస్మాత్ ? తత్రాపి హ్యాదిశబ్దలోప ఉదాహరణమాత్రత్వాత్ శక్త్యా పరికల్పయితుమిదమిత్యుచ్యతే । న సర్వదుఃఖాస్పదత్వాత్ । సర్వేషాం హి దుఃఖానామాస్పదం జరామరణకృతం సాధారణమ్ । కథమ్ ? తద్బన్ధుమిత్రాణామప్యుద్వేగహేతుత్వాత్ । న తు జన్మకృతమ్, సమ్బన్ధినాం ప్రహర్షనిమిత్తత్వాత్ । యతశ్చ బ్రహ్మాదౌ స్తమ్బపర్యన్తే జగతి జరామరణకృతం దుఃఖం న కశ్చిదతివర్తతే ।

<< లిఙ్గస్యావినివృత్తేస్తస్మాద్దుఃఖం సమాసేన ॥ ౫౫ ॥ >>

సుఖలేశస్య తద్వ్యాప్తత్వాత్ । యావదిదం లిఙ్గం న నివర్తతే తావదవశ్యం దుఃఖేన భవితవ్యమ్ । పర్యాయేణ సంస్కారస్య సామర్థ్యాల్లోకాన్తరోపపత్తేః । తథా చాహ-

సుఖం చ దుఃఖం చ హి సంశయం వారేణాయం సేవతే తత్ర తత్ర ।

కథమ్పునర్దుఃఖేన వ్యాప్తం సుఖమితి చేత్, ఆబ్రహ్మణోఽశుద్ధ్యాతిశయోపపత్తేః । తస్యాశ్చ దుఃఖమూలత్వాత్ । ప్రజాపతేరక్షిరోగశ్రవణాత్, ఇన్ద్రస్య కామోపతాపాత్ । గౌతమపరిభావాద్ రమ్భాయాశ్చాభిశాపాత్పాషాణభావోపపత్తేః, నాగానాం సర్పసత్రాయాసాత్, వైశ్రవణస్య యస్కాభిశాపాద్ధస్తిభావోపపత్తిః । జరత్కారో పితౄణాం చ గర్తేఽవలమ్బనాత్, పిశాచానాం మన్త్రౌషధిమఙ్గలప్రయోగైరుద్వాసనాన్మానుషతిరశ్చాం ప్రత్యక్షత ఏవ ప్రాయేణ దుఃఖాస్పదత్వాత్ । తస్మాన్నాస్తి సంసారే కశ్చిత్ప్రదేశో యత్ర సహ లిఙ్గేనాత్మానం దుఃఖం నావాప్నుయాదిత్యత ఏవం ప్రయతితవ్యం యేన లిఙ్గస్యైవాత్యన్తోచ్ఛేదః । తతో హి సర్వదుఃఖానామత్యన్తోపశమః । సమాసగ్రహణం తు సుఖమోహయోరవకాశదానార్థమ్ । అన్యథా సంసారే తయోరభావ ఏవాభ్యుపగతః స్యాత్ ॥ ౫౫ ॥

కారికా ౫౬

ఏవం యథావత్సర్గముపాఖ్యాయోపసంహరన్నాహ-

<< ఇత్యేష ప్రకృతివికృతః ప్రవర్తతే తత్త్వభూతభావాఖ్యః ।

ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః ॥ ౫౬ ॥ >>

ఇతికరణేన సర్గసమాప్తిం ద్యోతయతి । ఏష ఇత్యుక్తమపి ప్రత్యామ్నాయార్థం పునరపేక్షతే । ప్రకృత్యా కృతః ప్రకృతికృతః । అనేన వాక్యపరిసమాప్త్యర్థం వీతావీతాభ్యాం సిద్ధం ప్రధానాస్తిత్వమ్ । అణ్వాదిప్రతిషేధం చాపేక్షతే । ప్రకృతికృత ఏవ నాణ్వాదికృతః । ప్రవర్తత ఇతి క్రియాప్రబన్ధమాహ । ప్రవృత్తో న ప్రవర్త్స్యతి కిం తర్హి ప్రవర్తత ఏవానన్తానాం శరీరాదిభావేన పరస్పరానుగ్రహేణ చ । నేయం క్రియా కదాచిదపి భూతభవిష్యద్రూపా భవతి । కిన్తర్హి వర్తమానరూపా । యథా వహన్తి నద్యః, తిష్ఠన్తి పర్వతా ఇతి । తత్త్వభూతభావాఖ్య ఇత్యుక్తానాం నిగమార్థం ప్రత్యామ్నాయం కరోతి । తత్త్వాఖ్యో మహదాదిభిర్భావాఖ్యో వ్యోమాదిః । పురుషం పురుషం ప్రతి విమోక్షః ప్రతిపురుషవిమోక్షః । తదర్థం ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థమ్ । సర్వపురుషాధికారనిబద్ధాయాః సర్వశక్తేర్నిరాకాంక్షీకరణార్థమిత్యర్థః । స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః । కార్యకారణభావేన । తత్ర కార్యస్య తావచ్ఛబ్దాదేః స్వార్థ ఇవేన్ద్రియాణాం విషయభావః । ఇన్ద్రియాణామప్రాప్తవిషయాణాం లౌల్యమధిష్ఠానవికారానుమేయం స్వార్థమివ । కరణానాం చ సంకల్పాభిమానాధ్యవసాయానాం విషయద్వారిభావోపగమనం మనఃప్రభృతీనాం చ స్వప్రవృత్తివిషయత్వమ్ । మనోఽహంకారయోశ్చ బుద్ధౌ స్వప్రవృత్త్యుపసంహారో బుద్ధేశ్చ శాన్తఘోరమూఢత్వం వ్యవసాయకర్తృత్వం చ సత్త్వరజస్తమసాం చ ప్రకాశప్రవృత్తినియమలక్షణైర్ధర్మైః పరస్పరోపకారిత్వమ్ । న చైష స్వార్థః, సర్వస్యాస్యాచైతన్యాత్ । కిం తర్హి పరార్థ ఏవాయమారమ్భః । సంఘాతత్వాదితి ।

ఆహ, యదుక్తం ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థమయమారమ్భ ఇతి తదయుక్తమ్ । ఆచార్యవిప్రతిపత్తేః । ప్రతిపురుషమన్యత్ప్రధానం శరీరాద్యర్థం కరోతి । తేషాం చ మాహాత్మ్యశరీరప్రధానం యదా ప్రవర్తతే తదేతరాణ్యపి । తన్నివృత్తౌ చ తేషామపి నివృత్తిరితి పౌరికః సాంఖ్యాచార్యో మన్యతే । తత్కథమప్రతిషిద్ధ్యైకా ప్రకృతిరభ్యుపగమ్యతే ఇతి ?

ఉచ్యతే- న, ప్రమాణాభావాత్ । న తావత్ప్రత్యక్షత ఏవ తచ్ఛక్యం నిశ్చేతుమ్ । ప్రధానానామతీన్ద్రియత్వాత్ । లిఙ్గం చాసన్దిగ్ధం నాస్తి । ఆప్తాశ్చ నో నాభిదధురతో మన్యామహే నైతదేవమితి । కించ ఏకేనార్థపరిసమాప్తేః । అపరిమితత్వాదేతదేకం ప్రధానమలం సర్వపురుషశరీరోత్పాదనాయ । తస్మాదన్యపరికల్పనానర్థక్యమ్ । పరిమితమితి చేదథ

మతమ్, పరిమితం ప్రధానమితి న, ఉచ్ఛేదప్రసంగాత్ । ఏవమపి తస్యోచ్ఛేదః ప్రాప్తః క్షీరవత్ । తథా చ సంసారోచ్ఛేదప్రసంగః । కిం చ అనవస్థాప్రసంగాత్ । ఏకస్యేశ్వరస్య యోగినో వేచ్ఛాయోగాదనేకశరీరత్వమ్ । తత్పరిమితాదయుక్తమ్ । ప్రతిశరీరం వా ప్రధానపరికల్పనే ప్రధానానవస్థా భవతి । పరిమితశరీరకారణత్వాభ్యుపగమాదన్యపరికల్పనానర్థక్యమ్ । తతశ్చ ప్రధానైకత్వమేవ । తస్మాదయుక్తం ప్రతిపురుషం ప్రధానానీతి । యత్తూక్తం మాహాత్మ్యశరీరప్రధానప్రవృత్తావితరేషాం ప్రవృతిస్తన్నివృత్తౌ నివృత్తిరిత్యత్ర బ్రూమః- న, అతిశయాభావాత్ । యథా క్షేత్రజ్ఞానాం నిరతిశయత్వాదితరేతరాప్రవర్తకత్వమేవమేషామపి సాతిశయత్వే వా ప్రధానానుపపత్తిప్రసంగః, వైషమ్యాత్ । తస్మాద్యుక్తం ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థమేకా ప్రకృతిః ప్రవర్తత ఇతి ॥ ౫౬ ॥

కారికా ౫౭

ఆహ, తదనుపపత్తిరాచేతన్యాత్ । ఇహాచేతనానాం ఘటాదీనాముద్దిశ్య ప్రవృత్తిరదృష్టా । సా చేదియమచేతనా ప్రకృతిరస్యా అప్యుద్దిశ్య పురుషార్థం ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే । భవతి చేచ్చైతన్యం తర్హి ప్రాప్తమస్యా । తత్ర యదుక్తం ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థ ప్రకృతేః ప్రవృత్తిరితి ఏతదయుక్తమితి ।

ఉచ్యతే- న, దృష్టాన్తోపపత్తేః ।

<< వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య ।

పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య ॥ ౫౭ ॥ >>

యథా క్షీరమచేతనం వత్సవివృద్ధిముద్దిశ్య ప్రవర్తతే, ఏవం ప్రధానమపి పురుషవిమోక్షముద్దిశ్య ప్రవర్తతే । న చాస్య చైతన్యం స్యాత్ । సాధ్యత్వాదయుక్తమితి చేత్ స్యాన్మతమ్, సాధ్యమేతత్ కిం క్షీరస్యోద్దిశ్య వత్సవివృద్ధిం ప్రవృత్తిః, అథ నేతి ? తస్మాదుదాహరణం సాధ్యత్వాదయుక్తమితి । ఏతచ్చాయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? తదభావేఽభావాత్ తద్భావే చ భావాత్ । యత్ర నాస్తి వత్సవివృద్ధిస్తత్ర న క్షీరస్య ప్రవృత్తిరుపలబ్ధా । యత్రాస్తి తత్రోపలబ్ధా । యద్యస్మిన్ సతి భవతి తస్య తదర్థా ప్రవృత్తిర్దృష్టా । తద్యథా ఘటే

కుమ్భకారస్య । స చాయమీదృశోఽస్మాకముద్దేశోఽభిప్రేతః యదుత తాదర్థ్యమ్ । తస్మాన్నాస్త్యుదాహరణసాధ్యత్వమితి ।

అసద్భావాభిధానాత్సత్కార్యవిరోధ ఇతి చేన్న, వ్యక్తిపర్యాయత్వాత్ । వ్యక్తిపర్యాయో హి తదితి శాస్త్రలోకప్రామాణ్యాత్ । శాస్త్రం తావత్ సత్త్వామాత్రో మహాన్ వ్యక్తిమాత్ర ఇత్యర్థః । లోకేఽపి నాస్త్యస్మిన్కూపే సలిలమిత్యుచ్యతే । న క్వచిదపి కూపే సలిలం నాస్త్యభివ్యక్తం న తద్ భవతి । తస్మాన్న సత్కార్యవిరోధః ।

అదృష్టప్రేరణత్వాదసిద్ధిరితి చేదథ మతమ్ । ధర్మాధర్మప్రేరితం క్షీరం ప్రవర్తతే న వత్సవివృద్ధ్యర్థమితి, తదప్యయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? దోషసామ్యాత్ । ధర్మాధర్మావచేతనౌ వివృద్ధికాలే క్షీరం ప్రవర్తయతస్తదవసానే చ నివర్తయతః । తసమాదిత్థమపి పరికల్ప్యమానే సమానో దోషః । ఈశ్వరప్రేరణాదితి చేత్ స్యాన్మతమ్ ఈశ్వరస్తత్ర క్షీరం ప్రవర్తయతే వత్సార్థం, న స్వయమితి । తదయుక్తమ్ । కస్మాత్ ? ప్రతిషేధాత్ । ప్రాక్ప్రతిషిద్ధమీశ్వరకర్మ । తస్మాదిదమప్యయుక్తమ్ । ఏవం చేదవస్థితో దృష్టాన్తః । వార్షగణానాం తు యథా స్త్రీపుంశరీరాణామచేతనానాముద్దిశ్యేతరేతరం ప్రవృత్తిస్తథా ప్రధానస్యేత్యయం దృష్టాన్తః ।

ఆహ, కథమవగమ్యతే తాదర్థ్యాదుత్పన్నేన వ్యక్తేన పురుషస్య సమ్బన్ధో న పునః సాన్నిధ్యమాత్రాత్, భిక్షువదితి ?

ఉచ్యతే- న, అనపవర్గప్రసంగాత్ । సాన్నిధ్యమాత్రాత్పురుషోపభోగమభ్యుపగచ్ఛతో నాపవర్గప్రసంగః స్యాన్నిత్యసాన్నిధ్యాత్ । తస్మాదయుక్తమేతత్ ।

అప్రవర్తయితారం ప్రతి కార్యకారణానాం ప్రవృత్తిరయుక్తేతి చేత్ స్యాన్మతమ్- అప్రవర్తయితా కృష్యాదీనాం భిక్షురతో న తేషామపి తం ప్రతి ప్రవృత్తిః । ఏవమప్రవర్తయితా కార్యకరణానాం పురుషః । తస్మాత్తేషామపి తం ప్రతి ప్రవృత్తిరయుక్తేత్యేతదప్యత ఏవానైకాన్తికమ్ । వత్సో హి క్షీరస్యాప్రవర్తయితాఽథ చ తం ప్రతి తస్య ప్రవృత్తిః । తస్మాద్యుక్తమేతపురుషవిమోక్షార్థా ప్రకృతేః ప్రవృత్తిర్న చైతన్యప్రసంగ ఇతి ॥ ౫౭ ॥

కారికా ౫౮

ఆహ, న, అప్రవృత్తిప్రసంగాత్ । యది ప్రధానస్య పురుషకైవల్యార్థా ప్రవృత్తిస్తేన తదభావే కైవల్యం సిద్ధమేవేత్యప్రవృత్తిప్రసంగః । అథ కేవలే పురుషే ప్రధానం ప్రవర్తతే న తర్హ్యస్య తదర్థా ప్రవృత్తిరితి ।

<< ఔత్సుక్యనివృత్త్యర్థం యథా క్రియాసు ప్రవర్తతే లోకః ।

పురుషస్య విమోక్షార్థం ప్రవర్తతే తద్వదవ్యక్తమ్ ॥ ౫౮ ॥ >>

ప్రాగేవైతదపదిష్టమ్- యథా దృశ్యదర్శనశక్తియుక్తత్వాదన్యతరాభావే చ తయోరానర్థక్యాత్ప్రధానపురుషయోరితరేతరసమ్బన్ధం ప్రత్యౌత్సుక్యమ్ । దృష్టా చోపరమార్థాఽపి లోకస్యౌత్సుక్యనివృత్త్యర్థా ప్రవృత్తిస్తథా ప్రధానస్యాప్యుపరమార్థా ప్రవృత్తిః । అథ దృశ్యదర్శనశక్త్యోరౌత్సుక్యనివృత్త్యర్థం ప్రవర్తత ఇత్యేకత్ర కృతార్థత్వాదితరేష్వప్రవృత్తిప్రసంగ ఇతి చేత్ స్యాదేతత్ । ప్రధానమేకస్య పురుషస్యాత్మానం ప్రకాశ్యోపరమేదే దృశ్యదర్శనశక్తయోరౌత్సుక్యనివృత్తిర్భవిష్యతి ॥ ౫౮ ॥

కారికా ౫౯

అప్రవృత్తిశ్చేత్యేతదపి నోపపన్నమ్ । కస్మాత్ ? దృష్టాన్తాన్తరసామర్థ్యాత్ । తద్యథా కిమ్ ?

ఉచ్యతే-

<< రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్యాత్ ।

పురుషస్య తథాఽఽత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః ॥ ౫౯ ॥ >>

తత్ర నానావర్ణస్వభావవిజ్ఞానానాం ప్రేక్షార్థినాం పురుషాణాం సంఘాతో రఙ్గ ఇత్యుచ్యతే । నర్తక్యాశ్చ తదారాధనా నృత్తక్రియాఽనేకపురుషార్థా । యది వాఽత్ర కశ్చిద్ బ్రూయాత్ నృత్తాచార్యేణ కుశీలవైర్వా దృష్టైవేయం కస్మాన్న నివర్తతే ? కథమ్ ? అకృతార్థత్వాత్ । ఏవం సర్వపురుషాణాం కార్యకారణసమ్బన్ధేనౌత్సుక్యవతాం నిరాకాంక్షీకరణార్థం ప్రవృత్తా ప్రకృతిః కథమేకస్య పురుషస్యౌత్సుక్యనివృత్తౌ కృతార్థా స్యాత్ ? తస్మాన్నైకస్య పురుషస్యాత్మానం ప్రకాశ్య ప్రకృతేర్నివృత్తిర్యుక్తేతి । అత్ర చ-________

కారికా ౬౪

_____ కార్యకారణక్రియాసాక్షీ పురుషః । తస్మాద్యే భౌతికాః శిరఃపాణ్యాదయో యే చాహంకారికాః శ్రవణాదయో వచనాదయః సంకల్పాభిమానాధ్యవసాయాశ్చ తే లక్షణవిపర్యయాత్- నాహం నాష్టౌ ప్రకృతయః । తదేతదేవం తత్త్వానామభ్యాసైకాగ్రమనసో యతేః పునః పునరభ్యాసాత్ ఏకస్యాప్యస్మితారూపస్య పరికల్పితవిషయభేదప్రతిషేధముఖేన

<< నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషమ్ । >>

ఆప్రకృతేః ప్రతిపక్షగ్రహణాత్

<< అవిపర్యయాత్ >>

పఞ్చస్రోతసోఽస్యావిద్యాపర్వణో నివృత్తేః శాన్తం ధ్రువం సకలభావానుబన్ధప్రతిపక్షభూతం ధర్మాద్యాప్యాయితస్య బుద్ధితత్త్వస్యాసన్దిగ్ధమవిపరీతం

<< విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమ్ ॥ ౬౪ ॥ >>

ఆహ, విశుద్ధం కేవలమ్ । అన్యతరానభిధానమర్థాభేదాత్ । యదేవ విశుద్ధం తదేవ కేవలమిత్యర్థాభేదాదన్యతరచ్ఛక్యమవక్తుమితి ।

ఉచ్యతే- గుణాన్తరరూపనివృత్తిహేతుత్వాత్ । రజస్తమోధర్మాణాం తావద్ గ్రహణాచ్ఛుద్ధం సంశయవిపర్యయవ్యతిరిక్తం చ కేవలం క్షేత్రజ్ఞపరిజ్ఞానేఽపూర్వమేవ ఇతి ॥ ౬౪ ॥

కారికా ౬౫

ఆహ, తత్సమకాలమేవ శరీరస్య పాతః ప్రాప్నోతి । సతి ధ____వస్థానేనాజ్ఞానహేతుకం శరీరమితి ।

ఉచ్యతే- అజ్ఞానహేతుకం శరీరమ్ । అథ చాయం నానాత్వదర్శీ ।

<< ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ ।

తిష్ఠతి సంస్కారవశాచ్చక్రభ్రమవద్ ధృతశరీరః ॥ ౬౭ ॥ >>

య___ శరీరాన్తరోపార్జితా ధర్మాదయో న తావత్కారణమ్ । బుద్ధి___ముపసంప్రాప్తా అకృతార్థత్వాద్ బుద్ధిశ్చ ప్రధానం తదా తిష్ఠత్యయం నానాత్వదర్శీ తస్య సంస్కారస్య సామర్థ్యాత్ । కో దృష్టాన్తః ? చక్రభ్రమవద్ధృతశరీరః । తద్యథా కుమ్భకారప్రయత్నవిశ్లేషేన దణ్డేన ఘటాదినిష్పత్తియోగ్యక్రియా చక్రస్య భ్రమః । తేన తుల్యం చక్రభ్రమవత్ । యథా చక్రభ్రమణం ఘటార్థమ్ । నిష్పన్నే ఘటాదినిష్పత్తియోగ్యక్రియా చక్రస్య భ్రమః । తేన తుల్యం చక్రభ్రమవత్ । యథా చక్రభ్రమణం ఘటార్థమ్ । నిష్పన్నే ఘటే పూర్వసంస్కారానురోధాన్న నివర్తతే న చ తదా నివృత్తమితి కృత్వా సంస్కారక్షయేఽప్యవతిష్ఠతే, ఏవం సమ్యగ్దర్శనార్థం శరీరం సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమేఽపి న నివర్తతే పూర్వసంస్కారవశాత్ । న చ తదా నివృత్తమితి కృత్వా సంస్కారక్షయేఽప్యవస్థాప్యత ఇతి ॥ ౬౭ ॥

కారికా ౬౮

యదా తు సంస్కారక్షయే తన్నిమిత్తస్య శరీరస్య భేదః, అతః

<< ప్రాప్తే శరీరభేదే >>

ధర్మాధర్మౌ కృతార్థౌ కారణే బుద్ధిలక్షణే లయం గచ్ఛతః । యశ్చాస్య భూతావయవః శరీరారమ్భకః స సర్వభూతేషు భూతాని తన్మాత్రేషు, ఇన్ద్రియాణి తన్మాత్రాణి చాహంకారే, అహంకారో బుద్ధౌ బుద్ధిరవ్యక్తే । సేయం తత్త్వానుపూర్వీ తదర్థప్రధానాదుత్పన్నా పరిసమాప్తే పునః ప్రధానే ప్రలయం గచ్ఛతీతి । ప్రధానమప్యర్థవశాదేవాస్య శరీరాణి తేషు తేషు జాత్యన్తరపరివర్తేషు కరోతి । స చార్యశ్చరితార్థః ।

అతః

<< చరితార్థత్వాత్ ప్రధానవినివృత్తౌ । >>

అతీన్ద్రియమసంవేద్య లఘు సర్వత్ర సన్నిహితం ప్రశస్తమనిర్మితం విశుద్ధమక్షయం నిరతిశయమ్

<< ఏకాన్తమాత్యన్తికమభయం కైవల్యమాప్నోతి ॥ ౬౮ ॥ >>

ఏతచ్చావస్థానం బౌద్ధైర్నిరుపధిశేషనిర్వాణలక్షణమపవర్గో వ్యాఖ్యాతః । ఏతత్పరం బ్రహ్మం ధ్రువమమలమభయమత్ర సర్వేషాం గుణధర్మాణాం ప్రతిప్రలయః । ఏతత్ప్రాప్య సర్వాయాసైః సర్వబన్ధనైరనాదికాలప్రవృత్తరాగద్వేషవియుక్తో ముక్తో భవతి । ఏతదర్థం బ్రాహ్మణా దయితపుత్రదారధనసమ్బన్ధమపహాయ గురుశుశ్రూషాపరాః శరీరమరణ్యేషు యాతయన్తి । కథం నామైకాన్తికమాత్యన్తికం చ కైవల్యం స్యాదితి యత్రైవోత్థానం శాస్త్రస్య తత్రైవోపసంహార ఆచార్యేణ కృతః ॥ ౬౮ ॥

కారికా ౬౯

ఆహ, కిమర్థం పునరిదం శాస్త్రం కేన వా పూర్వం ప్రకాశితమితి ?

ఉచ్యతే- యదుక్తం కిమర్థమితి-

<< పురుషార్థార్థమిదమ్ >>

కథం నామాజ్ఞానవశాత్తత్సంస్కారోపనిపతితానాం ప్రాణినామపవర్గః స్యాదిత్యేవమర్థమిదం శాస్త్రం వ్యాఖ్యాతమ్ ।

యత్తూక్తం కేనేతి, ఉచ్యతే-

<< గుహ్యం పరమర్షిణా సమాఖ్యాతమ్ । >>

గుహ్యమితి గూహనీయమ్ । రహస్యమకృతాత్మనాం యమనియమేష్వనవస్థితానామాదరాదప్యనధ్యేయమ్ । పరమర్షిర్భగవాన్సాంసిద్ధికైర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైరావిష్టపిణ్డో విశ్వాగ్రజః కపిలమునిః । తేన కపిలమునినా సమాఖ్యాతమ్ ।

సమ్యగాఖ్యాతమ్, చిరాభ్యస్తస్య విద్యాస్రోతసో నిర్వచనసామర్థ్యాత్ స్యాదేతత్, కథమిదం గుహ్యమితి ? ఉచ్యతే- కథం వేదం గుహ్యం న స్యాత్ ?

భవాగ్రోత్పన్నైరపి సనకసనాతనసనన్దనసనత్కుమారప్రభృతిభిరనిత్యానాం

<< స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాశ్చిన్త్యన్తే చ యత్ర భూతానామ్ ॥ ౬౯ ॥ >>

తత్ర స్థితిస్తావద్రూపప్రవృత్తిఫలనిర్దేశేనోత్పత్తిరపి ప్రకృతేర్మహానిత్యాదిః । ప్రలయోఽప్యవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్యేతి వచనాత్ । ఔత్సుక్యానుపరమాత్ప్రకృతిపురుషయోః । స్థితిరుత్పత్తిర్దృశ్యదర్శనశక్తయోః సాపేక్షత్వాత్ । తథా చోక్తం-

పురుషస్య దర్శనార్థః కైవల్యార్థస్తథా ప్రధానస్య ।

పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతః సర్గః ॥ ఇతి (కాం ౨౧)

ప్రలయః ప్రాప్తే శరీరభేదే చరితార్థత్వాత్ప్రధానవినివృత్తావితి (కాం ౬౮) । అథవా స్థితిక్షణభఙ్గప్రతిషేధాత్కాలాన్తరేష్వస్యానాశాదుత్పత్తిర్విపరిణామాన్నాభూతప్రాదుర్భావాద కస్మాదసమ్భవాత్, ప్రలయోఽపి నిమిత్తాన్తరాత్స్వభావ్యాదేవ భూతానామపి వ్యక్తానాం నిష్పత్తిమతామితి యావత్ । ఏవం చ మహదాదయోఽపి పరిగృహీతా ఇతి ।

ఆహ, పురుషాదయస్తర్హి పరిత్యక్తాః । కథం వా భూతశబ్ద ఇతి ?

ఉచ్యతే- వితథప్రతిషేధార్థత్వాత్ । యావత్ కించిదవితథం భూతం తస్య సర్వస్యేహ స్థిత్యాదయ ఉచ్యన్త ఇతి । ఉత్పత్తివినాశప్రతిషేధావిశేషాత్ । ఏవమపి పురుషాదీనాముత్పత్తిప్రలయావపి ప్రాప్నుతః । కిం కారణమ్ ? అవిశేషాదితి । ఉచ్యతే- సమ్భవతో విశేషణం భవతి । తత్ర స్థితిరేవ పురుషాదీనామ్ । ఇతరేషాం తు స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయా ఇతి విజ్ఞాస్యామః ॥ ౬౯ ॥

కారికా ౭౦

ఆహ, కస్మై పునరిదం శాస్త్రం పరమర్షిణా ప్రకాశితమితి ?

ఉచ్యతే-

<< ఏతత్పవిత్రమగ్ర్యం మునిరాసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ । >>

తత్ర పవిత్రం పావనాత్ । అగ్ర్యం సర్వదుఃఖక్షపణసమర్థత్వాత్ । పవిత్రాన్తరాణి పునరేకదేశం క్షాలయన్త్యఘమర్షణగఙ్గాదీని । తస్మాదిదమేవాగ్ర్యం మునిరాసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ ।

ఆహ, సమ్ప్రదానస్యాకస్మికత్వమ్, ధర్మాదినిమిత్తానుపపత్తేః । న తావత్పరమర్షేర్ధర్మార్థం శాస్త్రప్రదానముపపద్యతే, ఫలేనానభిష్వఙ్గాత్ । నార్థకామార్థమ్, శిష్యాణామనాయాసప్రసంగాత్ । న మోక్షార్థమ్, సాంసిద్ధికేనైవ జ్ఞానేన తత్ప్రాప్తేః । తస్మాద్విపరీతార్థాసమ్భవాత్ పరిశేషాదకస్మాదాచార్యః శాస్త్రనిధానం ప్రదదావితి ।

ఉచ్యతే- నాకస్మాత్, కిం తర్హి అనుకమ్పయా ప్రదదౌ । ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికైర్దుఃఖైః పీడ్యమానమాసురిముపలభ్య స్వాత్మని చ జ్ఞానసామర్థ్యాత్సతి కార్యకారణసమ్ప్రయోగే దుఃఖానామప్రవృత్తిం పరిజ్ఞాయ శిష్యగుణాంశ్చ కథం నామ యథా మమ సుఖదుఃఖేషు జ్ఞానోపనిపాతాత్సామ్యమేవమాసురేరపి స్యాత్తద్ద్వారేణాన్యేషామపి పురుషాణామేవమనుకమ్పయా భగవాన్పరమర్షిః శాస్త్రమాఖ్యాతవాన్ ।

యథా చ పరమర్షిరాసురయే తథా

<< ఆసురిరపి >>

దశమాయ కుమారాయ భగవత్-

<< పఞ్చశిఖాయ

తేన చ బహుధా కృతం తన్త్రమ్ ॥ ౭౦ ॥ >>

బహుభ్యో జనకవశిష్ఠాదిభ్యః సమాఖ్యాతమ్ । అస్య తు శాస్త్రస్య భగవతోఽగ్రే ప్రవృత్తత్వాన్న శాస్త్రాన్తరవద్ వంశః శక్యో వర్షశతసహస్రైరప్యాఖ్యాతుమ్ ॥ ౭౦ ॥

కారికా ౭౧

సంక్షేపేణ తు ద్వావ__
హారీతవాద్ధలికైరాతపౌరికార్షభేశ్వరపఞ్చాధికరణపతఞ్జలివార్షగణ్యకౌణ్డిన్యమూకాదిక-

<< శిష్యపరమ్పరయాఽఽగతమ్ >>

భగవానీశ్వరకృష్ణశ్చ సాహాయకం శాస్త్రమ్ ।

పూర్వాచార్యసూత్రప్రబన్ధే గురులాఘవమనాద్రియమాణః పౌరస్త్యాన్యాఖ్యానవ్యా___న గర్భమతిప్రమాదం దదాతీతి గ్రన్థభూయస్త్వముపజాయతే । తచ్చేదానీన్తనైః ప్రాణిభిరల్పత్వాదాయుషో గ్రన్థత ఏవ న సూపపాదం కిం పునః శ్రవణప్రయోగాభ్యామ్ । ఆహ చ- చతుర్భిః ప్రకారైర్విద్యా సూపయుక్తా భవతి- ఆగమకాలేన స్వాధ్యాయకాలేన ప్రయోగకాలేన చ । తత్ర చాస్యాగమనకాలేనైవాయుః పర్యుపయుక్తం స్యాత్తతశ్చ శాస్త్రానర్థక్యమ్ । ఇత్యస్య మన్దధియామప్యాశు గ్రహణధారణప్రయోగసమ్పత్స్యాదితి షష్టితన్త్రాదుపాఖ్యానగాథావ్యవహితాని వాక్యాన్యేకత ఉపమృద్య శిష్యానుకమ్పార్థం యావత్

<< ఈశ్వరకృష్ణేన చైతదార్యాభిః । >>

సప్తత్యా

<< సంక్షిప్తమార్యమతినా >>

సర్వసత్త్వహితప్రవృత్తేన

<< సమ్యగ్ విజ్ఞాయ సిద్ధాన్తమ్ ॥ ౭౧ ॥ >>

కథం చాస్య సమ్యక్సిద్ధాన్తవిజ్ఞానస్యాప్యనేకగ్రన్థశతసహస్రాఖ్యేయం సాంఖ్యపదార్థం సతత్త్వమఖణ్డమాచార్యాణాం సప్తత్యా సంక్షిప్తవాన్ ॥ ౭౧ ॥

కారికా ౭౨

ఆహ చ-

<< సప్తత్యాం కిల యేఽర్థాస్తేఽర్థాః కృత్స్నస్య షష్టితన్త్రస్య ।

ఆఖ్యాయికావిరహితాః పరవాదవివర్జితాశ్చాపి ॥ ౭౨ ॥ >>

యతశ్చ నారాయణమనుజనకవశిష్ఠద్వైపాయనప్రవృత్తిభిరాచార్యైః ప్రధానపురుషాదయః పదార్థాః పరిగృహీతాశ్చోపదిష్టాశ్చ ప్రశస్తాశ్చాతః స్వభావతః ప్రసిద్ధమైశ్వర్యస్య ఫలత ఋుద్ధ్వా ఆర్యమార్గమలంకర్తుమితి భగవదీశ్వరకృష్ణేన పదార్థస్వరూపనిరూపణనిపుణసారమతినా

పరమర్ష్యాదియథోక్తాగమేన ప్రమాణత్రయం పురస్కృత్య తర్కదృశా విచారః కృతః । న చాస్య మూలకనకపిణ్డస్యేవ స్వల్పమపి దోషజాతమస్తీతి ॥ ౭౨ ॥

ఆహ చ-

అజ్ఞానధ్వాన్తశాన్త్యర్థమృషిచన్ద్రమసశ్చ్యుతా ।

మలినైస్తీర్థజలదైశ్చాద్యతే జ్ఞానచన్ద్రికా ॥

ఇతి సద్భిరసమ్భ్రాన్తైః కుదృష్టితిమిరాపహా ।

ప్రకాశికేయం సర్గస్య ధార్యతాం యుక్తిదీపికా ॥

స్ఫుటాభిధేయా మధురాపి భారతీ మనీషిణో నోపఖలం విరాజతే ।

కృశానుగర్భాఽప్యభితో హిమాగమే కదుష్ణతాం యాతి దివాకరద్యుతిః ॥

నయన్తి సన్తశ్చ యతః స్వశక్తితో గుణం పరేషాం తనుమప్యుదారతామ్ ।

ఇతి ప్రయాత్వేష మమ శ్రమః సతాం విచారణానుగ్రహమాత్రపాత్రతామ్ ॥

॥ ఇతి యుక్తిదీపికాయాం సాంఖ్యసప్తతిపద్ధతౌ చతుర్థం ప్రకరణమేకాదశం చాహ్నికం సమ్పూర్ణమ్ ॥

కృతిరియం శ్రీవాచస్పతిమిశ్రాణామ్ ।

సాఙ్ఖ్యకారికా-మాఠరవృత్తిసహితా

।।శ్రీః ।।

సాఙ్ఖ్యకారికా మాఠరవృత్తిసహితా

సర్వవిద్యావిధాతారం ఆదిత్యస్థం సనాతనమ్ ।
నతోఽస్మి పరయా భక్త్యా కాపిలం జ్యోతిరీశ్వరమ్ ।।౧ ।।
కపిలాయ నమస్తస్మై యేనావిద్యోదధౌ జగతి మగ్నే ।
కారుణ్యాత్సాఙ్ఖ్యమయీ నౌరిహ విహితా ప్రతరణాయ ।।౨ ।।
నమస్కృత్య తు తం తస్య వక్ష్యే జ్ఞానస్య కారణమ్ ।
హితాయ సర్వశిష్యాణాం అల్పగ్రన్థసముచ్చయమ్ ।।౩ ।।

దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా తదభిఘాతకే హేతౌ ।
దృష్టే సాపార్థా చేన్నైకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్ ।।కారికా ౧ ।।

అస్యా ఆర్యాయా ఉపోద్ఘాతః క్రియతే

స్థానం నిమిత్తం వక్తా చ శ్రోతా శ్రోతృప్రయోజనమ్ ।
సమ్బన్ధాద్యభిధానం చ ఉపోద్ఘాతః స ఉచ్యతే ।।

ఇహ హి భగవాన్మహర్షిః సాంసిద్ధికధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యసమ్పన్నో భగవతః పురాణపురుషస్యావతారో జగదనుజిఘృక్షయా ప్రజాపతేః కర్దమస్య పుత్రః స్వాయమ్భువస్య మనోర్దుహితరి దేవహూత్యాం కపిలో నామ బభూవ ।స తేన గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరూపేణ

జ్ఞానేనాపారపారం దిదర్శిషయా హస్తావలమ్బేనేవ, కాలాహిదన్దశ్యమానజగతః సుధామణినేవ, దుశ్చికిత్స్యస్య భవవ్యాధేరపనయనాయ సమ్యగౌషధేనేవ, అవిద్యాన్ధకారప్రధ్వంసనప్రదీపేనేవ, ముక్తిమార్గవిరోధిమోహవృక్షవిప్రశ్చనకుఠారేణేవామునావబోధేన సమ్పన్నోఽన్ధే తమసి మజ్జజ్జగదిదం అద్రాక్షీత్ । తదవలోక్యాస్య కారుణ్యం ఉదపాది । అహో ఖల్విదం జగదనాదికాలసమ్బద్ధం నిసర్గాదేవ అన్ధే తమసి వర్తత ఇతి ।

అథాసౌ మహాయోగీ కథం అస్య వరాకస్య అన్ధే తమసి వర్తమానస్య విశ్వస్యానుగ్రహః కార్య ఇతి సముత్పన్నకారుణ్యో మనసి చిన్తాం ఆపేదే । స(ప్.౧) ఏవం విచిన్తయనాసురిసగోత్రం బ్రాహ్మణవిశేషం వర్షసహస్రయాజినం అధికారిణం అవగత్య బ్రహ్మోపదేశవిద్యయా అతన్ద్రితో భూత్వా వాచం ఇత్యువాచ "భో భో ఆసురే3 రమసే గృహస్థధర్మేణ" ఇతి । స తం ఉవాచ "రమే భో" ఇతి । స ఏవం ఉక్తో మునిరీషదనిష్పన్నవివేకవైరాగ్యోఽయం ఇతి వ్యవస్య నిర్గమ్య భూయోఽపి ద్వితీయే వర్షసహస్రే పూర్ణే ప్రత్యాగత్య తథైవాభ్యువాచ "భో భో ఆసురే3 రమసే గృహస్థధర్మేణ" ఇతి । స తం ఉవాచ "రమే భో" ఇతి । అథాసౌ మహాయోగీన్ద్రస్తథైవ నిర్గమ్య తృతీయే వర్షసహస్రే సమ్పూర్ణే అభ్యేత్యోవాచ "భో భో ఆసురే3 రమసే గృహస్థధర్మేణ" ఇతి । స తం ఉవాచ "న రమే భో" ఇతి । అథ స భగవతా ఉక్తః కథం ఇతి । పునరాహ ఆసురిః "దుఃఖత్రయాభిఘాతాత్" ఇతి । అథాహ కపిలః తాత ఉత్సహసే బ్రహ్మచర్యవాసం వస్తుం యది తదామీషాం దుఃఖత్రయాణాం ప్రతీకారం వయం ఉపదేక్ష్యామః । సోఽబ్రవీత్ "భగవన్బాఢం శక్తోఽహం భగవతాం ఆదేశం అనుగన్తుమ్" ఇతి । స ఏవం గృహస్థధర్మం అపహాయ పుత్రదారాదికం చ, ప్రవ్రజితో భగవతః కిల కపిలాచార్యస్య యోగినః ప్రాణాః(?) శిష్యో బభూవ ।

తత్ర యది కశ్చిదేవం బ్రూయాత్ కుతోఽస్య జిజ్ఞాసా సముత్పన్నా యయాసౌ గురుకులం అభిగత ఇతి । తత్రాయం ప్రతివాదః । దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా సముత్పన్నా । కం ఇహ పరం, కిం యాథాత్మ్యం, కిం నిఃశ్రేయసం, కిం కృత్వా కృతార్థః స్యాం ఇతి మత్వాసౌ గురుకులం అభిగత ఇతి । తథా హి

"తత్తపః స జపః సా ధీస్తజ్జ్ఞానం సా చ వైదుషీ ।

యతో నైవ నిపాతః స్యాదన్తఃసంసారసాగరమ్" ।।

ఇతి శ్రవణాత్ ।

కిఞ్ చ

ఇహోపపత్తిర్మమ కేన కర్మణా క్వ చ ప్రయాతవ్యం ఇతో భవాదితి ।

విచారణా యస్య న జాయతే క్షితౌ కథం స ధర్మప్రవణో భవిష్యతి ।।

తస్మాత్సమీచీనం ఇదం యదస్యేతిజిజ్ఞాసా సముదపాది ।

కిం పునస్తద్దుఃఖత్రయం, తదాహ ఆధ్యాత్మికమ్, ఆధిభౌతికమ్, ఆధిదైవికం । తత్ర ప్రథమం ద్వివిధం, శారీరం మానసం చ । తత్ర శారీరం వాతపిత్తశ్లేష్మణాం దేహధాతూనాం వైషమ్యాద్యద్దుఃఖం ఆత్మానం దేహం అధికృత్య జ్వరాతీసారాది ప్రవర్తతే । మానసం ప్రియవియోగాదప్రియసంయోగాచ్చ ద్వివిధం । ఏతదాధ్యాత్మికం దుఃఖం అభిహితం । ఆధిభౌతికం తు భూతాన్యధికృత్య యత్ప్రవర్తతే మానుషపశుపక్షిసరీసృపస్థావరనిమిత్తం । ఆధిదైవికం తు దివం అధికృత్య యత్ప్రవర్తతే శీతోష్ణవాతవర్షాదికం । ఏవం ఏతైస్త్రిభిర్దుఃఖైరభిహతస్యాసురిసగోత్రస్య బ్రాహ్మణస్య జిజ్ఞాసా సముత్పన్నా । క్వ విషయే?(ప్.౨) తదభిఘాతకే హేతౌ । తేషాం త్రయాణాం దుఃఖానాం అభిఘాతకో వినాశకో యోఽసౌ హేతుస్తత్ర । తాం జిజ్ఞాసాం ఆహ । కిం అమూని దుఃఖాని వపుషః, ఆహోస్విత్తద్వ్యతిరిక్తోఽస్తి కశ్చిదన్యః పురుషో యస్యేమాని త్రీణి దుఃఖాని జాయన్తే, ఉతామీషాం ప్రతీకారోపాయోఽప్యస్తి న వా । యద్యస్తి తదానీం తం ఏవాస్థాస్యామః । నో చేత్ప్రథమప్రావృడాసారం షణ్ఢ[?] ఇవామూని నిమీలితనేత్రా వయం సోఢారః । వృశ్చికాదిదష్ట ఏవ విషప్రతీకారాయ జాఙ్గులికం గవేషయతి నో వా విషభవపీడాసహః । ఏవం అసహ్యదుఃఖాభిభూతస్యాసురేస్తదభిఘాతకే హేతౌ జిజ్ఞాసా సముత్పన్నా । స చ సముత్పన్నదుఃఖాభావం జిజ్ఞాసుస్తత్ప్రతీకారకుశలం భగవన్తం కపిలాచార్యం శరణం అభ్యుపగతః, అయం మదభిలషితదుఃఖప్రతీకారోపాయం వక్ష్యతీతి ।

నను దుఃఖేభ్య ఏవ జిజ్ఞాసా సముత్పన్నా కథం తేషాం ఏవాభావాయ కారణత్వం ఉపయాతి । న హి జనయిత్రీసకాశాదుత్పన్నస్తనయస్తస్యా ఏవ వ్యాపాదనం కురుతే । సత్యం । ఇహ లోకే యద్యస్మాదుత్పద్యతే తత్తస్యాపి విపత్తికారణం దృశ్యతే । యథా కర్కటకోఽశ్వతరో వా జనయిత్ర్యాః సముత్పన్నస్తాం ఏవ వ్యాపాదయతి । యద్వా యథా కశ్చిదాశీవిషః శుష్కతృణబహులప్రదేశే స్థితః ప్రతిసర్పం దృష్ట్వా క్రుద్ధస్తస్య ముఖనిఃశ్వాసనిర్గతో వహ్నిస్తృణాని తం వాపి సర్పం దదాహ । అమునా న్యాయేన దుఃఖేభ్య ఏవ జిజ్ఞాసా నిష్పన్నా దుఃఖానాం ఏవాభావం కరిష్యతీత్యర్థసఙ్గతిః ।

అత్రోచ్యతే । దృష్టే సాపార్థా చేత్ । చేదిత్యయం నిపాతః శఙ్కాయాం వర్తతే । ఇహ లోకే సకలసముత్పన్నదుఃఖానాం ప్రతీకారోఽస్త్యేవ, కిం తదర్థం కపిలోపసర్పణేనేతి భావః । తం ఏవ హేతుం దృష్టం దర్శయతి । శారీరాధ్యాత్మికానాం జ్వరాతీసారాదిసకలవ్యాధీనాం సన్త్యేవాగదఙ్కారా అష్టాఙ్గాయుర్వేదవిదో భిషజః కాయశల్యశలాకావిషోన్మాదక్లీబజరాకుమారచికిత్సానిపుణాః । మానసస్యాధ్యాత్మికతాపస్య

ప్రతీకారః ప్రియవస్తుసంయోగాదప్రియస్య దూరతః పరిహరణాచ్చ । ఆధిభౌతికస్య తు గ్రామనగరాదికల్పనయా ప్రహాణోపపత్తిః । ఆధిదైవికస్యాభివాతయాతప్రావరణావరణాదిభిః । అతస్తదభిఘాతకారణాత్కిం కపిలోపసర్పణేనేతి భావః । తథా చ లౌకికానాం ఆభాణకః

అర్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్ ।

ఇష్టస్య లీలయా సిద్ధౌ కో విద్వాన్యత్నం ఆశ్రయేత్ ।।

అత్రోచ్యతే న । న ఇత్యయం పూర్వపక్షవాక్యనిషేధే । నైవం వాచ్యం ఇత్యర్థః । ఏకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్ । ఏకాన్తతోఽవశ్యం త్వదుక్తహేతుభిర్న ప్రతీకారః । యతశ్చికిత్సకానాం సుప్రయుక్తాగదానాం యథాశక్తి యతతాం అపి కదాచిజ్జన్తుర్(ప్.3) విపద్యతే కదాచిజ్జీవతి । వైద్యగృహేఽపి వధూపుత్రకలత్రభ్రాతృపితృప్రభృతీనాం అపరిహార్యమరణదర్శనాన్నాయం ఐకాన్తికప్రతీకార ఆధ్యాత్మికస్య । అపరమ్, అత్యన్తతోఽపి నాసౌ ప్రతీకారః । అగదేన నీరుజీకృతానాం అపి జ్వరాదీనాం పునః కతిపయదివసైరుత్పత్తిదర్శనాత్ । అతః సర్వథా ఆత్యన్తికోఽపి న దృష్టః ప్రతీకార ఆధ్యాత్మికదుఃఖాపనయనే సమర్థః । వసన్తాదీనాం అపగతానాం అపి పునరాగమనవత్ । భవన్తి చాత్ర శ్లోకాః

పునర్దాహః సముత్పన్నః పునర్జాతశ్చ వేపథుః ।

బాధతే చ పునర్హిక్కా జ్వరశ్చ పునరాగతః ।।

అన్యచ్చ

పుష్పితాక్షః శలాకీ చ కుష్ఠీ కాయచికిత్సకః ।

పృచ్ఛన్తి బాలభిషజం కథం తే దారకా మృతాః ।।

కిఞ్ చ నాస్తి సమ్యగ్ధాతుపరిజ్ఞాననిపుణతయా భైషజ్యం । తథా హి

యాని కాని చ మూలాని యేన కేన చ పేషయేత్ ।

యస్మై కస్మై చ దాతవ్యం యద్వా తద్వా భవిష్యతి ।।

అన్యచ్చ కార్యార్థిజనద్రవ్యభక్షణాయ, స్వశక్తిఖ్యాపనాయ చ స్వల్పం అపి రోగం పురస్తాద్వర్ధయన్తి భిషజః । తతశ్చ కదాచిదసౌ తేషాం ఏవాసాధ్యతాం ఆయాతి । తథా చ

వైద్య వైద్య నమస్తుభ్యం క్షపితాశేషమానవ ।

త్వయి విన్యస్తభారోఽయం కృతాన్తః సుఖం ఏధతే ।।

ఏవం అసౌ దృష్టేనాగదాదిహేతునా, ఏకాతన్తోఽవశ్యమ్, అత్యన్తతః సర్వథా, శారీరస్యాధ్యాత్మికదుఃఖస్య న ప్రతీకారః । ఏవం మానసస్యాపి శబ్దాదిప్రియసంయోగాదపి కదాచిన్న నివృత్తిః । ఏవం ఆధిభౌతికం అప్యుపాయైః కదాచిద్వ్యపైతి, కదాచిచ్చ నేతి । ఏవం ఆధిదైవికం అపి కదాచిద్వ్యపైతి కదాచిచ్చ న । కిఞ్ చ వ్యపగతిరపి దుఃఖస్య పునరుత్పాదాదనర్థికేతి । అస్య తు శిష్యస్యైకాన్తిక ఆత్యన్తికశ్చ దుఃఖవ్యపగమే హేతురిష్టః । తస్మాద్యుక్తం తదర్థం గురూపసర్పణం ఇతి ।। టికా ౧ ।।

యద్యేవం తదా దృష్టవ్యతిరేకేణాప్యానుశ్రవికః శ్రుతిప్రణీతః స్వర్గాదిసాధనరూపో యజ్ఞాదిర్హేతురస్తు । నాకపృష్ఠేఽపి తాపత్రయాసమ్భవాత్ । తత్రైకాన్తికం ఆత్యన్తికం వానుశ్రవే వేదే శ్రూయతే । గురుణోక్తం పశ్చాద్వేదం శృణ్వన్తి శిష్యా ఇత్యనుశ్రవో వేదః । తత్ర భవ ఆనుశ్రవికః । శ్రౌతో యజ్ఞాదిరూపోఽయం దుఃఖత్రయప్రతీకారహేతురుచితోఽస్తి । ఏవం హ్యాహ "తరతి మృత్యుం, తరతి శోకం, తరతి పాప్మానం, తరతి బ్రహ్మహత్యాం యోఽశ్వమేధేన యజతే" [శతపథబ్రాహ్మణ ౧౩ ।౩ ।౧ ।౧] ఇతి । యచ్చైనం దేవాః పునరప్యాహుః (ప్.౪)

"అపామ సోమం అమృతా అభూమాగన్మ జ్యోతిరవిదామ దేవాన్ ।

కిం నూనం అస్మాన్కృణవదరాతిః కిం ఉ ధూర్తిరమృత మర్త్యస్య" ।।

[ఋగ్వేదసంహితా ౮ ।౪౮ ।3] ఇతి ।

ఇహ శ్రుతావైకాన్తికం ఆత్యన్తికం చ ఫలం శ్రూయతే । అత్రాస్య వ్యాఖ్యా

కదాచిత్కిలేన్ద్రో దేవానుపస్థితాన్నిశమ్య ఇత్యవోచత్ భో భో దేవత్వాదన్యదపి కిం అప్యస్తి సుఖం । తతస్తే దేవా ఊచుః నాస్త్యన్యత్సుఖం । అత ఏవాస్మన్నివాసస్య నాక ఇత్యభిధానం । కం ఇతి సుఖనామ, తస్య నిషేధః అకం అసుఖం తన్న ఇతి నాకం । కేవలం సుఖం ఏవ । ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతం అర్థం గమయతః । తతః ప్రాహేన్ద్రః కథం ఇతి । తతస్తే ఊచుః అనేన హేతునా అపామ పీతవన్తః । సోమం యజ్ఞే సోమరసం, తేన తత్పానేన అమృతా అమరా అభూమ సమ్పన్నాః । కిం చ అగన్మ ప్రాప్తవన్తః జ్యోతిః స్వర్గం । అన్యచ్చ అవిదామ జానీమో దేవాన్ । అస్మిన్స్వర్గే ఇయన్తో దేవా ఇతి విద్మః । కిం ఇత్యాక్షేపే । నూనం నిశ్చితం । అస్మానస్మాకం విభక్తివిపరిణామః । కృణవత్కర్తా । అరాతిః శత్రుర్మృత్యుః । కిం వా ధృతిర్జరా అస్మాకం కరిష్యతి । అమృతమర్త్యస్య అమృతపాయినాం మర్త్యానాం ఇతి । "బహులం ఛన్దసి"[ ] ఇతి వచనవిపరిణామః । ఏవం అన్యోఽపి యః సోమం పాస్యతి తస్యైకాన్తికోఽవశ్యం ఆత్యన్తికః సర్వథా దుఃఖత్రయాభిఘాతో భవిష్యతి । అతో బ్రూమః కిం ప్రవ్రజ్యయా సాఙ్ఖ్యజ్ఞానేన వా కార్యం వేదోక్తం కరిష్యామః । దుఃఖప్రతీకారశ్చ స్వర్గో భావీతి వేదవాదినాం వచనం ఉపశ్రుత్య సాఙ్ఖ్యాచార్యస్తన్నివారణాయ స్వమతప్రతిష్ఠాయై చ ద్వితీయాం ఆర్యాం ఆహ

దృష్టవదానుశ్రవికః స హ్యవిశుద్ధః క్షయాతిశయయుక్తః ।

తద్విపరీతః శ్రేయాన్వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్ ।। కారికా ౨ ।।

య ఏష ఆనుశ్రవికః శ్రౌతోఽగ్నిహోత్రాదికః స్వర్గసాధనతయా తాపత్రయప్రతీకారహేతురుక్తః, సోఽపి దృష్టవదనైకాన్తికః ప్రతీకారః । తథా హి "మధ్యమపిణ్డం పుత్రకామా పత్నీ ప్రాశ్నీయాత్"ఆధత్త పితరో గర్భమ్"(వాజసనేయిసంహితా ౨ ।33) ఇతి మన్త్రేణ"[ఆపస్తమ్బశ్రౌతసూత్ర ౨ ।౭ ।౧౪] । తదేవం వేదవచసా బహూన్పిణ్డాన్పరఃశతానశ్నాతి యావదేకోఽపి పుత్రో న జాయతే । తథా "పశ్యేమ శరదః శతం జీవేమ శరదః శతమ్"[ఋగ్వేదసంహితా ౭ ।౬౬ ।౧౬] ఇతి శ్రుతావాస్తే । పరం గర్భస్థో

జాతమాత్రో బాలో యువాపి కుమారో మ్రియతే । కిం చాన్యత్ స శ్రౌతో హేతుః అవిశుద్ధః పశుహింసాత్మకత్వాత్ । క్షయయుక్తః పునః పాతాత్ । అతిశయయుక్తః తత్రాపి స్వామిభృత్యభావశ్రవణాత్ । ఉక్తం చ (ప్.౫)

"షట్శతాని నియుజ్యన్తే పశూనాం మధ్యమేఽహని ।

అశ్వమేధస్య వచనాదూనాని పశుభిస్త్రిభిః" ।।

పశువధోఽగ్నిష్టోమే మానుషవధః గోసవవ్యవస్థా సౌత్రామణ్యాం సురాపానం రణ్డయా సహ స్వేచ్ఛాలాపశ్చ ఋత్విజాం । కల్పసూత్రేఽన్యదప్యకృత్యం భూరి కర్తవ్యతయోపదిశ్యతే । "బ్రహ్మణే బ్రాహ్మణం ఆలభేత క్షత్త్రాయ రాజన్యం మరుద్భ్యో వైశ్యం తపసే తస్కరం నారకాయ వీరహణమ్"[తైత్తిరీయబ్రాహ్మణ ౩ ।౪ ।౧౧, ఆపస్తమ్బశ్రౌతసూత్ర ౨౦ ।౨౪ ।౮] ఇత్యాదిశ్రవణాత్ ।

కిఞ్ చ

"యథా పఙ్కేన పఙ్కామ్భః సురయా వా సురాకృతమ్ ।

భూతహత్యాం తథైవేమాం న యజ్ఞైర్మార్ష్టుం అర్హతి" ।।

[భాగవతపురాణ, ౧ ।౮ ।౫౨]

"న హి హస్తావసృగ్దిగ్ధౌ రుధిరేణైవ శుద్ధ్యతః" ।

"తద్యథాస్మిన్లోకే మనుష్యాః పశూనశ్నన్తి తథాభిభుఞ్జత ఏవం అముష్మిన్లోకే పశవో మనుష్యాన్ అశ్నన్తి" [శాఙ్ఖాయనబ్రాహ్మణ ౧౧ ।౨] ఇతి శ్రుతిశ్రవణాత్ । అన్యచ్చ

"వృక్షాన్ఛిత్త్వా పశూన్హత్వా కృత్వా రుధిరకర్దమమ్ ।

యజ్ఞైశ్చేద్గమ్యతే స్వర్గో నరకః కేన గమ్యతే" ।।

ఇత్యవిశుద్ధియుక్తః సర్వథా శ్రౌతో దుఃఖత్రయప్రతీకారహేతుః । అథ "అపామ సోమం అమృతా అభూమ" ఇతి ప్రాగుక్తం । తత్రేదం ప్రత్యుత్తరం । సోమపాయినాం అపి

నృగనహుషేన్ద్రయయాతీనాం బేధబన్ధపరిక్లేశా బహువిధాః । కర్మణ ఉపభోగాదితరేషాం పతనం చ । ఏకాహాదీనాం సత్రాణాం దినపరిమాణవతాం కారణానాం పరిమాణవదేవ స్వర్గాది కార్యం దృష్టం । కారణానుగమత్వాత్కార్యస్య । పరిమాణవన్మృత్పిణ్డాత్పరిమాణవానేవ ఘటః స్యాత్ । ఏవం ఆనుశ్రవికాణాం ఫలపరిమాణత్వాత్పునః క్షయః । అతిశయయుక్తశ్చ । యథా ఆఢ్యం అవలోక్య దరిద్రస్య దుఃఖం స్యాత్, సురూపం చ వీక్ష్య కురూపస్య, ప్రాజ్ఞం దృష్ట్వా మూర్ఖస్య, తథా శతాప్సరసం స్వర్గిణం దృష్ట్వా పఞ్చాప్సరసస్తం దృష్ట్వైకాప్సరసో దుఃఖం ఉత్పద్యతే । ఏవం అయం దృష్టవత్ । తదేవం అన్యోన్యాతిశయాత్స్వర్గేఽపి దుఃఖం అవ్యావృత్తం । తస్మాత్ । తద్విపరీతః శ్రేయాన్ । తాభ్యాం దృష్టానుశ్రవికాభ్యాం హేతుభ్యాం విపరీతో విసదృశ ఐకాన్తిక ఆత్యన్తికో విశుద్ధోఽక్షయోఽనన్తఫలః కైవల్యాన్నిరతిశయో హేతుః స శ్రేయాన్ప్రశస్యః । కథం పునరసౌ భవతీత్యాహ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్ । వ్యక్తం చావ్యక్తం చ జ్ఞశ్చ తేషాం(ప్.౬) త్రయాణాం విజ్ఞానాదనుభవాత్ । భవతి హ్యసౌ అవశ్యం ఫలదానాదైకాన్తికః, ప్రకృతిజ్ఞానాదాత్యన్తికః, యమనియమాదిమత్త్వాచ్ఛుద్ధః, శరీరభేదే పునరనావేశ్యత్వాదక్షయఫలః । కైవల్యాదనుత్తరత్వాచ్చ నిరతిశయఫలం ఇతి వాక్యశేషః । తత్ర వ్యక్తం బుద్ధ్యహఙ్కారేన్ద్రియతన్మాత్రభూతభేదాత్త్రయోవింశతికం । అవ్యక్తం ప్రధానం । వ్యక్తోత్పత్తికారణం । న హ్యకారణం కార్యం ఇత్యస్య సిద్ధిః । జ్ఞః పురుషః । సన్నిధిసత్తామాత్రేణ చుమ్బక ఇవ లోహస్య ప్రవృత్తికారణం । అతః ప్రధానస్య జడస్య ప్రవృత్తి హేతురయం అస్తీతి సిద్ధిః । ఏతాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞసంజ్ఞాని । యద్విజ్ఞానాదవశ్యం సర్వథా తాపత్రయేణ విముచ్యతే ।। టికా ౨ ।।

నన్వమీషాం కతిధా ప్రవిభాగ ఇత్యత్రోచ్యతే చతుర్ధా । కథం ఇతి చేత్తదుచ్యతే

మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త ।

షోడశకస్తు వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః ।। కారికా ౩ ।।

మూలప్రకృతిః ప్రధానం మూలభూతత్వాత్ । మూలం సప్తానాం ప్రకృతివికృతీనాం ఆదిరిత్యర్థః । ప్రకరణాత్ప్రకృతిః । ప్రసవధర్మకత్వాత్సా ప్రకృతిః । న వికృతిరవికృతిరన్యస్మాదనుత్పత్తేః । కారణం ఏవ సా న కార్యం ఇత్యర్థః । అనుత్పన్నత్వాదుత్పాదకత్వాచ్చ । మహదాద్యాస్తు సప్త ప్రకృతయో వికృతయశ్చ । మహానహఙ్కారః పఞ్చతన్మాత్రాణి చేతి సప్త ప్రకృతయోఽన్యేషాం కారణతయా, వికృతయశ్చ కార్యతయా స్వయం । తత్ర వ్యక్తిం ఆహ ప్రధానాద్బుద్ధిరితి వికృతిః, సా చ అహఙ్కారం జనయతీతి ప్రకృతిః । అహఙ్కారో మహత ఉత్పన్న ఇతి వికృతిః, తన్మాత్రాణి జనయతీతి ప్రకృతిః । తన్మాత్రాణ్యహఙ్కారాదుత్పన్నానీతి వికృతయః పఞ్చాపి, తతః పఞ్చమహాభూతాని జాయన్త ఇతి ప్రకృతయః । ఉత్పన్నత్వాదుత్పాదకత్వాచ్చ సప్తమాః ప్రకృతయో వికృతయశ్చ । తన్మాత్రాణి శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాఖ్యాని । షోడశకస్తు పునర్వికార ఏవ కార్యత్వాత్ । న తు తస్య ప్రకృతిత్వం అకారణత్వాత్ । తద్వ్యక్తిం ఆహ వైకృతికాదహఙ్కారాదుత్పన్నాన్యేకాదశేన్ద్రియాణి తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చమహాభూతానీతి షోడశకోఽయం గణో వికారోఽన్యస్మాదుత్పన్నో న హి తతోఽన్యదుత్పద్యత ఇత్యర్థః । ఉత్పన్నత్వాదనుత్పాదకత్వాచ్చ । పురుషస్తు పునర్న ప్రకృతిరనుత్పాదకత్వాత్న చ వికృతిరనుత్పన్నత్వాత్ । నైవాసౌ కారణం న చ కార్యం ఇత్యర్థః । ఏవం ఏష ప్రకృతిః, ప్రకృతివికృతిః, వికృతిః, న ప్రకృతిర్న చ వికృతిరితిభేదాచ్చతుర్ధా ప్రకృతివికృతివిభాగోఽభిహితః ।। టికా ౩ ।।

(ప్.౭)

ఏషాం వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞానాం ప్రమేయాణాం సాధనాయ ప్రమాణాన్యాహ । ప్రమాణప్రమేయప్రమాతృప్రమితిక్రమేణ హి సకలస్య సిద్ధిర్దృష్టా ।

దృష్టం అనుమానం ఆప్తవచనం చ సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ ।

త్రివిధం ప్రమాణం ఇష్టం ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి ।। కారికా ౪ ।।

దృష్టం ఇతి ప్రత్యక్షపర్యాయః । అక్షం ఇన్ద్రియం ప్రతీత్య యదుత్పద్యతే జ్ఞానం తత్ప్రత్యక్షం దృష్టం ఉచ్యతే । యథా శ్రోత్రాదీనాం శబ్దాదయః పఞ్చేన్ద్రియార్థాః పఞ్చానాం దృష్టం ప్రమాణం । ప్రథమం ఇదం ముఖ్యం సకలప్రమాణానాం । యోఽర్థోఽమునా దృష్టేన సాధయితుం న పార్యతే తత్రానుమానస్యావకాశః । తచ్చ త్రిసాధనం పఞ్చసాధనం వా । త్ర్యవయవం పఞ్చావయవం ఇత్యపరే । తచ్చ త్రయస్త్రింశదాభాసరహితం ప్రత్యక్షాభావే ప్రతన్యతేఽనుమానం । కం అపి హేతుం అన్వీక్ష్య తస్య హేతోః పశ్చాన్మీయత ఇత్యనుమానం । యథా ధూమం హేతుం అన్వీక్ష్య మహానస ఇవ పూర్వం వహ్నిదర్శనాదగ్నేరస్తిత్వం సాధ్యత ఇత్యనుమానం । ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం యోఽర్థః సాధయితుం న శక్యస్తత్రాప్తవచనం । యథా స్వర్గేఽప్సరసః సన్తి, నన్దనం వనం, తత్ర విశేషాః శబ్దాదయో విషయాః, విమానేఽధివాస ఇతి । ఆప్తా రాగద్వేషాదిరహితా బ్రహ్మసనత్కుమారాదయః, శ్రుతిర్వేదః, తాభ్యాం ఉపదిష్టం తథేతిశ్రద్ధేయం ఆప్తవచనం ।

నన్వర్థాపత్తిః సమ్భవోఽభావః ప్రతిభా ఐతిహ్యం ఉపమానం చేతిప్రభృతీని సన్తి బహూని ప్రమాణాన్తరాణి కథం అత్ర త్రివిధం ప్రమాణం ఇతి సఙ్గతిః । అత్రోచ్యతే సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ । సర్వాణి హి ప్రమాణాని ప్రమాణత్రయేఽవిరుద్ధాని । తత్ర పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే ఇత్యుక్తే రాత్రౌ భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః । సార్థాపత్తిరనుమానం ఏవ । ప్రస్థ ఇత్యుక్తే చత్వారః కుడవా ఇతి బోధః సమ్భవః । సోఽప్యనుమానం ఏవ । అభావశ్చ ప్రాగితరేతరప్రధ్వంసాత్యన్తాభావభేదాచ్చతుర్ధా । యథా వ్రీహిశోషణదర్శనాన్న వృష్టో దేవ ఇతి వృష్టేరభావం సాధయతి । సోఽప్యనుమానభేదః । ప్రతిభా యథా

దక్షిణేన తు విన్ధ్యస్య సహ్యస్య తు యదుత్తరమ్ ।

పృథివ్యాం ఆ సముద్రాయాం స ప్రదేశో మనోరమః ॥

ఇత్యుక్తే తత్ర శోభనా గుణాః సన్తీతి ప్రతిభోత్పద్యతే । ప్రతిభా జానతాం జ్ఞానం । సాప్యనుమానం ఏవ । ఐతిహ్యం యథా అస్మిన్వటే యక్షిణీ ప్రతివసతి ఇతి జనా వదన్తి ఇత్యుక్తే, సా విఘ్నం కరోతి, ధనాది యచ్ఛతీతి జ్ఞానం, తదప్యనుమానం ఏవ । ఉపమానం యథా గౌస్తథా గవయ ఇత్(ప్.ల) అప్యనుమానం ఏవ । కిం చ తృషితస్యాఞ్జలినా, క్షుధితస్య పఞ్చాఙ్గులియాగాత్, పృథులాక్షిప్రభృతిదర్శనాత్దుర్బలస్య, తర్జనీపఙ్కదర్శనాత్? జ్ఞానం ఇత్యాద్యనుమానం ఏవ । తస్మాత్త్రిష్వేవాన్యదన్తర్భవతీతి యుక్తం అభిహితం త్రివిధం ప్రమాణం । ఇష్టం ఇతి అభిప్రేతం ఇత్యర్థః । తేన ప్రమాణేన కిం సాధ్యం ఇత్యాహ ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి । యస్మాత్ప్రమేయం సకలం ప్రమాణేన ప్రమీయతే యథా తులయా చన్దనాది, కర్షాదినా ఘృతాది, ప్రస్థాదినా వా వ్రీహ్యాదీత్యాదివత్ । ప్రత్యక్షానుమానాగమాః ప్రమాణాని । ప్రమేయా వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞాః । ప్రమాతా ఆత్మా । తత్ర

త్రయోవింశతికం వ్యక్తం । అవ్యక్తం ప్రధానం । జ్ఞః క్షేత్రజ్ఞః । తదమీషాం మధ్యే కిఞ్చిత్ప్రత్యక్షేణాన్యదనుమానేనేతరదాప్తానుమానాభ్యాం ప్రమీయతే । తస్మాదాచార్యేణ భగవతా యుక్తం అభిహితం "ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి" ఇతి ।। టికా ४ ।।

తత్ర త్రివిధస్య ప్రమాణస్య పృథక్లక్షణం ఉపన్యస్యతే ।

ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టం త్రివిధం అనుమానం ఆఖ్యాతమ్ ।

తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకం ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనం తు ।। కారికా ५ ।।

విషయం విషయం ప్రతి యోఽధ్యవసాయో నేత్రాదీనాం ఇన్ద్రియాణాం పఞ్చానాం రూపాదిషు పఞ్చసు, తత్ప్రత్యక్షం ప్రతిపత్తిరూపం దృష్టాఖ్యం । అనుమానం త్రివిధం । త్రిసాధనం త్ర్యవయవం పఞ్చావయవం ఇత్యపరే । తదాఖ్యాతం కథితం । పక్ష హేతుదృష్టాన్తా ఇతి త్ర్యవయవం । పక్షః ప్రతిజ్ఞాపదం । యథా వహ్నిమానయం ప్రదేశః । సాధ్యవస్తూపన్యాసః పక్షః । ఇతరే పక్షాభాసాః ప్రత్యక్షవిరుద్ధాదయో నవ । త్రిరూపో హేతుః । త్రైరూప్యం పునః పక్షధర్మత్వం సపక్షే సత్త్వం విపక్షే చాసత్త్వం ఇతి । అత్రోదాహరణం యథా ధూమవత్త్వాదితి । అన్యే హేత్వాభాసాః చతుర్దశ । అసిద్ధానైకాన్తికవిరుద్ధాదయః । సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధం నిదర్శనం । యథా మహానసం । ఇతరే నిదర్శనాభాసా దశ । ఏవం త్రయస్త్రింశదాభాసరహితం త్ర్యవయవం అనుమానం । పఞ్చావయవం ఇత్యపరే । తదాహ అవయవాః పునః ప్రతిజ్ఞాపదేశనిదర్శనానుసన్ధానప్రత్యామ్నాయాః । ఏవం పఞ్చావయవేన వాక్యేన స్వనిశ్చితార్థప్రతిపాదనం పరార్థప్రతిపాదనం పరార్థం అనుమానం । తచ్చ త్రివిధం । పూర్వవచ్ఛేషవత్సామాన్యతోదృష్టం చ । తత్ర విశిష్టమేఘోన్నతిదర్శనాత్భవిత్రీం వృష్టిం సమ్భావయతి । పూర్వం ఇయం దృష్టేతి పూర్వవత్ । నదీపూరదర్శనాదుపరి వృష్టో దేవ ఇతి వా ప్రతీతిః । శేషవద్యథా సముద్రోదకబిన్దుం ప్రాశ్య, శేషస్య లవణభావోఽనుమీయతే ఇతి శేషవత్ ।(ప్.౯) సామాన్యతోదృష్టం పుష్పితామ్రదర్శనాత్ । అన్యత్ర పుష్పితా ఆమ్రా ఇతి । పునర్యథా బహిరుద్యోత ఇతి కేనాప్యుక్తం, తత్రాపరేణాప్యుక్తం । చన్ద్ర ఉదితో భవిష్యతీత్యర్థసఙ్గతిః ।

తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకం ఇతి । లిఙ్గేన త్రిదణ్డాదిదర్శనేనాదృష్టోఽపి లిఙ్గీ సాధ్యతే నూనం అసౌ పరివ్రాడస్తి యస్యేదం త్రిదణ్డం ఇతి । ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనం తు । తృతీయం ప్రమాణం । ఆప్తా బ్రహ్మాదయ ఆచార్యాః, శ్రుతిర్వేదస్తదేతదుభయం ఆప్తవచనం । ఆప్తిః సాక్షాదర్థప్రాప్తిర్యథార్థోపలమ్భః తయా వర్తత ఇత్యాప్తః సాక్షాత్కృతధర్మా యథార్థాప్త్యా శ్రుతార్థగ్రాహీ తదుక్తం ఆప్తవచనం । తత్రాపి ప్రసిద్ధిలక్షణాగుణయోగాత్త్రిస్రః శబ్దవృత్తయః । తత్ర లక్షణాత్రైవిధ్యం । జహల్లక్షణాజహల్లక్షణా జహదజహల్లక్షణా చేత్యాది ప్రమాణశాస్త్రేషు బహుతరః ప్రపఞ్చ ఆస్తే । తత్ర ప్రక్రాన్తం ఏవ తావదభిధీయతే భగవతః కపిలస్య మతం ।

ఆగమో హ్యాప్తవచనం ఆప్తం దోషక్షయాద్విదుః ।

క్షీణదోషోఽనృతం వాక్యం న బ్రూయాద్ధేత్వసమ్భవాత్ ।।

స్వకర్మణ్యభియుక్తో యో రాగద్వేషవివర్జితః ।

పూజితస్తద్విధైర్నిత్యం ఆప్తో జ్ఞేయః స తాదృశః ।।

తదేవం ఏతత్త్రివిధం ప్రమాణమ్ ।। టికా ౫ ।।

తదేవం వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞాఖ్యస్య ప్రత్యక్షాదిత్రివిధప్రమాణేషు కేన కస్య సిద్ధిః స్యాతితి । అత్రోచ్యతే

సామాన్యతస్తు దృష్టాదతీన్ద్రియాణాం ప్రతీతిరనుమానాత్ ।

తస్మాదపి చాసిద్ధం పరోక్షం ఆప్తాగమాత్సాధ్యమ్ ।। కారికా ౬ ।।

అత్ర ప్రధానపురుషావతీన్ద్రియౌ తయోః సామాన్యతోదృష్టాదనుమానాత్సిద్ధిః । యస్మాన్మహదాది లిఙ్గం త్రిగుణం దృష్ట్వా కార్యం తత్కారణం అదృష్టం అప్యస్తి త్రిగుణం చేతి సాధ్యతే ప్రధానం । న హ్యసతః సదుత్పత్తిః స్యాదితి । న చ కారణాసదృశం కార్యం స్యాదితి । వ్యక్తం తు ప్రత్యక్షేణైవ సాధితం ఇతి తదర్థే న ప్రయత్నః । యస్మాజ్జడం అపి

ప్రధానం ప్రసూతిక్రియాయాం ప్రవర్తతే తస్మాదస్తి లోహస్య చలనక్రియాశక్తిహేతుచుమ్బకవదవశ్యం పురుష ఇతి జ్ఞసిద్ధిః ।।టికా ౬ ।।

నను ప్రత్యక్షేణ యోఽర్థో నోపలభ్యతే స సర్వథా నాస్తీతి మతం సఙ్గచ్ఛతే । యథా ద్వితీయం అనీశ్వరశిరః, తృతీయో బాహుః, శశవిషాణాదయో(ప్.౧౦) వా । ఏవం ప్రధానపురుషౌ నోపలభ్యేతే తస్మాత్తావపి న స్త ఇత్యాశఙ్కానిరాసాయాహ

అతిదూరాత్సామీప్యాదిన్ద్రియఘాతాన్మనోఽనవస్థానాత్ ।

సౌక్ష్మ్యద్వ్యవధానాదభిభవాత్సమానాభిహారాచ్చ ।।కారికా ౭ ।।

ఇహ లోకే సతాం అప్యర్థానాం అష్టధా నోపలబ్ధిః । తథా హి దర్శయతి యథా సతాం అపి దేవదత్తవిష్ణుమిత్రయజ్ఞదత్తానాం దేశాన్తరగతానాం అతిదూరాన్నోపలబ్ధిః । తత్కిం తే న సన్తి । యథా వా చక్షురతిసామీప్యాత్కజ్జలం నోపలభతే । తత్కిం ఇదం నాస్తి । యథా బధిరాన్ధౌ శబ్దరూపే నోపలభేతే । తత్కిం తే న స్తః । అనవస్థితచిత్తో రాజానం అపి యాన్తం న పశ్యతి । తత్కిం అసౌ న గతః । ధూమోష్మత్రుటినీహారపరమాణవో నోపలభ్యన్తే । తత్కిం అమీషాం అభావః । కుడ్యేన వ్యవహితం నోపలభ్యతే । తత్కిం నాస్తి । సూర్యాదితేజసాభిభూతానాం గ్రహనక్షత్రతారకాదీనాం అనుపలమ్భాత్తేషాం కిం అభావః శక్యతే పరికల్పయితుం । ముద్గరాశికువలయామలకమౌక్తికకపోతాదినికురమ్బే క్షిప్తం సమానం యది నోపలభ్యతే తదవేదం ఇతి । తత్కిం నాస్తి । ఏవం అష్టధా సతాం అప్యనుపలమ్భోఽభిహితః । ఇదానీం అసతాం చతుర్ధా భవతి । తత్రోచ్యతే ప్రాక్ప్రధ్వంసేతరేతరాత్యన్తాభావభేదాత్ । తత్ర మృత్పిణ్డే ఘటః ప్రాగుత్పత్తేర్నోపలభ్యత ఇతి ప్రాగభావః । ప్రధ్వంసాభావో యథా ముద్గరాభిఘాతాత్ప్రధ్వస్తో ఘటో నోపలభ్యతే । ఇతరేతరాభావో యథా అశ్వే గోత్వమ్, గవి అశ్వత్వం । అత్యన్తాభావో యథా ద్వితీయం అనీశ్వరశిరః, తృతీయో బాహుః, శశవిషాణాదయో వా । ఏవం ఇయం ద్వాదశధా అనుపలబ్ధిః । సతాం అష్టధా హ్యసతాం చతుర్ధా । ఏవం ప్రధానపురుషావపి సన్తౌ నోపలభ్యేతే ।।టికా ౭ ।।

తదమీషాం మధ్యే కేన హేతునేమౌ నోపలభ్యేతే । తదుచ్యతే

సౌక్ష్మ్యత్తదనుపలబ్ధిర్నాభావాత్కార్యతస్తదుపలబ్ధిః ।
మహదాది తచ్చ కార్యం ప్రకృతివిరూపం సరూపం చ ।। కారికా ౮ ।।

తస్య ప్రధానస్యానుపలబ్ధిరనవగమః సౌక్ష్మ్యత్తేతోర్నాభావాత్ । సూక్ష్మం ప్రధానం శబ్దాద్యలక్షణత్వాత్పరమాణ్వాదివత్ । న పునరేవం, యన్నాస్తి ప్రధానం అతో నోపలభ్యతే । కిం తు అస్తి ప్రధానం నోపలభ్యతే సౌక్ష్మ్యత్పరమాణ్వాదివత్ । తర్హి కథం ఉపలభ్యత ఇతి । అత్రాహ కార్యతస్తదుపలబ్ధిః ।(ప్.౧౧) కార్యం దృష్ట్వా కారణం అనుమేయం వటధాన్యవత్ । యథా వటధాన్యం కారణం వటం కార్యం ఆలోక్యానుమీయతే । ఏవం సదేవ ప్రధానం కారణం మహదాదేః సతః కార్యాదనుమీయతే । న హ్యసతః సదుత్పత్తిర్భవతీతి । మహదాది మహాన హఙ్కారః పఞ్చతన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చ మహాభూతాని చేతి త్రయోవింశతికం । ఏతన్మహదాది కార్యం త్రిగుణం దృష్ట్వానుమీయతే అస్తి ప్రధానం అపి త్రిగుణం కారణం యస్యేదం త్రిగుణం కార్యం ఇతి । కిం చాన్యత్ । తచ్చ కార్యం ప్రకృతివిరూపం సరూపం చ । ప్రధానాద్విసదృశం సదృశం చేత్యర్థః । సన్తి తే హేతవో యైరేతత్ప్రధానం విసదృశం సదృశం చ । యథా లోకే పుత్రః పితుః సదృశో విసదృశః స్యాత్యది రూపేణ తదా న గుణైః, యదా గుణైస్తదా న రూపేణేతి యావత్ । తాంశ్చ హేతూనుపరిష్టాద్వక్ష్యామః ।। టికా ౮ ।।

తిష్ఠతు తావదేతత్ । అన్యత్పృచ్ఛామః కిం ఏతన్మహదాది ప్రాగుత్పత్తేః ప్రధానే సజ్జాయతే, ఉతాసత్సమ్భవతి । అత్రాచార్యాణాం విప్రతిపత్తిరతః సంశయః । అత్ర వైశేషికా

విప్రతిపన్నా అసతః సద్భవతీతి మన్యన్తే । మృత్పిణ్డే హి ప్రాగుత్పత్తేర్ఘటో నాస్తీతి వ్యవసితాస్తే । అస్తి నాస్తీతి వరాకా జీవకాః । నైవాస్తి న చ నాస్తి । ఏష బౌద్ధానాం పక్షః । ఏవం అన్యోన్యవిరోధవాదిషు దర్శిషు కో నామ నిశ్చయః । తదుచ్యతే । తత్ర తావత్సదసద్వాదినో జీవకాః స్వవచనవిరోధేనైవ నిరస్తాః । యది సత్తదాసన్న భవతి । ఉతాసత్తదా సద్భావో న । యతః సదసతోరేకత్ర విరోధాత్ । అత్ర దృష్టాన్తో యథా దేవదత్తో మృతో జీవతి చేతివత్ । బౌద్ధానాం తు నాస్తి న చ నాస్తీతి పక్షపరిగ్రహాభావాత్తైః సహ సఙ్కల్ప ఏవ న యుజ్యతే । వైశేషికాణాం తు అసతః సద్భవతీతి మతప్రతిషేధాయ ఉచ్యతే

అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్సర్వసమ్భవాభావాత్ ।

శక్తస్య శక్యకరణాత్కారణభావాచ్చ సత్కార్యమ్ ।। కారికా ౯ ।।

ఇహ లోకే సదేవ సద్భవతి । అసతః కరణం నాస్తి । యది స్యాత్తదా సికతాభ్యస్తైలం, కూర్మరోమభ్యః పటప్రావరణమ్, వన్ధ్యాదుహితృభ్రూవిలాసః, శశవిషాణం, ఖపుష్పం చ స్యాత్ । న చాస్తి తస్మాదనుమీయతే ప్రధానే ప్రాగుత్పత్తేర్మహదాదికం అస్త్యేవ । ఉపాదానగ్రహణాత్ । ఇహ లోకే యో యేనార్థీ స తదుపాదానగ్రహణం కరోతి । తన్నిమిత్తం ఉపాదత్తే । తద్యథా దధ్యర్థీ క్షీరస్యోపాదానం కురుతే । యది చాసత్కార్యం స్యాత్తదా దధ్యర్థీ ఉదకస్యాప్యుపాదానం కుర్యాత్, న చ కురుతే, తస్మాత్ప్రధానే మహదాది కార్యం అస్తీతి । కిం చ సర్వసమ్భవాభావాత్ । ఇహ లోకే యద్యస్మిన్విద్యతే తస్మాదేవ తదుత్పద్యతే । యథా తిలేభ్యస్తైలం, దధ్నో ఘృతం । యది సాసత్కార్యం స్యాత్తదా సర్వం(ప్.౧౨) సర్వతః సమ్భవేత్తతశ్చ తృణపాంసువాలుకాదిభ్యో రజతసువర్ణమణిముక్తాప్రవాలాదయో జాయేరన్ । న చ జాయన్తే । తస్మాత్పశ్యామః సర్వసమ్భవాభావాదపి మహదాది కార్యం ప్రధానే సదేవ సద్భవతీతి । అతశ్చాస్తి శక్తస్య శక్యకరణాత్ । ఇహ లోకే శక్తః శిల్పి కరణాదికారణోపాదానకాలోపాయసమ్పన్నః శక్యాదేవ శక్యం కర్మ ఆరభతే నాశక్యం అశక్యాత్ । తద్యథా శక్తః కుమ్భకారః శక్యాదేవ మృత్పిణ్డాత్శక్యదణ్డచక్రసూత్రోదకవిదలతలాదిభిః సమ్పన్నో ఘటశరావోదఞ్చనాదీన్యారభమాణో దృష్టః । న చ మణికాది, అశక్యత్వాత్తావతా పిణ్డేన తస్య । యది పునః కరణనియమో న స్యాదశక్యాదప్యశక్యం ఆరభ్యేత । తస్మాత్సత్కార్యం స్యాన్నాసత్ । కిం చ కారణభావాచ్చ । కార్యం సదేవ స్యాత్ । ఇహ లోకే యల్లక్షణం కారణం తల్లక్షణం కార్యం స్యాత్ । యథా కోద్రవేభ్యః కోద్రవాః, వ్రీహిభ్యో వ్రీహయః స్యుః । యది చాసత్కార్యం స్యాత్తదా కోద్రవేభ్యః శాలీనాం అపి నిష్పత్తిః స్యాత్ । న చ భవతి । తస్మాత్కారణభావాదపి పశ్యామః ప్రధానే మహదాది కార్యం అస్తీతి । సాధితం ఏవం ఏతైః పఞ్చభిర్హేతుభిః సత్కార్యం । "సదేవ సోమ్యేదం అగ్ర ఆసీదేకం ఏవాద్వితీయం తద్ధైక

ఆహురసదేవేదం అగ్ర ఆసీత్" ఇత్యారభ్య "సత్త్వేవ సోమ్యేదం అగ్ర ఆసీత్"
[ఛాన్దోగ్యోపనిషద్ ౬ ।౨ ।౧౨] ఇతి శ్రుతేః ।।టికా ౯ ।।

తత్ర యదుక్తం పూర్వస్యాం ఆర్యాయాం "ప్రకృతివిరూపం సరూపం చ" ఇతి ।
తత్సాధర్మ్యవైధర్మ్యప్రతిపాదనాయ ఇదం ఆరభ్యతే

హేతుమదనిత్యం అవ్యాపి సక్రియం అనేకం ఆశ్రితం లిఙ్గమ్ ।

సావయవం పరతన్త్రం వ్యక్తం విపరీతం అవ్యక్తమ్ ।।కారికా ౧౦ ।।

హేతుమదితి ।యస్యోత్పత్తికారణం అస్తి తద్ధేతుమత్ ।హేతురపదేశో నిమిత్తం ప్రకృతిః కారణం ఇత్యనర్థాన్తరం ।ప్రధానస్యైతే పర్యాయశబ్దాః ।తస్మాత్ప్రధానేన హేతునా సకారణం ఇదం మహదాదిభూతపర్యన్తం త్రయోవింశతికం లిఙ్గం ।తథా హి మహద్బుద్ధితత్త్వం తత్ప్రధానేన హేతుమత్ ।తేనాహఙ్కారోఽమునైకాదశేన్ద్రియాణి తన్మాత్రాణి చ ।త్రైశ్చ భూతానీతి సర్వం ఏవేదం పరస్పరహేతుమత్ ।అథ చ ద్వివిధో హేతుః కారకో జ్ఞాపకశ్చ ।తత్ర ప్రధానబుద్ధ్యహఙ్కారతన్మాత్రలక్షణశ్చతుర్విధః కారకః ।విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యనుగ్రహభేదాత్పఞ్చధా జ్ఞాపకః ।తద్ద్వివిధేనాపి హేతునా యుక్తం హేతుమదిదం సిద్ధం ।కిం చ అనిత్యం ప్రలయం గచ్ఛతి ।యస్మాదుత్పత్తిమత్తస్మాదనిత్యం ।అకారణవన్నిత్యం ఇతి నిత్యస్య లక్షణం ।తద్విపరీతం ఇదం అతోఽనిత్యం ।తద్యథా మృత్పిణ్డాదుత్పన్నో ఘటః స చానిత్యో దృష్టః ।ఏవం మహదాది ప్రధానాదుత్పన్నం(ప్.౧౩) తస్మాదనిత్యం తస్మిన్నేవ చ లీయతే ।తథా హి ప్రధానే బుద్ధిస్తస్యాం అహఙ్కారస్తస్మిన్నిన్ద్రియాణి తన్మాత్రాణి చ తేషు భూతాని ప్రలయకాలే లీయన్తే ।తస్మాదనిత్యం ।కిఞ్ చ అవ్యాపి అసర్వగతం ।యథా ప్రధానపురుషౌ సర్వగతౌ న తథేదం ఇత్యర్థః ।ఇదం హి యస్మిన్నేవ ప్రదేశేఽవస్థితం తస్మిన్నేవ వర్తతే ।కిం చ సక్రియం ।యస్మాత్సంసరణకాలే మహదాది కార్యం సూక్ష్మశరీరం ఆశ్రిత్య సంసరతి తస్మాత్సక్రియం ।కిం చ అనేకం బహువిధం త్రయోవింశతిప్రకారకం ।ఇతరచ్చ ఆశ్రితం

। యద్యస్మాదుత్పద్యతే తత్తదాశ్రితం । బుద్ధిః ప్రధానం ఆశ్రితా, తాం చాహఙ్కారః, తం చేన్ద్రియాణి తన్మాత్రాణి చ, తాని మహాభూతాన్యాశ్రితాని । ఏవం ఆశ్రితం । లయం గచ్ఛతీతి లిఙ్గం । సావయవం ఇతి । అవయవన్తీత్యవయవా యథా పిణ్డస్య హస్తపాదాద్యాః । శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధాద్యవయవసమ్పన్నం వ్యక్తం । కిం చ పరతన్త్రం పరాధీనం । యథా పితరి జీవతి పుత్రో న స్వతన్త్ర ఏవం వ్యక్తం । ప్రధానతన్త్రా బుద్ధిః, బుద్ధితన్త్రోఽహఙ్కారః, అహఙ్కారతన్త్రాణి ఇన్ద్రియాణి తన్మాత్రాణి చ, తన్మాత్రతన్త్రాణి మహాభూతానీతి । ఏవం పరతన్త్రం । వ్యక్తం ఉక్తం । ఏతద్విపరీతలక్షణం అవ్యక్తం । అహేతుమతనుత్పన్నత్వాత్ । నిత్యం అకారణవత్త్వాత్ । వ్యాపి సర్వగతత్వాత్ । ఆబ్రహ్మస్తమ్బపర్యన్తం పురుషవద్వ్యాప్య ప్రధానం అవస్థితం । నిష్క్రియం సర్వవ్యాపకత్వాత్ । ఏకం సర్వకారణత్వాత్ । అనాశ్రితం ప్రభవిష్ణుత్వాత్ । అలిఙ్గం అనుత్పత్తికత్వాత్ । నిరవయవం అమూర్త్తత్వాత్ । స్వతన్త్రం సర్వోత్పత్తికారణత్వాత్ । । టికా ౧౦ । ।

ఏవం అనయార్యయా వ్యక్తావ్యక్తయోర్వైధర్మ్యం అభిహితం । సాధర్మ్యం ఉచ్యతే

త్రిగుణం అవివేకి విషయః సామాన్యం అచేతన ప్రసవధర్మి ।

వ్యక్తం తథా ప్రధానం తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్ । । కారికా ౧౧ । ।

త్రిగుణం వ్యక్తం మహదాది । ప్రధానం అపి త్రిగుణం । కారణానుగతత్వాత్కార్యస్య । యథా కృష్ణతన్తుః కారణం పటః కార్యం అపి కృష్ణం ఏవ భవతి । త్రిగుణేన కార్యేణాస్య కారణం అపి త్రిగుణం భవతీతి ప్రధానం సాధ్యతే । కిం చాన్యత్ అవివేకి వ్యక్తం । అమీ గుణా ఇదం వ్యక్తం ఇతి వివేక్తుం న పార్యతే, తథా ప్రధానం అపి ఇదం ప్రధానం అమీ గుణా ఇతి న శక్యతే పృథక్కర్తుం । కిం చ విషయో వ్యక్తం మహదాది । సుఖదుఃఖమోహతయా భోగ్యం తత్పురుషస్య । స హి తస్య భోక్తా । తథా ప్రధానం అపి సర్వపురుషాణాం క్షేత్రజ్ఞానాం భోగ్యం । సామాన్యం వ్యక్తం । గణికావత్సర్వపురుషాణాం । తథా ప్రధానమ్(ప్.౧౪) అపి । అచేతనం వ్యక్తం । సుఖదుఃఖమోహాన్న చేతయతి । తథా ప్రధానం అపి । ప్రసవధర్మి వ్యక్తం । బుద్ధేరహఙ్కారస్తత ఇన్ద్రియాణి తన్మాత్రాణి చ తేభ్యో భూతాని జాయన్తే । ఏవం ప్రధానం అపి

బుద్ధిం ప్రసూయతే । ఉక్తం ఇదం వ్యక్తావ్యక్తయోః సాధర్మ్యం । ఇదానీం "తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్" ఇత్యుక్తం, తత్ప్రతిపాదయతి । తాభ్యాం వ్యక్తావ్యక్తాభ్యాం విపరీతః । తయోర్యత్సాధర్మ్యం "త్రిగుణం అవివేకి విషయః సామాన్యం అచేతనం ప్రసవధర్మి" ఇత్యుక్తం । తతోఽసౌ విపరీతో విధర్మీ । అగుణో వివేకీ, అవిషయోఽసామాన్యః, చేతనోఽప్రసవధర్మీ చేతి । వైధర్మ్యం అభిధాయ సాధర్మ్యం ఆహ తథా చ పుమానితి ।

"హేతుమదనిత్యం అవ్యాపి సక్రియం అనేకం ఆశ్రితం లిఙ్గమ్ ।

సావయవం పరతన్త్రం వ్యక్తం విపరీతం అవ్యక్తమ్" ।।

(సాఙ్ఖ్యకారికా ౧౦) ఇత్యుక్తం ।

తద్యథా వ్యక్తాద్విసదృశం ప్రధానం తథా ప్రధానసధర్మా పురుషః । తథా హి అహేతుమాన్నిత్యో వ్యాపీ నిష్క్రియ ఏకోఽనాశ్రితోఽలిఙ్గో నిరవయవః స్వతన్త్ర ఇతి ।। టికా ౧౧ ।।

తత్ర త్రిగుణ వ్యక్తం అవ్యక్తం చ నిర్గుణః పురుష ఇత్యుక్తం । కిమాత్మకా గుణా ఇత్యత్రోచ్యతే

ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకాః ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః ।

అన్యోఽన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః ।। కారికా ౧౨ ।।

తత్రాయం సమాసః । ప్రీతిశ్చాప్రీతిశ్చ విషాదశ్చ తే ఆత్మా స్వరూపం యేషాం గుణానాం తే భవన్తి ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకాః । తేషాం లక్షణం ఉచ్యతే । తత్ర ప్రీత్యాత్మకం సత్త్వం । ఆత్మశబ్దః స్వభావే వర్తతే । కస్మాత్? సుఖలక్షణత్వాత్ । యో హి కశ్చిత్క్వచిత్ప్రీతిం లభతే తత్ర ఆర్జవమార్దవసత్యశౌచహ్రీబుద్ధిక్షమానుకమ్పాజ్ఞానాది చ తత్సత్త్వం ప్రత్యేతవ్యం । అప్రీత్యాత్మకం రజః । కస్మాత్? దుఃఖలక్షణత్వాత్ । యో హి కశ్చిత్కదాచిత్క్వచిదప్రీతిం

ఉపలభతే తత్ర ద్వేషద్రోహమత్సరనిన్దాస్తమ్భోత్కణ్ఠానికృతివఞ్చనాబన్ధవధచ్ఛేదనాని చ తద్రజః ప్రత్యేతవ్యం । విషాదాత్మకం తమః । కస్మాత్? మోహలక్షణత్వాత్ । యో హి కశ్చిత్కదాచిత్క్వచిన్మోహం ఉపలభతే, తత్రాఽజ్ఞానమదాలస్యభయదైన్యాకర్మణ్యతానాస్తిక్యవిషాదస్వప్నాది చ తత్తమః ప్రత్యేతవ్యం ।(ప్.౧౫) కిం చాన్యత్ ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః । ప్రకాశశ్చ ప్రవృత్తిశ్చ నియమశ్చ తే అర్థా యేషాం తథోక్తాః । తత్ర ప్రకాశయితవ్యం ఇతి సత్త్వస్య, ప్రవర్తితవ్యం ఇతి రజసః, నియన్తవ్యం సంహర్తవ్యం ఇతి తమసః । కిం చాన్యత్ అన్యోన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః । తత్రాపి సమాసః । అన్యోన్యాభిభవాశ్చ అన్యోన్యాశ్రయాశ్చ అన్యోన్యజననాశ్చ అన్యోన్యమిథునాశ్చ యేషాం గుణానాం అన్యోన్యవృత్తయశ్చ విద్యన్తే తథోక్తాః । చశబ్దః సముచ్చయే ద్రష్టవ్యః । ప్రీత్యాదయశ్చ తావత్ప్రాగభిహితాః । అన్యోన్యాభిభవాశ్చేతి రజస్తమసోరభిభవాత్శాన్తా వృత్తిరుత్పద్యతే సత్త్వస్య ధర్మాద్యా । సత్త్వతమసోరభిభవాద్రజసో ఘోరా వృత్తిరుత్పద్యతే అధర్మాద్యా । సత్త్వరజసోరభిభవాత్తమసో మూఢా వృత్తిరుత్పద్యతే అజ్ఞానాద్యా । కిం చాన్యత్ అన్యోన్యాశ్రయాశ్చ గుణాః । సత్త్వం హి ప్రవృత్తినియమావాశ్రిత్య ప్రకాశయతి । రజః ప్రకాశనియమావాశ్రిత్య ప్రవర్తయతి । తమః ప్రకాశప్రవృత్తీ ఆశ్రిత్య నియమయతి । త్రిదణ్డవిష్టమ్భవదమీ వేదితవ్యా ఇతి । కిం చాన్యత్ అన్యోన్యజననాశ్చ గుణాః । అన్యోన్యం జనయన్తి । కదాచిత్సత్త్వం రజస్తమసీ జనయతి । కదాచిత్తమః సత్త్వరజసీ జనయతి । యథా సపరికరకుమ్భకారాధిష్ఠితో మృత్పిణ్డో ఘటం జనయతి తద్వజ్జనయన్తి । అన్యోన్యం బోధయన్తీత్యేతత్రప్రతిగృహ్యతే । యథా దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ పరస్పరం బోధయత । ఏవం బుద్ధిస్థా గుణాః సత్త్వరజస్తమాంసి పరస్పరం బోధయన్తి । ఏవం అన్యోన్యజనకా గుణాః । కిం చాన్యత్ అన్యోన్యమిథునాశ్చ గుణాః । అవియోగకధర్మత్వాత్ । ఏవం హ్యాహుః

"రజసో మిథున సత్త్వం సత్త్వస్య మిథునం రజః ।

ఉభయోః సత్త్వరజసోర్మిథునం తమ ఉచ్యతే" ।।

(దేవీభాగవతపురాణ ౩ ।౫౦)

కిం చాన్యత్ అన్యోన్యవృత్తయశ్చ గుణాః । అన్యోన్యస్య వృత్తిం జనయన్తి । యథా కాచిత్స్త్రీ నయవినయవిలాసలీలావతీ భర్తురాత్మనో బన్ధువర్గస్య చ ప్రీతిం జనయతి । సైవ సపత్నీషు దుఃఖమోహౌ జనయతి । ఏవం సత్త్వేన స్త్రీభూతేన రజసస్తమసశ్చ వృత్తిర్జనితా । ఏవం అన్యేష్వపి యోజ్యమ్ ।। టికా ౧౨ ।।

(ప్.౧౬)

అత్రాహ న ఖలు సత్త్వరజస్తమాంసి జాత్యన్తరాణి । కుతః । స్వభావేష్వవస్థానాత్ । ఇహ ఖలు రూపయౌవనదాక్షిణ్యమతిసాధుత్వస్మృత్యుగ్రభావాభావలీలావిలాససమ్పన్నా స్త్రీ సత్త్వస్య రూపం ఉపదిశ్యతే । సా చ భర్తుః సుఖావహా భవతి, సపత్నీనాం దుఃఖాయ రాగిణాం మోహాయ చ । తథా క్షత్రియో దుఃఖప్రహరణకృతాపరాధాం దస్యుసేనాం అభినిఘ్నతీ రజసో రూపం ఇత్యుపదిశ్యతే । తేన చ దస్యుభిరుపద్రుతానాం దార్యమాణానాం సుఖావహా భవతి । దస్యూనాం దుఃఖాయ మోహాయ చ । తథా ఘనాఘనో మహాకృష్ణో మేఘస్తోయాధ్మాతో ఽవలమ్బీ గ్రసమాన ఇవ నభో భూమిం చాభివర్ధమానః సబలాకః సవిద్యుద్ధమ్భీరస్తనితస్తమసో రూపం ఇత్యుపదిశ్యతే । స చ కర్షకాణాం సజ్జీకృతబీజోపకరణానాం సుఖో భవతి । స ఏవానాచ్ఛాదితశరణానాం అనుపార్జితభక్తస్నేహలవణానాం అప్రగుణీతతృణకాష్ఠానాం ప్రోషితవధూనాం చ దుఃఖో మూఢశ్చ । తదేవం అవస్థితస్వభావత్వాదేకం సత్త్వరజస్తమాంసి ।

అత్రోచ్యతే జాత్యన్తరాణ్యమూని త్రీణి । లక్షణపృథక్త్వవ్యవస్థానాత్ । కథం ఇతి చేత్తదుచ్యతే

సత్త్వం లఘు ప్రకాశకం ఇష్టం ఉపష్టమ్భకం చలం చ రజః ।

గురు వరణకం ఏవ తమః ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః ॥ కారికా ౧౩ ॥

అత్ర యత్పూర్వస్యాం ఆర్యాయాం అభిహితం సత్త్వలక్షణం తల్లఘుత్వప్రకాశకలక్షణం చ । యదా సత్త్వం ఉత్కటం భవతి దేవదత్తే తదా లఘూన్యఙ్గాని, విశుద్ధానీన్ద్రియాణి స్వవిషయగ్రహణసమర్థాని భవన్తి । తదా మన్తవ్యం అద్య మే సత్త్వం ఉత్కటత్వేన వర్తతే । ఇష్టం చ స్వరూపసాధనహేతుత్వాత్ । ఉపష్టమ్భకం చలం చ రజః । ఉపష్టమ్భకం ప్రేరకమున్నాడిరిత్యర్థః । యథా మత్తవృషో వృషం దృష్ట్వా ఉద్ధతో భవతి తద్వత్ । అథవా గర్వశ్చలా క్రియేత్యర్థః । ఏవం యస్మిన్దేవదత్తే యజ్ఞదత్తే వా రజ ఉత్కటం భవతి స కలహం మృగయతే । కిం చాన్యత్చలచిత్తశ్చ భవతి గ్రామం గచ్ఛామి స్త్రియం కామయే తపః కరోమి ఇత్యాది । ఏవం నిత్యం ఉత్సుకమనా భవతి । ఏతద్రజోలక్షణం । తమ ఆహ గురు వరణకం

ఏవ తమః । యద్గురుత్వం ఆవరణత్వం చాస్తి తత్తమః । యదా గురూణ్యఙ్గాని భవన్తి । ఇన్ద్రియాణ్యలసాని స్వవిషయగ్రహణాసమర్థాని భవన్తి । తదానీం మన్తవ్యం ఏతత్తమ ఉత్కటత్వేన వర్తత ఇతి । తస్మాజ్జాత్యన్తరాణ్యేవ సత్త్వరజస్తమాంసి । యత్పునరభ్యధాయి స్త్రీ క్షత్రియా మేఘశ్చేతి । అత్ర త్రయేఽపి బ్రూమః । సత్త్వం రజస్తమసీ ఆశ్రిత్య స్వేన రూపేణాఙ్గాఙ్గిభావం గచ్ఛతి । తస్యాపకారాద్దుఃఖం ఉత్పద్యతే । ఏవం రజస్తమసీ యోజ్యే । పరస్పరవిరుద్ధానాం గుణానాం కథం ఏకా వృత్తిర్భవతీత్యత్రాహ పరస్పరవిరుద్ధాః(ప్.౧౭) శత్రవో న హ్యేకం అర్థం కుర్వన్తి । ఇమే చ గుణాః పరస్పరవిరుద్ధా అపి పురుషార్థం కుర్వన్తి । కుతః । ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః । ప్రదీపేన తుల్యం ప్రదీపవత్ । అర్థతః కార్యవశాత్ । పరస్పరవిరుద్ధానాం అప్యమీషాం వృత్తిర్దృష్టా । యథా తైలాగ్నివర్త్తికాసంయోగాత్పరస్పరవిరుద్ధా అపి పదార్థాః సంహత్య ఏకం అర్థం ప్రకాశరూపం నిష్పాదయన్త్యేవం గుణా అపి పరస్పరవిరుద్ధాః సంహత్య పురుషార్థం కుర్వన్తి ।। టికా ౧౩ ।।

అత్రాహ అయం అన్తరః ప్రశ్నో హి । యదుక్తం పూర్వస్యాం ఆర్యాయాం "త్రిగుణం అవివేకి విషయః సామాన్యం అచేతనం ప్రసవధర్మి । వ్యక్తం "తత్కథం ఏవం జ్ఞాయతేఽవ్యక్తం అపి త్రిగుణత్వాదియుక్తం । అత్రోచ్యతే

అవివేక్యాదిః సిద్ధస్త్రైగుణ్యాత్తద్విపర్యయాభావాత్ ।

కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తం అపి సిద్ధమ్ ।। కారికా ౧౪ ।।

యోఽప్యయం అవివేక్యాదిర్గణః ప్రసవధర్మ్యన్తః స వ్యక్తేఽపి సిద్ధోఽవ్యక్తేఽపి సిద్ధః । కథం గమ్యతే । త్రైగుణ్యాత్ । యత్త్రిగుణం తదవివిక్తమ్, యదవివిక్తం తద్విషయం, యద్విషయం తత్సామాన్యం, యత్సామాన్యం తదచేతనమ్, యదచేతనం తత్ప్రసవధర్మి । తస్మాదవివేక్యాదిర్గుణస్త్రైగుణ్యాదేవ సిద్ధః । తద్విపర్యయాభావాత్ । ఇహ హి యత్ర తన్తవస్తత్రైవ పటః యత్ర పటస్తత్రైవ తన్తవః, యస్తన్తూన్పశ్యతి స పటం పశ్యతి, యో వా పటం పశ్యతి స తన్తూన్పశ్యతి । ఏవం ఏవ తన్తుపటయోరివ వ్యక్తావ్యక్తయోః సమ్బన్ధః । దూరే

హి ప్రధానం సన్నికృష్టే వ్యక్తం । యో హి వ్యక్తం పశ్యతి స చావ్యక్తం అపి పశ్యతి । యో వా యోగీ ప్రధానం పశ్యతి స వ్యక్తం అపి పశ్యతి । తస్మాద్విపర్యయాభావాదవివేక్యాదిగణేన సిద్ధం అవ్యక్తం । ఇతశ్చ సిద్ధం । కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తం అపి సిద్ధం । కారణస్య గుణాః కారణగుణాస్తే ఆత్మా స్వభావో యస్య తద్భావః కారణగుణాత్మకత్వం । ఆత్మశబ్దః స్వభావే వర్తతే । కారణగుణస్వభావత్వాత్కార్యస్య । ఇహ లోకే యదాత్మకం కరణం తదాత్మకం ఏవ కార్యం అపి భవతి । కారణానుగతత్వాత్కార్యస్య । యథా కటునిమ్బవృక్షాత్కటురేవ రసో భవతి మధురాచ్చ మధురో ద్రాక్షాదిరసః । తస్మాదవివేక్యాదిగణేన సిద్ధం అవ్యక్తం । తత్ర యదుక్తం భవతా తత్(ప్.౧౮) కథం ఏవం జ్ఞాయతే అవ్యక్తం అవివేక్యాదిగణేన యుక్తం ఇతి తదేవం ఏవ త్రిభిర్హేతుభిః ప్రతిపాదితం । అత్రాహ ఇహ లోకే యన్న విద్యతే తన్నాస్తి । యథా ద్వితీయం అనీశ్వరశిరః, తృతీయః పాణిః, శశవిషాణం, వన్ధ్యాపుత్రికాభ్రూవిలాసాదయో వా । నైవ తావత్ప్రధానపురుషావుపలభ్యేతే, తౌ కథం హి స్త ఇతి గమ్యతే । హిమవత ఉపలగణపరిమాణం నోపలభ్యతే । కిం తన్నాస్తి? ఏవం ప్రధానపురుషావనుపలభ్యమానావప్యుపలభ్యేతే హేతుభిః । తాంశ్చ హేతూనుపరిష్టాద్వక్ష్యామః ।। టికా ౧౪ ।।

త ఉచ్యన్తే

భేదానాం పరిమాణాత్సమన్వయాచ్ఛక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ ।

కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య ।। కారికా ౧౫ ।।

అస్తి ప్రధానం । కుతః? భేదానాం పరిమాణాత్ । లోకే యత్ర కర్తాస్తి తస్య పరిమాణం దృష్టం । యథా కులాలః పరిమితాత్మృత్పిణ్డాత్పరిమితం ఏవ ఘటం కురుతే ప్రస్థగ్రాహకం ఆఢకగ్రాహకం వా । ఏవం వ్యక్తం పరిమితం । ఏకా బుద్ధిరేకోఽహఙ్కారః పఞ్చ తన్మాత్రాణి ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చ మహాభూతాని ఇతి త్రయోవింశతికం । ఏవం ఏతత్పరిమితం వ్యక్తం దృష్ట్వానుమానేన సాధయామోఽస్యస్య కారణం ప్రధానం యద్వ్యక్తం పరిమితం

ఉత్పాదయతి । యది చ ప్రధానం కారణం న స్యాన్నిష్పరిమాణం ఇదం వ్యక్తం స్యాత్ । అస్తి చాస్య పరిమాణం తస్మాదస్తి ప్రధానం । ఇతశ్చాస్తి సమన్వయదర్శనాత్ । కస్య సమన్వయాత్? భేదానాం ఏవ । అస్మాదేవ కారణాచ్చకలకపాలమాత్రసమస్తసమన్వయః । భూషణాదీన్దృష్ట్వా తత్త్వేన దర్శయతి । సామాన్యప్రకరణాల్లోకభేదానాం ఏకైకజాతిసమన్వయో దృష్టః । తేషాం ధర్మోఽన్వయః, తస్మాత్సమన్వయదర్శనాత్పశ్యామోఽస్తి ప్రధానం కారణం ఇతి । ఇతశ్చాస్తి శక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ । ఇహ యో యస్మిన్నర్థే శక్తః స తస్మిన్నేవ ప్రవర్తతే । తద్యథా కుమ్భకారో ఘటఘటికాశరావోదఞ్చవాదికరణే శక్తః । అతః సాధయామః ప్రధానస్యాప్యస్తి శక్తిర్యయా శక్త్యా వ్యక్తం ఉత్పాదయతి । సా చ శక్తిర్నిరాశ్రయా న భవతి । తస్మాదస్తి ప్రధానం యత్ర శక్తిరవతిష్ఠతే । ఇతశ్చాస్తి కారణకార్యవిభాగాత్ । కరోతీతి కారణమ్, క్రియత ఇతి కార్యం, తయోర్విభాగస్తస్మాత్ । తద్యథా మృత్పిణ్డః కారణం ఘటః కార్యం । స ఏవ(ప్.౧౯) హి మధూదకపయఃప్రభృతీనాం ధారణే సమర్థో న తు మృత్పిణ్డః । ఏవం వ్యక్తావ్యక్తయోర్విభాగః । అన్యద్వ్యక్తం మహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియమహాభూతపర్యన్తం, తచ్చ కార్యం । అన్యచ్చ అవ్యక్తం ప్రధానం విపరీతం కారణం ఇతి । తస్మాదస్తి ప్రధానం । ఇతశ్చాస్తి అవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య । న విభాగోఽవిభాగః । విశ్వరూపస్య భావో వైశ్వరూప్యం । బహురూపం ఇత్యర్థః । తస్య । త్రైలోక్యం పఞ్చసు మహాభూతేష్వవిభాగం గచ్ఛతి । పఞ్చమహాభూతాని తన్మాత్రేష్వవిభాగం గచ్ఛన్తి । పఞ్చతన్మాత్రాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణి చాహఙ్కారే । అహఙ్కారో బుద్ధౌ । సా చ ప్రధానే । ఇత్థం త్రయో లోకాః ప్రలయకాలే ప్రధానేఽవిభక్తాః । ప్రకర్షేణ ధీయతే స్థాప్యతే అత్రాఖిలం ఇతి ప్రధానం । తతో హి సృష్టౌ సదేవావిర్భవతి । న హ్యసత ఉత్పత్తిర్న చ సతోఽభావః ।

"నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః" ।

ఇతి గీతాసు(౨ ।౧౬) । "సదేవ సోమ్యేదం అగ్ర ఆసీత్"[ఛాన్దోగ్యోపనిషద్౬ ।౨ ।౧] ఇతి శ్రుతేశ్చ । తద్యథా దధ్యాదయః ప్రాక్ప్రసూతేః క్షీరేఽవిభక్తాః సన్త్యేవ । యద్యసత ఉత్పత్తిస్తదా కాష్ఠఖణ్డాదపి ఘటాద్యుత్పత్తిః స్యాత్ । యతో న భవతి । తస్మాన్మృత్పిణ్డే కారణే ఘటాదేః సత ఏవోత్పత్తిరితి సమీచీనం । యథా జలభూమ్యోరేతద్రసగన్ధాదివైశ్వరూప్యం అవిభక్తం అస్త్యేవ స్థావరాణాం జఙ్గమేషు జఙ్గమానాం స్థావరేషు । ఏవం జాత్యనుచ్ఛేదేన సర్వం సర్వాత్మకం ఇతి । । టికా ౧౫ । ।

అస్తి ప్రధానం యత్ర మహదాదిలిఙ్గం అవిభాగం గచ్ఛతి । ఇత్యేవం అవశ్యమ్భావీ అవిభాగః పశ్చాద్విభాగశ్చావిర్భవతి తత్రప్రధానం । అత్రోచ్యతే

కారణం అస్త్యవ్యక్తం ప్రవర్తతే త్రిగుణతః సముదయాచ్చ ।

పరిణామతః సలిలవత్ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్ ।। కారికా ౧౬ ।।

కారణం అస్త్యవ్యక్తం ఇతి । తదేవం పఞ్చభిరేభిర్హేతుభిర్జ్ఞాయతేఽస్తి తత్కారణం ఏకం అస్య జగతోఽవ్యక్తం మూలం ఇతి । అత్రాహ యద్యేకం ప్రధానం కథం తర్హి అనేకం కార్యం ఉత్పాదయతి । తథా హి నైకస్తన్తుః పటాఖ్యం కార్యం జనయతి । ఇత్థం ప్రధానం ఏకం అనేకం కార్యం జనయతీతి న జాఘటీతి । అతః సమాధీయతే ప్రవర్తతే త్రిగుణతః । ప్రధానే హి సత్త్వరజస్తమసాం అవస్థానాద్బహుత్వసమ్భవః । తస్మాత్త్రిగుణతః ప్రవర్తతే త్రిధా వ్యవహారః । సముదయాచ్చ । యథా గఙ్గాయాం స్రోతాంసి సముదితాని గఙ్గాం ఆరభన్తే, యథా వా తన్తవః సముదితాః పటం కుర్వన్తి ఏవం సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః సముదితాః ప్రధానస్థా వ్యక్తం కుర్వన్తి । అత్రాహ ఇహ లోకే ద్వివిధం కారణం పరిణామకత్వాద్(ప్.౨౦) అపరిణామకత్వాచ్చ । తత్రాపరిణామకత్వాన్మృత్పిణ్డదణ్డసూత్రోదకవిదలాన్పశ్యామః । పరిణామతశ్చ క్షీరం దధీతి । తత్ర ప్రధానం కథం కారణం ఇత్యత్రోచ్యతే పరిణామతః । యథా క్షీరం దధిభావేన పరిణమతి, యదేవ క్షీరం తదేవ దధి, ఏవం ప్రధానం వ్యక్తభావేన పరిణమతి । దధివద్వ్యక్తం క్షీరవత్ప్రధానం ఇత్యర్థః । యదేవావ్యక్తం తదేవ వ్యక్తం ఇతి । తస్మాదుచ్యతే పరిణామతః ప్రధానం కారణం ఇతి । అత్రాహ కో దృష్టాన్తః? తదుచ్యతే సలిలవత్ । యథా సలిలం ఏకం హిమవద్ధిమభావేన పరిణమతి, యథా చేక్షురసో రసికాషణ్డమత్సరికాశర్కరాఫాణితగుడభావేన పరిణమతి । యథా వా క్షీరం ద్రప్స్యదధిమస్తునవనీతఘృతారిష్టకిలాటకూర్చికాదిభావేన పరిణమతి । ఏవం ఏవావ్యక్తం ఆధ్యాత్మికేన బుద్ధ్యహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతభావేన పరిణమతి, ఆధిదైవికేన శీతోష్ణవాతవర్షాదిభావేన పరిణమతి । అత్రాహ ఏకస్మాత్ప్రధానాదుత్పన్నాస్త్రయో లోకాః కథం విషమాః? ఇహ యే దేవాస్తే సుఖినో మనుష్యాస్తే దుఃఖినస్తిర్యఞ్చో మూఢాః । ఏకస్మాత్ప్రధానాదుత్పన్నానాం త్రయాణాం లోకానాం కథం వైషమ్యం మూఢత్వాదినేత్యత్రోచ్యతే ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్ । తద్యథా ఏకరసం అన్తరిక్షాజ్జలం పతితం । తచ్చ మేదినీం ప్రాప్య నానారసతాం యాతి । పృథగ్భాజనవిశేషాత్ । ఏవం ఇమే త్రయో లోకా ఏకస్మాదపి ప్రధానాదుత్పన్నా గుణవైషమ్యాత్పృథగ్భావం గతాః । యథా

దేవేషు సత్త్వం ఉత్కటం తత స్తే సుఖినః, తత్రాపి రజస్తమసీ గౌణతయా స్తః । మనుష్యేషు రజ ఉత్కటం తత స్తే దుఃఖితాః, తేష్వపి సత్త్వతమసీ స్తః । తిర్యగ్యోనిగతేషు తమ ఉత్కటం తత స్తే మూఢాః । తేష్వపి సత్త్వరజసీ స్తః । ఏవం ఏకస్మాదుత్పన్నానాం త్రయాణాం లోకానాం వైషమ్యం భవతి ।। టికా ౧౬ ।।

ఏవం ద్వాభ్యాం ఆర్యాభ్యాం ప్రధానస్యాధిగమః కృతః । అత ఊర్ధ్వం పురుషస్యాధిగమం కరిష్యామః । అత్రాహ కేచిదాచార్యా ఇతి మన్యన్తే శరీరేన్ద్రియబుద్ధ్యాదివ్యతిరిక్తో నాస్తి పరమాత్మా । అపి చ

ఏతావానేవ పురుషో యావదిన్ద్రియగోచరః ।

ఇతి ।

అత్రోచ్యతే శరీరేన్ద్రియబుద్ధ్యాదివ్యతిరిక్త ఆత్మా అస్తీతి । కో దృష్టాన్తః? యథా అసికోశవత్ । ముఞ్జేషీకావత్ । ఉక్తం చ

మశకోదుమ్బరేషీకాముఞ్జామత్స్యామ్బుసాం యథా ।

ఏకత్వేఽపి పృథగ్భావస్తథా క్షేత్రాత్మనోర్నృప ।।

(ప్.౨౧)

ఏవం శరీరేన్ద్రియబుద్ధ్యాదిభిః క్షీరనీరవదేకీభూతోఽపి తద్వ్యతిరిక్తోఽస్తి పరమాత్మా పురుషోఽపి । ప్రధానవత్సూక్ష్మత్వాన్నోపలభ్యతే ఇతి తదధిగమాయ హేతురభిధీయతే

సఙ్ఘాతపరార్థత్వాత్త్రిగుణాదివిపర్యయాదధిష్ఠానాత్ ।

పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాత్కైవల్యార్థప్రవృత్తేశ్చ ।। కారికా ౧౭ ।।

అస్తి పురుషః । సఙ్ఘాతపరార్థత్వాత్ । యతః సఙ్ఘాతశ్చ పరార్థః । తస్మాద్ధేతోః । ఇహ లోకే యే సఙ్ఘాతాస్తే పరార్థా దృష్టాః పర్యఙ్కరథశరణాదయః । ఏవం గాత్రాణాం మహదాదీనాం సఙ్ఘాతః సముదాయః పరార్థ ఏవ । (తస్మాదస్తి నూనం అన్యోన్యాధిష్ఠితో యదర్థోఽయం సఙ్ఘాత ఇతి సఙ్గతిః ।) పర్యఙ్కరథాదయః కాష్ఠసఙ్ఘాతాః । గృహాదయః కాష్ఠేష్టకాదిసఙ్ఘాతాః । న హి తే రథగృహపర్యఙ్కాదయః కిం అపి స్వార్థం సాధయన్తి । న వా పరస్పరార్థాః । కిం త్వస్త్యసౌ దేవదత్తాదిర్యోఽస్మిన్పర్యఙ్కే శేతే రథేన గచ్ఛతి గృహే నివసతీతి । (చేతసః ప్రతీత్యా) । ఏవం అమీ మహదాదయశ్చక్షురాదయో న స్వార్థా న చ పరస్పరార్థాః, కిం తు పరార్థాః । యశ్చాసౌ పరః స చాత్మా । తస్మాదనుమీమహే అస్తి పురుషః, యస్యార్థే చక్షురాదిసఙ్ఘాతః శరీరం ఉత్పన్నం ఇతి । ఇతశ్చాస్తి త్రిగుణాదివిపర్యయాత్ । త్రయో గుణా యస్య గణస్యాదౌ సమ్భవన్తి స త్రిగుణాదిః । త్రిగుణాదేర్విపర్యయః । తస్మాత్పశ్యామోఽస్తి పురుష ఇతి । ఉక్తం పూర్వస్యాం ఆర్యాయాం త్రిగుణం అవివేకీత్యాది వ్యక్తప్రధానసాధర్మ్యం । "తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్" ఇతి ।
అగుణవివేక్యవిషయాసామాన్యచేతనాప్రసవధర్మాదివిపర్యయాదాత్మనోఽస్తిత్వం పృథక్త్వం చ సిద్ధం । అతశ్చాస్తి । అధిష్ఠానాత్ । న హ్యన్తరేణాధిష్ఠాతారం భవతి వస్తుజాతం । తద్యథేహ లోకే లఙ్ఘనప్లవనధావనసమర్థైరశ్వైర్యుక్తో రథః సారథినాధిష్ఠితః ప్రవర్తతే । అథ సారథినానధిష్ఠితః ప్రవర్తతే తతః శరీరనాశః స్యాత్ । న చాత్మవినాశాయ ప్రవర్తతే । అపి చోక్తం షష్టితన్త్రే "పురుషాధిష్ఠితం ప్రధానం ప్రవర్తతే" ఇతి । తతః పశ్యామోఽసౌ పరమాత్మా అస్తి పురుషో యేనాధిష్ఠితం ప్రధానం మహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతాన్యుత్పాదయతి । తస్మాదస్తి పురుష ఇతి । ఇతశ్చాస్తి భోక్తృభావాత్ । ఇహ మధురామ్లతిక్తలవణకటుకషాయాః షడ్రసాః । ఏతైః షడ్భి రసైర్యుక్తం భోజనం దృష్ట్వా భోక్తా సాధ్యతే । అస్తి భోక్తా యస్యేదం భోజనం । ఏవం ఇదం వ్యక్తావ్యక్తం దృష్ట్వా సాధయామోఽస్త్యసౌ పరమాత్మా పురుషో యస్యేదం భోక్తుర్వ్యక్తావ్యక్తం భోగ్యం ఇతి । ఇతశ్చాస్తి కైవల్యార్థప్రవృత్తేశ్చ । కేవలభావః కైవల్యం మోక్ష ఇత్యర్థః । యా తస్య ప్రధానస్య ప్రవృత్తిః సా కైవల్యార్థా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్యేతి ।। టికా ౧౭ ।।

(ప్.౨౨)

అత్రాహ గృహ్ణీమస్తావదేభిః పఞ్చభిరధీత్రైర్హేతుభిః శరీరవ్యతిరిక్తోఽసౌ పురుషోఽస్తీతి । స కిం సర్వశరీరేష్వేకః పురుష ఆహోస్విత్ప్రతిశరీరం భిన్నః పురుష ఇతి । కుతః సంశయ ఇతి చేచ్చోదక ఆచార్యవిప్రతిపత్తేః సంశయః । ఇహ కేచిదాచార్యా భేదవాదిన ఇతి మన్యన్తే ఏకోఽయం పురుషః సర్వశరీరేషూపలభ్యతే మణిసూత్రవత్ । ఇహ రసనాయాం యావన్తో మణయస్తేషు సర్వేష్వేకం ఏవ సూత్రం ప్రవర్తతే । ఏవం మణిభూతేషు శరీరేషు కిం ఏకః సూత్రభూతః పరమాత్మా । ఆహోస్విజ్జలచన్ద్రవత్పురుష ఇతి ఏక ఏవ బహుషు నదీకూపతడాగాదిష్వివోపలభ్యతే ఇతి । అతః సంశయః కిం ఏకః పురుషో గుణసూత్రన్యాయేన ఆహోస్విద్బహవః పురుషాః । అత్రోచ్యతే బహవః పురుషాః కథం ఇతి చేత్తదుచ్యతే

జన్మమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ ।

పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ ।। కారికా ౧౮ ।।

జన్మమరణకరణానాం ఇతి । జన్మనియమాదిహ కేచిన్నీచజన్మానః, కేచిన్మధ్యమజన్మానః, కేచిదుత్కృష్టజన్మానః । యది పునరేకః పురుషః స్యాత్స ఏవ నీచకులోత్పన్నః స్యాత్స ఏవ ఉత్కృష్టకులోత్పన్నః స్యాత్ । కస్మాత్? పురుషైకత్వాత్ । అస్తి చాయం నియమః, అన్యేఽధమా అన్య ఉత్కృష్టాః । తస్మాద్బహవః పురుషాః । అతశ్చ మరణనియమాత్ । మరణేఽపి నియమో దృష్టో మమ భ్రాతా మృతో మమ పితా చ । తస్మాద్బహవః పురుషాః । అపరే పునరిత్థఙ్కారం వర్ణయన్తి జన్మమరణనియమాత్ । ఇహ కశ్చిత్కదాచిన్మ్రియతే తదైవ పరో జాయతే । యద్యేకః పురుషః స్యాత్తర్హి ఏకస్మిఞ్జాయమానే సర్వేఽపి జాయేరన్ । న చైవం । మ్రియమాణే సర్వే మ్రియేరన్ । న చైవం । తస్మాద్బహవః పురుషాః । ఇతశ్చ పశ్యామః । కరణనియమాత్ । కరణానీన్ద్రియాణి శ్రోత్రాదీని । ఇహ లోకే కేచిద్బధిరాన్ధమూకాదయః । ఇతరే చ పటుతరకరణాః । అతః పశ్యామో య ఉపహతేన్ద్రియాస్తే అన్యే, యే చానుపహతేన్ద్రియాస్తే చాన్యే । తస్మాత్ప్రతినియతకరణత్వాదపి పశ్యామోఽనేకే పురుషా ఇతి । ఇతశ్చ పశ్యామః । త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ । చః సముచ్చయే । పూర్వోక్తైర్హేతుభిః । అస్మాచ్చ హేతోరిత్యర్థః । ఇహైకస్య బ్రాహ్మణస్య త్రయః పుత్రాః సబ్రహ్మచారిణ ఏకేనైవ

ఏకస్యాం భార్యాయాం జాతాః ।తత్రైకః సాత్త్వికో మేధావీ శుచిః సుఖీ ।(ప్.౨౩) ద్వితీయో రాజసో దుర్మేధావీ దుఃఖీ ।తృతీయస్తామసో మూఢో నాస్తికః ।యద్యేకే ఆత్మా స్యాదేకస్మిన్సాత్త్వికే రాజసే తామసే వా సర్వే తథా స్యుః ।న తథా భవన్తి ।అతః పశ్యామోఽనేకే పురుషాః ।।టికా ౧౮ ।।

అత్రాహ అయం సంశయః ।కిం ఖలు కర్తా పురుషోఽస్త్యాహోస్విదకర్తేతి ।కుతః సంశయ ఇతి చేత్, ఆచార్యవిప్రతిపత్తేః ।లోకే తావత్పురుషో గచ్ఛతి ధావతి తిష్ఠతి శోచతి, పురుషేణేదం కృతం ఇతి విప్రతిపత్తిః ।ఏవం ఆచార్యా వేదవాదినో బ్రువతే ।వైశేషికా అపి కర్తా ఇతి మతం ప్రతిపన్నాః ।అతః సంశయః ।అత్రోచ్యతే అకర్తా పురుషః ।కథం ఇతి చేత్తదుచ్యతే

తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్సిద్ధం సాక్షిత్వం అస్య పురుషస్య ।

కైవల్యం మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వం అకర్తృభావశ్చ ।।కారికా ౧౯ ।।

తస్మాచ్చ విపర్యాసాదితి ।కర్తృకారణానాం కో విశేషః అత్రోచ్యతే ।తద్యథా కశ్చిద్యమనియమరతః సాఙ్ఖ్యయోగాచార్యరతో భిక్షుర్నగరే ప్రతివసతి ।స చ జనాదిషు ప్రతివర్ణాశ్రమవిహితాసు క్రియాసు ప్రవర్తమానానాం తన్నగరవాసినాం సాక్షిమాత్రో భవతి ।ఋతువశాత్శీతోష్ణాదీనాయాతాననుభవతి ।తద్వదయం నానావస్థే గుణవిమర్దే వర్తమానో వైధర్మ్యాత్క్షేత్రజ్ఞః సాక్షిమాత్రః స్యాత్ ।ఏవం సాక్షిత్వం సిద్ధం అస్య పురుషస్య ।కేవలభావః కైవల్యం నామ త్రిభ్యో గుణేభ్యోఽన్యత్వం ।యథాసౌ భిక్షుః కదాచిన్నాగరాణాం వివదతాం వక్తా భవతి త్వయా సాధుకృతం ఇతి త్వయాసాధ్వితి ।కిం ఏవం పురుషో భవతి ।అత్రోచ్యతే మాధ్యస్థ్యం ।నాస్య కేనచిత్కృత్యం అస్తి ।ఉదాసీనో హ్యయం ।అత్రాహ యద్యకర్తా తత్కిం పరకృతానాం ప్రయోక్తా ।అత్రోచ్యతే కర్తృభావశ్చ ద్వివిధో హి, ప్రయోక్తా కర్తా చ ।అత్రోదాసీనస్య పురుషస్య కర్తృత్వం ప్రతిషిద్ధం గుణలక్షణేన ।।టికా ౧౯ ।।

అత్రాహ యద్యకర్తా పురుషః అధ్యవసాయం తర్హి కిం కరోతి ధర్మం కరిష్యామ్యధర్మం చేతి । యది గుణా అధ్యవసాయం కుర్వన్తి తర్హి తేషాం సచేతనత్వం(ప్.౨౪) స్యాత్ । అమీషాం చాచేతనత్వం ఏవ ప్రాగుపన్యస్తం । అథ పురుషోఽధ్యవసాయం కురుతే తదా తస్య కర్తృత్వప్రసఙ్గః । తస్మాదుభయథాపి దోష ఇతి । అత్ర సమాధీయతే నాయం దోషః । కథం ఇతి చేత్, తదుచ్యతే

తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ ।

గుణకర్తృత్వేఽపి తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః ।। కారికా ౨౦ ।।

యస్మాచ్చేతనస్వభావః పురుషః, తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం మహదాది లిఙ్గం అధ్యవసాయాభిమానసఙ్కల్పాలోచనాదిషు వృత్తిషు చేతనావత్ప్రవర్తతే । కో దృష్టాన్తః తద్యథా అనుష్ణాశీతో ఘటః శీతాభిరద్భిః సంస్పృష్టః శీతో భవతి । అగ్నినా సంయుక్త ఉష్ణో భవతి । ఏవం మహదాది లిఙ్గం అచేతనం అపి భూత్వా చేతనావద్భవతి । తస్మాదధ్యవసాయం కుర్వన్తి గుణాః కార్యాదిషు । యదప్యుక్తం లోకోపచారాత్కర్తా పురుష ఇతి । అత్ర బ్రూమః గుణకర్తృత్వేఽపి తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః । అత్ర దృష్టాన్తశ్చ । కేచిత్కిల చౌరా గ్రామం హృత్వా ద్రవ్యం గృహీత్వా గ్రామాన్తరం గచ్ఛన్తి కృతకార్యాః । త్రైః సహ సార్ధేన శ్రోత్రియో బ్రాహ్మణః పన్థానం గచ్ఛతి । తత్పదానుసారిభిరారక్షిభిస్తే గృహీతాః । కృతాపరాధైస్తైః సహ సోఽపి బ్రాహ్మణో గృహీతస్త్వం అపి చౌర ఇతి । తద్యథాసావచౌరస్తత్సంసర్గదోషేణ చౌరతయా ప్రతీతస్తైః । తథా సత్త్వాదయో గుణాః కర్తారస్తైః సంయుక్తః పురుషోఽపి అకర్తాపి కర్తా భవతి । కర్తృసంసర్గాత్కర్తేవ । పరం పరమార్థతయా అకర్తా పురుషః ।। టికా ౨౦ ।।

అత్రాహ తస్మాత్తత్సంయోగాతితి ప్రధానపురుషసంయోగ ఇతి చేత్, సంయోగః కః । అనేకవిధో హి సంయోగః । అన్యతరకర్మజో యథా స్థాణుశ్యేనయోః, సమ్భాతజో ద్వయోర్వా సంయోగో యథా ద్వ్యఙ్గులాకాశయోః, స్వాభావికో యథాగ్న్యుష్ణయోః, శక్తిహేతుకో యథా మత్స్యోదకయోః, యాదృచ్ఛికః సుపర్ణయోర్వాకస్మికః । అతః సంశయః । అత్రోచ్యతే అన్యతరకర్మజసంయోగశ్చ సంయోగో నైవ ప్రధానపురుషయోర్విభుత్వాన్నిష్క్రియత్వాత్ । నాస్తి స్వాభావికోఽపి । తయోర్నిత్యత్వాన్మోక్షాభావః స్యాదవియోగత్వాత్ । ఏవం ఏవ విషయహేతుకే శక్తిహేతుకత్వే చ । అత్రాహ కస్తర్హి ప్రధానపురుషయోః సంయోగ ఇతి । అత్రోచ్యతే । అర్థహేతుకః । కశ్చాసావర్థ ఇత్యత్రాహ (ప్.౨౫)

పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య ।

పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతః సర్గః ।। కారికా ౨౧ ।।

పురుషస్య తావద్దర్శనార్థం సంయోగః । పురుషః ప్రధానేన సహ సంయుజ్యతే సుగుణాం ప్రకృతిం ద్రక్ష్యామ్యయం అర్థః । కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య సంయోగః । అస్య తపస్వినః పురుషస్య జ్ఞానే వర్తమానస్య కైవల్యం కరిష్యామీతి । కైవల్యం మోక్ష ఇత్యర్థః । యథా రాజా పురుషేణ సంయుజ్యతే ప్రైషణం మే కరిష్యతీతి । పురుషోఽపి రాజ్ఞా సంయుజ్యతే వృత్తిం మే దాస్యతీతి । ఏవం తావద్రాజపురుషయోరర్థహేతుకః సమ్బన్ధః । తథా ప్రధానపురుషయోరప్యర్థహేతుకః సమ్బన్ధః సంయోగః । కిం చాన్యత్ । పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగ ఇతి । అపి చాత్ర దృష్టాన్తః । యథా కిల కశ్చిదన్ధః సార్థేన సమం పాటలిపుత్రం ప్రస్థితః స చ సార్థశ్చౌరైరభిహతః । అన్ధోఽపి అవశేషజీవితః కృచ్ఛ్రేణ మహతా నిర్జగామ । స చ సర్వస్వజనవిరహిత ఇతశ్చేతశ్చ పరిభ్రామ్యన్నపన్థానం అపశ్యన్నమన్తాచ్చఙ్క్రమమాణః కేనచిద్వనమధ్యస్థేన పఙ్గునా దృష్టః ప్రోక్తశ్చ । భో భో అన్ధ మా బైషీరహం పఙ్గుర్మార్గదర్శనే కుశలీ గన్తుం అసమర్థః । అన్ధేన ప్రతివచనం ప్రోక్తం భోః పఙ్గో యథా భవాన్గమనాశక్తస్తథాహం అపి న శక్నోమి ద్రష్టుం, గన్తుం మమ సామర్థ్యం అస్తి । తవ దర్శనసామర్థ్యేనాహం భవన్తం స్కన్ధేనాదాయ గచ్ఛామ్యేవం ఉభయోర్దుఃఖపరిహారలక్షణా కార్యసిద్ధిరస్తు । ఏవం తయోర్యథా స్వార్థలబ్ధిహేతుకః సమ్బన్ధః సంయోగస్తుల్యః । తద్వత్ । పఙ్గ్వన్ధవత్ప్రధానపురుషౌ ద్రష్టవ్యౌ । పఙ్గువత్పురుషో ద్రష్టవ్యః । అన్ధవత్ప్రధానం । పురుషస్య దృక్శక్తిః । ప్రధానస్య క్రియాసామర్థ్యం । ఏవం ప్రధానం అపి పురుషస్య మోక్షం కృత్వా నివర్తతే । పురుషః ప్రధానం దృష్ట్వా మోక్షం గచ్ఛతి । కిం చాన్యత్ తత్కృతః సర్గః । తచ్ఛబ్దేన ప్రధానపురుషౌ సమ్బధ్యేతే । తాభ్యాం ప్రధానపురుషాభ్యాం కృతస్తత్కృతః సర్గః । తద్యథా స్త్రీపురుషసంయోగాత్పుత్రః

సమ్భవతి ।ఏవం ప్రధానపురుషసంయోగాత్సర్గోత్పత్తిర్భవతి ।సర్గశబ్దేన మహదాదిలిఙ్గోత్పత్తిరితి బ్రువతే ।।టికా ౨౧ ।।

తాం ఉత్పత్తిం బ్రూమః

ప్రకృతేర్మహాంస్తతోఽహఙ్కారస్తస్మాద్గణశ్చ షోడశకః ।

తస్మాదపి షోడశకాత్పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని ।।కారికా ౨౨ ।।

(ప్.౨౬)

ప్రకృతిః ప్రధానం అధికురుతే ।బ్రహ్మ అవ్యక్తం బహుధాత్మకం మాయేతి పర్యాయః ।తస్యాః ప్రకృతేర్మహానుత్పద్యతే ప్రథమః కశ్చిత్ ।మహాన్, బుద్ధిః, మతిః, ప్రజ్ఞా, సంవిత్తిః, ఖ్యాతిః, చితిః, స్మృతిరాసురీ హరిః, హరః, హిరణ్యగర్భ ఇతి పర్యాయాః ।తతోఽహఙ్కారః ।తస్మాన్మహతోఽహఙ్కార ఉత్పద్యతే ।తస్య ఇమే పర్యాయాః వైకృతస్తైజసో భూతాదిరభిమానోఽస్మితా ఇతి ।చతుఃషష్టివర్ణైః పరాదివైఖరీపర్యన్తాభిధేయైర్యత్కిం అప్యభిధీయతే బుద్ధ్యా సమర్థ్య తత్సకలమాద్యన్తాకారహకారవర్ణద్వయగ్రహణేనోపరిస్థితపిణ్డీకృతానుకారిణా బిన్దునా భూషితః ప్రత్యాహారన్యాయేనాహఙ్కార ఇత్యభిధీయతే ।తస్మాతహఙ్కారాత్షోడశకో గణ ఉత్పద్యతే ।తామసాద్భూతాదినామ్నః పఞ్చతన్మాత్రాణి శబ్దాదీని ।అత ఏవ తాని మూఢాని ।సాత్త్వికాద్వైకృతాభిధానాద్బుద్ధికర్మాత్మకాని మనఃసహితాని ఏకాదశేన్ద్రియాణి ।అత ఏవ తాని కిఞ్చిజ్జానన్తి ।రాజసాత్తైజసాభిధానాదుభయం ।మూఢత్వాద్ధి తమః ।ప్రకాశత్వాత్సత్త్వం ।ఉభయగుణయోగాత్షోడశకో గణోఽహఙ్కారాదుత్పద్యతే ।తస్మాదపి షోడశకాత్మధ్యే యాని పఞ్చ శబ్దాదితన్మాత్రాణి తేభ్యః పఞ్చ భూతాన్యాకాశాదీని ।తత్ర శబ్దతన్మాత్రాదాకాశమ్, స్పర్శతన్మాత్రాద్వాయుః, రూపతన్మాత్రాత్తేజః, రసతన్మాత్రాదాపః,

గన్ధతన్మాత్రాత్పృథివీ ఇత్యాదిక్రమేణ పూర్వపూర్వానుప్రవేశేనైకద్విత్రిచతుష్పఞ్చగుణాన్యాకాశాదిపృథ్వీపర్యన్తాని మహాభూతానీతి సృష్టిక్రమః । అత ఏవ భూతానాం ఉత్పత్తిలయావబోధనాత్ప ఇతి । ఆగతిగతిపరిజ్ఞానాత్గ ఇతి । విదన్యోగీ ఇతి వ(వ ఇతి?) । అనతి చలతీతి అన్ । సకలవర్ణసమ్ప్రదాయాద్భగవానిత్యభిమానసిద్ధిః । "అప్యక్షరవర్ణసామాన్యాన్(ప్.౨౭) నిర్బ్రూయాన్న సంస్కారం ఆద్రియేత"(నిరుక్తి ౨ ।౪) ఇతి నైరుక్తశ్రుతిప్రామాణ్యాత్ । ఉక్తం చ

"ఉత్పత్తిం ప్రలయం చైవ భూతానాం ఆగతిం గతిమ్ ।

వేత్తి విద్యాం అవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి" ।।

శ్రీవిష్ణుపురాణే షష్ఠేఽంశే(౫ ।౭౮) పరాశరవచః ।

యదుక్తం

వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞ విజ్ఞానాన్మోక్షః ప్రాప్యత ఇతి । తత్ర మహదాదిభూతపర్యన్తం ఇత్యేతద్వ్యక్తం వ్యాఖ్యాతం । అవ్యక్తం అపి "భేదానాం పరిమాణాత్"(సాఙ్ఖ్యకారికా ౧౫) ఇత్యాదిభిః పఞ్చభిర్హేతుభిర్వ్యాఖ్యాతం । యదుక్తం

"పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞో యత్ర తత్రాశ్రమే రతః ।

జటీ ముణ్డీ శిఖీ వాపి ముచ్యతే నాత్ర సంశయః" ।। టికా ౨౨ ।।

అత్రాహ ప్రకృతేర్మహానిత్యుక్తం । తస్య మహతః కిం లక్షణం ఇత్యత్రోచ్యతే

అధ్యవసాయో బుద్ధిర్ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్ ।

సాత్త్వికం ఏతద్రూపం తామసం అస్మాద్విపర్యస్తమ్ ।। కారికా ౨౩ ।।

అధ్యవసాయో బుద్ధిరితి । అధ్యవసాయో నిశ్చయః ప్రతిపత్తిః అయం స్థాణురయం పురుష ఇతి బుద్ధేర్లక్షణం । సా చ బుద్ధిరష్టాఙ్గా । సాత్త్వికతామసరూపభేదాత్ । తత్ర బుద్ధేః సాత్త్వికం రూపం చతుర్విధం భవతి ధర్మో జ్ఞానం వైరాగ్యం ఐశ్వర్యం ఇతి । తత్ర ధర్మో నామ వర్ణినాం ఆశ్రమిణాం చ సమయావిరోధేన యః ప్రోక్తో యమనియమలక్షణః స ధర్మః । తత్ర పఞ్చ యమాః పఞ్చ నియమాః । "అహింసాసత్యాస్తేయబ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహా యమాః"(పాతఞ్జలయోగసూత్ర ౨ ।౩౦) । "శౌచసన్తోషతపఃస్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః"(పాతఞ్జలయోగసూత్ర ౨ ।౩౨) । ఏభిర్యమనియమైర్యః సాధ్యతే స ధర్మః ।

ధారణార్థో ధృఞ్ ఇత్యేష ధాతుః శాబ్దైః ప్రకీర్తితః ।

దుర్గతిప్రపతత్ప్రాణిధారణాద్ధర్మ ఉచ్యతే ॥

తత్ర యా స్థావరజఙ్గమానాం భూతానాం వాఙ్మనఃకాయకర్మభిరద్రోహతా సా అహింసా । తథా యద్భూతహితం అత్యన్తం దృష్టశ్రుతానుమితివిజ్ఞాతేష్వర్థేషు యథాన్తఃకరణప్రత్యయోపస్థితం తథైవ ఇన్ద్రియాణి అవిలుప్య వఞ్చనాభ్రాన్తిప్రతిపత్తిబన్ధ్యతావిరహితవాగుచ్చారణం(ప్.౨౮) తత్సత్యం । తథా యత్పరస్వమేష్వన్యేషు వాత్యన్తికేషు ప్రయోజనేషు స్వే స్వే స్థానే సమత్వాద్గ్రహణస్యోపరమస్తదస్తేయం । తథా స్త్రీపురుషసంయోగే పరస్పరలిఙ్గసంయోగే శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధేషు యః సఙ్గవ్యుదాసః శ్రోత్రాద్యుపరతిః అసఙ్కల్పశ్చ మనస ఉపరతిః సోఽష్టాఙ్గం బ్రహ్మచర్యం । ఏవం హ్యాహుః సంయోగశబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధసఙ్కల్పస్మృతిధర్మఫలత్యాగాద్యష్టాఙ్గం బ్రహ్మచర్యం ఇతి । అన్యచ్చ । బ్రహ్మబీజం రేతస్తచ్చరతి న ముఞ్చతీతి బ్రహ్మచారీ । బ్రహ్మ వేదం వా గురుణా ప్రదత్తం చరతీతి । బ్రహ్మ స్వయమ్భూస్తస్యాయం దణ్డకమణ్డలుధారణాదిరూప ఆకారో బ్రహ్మవచ్చరతీతి వా । ఏవం అర్జనక్రయవిక్రయాదికల్పనాభేదానాం అనుపాదానం సర్వథా సర్వస్యాస్వీకరణం అపరిగ్రహః । ఇతి పఞ్చ యమాః । యశ్చేన్ద్రియాణాం అన్తఃకరణోపరమస్తచ్ఛౌచం బాహ్యం మృజ్జలాదినా ।

"అభక్ష్యపరిహారస్తు సంసర్గశ్చాప్యచిన్తితైః ।

స్వధర్మే చ వ్యవస్థానం శౌచం ఏతత్ప్రకీర్తితమ్" ॥

తథా యద్వైక్షార్జితేన హవిషా ప్రాణయాత్రా । ఆధ్యాత్మికస్యాగ్నేర్మన్త్రగృహీతేన హోమః కర్తవ్యః । అహన్యహని యజ్ఞశేషాశనార్థం ఏతదాహారలాఘవం సన్తోషః । "స యాం ప్రథమాం ఆహుతిం జుహుయాత్త్ప్రాణాయ స్వాహా"(ఛాన్దోగ్యోపనిషద్౫ ।౧౯ ।౧) ఇత్యారభ్య "స య ఇదం అవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యథాఙ్గారానపోహ్య భస్మని హుతం(జుహుయాత్?) తాదృక్తత్స్యాత్" (ఛాన్దోగ్యోపనిషద్౫ ।౨౪ ।౧) ఇతి శ్రుతేః । తపః కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాది శరీరశోషణరూపం ।

"విషయా వినివర్తన్తే నిరాహారస్య దేహినః ।" (భగవద్గీతా ౨ ।౫౯)

ఇతి స్మరణాత్ । నాతపస్వినో యోగః సిధ్యతి । అనాదివాసనావిచిత్రా ప్రత్యుపస్థితవిషయజాలా చాశుద్ధిర్నాన్తరేణ తపః సమ్భేదం ఆపద్యత ఇతి తపస ఉపాదానం । తచ్చ చిత్తప్రసాదనం అబాధమానం ఆసేవ్యం ఇతి మన్యన్తే । స్వాధ్యాయః ప్రణవాదిపవిత్రాణాం జపః । ఈశ్వరప్రణిధానం క్రియాణాం పరమగురావర్పణం తత్ఫలసంన్యాసో వా । "బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మహవిః(భగవద్గీతా ౪ ।౨౪)" ఇతి, "అనాశ్రితః కర్మఫలమ్(భగవద్గీతా ౬ ।౧)" ఇతి శ్రవణాత్ । ఇత్యమీషాం యమనియమాదీనాం సేవనాత్"అహింసాప్రతిష్ఠాయాం తత్సన్నిధౌ వైరత్యాగః"(పాతఞ్జలయోగసూత్ర ౨ ।౩౫) ఇత్యాద్యాః సిద్ధయః । వైపరీత్యే తు "వితర్కబాధనే ప్రతిపక్షభావనమ్"(పాతఞ్జలయోగసూత్ర ౨ ।౩౩), "వితర్కా హింసాదయః కృతకారితానుమోదితా లోభక్రోధమోహపూర్వకా దుఃఖాజ్ఞానానన్తఫలా ఇతి ప్రతిపక్షభావనమ్"(పాతఞ్జలయోగసూత్ర ౨ ।౩౪)(ప్.౨౯) ఏవం చ వర్తమానస్య యోగినః "స్థాన్యుపనిమన్త్రణే సఙ్గస్మయాకరణం పునరనిష్టప్రసఙ్గాత్"(పాతఞ్జలయోగసూత్ర ౩ ।౫౧) ఇతి భిక్షోరేతే యమనియమాః । ఏభిర్యమనియమైర్వా సాధ్యతే స ధర్మో వ్యాఖ్యాతః । అధునా జ్ఞానం ఆహ జ్ఞానం ద్వివిధం । బాహ్యం ఆభ్యన్తరం చ । తత్ర బాహ్యం వీణాపణవగన్ధర్వచిత్రకథాగణితవ్యాకరణశాస్త్రాణి । ఆభ్యన్తరం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణం । అన్యే గుణాః సత్త్వరజస్తమాంసి అన్యః పురుష ఇతి । బాహ్యేన జ్ఞానేన లోకోపపత్తిరాభ్యన్తరేణ మోక్ష ఇతి । ఏతజ్జ్ఞానం విషయోపరమాత్ । వైరాగ్యం ఆహ అర్జనరక్షణక్షయాతృప్తిహింసాదిదోషాన్దృష్ట్వా యో విషయేభ్యో విరక్తస్తస్య మోక్షో నాస్తీతి । ఆభ్యన్తరేణ జ్ఞానపూర్వకేణ వైరాగ్యేణ మోక్షో భవతి బాహ్యేన సంసార ఇతి । ఐశ్వర్యం ఈశ్వరభావేనేత్యష్టవిధం । అణిమా లఘిమా గరిమా మహిమా ప్రాప్తిః ప్రాకామ్యం ఈశిత్వం వశిత్వం యత్రకామావసాయిత్వం ఇతి । ఏతాని ధర్మాదీని చత్వారి సాత్త్వికరూపాణి బుద్ధేః । యదా సత్త్వేన రజస్తమసీ అభిభూతే స్తస్తదా సత్త్వోద్రిక్తః పుమానేతాన్గుణానాప్నోతి । కిం చాన్యత్ । తామసం అస్మాత్విపర్యస్తం । అస్మాత్సాత్త్వికాద్ధర్మాదేర్విపర్యస్తం విపరీతం అధర్మాజ్ఞానాద్యం చతుర్ధా బుద్ధే రూపం తామసం । యే హింసాదయో వితర్కా ఏకాశీతిభేదాః

। పృథగ్దశాపి యమనియమాద్యాః । తథా అధర్మోఽజ్ఞానం అవైరాగ్యం అనైశ్వర్యం ఇత్యష్టధా సాత్త్వికతామసభేదా బుద్ధిః । అస్యా ఏవం విధాయా బుద్ధేరహఙ్కారో జాయతే ।। టికా ౨౩ ।।

ఇదానీం అహఙ్కారస్య లక్షణం వ్యాఖ్యాస్యామః । తదుచ్యతే

అభిమానోఽహఙ్కారస్తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః ।

ఇన్ద్రియ ఏకాదశకస్తన్మాత్రపఞ్చకశ్చైవ ।। కారికా ౨౪ ।।

(ప్.30)

అభిమానోఽహఙ్కార ఇతి । రూపే అహం రసే అహం గన్ధే అహమ్, అహం విద్వాన్, అహం దర్శనీయ ఇత్యేవమాద్యభిమానోఽహఙ్కారః । తస్మాతభిమానలక్షణాదహఙ్కారాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః । సర్గ ఇతి సృష్టేః పర్యాయః । కశ్చాసౌ సర్గః? తదుచ్యతే । ఇన్ద్రియ ఏకాదశకః । శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి మనఃపర్యన్తాని । తన్మాత్రపఞ్చకశ్చైవ । తన్మాత్రాణ్యత్ర శబ్దాదీని గన్ధపర్యన్తాని । ఏవం ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చతన్మాత్రాణి చోత్పన్నాని ।। టికా ౨౪ ।।

అత్రాహ త్రివిధోఽహఙ్కారస్తం వ్యాఖ్యాస్యామః । తత్ర కతరస్మాదహఙ్కారాదిన్ద్రియాణ్యుత్పద్యన్తే, కతరస్మాద్వా తన్మాత్రాణీతి । అత్రోచ్యతే

సాత్త్విక ఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహఙ్కారాత్ ।

భూతాదేస్తన్మాత్రః స తామసస్తైజసాదుభయమ్ ।।కారికా ౨౫ ।।

సాత్త్విక ఇతి ।యదా సత్త్వం ఉత్కటం భవతి అహఙ్కారే తేన చ సత్త్వేన రజస్తమసీ అభిభూతే స్యాతాం తదా సాత్త్వికోఽహఙ్కార ఉచ్యతే ।తస్య సాత్త్వికస్య వైకృతిక ఇతి పూర్వాచార్యైః సంజ్ఞా కృతా ।స వైకృతికో భూత్వా అహఙ్కార ఏకాదశేన్ద్రియాణి ఉత్పాదయతి ।తస్మాత్సాత్త్వికానీమాని విశుద్ధాని స్వవిషయగ్రహణసమర్థాని భవన్తి ।తస్మాదుచ్యతే "సాత్త్విక ఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహఙ్కారాత్" ఇతి ।భూతాదేస్తన్మాత్రాః । భూతాదేస్తమోబాహుల్యాద్గౌణీభూతసత్త్వరజసో భూతాదినామ్నః పూర్వాచార్యైర్నిరూపితాదహఙ్కారాత్తన్మాత్రః శబ్దాదిపఞ్చకో గణో జాయతే । అభిభూతసత్త్వతమసో రాజసాత్తైజసాభిధానాదహఙ్కారాత్ప్రవృత్తికర్మణ ఉభయం ప్రకాశాత్మకం ఏకాదశేన్ద్రియకం మోహాత్మకం తన్మాత్రికం చాసీదితి సమ్బన్ధః ।తైజస ఏవ రాజసేఽహఙ్కారే క్రియాశక్తిరస్తి ।సత్త్వం నిష్క్రియం ఏకాకి న శక్నోత్యుత్పాదయితుం । తమశ్చ మూఢత్వాదక్రియం అసమర్థం వినా రజః సృష్టిం ఉత్పాదయితుం ।అత ఉభే సత్త్వతమసీ సృష్టివిషయే రజసానుగృహీతే ఐన్ద్రియకం తాన్మాత్రికం చ గణద్వయం జనయత ఇతి తాత్పర్యార్థః ।।టికా ౨౫ ।।

తత్ర కాని బుద్ధీన్ద్రియాణి కాని కర్మేన్ద్రియాణీతి? ఉచ్యతే

బుద్ధీన్ద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షూరసననాసికాఖ్యాని ।

(ప్.3౧)

వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్కర్మేన్ద్రియాణ్యాహుః ।।కారికా ౨౬ ।।

శ్రోత్రాదీని బుద్ధీన్ద్రియాణీతి ఉచ్యన్తే । శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాన్బుద్ధ్యన్త ఇతి బుద్ధీన్ద్రియాణి । ఇన్ద్రియాణ్యేవ తానీన్ద్రియాణి । ఇనితి విషయాణాం నామ, తానినః విషయాన్ప్రతి ద్రవన్తీతి ఇన్ద్రియాణి । వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్కర్మేన్ద్రియాణ్యాహుః । కర్మ కుర్వన్తి కారయన్తి చ । కర్మేన్ద్రియాణాం వృత్తిః । వాక్వదతికర్మ, హస్తౌ గ్రహణకర్మాణౌ, పాదౌ విషమసమనిమ్నోన్నతభూప్రదేశేషు క్రామతః, పాయుర్యథాభుక్తాన్నోదకమలం ఉత్సృజతి, ఉపస్థ ఆనన్దం కరోతి పుత్రం ఉత్పాదయతీత్యర్థః । ఏవం ఏతాః కర్మేన్ద్రియాణాం వృత్తయో వ్యాఖ్యాతాః ।। టికా ౨౮ ।।

అత్రాహ మన ఇన్ద్రియం తత్కిం లక్షణం ఇతి । అత్రోచ్యతే

ఉభయాత్మకం అత్ర మనః సఙ్కల్పకం ఇన్ద్రియం చ సాధర్మ్యాత్ ।

గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వం గ్రాహ్యభేదాచ్చ ।। కారికా ౨౭ ।।

ఉభయాత్మకం అత్ర మనః । కర్మేన్ద్రియేషు కర్మేన్ద్రియమ్, బుద్ధీన్ద్రియేషు బుద్ధీన్ద్రియం । యథా దేవదత్తో గోపాలమధ్యే స్థితో గోపాలత్వం కురుతే మల్లమధ్యే స్థితో మల్లత్వం కురుతే । కస్మాత్? యస్మాద్బుద్ధీన్ద్రియాణాం వృత్తిం సఙ్కల్పయతి కర్మేన్ద్రియాణాం చ । తస్మాదుభయాత్మకం మనః । కిం చాన్యత్ । ఇన్ద్రియం చ సాధర్మ్యాత్ । సహధర్మస్య భావః సాధర్మ్యం । యస్మాత్కర్మేన్ద్రియాణి బుద్ధీన్ద్రియాణి చ సాత్త్వికాదహఙ్కారాదుత్పద్యన్తే, మనోఽపి తస్మాదేవ ఉత్పద్యతే । తస్మాదిన్ద్రియం మనః । తత్ర మనసః కా వృత్తిః? సఙ్కల్పో వృత్తిః । బుద్ధీన్ద్రియాణాం శబ్దాదయో వృత్తయః, కర్మేన్ద్రియాణాం వచనాదయః । ఏవం ఏకాదశేన్ద్రియాణి సహ వృత్తిభిర్వ్యాఖ్యాతాని । అత్రాహ ఏకాదశేన్ద్రియాణి కేన కృతాని పురుషేణ ఈశ్వరేణ ఆహోస్విత్స్వభావేనేతి కుత ఇయం ఆశఙ్కేతి చేత్, ఇమాన్యేకాదశేన్ద్రియాణి ఏకాదశవిషయగ్రాహకాణి భవన్తి । తత్రాన్తఃకరణప్రధానబుద్ధ్యహఙ్కారాద్యచేతనం । తతశ్చ నూనం చేతనేన పురుషేణేశ్వరేణ వా స్వభావేనేతి । అత్రోచ్యతే గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వం గ్రాహ్యభేదాచ్చ ।

సత్త్వాదయస్త్రయో గుణాస్తే యథా పరిణమన్తి తస్మాద్గుణపరిణామవిశేషాదిమాన్యేకాదశేన్ద్రియాణి నానా । తదర్థాని భిన్నాని । శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః పఞ్చానాం, వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాః పఞ్చానాం, సఙ్కల్పశ్చ మనసః । ఏతేషాం ఏవ ఏకాదశానాం ఇన్ద్రియాణి గ్రాహకాణీ భవిష్యన్తి ।(ప్.3౭) అథైతన్నానాత్వం నేశ్వరేణ న బుద్ధ్యా నాహఙ్కారేణ న ప్రధానేన న పురుషేణ న స్వభావేన కృతమ్, గుణపరిణామేనేతి । యద్యపి ఉక్తం అచేతనానాం గుణానాం వృత్తిరయుక్తేతి । తన్న । కస్మాదితి చేత్, తదుచ్యతే । అచేతనానాం అపి ప్రవృత్తిర్దృష్టా । వక్ష్యతి హి

"వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య ।

పురుషస్య విమోక్షార్థం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య" ।।

(సాఙ్ఖ్యకారికా ౫౭) ఇతి ।

తస్మాదచేతనా అపి గుణా ఏకాదశేన్ద్రియభావేన పరిణమన్తి । అత్రాహ గృహ్ణీమస్తావదేకాదశేన్ద్రియాణ్యహఙ్కారాదుత్పన్నానీతి । ఏతేషాం ఇన్ద్రియాణాం యథాస్థాననిక్షేపః కేన కృతః । చక్షురుచ్చైః సన్నివిష్టం దూరాలోకనే సమర్థం భవిష్యతీతి । శిరఃప్రదేశే శ్రోత్రం సన్నివిష్టం దూరాచ్ఛ్రవణసమర్థం భవిష్యతీతి । త్వక్శరీరాభ్యన్తరే బహిశ్చ సన్నివిష్టా నానాస్పర్శగ్రహణసమర్థా భవిష్యతీతి । జిహ్వా అన్తర్ముఖం సన్నివిష్టా నానారసగ్రహణసమర్థా భవిష్యతీతి । ఏవం నాసికా వాక్ । ఏవం ఇన్ద్రియాణాం నిక్షేపః పురుషేణ వా కృత ఈశ్వరేణ వా స్వభావేన వేతి । అత్రోచ్యతే ఇహ సాఙ్ఖ్యే పురుషేశ్వరస్వభావా న కారణం । కిం తర్హి అస్మిన్నహఙ్కారే స్థితైః సత్త్వరజస్తమోభిస్త్రిభిర్గుణైర్నిక్షేపః కృతః । తస్మాద్బ్రూమః "గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వం గ్రాహ్యభేదాచ్చ" । గుణపరిణామవిశేషాదేకాదశేన్ద్రియాణాం భేదః । గ్రాహ్యభేదాచ్చ । గ్రాహ్యా ఏకాదశేన్ద్రియార్థాస్తేషాం భేదాదపీన్ద్రియాణాం భేదః ।। టికా ౨౭ ।।

అత్రాహ కా కస్య వృత్తిః? ఉచ్యతే

రూపాదిషు పఞ్చానాం ఆలోచనమాత్రం ఇష్యతే వృత్తిః ।

వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాస్తు పఞ్చానామ్ ।। కారికా ౨౮ ।।

మాత్రశబ్దో విశేషార్థః । యథా భిక్షామాత్రం లభ్యతే నాన్యో విశేషః । తథా చక్షుః । గతార్థే ఆలోచనమాత్రం ఇతి । ఏకైకస్య ప్రతీన్ద్రియం స్వవిషయగ్రహణసామర్థ్యం ఏవ । న హి చక్షుః శ్రవణసమర్థం దానాదానసమర్థం వా ।। టికా ౨౮ ।।

అత ఊర్ధ్వం బుద్ధ్యహఙ్కారమనోవృత్తిం వక్ష్యామః । తదుచ్యతే

స్వాలక్షణ్యా వృత్తిస్త్రయస్య సైషా భవత్యసామాన్యా ।

(ప్.33)

సామాన్యకరణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ।। కారికా ౨౯ ।।

స్వాలక్షణ్యేతి । బుద్ధేరధ్యవసాయ ఉక్తః ప్రాక్లక్షణం । తస్యాః స ఏవాధ్యవసాయో వృత్తిః । ఏవం అభిమానోఽహఙ్కారలక్షణం । తస్య వృత్తిరపి స ఏవ । మనసః సఙ్కల్పో లక్షణం । తస్యాపి స ఏవ వృత్తిః । యేన యేన లక్షణేనామీ లక్ష్యన్తే తేషాం స ఏవ వృత్తిః । ఏవం యా బుద్ధీన్ద్రియాణాం న సా కర్మేన్ద్రియాణాం । యా చ కర్మేన్ద్రియాణాం న సా బుద్ధీన్ద్రియాణాం । బుద్ధ్యహఙ్కారమనసాం వృత్తిరభిహితా । సాప్యసామాన్యా । అధ్యవసాయాభిమానసఙ్కల్పలక్షణా । సైషా భవత్యసామాన్యా అసాధారణా ఏవం ఉక్తేఽర్థాత్గమ్యతే సామాన్యాపి సాధారణాపి వృత్తిరస్తి । యదపేక్షయాసామాన్యేత్యుచ్యతే । ఏవం ఇన్ద్రియాణాం అసామాన్యా వృత్తిరాఖ్యాతా కులస్త్రీసంస్థానీయా । అత ఊర్ధ్వం

సామాన్యా వృత్తిరుచ్యతే । సామాన్యకరణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ।
సామాన్యకరణవృత్తిః సమస్తస్యాన్తఃకరణస్యేత్యర్థః । ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చేతి ప్రాణాపానోదానసమానవ్యానాః సర్వేషాం ఇన్ద్రియాణాం సామాన్యం కుర్వన్తి । స ప్రాణో నామ యో ముఖనాసాన్తరగో బాహ్యే చాస్య విషయే వృత్తిః । ప్రాణనాత్ప్రాణ ఏష ఇత్యభిధీయతే । అస్మిన్ప్రాణే యత్స్పన్దనకర్మ తత్కతమేన కృతం ఇత్యత్రోచ్యతే త్రయోదశవిధేన కరణేన కృతం । యతశ్చైవం తస్మాత్ప్రాణకర్మ సర్వస్య కరణగ్రామస్య వృత్తిః సామాన్యా । అపి చాత్ర దృష్టాన్తః యథా కస్మింశ్చిద్రాజగృహే పఞ్జరే శుకాః ప్రతివసన్తి । తేభ్యో దేవదత్తేన ఓదనో దర్శితః । ఓదనం దృష్ట్వా సర్వే ప్రచలితాః । తదా పఞ్జరకం అపి చలితం । యత్పఞ్జరస్య ప్రచలనం కర్మ తత్సర్వేషాం శుకానాం సామాన్యం । తద్వత్ప్రాణే యత్స్పన్దనకర్మ తత్సర్వేషాం ఇన్ద్రియాణాం సామాన్యం । కిం చాన్యత్ అపానేనోత్సృజతి । ఇతశ్చాపక్రమణాదపాన ఇత్యుచ్యతే । అపానబహులశ్చ దేవదత్తః సర్పం దృష్ట్వా అపసర్పతి ఏషోఽపానః । తస్మిన్నపానే యత్స్పన్దనకర్మ తత్సర్వేషాం ఇన్ద్రియాణాం సామాన్యా వృత్తిః । ఆరోహణాదర్ధ్వోత్కర్షే ఉదాన ఇత్యభిధీయతే । నాభిప్రదేశాదుత్థితం గచ్ఛతి । ఉదానవృత్తిశ్చ దేవదత్త ఆనన్ద్వోత్కర్షం మృగయతి । అహం ఆఢ్యోఽస్మాదాఢ్యతరః కథం స్యాం ఇత్యేష ఉదానః । అస్మిన్నుదానే యత్స్పన్దనకర్మ తత్సామాన్యా వృత్తిః సర్వేన్ద్రియాణాం । కిఞ్ చాన్యత్ హృద్యవస్థానం సహభావశ్చ తేన సమానః । యో వాయుర్హృద్దేశే వర్తతే స సమానః । తద్బహులశ్చ ఏకాకీ న రమత ఏష సమానః । తస్మిన్యత్స్పన్దనకర్మ తత్సర్వేన్ద్రియాణాం సామాన్యవృత్తిః । కిఞ్ చాన్యత్ శరీరవ్యాపితయా వ్యానః । ఆనఖాదాకేశాన్తం శరీరం వ్యాప్య అనతి చలతీతి వ్యానః । వ్యానబహులో దేవదత్తశ్చ అత్యన్తం అన్యేన వినా రమతే ।(ప్.౩౪) తస్మిన్వ్యానే యత్స్పన్దనకర్మ తత్సర్వేషాం ఇన్ద్రియాణాం సామాన్యవృత్తిః । తదేవం సామాన్యకారణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవో వ్యాఖ్యాతాః ।। టికా ౨౯ ।।

వృత్తిం వ్యాఖ్యాస్యామః । తదుచ్యతే

యుగపచ్చతుష్టయస్య హి వృత్తిః క్రమశశ్చ తస్య నిర్దిష్టా ।

దృష్టే తథాప్యదృష్టే త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిః ।। కారికా ౩౦ ।।

బుద్ధిరహఙ్కారో మనశ్చక్షురిత్యేతాని చత్వారి యుగపద్రూపం పశ్యన్తి, అయం స్థాణుర్ఽయం పురుష ఇతి । ఏవం శబ్దం స్పర్శం రసం గన్ధం చత్వారి యుగపద్గృహ్ణన్తి । ఏవం ఏషా యుగపచ్చతుష్టయస్య వృత్తిః । కిం చాన్యత్ । క్రమశశ్చ తస్య నిర్దిష్టా బుద్ధ్యహఙ్కారమనశ్చక్షుశ్చతుష్టయస్య క్రమశో వృత్తిర్భవతి । ద్వారిద్వారవిభాగోపదేశాద్ధ్వస్వకాలత్వాద్విభాగో న శక్యతే వక్తుం తతో యుగపదిత్యుచ్యతే । యథా బాలపత్రశతం సూచ్యగ్రేణ విద్ధం ఇతి । తద్యథా । దేవదత్తః పన్థానం గచ్ఛన్నూర్ధ్వం పశ్యతి తత్ర తస్య సంశయో భవతి కిం అయం స్థాణురుత పురుష ఇతి । తత్ర స్థాణురూపం పశ్యతి శకునిం చ తత్రస్థం తతోఽస్య బుద్ధిర్భవతి స్థాణురయం ఇతి । ఆకుఞ్చనప్రసారణే కరోతి తతోఽపి పురుషోఽయం ఇతి ప్రతీతిః । ఏవం బుద్ధ్యహఙ్కారమనశ్చక్షుషాం క్రమశో వృత్తిర్దృష్టా చక్షూ రూపం పశ్యతి, మనః సఙ్కల్పయతి, అహఙ్కారోఽభిమానయతి, బుద్ధిరధ్యవస్యతి । ఏవం రసనాదిష్వపి ద్రష్టవ్యం । కిం చాన్యత్ దృష్టే తథాప్యదృష్టే । త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిః । తచ్ఛబ్దేన సమనన్తరోక్తాని బుద్ధీన్ద్రియాణి భవన్తి । రూపే చక్షుఃపూర్వికా, శబ్దే శ్రోత్రపూర్వికా, స్పర్శే త్వక్పూర్వికా, రసే జిహ్వాపూర్వికా, గన్ధే ఘ్రాణపూర్వికా బుద్ధ్యహఙ్కారమనసాం వృత్తిరితి ।। టికా ౩౦ ।।

అత్రాహ అచేతనానీన్ద్రియాణి బుద్ధ్యహఙ్కారౌ మనశ్చేతి కేన హేతునా స్వాం స్వాం వృత్తిం ప్రతిపద్యన్తే ఇత్యత్రాహ

స్వాం స్వాం ప్రతిపద్యన్తే పరస్పరాకూతహేతుకాం వృత్తిమ్ ।

పురుషార్థ ఏవ హేతుర్న కేనచిత్కార్యతే కరణమ్ ।। కారికా ౩౧ ।।

స్వాం స్వాం ఇతి వీప్సాం ఇచ్ఛన్తి । (ఇతి త్రయోదశవిధస్య కరణస్య గ్రహణం కృతం భవతి) । ప్రతిపద్యన్తే గృహ్ణన్తీత్యర్థఽః । కిం చాన్యత్ పరస్పరాకూతహేతుకాం వృత్తిం । బుద్ధేరాకూతం జ్ఞాత్వా అహఙ్కారోఽభిమానయతి, మనః సఙ్కల్పయతి, ఇన్ద్రియాణి స్వాం

స్వాం వృత్తిం ప్రతిపద్యన్తే ।ఆకూతం నామాభిప్రాయః ।యథా కిల చౌరసేనా గ్రామం హన్తుం గచ్ఛతి తత్ర చౌరసేనాపతినా సఙ్కేతః(ప్.౩౫) కృతోఽస్తి యదాహం హా హేతి బ్రవీమి తదా సర్వైః సమవాయేన ప్రవేష్టవ్యం ।యదా పునరహం అహా హేతి బ్రవీమి తదా నిర్గన్తవ్యం । ఏతాం చౌరసేనాపతేరాజ్ఞాం ఆకూతం జ్ఞాత్వా చౌరాః ప్రవిశన్తి నిర్గచ్ఛన్తి చ ।తథేహ చౌరసేనాపతిస్థానీయా బుద్ధిః చౌరస్థానీయానీన్ద్రియాణి ।కిం స్వార్థం విషయం ప్రతిపద్యన్తే ఆహోస్విత్పరార్థం ఇత్యత్రోచ్యతే ।పరార్థం గమ్యతే ।యస్మాదాహ పురుషార్థ ఏవ హేతుః పురుషార్థః కర్తవ్య ఏవ ఇతి గుణానాం ప్రవృత్తిః ।తస్మాదేతత్త్రయోదశవిధం కరణం పురుషార్థః ప్రవర్తయతి ।యదప్యుక్తం అచేతనాని కరణాని కథం ప్రవర్తన్త ఇతి ।అత్ర బ్రూమః న కేనచిత్కార్యతే కరణం ।నేశ్వరేణ నాపి పురుషేణ ।స్వభావో నామ కశ్చిత్పదార్థో (నా)స్తి । యస్మాత్స్వయం ఏవ చ త్రయోదశవిధం కరణం స్వే స్వే విషయే ప్రవర్తత ఇతి ।।టికా ౩౧ ।।

అత్రాహ ఉక్తం చ భగవతా న కేనచిత్కార్యతే కరణం ఇతి ।

తత్కతివిధం కరణం ఇతి? అత్రోచ్యతే

కరణం త్రయోదశవిధం తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్ ।

కార్యం చ తస్య దశధాహార్యం ధార్యం ప్రకాశ్యం చ ।।కారికా ౩౨ ।।

యదత్ర కరణం ఇత్యుక్తం తత్త్రయోదశవిధం ఇతి బోద్ధ్వ్యం ।పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి, బుద్ధ్యహఙ్కారౌ మన ఇతి ఏతత్త్రయోదశవిధం కరణం ఇతి ।అత్రాహ ఆహారకం ధారకం ప్రకాశకం చ తదితి ।తత్రాహారకం ఇన్ద్రియలక్షణం ।ధారకం అభిమానలక్షణం ।ప్రకాశకం బుద్ధిలక్షణం ।అత్రాహ కిం తదస్తి యస్యాహరణం ధారణం ప్రకాశనం చ క్రియతే ।అత్రోచ్యతే కార్యం చ తస్య దశధాహార్యం ధార్యం ప్రకాశ్యం చ ।కార్యం

ఇతి శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధాః పఞ్చ, వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాః పఞ్చ । ఏతే దశ విషయాః కార్యం ఇత్యుచ్యతే । తం దశవిధం విషయం బుద్ధీన్ద్రియైః ప్రకాశితం అర్థం కర్మేన్ద్రియాణ్యాహరన్తి ధారయన్తి చ । తద్యథా తమసి స్థితం ప్రదీపేన ప్రకాశితం ఘటం హస్త ఆదత్తే ధారయతి చ । తదేవం యథా ఘటం తథా శేషాణ్యపి ।। టికా ౩౨ ।।

అన్తఃకరణం త్రివిధం దశధా బాహ్యం త్రయస్య విషయాఖ్యమ్ ।

సామ్ప్రతకాలం బాహ్యం త్రికాలం ఆభ్యన్తరం కరణమ్ ।। కారికా ౩౩ ।।

అన్తఃకరణం త్రివిధం ఇతి బుద్ధ్యహఙ్కారమనసాం గ్రహణం । ఏతత్త్రివిధం అన్తఃకరణసంజ్ఞితం । దశధా బాహ్యం బుద్ధికర్మేన్ద్రియభేదాత్ । కిం చాన్యత్ । త్రయస్య విషయాఖ్యం బుద్ధ్యహఙ్కారమనసాం త్రయాణాం అన్తఃకరణానాం బాహ్యం దశవిధం(ప్.౩౬) కరణం విషయాఖ్యం విషయ(?) ఉపభోగ్యం ఇతి । ఆభ్యన్తరం త్రికం స్వామిభూతం బాహ్యం దశవిధం భృత్యభూతం ఇత్యర్థః । కిం చాన్యత్ సామ్ప్రతకాలం బాహ్యం । యదేతద్బాహ్యం దశవిధం కరణం ఉక్తం తత్సామ్ప్రతకాలం వర్తమానవిషయగ్రాహకం భవతి । శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని వర్తమానాన్యేవ శబ్దాదీని గృహ్ణన్తి । నాతీతాని న చ భావీని । ఏవం వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాని వర్తమానేషు వచనాదేయభూమిమలోత్సర్గానన్దేషు ప్రవర్తన్తే నాతీతాభవిష్యతోః । కిఞ్ చాన్యత్ త్రికాలం ఆభ్యన్తరం మనోఽహఙ్కారబుద్ధిరూపం కరణం ప్రవర్తతే । బుద్ధిర్వర్తమానం ఘటం బుద్ధ్యతే అతీతం భవిష్యన్తం చ స్మరతి । తద్యథా యుధిష్ఠిరభీమసేనావాస్తాం అతీతవిషయగ్రాహిణీ బుద్ధిః । కల్కీ భవిష్యతి భావివస్తుగ్రాహిణీ । ఏవం అహఙ్కారోఽపి త్రికాలవాన్ । యథాహం అస్మిన్గృహే స్వామీ ఆసం, భవిష్యామి చేతి । ఏవం మనోఽప్యతీతం సఙ్కల్పయతి వర్తమానం భావి చ । యత ఏవం తస్మాదుచ్యతే "త్రికాలం ఆభ్యన్తరం కరణమ్" ఇతి ।। టికా ౩౩ ।।

అత్రాహ కాని ఇన్ద్రియాణి సవిశేషం విషయం గృహ్ణన్తి, కాని నిర్విశేషం । అత్రోచ్యతే

బుద్ధీన్ద్రియాణి తేషాం పఞ్చ విశేషావిశేషవిషయాణి ।

వాగ్భవతి శబ్దవిషయా శేషాన్యపి పఞ్చవిషయాణి ।। కారికా ౩౪ ।।

తేషాం కరణానాం మధ్యే యేషాం అయం అధికారో వర్తతే తేషాం యాని బుద్ధీన్ద్రియాణి శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని పఞ్చ తాని సవిశేషం గృహ్ణన్తి అవిశేషం అపి విషయం గృహ్ణన్తి । అత్రాహ కస్య సవిశేషం విషయం గృహ్ణన్తి కస్య నిర్విశేషం ఇతి । అత్రోచ్యతే శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధాః పఞ్చ దేవానాం తన్మాత్రసంజ్ఞితా నిర్విశేషాః కేవలసుఖలక్షణత్వాత్ । యస్మాత్తత్ర దుఃఖమోహౌ న స్తస్తస్మాన్నిర్విశేషాస్తే ఇతి । తథా హి । విశిష్యన్తే శాన్తఘోరమూఢత్వాదినేతి విశేషాస్తైః సహ సవిశేషాః, కేవలా నిర్విశేషా ఇతి తాత్పర్యం । ఏవం శబ్దాదయో మనుష్యాణాం సవిశేషాః సుఖదుఃఖమోహయుక్తా ఇత్యర్థః । దేవానాం తు బుద్ధీన్ద్రియాణి నిర్విశేషం సుఖాత్మకం ప్రకాశయన్తి । ఉక్తాని బుద్ధీన్ద్రియాణి దేవానాం మానుషాణాం చ । కర్మేన్ద్రియాణి వక్ష్యామః । వాగ్భవతి శబ్దవిషయా శేషాన్యపి పఞ్చ విషయాణి । తత్ర దేవానాం వాక్యాదం పాదార్ధం శ్లోకం ఉచ్చారయతి । అస్మాకం అపి తథైవ । అతో దేవానాం అస్మాకం చ వాగిన్ద్రియం తుల్యం ఇత్యర్థః । కిం చాన్యత్ శేషాణ్యపి పఞ్చ విషయాణి ఇతి । తేషాం(ప్.౩౭) చతుర్ణాం ఏకైకం పఞ్చవిషయం । పాణిస్తావత్శబ్దస్పర్శరసరూపగన్ధయుక్తః । ఏవం పఞ్చలక్షణం ఏవ పాణీన్ద్రియం సన్నికృష్టం పఞ్చలక్షణం ఘటం గృహ్ణాతి । (యస్మాత్పఞ్చలక్షణం హస్తం హస్తేన్ద్రియం చ) ఏవం శబ్దాదిపఞ్చలక్షణః పాదః పఞ్చాత్మికాయాం ఏవ భువి విహరతి । ఏవం పఞ్చలక్షణే పాయూపస్థే అపి పఞ్చలక్షణావుత్సర్గానన్దౌ కురుతః । తస్మాత్యుక్తం అభిహితం "శేషాణ్యపి పఞ్చ విషయాణి" ఇతి ।। టికా ౩౪ ।।

ఇదానీం బుద్ధివిషయఖ్యాపనాయేదం ఉచ్యతే

సాన్తఃకరణా బుద్ధిః సర్వం విషయం అవగాహతే యస్మాత్ ।

తస్మాత్త్రివిధం కరణం ద్వారి ద్వారాణి శేషాణి ।।కారికా ౩౫ ।।

సాన్తఃకరణా అన్తఃకరణే అహంమనసీ తాభ్యాం సహ వర్తతే యా బుద్ధిః సా తథోక్తా ।సా బుద్ధిః సర్వం విషయం నిరవశేషం త్రిష్వపి కాలేషు యస్మాదవగాహతే వ్యాప్నోతి గృహ్ణాతి శబ్దాద్యం పఞ్చవిధం తస్మాదేవ తన్మనోబుద్ధ్యహఙ్కారలక్షణం త్రివిధం ఏవ కరణం సాధనం, క్రియతేఽనేనేతికృత్వా ।శేషాణి పునః ద్వారి బాహ్యే యాని బుద్ధికర్మేన్ద్రియతయా ప్రతీతాని శ్రోత్రవాక్ప్రభృతీని దశ తాని తస్యా ఏవ మనోఽహఙ్కారయుక్తాయా బుద్ధేర్విషయగ్రహణాయ ద్వారాణి ప్రతీకాన్యేవ న తు కరణతయా సాన్వయాని ।తథా ఏతైర్దశభిర్ద్వారైః సాన్తఃకరణా బుద్ధిరేవ విషయాన్గృహ్ణాతీతి త్రివిధం ఏవ కరణం ఇత్యర్థః ।।టికా ౩౫ ।।

కిఞ్చాన్యత్

ఏతే ప్రదీపకల్పాః పరస్పరవిలక్షణా గుణవిశేషాః ।

కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి ।।కారికా ౩౬ ।।

ఏతే ఇతి బుద్ధికర్మాన్తఃకరణభేదాస్త్రయోదేశ ప్రదీపకల్పాః ప్రదీపతుల్యాః ।కిం చాన్యత్ ।పరస్పరవిలక్షణాః ।భిన్నలక్షణా విసదృశా ఇత్యర్థః ।శ్రోత్రం హి శబ్దం గృహ్ణాతి, న స్పర్శాదీన్ ।ఏవం ఇతరత్ర ।వాగ్వక్త్యేవ న గృహ్ణాతి గచ్ఛతి విహరత్యానన్దతి ।ఏవం పాణ్యాదిషు ।మనః సఙ్కల్పయతి నాహఙ్కురుతే ।అహఙ్కారశ్చాభిమనుతే న

సఙ్కల్పయతి ।ఏవం ద్వాదశాపి స్వం స్వం అర్థం పురుషభోగ్యతయా ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి నిక్షిపన్తి ।తద్బుద్ధిస్థం విషయం సుఖదుఃఖాద్యం పురుష ఉపలభతే ।।టికా ౩౬ ।।

కిఞ్చాన్యత్

సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః ।

సైవ చ విశినష్టి తతః ప్రధానపురుషాన్తరం సూక్ష్మమ్ ।।కారికా ౩౭ ।।

(ప్.౩౮)

నిర్విశేషం త్రిష్వపి కాలేషు యో యో విషయం ప్రతి ఉపభోగో దేవతిర్యగ్యోనిషు తం తం పురుషస్య యస్మాద్ధేతోర్బుద్ధిరేవ సాధయతి నిష్పాదయతి ।రాజామాత్యవత్ ।యథా సర్వేషాం భృత్యానాం మన్త్రీ ఉపలబ్ధిం విధాయ రాజని నివేదయతి ।ఏవం కర్మేన్ద్రియాణి ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి ।బుద్ధిరపి పురుషాయ ప్రయచ్ఛతి సమర్పయతి ।అనేన ప్రకారేణ బుద్ధిరభ్యుదయఫలేన ।యావజ్జ్ఞానం నోత్పద్యతే తావత్పురుషం యోజయతి ।స్వైరిణీవ కాముకం మూఢవిజ్ఞానం ఘృతాద్యుపచారైః ।బుద్ధిప్రేరితా అహంమనోబుద్ధికర్మేన్ద్రియాఖ్యా విషయాన్న స్వార్థం న చ బుద్ధ్యర్థం కిం తు పురుషార్థం ఏవ సాధయన్తి ।యథా సలక్ష్మీకస్వైరిణీగృహే దాస్యస్తదాదేశేన రసవతీం న స్వార్థం న చ స్వామితయావస్థితస్వైరిణ్యర్థం కిం తు తయాపహృతవివేకవిజ్ఞానస్య కాముకస్య కృతే నిర్వర్తయన్తి తద్వత్ ।యావదసౌ విమూఢస్తావదనయా బుద్ధ్యా స్వైరిణ్యేవ కాముకో విషయైరుపహ్రియతే ।యదాసౌ కథం అపి గురుశాస్త్రాత్మానుభవాదిభిరాత్మానం చేతయతే తదా స్వైరిణీవ బుద్ధిరపి పురుషం విహాయ సంశామ్యతి ।తతోఽసౌ కేవలతయావతిష్ఠతే ।తదనుభవావస్థితిర్ముక్తిరితి యత్కిఞ్చిదిదం అప్రస్తుతం ।ప్రస్తుతం ఉచ్యతే ।కిఞ్చాన్యత్ ।అతః సైవ చ విశినష్టి తతః ప్రధానపురుషాన్తరం సూక్ష్మం ।సూక్ష్మం దుర్విజ్ఞేయం ।ప్రధానపురుషాన్తరం నానాత్వం ।సూక్ష్మత్వాదతీవ దుర్బోధం ఇతి యావత్ ।బుద్ధిర్హి

అధ్యవసాయాత్మికా స్వవ్యాపారేణ చాధ్యవసాయేన సాధయతి । అహఙ్కారేన్ద్రియతన్మాత్రభూతాధ్యవసాయేన జగత్ప్రధానపురుషాన్తరవివేచనేన వివిచ్య స్వయం మ్రియతే । అత ఏవోక్తం

"అహఙ్కారో ధియం బ్రూతే మైనం సుప్తం ప్రబోధయ ।

ప్రబుద్ధే పరమానన్దే న త్వం నాహం న తజ్జగత్ ।।

మయి తిష్ఠత్యహఙ్కారే పురుషః పఞ్చవింశకః ।

తత్త్వవృన్దం పరిత్యజ్య స కథం మోక్షం ఇచ్ఛతి ।।

యోఽసౌ సర్వేశ్వరో దేవః సర్వవ్యాపీ జగద్గురుః ।

దేహీతిపదం ఉచ్చార్య హా మయాత్మా లఘుః కృతః" ।।

అకృతపుణ్యచరణైర్న ప్రాప్యం ప్రధానపురుషయోర్నానాత్వం । తయోరేవాన్తరం దర్శయతి । త్వం అన్యం ఆత్మానం న వేత్సి । ప్రధానం అన్యత్ । సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః ప్రాధానికా అమూర్తాః సామ్యావస్థాయాం ప్రధానాఖ్యాః । తేషాం ఏకతయోద్రేకాత్త్రిగుణా బుద్ధిరన్యా, అన్యోఽహఙ్కారః, పఞ్చ తన్మాత్రాణ్యన్యాని, ఏకాదశేన్ద్రియాణ్యన్యానీతి బుద్ధ్వా తత్త్వాని మోక్షం గచ్ఛన్తి । న హి భగవతః కపిలస్య మతే కిం అపి కర్తవ్యం అనుష్ఠేయతయా, కిం తు సాఙ్ఖ్యానాం (ప్.౩౯) పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం ఏవ సాధర్మ్యేణ వైధర్మ్యేణ చ నిఃశ్రేయసహేతుః । ఉక్తం చ

హస పిబ లల మోద నిత్యం విషయానుపభుఞ్జ కురు చ మా శఙ్కామ్ ।

యది విదితం తే కపిలమతం తత్ప్రాప్స్యసే మోక్షసౌఖ్యం చ ।। టికా ౩౭ ।।

అత్రాహ ఉక్తం భగవతా పూర్వస్యాం ఆర్యాయాం "విశేషావిశేషవిషయాణీన్ద్రియాణి" ఇతి । తత్ర కే విశేషా కేऽవిశేషా ఇతి । అత్రోచ్యతే

తన్మాత్రాణ్యవిశేషాస్తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః ।

ఏతే స్మృతా విశేషాః శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ ।। కారికా ౩౮ ।।

యాని భూతాదిసంజ్ఞాత్తామసాదహఙ్కారాదుత్పన్నాని పఞ్చ తన్మాత్రాణి శబ్దాదీని తాన్యవిశేషా ఇత్యుచ్యన్తే । దేవానాం తన్మాత్రాణి సుఖలక్షణా విషయాస్తత్రాపి రజస్తమసీ స్తః కిం తు తత్ర సత్త్వం ఉత్కటత్వేన వర్తతే తస్మాదవిశేషా ఇత్యుచ్యన్తే । న విశిష్యన్తే శాన్తఘోరమూఢత్వాదిభిః సత్త్వోద్రేకాత్కేవలసుఖతయా ఇత్యర్థః । తర్హి విశేషాః కే? అత్రాహ తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః । శబ్దాదిభ్యః పఞ్చభ్యః ఆకాశాదీని పఞ్చ మహాభూతాని పూర్వపూర్వానుప్రవేశాదేకద్విత్రిచతుష్పఞ్చ గుణాన్యుత్పద్యన్తే । ఏతే స్మృతా విశేషాః । అత్రాహ ఏతేషాం కిం లక్షణం ఇతి । అత్రోచ్యతే । ఏతాని పఞ్చ మహాభూతాని మనుష్యాణాం విషయాః । శాన్తా ఘోరా మూఢాశ్చ । తత్రాకాశం శాన్తం ఘోరం మూఢం చ । శాన్తం తావత్సుఖలక్షణం । యథా కశ్చిద్గర్భగృహాన్నిష్క్రాన్తః అవకాశస్థితస్తస్య తదాకాశం సుఖహేతుత్వాచ్ఛాన్తం స్యాత్ । తదేవోష్ణశీతవాతాదిసంయోగాద్దుఃఖత్వాద్ఘోరం స్యాత్ । పథి గచ్ఛతః కాన్దిశీకస్య కేవలం సర్వత్రాకాశం పశ్యతో మార్గాద్యనభిజ్ఞస్య పుంసస్తదేవ మూఢం స్యాత్ । ఏవం వాయౌ త్రైవిధ్యం । యథా గర్భగృహవాసినో వాతాయనద్వారేణ వాయుః ప్రవిశన్సుఖహేతుత్వాచ్ఛాన్తః । తేనైవోష్ణమాసి సమ్పన్నేన దుఃఖోత్పాదకతయా దుఃఖీ స్యాదిత్యసౌ వాయుర్ఘోరః । స ఏవ వాయుః శీతకాలే శీతం జనయన్మూఢః । ఏవం అగ్నిః శీతార్తస్య శాన్తః । గ్రీష్మకాలే తాపార్తస్య ఘోరః । గ్రామాదిదాహే ప్రవృద్ధోऽగ్నిః పుంసో మోహోత్పాదకతయా మూఢః । ఏవం ఆపో ఘర్మార్తస్య సుఖదత్వాచ్ఛాన్తాః । హేమన్తే దుఃఖదత్వాద్ఘోరాః । సముద్రమధ్యగతస్య పుంసః తీరం అపశ్యతో మోహహేతుత్వాన్మూఢాః । ఏవం పృథ్వీ నవశాద్వలోపచితా ప్రావృషి సుఖకారిణీతి శాన్తా । గ్రీష్మకాలే ఉష్ణబాలుకా ఘోరా । సైవ పథికస్య మార్గానభిజ్ఞస్య ప్రాణిగ్రామాద్యపశ్యతో మూఢా । ఏవం దేవానాం నిర్విశేషా విషయాః । తన్మాత్రసంజ్ఞితా నిర్విశేషాః కేవలా ఏవానన్దమయాః శాన్తఘోరమూఢతయావిశిష్టాః స్వభావరూపాః(ప్.౪౦) శర్కరాకటుతిక్తాదిరసా నిశ్చితం స్వభావమాధుర్యామృతా ఉపమేయసుఖశాలిక్షీరం ఇవ । మాధుర్యక్షారకట్వాదిపార్థివగుణసమ్పృక్తం స్వభావరసం జలం ఇవామీ విషయాః(?) । దేవానాం ఏవం నిర్విశేషాః స్యుః । తన్మాత్రసంజ్ఞితాః సుఖలక్షణా ఏవ । మనుష్యాణాం వియదాదిభూతమయత్వాత్పూతానీవ సుఖదుఃఖమోహలక్షణాస్తే ఇత్యర్థః ।। టికా ౩౮ ।।

అత్రాహ కిం ఏతావన్త ఏవ విషయాః, న హి । కిం త్వన్యేఽపి సన్తి । కే పునస్తే ఇతి? ఉచ్యతే ।

సూక్ష్మా మాతాపితృజాః సహ ప్రభూతైస్త్రిధా విశేషాః స్యుః ।

సూక్ష్మాస్తేషాం నియతా మాతాపితృజా నివర్తన్తే ।।కారికా ౩౯ ।।

తత్ర సూక్ష్మాస్తావత్పఞ్చ తన్మాత్రకాః తైరేవాదిసర్గే సూక్ష్మశరీరాణి త్రయాణాం అపి లోకానాం ప్రారబ్ధాని । తత్సూక్ష్మశరీరమృతుకాలే మాతురుదరం ప్రవిశతి । మాతూ రుధిరం పితుః శుక్రం । వేదాన్తవాదినోఽప్యేవం ఆహుః । ప్రాణినః స్వర్గనరకాదిషు స్వకర్మభోగానన్తరమత్రాజిగమిషవః సోమమణ్డలే లీనా భూత్వా వృష్టయో భవన్తి । తతోఽన్నమ్, తత్స్త్రీపుంసాభ్యాం ఉపభుక్తం శుక్రశోణితే, తతః పురుష ఇతి । "వేత్థ యథా పఞ్చమ్యాం ఆహుతావాపః పురుషవచస"(ఛాన్దోగ్యోపనిషద్౫ ।౩ ।౩) ఇత్యారభ్య "ఇతి తు పఞ్చమ్యాం ఆహుతావాప"(ఛాన్దోగ్యోపనిషద్౫ ।౯ ।౧) ఇత్యాహుః । పురాణేష్వపి

"సోమవృష్ట్యన్నరేతాంసి పురుషస్తత్ర పఞ్చమః ।

స జీవత్యగ్నయే పశ్చాద్ధరన్త్యస్మాద్యతోఽభవత్" ।।

ఇతి ।

తదేవం సూక్ష్మశరీరస్యోపచయం కరోతి । మాతురశితపీతాన్నరసో మాతృనాడీసమ్బన్ధేన ప్రవిశ్య సూక్ష్మశరీరస్య శుక్రశోణితమయస్యోపచయం కురుతే । మాతుశ్చ నాడ్యా బాలస్య నాభిరన్ధ్రం ప్రవిశతి । యథైకేన మార్గేణ శాకవాటస్యాప్యాయనం ఉదకం కరోతి ఏవం అన్నపానస్య రసో మాతృనాడీగతో బాలస్య నాభిం ప్రవిశతి । ప్రవిశ్య బాలశరీరస్యాప్యాయనం కరోతి । తత్ర సూక్ష్మశరీరస్యాకృతిర్యాదృగ్లక్షణా బహిఃశరీరస్య భవతి హస్తపాదశిరఃపృష్ఠోదరజఙ్ఘాగుల్ఫ ఇతి । అపి చ శిష్టా వదన్తి బహిఃశరీరం షాట్కౌశికం ఇతి ।

రుధిరమాంసత్వచో మాతృజాః స్నాయ్వస్థిమజ్జానః పితృజాః । ఏవం ఏతద్బాహ్యశరీరం ఆభ్యన్తరసూక్ష్మశరీరస్యోపచయం కురుతే । తస్యైవ బహిఃశరీరోపచితస్య సూక్ష్మశరీరస్య ప్రసవకాలే యోన్యా నిర్గతస్య మాతురుదరాత్బాహ్యాని పఞ్చ మహాభూతాని పృథివ్యాదీని విహరణసంస్థానీయాని కృతాని । యథా కస్యచిద్రాజకుమారస్య మాతాపితృభ్యాం ఉపచితస్య పఞ్చ మహాభూతాని కృతాని । ఆకాశం అవకాశనే, భూమిర్విహరణే, ఆపః పిణ్డీకరణే శుద్ధౌ చ, అగ్నిర్(ప్.౪౧) ఆహారపచనే, వాయుర్వ్యూహనే, అస్య శరీరస్యైవం ఏతే విశేషాః త్రివిధాః । సూక్ష్మా మాతాపితృజాః సహ ప్రభూతైః । ప్ర ఇత్యుపసర్గః । ఏవం సూక్ష్మా మాతాపితృజా భూతాని చేత్యర్థః । తాని చ పృథివ్యాదీని । ఏవం ఏతే త్రిధా విశేషాః । యే చాన్యే ప్రాగభిహితా విశేషాః శాన్తా ఘోరా మూఢాశ్చ । అత్రాహ ఏతేషు త్రిష్వపి విశేషేషు కే నిత్యాః కేఽనిత్యా ఇత్యత్రోచ్యతే సూక్ష్మాస్తేషాం నియతాః । సూక్ష్మా ఇతి యైరాదిసర్గారమ్భస్తే నియతా నిత్యా ఇత్యర్థః । తైరారబ్ధం సూక్ష్మశరీరం అస్మిన్స్థూలశరీరే పతతి తదధర్మేణ సంయుక్తం పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరాన్తాని పఞ్చ స్థానాని పశ్యతి । ధర్మాధర్మయోః సామ్యేన బ్రాహ్మణాదీని చణ్డాలాన్తాని పశ్యతి । ఏవం సూక్ష్మశరీరం నియతం యావత్సంసారం ఇత్యర్థః । తద్యావజ్జ్ఞానం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరూపం నోత్పద్యతే తావత్సంసరతి, ఉత్పన్నే జ్ఞానే నివర్తతే । తస్మింశ్చ నివృత్తే పురుషో మోక్షం గచ్ఛతి । ఉక్తం చ

"దేహే మోహాశ్రయే భగ్నే యుక్తః స పరమాత్మని ।

కుమ్భాకాశ ఇవాకాశే లభతే చైకరూపతామ్" ।।

"యథా దర్పణాభావ ఆభాసహానౌ" ఇత్యాది । తస్మాదేతత్సూక్ష్మం । మాతాపితృజా నివర్తన్తే తత్సూక్ష్మశరీరం పరిత్యజ్య మరణకాలే మాతాపితృజం పతతి । తత్సూక్ష్మశరీరం జ్ఞానం అవిదుషాం సంసరతి ।। టికా ౩౯ ।।

అత్రాహ ఉక్తం చ భగవతా "మాతాపితృజా నివర్తన్తే తత్సూక్ష్మం సంసరతీత్యర్థః । అత్రోచ్యతే

పూర్వోత్పన్నం అసక్తం నియతం మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తమ్ ।

సంసరతి నిరుపభోగం భావైరధివాసితం లిఙ్గమ్ ।। కారికా ౪౦ ।।

పూర్వోత్పన్నం ఇత్యాది । సర్గోత్పన్నం ఇత్యర్థః । యావజ్జ్ఞానం నోత్పద్యతే తావత్సంసారే స్థిరతరం స్థితం ఇత్యర్థః । కిఞ్చాన్యత్ అసక్తం, క్వచిన్న సక్తం ఇత్యసక్తం దేవమానుషతిర్యక్షు సూక్ష్మత్వాత్ । నియతం నిత్యం ఇత్యర్థః । పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి పఞ్చ తన్మాత్రాణి మనో బుద్ధిరహఙ్కార ఏవం అష్టాదశ మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తం ఇతి । మహాన్యస్యాదౌ, సూక్ష్మాణి తన్మాత్రాణి శబ్దాదివిషయాఖ్యాన్యన్తే యస్య తత్తథోక్తం । అన్తఃకరణబహిఃకరణాని త్రయోదశ తన్మాత్రాణి పఞ్చ చేతి । అత్రాహ తత్కిం కరోతి । అత్రోచ్యతే సంసరతి దేవమానుషతిర్యగ్యోనిషు జీవభావం ఆగచ్ఛతి । తద్ధి(ప్.౪౨) నిరుపభోగం శబ్దాదయో విషయా ఉపభోగాస్తైర్విరహితం । త్రయోదశకరణాత్మకం ఏవేత్యర్థః । భావైరధివాసితం దేవమానుషతిర్యగ్భావాధివాసితం ఏవేత్యర్థః । యథా తిలపతనవస్త్రవాసనవత్(?) । తద్వత్సాన్తా భావా భవన్తి । దేవభావాః శుభేన మిశ్రేణ మానుషా అశుభేన తిర్యక్త్వం । లిఙ్గం ప్రలయకాలే ప్రధానే లయం గచ్ఛతీతి లిఙ్గం । ప్రకర్షేణ ధీయతే క్షిప్యతేఽత్ర సర్వం ఇతి ప్రధానమ్ ।। టికా ౪౧ ।।

అత్రాహ సూక్ష్మశరీరేణ నాస్తి ప్రయోజనం । తర్హి త్రయోదశవిధం కరణం ఏవ కథం సంసరతీతి? అత్రోచ్యతే

చిత్రం యథాశ్రయమృతే స్థాణ్వాదిభ్యో వినా యథా ఛాయా ।

తద్వద్వినావిశేషైస్తిష్ఠతి న నిరాశ్రయం లిఙ్గమ్ ।। కారికా ౪౧ ।।

ఇహాశ్రయాశ్రయిణోః సమ్బన్ధో దృష్టః । న హ్యాశ్రయం వినాశ్రయీ తిష్ఠతి । కుడ్యాపటాశ్రయం కృత్వా చిత్రం అవతిష్ఠతే । తదిదం సూక్ష్మశరీరం కుడ్యపటస్థానీయం చిత్రసంస్థానీయం త్రయోదశవిధం కరణం । తదేవం సతి యదుక్తం భవతా త్రయోదశవిధం కరణం ఏవ సంసరతీతి తన్మిథ్యా । కిం చాన్యత్ స్థాణ్వాదిభ్యో వినా యథా ఛాయా ఇతి । స్థాణుపురుషాదిభిర్వినా యథా ఛాయా న భవతి । ఛాయాం వినా తే చ న భవన్తి । యథాగ్నినా వినా ప్రకాశో న భవతి । తద్వద్వినావిశేషైస్తిష్ఠతి న నిరాశ్రయం లిఙ్గం ఇతి । అవిశేషా ఇతి తన్మాత్రాణి స్వాభావికక్షీరజలవచ్ఛాన్తఘోరమూఢత్వరహితత్వాత్ । తైరారబ్ధం సూక్ష్మశరీరం । తేన సూక్ష్మశరీరేణ సర్గాదిప్రారబ్ధేన వినా నిరాశ్రయం త్రయోదశకరణాఖ్యం లిఙ్గం న తిష్ఠతి । అతో యదుక్తం భవతా "కిం అవిశేషైరారబ్ధసూక్ష్మశరీరకల్పనయా ప్రయోజనం త్రయోదశవిధం కరణం ఏఅ సంసరతి" ఇతి, తన్మిథ్యా ।।టికా ౪౧ ।।

అత్రాహ సూక్ష్మశరీరం త్రయోదశవిధకరణసమ్పన్నం కేన హేతునా సంసరతీతి? అత్రోచ్యతే

పురుషార్థహేతుకం ఇదం నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేన ।

ప్రకృతేర్విభుత్వయోగాన్నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్ ।।కారికా ౪౨ ।।

పురుషార్థః కర్తవ్య ఇతి ప్రధానస్య తావత్ప్రవృత్తిః । స చార్థో ద్వివిధః । శబ్దాద్యుపలబ్ధిలక్షణో గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణశ్చ । శబ్దాద్యుపలబ్ధిర్బ్రహ్మలోకాదిషు భోగావాప్తిర్గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిర్మోక్ష ఇతి । తస్మాదుక్తం పురుషార్థహేతుకం ఇదం సూక్ష్మశరీరం ఇతి । కిం చాన్యత్ నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేన(ప్.౪౩) । తత్ర నిమిత్తం ధర్మాద్యష్టవిధం । తత్పురస్తాత్వక్ష్యామః "ధర్మేణ గమనం ఊర్ధ్వమ్" ఇత్యాది । ప్రకృతిః ప్రధానం । విభుత్వం ప్రభుత్వం తస్య యోగాత్(తద్విభుత్వయోగాత్) । యథా కశ్చిద్రాజా ప్రభుత్వయోగేన స్వరాష్ట్రే యద్యదిచ్ఛతి తత్తత్కరోతి । ఏవం ప్రధానం అపి ప్రభుత్వయోగేన మానుష్యం వా దైవం వా తైర్యగ్యోన్యం వా కురుతే । ఏవం సూక్ష్మశరీరం

త్రయోదశవిధేన కరణేన సంయుక్తం హస్తిన్యా ఉదర ప్రవిశ్య హస్తీ భవతి । స్త్రీశరీరం ప్రవిశ్య మనుష్యో భవతి । పశుర్భవతి । తస్మాత్నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్ ।। టికా ४२ ।।

అత్రాహ ఉక్త పురా భావైరధివాసితం లిఙ్గం సూక్ష్మశరీరం సంసరతి । తత్కే భావా ఇతి? అత్రోచ్యతే

సాంసిద్ధికాశ్చ భావాః ప్రాకృతికా వైకృతాశ్చ ధర్మాద్యాః ।

దృష్టాః కరణాశ్రయిణః కార్యాశ్రయిణశ్చ కలలాద్యాః ।। కారికా ४३ ।।

త్రివిధా భావాశ్చిన్త్యన్తే । తత్ర కేచిత్సాంసిద్ధికాః, కేచిత్ప్రాకృతికాః, కేచిద్వైకృతాః । తత్ర సాంసిద్ధికాస్తావత్ యథా కపిలస్య భగవతః పరమర్షేరాదిసర్గే ఉత్పన్నస్యేమే చత్వారో భావాః సహోత్పన్నా ధర్మో జ్ఞానం వైరాగ్యం ఐశ్వర్యం ఇతి । ఏతే సాంసిద్ధికా ఉచ్యన్తే । ప్రాకృతికా నామ బ్రహ్మణః పుత్రాః కిల సనకాదయో బభూవుః । తేషాం ఉత్పన్నకార్యకారణానాం శరీరవతాం షోడశవర్షాణాం ఏవైతే చత్వారో భావా అకస్మాదేవోత్పన్నా నిధిదర్శనవత్ । ఏతే చ ప్రాకృతికా భావా ఉచ్యన్తే । వైకృతికా యథా ఆచార్యాదిమూర్తిం అధికృత్య ఉత్పన్నా వైకృతికా ఇత్యుచ్యన్తే । ఆచార్యం నిమిత్తం కృత్వా జ్ఞానం ఉత్పద్యతే । జ్ఞానాద్వైరాగ్యం, వైరాగ్యాద్ధర్మో, ధర్మాదైశ్వర్యం । ఏవం ఏతే చత్వారో భావా అస్మదాదిష్వపి వర్తన్తే । తదేవ వైకృతా ఇత్యుచ్యన్తే । ఏవం ఏతే త్రిధా భావా వ్యాఖ్యాతా యైరధివాసితం మహదాది లిఙ్గం సంసరతి । అత్రాహ ధర్మో, జ్ఞానమ్, వైరాగ్యం ఐశ్వర్యమ్, అధర్మోఽజ్ఞానం అవైరాగ్యం అనైశ్వర్యం । ఏవం ఏతేఽష్టౌ భావాః క్వ వర్తన్తే? పూర్వర్షిభిః దృష్టాః కరణాశ్రయిణః । కరణాన్య(ప.४४) ఉచ్యన్తే బుద్ధికర్మాన్తఃకరణభేదాత్త్రయోదశ । తాన్యాశ్రిత్యాష్టౌ భావాః ప్రవర్తన్తే । ఉక్తం హి "అధ్యవసాయో బుద్ధిర్ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్" ఇత్యేవమాది । కిం చాన్యత్ కార్యాశ్రయిణశ్చ కలలాద్యాః । యథా సూక్ష్మశరీరం ఉత్పత్తికాలే మాతురుదరం ప్రవిశతి । మాతుః రుధిరం పితుః శుక్రం తస్య సూక్ష్మశరీరస్యోపచయ కురుతే । కలలబుద్బుదఘనమాంసపేశీగర్భకుమారయౌవనస్థావిరాదయోఽన్నపానరసనిమిత్తా

ఉత్పద్యన్తే । తత్ర ఉచ్యతే "కార్యాశ్రయిణశ్చ కలలాద్యా" ఇతి । కలలగ్రహణం విరాగనిమిత్తమ్ ।। టికా ౪౩ ।।

ఉక్తం పూర్వస్యాం ఆర్యాయాం "నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేన" "నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్" ఇతి । తత్ర కిం నిమిత్తం కిం చ నైమిత్తికం ఇతి? అత్రోచ్యతే

ధర్మేణ గమనం ఊర్ధ్వం గమనం అధస్తాద్భవత్యధర్మేణ ।

జ్ఞానేన చాపవర్గో విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః ।। కారికా ౪౪ ।।

తత్ర ధర్మో నిమిత్తం । ఇహ లోకే ధర్మం యః కురుతే తన్నిమిత్తం కృత్వా సూక్ష్మశరీరం ఊర్ధ్వం గచ్ఛతి । ఊర్ధ్వం ఇత్యష్టానాం దేవయోనీనాం గ్రహణం । తత్ర ఆద్యం బ్రాహ్మం । ప్రాజాపత్యమ్, ఐన్ద్రం, పిత్ర్యం, గాన్ధర్వం, యాక్షం, రాక్షసం, పైశాచం ఇత్యేతాన్యష్టౌ స్థానాని సూక్ష్మశరీరం గచ్ఛతి । తత్ర ధర్మో నిమిత్తమ్, ఊర్ధ్వగమనం నైమిత్తికం । కిం చాన్యత్ గమనం అధస్తాద్భవత్యధర్మేణ । ఇహ లోకే యమనియమలక్షణో ధర్మస్తద్విపరీతో హ్యధర్మః, తేనాధర్మేణ సూక్ష్మశరీరం అధస్తాద్గచ్ఛతి పశ్వాది । పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరం ఇతి పఞ్చధా తిర్యక్స్థావరాన్తం । అత్రాధర్మో నిమిత్తమ్, అధోగమనం నైమిత్తికం । కిం చాన్యత్ జ్ఞానేన చాపవర్గః । యత్పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం తేన జ్ఞానేన తత్సూక్ష్మశరీరం నివర్తతే । పరమాత్మాపవర్గం ప్రాప్నోతి మోక్షం గచ్ఛతీత్యర్థః । అతో జ్ఞానం నిమిత్తం అపవర్గో నైమిత్తికః । అన్యచ్చ విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః । కస్య విపర్యయాత్ । జ్ఞానస్య విపర్యయోఽజ్ఞానం, తేనాజ్ఞానేనాహం దర్శనీయః సుభగోఽహం భోక్తాహం ఇతి మన్యతే । తేనాజ్ఞానేన మనుష్యతిర్యగ్దేవేష్వాత్మానం నిబధ్నాతి । న మోక్షం గచ్ఛతీత్యర్థః । అతోఽజ్ఞానం నిమిత్తం బన్ధో నైమిత్తికః । స చ బన్ధస్త్రివిధః । ప్రకృతిబన్ధో వైకారికబన్ధో దక్షిణాబన్ధశ్చేతి । తత్ర ప్రకృతిబన్ధో నామాష్టాసు ప్రకృతిషు పరత్వేనాభిమానః । వైకారికబన్ధో నామ బ్రహ్మాదిస్థానేషు శ్రేయోబుద్ధిః । దక్షిణాబన్ధో నామ గవాదిదానేజ్యానిమిత్తః । ఏవం చతుర్విధం నిమిత్తనైమిత్తికం వ్యాఖ్యాతమ్ ।। టికా ౪౪ ।।

(ప్.౪౫)

అన్యదప్యేవంవిధం ఉచ్యతే చతుర్ధా

వైరాగ్యాత్ప్రకృతిలయః సంసారో రాజసాద్భవతి రాగాత్ ।

ఐశ్వర్యాదవిఘాతో విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః ।। కారికా ౪౫ ।।

యథా కస్యచిద్వైరాగ్యం అస్తి । (జితేన్ద్రియో విషయేభ్యో విరక్తో న యమనియమపరః కేవలమ్) న తు జ్ఞానం అస్తి గుణపురుషాన్తరాఖ్యం । తేనాజ్ఞానేన వైరాగ్యపూర్వేణ నాస్తి మోక్షః । కేవలం అష్టాసు ప్రకృతిషు లయో భవతి ప్రధానబుద్ధ్యహఙ్కారతన్మాత్రేషు । తత్ర లీనం ఆత్మానం ముక్తం ఇత్యవగచ్ఛతి భూయః సంసరణకాలే సంసరతి త్రిషు లోకేషు శరీరోత్పత్తిర్భవతి । తత్ర వైరాగ్యం నిమిత్తం ప్రకృతిలయో నైమిత్తికః । కిం చాన్యత్ సంసారో రాజసాద్భవతి రాగాత్ । యోఽయం రాజసో రాగోఽవైరాగ్యం యజ్ఞం కరోతి, దానం దదాతి, అమునాముష్మిన్లోకే సుఖం మే భావీతి । తేన రాగేణ సంసారో భవతి । బ్రహ్మాదిస్థానేషు జన్మ భవతి । తత్ర రాగో నిమిత్తం సంసారో నైమిత్తికః । కిం చాన్యత్ ఐశ్వర్యాదవిఘాతః యత్పూర్వం ఐశ్వర్యం అణిమాదికం అష్టవిధం నిర్దిష్టం తస్మాదైశ్వర్యాత్ప్రార్థితానాం అవిఘాతో భవతి న ముక్తిః । అవిఘాతోఽస్ఖలనం । విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః । విపర్యయాదనైశ్వర్యాత్తద్విపర్యాసః ప్రార్థితానాం అప్రాప్తిరిత్యర్థః । తత్రానైశ్వర్యం నిమిత్తం । ప్రార్థితస్యాప్రాప్తిలక్షణో విపర్యాసో నైమిత్తికః । ఏవం షోడశకో నిత్యనైమిత్తికప్రసఙ్గో వ్యాఖ్యాతః । ప్రకృతిలయః ప్రకృతిబన్ధ ఇత్యుచ్యతే । యజ్ఞాదిభిర్దక్షిణాబన్ధ ఇత్యుచ్యతే । ఐశ్వర్యాదినిమిత్తో భోగో వైకారిక ఇత్యుచ్యతే ।। టికా ౪౫ ।।

నను నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గః కిమాత్మక ఇతి? అత్రోచ్యతే

ఏష ప్రత్యయసర్గో విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః ।

గుణవైషమ్యవిమర్దేన తస్య భేదాస్తు పఞ్చాశత్ ।। కారికా ౪౬ ।।

ఏష ఇతి । ఆర్యాద్వయేన షోడశవిధో నైమిత్తికః సర్గ ఉక్తః । ప్రత్యయసర్గ ఉచ్యతే । ప్రత్యయాద్బుద్ధేరుత్పన్నో యస్మాత్తస్మాత్ప్రత్యయసర్గ ఇత్యుచ్యతే । ఉక్తం హి పురస్తాత్"అధ్యవసాయో బుద్ధిః" ఇత్యాది । సోఽయం ప్రత్యయసర్గో భూయశ్చతుర్ధా భిద్యతే । యస్మాదాహ విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః । సంశయబుద్ధిర్విపర్యయః స్థాణురయం పురుషో వేతి । భూయోఽపి స్థాణుం ప్రసమీక్ష్య న శక్నోత్యన్తరం గన్తుం ఏవం అస్యాశక్తిరుత్పన్నా । తతస్తృతీయః తం ఏవ స్థాణుం(ప్.౪౬) జ్ఞాతుం సంశయితుం వా నేచ్ఛతి కిం అనేనాస్మాకం ఇత్యేషా తుష్టిః । భూయశ్చతుర్థో (దృష్టే యస్తస్మిన్) స్థాణ్వాదిరూఢాం వల్లీం పశ్యతి శకునిం వా । తతోఽస్య నిశ్చయ ఉత్పద్యతే స్థాణురయం ఇత్యేషా సిద్ధిః । ఏవం ఏష ప్రత్యయసర్గో భిన్నశ్చతుర్ధా విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః । తస్య చతుర్విధప్రత్యయసర్గస్య గుణవైషమ్యవిమర్దేన పఞ్చాశత్భేదా భవన్తి । సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాస్తేషాం వైషమ్యం తద్విమర్దేన । యదా సత్త్వం ఉద్రిక్తం తదా రజస్తమసీ గౌణే । యథాదిత్యోదయాన్నక్షత్రతేజసో గౌణత్వం । ఏవం యదా రజసా సత్త్వతమసీ, తమసా సత్త్వరజసీ గౌణే తదా తద్విమర్దో భవతి । తేన విమర్దేన తస్య చతుర్విధస్య ప్రత్యయసర్గస్య పఞ్చాశద్భేదా భవన్తి ।। టికా ౪౬ ।।

తానాహ

పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్త్యశక్తేశ్చ కరణవైకల్యాత్ ।
అష్టావింశతిభేదా తుష్టిర్నవధాష్టధా సిద్ధిః ।। కారికా ४८ ।।

సుగమమ్ ।। టికా ४८ ।।

విపర్యయస్య చ తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రోఽన్ధతామిస్ర ఇతి పఞ్చ భేదాః । తేషాం భేదాన్తరాణ్యాహ

భేదస్తమసోఽష్టవిధో మోహస్య చ దశవిధో మహామోహః ।
తామిస్రోఽష్టాదశధా తథా భవత్యన్ధతామిస్రః ।। కారికా ४९ ।।

తమసస్తావదష్టవిధా ప్రకృతిః । తద్వస్తు మలయతీతి తమః । తస్య పరం అష్టాసు ప్రకృతిషు లయో భవతి । తద్యథా ప్రధానం బుద్ధిరహఙ్కారః పఞ్చతన్మాత్రాణీత్యేతేషు । తత్ర లీనం ఆత్మానం ముక్తోఽహం ఇతి మన్యతే । స చ తస్య విపర్యయః । ఏవం తమసోఽష్టధా భేదః । మోహస్య చ అష్టవిధ ఏవేత్యర్థః । యత్తదణిమాద్యష్టవిధం ఐశ్వర్యం ఉక్తం తస్మిన్సక్తా బ్రహ్మాదయో దేవతా న మోక్షపదం ఇచ్ఛన్తి । తస్యైశ్వర్యస్య శుభకర్మణోపాత్తస్య క్షయే పునః సంసరన్తి । అయం అష్టవిధో మోహస్యాపి భేదః । మహామోహస్య దశవిధో భేదః । దేవానాం శబ్దాదయః పఞ్చతన్మాత్రాఖ్యా విషయా అవిశేషాః కేవలానన్దరూపా నిరుపాధిదుగ్ధవచ్చాన్ద్రాదిసఙ్ఘాతసుఖాదివిరహితా యే భవన్తి స్వర్గప్రాప్తా । ఏవం మనుష్యాణాం భౌతికశరీరతయా సుఖదుఃఖమోహసమ్పన్నాః శాన్తఘోరమూఢా భవన్తీత్యేష దశవిధో మహామోహః । తదేతేషు దశసు బ్రహ్మేన్ద్రాదయో దేవా మనుష్యాశ్(ప్.४८) చ తిర్యగ్యోన్యాసక్తాశ్చ దృశ్యన్తే । తేన హి విషయేభ్యః పరం అస్తీతి మూఢవిజ్ఞానాస్తదాసక్త్యా గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరూపం నిత్యనిరతిశయసుఖాభివ్యక్తయే జ్ఞానావబోధం న కుర్వన్తీత్యేష

మహామోహః । తేనామీ తే ముక్తిం న భజన్తే । తామిస్రోఽష్టాదశధేతి । దేవమనుష్యాణాం దశ విషయాః ప్రాగభిహితా అవిశేషసవిశేషతయా । అణిమాద్యైశ్వర్యం చాష్టగుణం ఏవం అష్టాదశధా భవతి । తేభ్యః కేనచిద్వైగుణ్యేనాప్రాప్త్యాభిహితస్య యః క్రోధః స తామిస్ర ఇత్యుచ్యతే । తథా అష్టాదశధా చేత్యర్థః । అన్ధతామిస్రోఽపి భవతి తత్స్వఙ్ఖ్య ఏవ । తథా ఏవం అష్టాదశధాత్రాపి । తేషు చ మరణత్రాసాద్దుఃఖం ఉత్పద్యతే । ఐశ్వర్యే విద్యమాన ఐశ్వర్యం పరిత్యజ్య మృత్యునా ప్రియమాణస్య గచ్ఛామీతి సఙ్కల్పయతో యస్త్రాసః సోఽన్ధతామిస్ర ఇత్యుచ్యతే దశ విషయానైశ్వర్యం ప్రాప్యాపి భోక్తుం న లభతేఽన్తరాలేఽపి మ్రియత ఇతి యావత్ । ఏవం అమీ విపర్యయస్య తమఃప్రభృతయః పఞ్చ భేదా విభిద్యమానా ద్విషష్టిభేదాః సఞ్జాతాః । అత ఊర్ధ్వం అశక్తేరష్టావింశతిభేదాన్వక్ష్యామః ॥ టికా ౪౮ ॥

ఏకాదశేన్ద్రియవధాః సహ బుద్ధివధైరశక్తిరుద్దిష్టా ।

సప్తదశ వధా బుద్ధేర్విపర్యయాత్తుష్టిసిద్ధీనామ్ ॥ కారికా ౪౯ ॥

ఏకాదశేన్ద్రియవధాః
ఆన్ధ్యబాధిర్యఘ్రానపాకజడత్వకుష్ఠత్వమూకత్వకుణిత్వపఙ్గుత్వగుదావర్తక్లైబ్యోన్మాదా ఇత్యేకాదశేన్ద్రియవధాః । ఇన్ద్రియాణాం స్వవిషయగ్రహణాసామర్థ్యం వధ ఇవ వధః । యథేహ లోకే కశ్చిద్దేవదత్తో యజ్ఞదత్తం ఆహూయ అబ్రవీత్ భో దుఃఖితోఽస్మి కిం కరవాణీతి । స తేనోక్తః సాఙ్ఖ్యజ్ఞానాధిగమం కురుష్వ దుఃఖాన్తమోక్షం ప్రాప్స్యసీతి । ఏవం ఉక్తోఽసావాహ నాహం ఏతదభ్యాసం కర్తుం అలం । బాధిర్యాత్గురువచనం న శృణోమి, శుశ్రూషాయాం అసమర్థోఽస్మి । ఆన్ధ్యకుణిత్వపఙ్గుత్వాదిదోషాశ్రయత్వాత్కుతో మమ జ్ఞానాధిగమ ఇతి । ఏవం ఏవాన్ధ్యమూకత్వోన్మాదాద ఇన్ద్రియోపఘాతా విద్యాగ్రహణే అసమర్థా బోద్ధవ్యాః । ఏవం ఏతే ఏకాదశేన్ద్రియవధా అశక్తిరుచ్యన్తే । కిఞ్ చ సహ బుద్ధివధైరితి । బుద్ధేర్వధా బుద్ధివధాస్తైః సహ । కే తే బుద్ధివధాః? సప్తదశసఙ్ఖ్యాః । తే చ సప్తదశాపి నవ తుష్టిభేదా అష్టౌ సిద్ధయః । తన్నిరూపణప్రస్తావే వ్యాఖ్యాస్యామః ॥ టికా ౪౯ ॥

(ప్.౪౮)

తత్ర నవధా తుష్టిం ఆహ

ఆధ్యాత్మిక్యశ్చతస్రః ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః ।

బాహ్యా విషయోపరమాత్పఞ్చ నవ చ తుష్టయోఽభిహితాః ।। కారికా ౫౦ ।।

ఆత్మన్యధికృత్య ప్రవర్తన్తే తాశ్చతస్రస్తుష్టయః । ప్రకృతితుష్టిరుపాదానతుష్టిః కాలతుష్టిః భాగ్యతుష్టిశ్చేతి । యథా కశ్చిత్ప్రకృతిమాత్రం వేత్తి, న తు జానీతే సగుణాగుణత్వనిత్యానిత్యత్వచేతనాచేతనత్వసర్వగతత్వధర్మానస్యాః కేవలం ప్రకృత్యస్తిత్వమాత్రజ్ఞానేనాహం జానామీతి తుష్టః ప్రవ్రజితస్తస్య నాస్తి మోక్షః । ఏషా ప్రకృతితుష్టిః । కశ్చిత్త్రిదణ్డకుణ్డికాక్షమాలాకృష్ణాజినోపాదానమాత్రేణైవాహం ముక్త ఇత్యభిమానీ బ్రూతే । తేన మమ మోక్షో భావీతి । ఏతావన్మాత్రేణ తుష్టో జ్ఞానాధిగమే న ప్రవర్తతే । తస్యాపి న మోక్ష ఇత్యేషా ఉపాదానతుష్టిః । కశ్చిదేవం బ్రూతే కాలేన స్వయం మోక్షో భావీ కిం తత్త్వవిజ్ఞానేనేతి । జ్ఞానే ప్రవృత్త్యైవ తుష్టః । తస్యాపి న మోక్ష ఇతి కాలతుష్టిః । కశ్చిదేవ మహాభాగ్యేనైవ ముక్తో భవతి । తస్మాజ్జ్ఞానం అసాధకం ముక్తేః స్యాదితి తావతా తుష్టః తస్య న మోక్ష ఏషా భాగ్యతుష్టిః । ఏవం ఏతా ఆత్మన్యధికృత్య జాయన్తే ఇత్యాధ్యాత్మిక్యశ్చతస్రస్తుష్టయః । బాహ్యాస్తు పఞ్చ తుష్టయః । పఞ్చానాం విషయాణాం ఉపరమాద్భవన్తి, అర్జనరక్షణక్షయాతృప్తిహింసాదోషాన్పావయతః పఞ్చ । ఏవం ఉభయత్ర నవ తుష్టయః । తత్రార్జనం నామ విషయాణాం తదర్థం కృషిపాశుపాల్యాదివ్యవసాయదుఃఖం అవధార్య తేభ్య ఏవోపరతస్తుష్టిం లభతే । ఏషా పఞ్చమీ తుష్టిః । అర్జితానాం అపి రాజచౌరాదిభ్యో దుఃఖం విషయాణాం రక్షణం కర్తుం తస్మాన్న విషయైః కార్యం ఇత్యుపరతస్తుష్టిం లభతే, సా షష్ఠీ తుష్టిః । రక్షణేఽపి కృత ఉపభుజ్యమానాస్తే క్షీయన్త ఇతి న తైః కార్యం ఇత్యుపరతస్తుష్టిం లభతే, ఏషా సప్తమీ । తథార్జనక్షయాదిప్రతీకారైరపి కృతైర్నాస్తీన్ద్రియాణాం వైతృష్ణ్యమ్, తస్మాన్న తైః కార్యం ఇత్యుపరతస్యాష్టమీ తుష్టిః । ప్రోక్తానాం ప్రతీకారే కృతేఽప్యర్జనాదిప్రవృత్తేన హింసాం అన్తరేణ భూతోపరోధం వినామీ న ప్రాప్యన్తే తస్మాన్న తైః కార్యం ఇత్యుపరతః తుష్టిం లభతే । ఏషా నవామీ తుష్టిః । ఏవం ఏతాః పఞ్చ బాహ్యాస్తుష్టయః । ఉభయం నవ భవన్తి । (ఏవం ఏతాభిస్తుష్టిభిర్జ్ఞానం వినా మోక్షోఽస్తీతి

కేవలేన వైరాగ్యేణ తుష్టః ।) ఆసాం నవానాం అపి తుష్టీనాం గ్రన్థాన్తరే సంజ్ఞాన్తరాణి । తద్యథా (ప్.౪౯) అమ్భః సలిలం ఓఘో వృష్టిః తారం సుతారం సునేత్రం సుమరీచం ఉత్తమామ్భసికం ఇతి । ఆసాం విపరీతా అతుష్టయోఽనమ్భ ఇత్యాద్యాః । ఏవం తుష్ట్యతుష్టయో వ్యాఖ్యాతాః ।। టికా ౫౦ ।।

ఇదానీం సిద్ధయో వ్యాఖ్యాయన్తే

ఊహః శబ్దోఽధ్యయనం దుఃఖవిఘాతత్రయం సుహృత్ప్రాప్తిః ।

దానం చ సిద్ధయోఽష్టౌ సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః ।। కారికా ౫౧ ।।

తత్ర ఊహో నామ యథా కశ్చిచ్చిన్తయతి, కిం పరం యాథాత్మ్యమ్, కిం నిఃశ్రేయసమ్, కిం కృత్వా సుఖం ప్రాప్యతే । ఏవం అస్య చిన్తయతో జ్ఞానం ఉత్పద్యతే స్వతః శాస్త్రతో గురుతో వా । యత్రప్రధానబుద్ధ్యహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతాన్యన్యాని, అహం అన్య ఇతి తతో మోక్షం గచ్ఛతి । ఏషా ఊహసిద్ధిః ప్రథమా । చౌరసాధుతదనుగామిస్వామిపథికసంయోగాదివత్ । ప్రకృతిపురుషశిష్యగురుక్రమజ్ఞానం । తద్యథా గ్రామం ఆచ్ఛిద్య చౌరా యాన్తి । తత్సార్థమధ్యే సాధురేకో గచ్ఛతి । తదనుగామీ చ స్వామీ । చతుర్థః పథికస్తదభిజ్ఞః । పథికచౌరమధ్యే సాధురపి చౌరగుణాస్పృష్టోఽపి తదనుగామినా చౌరతయా ప్రతీతస్తాదృగ్గణనాయాం (ప్రతీతః) తదభిజ్ఞేన పథికేన స్వామీ సమ్బోధితో యదహం సర్వం జానామి, అమీ చౌరా అయం సాధురేవ తత్సార్థానువర్తీతి । ఏవం చౌరస్థానీయో బుద్ధ్యహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతసమవాయః, సాధుస్థానీయశ్చ పురుషః, తదనుగామిస్థానీయః శిష్యో, భేదేన బోధ్యాః । పథికస్థానీయో గురుః । తస్మాజ్జ్ఞానం ప్రతీకత్రయేణైవావగమ్యతే గురుతః శాస్త్రతః, స్వత ఇత్యూహసిద్ధిః ప్రథమోక్తా । శబ్దో నామ యథా కస్యచిత్పరతః (తం అస్య జనం) శబ్దం శ్రుత్వాన్యత్రప్రధానం అన్యోఽహం ఇతి తన్మార్గప్రవృత్తిప్రబుద్ధో మోక్షం గచ్ఛతి । ఏవం ఏషా ద్వితీయా సిద్ధిః శబ్దత ఉత్పన్నా । కశ్చిద్గురూపాసనయా తతోఽధీత్యావగమ్య సకలం జ్ఞానం ఆప్నోతి, తృతీయాధ్యయనసిద్ధిః సాఙ్ఖ్యజ్ఞానం అధీత్య సఞ్జాతా । ఏవం ఏతాస్తిస్రః సిద్ధయః । శేషా వ్యాఖ్యాయన్తే ।

దుఃఖవిఘాతత్రయం ఇతి । యథా
కశ్చిదాదావభిహితాధ్యాత్మికాదిదుఃఖత్రయేణాభిభూతోఽస్య ప్రతీకారాయోహం శబ్దం అధ్యయనం వా ప్రతిపద్య జ్ఞానం అధిగమ్య మోక్షం యాతీతి దుఃఖవిఘాతాయ యత్రోహాదిత్రయం అధికురుతే తదపి సిద్ధిత్రయం । ఏవం షట్సిద్ధయః । కశ్చిద్దుర్మేధా గురోః సకాశాన్నావధారయతి । తత్కేనచిత్త్వత్యుపకారానపేక్షేణ సుహృదా తస్మాత్సంసారకూపాదుజ్జిహీర్షుణా తదనుకూలతయా కృపావతా సుగమవచోభిర్వైరాగ్యపూర్వకం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరూపం సాఙ్ఖ్యజ్ఞానం ఉపదిశతా సముద్ధృతం ఆలోక్యాహ, (ప్.౫౦) భగవాన్శాస్త్రకారః సుహృత్ప్రాప్తిరితి । తే హి సుహృదస్తథోపదిశన్తి సుహృత్తయా యథా పాషాణోఽప్యవబుధ్యతే । ఉక్తం చ

"ఏషా ఆతురచిత్తానాం మాత్రాస్పర్శేచ్ఛయా విభుః ।

భవసిన్ధుప్లవో దృష్టో యదాచార్యానువర్తనమ్" ।।

(భాగవతపురాణ ౧ ।౬ ।౩౫)

ఏషా సప్తమీ సిద్ధిః । కశ్చిదావాహనసంవాహనభిక్షాపాత్రవస్త్రచ్ఛత్రకమణ్డలుప్రభృతిదానేన గురూనారాధ్య సాఙ్ఖ్యం అధిగమ్య మోక్షం గచ్ఛతీత్యేషాష్టమీ సిద్ధిర్దానాదిభిరుపాయైర్నిష్పన్నా । ఆసాం అష్టానాం పూర్వవన్నామాన్తరాణి । తారం సుతారం తారతారం ప్రమోదం ప్రముదితం మోహనం రమ్యకం సదాప్రముదితం ఇతి । విపరీతా అసిద్ధయః । తద్యథా అతారం ఇత్యాద్యాః । తతశ్చ ఏకాదశేన్ద్రియవధాః, నవానాం తుష్టీనాం విపర్యయాః ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యానాం పఞ్చవిషయోపరమతుష్టీనాం చ । అష్టానాం సిద్ధీనాం విపర్యయా అనూహాదయః । సప్తదశ వధా బుద్ధేరేవం ఏకాదశ సప్తదశ చాష్టావింశతిభేదా అశక్తేరభిధీయన్తే । ఏవం విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధీనాం ఉద్దేశః కృత ఇతి వాక్యశేషః । సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః । యా ఊహాద్యాష్టధా సిద్ధిస్తస్యా పూర్వో విపర్యయాశక్తితుష్టిరూపోఽఙ్కుశో నియామకః । త్రివిధస్త్రిప్రకార ఇత్యర్థః । యథాఙ్కుశేన గృహీతో గజో వశ్యో భవతి । ఏవం విపర్యయాశక్తితుష్టిరూపం త్రివిధం ప్రత్యయసర్గం హిత్వా సిద్ధిః సంసేవ్యా, సిద్ధేస్తత్త్వజ్ఞానం, తస్మాచ్చ మోక్ష ఇతి తాత్పర్యమ్ ।। టికా ౫౧ ।।

అత్రాహ భగవతా ఉక్తం పూర్వస్యాం ఆర్యాయాం భావైరధివాసితం లిఙ్గం సంసరతి । తత్ర కిం లిఙ్గం పూర్వోత్పన్నం ఆహోస్విత్భావా ఇత్యత్రోచ్యతే లిఙ్గం తావత్సూక్ష్మం తాన్మాత్రికం శరీరం అనాదికాలోత్పన్నం త్రయోదశవిధేన కరణేన సంయుక్తం భావైరధివాసితం సంసరతి । కరణాని బుద్ధ్యహఙ్కారమనోబుద్ధికర్మాఖ్యాని త్రయోదశ । ఏవం త్రయోదశవిధకరణం ఆశ్రిత్య సూక్ష్మశరీరం తాన్మాత్రికం సంసరతి । శరీరం కరణాని చైతల్లిఙ్గం ఇత్యత్రోచ్యతే । భావైరధివాసితం ఇతి భావా ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యాణి చత్వారః సాత్త్వికాః । విపరీతాస్తామసాః । ఏవం అష్టౌ భావాః । తత్ర సన్దేహః । కిం లిఙ్గం పూర్వోత్పన్నమ్, ఉతస్విద్భావా ఇతి । ఉచ్యతే

న వినా భావైర్లిఙ్గం న వినా లిఙ్గేన భావనిర్వృత్తిః ।

(ప్.౫౧)

లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యస్తస్మాద్భవతి ద్విధా సర్గః ।। కారికా ౫౨ ।।

లిఙ్గేన వినా భావో న భవతి భావైశ్చ వినా లిఙ్గం న భవతి । యథాగ్నినా వినా నోష్ణత్వం ఉష్ణత్వం వినా నాగ్నిః । ఏవం ఏతయోర్లిఙ్గభావయోర్యుగపదుత్పత్తిః, గోవిషాణవత్, కుమారీస్తనవత్ । యత్ర లిఙ్గం తత్ర భావా యత్ర భావాస్తత్ర లిఙ్గం । తస్మాదుచ్యతే లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యః । లిఙ్గేన ఆఖ్యాయతే స లిఙ్గాఖ్యః । భావైరాఖ్యాయత ఇతి భావాఖ్యః । తస్మాద్ద్విధా సర్గో భవతి జాయతే ।। టికా ౫౨ ।।

అత్రాహ కిం ద్వివిధ ఏవ సర్గః కిం తస్మాదన్యస్తృతీయోఽప్యస్తి ఇతి । అత్రోచ్యతే

అష్టవికల్పో దైవ స్తైర్యగ్యోనశ్చ పఞ్చధా భవతి ।

మానుష్యశ్చైకవిధః సమాసతో భౌతికః సర్గః ।। కారికా ౫౩ ।।

అష్టవికల్పో దైవ ఇతి । తద్యథా బ్రాహ్మం ప్రాజాపత్యం ఐన్ద్రం పైత్రం గాన్ధర్వం యాక్షం రాక్షసం పైశాచం ఇత్యేవం అష్టవిధో దేవసర్గః । తైర్యగ్యోనశ్చ పఞ్చధా భవతి । అత్ర తుల్యలిఙ్గత్వాద్భవతి పశుపక్షిమృగసరీసృపస్థావరాన్తశ్చేతి । మానుష్య ఏకవిధస్తుల్యలిఙ్గత్వాద్బ్రాహ్మణాఅదిచాణ్డాలాన్తః । సమాసతః సఙ్క్షేపేణ త్రివిధోఽయం భూతమయః సర్గః । ఏవం చతుర్దశవిధః ।। టికా ౫౩ ।।

అత్రాహ ఏతేషు త్రిషు స్థానేషు కతరో గుణ ఉత్కటత్వేన వర్తతే

ఊర్ధ్వం సత్త్వవిశాలస్తమోవిశాలశ్చ మూలతః సర్గః ।

మధ్యే రజోవిశాలో బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః ।। కారికా ౫౪ ।।

ఊర్ధ్వం సత్త్వవిశాల ఇతి । బ్రహ్మాదిపిశాచాన్తో యోఽష్టవిధః సర్గః । అసౌ సత్త్వబహులః । యస్మాత్తేషు సత్త్వం ఉత్కటత్వేన వర్తతే । తత్రాపి రజస్తమసీ స్తః కిం తు సత్త్వస్యోద్రిక్తతా । తస్మాత్సుఖప్రాయా దేవాః । తమోవిశాలశ్చ మూలతః । పశ్వాదిషు తమస ఉద్రేకాత్పశ్వాదిస్థావరపర్యన్తో యస్మాత్తేషు తమ ఉత్కటత్వేన వర్తతే తత్రాపి గౌణతయా సత్త్వరజసీ స్తః । తస్మాత్తే తమోబహులాః । మధ్యే రజోవిశాలః । తత్రాపి సత్త్వతమసీ స్తః । కిం తు రజ ఉత్కటత్వేన వర్తతే । తస్మాత్తే దుఃఖప్రాయా మనుష్యాః । బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః । చతుర్విధ ఏష స్వేదజాణ్డజాదినా భూతసర్గః ।। టికా ౫౪ ।।

(ప్.౫౨)

అత్రాహ భూతసర్గ ఉత్పన్నో భావసర్గః సమ్పన్నో లిఙ్గసర్గః సమ్పన్న ఇతి యత్ర సర్గాః ప్రాధానికా ఇతి ప్రధానకార్యం సమాప్తం ఇతి । ఉత్పన్నాస్త్రయో లోకాః ప్రధానం చోపరతం ఉత్పాద్య లోకానితి తేషు దేవమనుష్యతిర్యగ్యోనిగతేషు దుఃఖం కోఽనుభవతి । కిం చతుర్వింశతితమం ప్రధానమ్, ఆహోస్విత్మహదాదిత్రయోవింశతికమ్, ఉతస్విత్పురుష ఇతి? అత్రోచ్యతే

అత్ర జరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః ।

లిఙ్గస్యావినివృత్తేస్తస్మాద్దుఃఖం సమాసేన ।। కారికా ౫౫ ।।

అత్ర త్రిషు లోకేష్వితి । దేవలోకే, మనుష్యలోకే, తిర్యగ్యోనౌ చ జరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః । తత్ర జరాకృతం వలీపలితైరభిభూతః కాసశ్వాసైః పరిగృహీతో యష్టివిష్టమ్భగామీ పుత్రస్నుషాద్యభిభూతో యద్దుఃఖం అనుభవతి తజ్జరాకృతం । మరణకృతం ఇతి । అష్టవిధం ఐశ్వర్యం అస్తి యత్రాప్యగభిహితం అణిమాది, దశ విషయాః సన్తి । దేవానాం పఞ్చావిశేషాః కేవలసుఖరూపాః । మనుష్యాణాం సవిశేషాస్త ఏవ శబ్దాదయః సుఖదుఃఖమోహసమ్పన్నాః । తన్మరణపాతావస్థాయాం యద్దుఃఖం ఉత్పద్యతే తన్మరణకృతం ఇత్యేవ । ఏవం ఏతైర్దుఃఖైరన్తకాలే చ జనితదుఃఖాని సర్వాణి ప్రాప్నోతి చేతనః పురుష ఏవ ప్రధానాదీనాం అచేతనత్వాత్ । తస్మాత్తస్యైవ విజ్ఞానితయా దుఃఖం న తు జడానాం ప్రధానాదీనాం । తర్హి కియన్తం కాలం పురుషో దుఃఖం ఆప్నోతి । అత్రోచ్యతే లిఙ్గస్యావినివృత్తేః । యావన్మహదాదిలిఙ్గం న నివర్తతే తావత్కాలం పురుషో దుఃఖభోక్తా । తస్మాద్దుఃఖం సమాసేన సఙ్క్షేపేణ ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః । యదా తు తత్రప్రతినివర్తతే మహదాదిలిఙ్గం జ్ఞానోత్పత్త్యా తతో మోక్షం ప్రాప్నోతి । మోక్షం గతస్య దుఃఖం నాస్తి । జ్ఞానేన హి లిఙ్గం నివర్తతే । యదా ప్రత్యేకం ప్రధానమహదహన్తన్మాత్రేన్ద్రియభూతాన్యన్యాని అహం అన్య ఇతి జ్ఞానం తదా లిఙ్గాభావః ।। టికా ౫౫ ।।

ప్రకృతేః కిం నిమిత్తం ఆరభ్య ఇత్యత్రోచ్యతే

ఇత్యేష ప్రకృతికృతో మహదాదివిషయభూతపర్యన్తః ।

ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః ।।కారికా ౫౬ ।।

(ప్.౫3)

ఇత్యేష ప్రకృతికృత ఇతి ।ఏవమాదిర్యః పూర్వం ఉపవర్ణితో లిఙ్గసర్గో మహదాదిభూతపర్యన్తః, ఏష ప్రకృతికృత ఇతి ।అత్రాహ ఏవం లిఙ్గసర్గః ప్రధానేన కిమర్థం కృత ఇతి? అత్రోచ్యతే ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం ।పురుషం పురుషం ప్రతి విమోక్షస్తదర్థం ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం ।దేవలోకగతానామ్, మనుష్యలోకగతానామ్, తిర్యగ్యోనిగతానాం చ మోక్షార్థం ఇత్యర్థః ।స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః ।స్వకీయోఽర్థః స్వార్థః ।ఇవోపమాయాం । యథా కశ్చిత్స్వార్థం ఇవ మిత్రార్థం కరోతి తథా స్వార్థం ఇవ ప్రధానం పురుషార్థం కరోతి ।స చార్థో ద్వివిధః ।శబ్దాద్యుపలబ్ధిరాదిర్గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరన్తశ్చ ।త్రిషు లోకేషు శబ్దాదివిషయైః పురుషం యోజయతి ।అన్తే చ గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధ్యా మోక్షం కురుతే ।। టికా ౫౬ ।।

అత్రాహ ఉక్తం భగవతా ప్రధానం స్వార్థం ఇవ పరార్థం ఆరభతే ।అథ చ త్వయా ప్రధానం అచేతనం ఉక్తం తత్కథం ప్రవర్తతే ।అచేతనానాం అపి ప్రవృత్తిర్దృష్టా, నివృత్తిశ్చ ।

వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య ।

పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య ।।కారికా ౫౭ ।।

యథా తృణోదకం గవా భక్షితం పీతం చ క్షీరభావేన పరిణమతి, వత్సవృద్ధిం కరోతి, పుష్టే వత్సే నివర్తతే ।ఏవం పురుషవిమోక్షనిమిత్తం ప్రధానస్యాజ్ఞస్య ప్రవృత్తిః ।।టికా ౫౭ ।।

ఔత్సుక్యనివృత్త్యర్థం యథా క్రియాసు ప్రవర్తతే లోకః ।

పురుషస్య విమోక్షార్థం ప్రవర్తతే తద్వదవ్యక్తమ్ ।।కారికా ౫౮ ।।

యథా లోక ఇష్టవిషయౌత్సుక్యే సతి తస్య నివృత్త్యర్థం క్రియాసు గమనాగమనాసు ప్రవర్తతే కృతకార్యో నివర్తతే ।తథావ్యక్తం పురుషస్య విమోక్షార్థం శబ్దాదిభోగలక్షణం గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిలక్షణం ద్వివిధం పురుషార్థం కృత్వా నివర్తతే ।।టికా ౫౮ ।।

కిఞ్ చాన్యత్

రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్యాత్ ।

పురుషస్య తథాత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః ।।కారికా ౫౯ ।।

యథా నర్తకీ శృఙ్గారాదిరసైర్భావభావైశ్చ నిబద్ధగీతవాదిత్రనృత్యాని రఙ్గస్య దర్శయిత్వా కృతకార్యా నృత్యాన్నివర్తతే । ఏవం ప్రకృతిర్మహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతభావేన(ప్.౫౪) దేవమానుషతిర్యగ్రూపాసు యోనిషు సుఖదుఃఖమోహాకృతిః శాన్తఘోరమూఢవిషయా సతీ ఆత్మానం పురుషస్య ప్రకాశ్య నివర్తతే । తస్యాం చ నివృత్తాయాం అసౌ కేవలః పురుషో దుఃఖత్రయం నానుభవతి । యథా జలవాహకస్య ఘటాభావే తదాధేయస్యోదకస్యాభావః । తథా దుఃఖాభావః । తతోऽసౌ మోక్షం గచ్ఛతి ।। టికా ౫౯ ।।

అత్రాహ యథా నర్తకీ నృత్యాదిభిరుపాయైరాత్మానం ప్రకాశ్య రఙ్గాద్వినివర్తతే, ఏవం ప్రకృతిః పురుషస్య కైరుపాయైరాత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే? అత్రోచ్యతే

నానావిధైరుపాయైరుపకారిణ్యనుపకారిణః పుంసః ।

గుణవత్యగుణస్య సతస్తస్యార్థం అపార్థకం చరతి ।। కారికా ౬౦ ।।

నానావిధైరుపాయైః । శబ్దస్పర్శాదిభిరుపకర్తుం శీలం అస్యాః సా తథోక్తా । అనుపకారిణః పుంసః । నిష్క్రియత్వాదితి యావత్ । తస్యోపకారిణీ ప్రకృతిస్తస్యోపకృత్యాహం అన్యా త్వం అన్య ఇతి నివర్తతే (ప్రకృతిః) । కిం చాన్యత్ గుణవతీ । సా సత్త్వరజస్తమోమయీ । అగుణస్య సతః । పుంసః నిష్క్రియోదాసీనామూర్తాదిలక్షణవత్త్వాత్ । ఏవం అస్య పుంసోऽగుణస్యాపి సతః (నిత్యస్య) సేయం గుణవతీ అర్థం అపార్థకం చరతి । కరోతి । యథా కశ్చిదనురక్తో మిత్రసుహృత్త్వం అవలమ్బ్య మిత్రార్థం అనుక్తం అపి ప్రత్యుపకారం అనపేక్ష్య కురుతే । ఏవం ప్రధానం పురుషస్య ద్వివిధం అపి విషయోపలబ్ధిమోక్షాత్మకం అర్థం కురుతే । పుమాన్పునః ప్రధానస్య కిం అపి న ప్రత్యుపకరోతి । తత్ప్రధానపుంసోః శిఖిపిచ్ఛవదేకపక్షచిత్రన్యాయః ।। టికా ౬౦ ।।

నివృత్తా కిం కరోత్యేతదాహ

ప్రకృతేః సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి ।

యా దృష్టాస్మీతి పునర్న దర్శనం ఉపైతి పురుషస్య ।।కారికా ౬౧ ।।

ప్రకృతిరపి ప్రధానం అపి కురుతే ।యథేహ స్నుషా వ్రీడయా స్వగృహాన్తః ప్రవిశతి అతో బ్రవీతి ఇయం విశిష్టతరేతి ।ఏవం ఇయం ప్రకృతిః సుకుమారతరా ।తస్మాత్ప్రకృతేః సుకుమారతరం నాన్యదస్తీతి ।ఏవం పురుషస్య పరమాత్మనోఽపి మతిరుత్పన్నా ।నాస్తీతి మే మతిర్భవతి ।మమేతి పురుష ఆత్మానం బ్రవీతి ।తత్ర సుకుమారతరత్వం వర్ణయతి ఈశ్వరః కారణం ఇతి కేచిదాచార్యా బ్రవతే ।ఉక్తం చ

"అజ్ఞో జన్తురనీశోఽయం ఆత్మనః సుఖదుఃఖయోః ।

ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం నరకం ఏవ వా" ।।

(మహాభారత ౩ ।౩౧ ।౨౭)(ప్.౫౫)

వేదవాదినః పునరిత్థం కారణం ఆహుః ।"పురుష ఏవేదం సర్వమ్"(శ్వేతాశ్వతరోపనిషద్౩ ।౧౫) ఇత్యతః పురుషం కారణం ఆహుః ।అపరే స్వభావం ఆహుః ।స్వభావః కారణం ఇతి । తథా హి

"యేన శుక్లీకృతా హంసాః శుకాశ్చ హరితీకృతాః ।

మయూరాశ్చిత్రితా యేన స నో వృత్తిం విధాస్యతి" ।।

(హితోపదేశ ౧ ।౧౮౩)

అత్ర సాఙ్ఖ్యా వదన్తి । ఈశ్వరః కారణం న భవతి । కస్మాత్, నిర్గుణత్వాత్ । ఇమాః సగుణాః ప్రజాః । సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః, తే చ ప్రజాసు సన్తి । తాంశ్చ గుణాన్దృష్ట్వా సాధయామః । ప్రకృతేరిమాః సముత్పన్నాః ప్రజాః । యదీశ్వరః కారణం స్యాత్తతో నిర్గుణాదీశ్వరాన్నిర్గుణా ఏవ ప్రజాః స్యుః । న చైవం । తస్మాదీశ్వరః కారణం న భవతి । ఏవం పురుషోఽపి ద్రష్టవ్యః । స్వభావో నామ న కశ్చిత్పదార్థోఽస్తి । యతః ప్రజానాం ఉత్పత్తిసఙ్గతిః స్యాత్ । తస్మాద్యో బ్రూతే స్వభావః కారణం ఇతి తన్మిథ్యా । కేచిత్కాలం కారణతయా వర్ణయన్తి

"కాలః సృజతి భూతాని కాలః సంహరతే ప్రజాః ।

(మహాభారత ౩ ।౧౩ ।౭౦ ।౫౭)

కాలః సుప్తేషు జాగర్తి తస్మాత్కాలస్తు కారణమ్" ।।

తదపి సాఙ్ఖ్యో నిరాకురుతే । కాలో నామ న కశ్చిత్పదార్థోఽస్తి । వ్యక్తం అవ్యక్తం పురుష ఇతి త్రయ ఏవ పదార్థాః । తత్ర కాలోఽన్తర్భూతః । ఏవం ప్రధానం హిత్వా నాస్త్యన్యత్కారణం । తత్ప్రధానావగమం ప్రతి యదా పురుషస్య సమ్యగ్జ్ఞానం ఉత్పద్యతే తదా తేన జ్ఞానేన దృష్టా ప్రకృతిః పురుషసఙ్గాన్నివర్తతే । స్వైరిణీవ పురుషేణోపలక్షితా । అయే ఇయం అసాధ్వీ మాం మోహయతి, తస్మాన్న మమానయా కార్యం ఇతివత్ । తస్యాం చ నివృత్తాయాం మోక్షం గచ్ఛతి । ఏవం ఈశ్వరాదీని అకారణాని । సుకుమారతరం ఇత్యేతద్వాక్యశేషః కృతః । యస్మాత్సుకుమారతరం ప్రధానం తస్మాదుచ్యతే ప్రకృతేః సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి । ఇతి మే పురుషస్య । అత్రాహ సా దృష్టా పురుషేణ కథం నివర్తతే ప్రకృతిః । అత్రోచ్యతే యా దృష్టాస్మీతి పునర్న దర్శనం ఉపైతి పురుషస్య । యథా కాచిత్కులస్త్రీ సాధ్వీ స్వగృహద్వారి స్థితా పురుషేణ సహసైవాగతేన దృష్టా సహసైవం వ్రీడమానా త్వరితం గృహం ప్రవిష్టా సా ఏవం మత్వా దృష్టాహం అనేనేతి న పునర్దర్శనం ఉపైతి పురుషస్య । ఏవం ప్రకృతిః పరమాత్మనా పురుషేణ జ్ఞానచక్షుషా దృష్టా సవ్రీడా కులస్త్రీవన్న పునర్దర్శనం ఉపైతి పురుషస్య । తస్యాం చ నివృత్తాయాం పురుషో మోక్షం గచ్ఛతి ।। టీకా ౬౧ ।।

(ప్.౫౬)

అత్రాహ లోకే శిష్టా వదన్తి పురుషో బద్ధః, పురుషో ముక్తః, పురుషః సంసరతి । అత్రోచ్యతే

తస్మాన్న బధ్యతే నాపి ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్ ।
సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః ।। కారికా ౬౨ ।।

పురుషో న బధ్యతే సర్వగతత్వాత్, అవికారత్వాత్, నిష్క్రియత్వాత్, అకర్తృత్వాత్ । యస్మాన్న బధ్యతే తస్మాన్న ముచ్యతే । ముక్త ఏవ సః । అబద్ధః కుతో ముచ్యతే । కస్యాభుక్తేన విసూచీ భవతి । న సంసరతి సర్వగతత్వాత్ । సర్వగతస్య బన్ధమోక్షౌ కుతః । అనధిగతప్రాపణార్థం సంసరణం ఇత్యుపదిశ్యతే । తేన చ సునిపుణం సర్వం ప్రాప్తం । పురుషం న విదన్తి యే త ఏవం వదన్తి । పురుషో బద్ధః, పురుషో ముక్తః, పురుషః సంసరతి । అత్రాహ యది పుంసో బన్ధమోక్షసంసరణాని న స్యుః తర్హి కస్య భవన్తి । తదుచ్యతే సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః । ప్రకృతిరాత్మానం బధ్నాతి, మోచయతి, సంసరతి చ । యత్తత్సర్గాదౌ సూక్ష్మం శరీరం తాన్మాత్రికం ప్రాగుక్తం త్రయోదశవిధేన కరణేన సంయుక్తం త్రివిధేన బన్ధేన బద్ధం సంసరతి । స చ బన్ధస్త్రివిధః పూర్వం ఆఖ్యాతః । తదేవ సూక్ష్మశరీరం ఉత్పన్నే జ్ఞానే త్రిధా బన్ధాన్ముచ్యతే । తస్మాన్ముచ్యతే బధ్యతే సంసరతి నానాశ్రయా ప్రకృతిః । నానాశ్రయా దేవమనుష్యతిర్యక్శరీరభూతేత్యర్థః । ఏవం యత్రప్రధానం తత్సూక్ష్మం శరీరం తత్రప్రధానం ప్రకృతిరిత్యనర్థాన్తరం । తత్ర యః పుంసో బన్ధమోక్షసంసరణాని బ్రూతే స మూఢః ।। టికా ౬౨ ।।

అత్రాహ సా ప్రకృతిః కైర్గుణైరాత్మానం బన్ధయతి, కైర్వా మోచయతీతి? అత్రోచ్యతే

రూపైః సప్తభిరేవం బధ్నాత్యాత్మానం ఆత్మనా ప్రకృతిః ।

సైవ చ పురుషస్యార్థం ప్రతి విమోచయత్యేకరూపేణ ।।కారికా ౬౩ ।।

సప్తభీ రూపైరియం ఏవం ప్రకృతిర్ధర్మాదిభిర్వినా జ్ఞానం ఆత్మనాత్మానం బధ్నాతి । సైవ చ ప్రకృతిః గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరూపం ప్రతి, ఏకరూపేణ జ్ఞానేనాత్మానం విమోచయతి ।। టికా ౬౩ ।।

(ప్.౫౭)

కథం తజ్జ్ఞానం ఉత్పద్యతే

ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహం ఇత్యపరిశేషమ్ ।

అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలం ఉత్పద్యతే జ్ఞానమ్ ।।కారికా ౬౪ ।।

ఏవం ఇతి । యథా, ఏతాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని పురుషాద్యాని భూతపర్యన్తాని తేషాం అభ్యాసస్తత్త్వాభ్యాసః । అభ్యాసేనైవ తత్త్వదర్శనం । తస్మాదభ్యాసాత్పురుషస్య బుద్ధిరుత్పద్యతే । నాస్మి తత్త్వాని, న మే తత్త్వాని, నాహం తత్త్వానామ్, కిం తు ప్రాధానికాన్యేతాని । తస్మాజ్జ్ఞానం ఉత్పద్యత ఏవమాది । అపరిశేషం నిరవశేషం ఇత్యర్థః । కిం చాన్యత్(జ్ఞానం యస్మాదాహ) అవిపర్యయాత్ । విపర్యయః సంశయస్తద్విపరీతోఽవిపర్యయస్తస్మాదవిపర్యయాదసంశయాద్యథాభూతార్థదర్శనాద్విశుద్ధం నిరవద్యం అవ్యామిశ్రం కేవలం జ్ఞానం ఉత్పద్యతే ప్రాదుర్భవతి । కిం జ్ఞానమ్? గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరూపం ఇత్యర్థః ।। టికా ౬౪ ।।

అత్రాహ తేన జ్ఞానేన పురుషః కిం కరోతి । అత్రోచ్యతే

తేన నివృత్తప్రసవాం అర్థవశాత్సప్తరూపవినివృత్తామ్ ।

ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః ప్రేక్షకవదవస్థితః స్వస్థః ।। కారికా ౬౫ ।।

యథా కశ్చిత్ప్రేక్షకో రఙ్గస్థితో గీతవాదిత్రనృత్యాదిభిర్వర్తమానాం నర్తకీం స్వస్థో నిర్వికల్పః పశ్యతి । ఏవం పురుష ఆత్మకృతేన జ్ఞానేన తాసు తాస్వవస్థాసు వర్తమానాం ప్రకృతిం పశ్యతి ఇయం సా ప్రకృతిర్యా సర్వపురాణం ఆత్మానం బధ్నాతి । ప్రేక్షకవత్ప్రేక్షకేణ తుల్యః స్వస్థః స్వస్మిన్భావే స్థితః । కింభూతాం ప్రకృతిమ్? నివృత్తప్రసవాం । నివృత్తబుద్ధ్యహఙ్కారకార్యాం । అర్థవశాత్సప్తరూపవినివృత్తాం । నిర్వర్తితోభయపురుషప్రయోజనవశాద్యైః సప్తభీ రూపైర్ధర్మాదిభిరాత్మానం బధ్నాతి తేభ్యో రూపేభ్యో వినివృత్తాం । యావజ్జ్ఞానచక్షుషా దృష్టా ప్రకృతిః పురుషేణ తథా చ పుమాన్దృష్టః ।। టికా ౬౫ ।।

అత్రాహ జ్ఞానచక్షుషా దృష్ట్వా ప్రకృతిం పురుషః కిం కరోతి? అత్రోచ్యతే

దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకో దృష్టాహం ఇత్యుపరతాన్యా ।

(ప్.౫౮)

సతి సంయోగేఽపి తయోః ప్రయోజనం నాస్తి సర్గస్య ।। కారికా ౬౬ ।।

యథేమాం రఙ్గగతాం నర్తకీం సర్వాస్వవస్థాసు వర్తమానాం దృష్ట్వా విరమతి రఙ్గాత్ప్రేక్షకః దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకః కేవలః శుద్ధః పురుషః । తథా ప్రకృతిరపి "అనేనాహం దృష్టా" ఇతి నివృత్తా । ఏకా త్రైలోక్యస్యాపి ప్రధానకారణభూతా న ద్వితీయా ప్రకృతిరస్తి । నర్తక్యపి "అహం అనేన దృష్టా" ఇత్యుపరమతే నృత్యాత్, ఏవం పురుషోఽపి "దృష్టా మయేయం జ్ఞానచక్షుషా ప్రకృతిః" ఇతి ప్రేక్షకవదుపరమతే మోక్షం గచ్ఛతీత్యర్థః । తథా ప్రకృతిరపి దృష్టాహం అనేనేతి స్వవ్యాపారాదుపరమత్యేవ । అత్రాహ పుంప్రకృత్యోః సర్వగతత్వాత్సర్వనిషేధో న శక్యతే వక్తుం । తదస్య సంసారసర్గస్య వినివృత్తిరేవ । తత్కథం ఇదం సాధనం సమీచీనం ఇతి । అత్రోచ్యతే సతి సంయోగేఽపి తయోః ప్రయోజనం నాస్తి సర్గస్యేతి । యద్యపి ప్రధానపురుషయోః సర్వగతయోః సంయోగో భవత్యేవ । తస్మింశ్చ సతి సర్గసమ్భవస్తథాపి నాసౌ సర్గః స్యాత్ప్రయోజనాభావాత్ । యస్మాత్ప్రధానస్య పురుషార్థా ప్రవృత్తిః । స చ పురుషార్థో ద్వివిధః । శబ్దాద్యుపలబ్ధిరాదిర్గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధిరన్తశ్చ । బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషు పురుషః శబ్దాదిభిర్విషయైర్యోజయితవ్యః । అన్తే చ గుణపురుషాన్తరోపలబ్ధ్యా మోక్షయితవ్యః । ఏవం పురుషదర్శనార్థం సమ్ప్రయోగః కృతః । ఏవం ప్రకృతిపురుషయోస్తయోః శరీరోత్పత్తిర్నాస్తి పునః ఋణికధారిణకవద్యథేహ లోకే ఋణికధారిణకౌ ఉత్తమాధమర్ణౌ దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ యోఽస్మిన్నృణం ధారయతి స ఉత్తమర్ణస్తేనాధమర్ణాక్తః "ఋణం మే దేహి" ఇతి । తత స్తేన తద్దత్తం । తతస్తౌ కృతప్రయోజనౌ పరస్పరం అర్థేన సన్త్యక్తావథ తయోర్భూయః సంయోగో భవతి । తథాపి నార్థకృత్యం ప్రయోజనాభావాత్ । యథా వా వృద్ధసంయోగాదపత్యం న భవతి, ప్రయోజనాభావాత్ । తథా ప్రధానపురుషయోః కృతప్రయోజనయోః ప్రయోజనం నాస్తీతి సిద్ధమ్ ।। టికా ౬౬ ।।

కిఞ్ చాన్యత్, యది పురుషస్యోత్పన్నే జ్ఞానే మోక్షస్తర్హి మమ కస్మాన్న భవతి । అత ఉచ్యతే

సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమాద్ధర్మాదీనాం అకారణప్రాప్తౌ ।

తిష్ఠతి సంస్కారవశాచ్చక్రభ్రమవద్ధృతశరీరః ।। కారికా ౬౭ ।।

యదా పురుషేణ పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం అధిగతం భవతి తదా ధర్మాదీన్యకారణాని ప్రాప్తాని పునర్జన్మసమర్థాని న భవన్తి । కో దృష్టాన్తః యథేహ (ప్.౮౯) లోకే బీజాన్యగ్నిదగ్ధాని న ప్రరోహసమర్థాని భవన్తి । ధర్మో యేషాం ఆదిస్తాని ధర్మాదీని తేషాం అకారణానాం ప్రాప్తిరకారణప్రాప్తిః । తథా సత్యాం పునర్జన్మ న భవతి । అత్రాహ యది సమ్యగ్జ్ఞానాన్మోక్షో భవతి తత్రాచార్యస్యోపదేష్టుః సమ్యగ్జ్ఞానం ఉత్పన్నం కిమర్థం మోక్షం న గతోఽస్తి, అథ వా త్వత్ప్రసాదాత్తజ్జ్ఞానం మమాపి సఞ్జాతం కిం అహం మోక్షం న గచ్ఛామి । అత్రోచ్యతే తిష్ఠతి సంస్కారవశాత్ । సంస్కారో నామ ధర్మాధర్మౌ నిమిత్తం కృత్వా శరీరోత్పత్తిర్భవతి తిర్యఙ్మనుష్యదేవాదిషు । తస్య సంస్కారేణ గ్రహణం । స చ సంస్కారః ఫలం అదత్త్వా క్షయం న గచ్ఛతి, ఉత్పన్నజ్ఞానస్యాపి తస్మాదిదం శరీరం వినాశం యాస్యతి । తన్నిమిత్తాభావాదిదం శరీరం పతిష్యతి । యథా చ విద్వాన్మోక్షం యాస్యతి । తస్మాత్త్వేతోరుత్పన్నజ్ఞానస్యాపి ధర్మాధర్మవశాత్తిష్ఠతి శరీరం । కో దృష్టాన్తః? అత్రోచ్యతే చక్రభ్రమవద్ధృతశరీరః । యథా కులాలశ్చక్రం భ్రమయతి ఘటం కరిష్యామీతి । స కులాలో ఘటం కృత్వా యథా స్వస్థో భవతి, అవతిష్ఠతే । యస్మింశ్చావతిష్ఠమానే చక్రం భ్రమత్యేవ । సంస్కారవశాత్ కర్మవశాదిత్యర్థః । ఏవం ఏవ పూర్వకృతయోర్ధర్మాధర్మయోర్బలవత్త్వాద్దుర్బలత్వాజ్జ్ఞానస్య, ఉత్పన్నేఽపి జ్ఞానే విద్వాంస్తిష్ఠతి సంస్కారవశాచ్చక్రభ్రమవద్ధృతశరీరః ।। టికా ౬౭ ।।

అత్రాహ ఉత్పన్నజ్ఞానః ఫలనిరపేక్షం కర్మ నిర్బీజం కుర్వన్న దేహం ఆరభతే, ఆరబ్ధఫలం యావజ్జన్మదాయి "నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ" "అవశ్యం ఏవ భోక్తవ్యం కృతమ్" ఇతి క్షపయన్, అనారబ్ధఫలేషు "యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిః(భగవద్గీతా ४ ।37)" ఇతి పరిహారేణ భస్మీకరణం । ఏవం కర్మణాం ధ్వంసే, ఉత్పన్నే జ్ఞానేఽపి కదా విద్వాన్మోక్షం గచ్ఛతీతి? అత్రోచ్యతే

ప్రాప్తే శరీరభేదే చరితార్థత్వాత్ప్రధానవినివృత్తౌ ।

ఐకాన్తికం ఆత్యన్తికం ఉభయం కైవల్యం ఆప్నోతి ।। కారికా ౬౮ ।।

తదేవం సతి శరీరభేదే దేహనాశే ప్రాప్త ఆయాత ఇత్యర్థః । చరితార్థత్వాత్ । స చార్థో ద్వివిధః (శాబ్దాత్మికః) పూర్వం ఉక్తః । తస్యార్థస్య చరితార్థత్వాత్కృత్వేత్యర్థః । ప్రధానవినివృత్తౌ । యదా పూర్వకృతయోర్ధర్మాధర్మయోః క్షయో భవతి తదా శరీరం భిద్యతే । తస్మింశ్చ శరీరే భిన్నే పూర్వోక్తేన జ్ఞానేన శరీరం ప్రధానాఖ్యం కారణం అవిశేషమయం తాన్మాత్రికం సర్గాదావుత్పన్నం తన్నివర్తతే । ఇహ శరీరే యత్పార్థివం తత్పృథ్వీం ప్రవిశతి । ఏవం అన్యదన్యేషు ప్రవిశతి । ఏవం స్థూలం శరీరం పఞ్చధా భిద్యతే । ప్రధానం చ కృతప్రయోజనం భూయోఽన్యత్(ప్.౬౦) శరీరం ద్వితీయం నారభతే విదుషః । ఏవం అయం విద్వాన్తస్మిన్శరీరే భిన్నే ఐకాన్తికం ఆత్యన్తికం ఉభయం కైవల్యం ఆప్నోతి । ఐకాన్తికం అవశ్యమ్భావిత్వాదాత్యన్తికం అపునరావృత్తిత్వాత్సర్వథేత్యర్థః । న త్వౌషధాదివత్కాదాచిత్కరోగనివృత్తివత్ । న చ నివృత్తే రోగే పునః సమ్భవేదిత్యుభయోదాహరణం ఐకాన్తికాత్యన్తికయోః । ఇత్థం ఏకాన్తాత్యన్తస్తాపత్రయస్యాభావాదుపరమాదనుత్పత్తేః కైవల్యం మోక్ష ఇత్యర్థః । తం ఆప్నోతి ।। టికా ౬౮ ।।

అత్రాహ కింప్రయోజనం ఇదం జ్ఞానం ఉచ్యతే । అత్రోచ్యతే

పురుషార్థజ్ఞానం ఇదం గుహ్యం పరమర్షిణా సమాఖ్యాతమ్ ।

స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాశ్చిన్త్యన్తే యత్ర భూతానామ్ ।। కారికా ౬౯ ।।

యశ్చాసౌ పురుషార్థో మోక్షస్తదర్థం పురుషవిమోక్షార్థం జ్ఞానం ఇదం ఇతి । యదేతత్పూర్వవర్ణితం జ్ఞానం ఏతద్గుహ్యం దుర్విజ్ఞేయం ఇత్యర్థః । పరమర్షిణా కపిలేన సమాఖ్యాతం కథితం ఇత్యర్థః । అత్రాహ అస్మిన్జ్ఞానే కేఽర్థాశ్చిన్త్యన్తే । అత్రోచ్యతే స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాః తత్ర దేవాదీనాం అష్టౌ స్థానాని భవన్తి । మానుష్యం చైకవిధమ్, భూలోకే పఞ్చవిధం తైర్యగ్యోనం । ఏషు స్థానేషు బ్రహ్మాదీని తిర్యగ్యోనిపర్యన్తాని తిష్ఠన్తి । ఏషా స్థితిః । ఉత్పత్తిం ప్రాదుర్భావం ప్రధానాన్మహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియమహాభూతానీత్యుత్పత్తిః ।

ఏవం భూతోత్పత్తిర్భావోత్పత్తిశ్చ వ్యాఖ్యాతా । లయం వక్ష్యామః భూతాని తన్మాత్రేషు లీయన్తే, తానీన్ద్రియేషు, ఇన్ద్రియాణి లీయన్తే చాహఙ్కారే, స బుద్ధౌ, సా ప్రధానే లయం గచ్ఛతి । ప్రధానం తు క్వచిన్న లీయతేఽవికృతత్వాత్ । ఏవం ప్రలయః ।। టికా ౬౯ ।।

అత్రాహ యదేతద్భగవతా వ్యాఖ్యాతం పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానమ్, తస్య కుత ఆగమ ఇతి? అత్రోచ్యతే

ఏతత్పవిత్ర్యం అగ్ర్యం మునిరాసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ ।

ఆసురిరపి పఞ్చశిఖాయ తేన చ బహులీకృతం తన్త్రమ్ ।। కారికా ౭౦ ।।

(ప్.౬౧)

ఏతత్విజ్ఞానం అధికురుతే । ఏతత్పవిత్రం, కథం పవిత్రమ్? । యస్మాన్నరకప్రేతతిర్యగ్యోనిషు పతన్నాత్రాయతే తస్మాత్పవిత్రం । అగ్ర్యం శ్రైష్ఠ్యాత్ । వేదపురాణభారతం అన్వాదిభ్యోఽపి ధర్మశాస్త్రేభ్య ఏతత్పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం ఉత్తమం । కస్మాత్? ఐకాన్తికత్వాత్, ఆత్యన్తికత్వాచ్చ । అతో దుఃఖాభావశ్చ । మునిర్భగవాన్కపిలః ఆసురిసగోత్రాయ బ్రాహ్మణాయ వర్షసహస్రయాజినేఽధికారితాం అవగమ్య (అస్మై) ప్రదదౌ । తదనుకమ్పయా తద్విమోక్షార్థం । అన్ధే తమస్యజ్ఞానేఽయం తపస్వీ వర్తత ఇత్యుత్పన్నయానుకమ్పయా । మునిర్మననాత్ । భగవాన్భూతానాం గతిం ఆగతిం చ విదన్ననతి చలతీతి భగవాన్కపిలః । ప్రత్యుపకారానపేక్షసర్వోపకారీ సుహృదిత్యర్థం అవలమ్బ్యోవాచ । తదేవ జ్ఞానం భూయ ఆసురిసగోత్రోఽనుకమ్పయా పఞ్చశిఖాయ ప్రోవాచ । పఞ్చశిఖేన తేన బహుధాకృతం తన్త్రం । బహూనాం శిష్యాణాం ప్రదత్తమ్ ।। టికా ౭౦ ।।

తన్త్రం ఇతి వ్యాఖ్యాయతే ।"తమ ఏవ ఖల్విదం అగ్ర ఆసీత్"(మైత్ర్యుపనిషద్౫ ।౨) ।
తస్మింస్తమసి క్షేత్రజ్ఞోఽభివర్తతే ప్రథమం ।తమ ఇతి ఉచ్యతే ప్రకృతిః, పురుషః క్షేత్రజ్ఞః ।
షష్టిపదార్థా యస్మిన్శాస్త్రే తన్త్ర్యన్తే తత్షష్టితన్త్రం ।షష్టితన్త్రం జ్ఞాత్వా కుశలః
కిలేశ్వరకృష్ణనామా ।తేన ఈశ్వరకృష్ణేన విస్తరగ్రన్థగ్రహణభీరుణా హితార్థం షష్టితన్త్రం
అతిసజ్క్షిప్తం ।తదాహ

శిష్యపరమ్పరయాగతం ఈశ్వరకృష్ణేన చైతదార్యాభిః ।

సజ్క్షిప్తం ఆర్యమతినా సమ్యగ్విజ్ఞాయ సిద్ధాన్తమ్ ।।కారికా ౭౧ ।।

శిష్యపరమ్పరయాగతం ఇతి ।కపిలాదాసురిణా ప్రాప్తం ఇదం జ్ఞానం ।తతః పఞ్చశిఖేన,
తస్మాద్భార్గవోలూకవాల్మీకిహారీతదేవలప్రభృతీనాగతం ।తతస్తేభ్య ఈశ్వరకృష్ణేన ప్రాప్తం ।
తదేవ షష్టితన్త్రం ఆర్యాభిః సజ్క్షిప్తం ఆర్యమతినా విస్తీర్ణమతినా సమ్యగ్విజ్ఞాయ సిద్ధాన్తం
కార్యకారణసిద్ధస్య శరీరస్యాన్తోఽపునర్భావో మోక్షస్తస్య తాదాత్మ్యం ఇత్యర్థః ।తతిసిద్ధస్య
శరీరస్య సూక్ష్మస్య తాన్మాత్రికస్య సర్గాదిభవస్యాన్తో మూర్తినాశ ఇతి వా ।ఏష షష్టితన్త్ర ఇతి
తాత్పర్యమ్ ।।టికా ౭౧ ।।

సప్తత్యాం కిల యోఽర్థాస్తేఽర్థాః కృత్స్నస్య షష్టితన్త్రస్య ।

ఆఖ్యాయికావిరహితాః పరవాదవివర్జితాశ్చేతి ।।కారికా ౭౨ ।।

(ప్.౬౨)

యే షష్టితన్త్రే పదార్థా అభిహితాస్తే సప్తత్యాం వ్యాఖ్యాతాః కథితాః । షష్టిత్వేదాః ప్రాగ్వ్యాఖ్యాతాః । "భేదస్తమసోఽష్టవిధ" ఇతి ఆర్యాయాం "పఞ్చ విపర్యయభేదా" ఇత్యత్ర చాభిహితా ఇత్యేతే పఞ్చాశత్ప్రత్యయాః ఇమే చాన్యే దశ మౌలికాః । తథా హి

అస్తిత్వం ఏకత్వం అథార్థవత్త్వం పారార్థ్యం అన్యత్వం అథో నివృత్తిః ।

యోగో వియోగో బహవః పుమాంసః స్థితిః శరీరస్య చ శేషవృత్తిః ।।

తత్ర "భేదానాం పరిమాణాత్" ఇత్యేతైః పఞ్చభిర్హేతుభిః ప్రధానాస్తిత్వం ఏకత్వం అర్థవత్త్వం చ సిద్ధం ।"సఙ్ఘాతపరార్థత్వాత్" ఇతి పరార్థత్వం ఉక్తం ।"జన్మమరణకరణానామ్" ఇతి పురుషబహుత్వం సిద్ధం ।"చక్రభ్రమవద్ధృతశరీర" ఇతి స్థితిః సిద్ధా, ఏతే దశ, "పఞ్చ విపర్యయాః" అష్టావింశతిధా అశక్తిః, నవధా తుష్టిః అష్టధా సిద్ధిరితి పఞ్చాశత్ । ఉభయం మిలిత్వా షష్టిపదార్థాః షష్టితన్త్రే । తన్త్ర్యన్తే వ్యుత్పాద్యన్తే పదార్థా ఇతి తన్త్రం । షష్టిపదార్థానాం తన్త్రం ఇతి సఙ్గతిః । ఆఖ్యాయికావిరహితాః పరవాదవివర్జితాశ్చేతి । పరేణ సహ వాదః పరవాదః తేన వర్జితాశ్చ । ఇతి పరిసమాప్తం ఇతి ।। టికా ౭౨ ।।

అత్రాహ కథం ఏతదల్పగ్రన్థం శాస్త్రం కృత్స్నస్య వాచకం భవిష్యతి? అత్రోచ్యతే

తస్మాత్సమాసదృష్టం శాస్త్రం ఇదం నార్థతశ్చ పరిహీనమ్ ।

తన్త్రస్య చ బృహన్మూర్తేర్దర్పణసఙ్క్రాన్తం ఇవ బిమ్బమ్ ।। కారికా ౭౩ ।।

యస్మాత్షష్టితన్త్రం ఇతి హేతుః । సమాసదృష్టం సఙ్క్షేపతో గ్రన్థం ఇత్యర్థః । శాస్త్రం ఇతి । శాస్యతే యేనోత్పథాదితి శాస్త్రం । తీర్థోదకమహత్ఫలం । కర్తా భోక్తా భోజ్యం మోక్షశ్చాత్ర చిన్త్యతే । అథ దుఃఖానాం శాసనాత్శాస్త్రం । ఇదం ఇమాం సప్తతిం దర్శయతి । నార్థతశ్చ పరిహీనం । షష్టిపదార్థవిచారణాయామ్(ప్.౬౩) అహీనం ఇత్యర్థః । తన్త్రస్యేతి । యథా

స్వల్పేఽపి దర్పణే మహతో రూపస్య నిరూపణం స్యాత్ I ఏవం అల్పశాస్త్రే షష్టితన్త్రస్య కృత్స్నస్యాపి వ్యక్తిరభిహితేత్యర్థః II టికా ౭౩ II

ఇత్యాచార్యేశ్వరకృష్ణప్రోక్తాయాః సాఙ్ఖ్యసప్తత్యా వృత్తిరాచార్యమాఠరకృతిః సమాప్తా I

॥ శ్రీః ॥

సాఙ్ఖ్యతత్త్వకౌముదీ.

అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాః సృజమానాం నమామః I
అజా యే తాం జుషమాణాం భజన్తే జహత్యేనాం భుక్తభోగాం నుమస్తాన్ ॥౧॥

కపిలాయ మహామునయే మునయే శిష్యాయ తస్య చాసురయే
పఞ్చశిఖాయ తథేశ్వరకృష్ణాయైతే నమస్యామః ॥౨॥

ఇహ ఖలు ప్రతిపిత్సితమర్థం ప్రతిపాదయన్ ప్రతిపాదయితాఽవధేయవచనో భవతి ప్రేక్షావతామ్ I అప్రతిపిత్సితమతు ప్రతిపాదయన్ 'నాథం లౌకికో నాపి పరీక్షక' ఇతి ప్రేక్షావద్భిరున్మత్తవదుపేక్ష్యేత I స చైషాం ప్రతిపిత్సితోఽర్థో యో జ్ఞాతః సన్

పరమపురుషార్థాయ కల్పతే। ఇతి ప్రారిప్సితశాస్త్రవిషయజ్ఞానస్య పరమపురుషార్థసాధనహేతుత్వాత్ తద్విషయజిజ్ఞాసామవతారయతి—

దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా తదపఘాతకే హేతౌ।

దృష్టే సాఽపార్థా చేన్నైకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్॥౧॥

"దుఃఖ—" ఇతి। ఏవం హి శాస్త్రవిషయో న జిజ్ఞాస్యేత, యది దుఃఖం నామ జగతి న స్యాత్, సద్వా న జిహాసి తమ్, జిహాసితం వా అశక్యసముచ్ఛేదమ్। (అశక్యసముచ్ఛేదతా చ ద్వేధా, దుఃఖస్య నిత్యత్వాత్, తదుచ్ఛేదోపాయాపరిజ్ఞానాద్వా)। శక్యసముచ్ఛేదత్వేఽపి చ శాస్త్రవిషయస్య జ్ఞానస్యానుపాయభూతత్వాద్వా, సుకరస్యోపాయాన్తరస్య సద్భావాద్వా॥

తత్ర న తావద్దుఃఖం నాస్తి నాప్యజిహాసితమిత్యుక్తమ్— "దుఃఖత్రయాభిఘాతాత్" ఇతి। దుఃఖానాం త్రయం దుఃఖత్రయమ్। తత్ ఖలు ఆధ్యాత్మికమ్, ఆధిభౌతికమ్, ఆధిదైవికఞ్చ। తత్రాధ్యాత్మికమ్ ద్వివిధమ్, శారీరం మానసం చ। శారీరం వాతపిత్తశ్లేష్మణాం వైషమ్యనిమిత్తమ్, మానసం కామక్రోధలోభమోహభయేర్ష్యావిషాద విషయవిశేషాదర్శననిబన్ధనమ్, సర్వఞ్చైతదాన్తరికోపాయసాధ్యత్వాదాధ్యాత్మికం దుఃఖమ్। బాహ్యోపాయసాధ్యం దుఃఖం ద్వేధా, ఆధిభౌతికమ్, ఆధిదైవికఞ్చ। తత్రాధిభౌతికం మానుషపశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరనిమిత్తమ్, ఆధిదైవికం తు యక్షరాక్షసవినాయకగ్రహాద్యావేశనిబన్ధనమ్। తదేతత్ ప్రత్యాత్మవేదనీయం దుఃఖం రజః పరిణామభేదో న శక్యతే ప్రత్యాఖ్యాతుమ్। తదనేన దుఃఖత్రయేణాన్తః కరణవర్తినా చేతనాశక్తేః ప్రతికూలవేదనీయతయా- ఽభిసమ్బన్ధోఽభిఘాత ఇతి। ఏతావతా ప్రతికూలవందనీయత్వం జిహాసాహేతురుక్తః। యద్యపి న సన్నిరుధ్యతే దుఃఖమ్, తథాపి తదభిభవః శక్యః కర్తుమిత్యుపరిష్టాదుపపాదయిష్యతే। తస్మాదుపపన్నమ్ "తదపఘాతకే హేతౌ" ఇతి। తస్య దుఃఖత్రయస్య అపఘాతకః తదపఘాతకః। ఉపసర్జనస్యాపి బుద్ధ్యా సన్నికృష్టస్య 'తదా' పరామర్శః। అపఘాతకశ్చ హేతుః శాస్త్రప్రతిపాద్యో, నాన్య ఇత్యాశయః॥

అత్ర శఙ్కతే— "దృష్టే సాఽపార్థా చేత్" ఇతి। అయమర్థః। అస్తు తర్హి దుఃఖత్రయమ్, జిహాసితం చ తద్భవతు, భవతు చ తచ్ఛక్యహానమ్, సహతాం చ శాస్త్రగమ్య ఉపాయస్తదుచ్ఛేత్తుమ్। తథాఽప్యత్ర ప్రేక్షావతాం జిజ్ఞాసా న యుక్తా, దృష్టస్యైవోపాయస్య

తదుచ్ఛేదకస్య సుకరస్య విద్యమానత్వాత్, తత్త్వజ్ఞానస్య తు అనేకజన్మాభ్యాస-పరమ్పరాయాససాధ్యతయాऽతిదుష్కరత్వాత్। తథా చ లౌకికానామాభాణకః,

'అక్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్।

ఇష్టస్యార్థస్య సంసిద్ధౌ కో విద్వాన్ యత్నమాచరేత్' ఇతి।

సన్తి చోపాయాః శతశః శారీరదుఃఖప్రతీకారాయేషత్కరా భిషజాం వరైరుపదిష్టాః। మానసస్యాపి సన్తాపస్య ప్రతీకారాయ మనోజ్ఞస్త్రీపానభోజనవిలేపనవస్త్రాలఙ్కారాదివిషయసమ్ప్రాప్తిరుపాయః సుకరః। ఏవమాధిభౌతి- కస్యాపి దుఃఖస్య నీతిశాస్త్రాభ్యా సకుశలతానిరత్యయస్థానాధ్యాసనాదిః ప్రతీకారహేతురీషత్కరః। తథా ऽऽధిదైవికస్యాపి మణిమన్త్రౌషధాద్యుపయోగః సుకరః ప్రతీకారోపాయ ఇతి॥

నిరాకరోతి— "న" ఇతి। కుతః ? "ఏకాన్తాత్యన్తతోऽభావాత్"। "ఏకాన్తో" దుఃఖనివృత్తేరవశ్యమ్భావః, "అత్యన్తో" నివృత్తస్య దుఃఖస్య పునరనుత్పాదః, తయోః ఏకాన్తాత్యన్తయోరభావః "ఏకాన్తాత్యన్తతోऽభావః"। షష్ఠీస్థానే సార్వవిభక్తికస్తసిః। ఏతదుక్తం భవతి, యథా— విధి రసాయనాదికామినీనీతిశాస్త్రాభ్యాస- మన్త్రాద్యుపాయయోగేऽపి తస్య తస్యాధ్యాత్మికాదేర్దుఃఖస్య నివృత్తేరదర్శనాత్ అనైకాన్తికత్వమ్, నివృత్తస్యాపి పునరుత్పత్తిదర్శనాత్ అనాత్యన్తికత్వమ్, ఇతి సుకరోऽపి ఐకాన్తికాత్యన్తికదుఃఖనివృత్తేర్న దృష్ట ఉపాయ ఇతి నాऽపార్థా జిజ్ఞాసేత్యర్థః॥

యద్యపి దుఃఖమమఙ్గలమ్, తథాऽపి తత్పరిహారార్థత్వేన తదపఘాతో మఙ్గలమేవేతి యుక్తం శాస్త్రాదౌ తత్కీర్తనమితి॥౧॥

స్యాదేతత్। మా భూద్దృష్ట ఉపాయః, వైదికస్తు జ్యోతిష్టోమాదిః సంవత్సరపర్యన్తః కర్మకలాపస్తాప- త్రయమేకాన్తమత్యన్తఞ్చాపనేష్యతి శ్రుతిశ్చ, "స్వర్గకామో యజేత" ఇతి స్వర్గశ్చ—

"యన్న దుఃఖేన సమ్భిన్నం న చ గ్రస్తమనన్తరమ్।

అభిలాషోపనీతం చ తత్ సుఖం స్వఃపదాస్పదమ్" ఇతి (తన్త్రవార్తికమ్)

దుఃఖవిరోధీ సుఖవిశేషశ్చ స్వర్గః। స చ స్వశక్త్యా సమూలఘాతమపహన్తి దుఃఖమ్। న చైష క్షయీ। తథా హి శ్రూయతే— "అపామ సోమమమృతా అభూమ" ఇతి (అథర్వశిరస 3)। తత్క్షయే కుతోఽస్యామృతత్వసమ్భవః? తస్మాద్వైదికస్యోపాయస్య తాపత్రయప్రతీకార హేతోర్ముహూర్తయామాహోరాత్రమాససంవత్సరనిర్వర్తనీయస్యానేకజన్మపరమ్పరాయాససమ్పాదనీయాత్ వివేకజ్ఞానాత్ ఈషత్కరత్వాత్ పునరపి వ్యర్థా జిజ్ఞాసా ఇత్యాశఙ్క్యాహ—

దృష్టవదానుశ్రవికః, స హ్యవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః।

తద్విపరీతః శ్రేయాన్, వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్॥౨॥

"దృష్ట—" ఇతి గురుపాఠాదనుశ్రూయతే ఇత్యనుశ్రవో వేదః ఏతదుక్తం భవతి— 'శ్రూయత ఏవ పరం న కేనాపి క్రియతే' ఇతి। తత్ర భవ ఆనుశ్రవికః, తత్ర ప్రాప్తో జ్ఞాత ఇతి యావత్ ఆనుశ్రవికోఽపి కర్మకలాపో దృష్టేన తుల్యో వర్తతే, ఐకాన్తికాత్యన్తికదుఃఖత్రయప్రతీకారానుపాయత్వస్యోభయత్రాపి తుల్యత్వాత్। యద్యపి చ "ఆనుశ్రవిక" ఇతి సామాన్యాభిధానం, తథాపి కర్మకలాపాభిప్రాయం ద్రష్టవ్యమ్, వివేకజ్ఞానస్యాప్యానుశ్రవికత్వాత్ । తథా చ శ్రూయతే— "ఆత్మా వాఽరే జ్ఞాతవ్యః ప్రకృతితో వివేక్తవ్యః" (బృహదారణ్యక ౨।౪।౫), "న స పునరావర్తతే న స పునరావర్తతే" (ఛాన్దోగ్య ౮ । ౧౫) ఇతి॥

అస్యాం ప్రతిజ్ఞాయాం హేతుమాహ— "స హ్యవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః" ఇతి। "అవిశుద్ధిః" సోమాదియాగస్య పశుబీజాదివధసాధనతా। యథాఽఽహ స్మ భగవాన్ పఞ్చశిఖాచార్యః— "స్వల్పస్సఙ్కరః సపరిహారః సప్రత్యవమర్షః" ఇతి। 'స్వల్పస్సఙ్కరో' జ్యోతిష్టోమాదిజన్మనః ప్రధానాపూర్వస్య స్వల్పేన పశుహింసాదిజన్మనా ఽనర్థహేతునా ఽపూర్వేణ సఙ్కరః। 'సపరిహారః, కియతా ఽపి ప్రాయశ్చిత్తేన పరిహర్తుం శక్యః। అథ చ ప్రమాదతః ప్రాయశ్చిత్తమపి నాచరితం ప్రధానకర్మవిపాకసమయే స పచ్యతే। తథా ఽపి యావదసావనర్థం సూతే తావత్ ప్రత్యవమర్షేణ (సహిష్ణుతయా) సహ వర్తత ఇతి "సప్రత్యవమర్షః"। మృష్యన్తే హి

పుణ్యసమ్భారోపనీతస్వర్గసుధామహాహ్రదావగాహినః కుశలాః పాపమాత్రోపసాదితాం దుఃఖవహ్నికణికామ్॥

న చ— "మా హింస్యాత్ సర్వా భూతాని" ఇతి సామాన్యశాస్త్రం విశేషశాస్త్రేణ "అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేత "ఇత్యనేన వాధ్యత— ఇతి యుక్తమ్, విరోధాభావాత్। విరోధే హి బలీయసా దుర్వలో వాధ్యతే। న చేహాస్తి కశ్చిద్విరోధః, భిన్నవిషయత్వాత్। తథా హి— "మా హింస్యాత్" ఇతి నిషేధేన హింసాయా అనర్థహేతుభావో జ్ఞాప్యతే, న త్వక్రత్వర్థత్వమపి, "అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేత" ఇత్యనేన వాక్యేన చ పశుహింసాయాః క్రత్వర్థత్వముచ్యతే, నానర్థహేతుత్వాభవః, తథా సతి వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్। న చానర్థహేతుత్వక్రతూపకారకత్వయోః కశ్చిద్విరోధోఽస్తి। హింసా హి పురుషస్య దోషమావక్ష్యతి, క్రతోశ్చోపకరిష్యతీతి॥

క్షయాతిశయౌ చ ఫలగతావప్యుపాయే ఉపచరితౌ। క్షయిత్వం చ స్వర్గాదేః సత్త్వే సతి కార్యత్వాదనుమితమ్॥ జ్యోతిష్టోమాదయః స్వర్గమాత్రస్య సాధనమ్, వాజపేయాదయస్తు స్వారాజ్యస్యేత్యతిశయయుక్తత్వమ్। పరసమ్పదుత్కర్షో హి హీనసమ్పదం పురుషం దుఃఖాకరోతి॥

"అపామ సోమమమృతా అభూమ" ఇతి చామృతత్వాభిధానమ్ చిరస్థే మానముపలక్షయతి। యదాహుః—

"ఆభూతసమ్ప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యతే" ఇతి॥ అత ఏవ చ శ్రుతిః— "న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకేనామృతత్వమానశుః। పరేణ నాకం నిహితం గుహాయాం విభ్రాజతే యద్యతయో విశన్తి" ఇతి (మహానారాయణ, ౧౦।౫) తథా "కర్మణా మృత్యుమృషయో నిషేదుః ప్రజావన్తో ద్రవిణమీహమానాః। తథా పరే ఋషయో యే మనీషిణః పరం కర్మభ్యోఽమృతత్వమానశుః" ఇతి చ॥

తదేతత్ సర్వమభిప్రేత్యాహ— "తద్విపరీతః శ్రేయాన్ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్" ఇతి। తస్మాత్ (ఆనుశ్రవికాత్ దుఃఖాపఘాతకోపాయాత్ సోమపానాదేరవిశుద్ధాత్ అనిత్యసాతిశయఫలాత్) విపరీతః విశుద్ధః హింసాదిసఙ్కరా- భావాత్, నిత్యనిరతిశయఫలః, అసకృత్ పునరావృత్తిశ్రుతేః। న చ కార్యత్వేనానిత్యతా ఫలస్య యుక్తా, భావరూపస్య కార్యస్య తథాభావాత్, దుఃఖప్రధ్వంసనస్య తు కార్యస్యాపి తద్వైపరీత్యాత్। న చ దుఃఖాన్తరోత్పాదః,

కారణాప్రవృత్తౌ కార్యస్యానుత్పాదాత్, వివేకజ్ఞానోపజననపర్యన్తత్వాచ్చ కారణప్రవృత్తేః। ఏతచ్చోపరిష్టాదుపపాదయిష్యతే॥

అక్షరార్థస్తు–తస్మాత్ (ఆనుశ్రవికాత్ దుఃఖాపఘాతకాత్ హేతోః) విపరీతః [సత్త్వపురుషాన్యతాప్రత్యయః సాక్షాత్కారో] దుఃఖాపఘాతకో హేతుః, అత ఏవ శ్రేయాన్। ఆనుశ్రవికో హి వేదవిహితత్వాత్ తన్మాత్రయా దుఃఖాపఘాత- కత్వాచ్చ ప్రశస్యః। సత్త్వపురుషాన్యతాప్రత్యయోఽపి ప్రశస్యః। తదనయోః ప్రశస్యయోర్మధ్యే సత్త్వపురుషాన్యతాప్రత్యయః శ్రేయాన్॥

కుతః పునరస్యోత్పత్తిరిత్యత ఆహ— "వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్" ఇతి। వ్యక్తం చ అవ్యక్తం చ జ్ఞశ్చ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞాః, తేషాం విజ్ఞానమ్ వివేకేన జ్ఞానమ్, వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానమ్। వ్యక్తజ్ఞానపూర్వకమవ్యక్తస్య తత్కారణస్య జ్ఞానమ్। తయోశ్చ పారార్థ్యేనాత్మా పరో జ్ఞాయతే, ఇతి జ్ఞానక్రమేణాభిధానమ్। ఏతదుక్తం భవతి— శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేభ్యో వ్యక్తాదీన్ వివేకేన శ్రుత్వా శాస్త్రయుక్త్యా చ వ్యవస్థాప్య, దీర్ఘకాలాదేరనైర- న్తర్యసత్కారసేవితాత్ భావనామయాత్ విజ్ఞానాదితి। తథా చ వక్ష్యతి—

"ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషమ్।

అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమ్" ఇతి (కారికా.౬౪)॥౨॥

తదేవం ప్రేక్షావదపేక్షితార్థత్వేన శాస్త్రారమ్భం సమాధాయ శాస్త్రమారభమాణః శ్రోతృబుద్ధిసమవధానాయ తదర్థం సంక్షేపతః ప్రతిజానీతే –

మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త।

షోడశకస్తు వికారో, న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః॥3॥

"మూల–" ఇతి। సంక్షేపతో హి శాస్త్రార్థస్య చతస్రో విధాః। కశ్చిదర్థః ప్రకృతిరేవ, కశ్చిదర్థో వికృతిరేవ, కశ్చిత్ప్రకృతివికృతిః, కశ్చిదనుభయరూపః।

తత్ర కా ప్రకృతిరిత్యుక్తమ్— "మూలప్రకృతిరవికృతిః" ఇతి। ప్రకరోతీతి ప్రకృతిః ప్రధానమ్, సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యావస్థా, సా అవికృతిః, ప్రకృతిరేవేత్యర్థః। కుత ఇత్యుక్తమ్–, "మూలేతి" మూలఞ్చాసౌ ప్రకృతిశ్చేతి మూలప్రకృతిః। విశ్వస్య కార్యసఙ్ఘాతస్య సా మూలమ్, న త్వస్యా మూలాన్తరమస్తి, అనవస్థాప్రసఙ్గాత్। న చానవస్థాయాం ప్రమాణమస్తీతి భావః॥

కతమాః పునః ప్రకృతివికృతయః, కియత్యశ్చేత్యత ఉక్తమ్— "మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త" ఇతి। ప్రకృతయశ్చ వికృతయశ్చ తా ఇతి "ప్రకృతివికృతయః" సప్త। తథా హి మహత్తత్త్వమ్ అహఙ్కారస్య ప్రకృతిః, వికృతిశ్చ మూలప్రకృతేః। ఏవమహఙ్కారతత్త్వం తన్మాత్రాణామిన్ద్రియాణాం చ ప్రకృతిః, వికృతిశ్చ మహతః। ఏవం పఞ్చతన్మాత్రాణి తత్త్వాని భూతానామాకాశాదీనాం ప్రకృతయో వికృతయశ్చాహఙ్కారస్య॥

అథ కా వికృతిరేవ, కియతీ చేత్యత ఉక్తమ్— "షోడశకస్తు వికారః" ఇతి। షోడశసంఖ్యాపరిమితో గణః షోడశకః। 'తు' శబ్దోఽవధారణే భిన్నక్రమః— పఞ్చమహాభూతాని ఏకాదశ ఇన్ద్రియాణీతి షోడశకో గణో వికార ఏవ, న ప్రకృతిరితి। యద్యపి పృథివ్యాదీనాం గోఘటవృక్షాదయో వికారాః, ఏవన్తద్వికారభేదానాం పయోవీజాదీనాం దధ్యఙ్కురాదయః। తథాఽపి గవాదయో వీజాదయో వా న పృథివ్యాదిభ్యస్తత్త్వాన్తరమ్, తత్త్వాన్తరోపాదానత్వం చ ప్రకృతిత్వమిహాభిప్రేతమ్, ఇతి న దోషః। సర్వేషాం గోఘటాదీనాం స్థూలతేన్ద్రియగ్రాహ్యతా చ సమేతి న తత్త్వాన్తరమ్॥

అనుభయరూపమాహ— "న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః" ఇతి। ఏతత్ సర్వముపరిష్టాదుపపాదయిష్యతే॥3॥

తమిమమర్థం ప్రామాణికం కర్తుమభిమతాః ప్రమాణభేదా లక్షణీయాః। న చ సామాన్యలక్షణమన్తరేణ శక్యతే విశేషలక్షణం కర్తుమ్। ఇతి ప్రమాణసామాన్యం తావల్లక్షయతి—

దృష్టమనుమానమాప్తవచనం చ, సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్।

త్రివిధమ్ప్రమాణమిష్టం, ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి ॥౪॥

"ప్రమాణమిష్టమ్" ఇతి। అత్ర— చ 'ప్రమాణమ్' ఇతి సమాఖ్యా లక్ష్యపదమ్। తన్నిర్వచనం చ లక్షణమ్। ప్రమీయతేఽనేనేతి నిర్వచనాత్ ప్రమాం ప్రతి కరణత్వమవగమ్యతే। తచ్చాసన్దిగ్ధావిపరీతానధిగతవిషయా చిత్తవృత్తిః। వోధశ్చ పౌరుషేయః ఫలమ్ ప్రమా, తత్సాధనమ్ ప్రమాణమితి। ఏతేన సంశయవిపర్యయస్మృతిసాధనేష్వప్రమాణేష్వప్రసఙ్గః॥

సంఖ్యావిప్రతిపత్తిం నిరాకరోతి— "త్రివిధమ్" ఇతి। తిస్రో విధా యస్య ప్రమాణసామాన్యస్య తత్ త్రివిధమ్, న న్యూనమ్, నాప్యధికమిత్యర్థః। విశేషలక్షణానన్తరఞ్చైతదుపపాదయిష్మామః॥

కతమాః పునస్తాస్తిస్రో విధా ఇత్యత ఆహ— "దృష్టమనుమానమాప్తవచనమ్" ఇతి। ఏతచ్చ లౌకిక- ప్రమాణాభిప్రాయమ్, లోకవ్యుత్పాదనార్థత్వాచ్ఛాస్త్రస్య, తస్యైవాత్రాధికారాత్। ఆర్షం తు విజ్ఞానం యోగినామూర్ధ్వ- స్రోతసాం న లోకవ్యుత్పాదనాయాలమితి సదపి నాభిహితమ్, అనధికారాత్॥

స్యాదేతత్— మా భూన్న్యూనమ్, అధికం తు కస్మాన్న భవతి? సఙ్గిరన్తే హి ప్రతివాదినః ఉపమానాదీన్యపి ప్రమాణాని, ఇత్యత ఆహ— "సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్" ఇతి। ఏష్వేవ దృష్టానుమానాప్తవచనేషు సర్వేషాం ప్రమాణానాం సిద్ధత్వాత్, అన్తర్భావాదిత్యర్థః। ఏతచ్చోపపాదయిష్యత ఇత్యుక్తమ్॥

అథ ప్రమేయవ్యుత్పాదనాయ ప్రవృత్తం శాస్త్రం కస్మాత్ ప్రమాణం సామాన్యతో విశేషతశ్చ లక్షయతి? ఇత్యత ఆహ— "ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి" ఇతి। సిద్ధిః ప్రతీతిః॥

సేయమార్యాఽర్థక్రమానురోధేన పాఠక్రమమనాదృత్యైవ వ్యాఖ్యాతా॥౪॥

సమ్ప్రతి ప్రమాణవిశేషలక్షణావసరే ప్రత్యక్షస్య సర్వ ప్రమాణేషు జ్యేష్ఠత్వాత్ తదధీనత్వాచ్చానుమానాదీనామ్, సర్వవాదినామవిప్రతిపత్తేశ్చ తదేవ తావల్లక్షయతి—

ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టం, త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమ్।

తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమ్, ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనం తు॥౫॥

"ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టమ్" ఇతి। అత్ర "దృష్టమ్" ఇతి లక్ష్యనిర్దేశః, పరిశిష్టం తు లక్షణమ్। సమానాసమానజాతీయవ్యవచ్ఛేదో లక్షణార్థః॥

అవయవార్థస్తు— విషిణ్వన్తి, విషయిణమనుబధ్నన్తి, స్వేన రూపేణ నిరూపణీయం కుర్వన్తీతి యావత్ = "విషయాః" పృథివ్యాదయః సుఖాదయశ్చ। అస్మదాదీనామ్ అవిషయాః తన్మాత్రలక్షణాః యోగినామూర్ధ్వస్రోతసాం చ విషయాః। విషయం విషయం ప్రతి వర్తతే ఇతి ప్రతివిషయమ్ = ఇన్ద్రియమ్। వృత్తిశ్చ సన్నికర్షః। అర్థసన్నికృష్టమిన్ద్రియమిత్యర్థః। తస్మిన్ అధ్యవసాయః, తదాశ్రిత ఇత్యర్థః। అధ్యవసాయశ్చ బుద్ధివ్యాపారో జ్ఞానమ్ ఉపాత్తవిషయాణామిన్ద్రియాణాం వృత్తౌ సత్యామ్। బుద్ధేస్తమోఽభిభవే సతి యః సత్త్వసముద్రేకః సోఽధ్యవసాయ ఇతి వృత్తిరితి జ్ఞానమితి చాఖ్యాయతే। ఇదం తావత్ ప్రమాణమ్। అనేన యశ్చేతనాశక్తేరనుగ్రహస్తత్ఫలం ప్రమావోధః॥

బుద్ధితత్త్వం హి ప్రాకృతత్వాదచేతనమ్, ఇతి తదీయోఽధ్యవసాయో ఽప్యచేతనో, ఘటాదివత్। ఏవం బుద్ధితత్త్వస్య సుఖాదయోఽపి పరిణామభేదా అచేతనాః। పురుషస్తు సుఖాద్యననుషఙ్గీ చేతనః। సోఽయం వుద్ధితత్త్వవర్తినా జ్ఞానసుఖాదినా తత్ప్రతివిమ్బితస్తచ్ఛాయాపత్త్యా జ్ఞానసుఖాదిమానివ భవతీతి— చేతనోఽనుగృహ్యతే। చితిచ్ఛాయా- పత్త్యాఽచేతనాఽపి వుద్ధిస్తదధ్యవసాయోఽప్యచేతనశ్చేతనవద్భవతీతి। తథా చ వక్ష్యతి—

"తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్।

గుణకర్తృత్వే ఽపి తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః॥" ఇతి। (కారికా. ౨౦)

అత్రాధ్యవసాయగ్రహణేన సంశయం వ్యవచ్ఛినత్తి, సంశయస్యానవస్థితగ్రహణేనానిశ్చితరూపత్వాత్। నిశ్చయోఽధ్యవసాయ ఇతి చానర్థాన్తరమ్ । విషయగ్రహణేన చాసద్విషయం విపర్యయమపాకరోతి । ప్రతిగ్రహణేన చేన్ద్రియార్థసన్నికర్ష-సూచనాదనుమానస్మృత్యాదయశ్చ పరాకృతా భవన్తి॥

తదేవం సమానాసమానజాతీయవ్యవచ్ఛేదకత్వాత్ "ప్రతివిషయాధ్యవసాయ" ఇతి దృష్టస్య సమ్పూర్ణం లక్షణమ్। తన్త్రాన్తరేషు లక్షణాన్తరాణి తైర్థికానాం న భూషితాని న దూషితాని, విస్తరభయాదితి॥

నానుమానమ్ప్రమాణమితి వదతా లోకాయతికేనాప్రతిపన్నః సన్దిగ్ధో విపర్యస్తో వా పురుషః కథం ప్రతిపద్యేత ? న చ పురుషాన్తరగతా అజ్ఞానసన్దేహవిపర్యయాః శక్యా అర్వాగ్దృశా ప్రత్యక్షేణ ప్రతిపత్తుమ్। నాపి ప్రమాణాన్తరేణ, అనభ్యుపగమాత్। అనవధృతాజ్ఞానసంశయవిపర్యయస్తు యం కఞ్చన పురుషం ప్రతి వర్తమానోఽనవధేయవచనతయా ప్రేక్షావద్భిరున్మత్తవదుపేక్ష్యేత। తదనేనాజ్ఞానాదయః పరపురుషవర్తినోఽభిప్రాయభేదాద్వచనభేదాద్వా లిఙ్గాదనుమాతవ్యాః, ఇత్యకామేనాప్యనుమానం ప్రమాణమభ్యుపేయమ్॥

తత్ర ప్రత్యక్షకార్యత్వాత్ అనుమానం ప్రత్యక్షానన్తరం లక్షణీయమ్। తత్రాపి సామాన్యలక్షణపూర్వకత్వాద్విశేష- లక్షణస్యానుమానసామాన్యం తావల్లక్షయతి— "తత్ లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమ్" ఇతి। లిఙ్గమ్ వ్యాప్యమ్। లిఙ్గీ వ్యాపకమ్। శఙ్కితసమారోపితోపాధినిరాకరణేన చ స్వభావప్రతిబద్ధం వ్యాప్యమ్, యేన ప్రతిబద్ధం తద్వ్యాపకమ్। లిఙ్గలిఙ్గిగ్రహణేన విషయవాచినా విషయిణం ప్రత్యయముపలక్షయతి। ధూమాదిర్వ్యాప్యో వహ్న్యాదిర్వ్యాపక ఇతి యః ప్రత్యయస్తత్పూర్వకమ్। లిఙ్గిగ్రహణం చావర్తనీయమ్। తేన చ లిఙ్గమస్యాస్తీతి పక్షధర్మతాజ్ఞానమపి దర్శితమ్భవతి। తద్వ్యాప్యవ్యాపకభావపక్షధర్మతాజ్ఞానపూర్వకమనుమానమిత్యనుమానసామాన్యం లక్షితమ్।

అనుమానవిశేషాన్ తన్త్రాన్తరలక్షితాన్ అభిమతాన్ స్మారయతి— "త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమ్" ఇతి। తత్ సామాన్యతో లక్షితమనుమానం విశేషతస్త్రివిధం, పూర్వవచ్ఛేషవత్ సామాన్యతో దృష్టఞ్చేతి॥

తత్ర ప్రథమం తావత్ ద్వివిధమ్— వీతమవీతం చ। అన్వయముఖేన ప్రవర్తమానం విధాయకం వీతమ్, వ్యతిరేకముఖేన ప్రవర్తమానం నిషేధకమవీతమ్॥

తత్రావీతం శేషవత్। శిష్యతే పరిశిష్యతే ఇతి శేషః, స ఏవ విషయతయా యస్యాస్త్యనుమానజ్ఞానస్య తచ్ఛేషవత్। యదాహుః— "ప్రసక్తప్రతిషేధే, అన్యత్రాప్రసఙ్గాత్ శిష్యమాణే సమ్ప్రత్యయః పరిశేష ఇతి (వాత్స్యాయన–న్యాయభాష్యమ్) అస్య చావీతస్య వ్యతిరేకిణ ఉదాహరణమగ్రేఽభిధాస్యతే॥

వీతం ద్వేధా– పూర్వవత్ సామాన్యతో దృష్టం చ। తత్రైకం దృష్టస్వలక్షణసామాన్యవిషయం యత్తత్పూర్వవత్, పూర్వం ప్రసిద్ధం, దృష్టస్వలక్షణసామాన్యమితి యావత్, తదస్య విషయత్వేనాస్త్యనుమానజ్ఞానస్యేతి పూర్వవత్। యథా ధూమాద్వహ్నిత్వసామాన్య- విశేషః పర్వతేఽనుమీయతే, తస్య వహ్నిత్వసామాన్యవిశేషస్య స్వలక్షణం వహ్నివిశేషో దృష్టో రసవత్యామ్। అపరం చ చీతం సామాన్యతో దృష్టమదృష్టస్వలక్షణసామాన్యవిషయమ్। యథేన్ద్రియవిషయమనుమానమ్। అత్ర హి రూపాదివిజ్ఞానానాం క్రియాత్వేన కరణవత్త్వమనుమీయతే। యద్యపి కరణత్వసామాన్యస్య ఛిదాదౌ వాస్యాది స్వలక్షణముపలబ్ధమ్, తథాఽపి యజ్జాతీయం రూపాదిజ్ఞానే కరణత్వమనుమీయతే తజ్జాతీయస్య కరణస్య న దృష్టం స్వలక్షణం ప్రత్యక్షేణ। ఇన్ద్రియజాతీయం హి తత్కరణమ్, నచేన్ద్రియత్వసామాన్యస్య స్వలక్షణమిన్ద్రియవిశేషః ప్రత్యక్షగోచరోఽర్వగ్దృశామ్, యథా వహ్నిత్వసామాన్యస్య స్వలక్షణం వహ్నిః। సోఽయం పూర్వవతః సామాన్యతో దృష్టాత్ సత్యపి వీతత్వేన తుల్యత్వే విశేషః। అత్ర చ దృష్టం దర్శనమ్, సామాన్యత ఇతి సామాన్యస్య, సార్వవిభక్తికస్తసిః। అదృష్టస్వలక్షణస్య సామాన్యవిశేస్య, దర్శనమ్ సామాన్యతో దృష్టమనుమానమిత్యర్థః। సర్వం చైతదస్మాభిర్న్యాయవార్తికతాత్పర్యటీకాయాం వ్యుత్పాదితమితి నేహోక్తం విస్తరభయాత్॥

ప్రయోజకవృద్ధశబ్దశ్రవణసమనన్తరం ప్రయోజ్యవృద్ధప్రవృత్తిహేతుజ్ఞానానుమానపూర్వకత్వాచ్ఛబ్దార్థసమ్బన్ధగ్రహస్య, స్వార్థసమ్బన్ధజ్ఞానసహకారిణశ్చ

శబ్దస్యార్థప్రత్యాయకత్వాదనుమానపూర్వకత్వమిత్యనుమానానన్తరం శబ్దం లక్షయతి— "ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనం తు" ఇతి। ఆప్తవచనమితి లక్ష్యనిర్దేశః, పరిశిష్టం లక్షణమ్। ఆప్తా ప్రాప్తా యుక్తేతి యావత్। ఆప్తా చాసా శ్రుతిశ్చేతి 'ఆప్తశ్రుతిః'। శ్రుతిః వాక్య జనితం వాక్యార్థజ్ఞానమ్॥

తచ్చ స్వతః ప్రమాణమ్। అపౌరుషేయవేదవాక్యజనితత్వేన సకలదోషాశఙ్కావినిర్ముక్తేర్యుక్తం భవతి। ఏవం వేదమూలస్మృతీతిహాసపురాణవాక్యజనితమపి జ్ఞానం యుక్తం భవతి।

ఆదివిదుషశ్చ కపిలస్య కల్పాదౌ కల్పాన్తరాధీతశ్రుతిస్మరణసమ్భవః, సుప్తప్రబుద్ధస్యేవ పూర్వేద్యురవగతా- నామర్థానామపరేద్యుః। తథా చావద్యజైగీషవ్యసంవాదే భగవాన్ జైగీషవ్యో దశమహాకల్పవర్తిజన్మస్మరణమాత్మన ఉవాచ "దశసు మహాకల్పేషు విపరివర్తమానేన మయా" ఇత్యాదినా గ్రన్థసన్దర్భేణ॥

ఆప్తగ్రహణేనాయుక్తాః శాక్యభిక్షునిర్గ్రన్థకసంసారమోచకాదీనామాగమాభాసాః పరిహృతా భవన్తి। అయుక్తత్వం చైతేషాం విగానాత్ విచ్ఛిన్నమూలత్వాత్ ప్రమాణవిరుద్ధార్థాభిధానాచ్చ కైశ్చిదేవ మ్లేచ్ఛాదిభిః పురుషాపసదైః పశుప్రాయైః పరిగ్రహాద్బోద్ధవ్యమ్।

'తు' శబ్దేనానుమానాద్వ్యవచ్ఛిన్నత్తి। వాక్యార్థో హి ప్రమేయో, న తు తద్ధర్మో వాక్యమ్, యేన తత్ర లిఙ్గం భవేత్। న చ వాక్యం వాక్యార్థం బోధయత్ సమ్బన్ధగ్రహణమపేక్షతే, అభినవకవిరచితస్య వాక్యస్యాదృష్టపూర్వస్యాననుభూతచర- వాక్యార్థబోధకత్వాదితి॥

ఏవం ప్రమాణసామాన్యలక్షణేషు తద్విశేషలక్షణేషు చ సత్సు, యాని ప్రమాణాన్తరాణ్యుపమానాదీని ప్రతివాదిభి- రభ్యుపేయన్తే తాన్యుక్తలక్షణేష్వేవ ప్రమాణేష్వన్తర్భవన్తి॥

తథా హి— ఉపమానం తావద్యథా గౌస్తథా గవయ ఇతి వాక్యమ్। తజ్జనితా ధీరాగమ ఏవ। యోఽప్యయం గవయశబ్దో గోసదృశస్య వాచక ఇతి ప్రత్యయః, సోఽప్యనుమానమేవ। యో హి శబ్దో యత్ర వృద్ధైః ప్రయుజ్యతే, సోఽసతి వృత్త్యన్తరే, తస్య వాచకః, యథా గోశబ్దో గోత్వస్య। ప్రయుజ్యతే చైవం గవయశబ్దో గోసదృశే, ఇతి తస్యైవ వాచక, ఇతి తత్ జ్ఞానమనుమానమేవ। యత్తు గవయస్య చక్షుఃసన్నికృష్టస్య గోసాదృశ్యజ్ఞానం తత్ ప్రత్యక్షమేవ। అత ఏవ

స్మర్యమాణాయాం గవి, గవయసాదృశ్యజ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। న త్వన్యద్గవి సాదృశ్యమన్యచ్చ గవయే। భూయోఽవయసామాన్యయోగో హి జాత్యన్తరవర్తీ జాత్యన్తరే సాదృశ్యముచ్యతే। సామాన్యయోగశ్చైకః। స చేద్గవయే ప్రత్యక్షో, గవ్యపి తథేతి నోపమానస్య ప్రమేయాన్తరమస్తి, యత్ర ప్రమాణాన్తరముపమానం భవేత్, ఇతి న ప్రమాణాన్తరముపమానమ్॥

ఏవమర్థాపత్తిరపి న ప్రమాణాన్తరమ్। తథా హి— జీవతశ్చైత్రస్య గృహాభావదర్శనేన బహిర్భావస్యాదృష్టస్య కల్పనమర్థాపత్తిరభిమతా వృద్ధానామ్। సాఽప్యనుమానమేవ। యదా ఖల్వవ్యాపకః సన్నేకత్ర నాస్తి తదాఽన్యత్రాస్తి। యదాఽవ్యాపక ఏకత్రాస్తి తదాఽన్యత్ర నాస్తీతి సుకరః స్వశరీరే వ్యాప్తిగ్రహః। తథా చ సతో గృహాభావదర్శనేన లిఙ్గేన వహిర్భావదర్శనమనుమానమేవ। న చ చైత్రస్య క్వచిత్సత్త్వేన గృహాభావః శక్యోఽపహ్నోతుమ్, యేనాసిద్ధో గృహాభావో బహిర్భావే న హేతుః స్యాత్। న చ గృహాభావేన వా సత్త్వమపహ్నూయతే, యేన సత్త్వమేవానుపపద్యమానమాత్మానం న బహిరవస్థాపయేత్। తథా హి— చైత్రస్య గృహాసత్త్వేన సత్త్వమాత్రం విరుధ్యతే, గృహసత్త్వం వా? న తావద్యత్ర క్వచన సత్త్వస్యాస్తి విరోధో గృహాసత్త్వేన, భిన్నవిషయత్వాత్। "దేశసామాన్యేన గృహవిశేషాక్షేపోఽపి పాక్షిక ఇతి సమానవిషయతయా విరోధ" ఇతి చేత్, న, ప్రమాణవినిశ్చితస్య గృహేఽసత్త్వస్య పాక్షికతయా సాంశయికేన గృహసత్త్వేన ప్రతిక్షేపాయోగాత్ నాపి ప్రమాణనిశ్చితో గృహాభావః పాక్షికమస్య గృహసత్త్వం ప్రతిక్షిపన్ సత్త్వమపి ప్రతిక్షేప్తుం సాంశయికత్వం చ వ్యపనేతుమర్హతీతి యుక్తమ్। గృహావచ్ఛిన్నేన చైత్రాభావేన గృహసత్త్వం విరుద్ధత్వాత్ ప్రతిక్షిప్యతే, న తు సత్త్వమాత్రమ్, తస్య తత్రౌదాసీన్యాత్। తస్మాద్గృహాభావేన లిఙ్గేన సిద్ధేన సతో బహిర్భావోఽనుమీయత ఇతి యుక్తమ్। ఏతేన 'విరుద్ధయోః ప్రమాణయోర్విషయవ్యవస్థయాఽవిరోధా- పాదనమర్థాపత్తేర్విషయ' ఇతి నిరస్తమ్, అవచ్ఛిన్నానవచ్ఛిన్నయోర్విరోధాభావాత్। ఉదాహరణాన్తరాణి చార్థాపత్తేరేవ- మేవానుమానేఽన్తర్భావనీయాని। తస్మాన్నానుమానాత్ప్రమాణాన్తరమర్థాపత్తిరితి సిద్ధమ్॥

ఏవమభావోఽపి ప్రత్యక్షమేవ। న హి భూతలస్య పరిణామవిశేషాత్ కైవల్యలక్షణాదన్యో ఘటాభావో నామ। ప్రతిక్షణపరిణామినో హి సర్వ ఏవ భావా, ఋతే చితిశక్తేః। స చ పరిణామభేద ఐన్ద్రియక ఇతి నాస్తి ప్రత్యక్షానవరుద్ధో విషయో యత్రాభావాహ్వయం ప్రమాణాన్తరమభ్యుపేయేతేతి।

సమ్భవస్తు, యథా ఖార్యాం ద్రోణాఢకప్రస్థాద్యవగమః। స చానుమానమేవ। ఖారీత్వం హి ద్రోణాద్యవినాభూతం ప్రతీతమ్ ఖార్యాం ద్రోణాదిసత్త్వమవగమయతి॥

యచ్చానిర్దిష్టప్రవక్తృకం ప్రబాదపారమ్పర్యమాత్రమ్– 'ఇతి హొచుర్వృద్ధాః,' – ఇత్యైతిహ్యమ్, యథా 'ఇహ వటే యక్షః ప్రతివసతి' ఇతి, న తత్ ప్రమాణాన్తరమ్, అనిర్దిష్టప్రవక్తృకత్వేన సాంశయికత్వాత్। ఆప్తవక్తృకత్వనిశ్చయే త్వాగమ ఏవ। ఇత్యుపపన్నమ్ "త్రివిధమ్ప్రమాణమ్" ఇతి ॥౫॥

ఏవం తావద్వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞలక్షణప్రమేయసిద్ధ్యర్థం ప్రమాణాని లక్షితాని। తత్ర వ్యక్తం పృథివ్యాది స్వరూపతః పాంసులపాదకో హాలికోఽపి ప్రత్యక్షతః ప్రతిపద్యతే, పూర్వవతా చానుమానేన ధూమాదిదర్శనాత్ వహ్న్యాదీని చేతి, తద్వ్యుత్పాదనాయ మన్దప్రయోజనం శాస్త్రమ్ ఇతి దురధిగమమనేన వ్యుత్పాద్యమ్। తత్ర యత్ప్రమాణం యత్ర శక్తమ్ తదుక్తలక్షణేభ్యః ప్రమాణేభ్యో నిష్కృష్య దర్శయతి—

సామాన్యతస్తు దృష్టాత్ అతీన్ద్రియాణాప్రతీతిరనుమానాత్।

తస్మాదపి చాసిద్ధం పరోక్షమాప్తాగమాత్ సిద్ధమ్ ॥౬॥

"సాయాన్యత" ఇతి। 'తు' శబ్దః ప్రత్యక్షపూర్వవద్భ్యాం విశినష్టి। సామాన్యతో దృష్టాదనుమానాదతీన్ద్రియాణాం ప్రధానపురుషాదీనాం ప్రతీతిః– చితిచ్ఛాయాపత్తిర్బుద్ధేరధ్యవసాయ ఇత్యర్థః। ఉపలక్షణం చైతత్, శేషవదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్॥

తత్కిం సర్వేష్వతీన్ద్రియేషు సామాన్యతోదృష్టమేవ ప్రవర్త్తతే?। తథా చ యత్ర తన్నాస్తి, మహదాద్యారమ్భక్రమే స్వర్గాపూర్వదేవతాదౌ చ, తత్ర తేషామభావః ప్రాప్త ఇత్యత ఆహ— "తస్మాదపి" ఇతి। తస్మాదిత్యేతావత్యైవ సిద్ధే 'చ' కారేణ శేషవదిత్యపి సముచ్చితమ్ ॥౬॥

స్యాదేతత్, యథా గగనకుసుమకర్మరోమశశవిషాణాదిషు ప్రత్యక్షమప్రవర్తమానమ్ తదభావమవగమయతి, ఏవం ప్రధానాదిష్వపి। తత్కథం తేషాం సామాన్యతో దృష్టాదిభ్యః సిద్ధిరిత్యత ఆహ—

అతిదూరాత్ సామీప్యాత్ ఇన్ద్రియఘాతాన్మనోఽనవస్థానాత్।

సౌక్ష్మ్యాద్వ్యవధానాత్ అభిభవాత్ సమానాభిహారాచ్చ॥౭॥

"అతిదూరాత్" ఇతి। అనుపలబ్ధిరితి వక్ష్యమాణం సింహావలోకనన్యాయేనానుషఞ్జనీయమ్। యథా ఉత్పతన్ వియతి పతత్రీ అతిదూరతయా, సన్నపి, ప్రత్యక్షేణ నోపలభ్యతే। సామీప్యాదిత్యత్రాప్యతిరనువర్తనీయః, యథా లోచనస్థమఞ్జనమతిసామీప్యాన్న దృశ్యతే। ఇన్ద్రియఘాతోఽన్ధత్వబధిరత్వాదిః। "మనోఽనవస్థానాత్," యథా కామాద్యుపహతమనాః స్ఫీతాలోకమధ్యవర్తినమిన్ద్రియసన్నికృష్టమర్థం న పశ్యతి। "సౌక్ష్మ్యాత్", యథేన్ద్రియసన్నికృష్టమ్ పరమాణ్వాది ప్రణిహితమనా అపి న పశ్యతి। "వ్యవధానాత్", యథా కుడ్యాదివ్యవహితం రాజదారాది న పశ్యతి। "అభిభవాత్", యథా ఽహని సౌరీభిర్భాభిరభిభూతం గ్రహనక్షత్రమణ్డలం న పశ్యతి। "సమానాభిహారాత్", యథా తోయదవిముక్తానుదవిన్దూన్ జలాశయే న పశ్యతి।

'చ' కారో ఽనుక్తసముచ్చయార్థః। తేనానుద్భవోఽపి సంగృహీతః। తద్యథా క్షీరాద్యవస్థాయాం దధ్యాద్యనుద్భవాన్న పశ్యతి॥

ఏతదుక్తం భవతి। న ప్రత్యక్షనివృత్తిమాత్రాద్వస్త్వభావో భవతి, అతిప్రసఙ్గాత్ । తథా హి గృహాద్వినిర్గతో గృహజనమపశ్యన్తదభావం వినిశ్చినుయాత్, న త్వేవమ్। అపి తు యోగ్యప్రత్యక్షనివృత్తేరయమభావం వినిశ్చినోతి। న చ ప్రధానపురుషాదీనామస్తి ప్రత్యక్షయోగ్యతా, ఇతి న తన్నివృత్తిమాత్రాత్తదభావనిశ్చయో యుక్తః ప్రామాణికానామ్ ఇతి ॥౭॥

కతమత్పునరేతేషు కారణం ప్రధానాదీనామనుపలబ్ధావిత్యత ఆహ—

సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిర్నాభావాత్, కార్యతస్తదుపలబ్ధేః।

మహదాది తచ్చ కార్యం ప్రకృతిసరూపం విరూపం చ॥౮॥

"సౌక్ష్మ్యాత్" ఇతి। అథాభావాదేవ సప్తమరసవదేతేషామనుపలబ్ధిః కస్మాన్న భవతీత్యత ఆహ— "నాభావాత్" ఇతి । కుతః ? "కార్యతస్తదుపలద్ధేః। 'తత్' ఇతి ప్రధానం పరామృశతి। పురుషోపలబ్ధౌ తు ప్రమాణం వక్ష్యతి, సఙ్ఘాతపరార్థత్వాత్" (కారికా ౧౭) ఇతి। దృఢతరప్రమాణావధారిత హి ప్రత్యక్షమప్రవర్తమానమయోగ్యత్వాన్న ప్రవర్తతే ఇతి కల్ప్యతే। సప్తమస్తు రసో న ప్రమాణేనధావారిత ఇతి న తత్ర ప్రత్యక్షస్య యోగ్యతా శక్యాఽధ్యవసితు- మిత్యభిప్రాయః ॥

కిం పునస్తత్కార్య యతః ప్రధానానుమానమిత్యత ఆహ—

"మహదాది తచ్చ కార్యమ్" ఇతి। ఏతచ్చ యథా గమకమ్ తథోపరిష్టాదుపపాదయిష్యతే। తస్య చ కార్యస్య వివేకజ్ఞానోపయోగినీ సారూప్యవైరూప్యే ఆహ— "ప్రకృతిసరూపం విరూపం చ" ఇతి। ఏతే తూపరిష్టాద్విభజనీయ ఇతి॥౮॥

కార్యాత్ కారణమాత్రం గమ్యతే। సన్తి చాత్ర వాదినాం విప్రతిపత్తయః। తథా హి కేచిదాహుః, 'అసతః సజ్ జాయతే' ఇతి, 'ఏకస్య సతో వివర్తః కార్యజాతం న వస్తు సత్' ఇత్యపరే, అన్యే తు 'సతః అసజ్ జాయతే' ఇతి, 'సతః సజ్ జాయతే' ఇతి వృద్ధాః॥

తత్ర పూర్వస్మిన్ కల్పత్రయే ప్రధానం న సిధ్యతి। సుఖదుఃఖమోహభేదవత్స్వరూపపరిణామశబ్దాద్యాత్మకం హిః గజత్ కారణస్య ప్రధానస్య ప్రధానత్వం సత్త్వరజస్తమస్స్వభావత్వమవగమయతి। యది పునరసతః సజ్జాయేత అసన్నిరుపాఖ్యం కారణం సుఖాదిరూపశబ్దాద్యాత్మకం కథం స్యాత్, సదసతోస్తాదాత్మ్యానుపపత్తేః ? అథైకస్య సతో వివర్తః శబ్దాదిప్రపఞ్చః, తథాఽపి సతః సజ్జాయత ఇతి న స్యాత్। న చాస్యాద్వయస్య ప్రపఞ్చాత్మకత్వమ్, అపి విప్రపఞ్చస్య

ప్రపఞ్చాత్మకతయా ప్రతీతిర్భ్రమ ఏవ। యేషామపి కణభక్షాక్ష- చరణాదీనాం సత ఏవ కారణాదసతో జన్మ తేషామపి సదసతోరేకత్వానుపపత్తేర్న కార్యాత్మకం కారణమితి న తన్మతే ప్రధానసిద్ధిః॥

అతః ప్రధానసిద్ధ్యర్థం ప్రథమం తావత్సత్కార్యం ప్రతిజానీతే।

అసదకరణాదుపానగ్రహణాత్ సర్వసంభవాభావాత్।

శక్తస్య శక్యకరణాత్, కారణభావాచ్చ సత్ కార్యమ్॥౯॥

"అసదకరణాత్" ఇతి। "సత్ కార్యమ్" –కారణవ్యాపారాత్ ప్రాగపీతి శేషః। తథా చ న సిద్ధసాధనం నైయాయికతనయైరుద్భావనీయమ్। యద్యపి వీజమృత్పిణ్డాదిప్రధ్వంసానన్తరమఙ్కురఘటాద్యుత్పత్తిరుపలభ్యతే, తథాఽపి న ప్రధ్వంసస్య కారణత్వమ్, అపి తు భావస్యైవ బీజాద్యవయవస్య। అభావాత్తు భావోత్పత్తౌ తస్య సర్వత్ర సులభత్వాత్, సర్వదా సర్వకార్యోత్పాదప్రసఙ్గ ఇత్యాది న్యాయవార్కితాత్పర్యటీకాయామస్మాభిః ప్రతిపాదితమ్॥

ప్రపఞ్చప్రత్యయశ్చాసతి వాధకే న శక్యో మిథ్యేతి వదితుమ్ ఇతి॥

కణభక్షాక్షచరణమతమవశిష్యతే। తత్రేదం ప్రతిజ్ఞాతమ్, "సత్ కార్యమ్" ఇతి। అత్ర హేతుమాహ "అసదకరణాత్" ఇతి। అసత్ చేత్ కారణవ్యాపారాత్ పూర్వం కార్యమ్, నాస్య సత్త్వం కర్తుం కేనాపి శక్యమ్, నహి నీలం శిల్పిసహస్రేణాపి పీతం కర్తుం శక్యతే। 'సదసత్త్వే ఘటస్య ధర్మోం' ఇతి చేత్, తథా ఽప్యసతి ధర్మిణి న తస్య ధర్మ ఇతి సత్త్వం తదవస్థమేవ। తథా చ నాసత్త్వమ్, అసమ్బద్ధేనాతదాత్మనా చాసత్త్వేన కథమసన్ ఘటః? తస్మాత్ కారణవ్యాపారా- దూర్ధ్వమివ తతః ప్రాగపి సదేవ కార్యమితి। కారణాచ్చాస్య సతోఽభివ్యక్తిరేవావశిష్యతే। సతశ్చాభివ్యక్తి- రుపపన్నా, యథా పీడనేన తిలేషు తైలస్య, అవఘాతేన ధాన్యేషు తణ్డులానామ్, దోహనేన సౌరభేయీషు పయసః। అసతః కరణే. తు న నిదర్శనం కిఞ్చిదస్తి। న ఖల్వభివ్యజ్యమానం చోత్పద్యమానం వా క్వచిదసద్దృష్టమ్॥

ఇతశ్చ కారణవ్యాపారాత్ ప్రాక్ సదేవ కార్యమ్– "ఉపాదానగ్రహణాత్" ఉపాదానాని కారణాని, తేషాం గ్రహణం, కార్యేణ సమ్బన్ధః। ఉపాదానైః కార్యస్య సమ్బన్ధాదితి యావత్। ఏతదుక్తమ్ భవతి– కార్యేణ సమ్బద్ధం కారణమ్ కార్యస్య జనకమ్, సమ్బన్ధశ్చ కార్యస్యాసతో న సమ్భవతి, తస్మాదితి॥

స్యాదేతత్– అసమ్బద్ధమేవ కార్యం కారణైః కస్మాన్న జన్యతే? తథా చాసదేవోత్పత్స్యత ఇత్యత ఆహ— "సర్వసమ్భవాభావాత్" ఇతి। అసమ్బద్ధస్య జన్యత్వే, అసమ్బద్ధత్వావిశేషేణ సర్వం కార్యజాతం సర్వస్మాద్భవేత్। న చైతదస్తి, తస్మాన్నాసమ్బద్ధమసమ్బద్ధేన జన్యతే అపి తు సమ్బద్ధం సమ్బద్ధేన జన్యత ఇతి। యథాహుః సాంఖ్యవృద్ధాః—

“అసత్త్వే నాస్తి సమ్బన్ధః కారణైః సత్త్వసఙ్గిభిః।

అసమ్బద్ధస్య చోత్పత్తిమిచ్ఛతో న వ్యవస్థితిః" ఇతి॥

స్యాదేతత్— అసమ్బద్ధమపి సత్ తదేవ కరోతి యత్ర యత్ కారణం శక్తమ్। శక్తిశ్చ కార్యదర్శనాదవగమ్యతే। తేన నావ్యవస్థేత్యత ఆహ— "శక్తస్య శక్యకరణాత్" ఇతి। సా శక్తిః శక్తకారణాశ్రయా సర్వత్ర వా స్యాత, శక్యే ఏవ వా? సర్వత్ర చేత్తదవస్థైవావ్యవస్థా, శక్యే చేత్, కథమసతి శక్యే తత్ర, ఇతి వక్తవ్యమ్। శక్తిభేద ఏవ ఏతాదృశో యతః కిఞ్చిదేవ కార్యం జనయేత్ న సర్వమితి చేత్, హన్త భోః శక్తివిశేషః కార్యసమ్బద్ధో వా ఽసమ్బద్ధో వా ? సమ్బద్ధత్వే నాసతా సమ్బన్ధః ఇతి సత్ కార్యమ్। అసమ్బద్ధత్వే సైవావ్యవస్థా, ఇతి సుష్ఠూక్తం "శక్తస్య శక్యకరణాత్" ఇతి॥

ఇతశ్చ సత్ కార్యమిత్యాహ— "కారణభావాచ్చ" కార్యస్య కారణాత్మకత్వాత్। నహి కారణాద్భిన్నం కార్యమ్, కారణం చ సత్, ఇతి కథం తదభిన్నం కార్యమసత్ భవేత్॥

కార్యస్య కారణాభేదసాధనాని చ ప్రమాణాని— (౧) న పటస్తన్తుభ్యో భిద్యతే తన్తుధర్మత్వాత్। ఇహ యద్యతో భిద్యతే తత్ తస్య ధర్మో న భవతి, యథా గౌరశ్వస్య। ధర్మశ్చ పటస్తన్తూనాం తస్మాన్నార్థాన్తరమ్। (౨) ఉపాదానోపాదేయ- భావాచ్చ నార్థాన్తరత్వం తన్తుపటయోః। యయోరర్థాన్తరత్వమ్ న తయోరుపాదానోపాదేయభావః, యథా ఘటపట్యోః। ఉపాదానోపాదేయభావశ్చ తన్తుపటయోః। తస్మాన్నార్థాన్తరత్వమ్। (3) ఇతశ్చ నార్థాన్తరత్వం

తన్తుపటయోః సంయోగాప్రాప్త్య- భావాత్। అర్థాన్తరత్వే హి సంయోగో దృష్టో యథా కుణ్డబదరయోః, అప్రాప్తిర్వా యథా హిమవద్విన్ధ్యయోః। న చేహ సంయోగాప్రాప్తీ, తస్మాన్నార్థాన్తరత్వమితి। (౪) ఇతశ్చ పటస్తన్తుభ్యో న భిద్యతే, గురుత్వాన్తరకార్యాగ్రహణాత్। ఇహ యద్యస్మాద్భిన్నమ్, తత్ తస్మాత్ తస్య గురుత్వాన్తరం కార్యం గృహ్యతే, యథైకపలికస్య స్వస్తికస్య యో గురుత్వకార్యోఽవనతి- విశేషస్తస్మాద్ద్విపలికస్య స్వస్తికస్య గురుత్వకార్యోఽవనతిభేదోఽధికః। న చ తథా తన్తుగురుత్వకార్యాత్ పటగురుత్వకార్యాన్తరం దృశ్యతే। తస్మాదభిన్నస్తన్తుభ్యః పట ఇతి। తాన్యేతాన్యభేదసాధనాన్యవీతాని॥

ఏవమభేదే సిద్ధే, తన్తవ ఏవ తేన సంస్థానభేదేన పరిణతాః పటో, న తన్తుభ్యోఽర్థాన్తరం పటః। స్వాత్మని క్రియావిరోధసమ్భన్ధబుద్ధివ్యపదేశార్థక్రియాభేదాశ్చ నైకాన్తికం భేదం సాధయితుమర్హన్తి, ఏకస్మిన్నపి తత్తద్విశేషా- విర్భావతిరోభావాభ్యామేతేషామవిరోధాత్, యథా హి కూర్మస్యాఙ్గాని కూర్మశరీరే నివిశమానాని తిరోభవన్తి, నిఃసరన్తి చావిర్భవన్తి। న తు కూర్మతస్తదఙ్గాన్యుత్పద్యన్తే ప్రధ్వంసన్తే వా। ఏవమేకస్యా మృదః సువర్ణస్య వా ఘటముకుటాదయో విశేషా నిఃసరన్త ఆవిర్భవన్త ఉత్పద్యన్త ఇత్యుచ్యన్తే, నివిశమానాస్తిరోభవన్తి వినశ్యన్తీ- త్యుచ్యన్తే। న పునరసతాముత్పాదః సతాం వా నిరోధః। యథాహ భగవాన్ కృష్ణద్వైపాయనః—

"నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః ఇతి। (భగవద్గీతా ౨। ౧౬)

యథా కూర్మః స్వావయవేభ్యః సఙ్కోచవికాసిభ్యో న భిన్నః, ఏవం ఘటముకుటాదయోఽపి మృత్సువర్ణాదిభ్యో న భిన్నాః। ఏవఞ్చేహ తన్తుషు పట ఇతి వ్యపదేశో యథేహ వనే తిలకా ఇత్యుపపన్నః। న చార్థక్రియాభేదోఽపి భేదమపాదయతి, ఏకస్యాపి నానార్థక్రియాదర్శనాత్। యథైక ఏవ వహ్నిర్దాహకః పాచకః ప్రకాశకశ్చేతి। నాప్యర్థక్రియావ్యవస్థా వస్తుభేదే హేతు:, తేషామేవ సమస్తవ్యస్తానామర్థక్రియా- వ్యవస్థాదర్శనాత్। యథా ప్రత్యేకం విష్టయో వర్త్మదర్శనలక్షణామర్థక్రియాం కుర్వన్తి, న తు శివికావహనమ్, మిలితాస్తు శివికాముద్వహన్తి, ఏవం తన్తవః ప్రత్యేకం ప్రావరణమకుర్వాణా అపి మిలితా ఆవిర్భూతపటభావాః ప్రావరిష్యన్తి॥

స్యాదేతత్— ఆవిర్భావః పటస్య కారణవ్యాపారాత్ ప్రాక్ సన్ అసన్ వా ? అసంశ్చేత్ ప్రాప్తం తర్హ్యసదుత్పాదనమ్। అథ సన్, కృతం తర్హి కారణవ్యాపారేణ। నహి సతి కార్యే కారణవ్యాపారప్రయోజనం పశ్యామః। ఆవిర్భావే చావిర్భావాన్తరకల్పనేఽనవస్థాప్రసఙ్గః। తస్మాదావిర్భూతపటభావాస్తన్తవః క్రియన్త ఇతి రిక్తం వచః॥

మైవమ్। అథాదుత్పద్యత ఇతి మతే కేయమసదుత్పత్తిః? సతీ, అసతీ వా? సతీ చేత్, కృతం తర్హి కారణైః। అసతీ చేత్, తస్యా అప్యుత్పత్త్యన్తరమిత్యనవస్థా॥

అథ— 'ఉత్పత్తిః పటాన్నార్థాన్తరమ్, అపి తు పట ఏవాసౌ" తథాఽపి యావదుక్తం భవతి 'పట' ఇతి తావదుక్తం భవతి 'ఉత్పద్యతే' ఇతి। తతశ్చ 'పట' ఇత్యుక్తేః, 'ఉత్పద్యతే' ఇతి న వాచ్యమ్, పౌనరుక్త్యాత్। 'వినశ్యతి' ఇత్యపి న వాచ్యమ్, ఉత్పత్తివినాశయోర్యుగపదేకత్ర విరోధాత్॥

తస్మాదియం పటోత్పత్తిః స్వకారణసమవాయో వా, స్వసత్తా సమవాయో వా, ఉభయథాఽపి నోత్పద్యతే, అథ చ తదర్థాని కారణాని వ్యాపార్యన్తే। ఏవం సత ఏవ పటాదేరావిర్భావాయ కారణాపేక్షేత్యుపపన్నమ్॥ న చ పటరూపేణ కారణానాం సమ్బన్ధః, తద్రూపస్యాక్రియాత్వాత్ క్రియాసమ్బన్ధి-

త్వాచ్చ కారణానామ్, అన్యథా కారణత్వాభావాత్॥

తస్మాత్ సత్ కార్యమితి పుష్కలమ్॥౯॥

తదేవం ప్రధానసాధనానుగుణం సత్ కార్యముపపాద్య యాదృశం తత్ ప్రధానం సాధనీయం తాదృశమాదర్శయితుం వివేకజ్ఞానోపయోగినీ వ్యక్తావ్యక్తసారూప్యవైరూప్యే తావదాహ—

హేతుమదనిత్యమవ్యాపి సక్రియమనేకమాశ్రితం లిఙ్గమ్।

సావయవం పరతన్త్రం వ్యక్తం, విపరీతమవ్యక్తమ్॥౧౦॥

"హేతుమత్" ఇతి । వ్యక్తం హేతుమత్, హేతుః కారణమ్, తద్వత్, యస్య చ యో హేతుః తముపరిష్టాద్వక్ష్యతి॥

"అనిత్యమ్," వినాశి, తిరోభావీతి యావత్॥

"అవ్యాపి" సర్వం పరిణామినం న వ్యాప్నోతి। కారణేన హి కార్యమావిష్టమ్, న కార్యేణ కారణమ్। న చ వుద్ధ్యాదయః ప్రధానం వేవిషన్తీత్యవ్యాపకాః॥

"సక్రియమ్," పరిస్పన్దవత్। యథా హి బుద్ధ్యాదయః ఉపాత్తముపాత్తం దేహం త్యజన్తి దేహాన్తరం చోపాదదత, ఇతి తేషాం పరిస్పన్దః। శరీరపృథివ్యాదీనాం చ పరిస్పన్దః ప్రసిద్ధ ఏవ।

"అనేకమ్," ప్రతిపురుషం బుద్ధ్యాదీనాం భేదాత్। పృథివ్యాద్యపి శరీరఘటాదిభేదేనానేకమేవ॥

"ఆశ్రితమ్", స్వకారణమాశ్రితమ్। బుద్ధ్యాదికార్యాణామభేదేఽపి కథఞ్చిద్భేదవివక్షయాఽఽశ్రయాశ్రయిభావః, యథేహ వనే తిలకా ఇత్యుక్తమ్॥

"లిఙ్గమ్", ప్రధానస్య। యథా చైతే బుద్ధ్యాదయః ప్రధానస్య లిఙ్గమ్ తథోపరిష్టాద్వక్ష్యతి। ప్రధానం తు న ప్రధానస్య లిఙ్గమ్ పురుషస్య లిఙ్గమ్భవేదితి భావః॥

"సావయవమ్" అవయవావయవిసంయోగసంయోగి। అథవా అవయనమ్ అవయవః, అవయవానామవయవినాం మిథః సంశ్లేషో మిశ్రణమ్ సంయోగ ఇతి యావత్। అప్రాప్తిపూర్వికా ప్రాప్తిః సంయోగః। తేన సహ వర్తత ఇతి సావయవమ్। తథాహి పృథివ్యాదయః పరస్పరం సంయుజ్యన్తే, ఏవమన్యేఽపి న తు ప్రధానస్య బుద్ధ్యాదిభిః సంయోగః, తాదాత్మ్యాత్। నాపి సత్త్వరజస్తమసాం పరస్పరం సంయోగః, అప్రాప్తేరభావాత్॥

"పరతన్త్రమ్" బుద్ధ్యాది। బుద్ధ్యా స్వకార్యేఽహఙ్కారే జనయితవ్యే ప్రకృత్యా పూరోఽపేక్ష్యతే, అన్యథా క్షీణా సతీ నాలమహఙ్కారం జనయితుమితి స్థితిః। ఏవమహఙ్కారాదిభిరపి స్వకార్యజననే। ఇతి సర్వం స్వకార్యేషు ప్రకృత్యా పూరమపేక్షతే। తేన పరాం ప్రకృతిమపేక్షమాణం కారణమపి స్వకార్యజననే పరతన్త్రం వ్యక్తమ్॥

"విపరీతమవ్యక్తమ్"— వ్యక్తాత్। అహేతుమన్నిత్యం వ్యాపి నిష్క్రియమ్, (యద్యప్యవ్యక్తస్యాస్తి పరిణామలక్షణా క్రియా తథా ఽపి పరిస్పన్దో నాస్తి॥) ఏకమనాశ్రితమలిఙ్గమనవయవమ్ స్వతన్త్రమవ్యక్తమ్॥౧౦॥

తదనేన ప్రవన్ధేన వ్యక్తావ్యక్తయోర్వైధర్మ్యముక్తమ్। సమ్ప్రతి తయోః సాధర్మ్యమ్, పురుషచ్చ వైధర్మ్యమ్, ఆహ—

త్రిగుణమవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనమ్ప్రసవధర్మి।

వ్యక్తం, తథా ప్రధానమ్, తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్॥౧౧॥

"త్రిగుణమ్" ఇతి త్రయో గుణాః సుఖదుఃఖమోహా అస్యేతి త్రిగుణమ్। తదనేన సుఖాదీనామాత్మగుణత్వమ్ పరాభిమతమపాకృతమ్।

"అవివేకి"। యధా ప్రధానం న స్వతో వివిచ్యతే, ఏవమ్మహదాదయోఽపి న ప్రధానాత్ వివిచ్యన్తే, తదాత్మకత్వాత్। అథ వా సమ్భూయకారితా ఽత్రావివేకితా। న హి కిఞ్చిదేకం పర్యాప్తమ్ స్వకార్యే, అపి తు సమ్భూయ। తత్ర నైకస్మాత్ యస్య కస్యచిత్ కేనచిత్సమ్భవ ఇతి॥

యే త్వాహుః— 'విజ్ఞానమేవ హర్షవిషాదమోహశబ్దాద్యాత్మకమ్, న పునరితోఽన్యస్తద్ధర్మా' ఇతి తాన్ ప్రత్యాహ– "విషయ" ఇతి। 'విషయో' గ్రాహ్యః, విజ్ఞానాద్బహిరితి యావత్। అత ఏవ "సామాన్యమ్" సాధారణమ్, ఘటాదివత్। అనేకైః పురుషైర్గృహీతమిత్యర్థః। విజ్ఞానాకారత్వే తు, అసాధారణ్యాద్విజ్ఞానానాం వృత్తిరూపాణాం, తేఽప్యసాధారణాః స్యుః విజ్ఞానం పరేణ న గృహ్యతే పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదిత్యభిప్రాయః। తథా చ నర్తకీభ్రూలతాభఙ్గే ఏకస్మిన్ బహూనాం ప్రతిసన్ధానం యుక్తమ్। అన్యథా తన్న స్యాదితి భావః॥

"అచేతనమ్" । సర్వ ఏవ ప్రధానబుద్ధ్యాదయోఽచేతనాః, న తు వైనాశికవత్ చైతన్యమ్బుద్ధేరిత్యర్థః॥

"ప్రసవధర్మి" । ప్రసవరూపో ధర్మో యః సోఽస్యాస్తీతి ప్రసవధర్మి । (ప్రసవధర్మేతి వక్తవ్యే మత్వర్థీయః ప్రసవధర్మస్య నిత్యయోగమాఖ్యాతుమ్ ।) సరూపావిరూపపరిణామాభ్యాం న కదాచిదపి విజ్యుతే ఇత్యర్థః॥

వ్యక్తవృత్తమవ్యక్తేఽతిదిశతి, "తథా ప్రధానమ్" ఇతి । యథా వ్యక్తం తథా వ్యక్తమిత్యర్థః॥

"తాభ్యాం వైధర్మ్యం పురుషస్యాఽఽహ— " తద్విపరీతః పుమాన్ " ఇతి ॥

స్యాదేతత్– అహేతుమత్త్వనిత్యత్వాది ప్రధానసాధర్మ్యమస్తి పురుషస్య, ఏవమనేకత్వం వ్యక్తసాధర్మ్యమ్, తత్కథముచ్యతే 'తద్విపరీతః పుమాన్' ఇతి? అత ఆహ— "తథా చ" ఇతి । చకారోఽప్యర్థః యద్యప్యహేతు- మత్త్వాదికం సాధర్మ్యమ్, తథాప్యత్రైగుణ్యాది వైపరీత్యమస్త్యేవేత్యర్థః॥౧౧॥

త్రిగుణమిత్యుక్తమ్, తత్ర కే తే త్రయో గుణాః, కిం చ తదుపలక్షణమిత్యత ఆహ—

ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకాః ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః

అన్యోన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః॥౧౨॥

"గుణాః" (పరార్థాః) "సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమ్" (కారికా ౧3) ఇత్యత్ర నిర్దేక్ష్యన్తే । తదనాగతావేక్షణేన తన్త్రయుక్త్యా వా ప్రీత్యాదీనాం యథాసంఖ్యం వేదితవ్యమ్॥

ఏతదుక్తం భవతి— ప్రీతిః సుఖమ్, ప్రీత్యాత్మకః సత్త్వగుణః, అప్రీతిర్దుఃఖమ్, అప్రీత్యాత్మకో రజోగుణః, విషాదో మోహః, విషాదాత్మకస్తమోగుణః ఇత్యర్థః। యే తు మన్యన్తే "న ప్రీతిర్దుఃఖాభావాదతిరిచ్యతే, ఏవం దుఃఖమపి న ప్రీత్యభావాదన్యదితి,"తాన్ ప్రతి "ఆత్మ" — గ్రహణమ్। నేతరేతరాభావాః సుఖాదయః, అపి తు భావాః, ఆత్మశబ్దస్య భావవచనత్వాత్। ప్రీతిః ఆత్మా భావో యేషాం తే ప్రీత్యాత్మానః। ఏవమన్యదపి వ్యాఖ్యేయమ్। భావరూపతా చైషామనుభవసిద్ధా। పరస్పరాభావాత్మకత్వం తు పరస్పరాశ్రయాపత్తేరేకస్యాప్యసిద్ధే-రుభయాసిద్ధిరితి భావః॥

స్వరూపమేషాముక్త్వా ప్రయోజనమాహ— "ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః" ఇతి। అత్రాపి యథాసంఖ్యమేవ। రజః ప్రవర్తకత్వాత్ సర్వత్ర లఘు సత్త్వం ప్రవర్తయేత్, యది తమసా గురుణా న నియమ్యేత। తమోనియతన్తు క్వచిదేవ ప్రవర్తయతీతి భవతి తమో నియమార్థమ్॥

ప్రయోజనముక్త్వా క్రియామాహ— "అన్యోన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ" ఇతి। వృత్తిః క్రియా, సా చ ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే। 'అన్యోన్యాభిభవవృత్తయః'। ఏషామన్యతమేనార్థవశాదుద్భూతేనాన్యదభిభూయతే। తథా హి సత్త్వం రజస్తమసీ అభిభూయ శాన్తామాత్మనో వృత్తిం ప్రతిలభతే ఏవం రజః సత్త్వతమసీ అభిభూయ ఘోరామ్, ఏవం తమః సత్త్వరజసీ అభిభూయ మూఢామితి। 'అన్యోన్యాశ్రయవృత్తయః'। యద్యప్యాధారాధేయభావేన నాయమర్థో ఘటతే, తథాఽపి యదపేక్షయా యస్య క్రియా స తస్యాశ్రయః। తథా హి, సత్త్వం ప్రవృతినియమావాశ్రిత్య రజస్తమసోః ప్రకాశేనోపకరోతి, రజః ప్రకాశనియమావాశ్రిత్య ప్రవృత్త్యేతరయోః, తమః ప్రకాశప్రవృత్తీ ఆశ్రిత్య నియమేనేతరయోరితి। 'అన్యోన్యజననవృత్తయః'। అన్యతమోఽన్యతమమపేక్ష్య జనయతి। జననం చ పరిణామః, స చ గుణానాం సదృశరూపః। అత ఏవ న హేతుమత్త్వమ్, తత్త్వాన్తరస్య హేతోరసమ్భవాత్, నాప్యనిత్యత్వమ్, తత్త్వాన్తరే లయాభావాత్। 'అన్యోన్యమిథునవృత్తయః'। అన్యోన్యసహచరాః, అవినాభావవృత్తయ ఇతి యావత్। 'చ' సముచ్చయే। భవతి చాత్రాగమః—

"అన్యోన్యమిథునాః సర్వే సర్వే సర్వత్రగామినః।

రజసో మిథునం సత్త్వం సత్త్వస్య మిథునం రజః॥

తమసశ్చాపి మిథునే తే సత్త్వరజసీ ఉభే।

ఉభయోః సత్త్వరజసోర్మిథునం తమ ఉచ్యతే॥
నైషామాదిః సమ్ప్రయోగో వియోగో వోపలభ్యతే"॥

ఇతి దేవీభాగవతమ్– ౩।౮॥౧౨॥

"ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః" ఇత్యుక్తమ్, తత్ర కే తే ఇత్థమ్భూతాః కుతశ్చేత్యత ఆహ—

సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమిష్టమ్, ఉపష్టమ్భకం చలం చ రజః,।
గురు వరణకమేవ తమః, ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః॥౧౩॥

"సత్త్వమ్" ఇతి। సత్త్వమేవ లఘు ప్రకాశకమిష్టమ్– సాంఖ్యాచార్యైః। తత్ర కార్యోద్గమనే హేతుర్ధర్మో లాఘవమ్ గౌరవప్రతిద్వన్ద్వి యతో ఽగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం భవతి, తదేవ లాఘవమ్ కస్యచిత్తిర్యగ్గమనే హేతుర్భవతి, యథా వాయోః। ఏవం కరణానాం వృత్తిపటుత్వహేతుర్లాఘవమ్, గురుత్వే హి మన్దాని స్యురితి సత్త్వస్య ప్రకాశాత్మకత్వముక్తమ్॥

సత్త్వతమసీ స్వయమక్రియతయా స్వకార్యప్రవృత్తిం ప్రత్యవసీదన్తీ రజసోపష్టభ్యేతే అవసాదాత్ ప్రచ్యావ్య స్వకార్యే ఉత్సాహం ప్రయత్నం కార్యేతే। తదిదముక్తమ్— "ఉపష్టమ్భకం రజః" ఇతి। కస్మాదిత్యత ఉక్తమ్— "చలమ్" ఇతి। తదనేన రజసః ప్రవృత్త్యర్థత్వం దర్శితమ్॥

రజస్తు చలతయా పరితస్త్రైగుణ్యం చాలయేత్, గురుణాఽఽవృణ్వతా చ తమసా తత్ర తత్ర ప్రవృత్తిప్రతిబన్ధకేన క్వచిదేవ ప్రవర్త్యతే ఇతి తతస్తతో వ్యావృత్త్యా తమో నియామకముక్తమ్— "గురు వరణకమేవ తమః" ఇతి। ఏవకారః ప్రత్యేకం భిన్నక్రమః సమ్బధ్యతే, సత్త్వమేవ, రజ ఏవ, తమ ఏవేతి॥

నను 'ఏతే పరస్పరవిరోధశీలా గుణాః సున్దోపసున్దవత్ పరస్పరం ధ్వంసన్త ఇత్యేవ యుక్తమ్, ప్రాగేవ త్వేతేషామేకక్రియాకర్తృతా'– ఇత్యత ఆహ— “ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః" ఇతి।

దృష్టమేవైతత్, యథా వర్తి్తైలేఽనల- విరోధినీ, అథ మిలితే సహానలేన రూపప్రకాశలక్షణం కార్యం కురుతః, యథా చ వాతపిత్తశ్లేష్మాణః పరస్పరవిరోధినః శరీరధారణలక్షణకార్యకారిణః, ఏవం సత్త్వరజస్తమాంసి మిథోవిరుద్ధాన్యప్యనువర్త్స్యన్తి స్వకార్యం కరిష్యన్తి "అర్థత" ఇతి పురుషార్థత ఇతి యావత్, యథా చ వక్ష్యతి—

"పురుషార్థ ఏవ హేతుర్న కేనచిత్ కార్యతే కరణమ్" ఇతి ॥ (కారికా ౩౧)

అత్ర చ సుఖదుఃఖమోహాః పరస్పరవిరోధినః స్వస్వానురూపాణి సుఖదుఃఖమోహాత్మకాన్యేవ నిమిత్తాని కల్పయన్తి। తేషాం చ పరస్పరమభిభావ్యాభిభావకభావాన్నానాత్వమ్। తద్యథా ఏకైవ స్త్రీ రూపయౌవనకుల- శీలసమ్పన్నా స్వామినం సుఖాకరోతి, తత్కస్య హేతోః? స్వామినం ప్రతి తస్యాః సుఖరూపసముద్భవాత్। సైవ స్త్రీ సపత్నీర్దుఃఖాకరోతి; తత్ కస్య హేతో!? తాః ప్రతి తస్యాః దుఃఖరూపసముద్భవాత్। ఏవం పురుషాన్తరం తామవిన్దమానం సైవ మోహయతి; తత్ కస్య హేతోః? తమ్ప్రతి తస్యా మోహరూపసముద్భవాత్। అనయా చ స్త్రియా సర్వే భావా వ్యాఖ్యాతాః। తత్ర యత్ సుఖహేతుః తత్ సుఖాత్మకమ్ సత్త్వమ్, యద్ దుఃఖహేతుస్తద్దుఃఖాత్మకం రజః, యన్మోహహేతుస్తన్మోహాత్మకం తమః। సుఖప్రకాశలాఘవానాం త్వేకస్మిన్ యుగపదుద్భూతావవిరోధః, సహదర్శనాత్। తస్మాత్

సుఖదుఃఖమోహైరివ విరోధిభిః అవిరోధిభిరేకైకగుణవృత్తిభిః సుఖప్రకాశలాఘవేర్న నిమిత్తభేదా ఉనీయన్తే। ఏవం దుఃఖోపష్టమ్భకత్వప్రవర్తకత్త్వైః, ఏవం మోహగురుత్వావరణైః— ఇతి సిద్ధం త్రైగుణ్యమితి ॥౧౩॥

స్యాదేతత్— అనుభూయమానేషు పృథివ్యాదిష్వనుభవసిద్ధా భవన్త్వవివేకిత్వాదయః। యే పునః సత్త్వాదయో నానుభవపథమధిరోహన్తి తేషాం కుతస్త్యమవివేకిత్వం విషయత్వమచేతనత్వం ప్రసవధర్మిత్వం చ ? ఇత్యత ఆహ—

అవివేక్యాదేః సిద్ధిస్త్రైగుణ్యాత్తద్విపర్యయాభావాత్।

కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమ్ ॥౧౪॥

"అవివేక్యాదేః" ఇతి। అవివేకిత్వమవివేకి– యథా 'హ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే' (పాణినిసూత్ర. ౧।౪।౨౨) ఇత్యత్ర ద్విత్వైకత్వయోరితి అన్యథా హ్యేకేష్వితి స్యాత్। కుతః పునరవివేకిత్వాదేః సిద్ధిరిత్యత ఆహ— "త్రైగుణ్యాత్ ఇతి। 'యద్యత్ సుఖదుఃఖమోహాత్మకం తత్తదవివేకిత్వాదియోగి యథేదమనుభూయమానం వ్యక్తమ్'– ఇతి స్ఫుటత్వాదన్వయో నోక్తః। వ్యతిరేకమాహ— "తద్విపర్యయాభావాత్" ఇతి। అవివేక్యాదివిపర్యయే పురుషే త్రైగుణ్యా-భావాత్। అథ వా వ్యక్తావ్యక్తం పక్షీకృత్యాన్వయాభావేనావీత ఏవ హేతుస్త్రైగుణ్యాదితి వక్తవ్యః॥

స్యాదేతత్–అవ్యక్తసిద్ధౌ సత్యాం తస్యావివేకిత్వాదయో ధర్మాః సిధ్యన్తి। అవ్యక్తమేవ త్వద్యాపి న సిధ్యతి, తత్కథమవివేకిత్వాదిసిద్ధిరత ఆహ— "కారణగుణాత్మకత్వాత్" ఇతి। అయమభిసన్ధిః–కార్యం హి కారణగుణాత్మకం దృష్టమ్, యథా తన్త్వాదిగుణాత్మకం పటాది। తథా మహదాదిలక్షణేనాపి కార్యేణ సుఖదుఃఖమోహరూపేణ స్వకారణగతసుఖదుఃఖమోహాత్మనా భవితవ్యమ్। తథా చ తత్కారణం సుఖదుఃఖమోహాత్మకం ప్రధానమవ్యక్తం సిద్ధమ్ భవతి॥౧౪॥

స్యాదేతత్— 'వ్యక్తాత్ వ్యక్తముత్పద్యతే' ఇతి కణభక్షాక్షచరణతనయాః, పరమాణవో హి వ్యక్తాః, తైర్ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ పృథివ్యాదిలక్షణం కార్యం వ్యక్తమారభ్యతే। పృథివ్యాదిషు చ కారణగుణక్రమేణ రూపాద్యుత్పత్తిః। తస్మాత్ వ్యక్తాత్ వ్యక్తస్య తద్గుణస్య చోత్పత్తేః కృతమదృష్టచరేణావ్యక్తేనేత్యత ఆహ—

భేదానాం పరిమాణాత్ సమన్వయాత్ కార్యతః ప్రవృత్తేశ్చ।

కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య॥౧౫॥

కారణమస్త్యవ్యక్తమ్, ప్రవర్తతే త్రిగుణతః సముదయాచ్చ।

పరిణామతః సలిలవత్ ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్॥౧౬॥

"భేదానామ్" ఇతి। భేదానామ్ విశేషాణాం మహదాదీనాం భూతానాం కార్యాణాం కారణం మూలకారణమస్త్యవ్యక్తమ్। కుతః? "కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూయస్య"। కారణే సత్ కార్యమితి స్థితమ్। తథా చ యథా కూర్మశరీరే సన్త్యేవాఙ్గాని నిఃసరన్తి విభజ్యన్తే— 'ఇదం కూర్మశరీరం, ఏతాన్యేతస్యాఙ్గాని'— ఇతి ఏవం నివిశమానాని తస్మిన్ 'అవ్యక్తీభవన్తి। ఏవం కారణన్మృత్పిణ్డాద్ధేమపిణ్డాద్వా కార్యాణి ఘటముకుటాదీని సన్త్యేవావిర్భవన్తి విభజ్యన్తే। సన్త్యేవ పృథివ్యాదీని కారణాత్తన్మాత్రాదావిర్భవన్తి విభజ్యన్తే, సన్త్యేవ చ తన్మాత్రాణ్యహఙ్కారాత్ కారణాత్, సన్నేవాహఙ్కారః కారణాన్మహతః, సన్నేవ చ మహాన్ పరమావ్యక్తాత్। సోఽయం కారణాత్ పరమావ్యక్తాత్ సాక్షాత్ పారమ్పర్యేణాన్వితస్య విశ్వస్య కార్యస్య విభాగః। ప్రతిసర్గే తు మృత్పిణ్డం సువర్ణపిణ్డం వా ఘటముకుటాదయో విశన్తోఽవ్యక్తీభవన్తి। తత్కారణరూపమేవానభివ్యక్తం కార్యమపేక్ష్యావ్యక్తం భవతి। ఏవం పృథివ్యాదయ- స్తన్మాత్రాణి విశన్తః స్వాపేక్షయా తన్మాత్రాణ్యవ్యక్తయన్తి' ఏవం తన్మాత్రాణ్యహఙ్కారం విశన్త్యహఙ్కారమవ్యక్తయన్తి, ఏవమహాఙ్కారో మహాన్తమావిశన్ మహాన్తమవ్యక్తయతి, మహాన్ ప్రకృతిం స్వకారణం విశన్ ప్రకృతిమవ్యక్తయతి। ప్రకృతేస్తు న క్వచిన్నివేశ ఇతి సా సర్వకార్యాణామవ్యక్తమేవ। సోఽయమవిభాగః ప్రకృతౌ వైశ్వరూప్యస్య నానారూపస్య కార్యస్య (స్వార్థికః ష్యఙ్)। తస్మాత్ కారణే కార్యస్య సత ఏవ విభాగావిభాగాభ్యామవ్యక్తం కారణమస్తి॥

"ఇతశ్చావ్యక్తమస్తీత్యత ఆహ— "శక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ" ఇతి। కారణశక్తితః కార్యం ప్రవర్తత ఇతి సిద్ధమ్, అశక్తాత్ కారణాత్ కార్యస్యానుపపత్తేః, శక్తిశ్చ కారణగతా న కార్యస్యావ్యక్తత్వాదన్యా। న హి సత్కార్యపక్షే కార్యస్యావ్యక్తతాయాఽన్యస్యాం శక్తౌ ప్రమాణమస్తి। అయమేవ హి సికతాభ్యస్తిలానాం తైలోపాదానానాం భేదో యదేతేష్వేవ తైలమస్త్యనాగతావస్థం న సికతాస్వితి॥

స్యాదేతత్–శక్తితః ప్రవృత్తిః కారణకార్యవిభాగావిభాగౌ చ మహత ఏవ పరమావ్యక్తత్వం సాధయిష్యతః, కృతం తతః పరేణావ్యక్తేనేత్యత ఆహ— "పరిమాణాత్" ఇతి। పరిమితత్వాత్, అవ్యాపిత్వాదితి యావత్। వివాదాధ్యాసితా మహదాదిభేదా అవ్యక్తకారణవన్తః, పరిమితత్వాత్, ఘఠాదివత్। ఘటాదయో హి పరిమితాః మృదాద్యవ్యక్తకారణకా దృష్టాః। ఉక్తమేతద్యథా కార్యస్యావ్యక్తావస్థా కారణమేవేతి, యన్మహతః కారణం తత్, పరమావ్యక్తమ్, తతః పరతరావ్యక్తకల్పనాయాం ప్రమాణాభావాత్॥

ఇతశ్చ వివాదాధ్యాసితా భేదాః అవ్యక్తకారణవన్తః– "సమన్వయాత్"। భిన్నానాం సమానరూపతా సమన్వయః। సుఖదుఃఖమోహసమన్వితా హి

బుద్ధ్యాదయోఽధ్యవసాయాదిలక్షణాః ప్రతీయన్తే। యాని చ యద్రుపసమనుగతాని తాని తత్స్వభావావ్యక్తకారణాని యథా మృద్ధేమపిణ్డసమనుగతాః ఘటముకుటాదయో మృద్ధేమపిణ్డావ్యక్తకారణకా ఇతి — కారణమస్త్యవ్యక్తం భేదానామితి సిద్ధమ్॥

అవ్యక్తం సాధయిత్వా అస్య ప్రవృత్తిప్రకారమాహ— "ప్రవర్తతే త్రిగుణతః" ఇతి। ప్రతిసర్గావస్థాయాం సత్త్వం రజస్తమశ్చ సదృశపరిణామాని భవన్తి। పరిణామస్వభావా హి గుణా నాపరిణమయ్య క్షణమప్యవతిష్ఠన్తే। తస్మాత్ సత్త్వం సత్త్వరూపతయా రజో రజోరూపతయా తమస్తమోరూపతయా ప్రతిసర్గావస్థాయామపి ప్రవర్తతే। తదిదముక్తమ్ “త్రిగుణతః” ఇతి।

ప్రవృత్త్యన్తరమాహ— “సముదయాచ్చ" ఇతి। సమేత్య ఉదయః 'సముదయః' సమవాయః। సముదయశ్చ గుణానామ్ న గుణప్రధానభావమన్తరేణ సమ్భవతి, న చ గుణప్రధానభావౌ వైషమ్యం వినా, న చ వైషమ్యముపమర్దోపమర్దకభావాదృతే, ఇతి మహదాదిభావేన ప్రవృత్తిర్ద్వితీయా॥ స్యాదేతత్— కథమేకరూపాణాం గుణానామనేకరూపా ప్రవృత్తిరిత్యత ఆహ— "పరిణామతః సలిలవత్" ఇతి।యథా హి వారిదవిముక్తముదకమేకరసమపి తత్తద్భూవికారానాసాద్య నారికేలతాలతాలీబిల్వచిరబిల్వతి-న్దుకామలకప్రాచీనామలకకపిత్థఫలరసతయా పరిణమన్మధురామ్లలవణతిక్తకషాయకటుతయా వికల్ప్యతే, ఏవమేకైకగుణసముద్భవాత్ ప్రధానగుణాః పరిణామభేదాత్ ప్రవర్తయన్తి। తదిదముక్తమ్– "ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయ- విశేషాత్"। ఏకైకగుణాశ్రయేణ యో విశేషస్తస్మాదిత్యర్థః॥౧౫॥౧౬॥

యే తు తౌష్టికా అవ్యక్తం వా మహాన్తం వాఽహఙ్కారం వా ఇన్ద్రాణి వా భూతాని వాఽఽత్మానమభిమన్యమానా- స్తాన్యేవోపాసతే తాన్ ప్రత్యాహ—

సంఘాతపరార్థత్వాత్ త్రిగుణాదివిపర్యయాదధిష్ఠానాత్।

పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాత్కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చ॥౧౭॥

“సంఘాతపరార్థత్వాత్” ఇతి। పురుషోఽస్తి, అవ్యక్తాదేర్వ్యతిరిక్తః। కుతః? "సంఘాతపరార్థత్వాత్"। అవ్యక్త- మహదహఙ్కారాదయః పరార్థాః, సంఘాతత్వాత్, శయనాసనాభ్యఙ్గాదివత్, సుఖదుఃఖమోహాత్మకతయాఽవ్యక్తాదయః సర్వే సంఘాతాః॥

స్యాదేతత్– శయనాసనాదయః సంఘాతాః సంహతశరీరార్థా దృష్టాః, న త్వాత్మానమవ్యక్తాద్యతిరిక్తం ప్రతి పరార్థాః। తస్మాత్ సంఘాతాన్తరమేవ పరం గమయేయుః, న త్వసంహతాత్మానమ్ ఇత్యత ఆహ— "త్రిగుణాదివిపర్యయాత్" ఇతి। అయమభిప్రాయః— సంఘాతాన్తరార్థత్వే హి తస్యాపి సంఘాతత్వాత్ తేనాపి సంఘాతాన్తరార్థేన భవితవ్యమ్; ఏవం తేన తేనేత్యనవస్థా స్యాత్। న చ వ్యవస్థాయాం సత్యామనవస్థా యుక్తా, కల్పనాగౌరవప్రసఙ్గాత్। న చ 'ప్రమాణబలేన కల్పనా- గౌరవమపి మృష్యత' ఇతి యుక్తమ్, సంహతత్వస్య పారార్థ్యమాత్రేణాన్వయాత్। దృష్టాన్తదృష్టసర్వధర్మానురోధేన త్వనుమాన- మిచ్ఛతః సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గ ఇత్యుపపాదితం న్యాయవార్త్తికతాత్పర్యటీకాయామస్మాభిః। తస్మాదనవస్థాభియా- ఽస్యాసంఘాతత్వమిచ్ఛతాఽత్రిగుణత్వమవివేకిత్వమవిషయత్వమసామాన్యత్వం చేతనత్వమప్రసవధర్మిత్వఞ్చాభ్యుపేయమ్। త్రిగుణత్వాదయో హి ధర్మాః సంహతత్వేన వ్యాప్తాః। తత్సంహతత్వమస్మిన్ పరే వ్యావర్తమానం త్రైగుణ్యాది వ్యావర్తయతి, బ్రాహ్మణత్వమివ వ్యావర్తమానం కఠత్వాదికమ్। తస్మాదాచార్యేణ 'త్రిగుణాదివిపర్యయాత్' ఇతి వదతా ఽసంహతః పరో వివక్షితః, స చాత్మేతి సిద్ధమ్॥

ఇతశ్చ పరః పురుషోఽస్తి— "అధిష్ఠానాత్"। త్రిగుణాత్మకానామధిష్ఠీయమానత్వాత్। యద్యత్సుఖదుఃఖమోహాత్మకం తత్సర్వం పరేణాధిష్ఠీయమానం దృష్టమ్, యథా రథాదిర్యన్త్రాదిభిః। సుఖదుఃఖమోహాత్మకం చేదం బుద్ధ్యాది, తస్మాదేతదపి పరేణాధిష్ఠాతవ్యమ్। స చ పరస్త్రైగుణ్యాదన్య ఆత్మేతి॥

ఇతశ్చాస్తి పురుషో— "భోక్తృభావాత్" భోక్తృభావేన భోగ్యే సుఖదుఃఖే ఉపలక్షయతి। భోగ్యే హి సుఖదుఃఖే అనుకూలప్రతికూలవేదనీయే ప్రత్యాత్మమనుభూయేతే। తేనానయోరనుకూలనీయేన ప్రతికూలనీయేన చ కేనచిదప్యన్యేన భవితవ్యమ్। న చానుకూలనీయాః ప్రతికూలనీయా వా బుద్ధ్యాదయః, తేషాం సుఖదుఃఖాద్యాత్మకత్వేన స్వాత్మని వృత్తివిరోధాత్। తస్మాత్ యోఽసుఖాద్యాత్మా సోఽనుకూలనీయః ప్రతికూలనీయో వా, స చా ఽఽత్మేతి॥

అన్యే త్వాహుః— భోగ్యా దృశ్యా బుద్ధ్యాదయః। న చ ద్రష్టారమన్తరేణ దృశ్యతా యుక్తా తేషామ్। తస్మాదస్తి ద్రష్టా దృశ్యవుద్ధ్యాద్యతిరిక్తః, స చా ఽఽత్మేతి। భోక్తృభావాత్ ద్రష్టృభావాత్, దృశ్యేన ద్రష్టురనుమానాదిత్యర్థః। దృశ్యత్వం చ బుద్ధ్యాదీనాం సుఖాద్యాత్మకతయా పృథివ్యాదివదనుమితమ్॥

"ఇతశ్చాస్తి పురుష ఇత్యాహ— "కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చ" ఇతి। శాస్త్రాణాం మహర్షీణాం చ దివ్యలోచనానాం। కైవల్యమాత్యన్తికదుఃఖత్రయప్రశమలక్షణం న బుద్ధ్యాదీనాం సమ్భవతి। తే హి దుఃఖాద్యాత్మకాః కథం స్వభావాద్వియోజయితుం శక్యన్తే। తదతిరిక్తస్య త్వతదాత్మనస్తతో వియోగః శక్యసమ్పాదః, తస్మాత్ కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేరాగమానాం మహాధియాం చాస్తి బుద్ధ్యాదివ్యతిరిక్త ఆత్మేతి సిద్ధమ్॥౧౭॥

తదేవం పురుషాస్తిత్వం ప్రతిపాద్య, స కిం సర్వశరీరేష్వేకః కిమనేకః ప్రతిక్షేత్రమితి సంశయే, తస్య ప్రతిక్షేత్రమనేకత్వముపపాదయతి—

జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ।

పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ॥౧౮॥

జననేత్యాదినా। "పురుషబహుత్వం సిద్ధమ్"। కస్మాత్? "జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాత్"। నికాయవిశి- ష్టాభిరపూర్వాభిర్దేహేన్ద్రియమనోఽహఙ్కారవుద్ధివేదనాభిః పురుషస్యాభిసమ్బన్ధో జన్మ, న తు పురుషస్య పరిణామః, తస్యాపరిణామిత్వాత్। తేషామేవ చ దేహాదీనాముపాత్తానాం పరిత్యాగో మరణమ్, నత్వాత్మనో వినాశః, తస్య కూటస్థనిత్యత్వాత్। కరణాని బుద్ధ్యాదీని త్రయోదశ। తేషాం జన్మమరణకరణానాం ప్రతినియమో వ్యవస్థా। సా ఖల్వియం సర్వశరీరేష్వేకస్మిన్ పురుషే నోపపద్యతే। తదా ఖల్వేకస్మిన్ పురుషే జాయమానే సర్వే జాయేరన్, మ్రియమాణే చ మ్రియేరన్, అన్ధాదౌ చైకస్మిన్ సర్వ ఏవ అన్ధాదయో, విచిత్తే చైకస్మిన్ సర్వ ఏవ విచిత్తాః స్యురిత్యవ్యవస్థా స్యాత్। ప్రతిక్షేత్రం తు పురుషభేదే భవతి వ్యవస్థా। న చ 'ఏకస్యాపి పురుషస్య దేహోపాదానభేదాద్వ్యవస్థా' ఇతి యుక్తమ్, పాణిస్తనాద్యుపాధిభేదేనాపి జన్మమరణాది- వ్యవస్థాప్రసఙ్గాత్। న హి పాణౌ వృక్ణే జాతే వా స్తనాదౌ మహత్యవయవే యువతిర్మృతా జాతా వా భవతీతి॥

ఇతశ్చ ప్రతిక్షేత్రం పురుషభేద ఇత్యాహ— "అయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ" ఇతి। ప్రవృత్తిః ప్రయత్నలక్షణా యద్యప్యన్తఃకరణవర్తినీ, తథాఽపి పురుషే ఉపచర్యతే। తథా చ తస్మిన్నేకత్ర శరీరే ప్రయతమానే, స ఏవ సర్వశరీరేష్వేక ఇతి సర్వత్ర ప్రయతేత, తతశ్చ సర్వాణ్యేవ శరీరాణి యుగపచ్చాలయేత్। నానాత్వే తు నాయం దోష ఇతి॥

ఇతశ్చ పురుషభేద ఇత్యాహ— "త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ" ఇతి। ఏవకారో భిన్నక్రమః 'సిద్ధమ్' ఇత్యస్యానన్తరం ద్రష్టవ్యః, సిద్ధమేవ నాసిద్ధమ్। త్రయో గుణాస్త్రైగుణ్యమ్ తస్య విపర్యయోఽన్యథాత్వమ్। కేచిత్ఖలు సత్త్వనికాయాః సత్త్వబహులాః, యథోర్ధ్వస్రోతసః, కేచిద్రజోబహులాః, యథా మనుష్యాః కేచిత్తమోబహులాః, యథా తిర్యగ్యోనయః। సోఽయమీదృశస్త్రైగుణ్యవిపర్యయోఽన్యథాభావస్తేషు సత్త్వనికాయేషు న భవేత్ యద్యేకః పురుషః స్యాత్, పురుషభేదే త్వయమదోష ఇతి॥౧౮॥

ఏవం పురుషబహుత్వం ప్రసాధ్య వివేకజ్ఞానోపయోగితయా తస్య ధర్మానాహ—

తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్య।

కైవల్యమ్మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వమకర్తృభావశ్చ॥౧౯॥

"తస్మాచ్చ" ఇతి। 'చ' శబ్ద: పురుషస్య బహుత్వేన సహ ధర్మాన్తరాణి సముచ్చినోతి। 'విపర్యాసాదస్మాత్' ఇత్యుక్తే త్రైగుణ్యవిపర్యయాదిత్యనన్తరోక్తం సమ్బధ్యేత; అతస్తన్నిరాసాయ 'తస్మాత్' ఇత్యుక్తమ్। అనన్తరోక్తం హి సన్నిధానాదిదమో విషయో, విప్రకృష్టం చ తదః, ఇతి విప్రకృష్టం త్రిగుణమవివేకీత్యాది సమ్బధ్యతే॥

తస్మాత్త్రిగుణాదేర్యో విపర్యాసః స పురుషస్యాత్రిగుణత్వం వివేకిత్వమవిషయత్వమసాధారణత్వం చేతనత్వమప్రసవ- ధర్మిత్వఞ్చ। తత్ర చేతనత్వేనావిషయత్వేన చ సాక్షిత్వద్రష్టృత్వే దర్శితే। చేతనో హి ద్రష్టా భవతి, నాచేతనః, సాక్షీ చ దర్శితవిషయో భవతి; యస్మై ప్రదర్శ్యతే విషయః స సాక్షీ, తథా హి

లోకేఽర్థిప్రత్యర్థినౌ వివాదవిషయం సాక్షిణే దర్శయతః, ఏవం ప్రకృతిరపి స్వచరితం విషయం పురుషాయ దర్శయతీతి పురుషః సాక్షీ, న చాచేతనో విషయో వా శక్యో విషయం దర్శయితుమ్, ఇతి చైతన్యాదవిషయత్వాచ్చ భవతి సాక్షీ । అత ఏవ ద్రష్టాఽపి భవతి ॥

అత్రైగుణ్యాచ్చాస్య కైవల్యమ్ । ఆత్యన్తికో దుఃఖత్రయాభావః కైవల్యమ్ । తచ్చ తస్య స్వాభావికాదేవాత్రైగుణ్యాత్ సుఖదుఃఖమోహరహితత్వాత్సిద్ధమ్ ॥

అత ఏవాత్రైగుణ్యాన్మాధ్యస్థ్యమ్ । సుఖీ హి సుఖేన తృప్యన్ దుఃఖీ హి దుఃఖం ద్విషన్ మధ్యస్థో న భవతి । తదుభయరహితస్తు మధ్యస్థ ఇత్యుదాసీన ఇతి చాఖ్యాయతే । వివేకిత్వాదప్రసవధర్మిత్వాచ్చాకర్తేతి సిద్ధమ్ ॥౧౯॥

స్యాదేతత్—ప్రమాణేన కర్తవ్యమర్థమవగమ్య 'చేతనోఽహం చికీర్షన్ కరోమి' ఇతి కృతిచైతన్యయోః సామానాధికరణ్యమనుభవసిద్ధమ్; తదేతస్మిన్మతే, నావకల్పతే, చేతనస్యాకర్తృత్వాత్ కర్తుశ్చాచైతన్యాత్ ఇత్యత ఆహ—

తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ ।

గుణకర్తృత్వే చ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః ॥౨౦॥

"తస్మాత్" ఇతి । యతశ్చైతన్యకర్తృత్వే భిన్నాధికరణే యుక్తితః సిద్ధే, తస్మాత్ భ్రాన్తిరియమిత్యర్థః । 'లిఙ్గమ్' మహదాదిసుక్ష్మపర్యన్తం వక్ష్యతి । భ్రాన్తివీజం తత్సంయోగః తత్సన్నిధానమ్ । అతిరోహితార్థమన్యత్ ॥౨౦॥

"తత్సంయోగాత్' ఇత్యుక్తమ్, న చ భిన్నయోః సంయోగోఽపేక్షాం వినా, న చేయముపకార్యోపకారకభావం వినేత్యపేక్షాహేతుముపకారమాహ—

పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య।

పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతః సర్గః॥౨౧॥

"పురుషస్య" ఇతి। ప్రధానస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ। ప్రధానస్య సర్వకారణస్య యద్దర్శనం పురుషేణ తదర్థమ్। తదనేన భోగ్యతా ప్రధానస్య దర్శితా। తతశ్చ భోగ్యం ప్రధానం భోక్తారమన్తరేణ న సమ్భవతీతి యుక్తా ఽస్య భోక్త్రపేక్షా॥

పురుషస్యాపేక్షాం దర్శయతి— "పురుషస్య కైవల్యార్థమ్" ఇతి। తథా హి భోగ్యేన ప్రధానేన సమ్భిన్నః పురుషస్తద్గతం దుఃఖత్రయం స్వాత్మన్యభిమన్యమానః కైవల్యం ప్రార్థయతే। తచ్చ సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతినిబన్ధనమ్। న చ సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిః ప్రధానమన్తరేణేతి కైవల్యార్థం పురుషః ప్రధానమపేక్షతే। అనాదిత్వాచ్చ సంయోగపరమ్పరాయా భోగాయ సంయుక్తోఽపి కైవల్యాయ పునః సంయుజ్యత ఇతి యుక్తమ్॥

నను భవత్వనయోః సంయోగో, మహదాదిసర్గస్తు కుత ఇత్యత ఆహ— "తత్కృతః సర్గ" ఇతి। సంయోగో హి న మహదాదిసర్గమన్తరేణ భోగాయ కైవల్యాయ చ పర్యాప్త ఇతి సంయోగ ఏవ భోగాపవర్గార్థం సర్గం కరోతీత్యర్థః॥౨౧॥

సర్గక్రమమాహ—

ప్రకృతేర్మహాంస్తతో ఽహఙ్కారస్తస్మాద్గణశ్చ షోడశకః।

తస్మాదపి షోడశకాత్పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని॥౨౨॥

"ప్రకృతేః" ఇతి। ప్రకృతిరవ్యక్తమ్। మహదహఙ్కారౌ వక్ష్యమాణలక్షణౌ। ఏకాదశేన్ద్రియాణి వక్ష్యమాణాని, తన్మాత్రాణి చ పఞ్చ, సోఽయం షోడశసంఖ్యాపరిమితో గణః షోడశకః। తస్మాదపి షోడశకాదపకృష్టేభ్యః పఞ్చభ్యస్తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చ భూతాన్యాకాశాదీని॥

తత్ర శబ్దతన్మాత్రాదాకాశం శబ్దగుణమ్, శబ్దతన్మాత్రసహితాత్ స్పర్శతన్మాత్రాద్వాయుః శబ్దస్పర్శగుణః, శబ్ద- స్పర్శతన్మాత్రసహితాద్రూపతన్మాత్రాత్తేజః శబ్దస్పర్శరూపగుణమ్, శబ్దస్పర్శరూపతన్మాత్రసహితాద్రసతన్మాత్రాదాపః శబ్దస్పర్శరూపరసగుణః, శబ్దస్పర్శరూపరసతన్మాత్రసహితాద్గన్ధతన్మాత్రాచ్ఛబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధగుణా పృథివీ, జాయత ఇత్యర్థః॥౨౨॥

అవ్యక్తం సామాన్యతో లక్షితమ్ "తద్విపరీతమవ్యక్తమ్" (కారికా ౧౦) ఇత్యనేన; విశేషతశ్చ "సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమ్" (కారికా ౧౩) ఇత్యనేన। వ్యక్తమపి సామాన్యతో లక్షితమ్ "హేతుమత్" (కారికా ౧౦) ఇత్యాదినా। సమ్ప్రతి వివేకజ్ఞానోపయోగితయా వ్యక్తవిశేషం బుద్ధిం లక్షయతి—

అధ్యవసాయో బుద్ధిర్ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్।

సాత్త్వికమేతద్రూపం తామసమస్మాద్విపర్యస్తమ్॥౨౩॥

"అధ్యవసాయ" ఇతి। 'అధ్యవసాయో బుద్ధిః' క్రియాక్రియావతోరభేదవివక్షయా। సర్వో వ్యవహర్తాఽఽలోచ్య మత్వాఽహమత్రాధికృత ఇత్యభిమత్య కర్తవ్యమేతన్మయేత్యధ్యవస్యతి, తతశ్చ ప్రవర్తత ఇతి లోకసిద్ధమ్। తత్ర యోఽయం కర్తవ్యమితి వినిశ్చయశ్చితిసన్నిధానాదాపన్నచైతన్యాయా బుద్ధేః సోఽధ్యవసాయః, బుద్ధేరసాధారణో వ్యాపారః; తదభేదా బుద్ధిః। స చ బుద్ధేర్లక్షణం సమానాసమానజాతీయవ్యవచ్ఛేదకత్వాత్॥

తదేవం బుద్ధిం లక్షయిత్వా వివేకజ్ఞానోపయోగినస్తస్యా ధర్మాన్సాత్త్వికతామసానాహ— "ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్। సాత్త్వికమేతద్రూపమ్, తామసమస్మాద్విపర్యస్తమ్" ఇతి। ధర్మోఽభ్యుదయనిఃశ్రేయసహేతుః, తత్ర యాగదానాద్య- నుష్ఠానజనితో

ధర్మోఽభ్యుదయహేతుః, అష్టాఙ్గయోగానుష్ఠానజనితశ్చ నిఃశ్రేయసహేతుః।
గుణపురుషాన్యతాఖ్యాతిర్జ్ఞానమ్। విరాగో వైరాగ్యమ్ “రాగాభావః॥

తస్య— యతమానసంజ్ఞా వ్యతిరేకసంజ్ఞా ఏకేన్ద్రియసంజ్ఞా వశీకారసంజ్ఞా— ఇతి చతస్రః సంజ్ఞాః। రాగాదయః కషాయాశ్చిత్తవర్తినః, తైరిన్ద్రియాణి యథాస్వం విషయేషు ప్రవర్త్యన్తే। తన్మాఽత్ర ప్రవర్తిషత విషయేష్విన్ద్రియాణీతి తత్పరిపాచనాయారమ్భః ప్రయత్నో యతమానసంజ్ఞా। పరిపాచనే చానుష్ఠీయమానే కచిత్కషాయాః పక్వాః, పక్ష్యన్తే చ కేచిత్, తత్రైవం పూర్వాపరీభావే సతి పక్ష్యమాణేభ్యః కషాయేభ్యః పక్వానాం వ్యతిరేకేణావధారణం వ్యతిరేకసంజ్ఞా। ఇన్ద్రియప్రవృత్త్యసమర్థతయా పక్వానామౌత్సుక్యమాత్రేణ మనసి వ్యవస్థాపనమేకేన్ద్రియసంజ్ఞా। ఔత్సుక్యమాత్రస్యాపి నివృత్తిరుపస్థితేష్వపిదృష్టానుశ్రవికవిషయేషు, యా సంజ్ఞాత్రయాత్ పరాచీనా సా వశీకారసంజ్ఞా। యామత్రభగవాన్ పతఞ్జలిర్వ్యర్ణయాఞ్చకార— "దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమ్" ఇతి (యోగసూత్ర– ౧।౧౫)। సోఽయం వుద్ధిధర్మో విరాగ ఇతి॥

ఐశ్వర్యమపి బుద్ధిధర్మో, యతోఽణిమాదిప్రాదుర్భావః। (౧) అత్రాణిమాఽణుభావో, యతః శిలామపి ప్రవిశతి। (౨) లఘిమా లఘుభావః, యతః సూర్యమరీచీనాలమ్బ్య సూర్యలోకం యాతి। (3) గరిమా గురుభావః, యతో గురుర్భవతి। (౪) మహిమా మహతో భావః, యతో మహాన్ భవతి। (౫) ప్రాప్తిః, యతో ఽఙ్గుల్యగ్రేణ స్పృశతి చన్ద్రమసమ్। (౬) ప్రాకామ్యమిచ్ఛానభిఘాతః, యతో, భూమావున్మజ్జతి- నిమజ్జతి చ యథోదకే। (౭) వశిత్వమ్, యతో భూతభౌతికం వశీభవత్యవశ్యమ్। ఈశిత్వమ్, యతో భూతభౌతికానాం ప్రభవస్థితిమీష్టే। [౮] యచ్చ కామావసాయిత్వమ్ సా సత్యసఙ్కల్పతా, యేన యథాఽస్య సఙ్కల్పో భవతి భూతేషు తథైవ భూతాని భవన్తి। అన్యేషాం మనుష్యాణాం నిశ్చయాః నిశ్చేతవ్యమనువిధీయన్తే, యోగినస్తు నిశ్చేతవ్యాఃపదార్థాః నిశ్చయమ్। ఇతి చత్వారః సాత్త్వికా బుద్ధిధర్మాః॥

తాపసాస్తు తద్విపరీతా బుద్ధిధర్మాః। అధర్మాజ్ఞానావైరాగ్యానైశ్వర్యాభిధానాశ్చత్వార ఇత్యర్థః॥౨3॥

అహఙ్కారస్య లక్షణమాహ—

అభిమానోఽహఙ్కారః, తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః।

ఏకాదశకశ్చ గణస్తన్మాత్రాపఞ్చకశ్చైవ॥౨౪॥

"అభిమాన" ఇతి। 'అభిమానోఽహఙ్కారః'। యత్ ఖల్వాలోచితమ్మతం చ తత్ర 'అహమధికృతః,' 'శక్తః ఖల్వహమత్ర, 'మదర్థా ఏవామీ విషయాః', 'మత్తో నాన్యోఽత్రాధికృతః కశ్చిదస్తి' 'అతోఽహమస్మి' ఇతి యోఽభిమానః సోఽసాధారణవ్యాపారత్వాదహఙ్కారః। తముపజీవ్య హి బుద్ధిరధ్యవస్యతి— ' కర్తవ్యమేతన్మయా' ఇతి నిశ్చయం కరోతి॥

తస్య కార్యభేదమాహ— "తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః" ఇతి। ప్రకారద్వయమాహ— "ఏకాదశకశ్చ గణః" ఇన్ద్రియాహ్వః తన్మాత్రాపఞ్చకశ్చైవ। ద్వివిధ ఏవ సర్గోఽహఙ్కారాత్। న త్వన్య ఇతి 'ఏవ' కారేణావధారయతి॥౨౪॥

స్యాదేతత్ — అహఙ్కారాదేకరూపాత్కథం జడప్రకాశకౌ గణౌ విలక్షణౌ భవత ఇత్యత ఆహ—

సాత్త్విక ఏకాదశకః ప్రవర్తతే వైకృతాదహఙ్కారాత్।

భూతాదేస్తన్మాత్రః స తామసః, తైజసాదుభయమ్॥౨౫॥

"సాత్త్విక" ఇతి। ప్రకాశలాఘవాభ్యామేకాదశక ఇన్ద్రియగణః సాత్త్వికో వైకృతాదహఙ్కారాత్ప్రవర్తతే। భూతాదేస్త్వహఙ్కారాత్తామసాత్తన్మాత్రో గణః ప్రవర్తతే। కస్మాత్? యతః 'స తామసః' ఏతదుక్తమ్భవతి 'యద్యప్యేకోఽహఙ్కారస్తథాఽపి గుణభేదోద్భవాభిభవాభ్యాం భిన్నం కార్యం కరోతి' ఇతి

నను యది సత్త్వతమోభ్యామేవ సర్వం కార్యం జన్యతే తదా కృతమకిఞ్చిత్కరేణ రజసేత్యత ఆహ— "తైజసాదుభయమ్" ఇతి। తైజసాద్రాజసాదుభయం గణద్వయం భవతి। యద్యపి రజసో న కార్యాన్తరమస్తి తథా ఽపి సత్త్వతమసీ స్వయమక్రియే సమర్థే అపి న స్వస్వకార్యం కురుతః; రజస్తు చలతయా. తే యదా చాలయతి తదా స్వకార్యం కురుత ఇతి। తదుభయస్మిన్నపి కార్యే సత్త్వతమసోః క్రియోత్పాదనద్వారేణాస్తి రజసః కారణత్వమితి న వ్యర్థం రజ ఇతి ॥౨౫॥

సాత్త్వికమేకాదశమాఖ్యాతుం బాహ్యేన్ద్రియదశకం తావదాహ–

బుద్ధీన్ద్రియాణి చక్షుఃశ్రోత్రఘ్రాణరసనత్వగాఖ్యాని।

వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాః కర్మేన్ద్రియాణ్యాహుః॥౨౬॥

"బుద్ధీన్ద్రియాణి" ఇతి। సాత్త్వికాహఙ్కారోపాదానత్వమిన్ద్రియత్వమ్। తచ్చ ద్వివిధమ్ బుద్ధీన్ద్రియం కర్మేన్ద్రియం చ। ఉభయమప్యేతదిన్ద్రస్యాత్మనశ్చిన్హత్వాదిన్ద్రియముచ్యతే। తాని చ స్వసంజ్ఞాభిశ్చక్షురాదిభిరుక్తాని। తత్ర రూప- గ్రహణలిఙ్గం చక్షుః, శబ్దగ్రహణలిఙ్గం శ్రోత్రమ్, గన్ధగ్రహణలిఙ్గంఘ్రాణమ్, రసగ్రహణలిఙ్గం రసనమ్, స్పర్శగ్రహణ- లిఙ్గం త్వక్, ఇతి జ్ఞానేన్ద్రియాణాం సంజ్ఞా। ఏవం వాగాదీనాం కార్యం వక్ష్యతి (కారికా ౨౮॥౨౬॥)

ఏకాదశమిన్ద్రియమాహ—

ఉభయాత్మకమత్ర మనః, సఙ్కల్పకమిన్ద్రియం చ సాధర్మ్యాత్।

గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వం బాహ్యభేదాశ్చ॥౨౭॥

“ఉభయాత్మకమ్" ఇతి। ఏకాదశస్విన్ద్రియేషు మధ్యే మన ఉభయాత్మకమ్, బుద్ధీన్ద్రియం కర్మేన్ద్రియం చ, చక్షురాదీనాం వాగాదీనాం చ మనోఽధిష్ఠితానామేవ స్వస్వవిషయేషు ప్రవృత్తేః॥

తదసాధారణేన రూపేణ లక్షయతి— "సఙ్కల్పకమత్ర మనః" ఇతి। సఙ్కల్పేన రూపేణ మనో లక్ష్యతే। ఆలోచితమిన్ద్రియేణ 'వస్త్విదమ్' ఇతి సమ్ముగ్ధమ్ 'ఇదమేవమ్, నైవమ్' ఇతి సమ్యక్కల్పయతి విశేషణ- విశేష్యభావేన వివేచయతీతి యావత్। యదాహుః—

'సమ్ముగ్ధం వస్తుమాత్రం తు ప్రాగ్గృహ్ణన్త్యవికల్పితమ్।

తత్ సామాన్యవిశేషాభ్యాం కల్పయన్తి మనీషిణః'॥ఇతి॥

తథా హి, అస్తి హ్యాలోచితజ్ఞానం ప్రథమన్నిర్వికల్పకమ్। వాలమూకాదివిజ్ఞానసదృశమ్– ముగ్ధవస్తుజమితి। తతః పరం పునర్వస్తు ధర్మైర్జాత్యాదిభిర్యయా బుద్ధ్యాఽవసీయతే సాఽపి ప్రత్యక్షత్వేన సమ్మతా। సోఽయం సఙ్కల్పలక్షణో వ్యాపారో మనసః సమానాసమానజాతీయాభ్యాం వ్యవచ్ఛిన్దన్ మనో లక్షయతి॥

స్యాదేతత్—అసాధారణవ్యాపారయోగినౌ యథా మహదహఙ్కారౌ నేన్ద్రియమ్, ఏవమ్మనోఽప్యసాధారణ- వ్యాపారయోగినేన్ద్రియం భవితుమర్హతీత్యత ఆహ— "ఇన్ద్రియం చ" ఇతి। కుతః? –“సాధర్మ్యాత్” । ఇన్ద్రియాన్తరైః సాత్త్వికాహఙ్కారో పాదానత్వం చ సాధర్మ్యం నత్విన్ద్రలిఙ్గత్వమ్, మహదహఙ్కారయోరప్యాత్మలిఙ్గత్వేనేన్ద్రియత్వ- ప్రసఙ్గాత్, తస్మాద్వ్యుత్పత్తి- మాత్రమిన్ద్రలిఙ్గత్వమ్ న తు ప్రవృత్తినిభిత్తమ్॥

అథ కథం సాత్త్వికాహఙ్కారాదేకస్మాదేకాదశేన్ద్రియాణీత్యత ఆహ— "గుణపరిణామవిశేషాత్— నానాత్వం బాహ్యభేదాశ్చ" ఇతి। శబ్దాద్యుపభోగసమ్ప్రవర్తకాదృష్టసహకారిభేదాత్కార్యభేదః। అదృష్టభేదోఽపి గుణపరి- ణామ ఏవ। 'బాహ్యభేదాశ్చ' ఇతి దృష్టాన్తార్థమ్ — యథా వాహ్యభేదాస్తథైతదపీత్యర్థః ॥౨౭॥

తదేవమేకాదశేన్ద్రియాణి స్వరూపత ఉక్త్వా దశానామప్యసాధారణీర్వృత్తీరాహ—

శబ్దాదిషు పఞ్చానామాలోచనమాత్రమిష్యతే వృత్తిః।

వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ పఞ్చానామ్॥౨౮॥

బుద్ధీన్ద్రియాణాం సమ్ముగ్ధవస్తుదర్శనమాలోచనముక్తమ్। "వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ పఞ్చానామ్" కర్మేన్ద్రియాణామ్। కణ్ఠతాల్వాదిస్థానమిన్ద్రియం వాక్, తస్యా వృత్తిర్వచనమ్, జ్ఞానేన్ద్రియాణాం వృత్తయః స్పష్టాః॥౨౮॥

అన్తఃకరణత్రయస్య వృత్తిమాహ—

స్వాలక్షణ్యం వృత్తిస్త్రయస్య సైషా భవత్యసామాన్యా।

సామాన్యకరణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ॥౨౯॥

"స్వాలక్షణ్యమ్" ఇతి। స్వాలక్షణ్యం వృత్తిస్త్రయస్య। స్వమసాధారణం లక్షణం యేషాం తాని స్వలక్షణాని మహదహఙ్కారమనాంసి, తేషాం భావః స్వాలక్షణ్యమ్, తచ్చ స్వాని స్వాని లక్షణాన్యేవ। తద్యథా— మహతోఽధ్యవసాయోఽహఙ్కారస్యాభిమానః సఙ్కల్పో మనసో వృత్తిర్వ్యాపారః॥

వృత్తిద్వైవిధ్యం సాధారణాసాధారణత్వాభ్యామాహ– "సైషా భవత్యసామాన్యా" అసాధారణీ। సామాన్యకరణ వృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ"। సామాన్యా చాసౌ కరణవృత్తిశ్చేతి। త్రయాణామపి కరణానాం పఞ్చ వాయవో జీవనం వృత్తిః, తద్భావే భావాత్ తదభావే చాభావాత్। తత్ర ప్రాణో నాసాగ్రహృన్నాభిపాదాఙ్గుష్ఠవృత్తిః, అపానః కృకాటికా- పృష్ఠపాద

పాయూపస్థపార్శ్వ వృత్తిః, సమానో హృన్నాభిసర్వసన్ధివృత్తిః, ఉదానో హృత్కణ్ఠతాలుమూర్ధభ్రూమధ్య వృత్తిః, వ్యానస్త్వగ్వృత్తిరితి పఞ్చ వాయవః॥౨౯॥

చతుర్విధకరణస్యాస్యాసాధారణీషు వృత్తిషు క్రమాక్రమౌ ఖప్రకారావాహ—

యుగపచ్చతుష్టయస్య తు వృత్తిః క్రమశశ్చ తస్య నిర్దిష్టా।

దృష్టే తథాఽప్యదృష్టే త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిః॥౩౦॥

"యుగపత్" ఇతి, దృష్టే యథా— యదా సన్తమసాన్ధకారే విద్యుత్సమ్పాతమాత్రాద్వ్యాఘ్రమభిముఖమతిసన్నిహితం పశ్యతి తదా ఖల్వస్యాలోచనసఙ్కల్పాభిమానాధ్యవసాయాః యుగపదేవ ప్రాదుర్భవన్తి, యతస్తత ఉత్ప్లుత్య తత్స్థానాదేకపదేఽపసరతి॥

"క్రమశశ్చ" యదా మన్దాలోకే ప్రథమన్తావద్వస్తుమాత్రం సమ్ముగ్ధమాలోచయతి, అథ ప్రణిహితమనాః కర్ణాన్తాకృష్టసశరసిఞ్జినీమణ్డలీకృతకోదణ్డః ప్రచణ్డతరః పాటచ్చరోఽయమితి నిశ్చినోతి, అథ చ మామ్ప్రత్యేతీత్యభిమన్యతే, అథాధ్యవస్యత్యపసరామీతః స్థానాదితి॥

పరోక్షే త్వన్తఃకరణత్రయస్య బాహ్యేన్ద్రియవర్జం వృత్తిరిత్యాహ— "అదృష్టే త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిః" ఇతి। అన్తః కరణత్రయస్య యుగపత్క్రమేణ వృత్తిర్దృష్టపూర్వికేతి। అనుమానాగమస్మృతయో హి పరోక్షేఽర్థే దర్శనపూర్వాః ప్రవర్తన్తే నాన్యథా। యథా దృష్టే తథాఽదృష్టే ఽపీతి యోజనా॥ ౩౦ ॥

స్యాదేతత్— చతుర్ణాం త్రయాణాం వా వృత్తయో న తావన్మాత్రాధీనాః, తేషా సదాతనత్వేన వృత్తీనాం సదోత్పాదప్రసఙ్గాత్, ఆకస్మికత్వే తు వృత్తిసఙ్కరప్రసఙ్గో నియమహేతోరభావాదిత్యత ఆహ—

స్వాం స్వాం ప్రతిపద్యన్తే పరస్పరాకూత హేతుకాం వృత్తిమ్।

పురుషార్థ ఏవ హేతుర్న కేనచిత్కార్యతే కరణమ్॥౩౧॥

"స్వామ్" ఇతి। కరణానీతి శేషః। యథా హి వహవః పురుషాః శాక్తీకయాష్టీకధానుష్కకార్పాణికాః కృతసఙ్కేతాః పరావస్కన్దనాయ ప్రవృత్తాః, తత్రాన్యతమస్యాకూతమవగమ్యాన్యతమః ప్రవర్తతే, ప్రవర్తమానస్తు శాక్తీకః శక్తిమేవాదత్తే నతు యష్ట్యాదికమ్ ఏవం యాష్టీకోఽపి యష్టిమేవ, న శక్త్యాదికమ్। తథాఽన్యతమస్య కరణస్యాకూతాత్ స్వకార్యకరణాభిముఖ్యాదన్యతమం కరణం ప్రవర్తతే। తత్ప్రవృత్తేశ్చ హేతుత్వాన్న వృత్తిసఙ్కరప్రసఙ్గ ఇత్యుక్తమ్— "స్వాం స్వాం ప్రతిపద్యన్తే" ఇతి॥

స్యాదేతత్— యాష్టీకాదయశ్చేతనత్వాత్ పరస్పరాకూతమవగమ్య ప్రవర్తన్త ఇతి యుక్తమ్। కరణాని త్వచేతనాని, తస్మాన్నైవం ప్రవర్తితుముత్సహన్తే। తేనేషామధిష్ఠాత్రా కరణానాం స్వరూపసామర్థ్యోపయోగాభిజ్ఞేన భవితవ్యమిత్యత ఆహ— "పురుషార్థ ఏవ హేతుః, న కేనచిత్కార్యతే కరణమ్" ఇతి। భోగాపవర్గలక్షణః పురుషార్థ ఏవానాగతావస్థః ప్రవర్తయతి కరణాని, కృతమత్ర తత్స్వరూపాభిజ్ఞేన కర్త్రా। ఏతచ్చ "వత్సవివృద్ధినిమిత్తమ్" (కారికా ౫౭) ఇత్యత్రోపపాదయిష్యతే॥౩౧॥

"న కేనచిత్ కార్యతే కరణమ్" ఇత్యుక్తమ్। తత్ర కరణం విభజతే—

కరణం త్రయోదశవిధమ్, తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్।

కార్యం చ తస్య దశధా, ఽఽహార్యం ధార్యం ప్రకాశ్యం చ ॥౩౨॥

"కరణం త్రయోదశవిధమ్" ఇతి। ఇన్ద్రియాణ్యేకాదశ బుద్ధిరహఙ్కారశ్చేతి త్రయోదశప్రకారం కరణమ్। కారకవిశేషః కరణమ్। న చ వ్యాపారావేశం వినా కారకత్వమితి వ్యాపారావేశమాహ— "తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్" ఇతి యథాయథమ్। తత్ర కర్మేన్ద్రియాణి వాగాదీన్యాహరన్తి, యథా— స్వముపాదదతే, స్వవ్యాపారేణ వ్యాప్నువన్తీతి యావత్। బుద్ధ్యహఙ్కారమనాంసి తు స్వవృత్త్యా ప్రాణాదిలక్షణయా ధారయన్తి। బుద్ధీన్ద్రియాణి ప్రకాశయన్తి॥

ఆహరణధారణాదిక్రియాణాం సకర్మకతయా కిం కర్మ కతివిధం చేత్యత ఆహ— "కార్యం చ తస్య" ఇతి। కార్యం తస్య త్రయోదశవిధస్య కరణస్య దశధా, ఆహార్యం ధార్యం ప్రకాశ్యం చ। ఆహార్యం వ్యాప్యమ్। కర్మేన్ద్రియాణాం వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాః యథాయథం వ్యాప్యాః, తే చ యథాయథం దివ్యాదివ్యతయా దశ–ఇత్యాహార్యం దశధా। ఏవం ధార్యమప్యన్తఃకరణత్రయస్య ప్రాణాదిలక్షణయా వృత్త్యా శరీరమ్, తచ్చ పార్థివాదిపాఞ్చభౌతికమ్। శబ్దాదీనాం పఞ్చానాం సమూహః పృథివీ, తే చ పఞ్చ దివ్యాదివ్యతయా దశేతి ధార్యమపి దశధా। ఏవం బుద్ధీన్ద్రియాణాం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధా యథాయథం వ్యాప్యాః, తే చ యథాయథం దివ్యాదివ్యతయా దశేతి ప్రకాశ్యమపి దశధేతి ॥౩౨॥

త్రయోదశవిధకరణేఽవాన్తరవిభాగం కరోతి—

అన్తఃకరణం త్రివిధం దశధా బాహ్యం త్రయస్య విషయాఖ్యమ్।

సామ్ప్రతకాలం బాహ్యం త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమ్ ॥33॥

"అన్తఃకరణమ్" ఇతి। అన్తఃకరణం త్రివిధమ్— 'బుద్ధిరహఙ్కారో మన' ఇతి; శరీరాభ్యన్తరవర్తిత్వాదన్తః- కరణమ్॥

"దశధా" బాహ్యకరణమ్ "త్రయస్య" అన్తః కరణస్య "విషయాఖ్యమ్" విషయమాఖ్యాతి విషయసఙ్కల్పాభి- మానాధ్యవసాయేషు కర్తవ్యేషు ద్వారీభవతి। తత్ర బుద్ధీన్ద్రియాణ్యాలోచనేన, కర్మేన్ద్రియాణి తు యథాస్వం వ్యాపారేణ॥

బాహ్యాన్తరయోః కరణయోర్విశేషాన్తరమాహ— "సాంప్రతకాలమ్" ఇతి। వర్తమానకాలం బాహ్యమిన్ద్రియమ్। వర్తమా- నసమీపమనాగతమతీమపి వర్తమానమ్; అతో వాగపి వర్తమానకాలవిషయా భవతి। "త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమ్" ఇతి। తద్యథా— నదీపూరభేదాదభూద్వృష్టిః; అస్తి ధూమాదగ్నిరిహ నగనికుఞ్జే, అసత్యుపఘాతకే పిపీలికాణ్డ- సఞ్చరణాద్భవిష్యతి వృష్టిరితి, తదనురూపాశ్చ సఙ్కల్పాభిమానాధ్యవసాయా భవన్తి॥

కాలశ్చ వైశేషికాభిమత ఏకో న అనాగతాదివ్యవహారభేదం ప్రవర్తయితుమర్హతి। తస్మాదయం యైరుపాధిభేదైరనాగతాదిభేదం ప్రతిపద్యతే సన్తు త ఏవోపాయాః, యేఽనాగతాదివ్యవహారహేతవః కృతమత్రాన్తర్గడునా కాలేనేతి సాంఖ్యాచార్యః తస్మాన్న కాలరూపతత్త్వాన్తరాభ్యుపగమ ఇతి॥౩౩॥

సాంప్రతకాలానాం బాహ్యేన్ద్రియాణాం విషయం వివేచయతి—

బుద్ధీన్ద్రియాణి తేషాం పఞ్చ విశేషావిశేషవిషయాణి।

వాగ్భవతి శబ్దవిషయా శేషాణి తు పఞ్చవిషయాణి॥౩౪॥

"బుద్ధీన్ద్రియాణి" ఇతి । "బుద్ధీన్ద్రియాణి" "తేషాం" దశానామిన్ద్రియాణామ్మధ్యే "పఞ్చ," "విశేషావిశేష- విషయాణి" విశేషాః స్థూలాః శబ్దాదయః శాన్తఘోరమూఢరూపాః పృథివ్యాదిరూపాః, అవిశేషాస్తన్మాత్రాణి సూక్ష్మాః శబ్దాయయః, మాత్రగ్రహణేన స్థూలభూతమపాకరోతి। విశేషాశ్చ అవిశేషాశ్చ విశేషావిశేషాః త ఏవ విషయా యేషాం బుద్ధీన్ద్రియాణాం తాని తథోక్తాని। తత్రోర్ధ్వస్రోతసాం యోగినాఞ్చ శ్రోత్రం శబ్దతన్మాత్రవిషయం స్థూలశబ్దవిషయం చ, అస్మదాదీనాం తు స్థూలశబ్దవిషయమేవ। ఏవన్తేషాం త్వక్ స్థూలసూక్ష్మస్పర్శవిషయా, అస్మదాదీనాం తు స్థూలస్పర్శవిషయైవ। ఏవఞ్చక్షురాదయోఽపి తేషామస్మదాదీనాం చ రూపాదిషు సూక్ష్మస్థూలేషు ద్రష్టవ్యాః॥

ఏవం కర్మేన్ద్రియేషు మధ్యే "వాగ్భవతి శబ్దవిషయా" స్థూలశబ్దవిషయా, తద్ధేతుత్వాత్। నతు శబ్దతన్మాత్రస్య హేతుస్తస్యాహఙ్కారికత్వేన వాగిన్ద్రియేణ సహైకకారణకత్వాత్। "శేషాణి తు" చత్వారి పాయూపస్థపాణిపాదాఖ్యాని "పఞ్చవిషయాణి" పాణ్యాద్యాహార్యాణాం ఘటాదీనాం పఞ్చశబ్దాద్యాత్మకత్వాదితి॥౩౪॥

సామ్ప్రతం త్రయోదశసు కరణేషు కేషాఞ్చిత్ప్రధానభావం సహేతుకమాహ—

సాన్తఃకరణా బుద్ధిః సర్వం విషయమవగాహతే యస్మాత్।

తస్మాత్త్రివిధం కరణం ద్వారి, ద్వారాణి శేషాణి॥౩౫॥

"సాన్తఃకరణా" ఇతి। "ద్వారి" ప్రధానమ్। "ద్వారాణి" కరణాని, బాహ్యేన్ద్రియాణి ద్వారాణి। త్రైరుపనీతం సర్వం విషయం సమనోఽహఙ్కారా బుద్ధిః యస్మాదవగాహతేఽధ్యవస్యతి తస్మాద్వాహ్యేన్ద్రియాణి ద్వారాణి, ద్వారవతీ చ సాన్తః కరణా బుద్ధిరితి॥౩౫॥

న కేవలం వాహ్యేన్ద్రియాణ్యపేక్ష్య ప్రధానం బుద్ధిః, అపి తు యే అప్యహఙ్కారమనసీ ద్వారిణీ తే అప్యపేక్ష్య బుద్ధిః ప్రధానమిత్యాహ—

ఏతే ప్రదీపకల్పాః పరస్పరవిలక్షణా గుణవిశేషాః।

కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి॥౩౬॥

"ఏతే" ఇతి। యథా హి గ్రామాధ్యక్షః కౌటుమ్బికేభ్యః కరమాదాయ విషయాధ్యక్షాయ ప్రయచ్ఛతి, విషయాధ్యక్షశ్చ సర్వాధ్యక్షాయ, స చ భూపతయే, తథా బాహ్యేన్ద్రియాణ్యాలోచ్య

మనసే సమర్పయన్తి, మనశ్చ సఙ్కల్ప్యాహఙ్కారాయ, అహఙ్కారశ్చాభిమత్య బుద్ధౌ సర్వాధ్యక్షభూతాయాం,— తదిదముక్తమ్— "పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి" ఇతి॥

బాహ్యేన్ద్రియమనోఽహఙ్కారాశ్చ "గుణవిశేషాః" గుణానాం సత్త్వరజస్తమసాం వికారా, తే తు పరస్పరవిరోధశీలా అపి పురుషార్థేన భోగాపర్వగరూపేణైకవాక్యతానీతాః, యథా వర్తితైలవహ్నయః సన్తమసాపనయేన రూపప్రకాశాయ మిలితాః ప్రదపిః, ఏవమేతే గుణవిశేషాః ఇతి యోజనా॥౩౬॥

కస్మాత్పునర్బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి, న తు బుద్ధిరహఙ్కారాయ ద్వారిణే మనసే చేత్యత ఆహ—

సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః।

సైవ చ విశినష్టి పునః ప్రధానపురుషాన్తరం సూక్ష్మమ్॥౩౭॥

"సర్వమ్" ఇతి। పురుషార్థస్య ప్రయోజకత్వాత్ తస్య యత్సాక్షాత్సాధనం తత్ ప్రధానమ్। బుద్ధిశ్చాస్య సాక్షాత్సాధనమ్, తస్మాత్సైవ ప్రధానమ్। యథా సర్వాధ్యక్షః సాక్షాద్రాజార్థసాధనతయా ప్రధానమితరే తు గ్రామాధ్యక్షాదయస్తమ్ప్రతి గుణభూతాః। వుద్ధిర్హి పురుషసన్నిధానాత్ తచ్ఛాయాపత్త్యా తద్రూపమేవ సర్వవిషయోపభోగం పురుషస్య సాధయతి। సుఖదుః- ఖానుభవో హి భోగః, స చ బుద్ధౌ, బుద్ధిశ్చ పురుషరూపైవేతి, సా చ పురుషముపభోజయతి। యథాఽర్థాలోచన- సఙ్కల్పాభిమానాశ్చ తత్తద్రూపపరిణామేన బుద్ధావుపసఙ్క్రాన్తాః, తథేన్ద్రియవ్యాపారా అపి బుద్ధేరేవ స్వవ్యాపారేణా- ధ్యవసాయేన సహైకవ్యాపారీభవన్తి, యథా స్వసేన్యేన సహ గ్రామాయయక్షాది సైన్యం సర్వాధ్యక్షస్య భవతి। "సర్వం" శబ్దాదికం "ప్రతి' య “ఉపభోగః" "పురుషస్య" తం సాధయతి॥

"నను పురుషస్య సర్వవిషయోపభోగసమ్పాదికా యది బుద్ధిః తర్హ్యనిర్మోక్ష ఇత్యత ఆహ— పశ్చాత్ “ప్రధానపురుషయోరన్తరం” విశేషం “విశినష్టి" కరోతి—యథౌదనపాకం పచతీతి,– కరణం చ ప్రతిపాదనమ్। నను ప్రధానపురుషయోరన్తరస్య కృతకత్వాదనిత్యత్వమ్, తత్కృతస్య మోక్షస్యానిత్యత్వం స్యాదిత్యత ఆహ— "విశినష్టి"— "ప్రధానం

సవికారమన్యదహమన్య' ఇతి విద్యమానమేవాన్తరమవివేకేనా- విద్యమానమివ బుద్ధిర్బోధయతి, న తు కరోతి, యేనానిత్యత్వమిత్యర్థః। అనేనాపవర్గః పురుషార్థో దర్శితః, "సూక్ష్మమ్" దుర్లక్ష్యమ్-తదన్తరమిత్యర్థః॥౩౭॥

తదేవం కరణాని విభజ్య విశేషావిశేషాన్ విభజతే—

తన్మాత్రాణ్యవిశేషాః, తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః।

ఏతే స్మృతా విశేషాః, శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ॥౩౮॥

"తన్మాత్రాణి" ఇతి। శబ్దాదితన్మాత్రాణి సూక్ష్మాణి। న చైషాం శాన్తత్వాదిరస్తి ఉపభోగయోగ్యా విశేష ఇతి మాత్రశబ్దార్థః॥

అవిశేషానుక్త్వా విశేషాన్వక్తుముత్పత్తిమేషామాహ— "తేభ్యో భూతాని" ఇతి। తేభ్యస్తన్మాత్రేభ్యో యథాసంఖ్యమేకద్విత్రిచతుఃపఞ్చభ్యో భూతాన్యాకాశానలసలిలావనిరూపాణి "పఞ్చ" "పఞ్చభ్యః" తన్మాత్రేభ్యః॥

"అస్త్వేతేషాముత్పత్తిః, విశేషత్వే కిమాయాతమిత్యత ఆహ— "ఏతే స్మృతా విశేషాః" ఇతి। కుతః— "శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ"। చకార ఏకో హేతౌ ద్వితీయః సముచ్చయే। యస్మాదాకాశాదిషు స్థూలేషు సత్త్వప్రధానతయా కేచిచ్ఛాన్తాః సుఖాః, ప్రకాశా లఘవః, కేచిద్రజఃప్రధానతయా ఘోరాః దుఃఖాః అనవస్థితాః, కేచిత్తమః- ప్రధానతయా మూఢా విషణ్ణా గురవః। తేఽమీ పరస్పరవ్యావృత్త్యాఽనుభూయమానా 'విశేషాః' ఇతి చ 'స్థూలాః' ఇతి చోచ్యన్తే తన్మాత్రాణి త్వస్మదాదిభిః పరస్పరవ్యావృత్తాని నానుభూయన్తే, ఇత్యవిశేషాః సూక్ష్మా ఇతి చోచ్యన్తే ॥౩౮॥

విశేషాణామవాన్తరవిశేషమాహ—

సూక్ష్మా మాతాపితృజాః సహ ప్రభూతైస్త్రిధా విశేషాః స్యుః।

సూక్ష్మాస్తేషాం నియతా, మాతాపితృజా నివర్తన్తే॥౩౯॥

"సూక్ష్మా" ఇతి। "త్రిధా విశేషాః స్యుః" ఇతి, తాన్ విశేషప్రకారానాహ— "సూక్ష్మాః" సూక్ష్మదేహాః పరికల్పితాః, "మాతాపితృజాః" షాట్కౌశికాః। తత్ర మాతృతో లోమలోహితమాంసాని పితృతస్తు స్నాయ్వస్థిమ- జ్జాన ఇతి షట్ కోశాః। ప్రకృష్టాని మహాన్తి భూతాని "ప్రభూతాని— తైస్సహ। సూక్ష్మం శరీరమేకో విశేషః, మతాపితృజో ద్వితీయః, మహాభూతాని తృతీయః; మహాభూతవర్గే చ ఘటాదీనాం నివేశఇతి॥

సూక్ష్మమాతాపితృజయోర్దేహయోర్విశేషమాహ— "సూక్ష్మాస్తేషామ్" విశేషాణాం మధ్యే యే తే "నియతాః"। "మాతాపితృజా నివర్తన్తే" ఇతి, రసాన్తా వా భస్మాన్తా వా విడన్తా వేతి॥౩౯॥

సూక్ష్మశరీరం విభజతే—

పూర్వోత్పన్నమసక్తం నియతమ్మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తమ్।

సంసరతి నిరుపభోగం భావైరధివాసితం లిఙ్గమ్॥౪౦॥

'పూర్వోత్పన్నమ్' ఇతి। "పూర్వోత్పన్నమ్" ప్రధానేనాదిసర్గే ప్రతిపురుషమేకైకముత్పాదితమ్। "అసక్తమ్" అవ్యాహతమ్ శిలామప్యనువిశతి। "నియతమ్" ఆ చాదిసర్గాదా చ మహాప్రలయాదవతిష్ఠతే,— “మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తమ్", "మహదహఙ్కారైకాదశేన్ద్రియపఞ్చతన్మాత్రపర్యన్తమ్। ఏషాం సముదాయః సూక్ష్మం శరీరమ్, శాన్తఘోరమూఢైరిన్ద్రియైరన్వితత్త్వాద్విశేషః॥

నన్వస్త్వేతదేవ శరీరం భోగాయతనం పురుషస్య, కృతం దృశ్యమానేన షాట్కౌశికేన శరీరేణేత్యత ఆహ— "సంసరతి" ఇతి। ఉపాత్తముపాత్తం షాట్కౌశికం శరీరం జహాతి హాయం

హేయం చోపాదత్తే—కస్మాత్ ఇతి "నిరుపభోగమ్,, యతః, షాట్కౌశికం శరీరం భోగాయతనం వినా సూక్ష్మం శరీరం నిరుపభోగం యస్మాత్తస్మాత్సూక్ష్మం శరీరం సంసరతి॥

నను ధర్మాధర్మనిమిత్తః సంసారః, న చ సూక్ష్మశరీరస్యాస్తి తద్యోగః, తత్కథం సంసరతీత్యత ఆహ— "భావైరధివాసితమ్" ఇతి। ధర్మాధర్మజ్ఞానాజ్ఞానవైరాగ్యావైరాగ్యైశ్వర్యానైశ్వర్యాణి భావాః, తదన్వితా బుద్ధిః, తదన్వితఞ్చ సూక్ష్మం శరీరమితి తదపి భావైరధివాసితమ్, యథా సురభిచమ్పకకుసుమసమ్పర్కాద్వస్త్రం తదామోదవాసితమ్భవతి। తస్మాద్భావైరేవాధివాసితత్వాత్సంసరతి॥

కస్మాత్ పునః ప్రధానమివ మహాప్రలయేఽపి తచ్ఛరీరన్న తిష్ఠతీత్యత ఆహ— "లిఙ్గమ్" ఇతి। లయం గచ్ఛతీతి లిఙ్గమ్— హేతుమత్త్వేన చాస్య లిఙ్గత్వమితి భావః॥౪౦॥

స్యాదేతత్— బుద్ధిరేవ సాహఙ్కారేన్ద్రియా కస్మాన్న సంసరతి ? కృతం సూక్ష్మశరీరేణాప్రామాణికేనేత్యత ఆహ—

చిత్రం యథాఽఽశ్రయమృతే స్థాణ్వాదిభ్యో వినా యథాచ్ఛాయా।

తద్వద్వినా విశేషైర్న తిష్ఠతి నిరాశ్రయం లిఙ్గమ్॥౪౧॥

"చిత్రమ్" ఇతి। లిఙ్గనాత్ జ్ఞాపనాత్ బుద్ధ్యాదయో 'లిఙ్గమ్', తత్ "అనాశ్రయన్న తిష్ఠతి। జన్మమరణాన్తరాలే బుద్ధ్యాదయః ప్రత్యుత్పన్నశరీరాశ్రయాః,— ప్రత్యుత్పన్నపఞ్చతన్మాత్రవత్త్వే సతి బుద్ధ్యాదిత్వాత్-దృశ్యమానశరీర- వృత్తిబుద్ధ్యాదివత్। "వినా విశేషైః" ఇతి, సూక్ష్మైః శరీరైరిత్యర్థః। ఆగమశ్చాత్ర భవతి—

"తతః సత్యవత్తః కాయాత్ పాశబద్ధం వశఙ్గతమ్।

అఙ్గుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష బలాద్యమః"।

(మహాభారత వనపర్వ— అధ్యాయ ౨౯౬,)

ఇత్యఙ్గుష్ఠమాత్రత్వేన సూక్ష్మశరీరత్వముపలక్షయతి। ఆత్మనో నిష్కర్షాసమ్భవాత్ సూక్ష్మమేవ శరీరమ్ 'పురుషః', తదపి పురి స్థూలశరీరే శేతే ఇతి॥౪౯॥

ఏవం సూక్ష్మశరీరాస్తిత్వముపపాద్య యథా సంసరతి, యేన హేతునా చ-తదుభయమాహ—

పురుషార్థహేతుకమిదం నిమిత్తనైమిత్తకప్రసఙ్గేన।

ప్రకృతేర్విభుత్వయోగాన్నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్॥౪౨॥

"పురుషార్థహేతుకమ్" ఇతి। పురుషార్థేన హేతునా ప్రయుక్తమ్। "నిమిత్తమ్" ధర్మాధర్మాది, "నైమిత్తికమ్ "తేషు-తేషు నికాయేషు యథాయథం పాట్కౌశికశరీరగ్రహః, స హి ధర్మాదినిమిత్తప్రభవః। నిమిత్తఞ్చ నైమిత్తికఞ్చ— తత్ర యః ప్రసఙ్గః ప్రసక్తిస్తయా "నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్" సూక్ష్మశరీరమ్। యథా హి నటస్తాం తాం భూమికాం విధాయ పరశురామో వాఽజాతశత్రుర్వా వత్సరాజో వా భవతి, ఏవమ్తత్త- త్స్థూలశరీరపరిగ్రహణాద్దేవో వా మనుష్యో వా పశుర్వా వనస్పతిర్వా భవతి సూక్ష్మం శరీరమిత్యర్థః॥

కుతస్త్యః పునరస్యేదృశో మహిమేత్యత ఆహ— "ప్రకృతేర్విభుత్వయోగాత్" ఇతి। తథా చ పురాణమ్— "వైశ్వరూప్యాత్ ప్రధానస్య పరిణామోఽయమద్భుతః" ఇతి॥౪౨॥

"నిమిత్తనైమిత్తకప్రసఙ్గేన" ఇత్యుక్తమ్-తత్ర నిమిత్తనైమిత్తకే విభజతే—

సాంసిద్ధికాశ్చ భావాః ప్రాకృతికా వైకృతాశ్చ ధర్మాద్యాః।

దృష్టాఃకరణాశ్రయిణః కార్యాశ్రాయేణశ్చ కలలద్యాః॥౪౩॥

"సాంసిద్ధికాశ్చ" ఇతి। "వైకృతాః" నైమిత్తికాః, పురుషస్య జాతస్యోత్తరకాలదేవతారాధనాదినోత్పన్నాః। "ప్రాకృతికాః" స్వాభావికా భావాః సాంసిద్ధికాః। తథా హి—సర్గాదావాదివిద్వానత్రభగవాన్ కపిలో మహామునిర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యసమ్పన్నః ప్రాదుర్బభూవేతి స్మరన్తి। వైకృతాశ్చ భావా అసాంసిద్ధికాః, యే ఉపాయానుష్ఠానే- నోత్పన్నాః, యథా ప్రాచేతసప్రభృతీనామ్మహర్షీణామ్। ఏవమధర్మాజ్ఞానావైరాగ్యానైశ్వర్యాణ్యపి॥

కార్యే శరీరం తదాశ్రయిణః, తస్యావస్థాః, కలలబుద్బుదమాంసపేశీకరణ్డాద్యఙ్గప్రత్యఙ్గవ్యూహాః గర్భస్థస్య, తతో నిర్గతస్య బాలస్య బాల్యకౌమారయౌవనవార్ధకానీతి॥౪౩॥

అవగతాని నిమిత్తనైమిత్తికాని। కతమస్య తు నిమిత్తస్య కతమన్నైమిత్తికమిత్యత ఆహ—

ధర్మేణ గమనమూర్ధ్వం గమనమధస్తాద్భవత్యధర్మేణ।

జ్ఞానేన చాపవర్గో, విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః॥౪౪॥

"ధర్మేణ గమనభూర్ధ్వమ్" ద్యుప్రభృతిషు లోకేషు। "గమనమధస్తాద్భవత్యధర్మేణ" సుతలాదిషు లోకేషు। "జ్ఞానేన చాపవర్గః"। తావదేవ ప్రకృతిర్భోగమారభతే న యావద్వివేకఖ్యాతిం కరోతి; అథ వివేకఖ్యాతౌ సత్యాం కృతకృత్యతయా వివేకఖ్యాతిమన్తమ్పురుషమ్ప్రతి నివర్తతే। యథాహుః—

"వివేకఖ్యాతిపర్యన్తం జ్ఞేయం ప్రకృతిచేష్టితమ్" ఇతి॥

"విపర్యయాత్" అతత్త్వజ్ఞానాత్" ఇష్యతే బన్ధః॥

స చ త్రివిధః— ప్రాకృతికో వైకృతికో దాక్షిణకశ్చేతి। తత్ర ప్రకృతావాత్మజ్ఞానాద్యే ప్రకృతిముపాసతే తేషాం ప్రాకృతికో బన్ధః, యః పురాణే ప్రకృతిలయాన్ ప్రత్యుచ్యతే।

"పూర్ణం శతసహస్రం హి తిష్ఠన్త్యవ్యక్తచిన్తకాః" ఇతి॥

వైకారికో బన్ధస్తేషాం యే వికారానేవ భూతేన్ద్రియాహఙ్కారబుద్ధీః పురుషధియోపాసతే, తాన్ ప్రతీదముచ్యతే—

"దశ మన్వన్తరాణీహ తిష్ఠన్తీన్ద్రియచిన్తకాః।

భౌతికాస్తు శతమ్పూర్ణం, సహస్రన్త్వాభిమానికాః॥

బౌద్ధా దశ సహస్రాణి తిష్ఠన్తి విగతజ్వరాః।

తే ఖల్వమీ విదేహా యేషాం వైకృతికో బన్ధః" ఇతి॥

ఇష్టాపూర్తేన దాక్షిణకః। పురుషతత్త్వానభిజ్ఞో హీష్టాపూర్తకారీ కామోపహతమనా వధ్యతే ఇతి॥౪౪॥

వైరాగ్యాత్ ప్రకృతిలయః, సంసారో భవతి రాజసాద్రాగాత్।

ఐశ్వర్యాదవిఘాతో, విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః॥౪౫॥

"వైరాగ్యాత్ ప్రకృతిలయః," ఇతి—పురుషతత్త్వానభిజ్ఞస్య వైరాగ్యమాత్రాత్ ప్రకృతిలయః, ప్రకృతిగ్రహణేన ప్రకృతిమహదహఙ్కారభూతేన్ద్రియాణి గృహ్యన్తే, తేష్వాత్మబుద్ధ్యోపాస్యమానేషులయః। కాలాన్తరేణ చ పునరావిర్భవతి॥

"సంసారో భవతి రాజసాద్రాగాత్" ఇతి। 'రాజసాత్' ఇత్యనేన రజసో దుఃఖహేతుత్వాత్ సంసారస్య దుఃఖహేతుతా సూచితా॥

"ఐశ్వర్యాదవిఘాత" ఇతి— ఇచ్ఛాయాః। ఈశ్వరో హి యదే వేచ్ఛతి తదేవ కరోతి। "విపర్యయాత్" అనైశ్వర్యాత్ "తద్విపర్యాసః" సర్వత్రేచ్ఛావిఘాత ఇత్యర్థః॥౪౫॥

బుద్ధిధర్మాన్ ధర్మాదీనష్టౌ భావాన్ సమాసవ్యాసాభ్యాం ముముక్షూణాం హేయోపాదేయాన్ దర్శయితుం ప్రథమన్తావత్ సమాసమాహ—

ఏష ప్రత్యయసర్గో విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యాః।

గుణవైషమ్యవిమర్దాత్, తస్య చ భేదాస్తు పఞ్చాశత్॥౪౬॥

"ఏషః" ఇతి। ప్రతీయతేఽనేనేతి ప్రత్యయో బుద్ధిః, తస్య సర్గః। తత్ర "విపర్యయః" అజ్ఞానమవిద్యా, సాఽపి బుద్ధిధర్మః। "అశక్తిః" అపి కరణవైకల్యహేతుకా బుద్ధిధర్మ ఏవ। "తుష్టిసిద్ధీ" అపి వక్ష్యమాణలక్షణే బుద్ధిధర్మావేవ। తత్ర విపర్యయాశక్తితుష్టిషు యథాయోగం సప్తానాఞ్చ ధర్మాదీనాం జ్ఞానవర్జమన్తర్భావః, సిద్ధౌ చ జ్ఞానస్యేతి॥

వ్యాసమాహ— "తస్య చ భేదాస్తు పఞ్చాశత్" ఇతి। కస్మాత్? "గుణవైషమ్యవిమర్దాత్" ఇతి। గుణానాం వైషమ్యమేకైకస్యాధికబలతా ద్వయోర్ద్వయోర్వా, ఏకైకస్య న్యూనబలతా ద్వయోర్ద్వయోర్వా, తే చ న్యూనాధిక్యే మన్దమధ్యాధిక్యమాత్రతయా యథాకార్యమున్నీయేతే। తదిదం గుణానాం వైషమ్యమ్ తేనోపమర్దః, ఏకైకస్య న్యూనస్య ద్వయోర్వాఽభిభవః। తస్మాత్తస్యా భేదాః పఞ్చాశదితి॥౪౬॥

తానేవ పఞ్చాశద్భేదాన్ గణయతి—

పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్త్యశక్తిశ్చ కరణవైకల్యాత్।
అష్టావింశతిభేదా తుష్టిర్నవధాఽష్టధా సిద్ధిః॥౪౭॥

"పఞ్చ" ఇతి। అవిద్యాఽస్మితారాగద్వేషాభినివేశా యథాసంఖ్యం తమోమోహమహామోహతామిస్రాన్ధతామిస్ర- సఞ్జ్ఞకాః పఞ్చ విపర్యయవిశేషాః, విపర్యయప్రభవానామప్యస్మితాదీనాం విపర్యయస్వభావత్వాత్। యద్వా—యదవిద్యయా విపర్యయేణావధార్యతే వస్తు, అస్మితాదయస్తత్స్వభావాః సన్తస్తదభినివిశన్తే। అత ఏవ పఞ్చపర్వాఽవిద్యేత్యాహ భగవాన్ వార్షగణ్యః॥౪౭॥

సమ్ప్రతి పఞ్చానాం విపర్యయభేదానామవాన్తరభేదమాహ—

భేదస్తమసోఽష్టవిధో మోహస్య చ, దశవిధో మహామోహః।
తామిస్రోఽష్టాదశధా, తథా భవత్యన్ధతామిస్రః॥౪౮॥

“భేదః” ఇతి। భేదస్తమసోఽవిద్యాయా అష్టవిధః। అష్టస్వవ్యక్తమహదహఙ్కారపఞ్చతన్మాత్రేష్వనాత్మస్వాత్మబుద్ధిరవిద్యా తమః, అష్టవిధవిషయత్వాత్తస్యాష్టవిధత్వమ్॥

"మోహస్య చ" ఇతి, అత్రాప్యష్టవిధో భేదశ్చకారేణానుషజ్యతే। దేవా హ్యష్టవిధమైశ్వర్యమాసాద్యామృతత్వాభి- మానినోఽణిమాదికమాత్మీయం శాశ్వతికమభిమన్యన్తే, సేయమస్మితా మోహోఽష్టవిధైశ్వర్యవిషయత్వాదష్టవిధః॥

"దశవిధో మహామోహః" ఇతి। శబ్దాదిషు పఞ్చసు దివ్యాదివ్యతయా దశవిధవిషయేషు రఞ్జనీయేషు రాగ ఆసక్తిర్మహామోహః, స చ దశవిధవిషయత్వాద్దశవిధః॥

"తామిస్రో" ద్వేషో "ఽష్టాదశధా"। శబ్దాదయో దశవిషయా రఞ్జనీయాః స్వరూపతః, ఐశ్వర్యన్త్వణిమాదికన్న స్వ- రూపతో రఞ్జనీయమ్— కిం తు రఞ్జనీయశబ్దాద్యుపాయాః। తే చ శబ్దాదయ ఉపస్థితాః పరస్పరేణోపహన్య- మానాస్తదుపాయాశ్చాణిమాదయః స్వరూపేణైవ కోపనీయా భవన్తీతి శబ్దాదిభిర్దశభిః సహాణిమాద్యష్టక- మష్టాదశధేతి, తద్విషయో ద్వేషస్తామిస్రోఽష్టాదశవిషయత్వాదష్టాదశధేతి॥

"తథా భవత్యన్ధతామిస్రః"। అభినివేశోఽన్ధతామిస్రః। తథేత్యనేనాష్టాదశధేత్యనుషజ్యతే। దేవాః ఖల్వణిమాది- కమష్టవిధమైశ్వర్యమాసాద్య దశ శబ్దాదీన్ విషయాన్ భుఞ్జానాః— 'శబ్దాదయో భోగ్యాస్తదుపాయాశ్చాణిమాదయో- ఽస్మాకమసురాదిభిర్మోపఘానిషత' ఇతి– విభ్యతి। తదిదం భయమభినివేశోఽన్ధతామిస్రోఽష్టాదశవిషయత్వా- దష్టాద శధేతి॥

సోఽయం పఞ్చవిధో వికల్పో విపర్యయోఽవాన్తరభేదాద్ద్వాషష్టిరితి॥౪౮॥

తదేవం పఞ్చవిపర్యయభేదానుక్త్వాఽష్టవింశతిభేదామశక్తిమాహ—

ఏకాదశేన్ద్రియవధాః సహ బుద్ధివధైరశక్తిరుద్దిష్టా।

సప్తదశ వధా బుద్ధేర్విపర్యయాత్తుష్టిసిద్ధీనామ్॥౪౯॥

"ఏకాదశ" — ఇతి। (ఇన్ద్రియవధస్య గ్రహోవుద్ధిబధహేతుత్వేన, న త్వశక్తిభేదపూర్ణత్వేన)। "ఏకాదశేన్ద్రియ- వధాః"—

బాధిర్యం కుష్ఠితాఽన్ధత్వం జడతాఽజిఘ్రతా తథా।

మూకతా కౌణ్యపఙ్గుత్వే క్లైబ్యోదావర్తమన్దతాః॥

యథాసంఖ్యం శ్రోత్రాదీనామిన్ద్రియాణాం బధాః। ఏతావత్యేవ తు తద్ధేతుకా బుద్ధేరశక్తిః స్వవ్యాపారే భవతి। తథా చైకాదశహేతుకత్వాదేకాదశధా బుద్ధేరశక్తిరుచ్యతే। హేతుహేతుమతోరభేదవివక్షయా చ సామానాధికరణ్యమ్॥

తదేవమిన్ద్రియబధద్వారేణ బుద్ధేరశక్తిముక్త్వా స్వరూపతోఽశక్తీరాహ— "సహ బుద్ధివధైః" ఇతి। కతి బుద్ధేః" స్వరూపతో వధా ఇత్యత ఆహ సప్తదశ బధా బుద్ధేః" । కుతః? "విపర్యయాత్తుష్టిసిద్ధీనామ్।" తుష్టయో నవధేతి తద్విపర్యయాస్తన్నిరూపణాన్నవధా భవన్తి, ఏవం సిద్ధయోఽష్టావితి తద్విపర్యయాస్తన్నిరూపణాదష్టౌ భవన్తీతి॥౪౯॥

తుష్టిర్నవధేత్యుక్తమ్, తాః పరిగణయతి—

ఆధ్యాత్మికాశ్చతస్రః ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః।

వాహ్యా విషయోపరమాత్ పఞ్చ చ,-నవ తుష్టయోఽభిమతాః॥౫౦॥

"ఆధ్యాత్మికాః" ఇతి। ఆధ్యామికాః— 'ప్రకృతివ్యతిరిక్త ఆత్మాఽస్తి' ఇతి ప్రతిపద్య, తతోఽస్య శ్రవణమననాదినా వివేకసాక్షాత్కారాయ త్వసదుపదేశతుష్టో యో న ప్రయతతే తస్యాధ్యాత్మికాశ్చతస్రస్తు యో భవన్తి, ప్రకృతివ్యతిరిక్తమాత్మానమధికృత్య యస్మాత్తాస్తుష్ట-యస్తస్మాదాధ్యాత్మికాః। కాస్తా ఇత్యత ఆహ— "ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః", ప్రకృత్యాదిరాఖ్యా యాసాం తాస్తథోక్తాః॥

తత్ర ప్రకృత్యాఖ్యా తుష్టియర్థా కస్యచిదుపదేశే,— 'వివేకసాక్షాత్కారో హి ప్రకృతిపరిణామభేదస్తఞ్చ ప్రకృతిరేవ కరోతీతి కృతన్తద్ధ్యానాభ్యాసేన తస్మాదేవమేవాస్తు వత్స',- ఇతి సేయముపదేష్టవ్యస్య తుష్టిః ప్రకృతౌ, సా తుష్టిః ప్రకృత్యాఖ్యా అమ్బ ఉచ్యతే॥

యాతు,— 'ప్రాకృత్యపి వివేకఖ్యాతిర్న, సా ప్రకృతిమాత్రాద్భవతి, మా భూత్సర్వస్య సర్వదా, తన్మాత్రస్య సర్వాన్ ప్రత్యవిశేషాత్, ప్రవ్రజ్యాయాస్తు సా భవతి తస్మాత్ ప్రవ్రజ్యాముపాదదీథాః, కృతన్తే ధ్యానాభ్యాసేనాయుష్మన్'— ఇతి ఉపదేశే యా తుష్టిః సోపాదానాఖ్యా 'సలిలమ్' ఉచ్యతే॥

యా తు,— 'ప్రవ్రజ్యాఽపి న సద్యోనిర్వాణదేతి సైవ కాలపరిపాకమపేక్ష్య సిద్ధిన్తే విధాస్యతి, అలముత్తప్తతయా తవ' ఇతి ఉపదేశే యా తుష్టిః సా కాలాఖ్యా 'ఓఘ' ఉచ్యతే॥

యా తు,— 'న ప్రకృతేర్న కాలాన్నాప్యుపాదానాద్వివేకఖ్యాతిః అపి తు భాగ్యాదేవ। అత ఏవ మదాలసాపత్యాన్యతిబాలాని మాతురుపదేశాదేవ వివేకఖ్యాతిమన్తి ముక్తాని బభూవుః, తస్మాద్భాగ్యమేవ హేతుర్నాన్యత్'— ఇతి ఉపదేశే యా తుష్టిః సా భాగ్యాఖ్యా 'వృష్టిః' ఉచ్యతే॥

బాహ్యా దర్శయతి— "బాహ్యాః" తుష్టయః "విషయోపరమాత, పఞ్చ"। యాః ఖల్వనాత్మనః ప్రకృతిమహదహఙ్కారాదీనాత్మేత్యభిమన్యమానస్య వైరాగ్యే సతి తుష్టయస్తా బాహ్యాః, ఆత్మజ్ఞానాభావే సత్యనాత్మానమధికృత్య ప్రవృత్తేరితి। తాశ్చ వైరాగ్యే సతి తుష్టయ ఇతి వైరాగ్యహేతుపఞ్చత్వాద్వైరాగ్యాణ్యపి పఞ్చ, తత్పఞ్చత్వాత్ తుష్టయః పఞ్చేతి। ఉపరమ్యతేఽనేనేత్యుపరమో వైరాగ్యమ్, విషయాదుపరమో విషయోపరమః। విషయాః భోగ్యాః శబ్దాదయః పఞ్చ, ఉపరమా అపి పఞ్చ॥

తథా హి— అర్జనరక్షణక్షయభోగహింసాదోషదర్శనహేతుజన్మానః పఞ్చోపరమా భవన్తి। తథా హి-సేవాదయో ధనార్జనోపాయాః, తే చ సేవకాదీన్ దుఃఖాకుర్వన్తి,

"దృప్యద్దురీశ్వరద్వాఃస్థదణ్డిచణ్డార్ధచన్ద్రజామ్।
వేదనాం భావయన్ ప్రాజ్ఞః కః సేవాస్వనుషజ్జతే"॥

ఏవమన్యేఽప్యర్జనోపాయాః దుఃఖా ఇతి విషయోపరమే యా తుష్టిః సైషా 'పారమ్' ఉచ్యతే॥

తథాఽర్జితన్ధనం రాజైకాగారికాగ్ని జలౌఘాదిభ్యో వినశ్యతీతి తద్రక్షణే మహద్దుఃఖమితి భావయతో విషయోపరమే యా తుష్టిః సా ద్వితీయా 'సుపారమ్" ఉచ్యతే॥

తథా మహతాఽఽయాసేనార్జితన్ధనం భుజ్యమానం క్షీయతే ఇతి తత్ప్రక్షయమ్భావయతో విషయోపరమే యా తుష్టిః సా తృతీయా 'పారాపారమ్' ఉచ్యతే॥

ఏవం శబ్దాదిభోగాభ్యాసాత్ ప్రవర్ధన్తే కామాః, తే చ విషయాప్రాప్తౌ కామినం దుఃఖాకుర్వన్తీతి భోగదోషం భావయతో విషయోపరమే యా తుష్టిః సా చతుర్థీ 'అనుత్తమామ్భ' ఉచ్యతే।

ఏవన్నానుపహత్య భూతాని విషయోపభోగః సమ్భవతీతిహింసాదోషదర్శనాద్విషయోపరమే యా తుష్టిః సా పఞ్చమీ 'ఉత్తమామ్భ' ఉచ్యతే॥

ఏవమాధ్యాత్మికీభిశ్చతసృభిః బాహ్యాభిశ్చ పఞ్చభిః 'నవ తుష్టయోఽభిమతాః' ॥౫౦॥

గౌణముఖ్యభేదైః సిద్ధీరాహ—

ఊహః శబ్దోఽధ్యయనం దుఃఖవిఘాతాస్త్రయః సుహృత్ప్రాప్తిః।

దానం చ సిద్ధయోఽష్టౌ, సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః॥౫౧॥

"ఊహ" ఇతి। విహన్యమానస్య దుఃఖస్య త్రిత్వాత్తద్విఘాతాస్త్రయ ఇతీమా ముఖ్యాస్తిస్రః సిద్ధయః, తదుపాయతయా త్వితరా గౌణ్యః పఞ్చ సిద్ధయః, తా అపి హేతుహేతుమత్తయా వ్యవస్థితాః। తత్రాద్యాఽధ్యయనలక్షణా సిద్ధిర్హేతురేవ। ముఖ్యాస్తు సిద్ధయో హేతుమత్య ఏవ। మధ్యమాస్తు హేతుహేతుమత్యః॥ విధివద్గురుముఖాదధ్యాత్మవిద్యానామక్షర-స్వరూపగ్రహణమధ్యయనమ్ ప్రథమా సిద్ధిస్తారముచ్యతే॥

తత్కార్యమ్— శబ్దః; 'శబ్దః' ఇతి పదమ్ శబ్దజనితమర్థజ్ఞానముపలక్షయతి, కార్యే కారణోపచారాత్। సా ద్వితీయా సిద్ధిః సుతారముచ్యతే। పాఠార్థాభ్యాన్తదిదన్ద్విధా శ్రవణమ్॥

"ఊహః" తర్కః ఆగమావిరోధిన్యాయేనాగమార్థపరీక్షణఞ్చ సంశయపూర్వపక్షనిరాకరణేనోత్తరపక్షవ్యవస్థాపనమ్। తదిదమ్మననమాచక్షత ఆగమినః। సా తృతీయా సిద్ధిస్తారతరముచ్యతే॥

"సుహృత్ప్రాప్తిః" న్యాయేన స్వయమ్పరీక్షితమప్యర్థం న శ్రద్ధధతే, న యావద్గురుశిష్యసబ్రహ్మచారిభిః సహ సంవాద్యతే। అతః సుహృదాం గురుశిష్యసబ్రహ్మచారిణాం సంవాదకానాం ప్రాప్తిః సుహృత్ప్రాప్తిః సా సిద్ధిశ్చతుర్థీ 'రమ్యక' ఉచ్యతే॥

"దానం" చ శుద్ధిర్వివేకజ్ఞానస్య, 'దైప్ శోధనే' (సిద్ధాన్తకౌముదీ ౬।౪।౬౮) ఇత్యస్మాద్ధాతోర్దానపదవ్యుత్పత్తేః। యథాహ భగవాన్ పతఞ్జలిః— “వివేకఖ్యాతిరవిప్లవో దు:ఖత్రయస్య హానోపాయః" ఇతి (యోగసూత్ర ౨।౨౬)। "అవిప్లవః' శుద్ధిః, సా చ సవాసనసంశయవిపర్యాసానాం పరిహారేణ వివేకసాక్షాత్కారస్య స్వచ్ఛప్రవాహే-ఽవస్థాపనమ్। సా చ న వినాఽఽదరనైరన్తర్య దీర్ఘకాలసేవితాభ్యాసపరిపాకాద్భవతీతి దానేన (వివేకఖ్యాత్యాః కార్యేణ) సోఽపి సంగృహీతః। సేయమ్పఞ్చమీ సిద్ధిస్సదాముదితముచ్యతే॥

తిస్రశ్చ ముఖ్యాః సిద్ధయః ప్రమోదముదితమోదమానా, ఇత్యష్టౌ సిద్ధయః॥

అన్యే వ్యాచక్షతే— వినోపదేశాదినా ప్రాగ్భావీయాభ్యాసవశాత్తత్త్వస్య స్వయమూహనం యత్ సా సిద్ధిరూహః। యస్య సాంఖ్యశాస్త్రపాఠమన్యదీయమాకర్ణ్య తత్త్వజ్ఞానముత్పద్యతే సాసిద్ధిః శబ్దః, శబ్దపాఠాదనన్తరమ్భావాత్। యస్య శి- ష్యాచార్యసమ్బన్ధేన సాంఖ్యశాస్త్రం గ్రన్థతోఽర్థతశ్చాధీత్య జ్ఞానముత్పద్యతే సా ఽధ్యయనహేతుకా సిద్ధిరధ్యయనమ్। సుహృత్ప్రాప్తిరితి యస్యాధిగతతత్త్వం సుహృదం ప్రాప్య జ్ఞానముత్పద్యతే సా జ్ఞానలక్షణా సిద్ధిస్తస్య సుహృత్ప్రాప్తిః। దానఞ్చ సిద్ధిహేతుః, ధనాదిదానేనారాధితో జ్ఞానీ జ్ఞానమ్ప్రయచ్ఛతి। అస్య చ యుక్తాయుక్తత్వే సూరిభిరేవావగన్తవ్యే ఇతి కృతమ్పరదోషోద్భావనేన నః సిద్ధాన్తమాత్రవ్యాఖ్యానప్రవృత్తానామితి॥

సిద్ధితుష్టివిపర్యయేణాశక్తిర్బుద్ధిబధస్సప్తదశధా ద్రష్టవ్యః। అత్ర ప్రత్యయసర్గే సిద్ధిరుపాదేయేతి ప్రసిద్ధమేవ। తన్నివారణహేతవస్తు విపర్యయాశక్తితుష్టయో హేయా ఇత్యాహ— "సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః" ఇతి। "పూర్వ" ఇతి విపర్యయాశక్తితుష్టీః పరామృశతి। తాః సిద్ధికరిణీనామఙ్కుశో, నివారకత్వాత్। అతః సిద్ధిపరిపన్థిత్వాత్ విపర్యయాశక్తితుష్టయో హేయా ఇత్యర్థః॥౫౧॥

స్యాదేతత్— పురుషార్థప్రయుక్తా సృష్టిః స చ పురుషార్థః ప్రత్యయసర్గాద్వా తన్మాత్రసర్గాద్వా సిధ్యతీతి కృతముభయసర్గేణేత్యత ఆహ—

న వినా భావైర్లిఙ్గం, న వినా లిఙ్గేన భావనిర్వృత్తిః।

లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యస్తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః॥౫౨॥

"న వినా" ఇతి। "లిఙ్గమ్" ఇతి తన్మాత్రసర్గముపలక్షయతి, “భావైః” ఇతి చ ప్రత్యయసర్గమ్। ఏతదుక్తమ్భవతి-తన్మాత్రసర్గస్య పురుషార్థసాధనత్వం స్వరూపఞ్చ న ప్రత్యయసర్గాద్వినా భవతి, ఏవం ప్రత్యయసర్గస్య స్వరూపం పురుషార్థసాధనత్వఞ్చ న తన్మాత్రసర్గాదృతే, ఇత్యుభయథా సర్గప్రవృత్తిః। భోగః పురుషార్థో న భోగ్యాన్ శబ్దాదీన్ భోగాయతనం శరీరద్వయఞ్చాన్తరేణ సమ్భవతీత్యుపపన్నస్తన్మాత్రసర్గః। ఏవం స ఏవ భోగో భోగసాధనానీన్ద్రియాణ్యన్తః- కరణాని చాన్తరేణ న సమ్భవతి। న చ తాని ధర్మాదీన్ భావాన్ వినా సమ్భవన్తి। న చాపవర్గహేతుర్వివేక- ఖ్యాతిరుభయసర్గం వినా, ఇత్యుపపన్న ఉభయవిధః సర్గః॥

అనాదిత్వాచ్చ బీజాఙ్కురవన్నాన్యోన్యాశ్రయదోషమావహతి కల్పాదావపి ప్రాచీనకల్పోత్పన్నభావలిఙ్గ- సంస్కారవశాద్భావలిఙ్గయోరుత్పత్తిర్నానుపపన్నేతి సర్వమవదాతమ్॥౫౨॥

విభక్తః ప్రత్యయసర్గః। భూతాదిసర్గం విభజతే—

అష్టవికల్పో దైవస్తైర్యగ్యోన్యశ్చ పఞ్చధా భవతి।
మానుషకశ్చైకవిధః, సమాసతో భౌతికః సర్గః॥౫౩॥

"అష్టవికల్ప" ఇతి। బ్రాహ్మః, ప్రాజాపత్యః, ఐన్ద్రః, పైత్రో, గాన్ధర్వో, యాక్షో, రాక్షసః, పైశాచః ఇత్యష్టవిధో "దైవః" సర్గః॥

"తైర్యగ్యోన్యశ్చ పఞ్చధా భవతి," పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరాః॥

"మానుషకశ్చైకవిధః" ఇతి, బ్రాహ్మణత్వాద్యవాన్తరజాతిభేదావివక్షయా, సంస్థానస్య చతుర్ష్వపి వర్ణేష్వ- విశేషాత్। ఇతి "సమాసతః" సంక్షేపతః "భౌతికః సర్గః"। ఘటాదయస్త్వశరీరత్వేఽపి స్థావరా ఏవేతి॥౫౩॥

భౌతికస్యాస్య సర్గస్య చైతన్యోత్కర్షనికర్షతారతమ్యాభ్యామూర్ధ్వాఽధోమధ్యభావేన త్రైవిధ్యమాహ—

ఊర్ధ్వం సత్త్వవిశాలస్తమోవిశాలశ్చ మూలతః సర్గః।
మధ్యే రజోవిశాలో, బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః॥౫౪॥

"ఊర్ధ్వం సత్త్వవిశాలః" ఇతి। ద్యుప్రభృతిసత్యాన్తోలోకః సత్త్వబహులః। "తమోవిశాలశ్చ మూలతః సర్గః", పశ్వాదిస్థావరాన్తః సోఽయమ్మోహమయత్వాత్తమోబహులః। భూలోకస్తు సప్తద్వీపసముద్రసన్నివేశో "మధ్యే రజోవిశాలో" ధర్మాధర్మానుష్ఠానపరత్వాద్దుఃఖబహులత్వాచ్చ। తామిమాం లోకసంస్థితిం సంక్షిపతి "బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః", స్తమ్బగ్రహణేన వృక్షాదయః సంగృహీతాః॥౫౪॥

తదేవం సర్గం దర్శయిత్వా తస్యాపవర్గసాధనవైరాగ్యోపయోగినీం దుఃఖహేతుతామాహ—

తత్ర జరామరణకృతం దుఃఖమ్ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః।

లిఙ్గస్యావినివృత్తేస్తస్మాద్దుఃఖం స్వభావేన॥౫౫॥

"తత్ర" ఇతి। 'తత్ర' శరీరాదౌ। యద్యపి వివిధా విచిత్రానన్తభోగభాగినః ప్రాణభృద్దేహాః, తథాఽపి సర్వేషాం జరామరణకృతం దుఃఖమవిశిష్టమ్। సర్వస్య ఖలు కృమేరపి మరణత్రాసో– 'మా న భూవమ్' 'భూయాసమ్' ఇత్యేవమాత్మకోఽస్తి। దుఃఖం చ భయహేతురితి దుఃఖస్మరణమ్॥

స్యాదేతత్— దుఃఖాదయః ప్రాకృతా బుద్ధిగుణాః, తత్కథమేతే చేతనసమ్బన్ధినో భవన్తీత్యత ఆహ— "పురుష" ఇతి। పురి లిఙ్గే శేతే ఇతి పురుషః లిఙ్గశ్చ తత్సమ్బన్ధీతి చేతనోఽపి తత్సమ్బన్ధీ భవతీత్యర్థః॥

కుతః పునర్లిఙ్గసమ్బన్ధి దుఃఖమ్పురుషస్య చేతనస్యేత్యత ఆహ— "లిఙ్గస్యావినివృత్తేః" —పురుషాద్భేదా- గ్రహాల్లిఙ్గధర్మానాత్మన్యధ్యవస్యతి పురుషః। అథవా దుఃఖప్రాప్తావవధిరాజా కథ్యతే లిఙ్గమ్ యావన్న నివర్తతే తావదితి॥౫౫॥

ఉక్తస్య సర్గస్య కారణవిప్రతిపత్తీర్నిరాకరోతి—

ఇత్యేష ప్రకృతికృతో మహదాదివిశేషభూతపర్యన్తః।

ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః॥౫౬॥

"ఇత్యేష" ఇతి। ఆరభ్యతే ఇతి "ఆరమ్భః" సర్గః మహదాదిభూతః ప్రకృత్యైవ కృతో నేశ్వరేణ న బ్రహ్మోపాదానో, నాప్యకారణః। అకరణత్వే హ్యత్యన్తాభావోఽత్యన్తభావో వా స్యాత్। న బ్రహ్మోపాదానః, చితిశక్తేరపరిణామాత్। నేశ్వరాధిష్ఠితప్రకృతికృతో, నిర్వ్యాపారస్యాధిష్ఠాతృత్వాసమ్భవాత్। న హి నిర్వ్యాపారస్తక్షా వాస్యాద్యధితిష్ఠతి॥

నను ప్రకృతికృతశ్చేత్, తస్యా నిత్యాయాః ప్రవృత్తిశీలాయా అనుపరమాత్ సదైవ సర్గః స్యాదితి న కశ్చిన్ముచ్యేతేత్యత ఆహ— "ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః" ఇతి। యథౌదనకామ ఓదనాయ పాకే ప్రవృత్తః ఓదనాసిద్ధౌ నివర్తతే,— ఏవం ప్రత్యేకమ్పురుషాన్ మోచయితుమ్ప్రవృత్తా ప్రకృతిర్యం పురుషమ్మోచయతి తమ్ప్రతి పునర్న ప్రవర్తతే- తదిదమాహ— 'స్వార్థ ఇవ, స్వార్థే యథా తథా పరార్థే ఆరమ్భ ఇత్యర్థః॥౫౬॥

స్యాదేతత్— 'స్వార్థం పరార్థం వా చేతనః ప్రవర్తతే। న చ ప్రకృతిరచేతనైవంభవితుమర్హతి తస్మాదస్తి ప్రకృతేరధిష్ఠాతా చేతనః। న చ క్షేత్రజ్ఞాశ్చేతనా అపి ప్రకృతిమధిష్ఠాతుమర్హన్తి, తేషాం ప్రకృతిస్వరూపానభిజ్ఞత్వాత్। తస్మాదస్తి సర్వార్థదర్శీ ప్రకృతేరధిష్ఠాతా, స చేశ్వర' — ఇత్యత ఆహ-

వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య।

పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య॥౫౭॥

"వత్సవివృద్ధినిమిత్తమ్" ఇతి। దృష్టమచేతనమపి ప్రయోజనమ్ప్రతిప్రవర్తమానమ్, యథా వత్సవివృద్ధ్యర్థం క్షీరమచేతనం ప్రవర్తతే। ఏవమ్ప్రకృతిరచేతనాఽపి పురుషవిమోక్షణాయ ప్రవర్తిష్యతే॥

న చ— 'క్షీరప్రవృత్తేరపీశ్వరాధిష్ఠాననిబన్ధనత్వేన సాధ్యత్వాన్న సాధ్యవ్యభిచార' -ఇతి, సామ్ప్రతమ్ప్రేక్షావతః ప్రవృత్తేః స్వార్థకారుణ్యాభ్యాం వ్యాప్తత్వాత్। తే చ

జగత్సర్గాద్వ్యావర్తమానే ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తిపూర్వకత్వమపి వ్యావర్తయతః। న హ్యవాప్తసకలేప్సితస్య భగవతో జగత్ సృజతః కిమప్యభిలషితమ్భవతి। నాపి కారుణ్యాదస్య సర్గే ప్రవృత్తిః, ప్రాక్ సర్గాజ్జీవానామిన్ద్రియశరీరవిషయానుత్పత్తౌ దుఃఖాభావేన కస్య ప్రహాణేచ్ఛా కారుణ్యమ్ ? సర్గోత్తరకాలం దుఃఖినోఽవలోక్య కారుణ్యాభ్యుపగమే దురుత్తరమితరేతరాశ్రయత్వన్దూషణమ్,- కారుణ్యేన సృష్టిః సృష్టయా చ కారుణ్యమితి। అపి చ కరుణయా ప్రేరిత ఈశ్వరః సుఖిన ఏవ జన్తూన్ సృజేన్న విచిత్రాన్।' కర్మవైచిత్ర్యాద్వైచిత్ర్యమ్' ఇతి చేత్కృతమస్య ప్రేక్షావతః కర్మాధిష్ఠానేన, తదనధిష్ఠానమాత్రాదేవాచేతనస్యాపి, కర్మణః ప్రవృత్త్యనుపపత్తేస్తత్కా-ర్యశరీరేన్ద్రియవిషయానుత్పత్తౌ దుఃఖానుత్పత్తేరపి సుకరత్వాత్॥

ప్రకృతేస్త్వచేతనాయాః ప్రవృత్తేర్న స్వార్థానుగ్రహో న వా కారుణ్యమ్ప్రయోజకమితి' నోక్తదోషప్రసఙ్గావతారః। పారార్థ్యమాత్రన్తు ప్రయోజకముపపద్యతే। తస్మాత్ సుష్ఠూక్తమ్— "వత్సవివృద్ధినిమిత్తమ్" ఇతి॥౫౭॥

"స్వార్థ ఇవ" ఇతి దృష్టాన్తితమ్। (కారికా. ౫౬) తద్విభజతే—

ఔత్సుక్యనివృత్త్యర్థం యథా క్రియాసు ప్రవర్తతే లోకః।

పురుషస్య విమోక్షార్థం ప్రవర్తతే తద్వదవ్యక్తమ్॥౫౮॥

“ఔత్సుక్య—" ఇతి। ఔత్సుక్యమిచ్ఛా, సా ఖల్విష్యమాణప్రాప్తౌ నివర్తతే। ఇష్యమాణశ్చ స్వార్థః, ఇష్టలక్షణత్వాత్ ఫలస్య। దార్ష్టాన్తికే యోజయతి– " పురుషస్య విమోక్షార్థమ్ప్రవర్తతే తద్వదవ్యక్తమ్" ఇతి॥౫౮॥

నను భవతు పురుషార్థః ప్రకృతేః ప్రవర్తకః, నివృత్తిస్తు కుతస్త్యా ప్రకృతేః ? ఇత్యత్ర హఆ —

రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్యాత్।

పురుషస్య తథా ऽऽత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః॥౫౯॥

"రఙ్గస్య" ఇతి, స్థానేన స్థానినః పారిషదానుపలక్షయతి। 'ఆత్మానమ్' శబ్దాద్యాత్మనా పురుషాద్భేదేన చ ప్రకాశ్యేత్యర్థః॥౫౯॥

స్యాదేతత్— 'ప్రవర్తతాం ప్రకృతిః పురుషార్థమ్। పురుషాదుపకృతాత్ప్రకృతిర్లప్స్యతే న కఞ్చిదుపకారమ్, ఆజ్ఞాసమ్పాదనారాధితాదివాజ్ఞాపయితుర్భుజిష్యా। తథా చ న పరార్థోऽస్యా ఆరమ్భః'—ఇత్యత ఆహ—

నానావిధైరుపాయైరుపకారిణ్యనుపకారిణః పుంసః।

గుణవత్యగుణస్య సతస్తస్యార్థమపార్థకఞ్చరతి॥౬౦॥

"నానా–" ఇతి। యథా గుణవానుపకార్యపి భృత్యో నిర్గుణేऽతఏవానుపకారిణి స్వామిని నిష్ఫలారాధనః, ఏవమియమ్ప్రకృతిస్తపస్వినీ గుణవత్యుపకారిణ్యనుపకారిణి పురుషే వ్యర్థపరిశ్రమేతి పురుషార్థమేవ యతతే న స్వార్థమితి సిద్ధమ్॥౬౦॥

స్యాదేతత్— 'నర్తకీ నృత్యమ్పరిషద్భ్యో దర్శయిత్వా నివృత్తా ऽపి పునస్తద్దృష్టికౌతూహలాత్ ప్రవర్తతే యథా, తథా ప్రకృతిరపి పురుషార్థాయాత్మానం దర్శయిత్వా నివృత్తా ऽపి పునః ప్రవర్త్స్యతి'— ఇత్యత ఆహ—

ప్రకృతేః సుకుమారతరన్న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి।

యా దృష్టా ऽస్మీతి పునర్న దర్శనముపైతి పురుషస్య॥౬౧॥

"ప్రకృతేః" ఇతి। సుకుమారతరతా ऽతి పేశలతా, పరపురుషదర్శనాసహిష్ణుతేతి యావత్। అసూర్యమ్పశ్యా హి కులవధూరతిమన్దాక్షమన్థరా ప్రమాదాద్విగలితసిచయాఞ్చలా

చేదాలోక్యతే పరపురుషేణ, తదా ఽసౌ యథా ప్రయతతే, అప్రమత్తాం యథైనాం పరపురుషాన్తరాణి న పునః పశ్యన్తి,— ఏవమ్ప్రకృతిరపి కులవధూతోఽప్యధికా దృష్టా వివేకేన న పునర్ద్రక్ష్యత ఇత్యర్థః ॥౬౧॥

స్యాదేతత్—" పురుషశ్చేదగుణోఽపరిణామీ, కథమస్య మోక్షః? ముచేర్బన్ధనవిశ్లేషార్థత్వాత్, సవాసనక్లేశ- కర్మాశయానాఞ్చ బన్ధనసమాఖ్యానాం పురుషేఽపరిణామిన్యసమ్భవాత్। అత ఏవాస్య చ పురుషస్య న సంసారః ప్రేత్యభావాపరనామాఽస్తి, నిష్క్రియత్వాత్। తస్మాత్ 'పురుషవిమోక్షార్థమ్' ఇతి రిక్తం వచః"– ఇతీమాం శఙ్కాముపసంహారవ్యాజేనాభ్యుపగచ్ఛన్నపాకరోతి॥

తస్మాన్న వధ్యతేఽద్ధా న ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్।

సంసరతి వధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః॥౬౨॥

"తస్మాత్" ఇతి। అద్ధా న కశ్చిత్ పురుషో వధ్యతే, న కశ్చిత్ సంసరతి, న కశ్చిన్ముచ్యతే। ప్రకృతిరేవ తు నానాశ్రయా సతీ బధ్యతే సంసరతి ముచ్యతే చేతి। బన్ధమోక్షసంసారాః పురుషేషూపచర్యన్తే। యథా జయపరాజయౌ భృత్యగతావపి స్వామిన్యుపచర్యతే, తదాశ్రయేణ భృత్యానాన్తద్భాగిత్వాత్ తత్ఫలస్య చ శోకలాభాదేః స్వామిని సమ్భవాత్। భోగాపవర్గయోః ప్రకృతిగతయోరపి వివేకాగ్రహాత్ పురుషసమ్బన్ధ ఉపపాదిత ఇతి సర్వముష్కలమ్॥౬౨॥

నన్వవగతమ్ 'ప్రకృతిగతా బన్ధసంసారాపవర్గాః పురుషే ఉపచర్యన్తే ఇతి। కింసాధనాః పునరేతే ప్రకృతేరిత్యత ఆహ—

రూపైః సప్తభిరేవ తు బధ్నాత్యాత్మానమాత్మనా ప్రకృతిః।

సైవ చ పురుషార్థమ్ప్రతి విమోచయత్యేకరూపేణ॥౬౩॥

"రూపైః" ఇతి। తత్త్వజ్ఞానవర్జం బధ్నాతి ధర్మాదిభిస్సప్తభీ రూపైభావైరితి। "పురుషార్థమ్ప్రతి" భోగాపవర్గమ్ప్రతి "ఆత్మనా ఽఽత్మానమ్" ఏకరూపేణ తత్త్వజ్ఞానేన వివేకఖ్యాత్యా విమోచయతి, పునర్భోగాపవర్గౌ న కరోతీత్యర్థః॥౬౩॥

అవగతమీదృశం తత్త్వమ్, తతః కిమిత్యత ఆహ—

ఏవన్తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషమ్।

అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమ్॥౬౪॥

"ఏవమ్" ఇతి। తత్త్వేన విషేయణ తత్త్వజ్ఞానముపలక్షయతి। ఉక్తరూపప్రకారతత్త్వవిషయజ్ఞానాభ్యాసాదాద- రనైరన్తర్యదీర్ఘకాలసేవితాత్ సత్త్వపురుషాన్యతాసాక్షాత్కారిజ్ఞానముత్పద్యతే। యద్విషయశ్చాభ్యాసస్తద్విషయకమేవ సాక్షాత్కారముపజనయతి, —తత్త్వవిషయశ్చాభ్యాస ఇతి తత్త్వసాక్షాత్కారం జనయతి। అత ఉక్తమ్— "విశుద్ధమ్" ఇతి॥

కుతో విశుద్ధమిత్యత ఆహ— "అవిపర్యయాత్" ఇతి సంశయవిపర్యయౌ హి జ్ఞానస్యావిశుద్ధీ, తద్రహితం విశుద్ధన్తదిదముక్తమ్- "అవిపర్యయాత్" ఇతి। నియతమనియతతయా గృహ్ణన్ సంశయోఽపి విపర్యయః, తేన 'అవిపర్యయాత్' ఇతి సంశయవిపర్యయాభ్యాసో దర్శితః। తత్త్వవిషయత్వాచ్చసంశయవిపర్యయాభావః॥

స్యాదేతత్— 'ఉత్పద్యతామీదృశాభ్యాసాత్ తత్త్వజ్ఞానమ్, తథా ఽప్యనాదినా మిథ్యాజ్ఞానసంస్కారేణ మిథ్యాజ్ఞానం జనయితవ్యమ్ తథా చ తన్నిబన్ధస్య సంసారస్యానుచ్ఛేదప్రసఙ్గ ఇత్యతః ఉక్తమ్— "కేవలమ్" ఇతి— విపర్యయేణాసమ్భిన్నమ్। యద్యప్యనాదిర్విపర్యయవాసనా తథా ఽపి తత్వజ్ఞానవాసనయా తత్త్వవిషయసాక్షాత్కారమాదధత్యా ఽఽది- మత్యాఽపి శక్యా సముచ్ఛేత్తుమ్। తత్త్వపక్షపాతో హి ధియాం స్వభావః, యదాహుర్బాహ్యా అపి—

"నిరుపద్రవభూతార్థస్వభావస్య విపర్యయైః।

న బాధోఽయత్నవత్త్వేఽపి బుద్ధేస్తత్పక్షపాతతః" ఇతి॥

జ్ఞానస్వరూపముక్తమ్— "నాస్మి, న మే, నాహమ్" ఇతి। 'నాస్మి' ఇత్యాత్మని క్రియామాత్రన్నిషేధతి। యథాహుః 'కృభ్వస్తయః క్రియాసామాన్యవచనాః' ఇతి (సిద్ధాన్తకౌముదీ)। తథా చాధ్యవసాయాభిమానసఙ్కల్పాలోచనాని చాన్తరాణి వాహ్యాశ్చ సర్వే వ్యాపారా ఆత్మని ప్రతివద్ధాని బోద్ధవ్యాని। యతశ్చాత్మని వ్యాపారావేశో నాస్త్యతో 'నాహమ్'। అహమితి కర్తృపదమ్, 'అహఙ్జానామ్యహం జుహోమ్యహన్దదే' ఇతి సర్వత్ర కర్తుః పరామర్శాత్। నిష్క్రియత్వే చ సర్వత్ర కర్తృత్వాభావః। తతః సుష్ఠూక్తమ్— "నాహమ్" ఇతి। అత ఏవ "న మే"। కర్తా హి స్వామితాం లభతే, తస్మాత్ కుతః స్వాభావికీ స్వామితేత్యర్థః। అథవా "నాస్మి" ఇతి "పురుషోఽస్మి, న ప్రసవధర్మా"। అప్రసవధర్మిత్వాచ్చాకర్తృత్వమాహ— "నాహమ్" ఇతి। అకర్తృత్వాచ్చ న స్వామితేత్యత ఆహ— "న మే" ఇతి॥

నను 'ఏతావత్సు జ్ఞాతేష్వపి కశ్చిత్ కదాచిదజ్ఞాతో విషయోఽస్తి, తదజ్ఞానఙ్జన్తూన్ బన్ధయిష్యతి' ఇత్యత ఆహ— "అపరిశేషమ్" ఇతి। నాస్తి కిఞ్చిదస్మిన్ పరిశిష్టం జ్ఞాతవ్యం యదజ్ఞానం బన్ధయిష్యతీత్యర్థః॥౬౪॥

కిం పునరీదృశేన తత్త్వసాక్షాత్కారేణ సిధ్యతీత్యత ఆహ—

తేన నివృత్తప్రసవామర్థవశాత్ సప్తరూపవినివృత్తామ్।

ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః ప్రేక్షకవదవస్థితః స్వచ్ఛః॥౬౫॥

"తేన" ఇతి। భోగవివేకసాక్షాత్కారౌ హి ప్రకృతేః ప్రసోతవ్యౌ। తౌ చ ప్రసూతావితి నాస్యాః ప్రసోతవ్యమవశిష్యత ఇతి నివృత్తప్రసవా ప్రకృతిః। వివేకజ్ఞానరూపో యోఽర్థస్తస్య వశః సామర్థ్యమ్ తస్మాత్। అతత్త్వజ్ఞానపూర్వకాణి ఖలు

ధర్మాధర్మాజ్ఞానవైరాగ్యావైరాగ్యైశ్వర్యానైశ్వర్యాణి। వైరాగ్యమపి కేవలతౌష్టికానామతత్త్వజ్ఞానపూర్వకమేవ। తత్ర తత్త్వజ్ఞానం విరోధిత్వేనాతస్వజ్ఞానముచ్ఛినత్తి। కారణనివృత్త్యా చ సప్తరూపాణి నివర్తన్త ఇతి సప్తరూపవినివృత్తా ప్రకృతిః। "అవస్థితః" ఇతి నిష్క్రియః, “స్వచ్ఛః" ఇతి రజస్తమోవృత్తికలుషయా బుద్ధ్యా ఽసమ్భిన్నః। సాత్త్వికా తు బుద్ధ్య తదా ఽప్యస్య మనాక్ సమ్భేదోఽస్త్యేవ, అన్యథైవమ్భూతప్రకృతిదర్శనానుపపత్తేరితి ॥౬౫॥

స్యాదేతత్— 'నివృత్తప్రసవామితి న మృష్యామహే। సంయోగకృతో హి సర్గ ఇత్యుక్తమ్, యోగ్యతా చ సంయోగః, భోక్తృత్వయోగ్యతా చ పురుషస్య చైతన్యమ్, భోగ్యత్వయోగ్యతా చ ప్రకృతేర్జడత్వం విషయత్వఞ్చ। న చైతయోరస్తి నివృత్తిః। న చ కరణీయాభావాన్నివృత్తిః, తజ్జాతీయస్యాన్యస్య కరణీయత్వాత్ పునః పునః శబ్దాద్యుపభోగవత్'— ఇత్యత ఆహ—

దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకో, దృష్టా ఽహమితి విరమత్యన్యా।

సతి సంయోగేఽపి తయోః ప్రయోజనన్నాస్తి సర్గస్య ॥౬౬॥

"దృష్టా" ఇతి। కరోతు నామ పౌనఃపున్యేన శబ్దాద్యుపభోగమ్ప్రకృతిర్యయా వివేకఖ్యాతిర్న కృతా, కృతవివేకఖ్యాతిస్తు శబ్దాద్యుపభోగన జనయతి। అవివేకఖ్యాతినిబన్ధనో హి తదుపభోగో, నిబన్ధనాభావే న తద్భవితుమర్హతి, అఙ్కుర ఇవ వీజాభావే। ప్రాకృతాన్ హి సుఖదుఃఖమోహాత్మనః శబ్దాదీస్తదవివేకాత్ 'మమైతత్' ఇత్యభిమన్యమాన ఆత్మా భుఞ్జీత। ఏవం వివేకఖ్యాతిమపి ప్రాకృతీమవివేకాదేవాత్మా' మదర్థేయమ్' ఇతి మన్యతే। ఉత్పన్నవివేకఖ్యాతిస్తు తదసంసర్గాచ్ఛబ్దాదీన్నోపభోక్తుమర్హతి నాపి వివేకఖ్యాతిమ్ప్రాకృతీమపి కర్తుమ్। తతో వివిక్త ఆత్మా న స్వార్థమభిమన్తుమర్హతి। పురుషార్థౌ చ భోగవివేకౌ ప్రకృత్యారమ్భప్రయోజకావిత్యపురుషార్థౌ సన్తౌ న ప్రకృతిం ప్రయోజయతః। తదిదముక్తమ్— "ప్రయోజనన్నాస్తి సర్గస్య" ఇతి। అథ ప్రయుజ్యతే సర్గే ప్రకృతిరనేనేతి ప్రయోజనమ్, తదపురుషార్థే నాస్తీత్యర్థః ॥౬౬॥

స్యాదేతత్— "ఉత్పన్నతత్త్వసాక్షాత్కారశ్చేత్తదనన్తరమేవ ముక్తస్య తస్య దేహపాతః స్యాదితి కథమదేహః ప్రకృతిమ్పశ్యేత్। అథ తత్త్వజ్ఞానేఽపి న ముచ్యతే కర్మణామప్రక్షీణత్వాత్? తేషాం కుతః ప్రక్షయః? 'భోగాత్' ఇతి చేత్, హన్త భోస్తత్త్వజ్ఞానన్న మోక్షసాధనమ్— ఇతి 'వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానజన్మనా తత్త్వజ్ఞానేనాపవర్గః' ఇతి రిక్తమ్వచః। 'భోగేన చాపరిసంఖ్యేయః కర్మాశయప్రచయోఽనియతవిపాకకాలః క్షేతవ్యః, తతశ్చాపవర్గప్రాప్తిః' ఇత్యపి మనోరథమాత్రమ్" ఇత్యత ఆహ—

సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమాత్ ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ।

తిష్ఠతి సంస్కారవశాత్, చక్రభ్రమివద్ధృతశరీరః॥౬౭॥

"సమ్యక్" ఇతి। తత్త్వసాక్షాత్కారోదయాదేవానాదిరప్యనియతవిపాకకాలోఽపి కర్మాశయప్రచయో దగ్ధబీజ- భావతయా న జాత్యాయుర్భోగలక్షణాయ ఫలాయ కల్పతే। క్లేశసలిలావసిక్తాయాం హి బుద్ధిభూమౌ కర్మబీజా- న్యఙ్కురం ప్రసువతే। తత్త్వజ్ఞాననిదాఘనిపీతసకలక్లేశసలిలాయామూషరాయాం కుతః కర్మవీజానామఙ్కురప్రసవః ? తదిదముక్తమ్— "ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ" ఇతి, అకారణత్వప్రాప్తావిత్యర్థః। ఉత్పన్నతత్త్వజ్ఞానోఽపి చ సంస్కారవశాత్ తిష్ఠతి, యథోపరతేఽపి కులాలవ్యాపారే చక్రం వేగాంఖ్యసంస్కారవశాత్ భ్రమత్ తిష్ఠతి। కాలపరిపాకవశాత్తూపరతే సంస్కారే నిష్క్రియమ్భవతి। శరీరస్థితౌ చ ప్రారబ్ధపరిపాకౌ ధమాధర్మౌ సంస్కారౌ। తథా చానుశ్రూయతే— "భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వా ఽథ సమ్పద్యతే" ఇతి "తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సమ్పత్స్యే" ఇతి చ (ఛాన్దోగ్య-౬।౧౪।౨)। ప్రక్షీయమాణావిద్యాసంస్కారావశేషశ్చ సంస్కారస్తద్వశాత్ తత్సామర్థ్యాత్ ధృతశరీరస్తిష్ఠతి॥౬౭॥

స్యాదేతత్— "యది సంస్కారశేషాదపి ధృతశరీరస్తథాఽపి కదాఽస్య మోక్షో భవిష్యతి ?," ఇత్యత ఆహ—

ప్రాప్తే శరీరభేదే చరితార్థత్వాత్ ప్రధానవినివృత్తౌ।

ఐకాన్తికమాత్యన్తికముభయం కైవల్యమాప్నోతి॥౬౮॥

"ప్రాప్తే" ఇతి। అనారబ్ధవిపాకానాన్తావత్ కర్మాసయానాం తత్త్వజ్ఞానాగ్నినా బీజభావో దగ్ధః। ప్రారబ్ధవిపకానాన్తూపభోగేన క్షయే సతి. "ప్రాప్తే శరీరభేదే" ఇతి— వినాశే— "చరితార్థత్వాత్" ఇతి— కృతప్రయోజనత్వాత్। ప్రధానస్య తమ్పురుషమ్ప్రతి వినివృత్తౌ— "ఐకాన్తికమ్"— అవశ్యమ్భావి "ఆత్యన్తికమ్" — అవినాశి-ఇత్యుభయం "కైవల్యమ్" దుఃఖత్రయవిగమమ్ప్రాప్నోతి పురుషః॥౬౮॥

ప్రమాణేనోపపాదితేఽప్యత్యన్తశ్రద్ధోత్పాదనాయ పరమర్షిపూర్వకత్వమాహ—

పురుషార్థజ్ఞానమిదం గుద్యమ్పరమర్షిణా సమాఖ్యాతమ్।

స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాశ్చిన్త్యన్తే యత్ర భూతానామ్॥౬౯॥

"పురుష" ఇతి। "గుహ్యమ్" గుహానివాసి, స్థూలధియాం దుర్బోధమితి యావత్। "పరమర్షిణా" కపిలేన, తామేవ శ్రద్ధామాగమికత్వేన ద్రఢయతి— "స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాశ్చిన్త్యన్తే యత్ర భూతానామ్। ఇతి। 'యత్ర' జ్ఞానే-యదర్థమ్-యథా 'చర్మణి ద్వీపినం హన్తి' ఇతి। "భూతానామ్"—ప్రాణినాం" స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాః" ఆగమైః "చిన్త్యన్తే"॥౬౯॥

స్యాదేతత్— "యత్ పరమర్షిణా సాక్షాత్కథితమ్ తచ్ఛ్రద్ధధీమహి, యత్పునరీశ్వరకృష్ణేన కథితమ్ తత్ర కుతః శ్రద్ధా ?" — ఇత్యత ఆహ—

ఏతత్ పవిత్రమగ్ర్యం మునిరాసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ।

ఆసురిరపి పఞ్చశిఖాయ, తేన బహుధా కృతం తన్త్రమ్ ॥౭౦॥

"ఏతత్" ఇతి। "ఏతత్ పవిత్రమ్"— పావనమ్-దుఃఖత్రయహేతోః పాప్మనః పునాతీతి, “అగ్ర్యమ్" సర్వేభ్యః పవిత్రేభ్యో ముఖ్యమ్, "మునిః" కపిలః "ఆసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ, ఆసురిరపి పఞ్చశిఖాయ, తేన బహుధా కృతం తన్త్రమ్ ॥౭౦॥

శిష్యపరమ్పరయా ఽఽగతమీశ్వరకృష్ణేన చైతదార్యాభిః।

సంక్షిప్తమార్యమతినా సమ్యగ్విజ్ఞాయ సిద్ధాన్తమ్ ॥౭౧॥

"శిష్య" ఇతి। ఆరాత్ యాతా తత్త్వేభ్య ఇత్యార్యా, ఆర్యామతిర్యస్య సోఽయమ్ "ఆర్యమతిః" ఇతి ॥౭౧॥

ఏతచ్చ శాస్త్రమ్, సకలశాస్త్రార్థసూచకత్వాత్, న తు ప్రకరణమిత్యాహ—

సప్తత్యాం కిలయేఽర్థాస్తేఽర్థాః కృత్స్నస్య షష్టితన్త్రస్య।

ఆఖ్యాయికావిరహితాః పరవాదవివర్జితాశ్చాపి ॥౭౨॥

"సప్తత్యామ్" ఇతి। తథా చ రాజవార్తికమ్ ॥

"ప్రధానాస్తిత్వమేకత్వమర్థవత్త్వమథాన్యతా।

పారార్థ్యం చ తథా ఽనైక్యం వియోగో యోగ ఏవ చ॥

శేషవృత్తిరకర్తృత్వం మౌలికార్థాః స్మృతా దశ।

విపర్యయః పఞ్చవిధస్తథోక్తా నవ తుష్టయః॥

కారణానామసామర్థ్యమష్టావింశతిధా మతమ్।

ఇతి షష్టిః పదార్థానామష్టభిః సహ సిద్ధిభిః" ॥ఇతి॥

సేయం షష్టిపదార్థీ కథితేతి సకలశాస్త్రార్థకథనాన్నేదమ్ప్రకరణమపి తు శాస్త్రమేవేదమితి సిద్ధమ్। ఏకత్వమర్థవత్వం పారార్థ్యఞ్చ ప్రధానమధికృత్యోక్తమ్। అన్యత్వమకర్తృత్వం బహుత్వఞ్చేతి పురుషమధికృత్య। అస్తిత్వం వియోగో యోగశ్చేత్యుభయమధికృత్య। వృత్తిః స్థితిరితి స్థూలసూక్ష్మమధికృత్య ॥౭౨॥

మనాంసి కుముదానీవ బోధయన్తీ సతాం సదా।

శ్రీవాచస్పతిమిశ్రాణాం కృతిః స్తాత్ తత్త్వకౌముదీ॥

సమాప్తోఽయం గ్రన్థః।

———♦———

జయమఙ్గలా-సాఙ్ఖ్యసప్తతిటీకా

సాంఖ్యసప్తతిటీకా జయమఙ్గలా ॥

కారికా ౧

అధిగతతత్త్వాలోకం లోకోత్తరవాదినం ప్రణమ్య మునిమ్ ।

క్రియతే సప్తతికాయాష్టీకా జయమఙ్గలా నామ ॥

ప్రేక్షావన్తోఽనుక్తే ప్రయోజనే న క్వచిత్ప్రవర్తన్త ఇతి ప్రయోజనముచ్యతే తత్త్వజ్ఞానాన్మోక్షః తత్త్వాని పఞ్చవింశతిః । తథా చోక్తమ్ -

పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞో యత్ర కుత్రాశ్రమే రతః ।

జటీ ముణ్డీ శిఖీ వాపి ముచ్యతే నాత్ర సంశయః ॥ ఇతి ॥

తేషు చ షష్టితన్త్రాదిఖ్యాతేష్వితి । విస్తరత్వాత్ షష్టితన్త్రస్య సంక్షిప్తరుచిసత్త్వానుగ్రహార్థం సప్తతికారమ్భః । వక్ష్యతి చ 'ఏతదార్యాభిః సంక్షిప్తమ్' ఇతి । మోక్షేణ కిం ఫలమితి చేద్దుఃఖనివృత్తిః । అతత్త్వజ్ఞో దుఃఖైరభిహన్యమానస్సంసరన్నాస్తే । తత్త్వజ్ఞానాత్తు కైవల్యమాప్నోతి, న దుఃఖైరభిహన్యతే । హన్యమానేన కో హేతుర్జిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యత్రాహ-

<< దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా తదవఘాతకే హేతౌ ।

దృష్టే సాపార్థా చేన్నైకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్ ॥ ౧ ॥ >>

'దుఃఖత్రయాభిఘాతాజ్జిజ్ఞాసా' ఇత్యాది । దుఃఖానాం త్రయం దుఃఖత్రయమ్ । ఆధ్యాత్మికమ్, ఆధిభౌతికమ్, ఆధిదైవికం చేతి । ఆత్మన్యధ్యాత్మమ్, తత్ర యద్భవతి తదాధ్యాత్మికమ్ । శారీరం మానసం చేతి । తత్ర వాతపిత్తశ్లేష్మణాం వైషమ్యేణ జ్వరాదిదుఃఖమ్, తచ్ఛరీరే భవతీతి శారీరమ్ । యత్కామక్రోధశోకాదిభిః మనసి దుఃఖం తన్మానసమ్ । యన్మానుషపశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరాన్యధికృత్య భవతి తదాధిభౌతికమ్ । యచ్ఛరీరే గ్రహావేశాదీని దైవాన్యధికృత్య భవతి తదాధిదైవికమితి । ఏతద్దుఃఖత్రయమ్ । తేనాభిఘాతాత్పీడనాద్ధేతోర్జిజ్ఞాసా జ్ఞాతుమిచ్ఛా భవతి ॥

కస్మిన్ విషయ ఇత్యాహ- 'తదవఘాతకే హేతౌ' ఇతి ।
అవఘాతయత్యపనయతీత్యవఘాతకః । తస్య దుఃఖత్రయస్యావఘాతకస్తదవఘాతకః ।
తృజకాభ్యాం షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః, 'తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ' ఇతి న భవతి । కేన ఖల్విమాని
దుఃఖాన్యుత్పద్యన్త ఇతి తదవఘాతకో హేతుర్జిజ్ఞాస్యో భవతి ।
దుఃఖవానహమేతత్ప్రతీకారమన్వేషయామీతి ప్రాయోవాదః । స చ
పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానాన్నాన్య ఇతి మనసి వర్తతే ॥

'దృష్టే సాఽపార్థా చేత్' ఇతి । స్యాదేతత్ యది దృష్టస్తదవఘాతకో హేతుర్న స్యాత్ ।
యావదాధ్యాత్మికస్య శారీరదుఃఖస్యాపనయనే చికిత్సాశాస్త్రవిహిత ఏవోపాయోఽస్తి,
మానసస్యాపి సంఖ్యానబలం రమ్యాశ్చ శబ్దాదయో విషయాః । ఆధిభౌతికాధిదైవికయోరపి,
అవఘాత హేతురనుష్ఠీయమానో లోక ఏవ దృశ్యతే, తయోః సత్ప్రతిపక్షత్వాత్ ।
తత్రాధిదైవికస్య సామదామభేదదణ్డోపాయఘటితారమ్భాః । ఆధిభౌతికస్యాపి
నిపాతప్రతిపాతసంవృతప్రదేశాశ్రయణాదయః ॥

తతశ్చ దృష్టే హేతౌ సతి జిజ్ఞాసాఽస్మిన్ విషయే నిరర్థకేత్యాశఙ్క్యాహ-
'నైకాన్తాత్యన్తతోఽభావాత్' ఇతి । నాఽపార్థా, సార్థికైవ । కుతః- ఏకాన్తతః
ఏకాన్తాత్యన్తతోఽభావాదపి । ఏకాన్తేనాత్యన్తేన చ దుఃఖాభావస్యాభావాదిత్యర్థః । దృష్టే
హ్యుపాయే క్రియమాణేఽపి కేషాంచిద్దుఃఖత్రయం భవత్యేవేతి నైకాన్తేనోపశమః ।
కథంచిదుపశమే పునరుత్పాదనాత్ నాత్యన్తేనోపశమః ।
తస్మాదైకాన్తికాత్యన్తికదుఃఖోపశమాయ జిజ్ఞాసా యుక్తేతి ॥ ౧ ॥

కారికా ౨

యద్యేవమైకాన్తికాత్యన్తికదుఃఖోపశమహేతుర్వేదవిహితోఽస్తి । తథా చాహ-

అణమ సోమమమృతా అభూమాగన్మ జ్యోతిరవిదామ దేవాన్ ।

కిమస్మాన్ కృణవదరాతిః కిము ధూర్తి్రమృతమర్త్యస్య ॥ ఇతి ॥

అస్యాయమర్థః- ఇన్ద్రో దేవనామపణ్డితానాహ 'దివ్యాః కిమన్యత్సుఖమస్తి' ఇతి । తే తమాహుః
'నాస్తి' ఇతి । సోమమపామ, సోమం పీతవన్తో వయమ్ । తతోఽమృతా అభూమ,
వ్యపగతమృత్యవో జాతాః । 'అగన్మ జ్యోతిః' ఇతి । జ్యోతిః స్వర్గోఽయమ్, తం ప్రాప్తా వయమ్ ।
'అవిదామ దేవాన్' ఇతి । ఇయన్తో దేవా అస్మిన్ స్వర్గ ఇతి జ్ఞాతవన్తః
జ్ఞానమస్మాకముత్పన్నమిత్యర్థః । 'కిమస్మాన్ కృణవత్' ఇతి । కృణవన్మృత్యురుచ్యతే ।

అస్మాన్ సోమపానాన్ కిం మృత్యుః కరిష్యతే । అరాతిః వ్యాధిః సోఽపి, ధూరతిర్జరా సాపి చాస్మాకం కిం కరిష్యతి । 'అమృతమర్త్యస్య' ఇతి । తస్మాత్ సోమపానాద్దుఃఖోపశమహేతురస్తీత్యస్మిన్ పూర్వపక్షే -

<< దృష్టవదానుశ్రవికః స హ్యవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః

తద్విపరీతః శ్రేయాన్ వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్ ॥ ౨ ॥ >>

'దృష్టవదానుశ్రవికః' ఇత్యాది । అనుశ్రూయతే పారమ్పర్యేణేత్యనుశ్రవో వేదః శ్రువః 'ఋదోరప్' । తత్ర భవో హేతురానుశ్రవికః । అధ్యాత్మాదిః । దృష్టేన తుల్యో దృష్టవత్ । తస్యాపి దోషదర్శనాత్ ॥

యదాహ - 'స హ్యవిశుద్ధిక్షయాతిశయయుక్తః' ఇతి । యస్మాదానుశ్రవికో హేతురవిశుద్ధ్యాదిభిస్త్రిభిర్దోషైర్యుక్తః । తత్రాగ్ని హోత్రాదౌ పశువ్యాపాదనాత్ సోమపానాదవిశుద్ధియుక్తః । కర్మక్షయాత్ స్వర్గచ్యుతిరితి క్షయయుక్తః । తథా చాహుః - 'బహూనీన్ద్రసహస్రాణి వ్యతీతాని యుగే యుగే' ఇతి । 'స హి దేవేష్వపి దేవో దరిద్రాతి' ఇతి । 'ఈశ్వరం దృష్ట్వా మహద్ దుఃఖముత్పద్యతే' ఇత్యతిశయయుక్తః । తథాహి- యః క్రతుశతేన యజతే తస్య మహదైశ్వర్యమ్, యో ద్వాభ్యాం త్రిభిర్వా తస్యాల్పమితి । తస్మాదానుశ్రవికోఽపి దృష్టవత్పరిత్యాజ్యః ॥

కస్తర్హి శ్రేయానిత్యాహ- 'తద్విపరీతః శ్రేయాన్' ఇతి । దృష్టానుశ్రవికద్వారా యో విపరీతః తత్త్వజ్ఞానాఖ్యః స శ్రేయాన్ । తస్య అకైవల్యప్రాపకత్వాత్ । తత్రైకాన్తాత్యన్తతోఽభావాద్దృష్టాచ్ఛ్రేయాన్ । శరీరహానాద్ధి శుద్ధఫలః, ప్రకృతిహానాదక్షయఫలః, అనుత్తరత్వాచ్చ నిరతిశయఫల ఇత్యానుశ్రవికాచ్ఛ్రేయాన్ ॥

స కథం ప్రోచ్యత ఇత్యత్రాహ 'వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్' ఇతి । రాశిత్రయేణ పఞ్చవింశతితత్త్వాని కథ్యన్తే । తత్ర మహదాదిభూతపర్యన్తం త్రయోవింశతిప్రకారం వ్యక్తముచ్యతే, తేన రూపేణ ప్రధానస్య వ్యక్తత్వాత్ । అవ్యక్తం ప్రధానమ్, కేనచిద్రూపేణావ్యక్తత్వాత్ । జానాతీతి జ్ఞః పురుషః । తేషు యద్విజ్ఞానం స్వరూపపరిచ్ఛేదః, తస్మాత్ ప్రాప్యత ఇత్యర్థః । తన్వాది హి పరిచ్ఛిద్య తదభ్యాసాదుత్తరకాలం ప్రకృతిపురుషాన్తరజ్ఞానముత్పద్యతే, తతశ్చ కైవల్యమితి । అస్యా ఆర్యాయా వక్ష్యమాణా యాః, సర్వా ఏవార్థేన భాష్యస్థానీయా ద్రష్టవ్యాః ॥ ౨ ॥

కారికా ౩

తత్రైషాం వ్యక్తాదీనాముత్పాదాభ్యాం స్వరూపమాహ-

<< మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త ।

షోడశకస్తు వికారో, న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః ॥ ౩ ॥>>

'మూలప్రకృతిః' ఇత్యాది । ప్రకృతిః ప్రధానమ్ । ప్రక్రియత ఉత్పద్యతే ప్రధానాత్ అస్యా ఇతి ప్రకృతిః । మూలం చ తత్ప్రకృతిశ్చేతి మూలప్రకృతిః । సప్తానాం ప్రకృతీనాం మూలమాద్యం కారణమిత్యర్థః ॥

'అవికృతిః' ఇతి । న విక్రియత ఇత్యవికృతిః । న కుతశ్చిదుత్పాద్యత ఇత్యర్థః । ఏతత్ప్రథమం తత్త్వమ్ ॥

'మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త' ఇతి । మహాన్ బుద్ధిస్స ఆద్యో యాసాం ప్రకృతీనాం తాస్తథోక్తాః । ప్రకృతయశ్చ వికృతయశ్చేతి ప్రకృతివికృతయః । తత్ర మహానహఙ్కారం జనయన్ ప్రకృతిః, మహత ఉత్పద్యమానో వికృతిః । తన్మాత్రాణి శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః పఞ్చ యథాక్రమమాకాశవాయ్వగ్న్యుదకపృథివ్యాఖ్యాని భూతాని జనయన్తః ప్రకృతయః, అహఙ్కారాదుత్పద్యమానా వికృతయః । ఇత్యేతాని సప్త తత్త్వాని ॥

'షోడశకశ్చ వికారః' ఇతి । షోడశ పరిమాణమస్యేతి షోడశకః । పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి, పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, మనశ్చేత్యేకాదశేన్ద్రియాణి, పఞ్చ మహాభూతానీత్యయం షోడశకో గణః । చకార ఏవకారార్థః । వికారో వికృతిరేవ । (నాస్మాత్ కిఞ్చిదుత్పద్యత ఇత్యర్థః । ఏతాని షోడశ తత్త్వాని) ।

'న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః' ఇతి । పురం శరీరం తస్మిన్ వసతీతి పురుషః । నైరుక్తోఽత్రవిధిః । తస్మాన్న కిఞ్చిదుత్పద్యత ఇతి న ప్రకృతిః, నిష్క్రియత్వాత్ । నాప్యయం కుతశ్చిదుత్పద్యత ఇతి న వికృతిః, అనాదిత్వాత్ ॥ ౩ ॥

కారికా ౪

ఏషాం వ్యక్తాదీనాం సిద్ధౌ ప్రమాణాన్యాహ-

<< దృష్టమనుమానమాప్తవచనం చ, సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్ ।

త్రివిధం ప్రమాణమిష్టం, ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి ॥ ౪ ॥ >>

'దృష్టమ్' ఇత్యాది । దృష్టం ప్రత్యక్షమ్ । అనుమీయతే యేన తదనుమానమ్ । ఆప్తః క్షీణదోషస్తేన యదుచ్యతే తదాప్తవచనమ్ । ఆగమః । ఏతత్ త్రివిధం ప్రమాణమిష్టమ్ ॥

నను చాన్యాన్యపి ప్రతిభాదీని ప్రమాణాని సన్తి తద్యథా-

ప్రతిభౌపమ్యమైతిహాసమభావస్సమ్భవస్తథా ।

అర్థాపత్తిరితీమాని ప్రమాణాన్యపరే జగుః ॥ ఇతి ॥

అస్మిన్ పూర్వపక్ష ఆహ- 'సర్వప్రమాణసిద్ధత్వాత్' ఇతి । సర్వేషాం ప్రతిభాదీనాం ప్రమాణానాం సిద్ధత్వాత్, త్రివిధ ఏవాన్తర్భావాదిత్యర్థః । తత్ర గ్రామే నగరే వా వర్తత ఇతి ప్రతిభోత్పన్నా । తత్ర యదా క్షీణదోషస్య, తదాభిజ్ఞప్రాప్తత్వాత్ ప్రత్యక్షమేవ । తస్యాక్షీణదోషస్య వితథత్వాదప్రమాణమ్ । యాప్యర్థావిసంవాదినీ కాదాచిత్కా, సాపి కాదాచిత్కాదేవ నిమిత్తాదుత్పద్యమానానుమానమేవ న ప్రమాణాన్తరమ్ । 'గౌరివ గవయః' ఇత్యౌపమ్యమ్ । తత్ర గవయమజానానః కశ్చిదాప్తం పృచ్ఛతి 'కీదృశో గవయః', ఇతి । స తమాహ- 'యాదృశో గౌస్తాదృశో గవయః' ఇతి । తదేతదాప్తవచనమేవ న ప్రమాణాన్తరమ్ । యదాపి లబ్ధోపదేశో గవయం పశ్యతి, తదాపి గవి దృష్టేనైవ విషాణాదినా లిఙ్గేన గవయస్య వ్యవహారం ప్రవర్తయతీత్యనుమానమేవ న ప్రమాణాన్తరమ్ । 'ఇతిహ వై వైశ్రవణః' ఇత్యైతిహ్యమ్ । ఏతదాప్తవచనమేవ న ప్రమాణాన్తరమ్ । 'ఇతిహ' ఇతి నిపాతసముదాయ ఉపదేశపారమ్పర్యే వర్తేతే । ఇతిహ ఏవైతిహ్యమ్ । స్వార్థే యఞ్ । 'నాస్తీహ ఘటోఽనుపలమ్భాత్' ఇత్యభావః । తత్ర ఘటశూన్యప్రదేశ ఏవ ఘటాభావః, స చ ప్రత్యక్షప్రమాణసిద్ధత్వాన్న ప్రమాణాన్తరమ్ । 'మాషః ప్రస్థ ఇత్యుక్తే చత్వారః కుడపా ఇతీదమపి సమ్భవతి' ఇత్యయం సమ్భవః । తత్ర సముదాయలిఙ్గావయవలిఙ్గినః పరిచ్ఛేదాదనుమానమేవ । అవయవైస్సముదాయస్యారబ్ధత్వాత్ కార్యకారణలక్షణః సమ్బన్ధః । 'దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే బలవాంశ్చేత్యుక్త అర్థాద్రాత్రౌ భుఙ్క్తే' ఇత్యర్థాపత్తిః । తత ఏవ రాత్రౌ తస్య ప్రతీతిరనుమానాన్న భిద్యతే । ఇదమేవ చాన్యథానుపపత్తిరిత్యుచ్యతే ॥

కిం ప్రమాణత్రయలక్షణే ప్రయోజనమితి చేదాహ- 'ప్రమేయసిద్ధిః ప్రమాణాద్ధి' ఇతి । యస్మాత్ ప్రమేయస్యార్థస్య సిద్ధిః ప్రమాణాత్, అన్యథా కథం తత్ప్రాప్తిపరిహారౌ స్యాతామ్ ॥ ౪ ॥

కారికా ౫

దృష్టాదిప్రమాణానాం లక్షణమాహ-

<< ప్రతివిషయాధ్యవసాయో దృష్టం, త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమ్ I

తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమ్, ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనం చ II ౫ II >>

'ప్రతివిషయాధ్యవసాయః' ఇత్యాది I విషయం విషయం ప్రతివిషయమ్, ప్రతివిషయమధ్యవసాయః ప్రతివిషయాధ్యవసాయః I విషయాః శబ్దాదయః, అధ్యవసాయో బుద్ధిః I శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధేషు యథాక్రమం శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణేన్ద్రియద్వారేణ విశేషావధారణప్రధానా యా బుద్ధిరుత్పద్యతే తద్ దృష్టమ్, శుద్ధత్వాత్ప్రమాణమశుద్ధత్వాదప్రమాణమ్ I తచ్చతుర్విధమ్- సవ్యపదేశమ్, సవికల్పమ్, అర్థవ్యతిరేకీన్ద్రియవ్యతిరేకీ చేతి I తత్ర దూరాత్ క్వచిదాగచ్ఛన్తం దృష్ట్వా దేవదత్తసారూప్యం వ్యపదిశతి దేవదత్తోఽయమితి యా బుద్ధిరుత్పద్యతే తత్సవికల్పమ్, సంశయితత్వాదప్రమాణమ్ I త్రైమిరికస్య ద్విచన్ద్రదర్శనం తదర్థవ్యతిరేకి, ద్వితీయచన్ద్రాభావాత్ I యత్స్వప్నదర్శనం తదిన్ద్రియవ్యతిరేకి, నిద్రోపప్లుతత్వాదిన్ద్రియాణామ్ II

'త్రివిధమనుమానమాఖ్యాతమ్' ఇతి I షష్టితన్త్రే వ్యాఖ్యాతమ్- పూర్వవత్, శేషవత్, సామాన్యతోదృష్టమితి I అతీతానాగతవర్త్తమానాస్త్రయః పదార్థాః I తత్ర భవిష్యదర్థసాధనాయ పూర్వవదనుమానమ్ I పూర్వం లిఙ్గమస్యాస్తీతి పూర్వవత్ I యథోన్నతజలధరం దృష్ట్వా వృష్టిర్భవిష్యతీత్యనుమీయతే I అతీతార్థసాధనాయ శేషవత్- శేషం లిఙ్గమస్యాస్తీతి I యథాస్యా నద్యా ఉపరి వృష్టిర్భూతా, యస్యాః కలుషోదకం శేషం లిఙ్గమితి I వర్త్తమానార్థసాధనాయ సామాన్యతోదృష్టమ్- సామాన్యేన లిఙ్గలిఙ్గిదృష్టత్వాత్ I యథా దేవదత్తస్య గతిపూర్వికా దేశాన్తరప్రాప్తిర్దృష్టా, తథా సూర్యాదీనాం సామాన్యేన దేశాన్తరప్రాప్త్యా గతిరనుమీయతే II

'తల్లిఙ్గలిఙ్గిపూర్వకమ్' ఇతి I త్రివిధమనుమానమ్ I కదాచిల్లిఙ్గపూర్వకం కదాచిల్లిఙ్గిపూర్వకం లోకే దృశ్యతే I తద్యథా- శ్రావ్యేణ విరుతేన కదాచిత్కోకిలోఽనుమీయతే, కదాచిత్కోకిలం లిఙ్గినం దృష్ట్వా శ్రావ్యేణాపి విరుతేనాస్య భవితవ్యమితి

తయోర్గమ్యగమకత్వం సతి సమ్బన్ధే । సమ్బన్ధాశ్చ సప్త- తత్ర స్వస్వామిభావసమ్బన్ధో యథా రాజపురుషయోః కదాచిత్పురుషేణ రాజా రాజ్ఞా వా పురుషః । ఏవం ప్రకృతివికారసమ్బన్ధో యథా యవసక్తోః । కార్యకారణసమ్బన్ధో యథా ధేనువత్సయోః । పాత్రపాత్రికసమ్బన్ధో యథా పరివృట్త్రివిష్టబ్ధయోః । సాహచర్యసమ్బన్ధో యథా చక్రవాకయోః । ప్రతిద్వన్ద్విసమ్బన్ధో యథా శీతోష్ణయోః । తత్రైకస్య భావేఽన్యాభావః ప్రతీయతే । నిమిత్తనైమిత్తికసమ్బన్ధో యథా భోజ్యభోజకయోరితి । ఏభిస్సమ్బన్ధైస్త్రివిధమనుమానం ప్రమాణన్న లుప్యతే ॥

'ఆప్తశ్రుతిరాప్తవచనం చ' ఇతి । ఆప్తః క్షీణదోషః । యచ్చాహుః-

స్వకర్మణ్యభియుక్తో యో రాగద్వేషవివర్జితః ।

నిర్వైరః పూజితః సద్భిరాప్తో జ్ఞేయః స తాదృశః ॥ ఇతి ॥

ఆప్తేభ్యో యా శ్రుతిపరమ్పరయా శ్రుతిరాగతా ఆప్తవచనమ్, త్రైర్దృష్టోఽనుమితో వార్థః, పరత్ర స్వబోధసదృశబోధాన్తరోత్పత్తయే శబ్దేనోపదిశ్యతే । యదన్యవచనం సో న ప్లవతే (?) । చశబ్దోఽనుమానేన తుల్యకక్ష్యత్వఖ్యాపనార్థః । యథా త్రికాలమవిషయమన్మానం తథాప్తవననమపీతి ॥ ౫ ॥

కారికా ౬

ఏషాం త్రయాణాం కః కస్య విషయ ఇత్యత ఆహ-

<< సామాన్యతస్తు దృష్టాదతీన్ద్రియాణాప్రతీతిరనుమానాత్ ।

తస్మాదపి చాసిద్ధం పరోక్షమాప్తాగమాత్ సిద్ధమ్ ॥ ౬ ॥ >>

'సామాన్యతస్తు' ఇత్యాది । త్రివిధం ప్రమేయమ్- ప్రత్యక్ష్మ, పరోక్షమ్, అత్యన్తపరోక్షం చేతి । తత్ర యత్సామాన్యతోదృష్టమనుమానం తస్మాదతీన్ద్రియాణాం పరోక్షాణాం ప్రసిద్ధిరస్తి । తన్నిశ్చయః, తేషాం ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్ । పూర్వవచ్ఛేషవతోస్త్వమనుమానయోర్భవిష్యద్భూతార్థవృత్తిత్వాద్వర్త_మానేష్వతీన్ద్రియేషు చ ప్రవృత్త్యసమ్భవః ॥

'తస్మాదపి చాసిద్ధమ్' ఇతి । సామాన్యతోదృష్టాదనుమానాద్యదసిద్ధం పరోక్షమ్, తదత్యన్తపరోక్షత్వాదాగమాత్సిద్ధమ్ । యథా స్వర్గాపవర్గావితి । ప్రత్యక్షే తు ప్రమేయే దృష్టమేవ వ్యాప్రియత ఇత్యర్థాదుక్తమ్ ॥ ౬ ॥

కారికా ౭

నను చ 'వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాత్', వ్యక్తం తావత్ ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం సిద్ధమ్, ప్రధానపురుషయోస్తు సర్వదానుపలమ్భాత్ కథం సిద్ధిర్నస్తయోరితి నానుపలబ్ధిమాత్రేణాసత్త్వమ్ । యతశ్చతుర్భిః ప్రకారైః సతామపి పదార్థానాముపలబ్ధిర్భవతి । దేశదోషాదిన్ద్రియదోషాద్విషయదోషాదర్థాన్తరదోషాచ్చ । తానేవ భేదేన దర్శయన్నాహ-

<< అతిదూరాత్సామీప్యాదిన్ద్రియఘాతాన్మనోఽనవస్థానాత్ ।

సౌక్ష్మ్యాద్వ్యవధానాదభిభవాత్సమానాభిహారాచ్చ ॥ ౭ ॥ >>

'అతిదూరాత్' ఇత్యాది । యథా దూరముత్పతితస్య పక్షిణో నోపలబ్ధిః ॥

'సామీప్యాత్' ఇతి । అతిశబ్దోఽత్రాపి యోజనీయః । అతిసామీప్యాదితి । యథా చక్షుఃస్థస్యాఞ్జనస్య । ఉభయత్రాపి దేశదోషకృతానుపలబ్ధిః ॥

'ఇన్ద్రియఘాతాత్' ఇతి । శ్రోత్రాదీనాం బుద్ధీన్ద్రియాణాం దోషాద్యోగ్యదేశావస్థితానామపి శబ్దాదీనామనుపలబ్ధిః ॥

'మనోఽనవస్థానాత్' ఇతి । మనసోఽనవస్థానమసమాహితతా, విషయాన్తరప్రవృత్తత్వాత్ । తతశ్చానుపహతేన్ద్రియేఽపి సన్నిహితం విషయం నోపలభతే । ఉభయత్రాపీన్ద్రియదోషాదనుపలబ్ధిః । మనసోఽపీన్ద్రియత్వాద్ భేదేనోపాదానం తు మనసః ప్రాధాన్యార్థమ్ ॥

'సౌక్ష్మ్యాత్' ఇతి । విషయదోషాత్ । విషయ ఏవ పరమాణ్వాదిస్తథా, యేనావ్యగ్రమనసాఽప్యనుపహతేన్ద్రియేణ నోపలభ్యతే ॥

'వ్యవధానాత్' ఇతి । యవనికాదిభిస్తిరోధానాత్ స్థూలా అప్యవికృష్టా ఘటాదయో నోపలభ్యన్తే ॥

'అభిభవాత్' ఇతి । ఆదిత్యప్రభాభిభూతత్వాత్ దివా తారకా నోపలభ్యన్తే ॥

'సమానాభిహారాచ్చ' ఇతి । సదృశానాం రాశీకరణాత్ ధాన్యరాశౌ హ్యేకో ధాన్యగుడకః ప్రక్షిప్తో న దృశ్యతే । త్రిష్వప్యర్థాన్తరదోషాదనుపలబ్ధిః । నత్వేత అనుపలభ్యమానా న సన్తి ॥ ౭ ॥

కారికా ౮

యద్యేవం కేన ప్రకారేణ సతోరపి ప్రధానపురుషయోరనుపలబ్ధిరిత్యాహ-

<< సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిర్నాభావాత్ కార్యతస్తదుపలబ్ధేః ।

మహదాది తచ్చ కార్యం ప్రకృతిసరూపం విరూపం చ ॥ ౮ ॥ >>

'సౌక్ష్మ్యాత్తదనుపలబ్ధిః' ఇత్యాది । ప్రకారాన్తరాభావాత్ సూక్ష్మత్వాత్సతోరపి తయోరనుపలబ్ధిః । నన్వభావాదేవ కస్మాదనుపలబ్ధిర్న భవతి । యథా ఘటస్యోత్పత్తేః ప్రాక్ మృత్ శరాదిషు.... తస్య ప్రధ్వంసాభావాత్, గవి వాశ్వత్వస్యాశ్వత్వే వా గోత్వస్యేతరేతరాభావాత్, వన్ధ్యాసుతస్య వాత్యన్తాభావాదిత్యాహ- 'నాభావాత్' ఇతి । చతుర్విధాదిత్యర్థః ॥

యద్యేవం కథం తౌ స్త ఇతి గమ్యత ఇత్యాహ- 'కార్యతస్తదుపలబ్ధేః' ఇతి । యద్యప్యత్రోభయం ప్రక్రాన్తం తథాపి తచ్ఛబ్దేన ప్రధానం నిర్దిశ్యతే । ప్రధానస్యాస్తిత్వప్రతిపత్తిః కార్యాదిత్యర్థః । పురుషస్యాస్తిత్వప్రతిపత్తౌ హేతుం వక్ష్యతి ॥

కిం తత్కార్యమిత్యాహ- 'మహదాది తచ్చ కార్యమ్' ఇతి । మహాన్ బుద్ధిః స ఆదిర్యస్య తన్మహదాదిభూతపర్యన్తం కార్యమస్తి । తత్ ప్రధానమ్, యస్యేదం మహదాదికార్యం వ్యక్తమ్, అకారణస్య కార్యస్యానుత్పాదాత్ ॥

'ప్రకృతిసరూపం విరూపం చ' ఇతి । తద్వ్యక్తం ప్రకృతేః ప్రధానస్య సదృశమసదృశం చేత్యర్థః । ఏతదుత్తరత్ర యోజయిష్యతే ॥ ౮ ॥

కారికా ౯

తత్కార్యం కారణాదుత్పద్యమానం సదుత్పద్యతే, కిమసత్, కిం వా సదసదితి? తత్ర విరుద్ధధర్మాధ్యాసితత్వాత్సదసన్నోపపద్యతే । అసదితి వైశేషికాః । అత్ర దూషణమాహ-

<< అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాత్ సర్వసమ్భవాభావాత్ ।

శక్త్యస్య శక్యకరణాత్, కారణభావాచ్చ సత్కార్యమ్ ॥ ౯ ॥ >>

'అసదకరణాత్' ఇత్యాది । ఇహ లోకే అసతః కరణం నాస్తి, యథా శశవిషాణాదీనామ్ । యదేవ సత్ ఘటాదిద్రవ్యం తదేవ మృత్పిణ్డాదినా కారణవిశేషేణ క్రియతే, నాసత్ ॥

'ఉపాదానగ్రహణాత్' ఇతి । ఇహ యదర్థం యదుపాదీయతే తస్య తదుపాదానం కారణమ్, యథా తైలస్య తిలాః, దధ్నః క్షీరమ్ । అత్ర తైలం దధి చ యది న స్యాత్ కథం తస్యోపాదానస్య గ్రహణం తదర్థిభిః క్రియతే । తస్మాదుపాదానసంగ్రహాత్ సదేవ కార్యమ్ । అన్యథా సికతాసలిలయోరపి గ్రహణం స్యాత్ ॥

'సర్వసమ్భవాభావాత్' ఇతి । యద్యసత్కార్యం భవేత్ తదా సర్వస్య సర్వత్ర సమ్భవః స్యాత్ । న చైవమ్ । తస్మాత్సదేవ కార్యమ్ ॥

'శక్తస్య శక్యకరణాత్' ఇతి శక్తం కారణం నాశక్తమిత్యేవమప్యవగన్తవ్యమ్ । అన్యథోపహతశక్తేర్బీజాఙ్కురోత్పత్తిప్రసఙ్గః । శక్తశ్చ కో భవితుమర్హతి, యః శక్తిమాన్ । తస్య శక్తిమతః శక్యస్య కరణాత్, శకనీయస్య కార్యస్యోత్పాదనాదిత్యర్థః । ఏవం చ తచ్ఛకనీయం యది కారణే శక్తిరూపేణావస్థితం స్యాత్ । తస్మాత్సదేవోత్పద్యతే నాసత్ ॥

'కారణభావాచ్చ' ఇతి । కారణస్య సత్త్వాదిత్యర్థః । యద్యసత్కార్యముత్పద్యతే కిమితి కారణభావేన కార్యస్య భావో భవతి । భవతి చ । తస్మాచ్ఛక్తిరూపేణావస్థితమితి గమ్యతే । అథవా- కారణభావాదితి కారణస్వభావాత్ । యత్స్వభావం కారణం తత్స్వభావం కార్యమ్, యథా స్నిగ్ధస్వభావస్తిలేభ్యః స్నిగ్ధమేవ తైలమ్, మృతో మృత్స్వభావో ఘటః । యద్యసత్కార్యం స్యాత్, అసత్స్వభావేభ్యో హ్యుత్పాద్యేతేత్యేవం సాంఖ్యానాం సదేవోత్పద్యత ఇతి సిద్ధాన్తః ॥ ౯ ॥

కారికా ౧౦

ఏవం మహదాదికార్యం సదేవోత్పద్యత ఇతి వ్యవస్థాప్య ప్రకృతేవిరూపం సరూపం చ దర్శయతి । తత్ర ప్రకృతేర్విరూపమధికృత్యాహ-

<< హేతుమదనిత్యమవ్యాపి సక్రియమనేకమాశ్రితం లిఙ్గమ్ ।

సావయవం పరతన్త్రం వ్యక్తం, విపరీతమవ్యక్తమ్ ॥ ౧౦ ॥ >>

'హేతుమత్' ఇత్యాది । వ్యక్తం మహదాదిభూతపర్యన్తమ్ । అవ్యక్తం ప్రధానం తత్ర వ్యక్తం హేతుమత్, యథాస్వం కారణేభ్య ఉత్పద్యమానత్వాత్ । తత్ర ప్రధానాదుత్పద్యమానో మహాన్ హేతుమాన్, మహతోఽహఙ్కారో హేతుమాన్, అహఙ్కారాత్తన్మాత్రాణ్యేకాదశేన్ద్రియాణ్యుత్పద్యమానాని హేతుమన్తి చ, తన్మాత్రేభ్యశ్చ మహాభూతాని హేతుమన్తి । విపరీతమవ్యక్తమహేతుమదిత్యర్థః, తస్యాన్యతః కుతశ్చిదనుత్పాదాత్ । నహి ప్రధానాకించిదపరమస్తి యతస్తదుత్పద్యతే ॥

అనిత్యం వ్యక్తమ్, కారణేభ్య ఉత్పన్నత్వాత్ ఘటాదివత్ । కారణాని చ ప్రాగుక్తాన్యేవ । విపరీతమవ్యక్తం నిత్యమిత్యర్థః, కుతశ్చిదనుత్పన్నత్వాత్ ॥

అవ్యాపి వ్యక్తం ప్రాదేశికమిత్యర్థః । దైవం మానుషం తైర్యగ్యోనం చ, తదానీమన్యత్రావర్తమానత్వాత్ । సర్వగతం విపరీతమవ్యక్తం వ్యాపీత్యర్థః, దేవాదిషు త్రిషు లోకేషు సర్వదా వర్తమానత్వాత్ ।

'సక్రియమ్' ఇతి । క్రియాశబ్దేనాత్ర సంసరణమభిప్రేతమ్, న క్రియామాత్రమ్ । మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తం వ్యక్తం దేవాది సంసరతీత్యర్థః । విపరీతమవ్యక్తమ్, అసంసారి । త్రిషు లోకేషు స్థితత్వాన్న సంసరతి । న పునః క్రియైవ నాస్తీతి నిష్క్రియమ్, తస్య జగత్కర్తృత్వాత్ ॥

అనేకం వ్యక్తమ్, మహదాదిభూతపర్యన్తతాయాస్త్రయోవింశతిప్రకారత్వాత్ । విపరీతం వ్యక్తమ్, త్రయాణాం లోకానాం తస్యైకస్య కారణత్వాత్ ॥

'ఆశ్రితమ్' ఇతి । యద్యస్మాదుత్పన్నం మహదాది వ్యక్తం తదేవ తదాశ్రితం నాన్యత్ । ఉత్పన్నమన్యదాశ్రితమితి దర్శనార్థం వచనమ్, అన్యథా హేతుమదిత్యనేనైవాశ్రితం సిద్ధమేవ । విపరీతమవ్యక్తమ్, అనాశ్రితమ్ । తతోఽన్యస్య కారణస్యాభావాత్ ॥

'లిఙ్గమ్' ఇతి । లిఙ్గ్యతేఽనేనావ్యక్తమితి లిఙ్గమ్ । విపరీతమవ్యక్తమ్, న లిఙ్గ్యతే కిఞ్చిదనేనేతి । అథవా లయం గచ్ఛతీతి లిఙ్గమ్ ।

ప్రలయకాలే హ్యాకాశాదయః పఞ్చ యథాక్రమం శబ్దాదితన్మాత్రేషు లీయన్తే, తన్మాత్రాణీన్ద్రియాణి చాహఙ్కారే, అహఙ్కారో మహతి, మహాన్ప్రధాన ఇతి । విపరీతమవ్యక్తమ్, న కుత్రచిదిదం లీయతే, అహేతుత్వాత్ ॥

'సావయవమ్' ఇతి । శబ్దాదయోఽవయవా ఉచ్యన్తే । త్రైరాధ్యాత్మికం బాహ్యం చ వ్యక్తం యుక్తమ్ । విపరీతమవ్యక్తమ్, త్రైరయుక్తత్వాత్ ॥

పరతన్త్రమ్ । న స్వతన్త్రమ్ । యదస్మాదుత్పద్యతే తదేవానురుధ్య స్వకార్యం జనయతి న తద్వ్యతిరేకేణేతి దర్శనార్థమ్ । అన్యథా హేతుమదిత్యనేనైవ పరతన్త్రత్వం ప్రసిద్ధమేవ । విపరీతమవ్యక్తమ్, స్వతన్త్రం న కించిదపేక్షతే ॥ ౧౦ ॥

కారికా ౧౧

సారూప్యమధికృత్యాహ-

<< త్రిగుణమవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనమ్ప్రసవధర్మి ।

వ్యక్తం, తథా ప్రధానమ్, తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్ ॥ ౧౧ ॥ >>

'త్రిగుణమ్' ఇత్యాది । త్రయస్సత్త్వాదయో గుణా యస్య తత్త్రిగుణం వ్యక్తమ్ । తథా ప్రధానమపి త్రిగుణం తత్స్వభావత్వాత్ ॥

'అవివేకి' ఇతి । అవివేచనశీలం వ్యక్తమ్, అచేతనత్వాత్ । యద్వా గుణేభ్యస్తస్య పృథక్త్వాభావాదవివేకి । తథా ప్రధానమపి ॥

సామాన్యం వ్యక్తమ్, సర్వపురుషోపభోగ్యత్వాన్మల్లదాసీవత్ । తథా ప్రధానమపి ॥

అచేతనం వ్యక్తమ్, సుఖదుఃఖమోహాన్న వేదయతీత్యర్థః । తథా ప్రధానమపి ॥

'ప్రసవధర్మి' ఇతి । ప్రసవో ధర్మోఽస్యాస్తీతి ప్రసవధర్మి వ్యక్తమ్ । తథా ప్రధానమపి । ద్వయోరపి ప్రసవధర్మిత్వమ్ ॥

తథా చ ప్రధానాన్మహాన్, మహతోఽహఙ్కార ఇత్యాదినా స్వకార్యోత్పాదనధర్మత్వాద్యథా వ్యక్తావ్యక్తయోర్వైరూప్యం సారూప్యం చ, తథా కిం పురుషస్య వాపీత్యాహ- 'తద్విపరీతస్తథా చ పుమాన్' ఇతి । వ్యక్తావ్యక్తాభ్యాం కైశ్చిద్ధర్మైర్విలక్షణ ఇత్యర్థః ॥

అత్ర పూర్వస్యా ఆర్యాయా అర్థో యోజ్యతే । హేతుమద్వ్యక్తమ్, అహేతుమదవ్యక్తమ్ । పురుషోఽప్యహేతుమాన్, తస్య కుతశ్చిదనుత్పాదాత్ ॥

అనిత్యం వ్యక్తమ్, నిత్యమవ్యక్తమ్ । పురుషో నిత్యః, కుతశ్చిదనుత్పన్నత్వాత్ ॥

అవ్యాపి వ్యక్తమ్, వ్యాప్యవ్యక్తమ్ । పురుషోఽపి వ్యాపీ యదా ప్రకృత్యా ముక్తః । యుక్తశ్చేత్, వ్యక్తేన సదృశో న ప్రధానేన । హి సర్వదా దేవాదిషు ప్రవర్తతే ॥

సక్రియం వ్యక్తమ్, నిష్క్రియమవ్యక్తమ్, అసంసారిత్వాత్ । పురుషోఽపి నిష్క్రియః, కర్తృత్వాభావాత్ ॥

అనేకం వ్యక్తమ్, ఏకమవ్యక్తమ్ । పురుషోఽనేకో బహుత్వాత్ । తస్య బహుత్వం ప్రతిపాదయిష్యతి । ప్రధానేనాత్ర వైసాదృశ్యం తస్యైకత్వాత్ ॥

ఆశ్రితం వ్యక్తమ్, అనాశ్రితమవ్యక్తమ్ । పురుషోఽప్యనాశ్రితః కుతశ్చిదనుత్పన్నత్వాత్ ॥

లిఙ్గం వ్యక్తమ్, అలిఙ్గమవ్యక్తమ్ । పురుషోఽప్యలిఙ్గః । న కించిదనేన లిఙ్గ్యతే న వాయం కదాచిల్లీయతేఽనుత్పన్నత్వాత్ ॥

సావయవం వ్యక్తమ్, నిరవయవమవ్యక్తమ్ । పురుషోఽపి నిరవయవః శబ్దాదిభిరయుక్తత్వాత్ ।

పరతన్త్రం వ్యక్తమ్, స్వతన్త్రమవ్యక్తమ్ । పురుషోఽపి స్వతన్త్రః, కుతశ్చిదనుత్పన్నత్వాత్ ॥

ద్వితీయస్యా ఆర్యాయా అర్థో యోజ్యతే-

త్రిగుణం వ్యక్తమవ్యక్తం చ । నిర్గుణః పురుషః, గుణానాం తత్రాభావాత్ ॥

అవివేకి వ్యక్తమవ్యక్తం చ । వివేకీ పురుషశ్చేతనత్వాత్ । వివిక్తో వా నిర్గుణత్వాత్ ॥

విషయో వ్యక్తమవ్యక్తం చ । పురుషో నిర్విషయః, భోక్తృత్వాత్, న భోగ్యః ॥

సామాన్యం వ్యక్తమవ్యక్తం చ । పురుషోఽసామాన్యః, అవిషయత్వాత్ ॥

అచేతనం వ్యక్తమవ్యక్తం చ । చేతనః పురుషః సుఖాదివేదనత్వాత్ ॥

ప్రసవధర్మి వ్యక్తమవ్యక్తం చ । పురుషోఽప్రసవధర్మీ, అకర్తృత్వాత్ । ఇత్యుక్తమ్ ॥ ౧౧ ॥

కారికా ౧౨

త్రయాణామపి వైరూప్యం సారూప్యం చేతి త్రిగుణమిత్యుక్తే, కే కే త్రయో గుణాః కిమాత్మకా ఇత్యాహ-

<< ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకాః ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః ।

అన్యోఽన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః ॥ ౧౨ ॥ >>

'ప్రీత్యప్రీతివిషాదాత్మకాః' ఇత్యాది । ప్రీత్యాదయ ఆత్మానో యేషాం గుణానాం తే తథోక్తాః సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః । తత్ర ప్రీత్యాత్మకం సుఖాత్మకం సత్త్వమ్, అప్రీత్యాత్మకం దుఃఖాత్మకం రజః, విషాదాత్మకం మోహాత్మకం తమః । గుణా హ్యతీన్ద్రియత్వాత్పరిణత్యా సుఖాదినానుమీయమానాస్తదాత్మకా ఇతి వ్యపదిశ్యన్తే ॥

కిం పునరేషాం ప్రయోజనమిత్యాహ- 'ప్రకాశప్రవృత్తినియమార్థాః' ఇతి । ప్రకాశార్థం సత్త్వం ప్రకాశకత్వాత్, ప్రవృత్త్యర్థం రజశ్చలత్వాత్, నియమార్థం తమః స్తిమితత్వాత్ ॥

కిమితి తే గుణాః పరస్పరసవ్యపేక్షాః కిం వా నేత్యాహ- 'అన్యోఽన్యాభిభవాశ్రయజననమిథునవృత్తయశ్చ గుణాః' ఇతి । అన్యోఽన్యశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । అభిభవతీత్యభిభవః । పచాద్యచ్ । అన్యోఽన్యస్యాభిభవా అన్యోఽన్యాభిభవాః । తద్యథా దేవేషు సత్త్వముద్రిక్తం రజస్తమసీ అభిభవతి, మనుష్యేషు రజః సత్త్వతమసీ, తిర్యక్షు (తమః సత్త్వరజసీ) । ఆశ్రీయన్త ఇత్యాశ్రయాః । కర్మణ్యణ్ । అన్యోఽన్యస్యాశ్రయాః, త్రిదణ్డవత్ । నాశ్రయాన్తరమేషామ్, అనాశ్రయాశ్చ కర్తారః । జనయన్తీతి జననాః । 'కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్తరి ల్యుట్ । అనేకార్థత్వాత్ చ ధాతూనాం బోధనార్థా ద్రష్టవ్యాః । అన్యోఽన్యస్య ప్రబోధకా ఇత్యర్థః । సర్వం హి వ్యక్తముత్పద్యమానం త్రిగుణాత్మకముత్పద్యతే । తత్ర యదా సత్త్వముత్కటం తదా రజస్తమసీ న్యక్కృతశక్తికే । ప్రబోధ్యాయస్కాన్తో లోహవదుక్తమ్ (?) । సత్త్వన్యత్కృతేన గుణేన వ్యక్తం జనయతి (?) ఏవం రజస్తమశ్చ యోజ్యమ్ । యదా గుణద్వయముద్భూతశక్తి తదా ద్వయమపీతరదభిభవతి, ప్రబోధయతీత్యర్థః । అన్యోఽన్యమిథునా ఇతి । అన్యోఽన్యస్య సహాయా ఇత్యర్థః । తథా చోక్తం విష్ణుగీతాయామ్-

రజసో మిథునం సత్త్వం సత్త్వస్య మిథునం రజః ।

ఉభయోః సత్త్వరజసోర్మిథునం తమ ఉచ్యతే ॥

ఏకస్యాం వ్యక్తౌ త్రయాణామభిభవప్రబోధనానుక్తౌ వ్యక్తమ్, ఇతరే తు తౌ ఏవ ప్రవృత్తిం జనయన్త ఇతి దర్శయన్నాహ- అన్యోఽన్యవృత్తయ ఇతి । వృత్తిః సుఖాదిరూపేణ పరిణతిః । వృతి హేతుత్వాద్ వృత్తయ ఉచ్యన్తే । అన్యోన్యవృత్తిహేతవ ఇత్యర్థః । తద్యథా కాచిద్యోషిద్రూపశీలదత్యన్తగుణా (!) సితత్వాత్సాత్త్వికీ సా భర్తు్ః సుఖముత్పాదయతి సపత్నీనాం కాసాంచిద్దుఃఖం కాసాంచిద్విషాదమిత్యత్ర సత్త్వమాత్మనో ద్వయోశ్చ వృత్తిహేతుః । కస్యచిత్ప్రభోరత్యన్తశూరత్వాద్ భృత్యా రాజసాః, పరేషాం యుధ్యమానానాం ప్రహారైర్దుఃఖం జనయన్తి, పలాయమానానాం విషాదమ్, స్వామినశ్చ తుష్టిమిత్యత్ర రజ ఆత్మనో ద్వయోస్చ వృత్తిహేతుః । మేఘాంశ్చాముృగు.....వానిషాన్ధకారీకృత్యోన్నతత్వాత్ (?) తామసాః, తే వర్షన్తః ప్రోషితభర్తృకాణాం విషాదం జనయన్తి, పథికానాం దుఃఖమ్ కృషీవలానాం తుష్టిమిత్యత్ర తమ ఆత్మనో ద్వయోశ్చ వృత్తిహేతుః ॥ ౧౨ ॥

కారికా ౧౩

ఏషాం దుర్లక్షణానాం లక్షణాన్తరమాహ-

<< సత్త్వం లఘు ప్రకాశకముపష్టమ్భకం చలం చ రజః ।

గురు వరణకమేవ తమః, ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః ॥ ౧౩ ॥ >>

'సత్త్వమ్' ఇత్యాది । ఇష్టం సాంఖ్యాచార్యాణాం సత్త్వం లఘుస్వభావం ప్రకాశం చ । యస్యోద్రేకాచ్ఛరీరేంఽశాని లఘూని భవన్తి, విషయప్రకాశనసమర్థాని చేన్ద్రియాణి । బాహ్యాని చ ద్రవ్యాణి లఘూని ప్రకాశాత్మకాని నిర్మలాని భవన్తి ॥

'ఉపష్టమ్భకం చలం చ రజః' ఇతి । ఉపష్టమ్భయతీత్యుపష్టమ్భకమ్ । యస్యోద్రేకాద్ దేవదత్తో వ్యవస్యతి, చలచిత్తశ్చ భవతి । బాహ్యాని చలాని భవన్తీతి ॥

'గురు వరణకమేవ తమః' ఇతి । వృణోతి పిధత్త ఇతి । 'కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్తరి ల్యుట్, కరణే వా । పశ్చాత్ స్వార్థే కన్ । యస్యోద్రేకాద్ గురూణ్యఙ్గాని భవన్తి, ఇన్ద్రియాణి చ తమసైవాత్తాని భవన్తి । బాహ్యాని చ గురూణ్యనిర్మలాని చ భవన్తి ॥

ఉదాహరణదిగియమన్యాన్యపి విజ్ఞేయాని భవన్తి । తథా చాహుః-
ప్రీతిప్రీతి(?)స్వాభిషఙ్గలాఘవాని ప్రసాదహర్షౌ చ, స్తమ్భోద్ధత్యద్వేషచలనశోషణతాపభేదాశ్చ,
వరణాపధ్వంసనసాదనగౌరవదైన్యభీతయశ్చైతాని సత్త్వరజస్తమసాం క్రమేణ జ్ఞాతవ్యాని
లిఙ్గాని ॥

నను చైతే పరస్పరవిలక్షణా గుణా విరుద్ధత్వాత్ కథం సమ్భూయైకత్ర వర్తన్త ఇత్యాహ-
'ప్రదీపవచ్చార్థతో వృత్తిః' ఇతి । ప్రదీపస్యేవ ప్రదీపవత్ । తైలవర్త్య్యగ్నిసముదాయః ప్రదీపః ।
యదా సముదాయాత్మ.....పరస్పరవిలక్షణానామపి ప్రదీపభా...ప్రవృతిః, తమసి స్థితా
ఘటాదయో దేవదత్తస్య ప్రకాశయితవ్యా ఇతి, తథా సత్త్వరజస్తమసాం పురుషార్థహేతునా
ప్రవృత్తిః, పురుషార్థశబ్దోపలబ్ధిశ్చేతి ॥ ౧౩ ॥

కారికా ౧౪

నను చ 'త్రిగుణమవివేకి విషయః సామాన్యమచేతనం ప్రసవధర్మి వ్యక్తమ్', తత్ర
సుఖదుఃకమోహోపలబ్ధే్స్త్రైగుణ్యం వ్యక్తం సిద్ధమ్, అవివేక్యాదయో ధర్మాః ప్రసవపర్యన్తాః
కథం సిద్ధ్యన్తీత్యాహ-

<< అవివేక్యాదిస్సిద్ధ్స్త్రైగుణ్యాత్తద్విపర్యయాభావాత్ ।

కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమ్ ॥ ౧౪ ॥ >>

'అవివేక్యాదిః సిద్ధః' ఇత్యాది । గుణిద్వారేణ గుణాభిధానమ్ । అవివేక్యాదిగుణస్సిద్ధః । వ్యక్త
ఇతి వాక్యశేషః ॥

కుతః? త్రైగుణ్యాత్ । కథం? యస్మాద్గుణా ఏవావివేకినో భోగ్యాస్సామాన్యా అచేతనా
ప్రసవధర్మిణశ్చ, తే చ వ్యక్తే సిద్ధా ఇతి సిద్ధో గుణః ॥

'తద్విపర్యయాభావాత్' ఇతి । (త్రైగుణ్యస్యాభావాదితి) ।
త్రైగుణ్యస్యాభావేఽవివేక్యాదయోరభావాత్ । న హి నిర్గుణస్య పురుషస్యావివేక్యాదిః సమ్భవతి ।
తస్మాత్త్రైగుణ్యాదేవావివేక్యాదిస్సిద్ధః ॥

ఏవం చ సతి, ప్రధానమపి త్రైగుణ్యాత్తథావిధం సిద్ధమ్ । యదాహ- 'కారణగుణాత్మకత్వాత్కార్యస్యావ్యక్తమపి సిద్ధమ్' ఇతి । కారణస్య యో గుణః స ఆత్మా స్వభావో యస్య తత్తథోక్తమ్ । తస్య స్వభావస్తత్త్వమ్ । తస్మాదిహ లోకే కారణగుణకం కార్యం దృష్టమ్ । శుక్లైః కృష్ణైర్వా తన్తుభిరారబ్ధః పటః శుక్లః కృష్ణో వా భవతి । యద్యవ్యక్తం తథావిధం న స్యాత్, కథం వ్యక్తం తథావిధం భవేత్ ॥ ౧౪ ॥

కారికా ౧౫

నను చ సతి ధర్మిణి ధర్మాశ్చిన్త్యన్తే, ప్రధానస్యైవ ధర్మిణోఽలబ్ధసిద్ధిత్వాత్ కథమవివేక్యాదీత్యాహ-

<< భేదానాం పరిమాణాత్ సమన్వయాచ్ఛక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ ।

కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య ॥ ౧౫ ॥ >>

'భేదానామ్' ఇత్యాది । కార్యతస్తదుపలబ్ధేర్మహదాది తచ్చ కార్యమిత్యనేనైవ సాధితేఽస్మిన్ యథావదధిగతే పునర్ద్రాఢ్యార్థం సమనన్తరోపాదానమ్ । భిద్యన్త ఇతి భేదాః కార్యవిశేషాస్తేషాం (ఏకస్సంసర్గీ దృష్టః) పరిమాణాచ్చ । భేదానాం పరిమితత్వాదిత్యర్థః । యేన చ పరిమితాస్తేషామేకః సంసర్గీ దృష్టః । యథా మూలాఙ్కురపత్రకాణ్డప్రసవపుష్పతణ్డులకణానాం భేదానాం వ్రీహిః తవిబాహ్యాధ్యాత్మికభేదాః । పరిమితబాహ్య బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాశ్చతుర్దశ । ఆధ్యాత్మికాశ్చ మహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియభూతాఖ్యాస్త్రయోవింశతిః । తస్మాదేతేషామేకేన సంసర్గిణా భవితవ్యమ్ । యత్రైషాం సంసర్గస్తదవ్యక్తం కారణమస్తీతి సామాన్యతోదృష్టమనుమానమ్ ॥

'సమన్వయాత్' భేదానామితి వర్తతే । సమన్వయోఽనుగమః । ఏకజాత్యనుగమాదిత్యర్థః । య ఏకజాత్యనుగతా భేదాస్తేషామేకమేవ తథాభూతం కారణం దృష్టమ్ । యథా కటకకేయూరాదీనాం సువర్ణపిణ్డః, యథా వా శరావాదీనాం మృత్పిణ్డః । ఏవమేషామపి బాహ్యాధ్యాత్మికానాం సుఖదుఃఖమోహానుగతత్వాదేకేన తథావిధేన భవితవ్యమ్ । య ఏషాం సముదాయస్తత్ప్రధానమితి సామాన్యతోదృష్టమ్ ।

'శక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ' ఇతి । ఇహ కులాలాదిశక్తిపూర్వికా ఘటాదీనాం ప్రవృత్తిర్దృష్టా నాశక్తిపూర్వికా । ఏషామపి బాహ్యాధ్యాత్మికానాం ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే । తతశ్చ ప్రాక్ చ ప్రవృత్తేర్జనితయా శక్త్యా భవితవ్యమ్ । యాసౌ శక్తిః సైవావ్యక్తభావమాపద్యత ఇతి సామాన్యతోదృష్టమ్ ॥

'కారణకార్యవిభాగాత్' ఇతి । కారణస్య పూర్వభావిత్వాత్ పూర్వనిపాతః । అల్పాచ్తరస్య పూర్వనిపాతస్యానిత్యత్వమ్ । యత ఉత్పద్యతే తత్కారణమ్, యచ్చోత్పద్యతే తత్కార్యమ్ । యథా మృత్పిణ్డఘటయోర్జన్యజనకత్వేన పృథగర్థక్రియాకరణాచ్చ విభాగో దృష్టః । అన్యథా ఘటస్యోదకాహరణక్రియా యా న సా మృత్పిణ్డస్య, యా మృత్పిణ్డస్య న సా ఘటస్య । ఏవం వ్యక్తస్య మహదాదేః కార్యత్వాత్పృథగర్థక్రియాకరణాచ్చ విభాగః । తస్మాదస్య కారణేన భవితవ్యమ్ । తచ్చావ్యక్తాత్కిమన్యత్ స్యాదితి ॥

అస్మిన్ వ్యాఖ్యానే 'కార్యతస్తదుపలబ్ధేర్మహదాది తచ్చ కార్యమ్' ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాదన్యైరన్యథా వ్యాఖ్యాయతే । యదుపకరోతి తత్కారణమ్, యదుపక్రియతే తత్కార్యం తయోర్విభాగాత్, ఉపకార్యోపకారకభావాదిత్యర్థః । తత్ర కార్య...వ్యాదీని శరీరస్థాని స్థానసాధనా...వభోగైః కారణాన్యుపకుర్వన్తి । కారణాని చ వృద్ధిక్షతసంరోహణపాలనైః కార్యాణి । బాహ్యాని చ కారణాని పృథివ్యా ధృతిసఙ్గ్రహపక్తివ్యూహనావకాశదానైః పరస్పరముపకుర్వన్తి । తథా దైవమానుషతైర్యగ్యోనాని పరస్పరోపకారీణి । తత్ర దైవమ్, యథాకాలం శీతోష్ణవర్షాగమః, మానుషతైర్యగ్యోనాన్యుపకరోతి । మానుషమిజ్యాయాగస్తుతిభిర్దైవం రక్షతి, పోషణభేషజ్యైశఅహ తైర్యగ్యోనముపకరోతి । యథాధ్యాత్మికానాం బాహ్యానాం చోపకార్యోపకారకభావో బుద్ధికృత ఇవ దృశ్యతే తదస్య కశ్చిద్వ్యవస్థాపితా స్యాత్, కుతోఽయం విభాగ ఇత్యన్యథానుపపత్తేః ॥

'అవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య' ఇతి । న విద్యతే విభాగోఽస్యేత్యవిభాగః । అవిభక్తాదిత్యర్థః । తస్మాద్వైశ్వరూప్యస్యోపలబ్ధేరితి శేషః । ఇహ లోకేఽవిభక్తాదేకస్మాదిక్షుద్రవ్యాద్రసఫాణితగుడఖణ్డశర్కరాదివైశ్వరూప్యం నానాత్వం దృశ్యతే, తథైకస్మాద్దుగ్ధాద్దధిమస్తునవనీతఘృతాదివైశ్వరూప్యముపలభ్యతే । ఏవమాధ్యాత్మికానాం బాహ్యానాం చ వైశ్వరూప్యమ్ । తస్మాదేషామవిభక్తేనైవ భవితవ్యమితి సామాన్యతోదృష్టమ్ ॥

అన్యస్త్వాహ- 'అవిభాగే వైశ్వరూప్యస్య' ఇతి । అవిభాగో లయః, వైశ్వరూప్యం జగత్ నానారూపత్వాత్ । ప్రలయకాలే వైశ్వరూప్యం క్వ లీయతే స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాజ్జగత ఇతి । న చేశ్వరే లయనం సమ్భవతి, తస్య నిర్గుణత్వేనాభ్యుపగమాత్ । తస్మాదన్యథానుపపత్త్యాస్తి తదేకమితి । తథా చాహుః-

ప్రధానాదానుపూర్వ్యేణ సృష్టిర్లోకస్య సంసరః ।

ప్ర....ప్రాతిలోమ్యేన పునస్తత్రైవ సఞ్చరః ॥ ఇతి ॥ ౧౫ ॥

కారికా ౧౬

ఏషాం హేతూనాం ప్రవర్తనార్థమాహ-

<< కారణమస్త్యవ్యక్తమ్, ప్రవర్తతే త్రిగుణతః సముదయాచ్చ ।

పరిణామతః సలిలవత్, ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్ ॥ ౧౬ ॥ >>

'కారణమస్తి' ఇత్యాది ॥

యది కారణమస్త్యవ్యక్తం తత్కథం ప్రవర్తత ఇత్యాహ- 'త్రిగుణతస్సముదయాచ్చ' ఇతి । యదా ప్రకృతిస్థా గుణాస్సామ్యేన ప్రవర్తన్తే తదా (త్రీనేవాధికృత్య ప్రవరన్తే నైకైకమిత్యర్థః । యదా వైషమ్యేణ ప్రవర్తన్తే తదా) కార్యం కారణారబ్ధత్వాత్ సముదయాత్ ప్రవర్తతే । సమన్తాదుదయో యస్య గుణస్య తమధికృత్యేత్యర్థః, శేషన్యక్కృతశక్తికత్వాత్ । యది సముదయాదవ్యక్తం ప్రవర్తతే తస్మాదుత్పన్నం తదవ్య...స్మాన్న భవతి ॥

శుక్లేభ్యః కృష్ణేభ్యో వా తన్తుభ్యః శుక్లః కృష్ణో వా పటో భవతీత్యాహ-

'పరిణామతః' ఇత్యాది । పూర్వస్యామవస్థాయామవస్థాన్తరం పరిణామః, తస్మాద్ధేతోః ప్రవర్తతే । యథా కణికాయాః సూక్ష్మాయా మూలకః శాఖాప్రశాఖాదిప్రవృద్ధో మహాన్వనస్పతిర్వ్యక్తో భవతి, ఏవమవ్యక్తాద్వ్యక్తం పరిణమతి ॥

యద్యేవమేకరూపాదుత్పన్నస్య త్రైలోక్యస్య కథమనేకరూపత్వమిత్యాహ- 'సలిలవత్ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాత్' ఇతి । సలిలేన తుల్యం వర్తత ఇతి సలిలవత్ । ఏకైకం ప్రతి గుణాః ప్రతిప్రతిగుణాః । త ఏవాశ్రయాస్తేషాం యో విశేషస్తస్మాద్ధేతోః ప్రవర్తన్తే । యథా సలిలమన్తరిక్షాదేకరసమపి తదేకస్య కట్వమ్లాదేర్గుణస్యాశ్రయభూతస్య విశేషాన్నానారసం వర్తతే ఏవమవ్యక్తమపీతి గుణాత్మకత్వాదేకైకగుణాశ్రయవిశేషాన్నానారూపం ప్రవర్తతే । తత్ర సత్త్వస్య కృతేరాశ్రయస్య విశేషాద్దేవభావేన వర్తనమ్, రజస ఆశ్రయస్య విశేషాన్మానుషభావేన, తమస ఆశ్రయస్య విశేషాత్తిర్యగ్యోనిభావేనేతి ॥ ౧౬ ॥

కారికా ౧౭

ఏవమవ్యక్తస్యాస్తిత్వం ప్రవృత్తిం చ ప్రసాధ్య పురుషాస్తిత్వం ప్రసాధయితుమాహ-

<< సంఘాతపరార్థత్వాత్ త్రిగుణాదివిపర్యయాదధిష్ఠానాత్ ।

పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాత్కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చ ॥ ౧౭ ॥ >>

'సంఘాతపరార్థత్వాత్' ఇత్యాది । సంహన్యత ఇతి సంఘాతః । సంఘాతశ్చాసౌ పరార్థశ్చేతి సంఘాతపరార్థః । సంఘాతత్వం హేతుః పరార్థత్వం సాధ్యమ్ । ఇహ లోకే సంఘాతబాహ్యాః శయనాసనాదయో యే తే పరార్థా దృష్టాః । తే హి దేవదత్తస్య పరస్యార్థం కుర్వన్తి న స్వార్థమ్ । ఏతేఽప్యాధ్యాత్మికా మహదాదయః శరీరసంజ్ఞకాః సంఘాతాః, తైః పరార్థైర్భవితవ్యమ్ । న చ పురుషవ్యతిరిక్తోఽన్యః పరోఽస్తి, పురుష ఏవ పర ఇ....న్యతోదృష్టమ్ ॥

నను మహదాదిభూతపర్యన్తం శరీరమేవ పురుషో నాన్యః కశ్చిదిత్యత్రాహ- 'త్రిగుణాదివిపర్యయాత్' ఇతి । ఆదిశబ్దేనావివేక్యాదయః పఞ్చ ధర్మా దృశ్యన్తే । తథా హి తద్విపరీతః పుమానిత్యుక్తమ్ । తతశ్చ తద్విపరీతత్వాత్పుంసః కథం మహదాదిమాత్రమేవ పురుషః । తస్మాద్వ్యతిరిక్తః పురుషో యస్యార్థకా ఇమే సంఘాతాః ॥

'అధిష్ఠానాత్' ఇతి । అధితిష్ఠత్యస్మిన్నిత్యధిష్ఠానమ్ । మహదాదిభూతపర్యన్తం శరీరమిహ లోకే యదధిష్ఠానం తత్పరాధిష్ఠితం దృష్టమ్, యథా రథాది । దృశ్యతే చాధిష్ఠానం శరీరమ్ । తస్మాదస్యాధిష్ఠాత్రా భవితవ్యమ్ । యోఽసావధిష్ఠాతా స పురుషః, నాన్తఃకరణమధిష్ఠాతృ, తస్యాచేతనత్వాదితి సామాన్యతోదృష్టమ్ ॥

'భోక్తృభావాత్' ఇతి । భోక్తృత్వాదిత్యర్థః । ఇహ లోకే భోగ్యం దృష్ట్వా భోక్తానుమీయతే । దృశ్యతే మహదాదిపర్యన్తం భోగ్యమ్, తస్మాదస్యాపి భోక్త్రా భవితవ్యమితి సామాన్యతోదృష్టమ్ । న చాన్తఃకరణం భోక్తృ, తస్యాచేతనత్వాద్భోగ్యత్వాచ్చ । యశ్చ భోక్తా స ఏవ పురుషః సాత్మకం జీవచ్ఛరీరం ప్రాణాదిమత్త్వాత్ । అస్మిన్ దేహే యోఽయమాత్మా సమానజాతీయానేకవస్త్వన్తరసహాయః, ప్రతినియతైర్ఘ్నాదిభిర్యుజ్యమానత్వాత్ మనోవత్ ॥

'కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చ' ఇతి । కైవల్యం మోక్షః । తదన్యార్థప్రధానస్యైషా ప్రవృత్తిః । తథాహి- ప్రధానం బుద్ధ్యాత్మనా పరిణమతి । బుద్ధేశ్చాష్టాదశాని । తేషు చ జ్ఞానం కైవల్యమ్ । తత్ర యది పురుషో న స్యాత్తదా తదర్థా ప్రవృత్తిర్న భవేత్ । తస్మాదన్యథానుపపత్త్యా పురుషోఽస్తి ॥

తత్ర సిద్ధే పుంసి వివాదాః । ఏక ఏవాయం పురుషః సర్వశరీరేషు స్థిత ఇత్యేకే । సర్వే కాయ ఉపనతానేకాత్మానస్సాంత్మకత్వాత్, యోగిశరీరవృంద.. ప్రతిశరీరమనేకః పురుష ఇత్యపరే । ఏక ఏవ పురాణః పురుషః, తస్మాదగ్నేస..విష్పులిఙ్గాః ప్రతిశరీరం పురుషా ఆబిర్భూతా ఇతి వేదాన్తవాదినః ॥ ౧౭ ॥

కారికా ౧౮

అత్రాహ-

<<జననమరణకరణానాం ప్రతినియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ ।

పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చైవ ॥ ౧౮ ॥ >>

'జననమరణకరణానామ్' ఇత్యాది । కరణం చక్షురాదీన్ద్రియమ్ దేహేన్ద్రియాదేరధిష్ఠానస్యోత్పత్తివినాశౌ । తద్యోగాత్పురుషః జననమరణేఽపి వ్యవస్థాప్యేతే । స్వతః పురుషస్య తే న సమ్భవతః । కుతః ? - నిత్యతాత్ తత్ర యద్యేకః పురుషః స్యాత్తదైకస్మిన్ జాయమానే మ్రియమాణే వా సర్వేషాం జననమరణే స్యాతామ్ । తథైకస్మింశ్చక్షుష్మతి శ్రోత్రవతి వా సర్వేఽన్ధా (బధిరా వా, పశ్యేయుః శ్రుణుయుర్వా । ఏకస్మిన్నన్ధే) బధిరే వా తథా స్యుః । న చైవమ్, జననాదీనాం ప్రతినియమాత్ । తస్మాదన్యథానుపపత్త్యా పురుషబహుత్వం సిద్ధమ్ ॥

'అయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ' ఇతి । యద్యేకః పురుషః స్యాత్తదైకేనాధిష్ఠాత్రా తిష్ఠతి దేహే, ధర్మాధర్మయోరర్థానర్థయోః సుఖదుఃఖయోర్వా ప్రవృత్తే, సర్వ ఏవ యుగపత్ప్రవర్తేరన్ । న చైవమిత్యన్యథానుపపత్తిః ॥

'త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చ' ఇతి । త్రయ ఏవ గుణాస్త్రైగుణ్యమ్ । తద్ విపర్యయోఽన్యథాత్వమ్ । అధిష్ఠానస్య త్రిగుణాత్మకత్వాత్తద్యోగాత్పురుషోఽపి త్రిగుణాత్మక ఇత్యుచ్యతే । తత్ర యద్యేకః పురుషః స్యాత్తదైకస్మిన్ సాత్త్వికే రాజసే తామసే వా, సర్వ ఏవ తథావిధాః స్యుః । న చైవమ్, గుణానం విపర్యయదర్శనదిత్యన్యథానుపపత్తిః ॥

పురాణపురుషాదగ్నేరివ విష్ఫులిఙ్గాః ప్రతిశరీరం పురుషా ఇత్యస్మిన్నపి దర్శనే పురుషబహుత్వమస్త్యేవ । తేషాం పరస్పరవిలక్షణత్వాత్ తే పురాణపురుషాదభిన్నా భిన్నా వేతి దర్శనద్వయమ్ । తదన్యత్ర వివారితత్వాదిహ గ్రన్థగౌరవభయాన్నోపన్యస్తమస్మాభిరితి ॥ ౧౮ ॥

కారికా ౧౯

ఏవం పురుషబహుత్వం ప్రసాధ్య తద్ధర్మాన్ కథయితుమాహ-

<< తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్య ।

కైవల్యమ్మాధ్యస్థం ద్రష్టృత్వమకర్తృభావశ్చ ॥ ౧౯ ॥ >>

'తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్' ఇత్యాది । యః ప్రాగుక్తో విపర్యయః- త్రిగుణమవివేకి విషయః - ఇత్యాదినా, తస్మాత్సాక్షిత్వాదయో ధర్మాః పురుషస్య సిద్ధాః । తత్ర నిర్గుణస్య పురుషస్యాప్రసవధర్మిత్వాదకర్తృత్వమ్ । యశ్చాకర్తా స భవత్యుదాసీనః । సప్తవిధం చాస్యాదాసీన్యమ్ । తథా చోక్తమ్ -

పశ్యతి శృణోతి సర్వమ కరోతి స్థితిం ప్రసఙ్గం చ నాపి ।

స్వతో న పరతో...నోభయతశ్చాప్యుదాసీనః ॥ ఇతి ॥

యశ్చోదాసీనః స సాక్ష్యపి భవతి ప్రధానసమ్బన్ధినః క్రియాకలాపస్య నిర్గుణత్వాత్ ॥

కైవల్యం కేవలభావాత్ చేతనత్వాచ్చ ద్రష్టృత్వమితి ॥

నను చ యద్యకర్తా తత్కథం- భోక్తృభావాదస్తి పురుషః- ? తథా చాహుః-

బాలహుతాశనతరవః స్వయమకృతానాం యథా హి భోక్తారః ।

పురుషోఽపి విషయఫలానాం స్వయమకృతానాం తథాపి భోక్తా ॥ ఇతి ॥

ఇత్యుక్తమకర్తురపి భోక్తృత్వమస్యేతి ॥ ౧౯ ॥

కారికా ౨౦

నను చ యద్యచేతనమవ్యక్తం కథం దేహేన్ద్రియసంజ్ఞమధిష్ఠానం ధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్త్తతే, తస్యాచేతనత్వాదిత్యాహ-

<< తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ ।

గుణకర్తృత్వేఽపి తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః ॥ ౨౦ ॥ >>

'తస్మాత్తత్సంయోగాత్' ఇత్యాది । తేన పురుషేణ యః సంయోగస్తస్మాదచేతనం చేతనావదివ భవతి । యథాగ్నిసంయోగాల్లోహమణిరిత్యుచ్యతే । లిఙ్గం మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తం వక్ష్యతి ॥

యది తదేవ త్రిగుణాత్మకం కర్తృ న పుమాన్, కథం పురుషో గచ్ఛతీత్యుచ్యత ఇత్యాహ- 'గుణకర్తృత్వేఽపి తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః' ఇతి । గుణానాం కర్తృత్వం న పురుషస్య । యథా పురుషసంయోగాదచేతనం లిఙ్గం చేతనావదివ భవతి, తథా గుణాత్మకలిఙ్గసంయోగాదకర్తాపి సన్ కర్తేవ భవతి । ఉదాసీనః । యథా స్వామీ స్వయమయోద్ధాపి యౌధభృత్యసంయోగాద్ యోద్ధేతి వ్యపదిశ్యతే, తథా పురుషోఽప్యుపచారేణ కర్తేతి ।

తథా చోక్తమ్ -

ప్రవర్త్తమానాన్ ప్రకృతేరిమాన్ గుణాంస్తమోఽభిభూతో విపరీతదర్శనః ।

అహం కరోమీత్యబుధోఽభిమన్యతే తృణస్య కుబ్జీకరణేఽప్యనీశ్వరః ॥ ఇతి ॥ ౨౦ ॥

కారికా ౨౧

నను ప్రధానపురుషయోః కిం (కర్తృత్వం) చైతన్యార్థమేవ సంయోగః, కిం వాన్యార్థమపీత్యాహ-

<< పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య ।

పంగ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతః సర్గః ॥ ౨౧ ॥ >>

'పురుషస్య' ఇత్యాది । పురుషస్యార్థో ద్వివిధః, విషయోపభోగః కైవల్యం చ । తదుభయం ప్రధానేన సమ్పాద్యమ్ । విషయోపభోగశ్చ ప్రధానవిభూతిమన్తరేణ న సమ్భవతి, ఇతి దర్శనార్థం పురుషః ప్రధానేన సంయుజ్యతే । మానం స్వాం విభూతిం దర్శయితుమసమర్థాత్పురుషేణ సంయుజ్యతే (?) । దృష్ట్వా స సర్వాం విభూతిమనుభూయ విరసత్వాద్ విరక్తః పురుషః ప్రధానేన త్యజ్యతే । త్యక్తస్య కైవల్యమిత్యతో దర్శనార్థం కైవల్యార్థం చ ద్వయోరపి సంయోగో మత్స్యోదకవదుదుమ్బరమశకశ్చ ॥

'పంగ్వన్ధవత్' ఇతి । దృష్టాన్తః । పఙ్గుః సచక్షుః పశ్యతి పన్థానం న సంచరతి, అన్ధోఽపి సంచరతి న పశ్యతి పన్థానమ్ । తయోః స్వార్థభ్రష్టయోర్గ్రామప్రాప్త్యర్థః సమ్బన్ధో భూతః । తత్ర పఙ్గురన్ధస్కన్ధమారుహ్య గతిమాన్, అన్ధోఽపి ద్రష్టధిష్ఠానాద్దృష్టిమాన్ జాతః । గ్రామప్రాప్తయోశ్చ తయోర్వియోగః । ఏవం పురుషో నిష్క్రియః ప్రధానేన సంయుజ్య తద్విభూతిదర్శనాయ దేవాదిషు సంచరతి । ప్రధానం నిశ్చేతనమపి పురుషాధిష్ఠానాచ్చేతనావదివ ద్వయమపి సమ్పాదయతి । తస్మాత్పంగ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగః ॥

నను చ సంయోగమాత్రేణ కథం దర్శనం కైవల్యం చేత్యాహ- 'తత్కృతః సర్గః' ఇతి । సంయోగకృతో మహదాదిగ్రామోత్పాద ఇత్యర్థః ॥ ౨౧ ॥

కారికా ౨౨

తమేవ దర్శయన్నాహ-

<< ప్రకృతేర్మహాంస్తతోఽహఙ్కారస్తస్మాద్గణశ్చ షోడశకః ।

తస్మాదపి షోడశకాత్పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని ॥ ౨౨ ॥ >>

'ప్రకృతేర్మహాన్' ఇత్యాది । ప్రకృతిః ప్రధానం కారణమవ్యక్తం గుణసామ్యం తమోబహులమవ్యాకృతమితి ప్రకృతిపర్యాయాః । తతో మహానుత్పద్యతే స తు తమోబహులః । మహాన్ బుద్ధిర్మతిః ప్రత్యయ ఉపలబ్ధిరితి బుద్ధిపర్యాయాః । తతోఽహఙ్కార

ఉత్పద్యతే । స తు రజస్తమోబహులః । అహఙ్కారః సుపర్ణపణి(!)స్తత్పురుష ఇత్యహఙ్కారపర్యాయాః ॥

'తస్మాద్గణశ్చ షోడశకః' ఇతి । తస్మాదహఙ్కారాత్ షోడశకో గణ ఉత్పద్యతే । ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చ తన్మాత్రాణీత్యర్థః । తాని హృషీకాణీన్ద్రియాణీతి పర్యాయాః । సూక్ష్మా అతిశయా అణవః (విషా) ఇతి తన్మాత్రపర్యాయాః ॥

'తస్మాదపి షోడశకాత్ పఞ్చభ్యః పఞ్చ భూతాని' ఇతి । షోడశాద్ గణాద్యాని పఞ్చ తన్మాత్రాణి తేభ్య ఏకోత్తరవృద్ధ్యా పఞ్చ మహాభూతాని భవన్తి । తత్ర శబ్దతన్మాత్రాదాకాశమేకగుణమ్ । శబ్దతన్మాత్రప్రతిసంహితాత్ స్పర్శతన్మాత్రాద్ద్విగుణో వాయుః । తాభ్యాం ప్రతిసంహితాద్రూపతన్మాత్రాత్ త్రిగుణం తేజః । త్రైః ప్రతిసంహితాద్రసతన్మాత్రాత్ చతుర్గుణా ఆపః । చతుర్భిః ప్రతిసంహితాద్గన్ధతన్మాత్రాత్ పఞ్చగుణా పృథివీతి । ఏతైరేకాదశాదయః స్థూలా విశేషా ఉచ్యన్తే, యేష్వవసితాని చతుర్వింశతితత్త్వాని ॥ ౨౨ ॥

కారికా ౨౩

బుద్ధేర్లక్షణమాహ-

<< అధ్యవసాయో బుద్ధిర్ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్ ।

సాత్త్వికమేతద్రూపం తామసమస్మాద్విపర్యస్తమ్ ॥ ౨౩ ॥ >>

'అధ్యవసాయః' ఇత్యాది । శబ్దాదిషు విషయేఽధ్యవసాయశబ్దోఽయం యావత్ గన్ధోఽయమితి సుబుద్ధేర్లక్షణమ్ (?) । తస్యాశ్చాష్టౌ రూపాణి ॥

'ధర్మో జ్ఞానం విరాగ ఐశ్వర్యమ్' ఇతి । తత్ర యోఽయమనివిషయమనుష్ఠానాత్మకోఽధవసాయస్స ధర్మః । యమాః పఞ్చ నియమాశ్చ । యథోక్తం సాంఖ్యప్రవచనే 'అహింసాసత్యాస్తేయబ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహా యమాః' । 'శౌచసన్తోషతపస్స్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః' ఇతి । తత్ర సన్తోషస్సనిహితసాధనాభ్యాశాదధికస్యానుపాదిత్సా । తపో జిఘత్సాపిపాసాశీతోష్ణస్థానసాధనాజయః కాష్ఠమౌనాకారమౌనే, వ్రతాని చ

కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదీని । స్వాధ్యాయో మోక్షశాస్త్రాధ్యయనం ప్రణవజపో వా । ఈశ్వరప్రణిధానం విశిష్టదేవతారాధనమ్ । అసంసారిభిస్తుల్యవృత్తిత్వాదితి । తద్విపరీతానుష్ఠానమధర్మః । పఞ్చవింశతితత్త్వానాం స్వసంజ్ఞాలాక్షణ్యకత్వప్రయోజనావధారణం జ్ఞానమ్, గుణపురుషాన్తరజ్ఞానమ్ । శేషమజ్ఞానమ్ । విషయశరీరేన్ద్రియేభ్యో దోషదర్శనాద్వైముఖ్యం విరాగః । తేష్వభిలాషో రాగః । ఐశ్వర్యమష్టగుణమ్- అణిమా, మహిమా, లఘిమా, ప్రాప్తిః, ప్రాకామ్యమ్, ఈశిత్వం, వశిత్వమ్, యత్రకామావసాయిత్వం చేతి । తత్రాణిమాణుత్వమ్, యేన గుణేన సూక్ష్మో భూత్వా విచరతి । కార్యే కారణోపచారాదణిమేత్యుచ్యతే । ఉత్తరత్రాప్యేవం యోజ్యమ్ । లఘిమా లఘుత్వమ్, యేన వాయువల్లఘుతరో భవతి । మహిమా మహత్త్వమ్, యేన భువనేషు ధర్మాదిప్రాప్తిః, యేన గుణేనేషితస్య ప్రాపణమ్ । ప్రాకామ్యం ప్రచురకామితా యేనైకమనేకం ప్రాకామ్యతేఽనేకం చైకమ్ । ఈశిత్వం ప్రభుతా (యేన స్థావరాదీని భూతాని సన్దేశకారీణి భవన్తి । వశిత్వం వశితా) యేన స్వతన్త్రశ్చరతి । యత్రకామావశాయిత్వం (కామేనేచ్ఛయావశేతుం శీలం యస్య స యత్రకామావశాయీ । తస్య భావః యత్రకామావశాయిత్వమ్) । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం 'శీ' తిష్ఠతౌ వర్త్తతే । యేన గుణేన దివ్యన్తరిక్షే భూమౌ వావస్థాయిత్వమిత్యర్థః ।

'సాత్త్వికమేతద్రూపమ్' ఇతి । సత్త్వతమోబహులత్వాత్ । బుద్ధేర్యదా సత్త్వముత్కటం భవతి తదైతచ్చతుష్టయం భవతీత్యర్థః ।

'తామసమస్మాద్విపర్యస్తమ్' ఇతి । ఉత్కటలక్షణాత్ ధర్మాదిచతుష్టయాద్విపరీతం తమస్యుద్రిక్తే భవతీత్యర్థః । అధర్మోఽజ్ఞానమవైరాగ్యమనైశ్వర్యం చేతి ॥ ౨౩ ॥

కారికా ౨౪

అహఙ్కారలక్షణమాహ-

<< అభిమానోఽహఙ్కారః, తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్త్తతే సర్గః ।

ఏకాదశశ్చ గణస్తన్మాత్రపఞ్చకశ్చైవ ॥ ౨౪ ॥ >>

'అభిమానః' ఇత్యాది । అభిమతిరభిమానః । రూపాదిషు విషయేష్వభిమానో రూపవానహమ్, మమైతే విషయాః, ఇత్యహ్యఙ్కారలక్షణమ్ ॥

తస్మాదభిమానలక్షణాదహఙ్కారాత్ 'ద్వివిధః ప్రవర్త్తతే సర్గః' ఇతి । సృజ్యత ఇతి సర్గః ॥

తమేవ ద్వివిధం దర్శయితుమాహ- 'ఏకాదశకశ్చ గణః' ఇతి । ఏకాదశ పరిమాణమస్యేత్యేకాదశః శ్రోత్రాదిర్గణః ॥

'తన్మాత్రాపఞ్చకం చ' ఇతి । తన్మాత్రశబ్దాదిస్వరూపమాత్ర ఇత్యర్థః । తన్మాత్రాణి శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః । మాత్రాగ్రహణం భూతసంశ్లేషనివృత్త్యర్థమ్ । భూతేష్వపి శబ్దాదిసమ్భవాత్ ॥ ౨౪ ॥

కారికా ౨౫

స చాహఙ్కారస్త్రివిధ ఇతి దర్శయన్నాహ-

<< సాత్త్విక ఏకాదశకః ప్రవర్త్తతే వైకృతాదహఙ్కారాత్ ।

భూతాదేస్తన్మాత్రః స తామసః, తైజసాదుభయమ్ ॥ ౨౫ ॥ >>

'సాత్త్వికః' ఇత్యాది । యదా సత్త్వముద్రిక్తం తదాహఙ్కారో వైకృతాభిమానో భవతి, రజశోచ్ఛ్రిక్తం తైజసః, తమశోచ్ఛ్రిక్తం భూతాదిరితి । తత్ర వైకృతాదేకాదశకో గణః ప్రవర్త్తతే । స చ సాత్త్వికః సత్త్వబహులః, స్వవిషయగ్రహణత్వాత్ ॥

భూతాదేస్తామసాదహఙ్కారాత్తన్మాత్రః స తామసః, తమోబహులత్వాత్ । తతస్తామసాత్తన్మాత్రాత్ గణాత్ తామసో భూతగణః ప్రవర్త్తతే ॥

('తైజసాదుభయమ్' ఇతి । ఏతదాశయః- పఞ్చకశ్చైతదుభయమపి ప్రవర్త్తతే) । ఆదికాల ఉభయత్రాప్యస్య సహాయత్వాత్ । వైకృతభూతాది ద్వావపి ప్రకాశస్థితిశీలత్వాత్ న క్రియాశీలే । తత సైజసమహఙ్కారం క్రియాశీలం సహాయమపేక్ష్యైకాదశకం పఞ్చకం చ మలాజనయత (?) ఇతి ॥ ౨౫ ॥

కారికా ౨౬

కః పునరేకాదశ ఇత్యాహ-

<< బుద్ధీన్ద్రియాణి చక్షుఃశ్రోత్రఘ్రాణరసనత్వగాఖ్యాని ।

వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్ కర్మేన్ద్రియాణ్యాహుః ॥ ౨౬ ॥ >>

'బుద్ధీన్ద్రియాణి' ఇత్యాది । ద్వివిధమిన్ద్రియమ్ । తత్ర చక్షుర్యేన దృశ్యతే । శ్రోత్రం యేన శ్రూయతే । త్వగ్యయా స్పృశ్యతే । రసనం యేన రస్యతే । నాసికా యయా ఘ్రాయతే । తా ఆఖ్యా యేషామిన్ద్రియాణామితి శబ్దప్రధానో నిర్దేశః । తాని చక్షుఃశ్రోత్రత్వగ్రసనానాసికాఖ్యాని పఞ్చ । బుద్ధిపూర్వకపర్యాలోచనమితి బుద్ధీన్ద్రియాణ్యాహుః సాంఖ్యాచార్యాః । శబ్దవశాదత్రాక్రమః కృతః । క్రమస్తు శ్రోత్రత్వక్చక్షురితి ॥

'వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాన్' ఇతి । కర్మేన్ద్రియాణి కర్మాభినిర్వర్తనాత్ । అస్మాదేవ ప్రయోగాదుపస్థశబ్దః పుంలిఙ్గోఽప్యస్తీతి జ్ఞాయతే । స చ స్త్రైణః పౌరుషేయశ్చ । తత్ర వాగిన్ద్రియం కణ్ఠస్థమ్ । అన్యాని ప్రసిద్ధాన్యేవ ॥ ౨౬ ॥

కారికా ౨౭

ఏకాదశకమిన్ద్రియం దర్శయన్నాహ-

<< ఉభయాత్మకమత్ర మనః, సఙ్కల్పకమిన్ద్రియం చ సాధర్మ్యాత్ ।

గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వం బాహ్యభేదాశ్చ ॥ ౨౭ ॥ >>

'ఉభయాత్మకమత్ర మనః' ఇత్యాది । అత్రేత్యస్మిన్నిన్ద్రియవశే మన ఉభయాత్మకముభయస్వభావమ్ । బుద్ధీన్ద్రియాణాం కర్మేన్ద్రియాణాం చ స్వస్వవిషయగ్రహణకాలే బుద్ధీన్ద్రియం కర్మేన్ద్రియం చేత్యర్థః । ఉభయత్రాప్యస్య వ్యాపారాదితి లక్షణం తదిత్యాహ- సఙ్కల్పయతీతి సఙ్కల్పకమ్, ఇదం నేదమితి ॥

కథమిన్ద్రియమిత్యాహ- 'ఇన్ద్రియం చ సాధర్మ్యాత్' ఇత్యాది । ఇన్ద్రియైస్తుల్యత్వాదిత్యర్థః । యథాన్యదిన్ద్రలిఙ్గం తథా మనోఽపీత్యర్థః ॥

తత్రైకస్మాదహఙ్కారాదుత్పన్నానాం కథం స్వరూపభేదః ? । యచ్ఛ్రోత్రాదిబుద్ధీన్ద్రియమ్, తత్ ప్రతినియతవిషయం నేతరవిషయమపి । యద్వాగాది కర్మేన్ద్రియం తత్ ప్రతినియతకర్మ, నేతరకర్మాపి । మనశ్చోభయాత్మకమ్, నైకాత్మకమిత్యాహ- 'గుణపరిణామవిశేషాన్నానాత్వమ్' ఇతి । అహఙ్కారస్థా యే గుణాః సత్త్వాదయస్తేషామన్యోఽన్యాభిభవాశ్రయా (ద్విద్వారేణ యః పరిణామవిశేషస్తత ఏవైషాం నానాత్వమ్ । త ఏవ హి గుణాః పరి)ణామవిశిష్టా ఇన్ద్రియవ్యపదేశభాజో నానావిషయా భవన్తి । కథం దేశనియమో వృత్తినియమశ్చ ? తత్ర త్వగిన్ద్రియం సర్వశరీరస్థితబాహ్యాభ్యన్తరవృత్తి, చక్షుఃశ్రోత్రఘ్రాణరసనాని శిరసి బహిః పృథక్ పృథగవస్థితాని బాహ్యవృత్తీని । వాగాస్యే స్థితా । పాణ్యాదయశ్చ బాహ్వోరధస్తాత్ పృథక్ పృథగవస్థితా బహిఃకర్మవిషయాః ॥

ఇత్యతాహ- 'బాహ్యభేదాశ్చ' ఇతి । యే చాన్యే విషయభేదా దేశనియమవృతినియమాభ్యాం తేఽపి గుణపరిణామవిశేషాదేవ । నాత్రాన్తరా కారణమస్తి ॥ ౨౭ ॥

కారికా ౨౮

ఏషామిన్ద్రియాణాం కస్య కా వృత్తిరిత్యాహ-

<< శబ్దాదిషు పఞ్చానామాలోచనమాత్రమిష్యతే వృత్తిః ।

వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాశ్చ పఞ్చానామ్ ॥ ౨౮ ॥ >>

'శబ్దాదిషు' ఇత్యాది । ఆదిశబ్దేన శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః । తేషు యథాక్రమం పఞ్చానాం శ్రోత్రాదీనాం బుద్ధీన్ద్రియాణామాలోచనమాత్రం వృత్తిరిష్యతే సాంఖ్యాచార్యైః । శ్రోత్రాదీని హి విషయస్య ప్రకాశనమాత్రం కుర్వన్తి, నిశ్చయం తు బుద్ధిః । తథా హి బుద్ధ్యవసితమర్థం పురుషః చేతయత ఇతి సిద్ధాన్తః । కర్మేన్ద్రియాణామపి వాగాదీనాం యథాక్రమం వసనాదానాదీని వృత్తయః కర్మాణి । తత్ర వాగిన్ద్రియస్య నానావిధవర్ణోచ్చారణం కర్మ, ఆదేయస్యాదానం పాణ్యోః, విహరణం దేశాన్తరగమనం పాదయోః, ఉత్సర్గ ఆహారమలస్యోత్సర్జనం పాయోః, ఆనన్దనమానదో హ్లాదః శుక్రవిసృష్టిసంసృష్టిసుఖం తదుపస్థేన్ద్రియవృత్తిః ॥ ౨౮ ॥

కారికా ౨౯

బుద్ధ్యహఙ్కారమనసాం కా వృత్తిరిత్యాహ-

<< స్వాలక్షణ్యం వృత్తిస్త్రయస్య సైషా భవత్యసామాన్యా ।

సామాన్యకరణవృతిః ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ ॥ ౨౯ ॥ >>

'స్వాలక్షణ్యం వృత్తిః' ఇత్యాది । స్వాత్మీయం లక్షణం యస్య తత్ స్వలక్షణమ్ । తస్య భావః స్వాలక్షణ్యమ్ । తదేవ వృత్తిః ॥

'త్రయస్య' ఇతి । బుద్ధ్యహఙ్కారమనసామిత్యర్థః । అధ్యవసాయో బుద్ధేః, అభిమానోఽహఙ్కారస్య, సఙ్కల్పో మనసః । త ఏవాధ్యవసాయాభిమానసఙ్కల్పాస్త్రయస్య వృత్తిః । ఏషాం చ బుద్ధ్యాదీనాం త్రయోదశానాం చతుర్విధా వృత్తిః, అసామాన్యాయుగపత్క్రమశ్చేతి (?) ॥

తత్ర సామాన్యాం దర్శయితుమాహ- 'సైషా' ఇతి । యేయముక్తా వృత్తిః సైషా భవత్యసామాన్యా । యా యస్య సా తస్యైవ నాన్యేషామపీత్యర్థః । శ్రోత్రస్య యచ్ఛబ్దప్రకాశనం తచ్ఛ్రోత్రస్యైవ, నాన్యేషాం త్వగాదీనాం ద్వాదశానామ్ । ఏవం సర్వత్ర యోజ్యమ్ ॥

సామాన్యామాహ- 'సామాన్యకరణవృత్తిః' ఇతి సామాన్యా చాసౌ కరణవృత్తిశ్చేతి సామాన్యకరణవృత్తిః ॥

'ప్రాణాద్యా వాయవః పఞ్చ' ఇతి । ప్రాణా ఆద్యా యేషాం వాయూనాం తే ప్రాణాద్యాః । ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానా ఇతి పఞ్చ వాయవః । తత్ర ప్రాణో యో ముఖనాసికాభ్యాం నిర్గచ్ఛతి । యో నాభేరధః స్థితః సోఽపానః । యేన కాయేఽగ్నిర్దీపిత ఆహారం చ పచతి స సమానః । యో నాభిదేశాదుద్యతశిరోగతిర్నాదం జనయతి స ఉదానః । యః సర్వశరీరం వ్యాప్య స్థితం స వ్యానః । ఏతే త్రయోదశానామపి కరణానాం సామాన్యవృత్తిః ॥ ౨౯ ॥

కారికా ౩౦

కరణప్రభావికత్వాద్వాయూనాం యుగపత్క్రమశో వృత్తిమాహ-

<< యుగపచ్చతుష్టయస్య తు వృత్తిః క్రమశశ్చ నిర్దిష్టా ।
దృష్టే తథాప్యదృష్టే త్రయస్య తత్పూర్వికా వృత్తిః ॥ ౩౦ ॥ >>

'యుగపత్' ఇత్యాది । 'చతుష్టయస్య తు' ఇతి । తుశబ్దో విశేషణార్థః । బుద్ధిరహఙ్కారో మనశ్చక్షురిత్యేతస్య చతుష్టయస్యైకస్మిన్ రూపే యుగపద్వృత్తిః । యథాన్ధకారే విద్యుత్సంపాతే కృష్ణసర్పసన్దర్శనే యుగపదాలోచనాధ్యవసాయాభిమానసఙ్కల్పనాని భవన్తి । తథా హి చక్షుషాలోచితం బుద్ధ్యాధ్యవసితమహఙ్కారేణాత్మీకృతం మనసా సఙ్కల్పితమితి ॥

'క్రమశశ్చ తస్య' ఇతి । చతుష్టస్యస్య క్రమేణ కదాచిద్వృత్తిరిష్టా । మన్దప్రకాశే స్థాణుపురుషోచితామూర్ద్వతాం దృష్టవతః కిం స్థాణుః పురుష ఇతి వికల్పః । తత్రాకుఞ్చపనప్రసారణాత్ పురుష ఇత్యధ్యవసాయః । తత ఆత్మీకరణాదభిమాన ఇతి ॥

యేయ(ముభయ)థావృత్తిః సా కస్మిన్ విషయ ఇత్యాహ - 'దృష్టే' ఇతి । అదృష్టే తర్హ నాస్తీత్యాహ - 'తథాప్యదృష్టే' ఇతి । తథా... ష్టే దృష్టేఽపి వృత్తిః ॥

కిన్తు న చతుష్టయస్య తర్హీత్యాహ- 'త్రయస్య' ఇతి । బుద్ధ్యహఙ్కారమనసామిత్యర్థః । తత్రాపి తత్పూర్వికా శ్రోత్రాదిపూర్వికేత్యర్థః । యథా స్మర్తవ్యమనుస్మరతః సఙ్కల్పాభిమానాధ్యవసాయా భవన్తి ॥ ౩౦ ॥

కారికా ౩౧

అథ యదేతచ్చతుష్టయం తత్కిం యుగపత్ పరస్పరసవ్యపేక్షం స్వాం స్వాం వృతిం ప్రతిపద్యతే కిం వా నిరపేక్షమిత్యాహ-

<< స్వాం స్వాం ప్రతిపద్యన్తే పరస్పరాకూతహైతుకీం వృత్తిమ్ ।

పురుషార్థ ఏవ హేతుర్న కేనచిత్కార్యతే కరణమ్ ॥ ౩౧ ॥ >>

'స్వాం స్వామ్' ఇత్యాది । ఆత్మీయాత్మీయాం వృత్తిమ్ ॥

'పరస్పరాకూతహైతుకీమ్' ఇతి । పరస్పరస్య యదాకూతం స్వవృత్తిభోగస్తదేవ హేతుః । తత్ర భూతాం పరస్పరాకూతహైతుకీం వృత్తిం చత్వారి కరణాని ప్రతిపద్యన్తే । తత్ర చక్షుర్బుద్ధ్యాదిత్రయస్యాకూతం జ్ఞాత్వా ప్రకాశనం ప్రతిపద్యతే । ఏవం బుద్ధిరహఙ్కారో మనశ్చ త్రయాణామాకూతం జ్ఞాత్వాఽధ్యవసాయమభిమానం సఙ్కల్పనం చ ప్రతిపద్యన్తే । క్రమశశ్చ పరస్పరాకూతహైతుకీమ్ । కిన్తు పూర్వపూర్వహైతుకీ ద్రష్టవ్యా । యథా కస్యచిదుపనిమన్త్రణం శ్రుతవతః శ్రోత్రవృత్తిం జ్ఞాత్వా, బుద్ధిర్గమనాయాధ్యవసితా । తద్వృత్తిం జ్ఞాత్వాఽహఙ్కారో మోదకానహం భక్షయిష్యామీతి మన్యతే । తద్వృత్తిం జ్ఞాత్వా మనః, ప్రచురం ఘృతం ప్రాపయిష్యామీతి కిం స్తోకమితి, సఙ్కల్పయతీతి । ఏవం బాహ్యాన్యపి కరణాని స్వాం స్వాం వృత్తిం పరస్పరాకూతహైతుకీం ప్రతిపద్యన్తే ॥

ఏతాని కిమాత్మార్థం స్వాం స్వాం వృత్తిం ప్రతిపద్యన్తే, కిమన్యార్థమిత్యాహ- 'పురుషార్థ ఏవ హేతుః' ఇతి । పురుషస్యార్థో విషయోపభోగః కైవల్యం చ, స వృత్తిహేతుః ॥

నన్వీశ్వరః కర్తా జగతః, స ఏవ బుద్ధ్యాదికలాపం సృష్టవాన్ యేన పురుషస్యార్థః సమ్పద్యతే । తథా చోక్తమ్-

'ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వా' । ఇతి

తత్రాహ - 'న కేనచిత్కార్యతే కరణమ్' ఇతి । ప్రధానవ్యతిరేకేణ న కశ్చిద్బుద్ధ్యాదికరణం స్వాం స్వాం వృత్తిం కారయతీత్యర్థః । యది కర్తా స్యాత్, కిమితి ప్రకృతిమపేక్షతే । నాపి సేశ్వరవాదినా ప్రకృతిరభ్యుపగతైవ, నిశ్చేతనత్వాత్ ప్రకృతేః సచేతనోఽధిష్ఠాతా కర్తాఽపరో గవేష్యత ఇతి చేత్, పురుష ఏవాధిష్ఠాతా । అచేతనా ప్రకృతిః । ఏతదుక్తమేవ ప్రాక్ ॥ ౩౧ ॥

కారికా ౩౨

కతివిధమన్తఃకరణమిత్యాహ-

<< కరణం త్రయోదశవిధమ్, తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్ ।

కార్యం చ తస్య దశధా, హార్యం ధార్యం ప్రకాశ్యం చ ॥ ३२ ॥ >>

'కరణం త్రయోదశవిధమ్' ఇత్యాది । పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి, పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, బుద్ధ్యహఙ్కారమనాంసి చ త్రీణి । ఏతత్ త్రయోదశవిధమ్ । కరణం కరోతీతి । 'కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్తరి ల్యుట్ ॥

తత్ర కస్య కా క్రియా యదపేక్షయా కరణమిత్యాహ- 'తదాహరణధారణప్రకాశకరమ్' । ఇతి తత్కరణమాహరణాదీని కరోతీతి । తత్ర కర్మేన్ద్రియాణ్యాహరణం కుర్వన్తి, బుద్ధ్యహఙ్కారమనాంసి ధారణమ్, బుద్ధీన్ద్రియాణి ప్రకాశమితి ॥

కిం తత్కార్యం యస్యాహరణం కుర్వన్తీత్యాహ- 'కార్యమ్' ఇతి । తస్య కరణస్య దశవిధం కార్యమ్ । తత్ర శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః పఞ్చ వచనాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాః పఞ్చేతి దశధా । పూర్వే ద్వివిధాః- సూక్ష్మాస్తన్మాత్రలక్షణాః సుఖైకస్వభావత్వాద్దివ్యాః, స్థూలా ఆకాశాదయః సుఖదుఃఖమోహత్మకత్వాదదివ్యా ఇతి । ఏతత్కార్యం బుద్ధీన్ద్రియాణాం ప్రకాశ్యమ్ । వాగాదీనాముక్త్యాదానాదికర్మకర్తృత్వాత్ కార్యమ్ (?) । తత్ర వాచా శబ్దస్య, పాణిభ్యామాదేయస్యాహ్రియమాణత్వాదుభయమప్యాహార్యమ్ ॥ విహార్యం విహరణస్థానమ్, పూర్వావయవన్యాసేనోత్తరావయవాక్రమణేన చ పాదాభ్యామాహ్రియమాణత్వాదాహార్యమ్ । అన్యథా కథముత్సర్గానన్దౌ స్యాతామ్ । ఉభయమపి కర్మేన్ద్రియావిషయమ్ । బుద్ధ్యహఙ్కారమనసాం ధార్యమ్, తైరన్తః స్వవృత్త్యావధార్యమాణత్వాత్ ॥ ३२ ॥

కారికా 33

తదేవ త్రయోదశవిధం కరణం బాహ్యాన్తరభేదాద్ద్వివిధమితి దర్శయన్నాహ-

<< అన్తఃకరణం త్రివిధం దశధా బాహ్యం త్రయస్య విషయాఖ్యమ్ ।

సామ్ప్రతకాలం బాహ్యం త్రికాలమాభ్యన్తరం కరణమ్ ॥ 33 ॥ >>

'అన్తఃకరణమ్' ఇత్యాది । కరణం ద్వివిధమ్- బాహ్యమాభ్యన్తరం చ । తత్ర శరీరస్యాన్తఃస్థితత్వాదన్తఃకరణం త్రివిధమ్- బుద్ధిరహఙ్కారోమనశ్చేతి ॥

'దశధా బాహ్యమ్' ఇతి । దశప్రకారమ్ । పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి, పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి । తద్బుద్ధిర్భవతి ॥

తద్బాహ్యం 'త్రయస్య విషయాఖ్యమ్' ఇతి । త్ర్యవయవస్యాన్తఃకరణస్య బాహ్యం విషయ ఇత్యాఖ్యాయతే, తద్ద్వారేణ విషయావగాహనాత్ । తేనాన్తఃకరణస్య ద్వివిధో విషయః- ద్వారం భోగ్యం చేతి । చతుష్టయస్య దృష్టేర్వర్తమానే త్రయస్యాదృష్టే వృత్తిరుక్తా ॥

తత్రాతీతానాగతయోరపి విషయయోః కిం వృత్తిరస్తి, నేత్యాహ- 'సామ్ప్రతకాలం బాహ్యమ్' ఇతి । కల్యత ఇతి కాలః విషయ ఏవాతీతోऽనాగతో వర్తమానోశ్చోచ్యతే । న తద్వ్యతిరేకేణ కాలోऽస్తి । మా భూత్ షడ్వింశతితత్త్వప్రసఙ్గ ఇతి । తత్ర సామ్ప్రతో వర్తమానః కాలో యస్య బాహ్యస్య తద్ధి బాహ్యమ్ । శ్రోత్రాది వర్తమానమేవ శబ్దాదికం ప్రకాశయతి, నాతీతానాగతే । వాగాది చ వర్తమానమేవోక్త్యాదానవిహరణోత్సర్గానన్దాన్ కరోతి, నాతీతానాగతాన్ ॥

'త్రికాలమాభ్యన్తరమ్' ఇతి । త్రయః కాలా యస్య తత్ త్రికాలమ్ । యథా బుద్ధిర్వర్తమానమధ్యవస్యతి । తథాతీతానాగతావపి । మాన్ధాతాసీత్ కల్కీ రాజా భవిష్యతీతి । యథాహఙ్కారో వర్తమానమభిమన్యతే తథాతీతానాగతావపి । మమైవమాసీత్, మమైవం భవిష్యతీతి । యథా చ మనో వర్తమానం సఙ్కల్పయతీతి తథాతీతానాగతావపి । తత్ర కిమిదం భూతం స్యాత్, న మమేతి । కిమిదం భవిష్యతి, నేతీతి ॥ ౩౩ ॥

కారికా ౩౪

నను చ యది స్థూలాః పృథివ్యాదయస్తే విశేషాః । బాహ్యం బాహ్యకరణం స్వవిషయం ప్రతిపద్యతే । పృథివ్యాదయస్తర్హి భేదేన ప్రతిపత్తవ్యా ఇత్యాహ-

<< బుద్ధీన్ద్రియాణి తేషాం పఞ్చ విశేషావిశేషవిషయాణి ।

వాగ్భవతి శబ్దవిషయా శేషాణి తు పఞ్చవిషయాణి ॥ ౩౪ ॥ >>

'బుద్ధీన్ద్రియాణి' ఇత్యాది । తేషామపి త్రయోదశానాం కరణానాం యాని పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి, తాని విశేషావిశేషవిషయాణి । శబ్దాదయః పఞ్చ విషయా ద్వివిధాః - విశేషా అవిశేషాశ్చ । తత్ర యే సూక్ష్మాస్తన్మాత్రలక్షణాస్తేऽవిశేషాః । యే స్థూలాః పృథివ్యాదయస్తే విశేషాః । విశేషాశ్చావిశేషాశ్చేతి ద్వంద్వః । త ఏవ విషయా విద్యన్తే యేషామితి మత్వర్థోపః ।

విశిష్టానవిశిష్టాంశ్చ విషయాన్ గృహ్యన్తీత్యర్థః । తత్ర శ్రోత్రం స్థూలాన్ నానాశబ్దానవికలాన్ గృహ్ణాతి, శబ్దతన్మాత్రం చ । నాసికా స్థూలాన్ సురభ్యాదిగన్ధాన్, తన్మాత్రం చ గృహ్ణాతీతి ॥

'వాగ్భవతి' । కేవలః శబ్దో విషయో యస్యాః, న విషయాన్తరమిత్యర్థః ॥ శేషాణి పాణ్యాదీని చత్వారి, పఞ్చ విషయాణి । పఞ్చ విషయా ఏషామితి । తత్ర పాణిః శబ్దస్పర్శరూపరసవన్తం ఘటాదికమాదత్తే । పాదౌ శబ్దాదిమత్యాం భూమౌ విహరతః । పాయురుపస్థశ్చ శబ్దాదిమదేవ మలం శుక్రం చ విసృజతి । అనేన ద్వారేణ తు సర్వం బాహ్యం కరణం పఞ్చవిషయమేవ ద్రష్టవ్యమ్ । యం హి యదేవమాశ్రిత్య (?) స్పృతం తస్య శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధవత్త్వాత్, 'బాహ్యం త్రయస్య విషయాఖ్యమ్' ఇత్యుక్తమ్ ॥ ౩౪ ॥

కారికా ౩౫

తత్కథం తస్య విషయ ఇత్యాహ-

<< సాన్తఃకరణా బుద్ధిః సర్వం విషయమవగాహతే యస్మాత్ ।

తస్మాత్ త్రివిధం కరణం ద్వారి, ద్వారాణి శేషాణి ॥ ౩౫ ॥ >>

'సాన్తఃకరణా' ఇత్యాది । బుద్ధేరుపాత్తత్వాచ్ఛేషమహఙ్కారో మనశ్చాన్తఃకరణమ్ । తాభ్యాం యుక్తా బుద్ధిః ॥

'సర్వమ్' ఇతి । త్రిష్వపి కాలేషు వ్యవస్థితం విషయమవగాహతే గృహ్ణాతి యస్మాత్ , తస్మాత్ త్రివిధమన్తఃకరణం బుద్ధ్యాది ద్వారి భవతి । ద్వారాణ్యస్య సన్తీతి కృత్వా । శేషాణి తు బుద్ధీయకర్మేన్ద్రియాణి (?) ద్వారాణి । ఏభిర్ద్వారభూతైరన్తఃకరణం విషయాన్ గృహ్ణాతి ॥ ౩౫ ॥

కారికా ౩౬

నను చ యద్యన్తఃకరణం బాహ్యకరణద్వారేణ సర్వం విషయమవగాహతే, తస్మిన్ కిం లక్షణమిత్యాహ-

<< ఏతే ప్రదీపకల్పాః పరస్పరవిలక్షణా గుణవిశేషాః ।

కృత్స్నం పురుషస్యార్థం ప్రకాశ్య బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి ॥ ౩౬ ॥ >>

'ఏతే' ఇత్యాది । శ్రోత్రాదయో వాగాదయో బుద్ధ్యాదయశ్చేత్యేతే త్రయోదశ గుణవిశేషాః, త్రయ ఏవ గుణా అన్యోఽన్యాభిభవద్వారేణ పరిణతాః శ్రోత్రాదివ్యపదేశభాజ ఇత్యర్థః । ప్రదీపకల్పాః, స్వవృత్త్యా విషయస్య ప్రకాశకత్వాత్ । పరస్పరవిలక్షణాః । ఏకస్య యా వృత్తిః స్వరూపం చ, న తదితరేషామపి యది స్యాదేతేనైవ విషయావగాహనం సిద్ధం కిమన్యేన ॥

'కృత్స్నమ్' ఇతి । త్రైలోక్యగతం పురుషస్యార్థం సూక్ష్మస్థూలవిషయలక్షణం ప్రకాశ్యాభివ్యక్తిం నీత్వా పశ్చాదహఙ్కారాదయో ద్వాదశ బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి, స్థాపయన్తీత్యర్థః । అవగాహనఫలమేతత్ । తస్యాం చ విషయోపధానోపరక్త్యాం బుద్ధౌ పురుష ఉపలభతే । తత్రేదముచ్యతే - బుద్ధ్యాధ్యవసితమర్థం పురుష...త ఇతి ॥ ౩౬ ॥

కారికా ౩౭

నను చ తుల్యే కరణత్వే కిమిత్యహఙ్కారాదయో బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి । ప్రాధాన్యాత్తదేవ దర్శయన్నాహ -

<< సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధిః ।

సైవ చ విశినష్టి పునః ప్రధానపురుషాన్తరం సూక్ష్మమ్ ॥ ౩౭ ॥ >>

'సర్వమ్' ఇత్యాది । ఉపభోగముపభోగం ప్రతి ప్రత్యుపభోగమ్ । దేవమనుష్యతిర్యగ్యోనిశు యో విషయస్యోపభోగస్తం ప్రతి సర్వం త్రైలోక్యగతవిషయం పురుషస్య సాధయతి, సమ్పాదయతి । యస్మాద్బుద్ధిః ప్రధానభూతా సతీ నాన్యః కశ్చిత్, తస్మాత్ తాని కరణాని బుద్ధౌ ప్రయచ్ఛన్తి । (యథా గ్రామే హిరణ్యాదిప్రత్యయం కుటుమ్బినః ప్రధానాయ ప్రయచ్ఛన్తి) । ప్రధానోఽప్యాసన్నవర్తిత్వాద్భోగపతయ ఇతి ॥

'సైవ చ విశినష్టి' ఇతి । యదా తమస్వతీ బుద్ధిర్భవతి తదా సర్వముపనీతం సమ్పాదయతి । యదా సత్త్వాధికా బుద్ధిర్భవతి, తదా జ్ఞానసఞ్జతా ప్రధానపురుషాన్తరం విశినష్టి । ప్రధానపురుషయోర్విభాగం కరోతీత్యర్థః । అన్యత్ ప్రధానమన్యః పురుష ఇతి ॥

'సూక్ష్మమ్' । సాంసారికజ్ఞానస్యావిషయత్వాత్ ॥ ౩౭ ॥

కారికా ౩౮

విశేషావిశేషవిషయిణీత్యుక్తమ్, తత్ర కే విశేషాః కేఽవిశేషాశ్చేత్యత్రాహ-

<< తన్మాత్రాణ్యవిశేషాః, తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః ।

ఏతే స్మృతా విశేషాః, శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ ॥ ౩౮ ॥ >>

'తన్మాత్రాణి' ఇత్యాది । సూక్ష్మవిషయాస్తన్మాత్రాణీత్యుచ్యన్తే । తైర్న కశ్చిద్విశిష్యత ఇత్యవిశేషాః । యథా సూక్ష్మతృణాగ్రావస్థితం తేజో న లక్ష్యతే, న చ కిఞ్చిత్ ప్రకాశయతి, తద్వత్ తేఽప్యవిశేషాః ॥

'తేభ్యో భూతాని పఞ్చ పఞ్చభ్యః' ఇతి । తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చ మహాభూతాన్యుత్పద్యన్తే ॥

'ఏతే స్మృతా విశేషాః' ఇతి । శబ్దతన్మాత్రాదేకగుణమాకాశముత్పద్యతే । ఏవం స్పర్శాదితన్మాత్రాద్ ద్విత్రిచతుఃపఞ్చగుణా వాయ్వాదయ ఉత్పద్యన్తే । తైశ్చ తన్మాత్రాణి । విశిష్యన్త ఇతి విశేషాః ॥

తే చ కింస్వరూపా ఇత్యాహ- 'శాన్తా ఘోరాశ్చ మూఢాశ్చ' ఇతి । శాన్తాః సుఖప్రదాహ ఘోరా దుఃఖప్రదాః, మూఢా మోహప్రదా ఇతి ॥ ౩౮ ॥

కారికా ౩౯

కిమేతావన్త ఏవ వి షేషా ఉతాన్యేఽపీత్యాహ-

<< సూక్ష్మా మాతాపితృజాః, సహ ప్రభూతైస్త్రిధా విశేషాః స్యుః ।

సూక్ష్మాస్తేషాం నియతా, మాతాపితృజా నివర్తన్తే ॥ ౩౯ ॥ >>

'సూక్ష్మాః' ఇత్యాది । యే సూక్ష్మాస్తన్మాత్రలక్షణాః సంసారిణః శరీరస్యాశ్రయతాం గతాస్తేఽపి విశేషాః, సూక్ష్మశరీరస్యారబ్ధత్వాత్ ॥

'మాతాపితృజాః' ఇతి । మాతాపితృజాః షట్ । తత్ర మాతృతో లోమలోహితమాంసాని పితృతః స్నాయ్వస్థిమజ్జానః । తేఽపి విశేషాః, తైః స్థూలశరీరస్య షట్కోశికస్యారబ్ధత్వాత్ । ఏతే ద్వివిధా విశేషా ఆధ్యాత్మికాః ॥

'సహప్రభూతైః' ఇతి । యాని మహాభూతాని బాహ్యాని శాన్తఘోరమూఢాన్యుక్తాని తాని స్థూలశరీరస్యావకాశవ్యూహనపత్తిక్లేదనధారణకర్తృత్వేన ప్రకృష్టభూతాన్యుచ్యేన్తే । తైః సహ త్రయో విశేషాః ॥

'సూక్ష్మాస్తేషాం నియతా మాతాపితృజా నివర్తన్తే' ఇతి । సూక్ష్మశరీరనియతం జ్ఞానప్రాప్తేః ప్రాక్, తస్య సాంసరికత్వాత్ । స్థూలశరీరనియతం తు నివర్తతే, తస్య ప్రతిమరణం పతితస్య రసభస్మనిష్ఠాన్తత్వాత్ ॥ ౩౯ ॥

కారికా ౪౦

యదేతత్ సూక్ష్మశరీరం తత్కథముత్పన్నమిత్యాహ-

<< పూర్వోత్పన్నమసక్తం నియతమ్మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తమ్ ।

సంసరతి నిరుపభోగం భావైరధివాసితం లిఙ్గమ్ ॥ ౪౦ ॥ >>

'పూర్వోత్పన్నమ్' ఇత్యాది । ప్రధానేనాదిసర్గే ప్రతిపురుషముత్పాదితత్వాత్ పూర్వోత్పన్నమ్ । అసక్తమప్యాహ । తన్న క్వచిద్వ్యాహన్యతే, పర్వతమపి భిత్త్వా గచ్ఛతి ॥

'నియతమ్' । నిత్యమ్, జ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాగిత్యర్థః ॥

కింపరిమాణమిదమిత్యాహ- 'మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తమ్' ఇతి । బుద్ధిరాదిర్యస్య తత్, మహదాదిసూక్ష్మవిషయాస్తన్మాత్రలక్షణాః పర్యన్తం యస్య తత్ సూక్ష్మపర్యన్తమ్ । బుద్ధిరహఙ్కార ఏకాదశేన్ద్రియాణి పఞ్చ తన్మాత్రాణీత్యేతత్పరిమాణమిత్యర్థః ॥

'సంసరతి' । త్రిషు లోకేషు ॥

'నిరుపభోగమ్' ఇతి । బాహ్యేన స్థూలశరీరేణ వికలత్వాద్విషయభోగసమర్థం న భవతీత్యర్థః ॥

'భావైరధివాసితమ్' ఇతి । ధర్మాదిభిరుపరక్తమిత్యర్థః ॥

'లిఙ్గమ్' ఇతు । ప్రలయకాలే లయం గచ్ఛతీతి కృత్వా ॥ ౪౦ ॥

కారికా ౪౧

నను కరణమాత్రమేవ సంసరతి, కిం సూక్ష్మశరీరేణేత్యాహ-

<< చిత్రం యథాశ్రయమృతే స్థాణ్వాదిభ్యో వినా యథా చ్ఛాయా ।

తద్వద్వినాఽవిశేషైర్న తిష్ఠతి నిరాశ్రయం లిఙ్గమ్ ॥ ౪౧ ॥ >>

'చిత్రమ్' ఇత్యాది । యథా కుడ్యాదికమాశ్రయమృతే చిత్రం న తిష్ఠతి ॥

'స్థాణ్వాదిభ్యః' ఇతి । ఆదిశబ్దేన వృక్షస్తమ్భాదయః । 'పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామ్' ఇతి పఞ్చమ్యపి భవతి । తైర్వినా యథా చ్ఛాయా స్నిగ్ధా పరుషా వా న తిష్ఠతి ॥

'తద్వద్వినాఽవిశేషైర్న తిష్ఠతి నిరాశ్రయం లిఙ్గమ్' ఇతి । అవిశేషాస్తన్మాత్రాణి । లిఙ్గం త్రయోదశవిధం కరణమిహ గృహ్యతే । న తిష్ఠతి నిరాశ్రయత్వాత్ । (తైర్హి సూక్ష్మశరీరమారబ్ధమ్, తదభావాత్తదపి నాస్తీతి నిరాశ్రయత్వాత్) । న సంసరతి । న చ నిరాధారేణ కరణేన పురుషస్య సంయోగః సమ్భవతి । పురుషోఽపి నిష్క్రియత్వాన్న సంసరతి ॥ ౪౧ ॥

కారికా ౪౨

తదేవ సూక్ష్మశరీరం కిమర్థం సంసరతీత్యాహ-

<< పురుషార్థహేతుకమిదం నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేన ।

ప్రకృతేర్విభుత్వయోగాన్నటవద్వ్యవతిష్ఠతే లిఙ్గమ్ ॥ ౪౨ ॥ >>

'పురుషార్థహేతుకమ్' ఇత్యాది । పురుషార్థో ద్వివిధ ఉక్తః । స హేతుర్యస్యేతి । సమాసాన్తః కప్ ॥

'ఇదమ్' ఇతి । మహదాది సూక్ష్మపర్యన్తం లిఙ్గముక్తమ్, తన్నటవదవతిష్ఠతే । యథైక ఏవ నటస్తం తం విశేషమాస్థాయ యవనికాన్తో నిర్గత్య రాజామాత్యవిదుషకాదిభావేనానువిద్ధోఽవతిష్ఠతే, తథా లిఙ్గమపి తం తం దేహమాస్థాయ దేవమనుష్యతిర్యగ్భావేన వ్యవతిష్ఠతే ॥

తదేవ కథం భవతీత్యాహ- 'నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేన' ఇతి । నిమిత్తం ధర్మాధర్మాది, నైమిత్తికమూర్ధ్వాధోగమనాది । వక్ష్యతి చ । తయోః ప్రసఙ్గేనేతి ॥

కిమేతత్సర్వమీశ్వరాత్ కిం వా స్వభావాదిత్యత్రాహ- 'ప్రకృతేః విభుత్వయోగాత్' ఇతి । ప్రకృతిః ప్రధానమ్, తస్యా విభుత్వం జగత్కర్తృత్వమ్ । తద్యోగాత్ నటవద్వ్యవతిష్ఠతే । ప్రధానేనైవ హి పురుషస్యార్థః కర్తవ్య ఇతి మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తం లిఙ్గముత్పాద్య ధర్మాదిభిరధివాసయతి । తదధివాసితం చ నటవత్ వ్యవతిష్ఠతే । నేశ్వరాన్న స్వభావాదితి భావైరధివాసితమిత్యుక్తమ్ ॥ ౪౨ ॥

కారికా ౪౩

తే పునః కియన్తః కిమాశ్రితా ఇత్యాహ-

<< సాంసిద్ధికాశ్చ భావాః ప్రాకృతికా వైకృతాశ్చ ధర్మాద్యాః ।

దృష్టా కరణాశ్రయిణః కార్యాశ్రయిణః కలలాద్యాః ॥ ౪౩ ॥ >>

'సాంసిద్ధికాశ్చ' ఇత్యాది । యే ప్రాకృతస్వభావాస్తే సాంసిద్ధికా ఉచ్యన్తే । తే చ కపిలస్యైవ మహామునేర్నాన్యస్య । తస్య హ్యుత్పద్యమానస్యైవాదిసర్గే సహోత్పన్నా ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యసంజ్ఞకాశ్చత్వారో భావాః । యే త్వాదిసర్గాదుత్తరకాలముత్పన్నకార్యకారణానామస్మద్విధానాం ప్రయత్నపూర్వకా ఉత్పద్యన్తే, తే వైకృతాః ॥

తే చ ద్వివిధాః । యదాహ- 'ధర్మాద్యా దృష్టాః కరణాశ్రయిణః కార్యాశ్రయిణశ్చ కలలాద్యాః' ఇతి । ధర్మాదయశ్చత్వారః, విపరీతాశ్చాధర్మాదయశ్చత్వార ఇత్యష్టౌ । ఏతే త్రయోదశవిధం కరణమాశ్రిత్య ప్రవర్తన్తే । కార్యం పఞ్చ, కుక్షిస్థస్యాస్య నిచ్చురితస్య తు కౌమారయౌవనవార్ద్ధకాని త్రయః, ఇత్యష్టౌ భావాః । తత్ర వైకృతే ధర్మాదిభిరధివాసితం సంసరతీతి జ్ఞేయమ్ ॥ ౪౩ ॥

కారికా ౪౪

నిమిత్తనైమిత్తికప్రసఙ్గేనేత్యుక్తమ్ । తదుభయమపి దర్శయితుమాహ-

<< ధర్మేణ గమనమూర్ధ్వం, గమనమధస్తాద్భవత్యధర్మేణ ।

జ్ఞానేన చాపవర్గో, విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః ॥ ౪౪ ॥ >>

'ధర్మేణ' ఇత్యాది । ధర్మాదినిమిత్తమూర్ధ్వగమనాది నైమిత్తికమ్ । తత్ర ధర్మేణ యమనియమలక్షణేన గమనమూర్ధ్వమితి, సూక్ష్మశరీరస్య దేవాదివ్యవస్థితిరిత్యర్థః ॥

'గమనమధస్తాద్భవయధర్మేణ' ఇతి । తిర్యగ్యోనిషు స్థితిః । మిశ్రాన్మనుష్యలోకే స్థితిరిత్యర్థోక్తమ్ ॥

'జ్ఞానేన చాపవర్గః' ఇతి । ప్రధానపురుషాన్తరజ్ఞానాఖ్యేన జ్ఞానేన లిఙ్గం నివర్తతే । తతః కేవలః పురుషో భవతి ॥

'విపర్యయాదిష్యతే బన్ధః' ఇతి । జ్ఞానవిపర్యయాదజ్ఞానాత్ సంసారచక్రబన్ధః, పునః పునరావర్తనమ్ । స చ త్రిప్రకారః - ప్రకృతిబన్ధః, దక్షిణాబన్ధః, వికారబన్ధశ్చేతి । యేషాం ప్రకృతిరేవ పరతత్త్వం నాన్యత్, తేషాం ప్రకృతివాదినాం ప్రాకృతికో బన్ధః । యేషామిష్టాపూర్తభావిన ఏవ దివ్యాదివ్యమానుషభోగాః పురుషార్థ ఇతి, తేషాం కర్మవాదినాం దక్షిణాబన్ధః । ఇష్టాపూర్తం దక్షిణేతి । తథా చోక్తమ్-

అగ్నిహోత్రం తపః సత్యం దేవానాం పరిపాలనమ్ ।

అతిథిర్వైశ్వదేవం చ ఇష్టమిత్యభిధీయతే ॥

పుష్కరిణ్యః సభా వాప్యో దేవతాయతనాని చ ।

అన్నప్రదానమారామః పూర్తమిత్యభిధీయతే ॥

యేషాం వికార ఏవైశ్వర్యలక్షణః పురుషార్థ ఇతి, తేషాం వికారత్వవాదినాం వైకారికో బన్ధః ॥ ౪౪ ॥

కారికా ౪౫

<< వైరాగ్యాత్ ప్రకృతిలయః, సంసారో భవతి రాజసాద్రాగాత్ ।

ఐశ్వర్యాదవిఘాతో విపర్యయాత్తద్విపర్యాసః ॥ ౪౫ ॥ >>

'వైరాగ్యాత్" ఇత్యాది । యో విషయాదిదర్శనాద్విరక్తో యమనియమపరిస్థితో న జ్ఞానం పర్యేషతే, తస్య మృతస్య వైరాగ్యాదష్టాస్యు ప్రకృతిషు ప్రధానాదితన్మాత్రపర్యన్తాసు లయః, స్థూలశరీరేణ విషయోపభోగనిమిత్తేన యోగః । తల్లీనశ్చాత్మానం ముక్తమివ మన్యతే న తు ముక్తమ్, సర్గకాలే పునః సంసరణాత్ । యదా తు జ్ఞానం పర్యేష్యతే తదా ముచ్యత ఏవ । తథా చోక్తమ్-

జ్ఞానాదథ విరాగాచ్చ తథా కృత్స్నస్య సంక్షయాత్ ।

ఇత్యేవం జాయతే మోక్షో ముక్త ఆత్మస్థ ఉచ్యతే ॥ ఇతి ॥

'సంసారో భవతి రాజసాద్రాగాత్' ఇతి । వైరాగ్యవిషయోఽశుభవిషయాభిష్వఙ్గో రాజసో రాగః, తస్య శుభాశుభకర్మాక్షేపకత్వాత్ । తస్మాద్దేవాదిష్వయం జనాద్యజిభావేన (?) సంసరతి ॥

'ఐశ్వర్యాదవిఘాతః' ఇతి । అనైశ్వర్యాత్తద్విపర్యాస ఇతి । అవిఘాతవిపర్యాసో విఘాతః, ప్రార్థితానామప్రాప్తిరిత్యర్థహ । ముక్తిస్తు దురోత్సారితైవ ॥ ౪౫ ॥

కారికా ౪౬

ఏషామష్టానాం బుద్ధిరూపాణామేకేన మోక్షః సప్తభిర్బన్ధః సంసార ఇతి యదేతన్నిమిత్తనైమిత్తికం షోడశముక్తం తత్సంక్షేపేణ చతుర్విధమాహ -

<< ఏష ప్రత్యయసర్గో విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః ।

గుణవైషమ్యవిమర్దేన తస్య భేదాస్తు పఞ్చాశత్ ॥ ౪౬ ॥ >>

'ఏషః' ఇత్యాది । ప్రత్యయశబ్దేన బుద్ధిరుచ్యతే । తస్య సర్గో యః షోడశవిధ ఉక్తః, ఏష విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః । విపర్యయాదీనామాఖ్యా యస్య ప్రత్యయసర్గస్య స తథోక్తః । తత్ర విపర్యయమజ్ఞానమ్, అశక్తిర్జ్ఞానాధిగమాసామర్థ్యం సత్యామప్యధిజిగాంసాయామ్, తుష్టిర్మోక్షోపాయేషు వైముఖ్యమ్, సిద్ధిర్జ్ఞానప్రాప్తిః ॥

తస్య చతువిధస్య పునః పఞ్చాశత్ భేదా భవన్తి । కేన ప్రకారేణేత్యాహ- 'గుణవైషమ్యవిమర్దేన' ఇత్యాది । సత్త్వరజస్తమసామన్యోఽన్యాభిభవద్వారేణ వైషమ్యం విషమభావః, ఏకస్య ద్వయోర్వాధిక్యేఽన్యస్యానాధిక్యమ్ । ఏకద్విత్రియోగేన షడ్విధం వైషమ్యమ్ । తేన ద్వయోర్విమర్దః పరస్పరక్షోభః । తేన హేతునా భవతీత్యర్థః ॥ ౪౬ ॥

కారికా ౪౭

తాన్ భేదాన్ దర్శయన్నాహ-

<< పఞ్చ విపర్యయభేదా భవన్త్యశక్తిశ్చ కరణవైకల్యాత్ ।

అష్టావింశతిభేదా తుష్టిర్నవధాఽష్టధాసిద్ధిః ॥ ౪౭ ॥ >>

'పఞ్చ విపర్యయభేదాః' ఇత్యాది । అజ్ఞానాఖ్యస్య సర్గస్య భేదాః పఞ్చ- తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రోఽన్ధతామిస్రశ్చేతి । అత ఏవ సాంఖ్యప్రవచనే క్లేశా ఉచ్యన్తే । 'అవిద్యాస్మితారాగద్వేషాభినివేశాః క్లేశాః' ఇతి । తత్రావిద్యాక్షేత్రముత్తరేషామ్ ॥

'అశక్తిశ్చ' ఇతి । అశక్త్యాఖ్యః సర్గః ॥

'కరణవైకల్యాత్' ఇతి । కరణం బాహ్యమాభ్యన్తరం చ । తయోర్వైకల్యాదష్టావింశతిభేదా యస్యాః అశక్తేః సా భవతీతి విభక్తిపరిణామేన యోజ్యమ్ । కరణవైకల్యం చ గుణవైషమ్యవిమర్దేన భవతి ॥

'తుష్టిర్నవధాఽష్టధా సిద్ధిః' । ఇతి తుష్టిసర్గో నవప్రకారః, సిద్ధిసర్గోఽష్టప్రకారో భవతీత్యర్థః । ఏతైః సముదాయేన పఞ్చాశద్భేదా ఇతి ॥ ౪౭ ॥

కారికా ౪౮

తానవాన్తరభేదసహితాన్ దర్శయన్నాహ-

< భేదస్తమసోఽష్టవిధో మోహస్య చ, దశవిధో మహామోహః ।

తామిస్రోఽష్టాదశధా, తథా భవత్యన్ధతామిస్రః ॥ ౪౮ ॥ >>

'భేదస్తమసః' ఇత్యాది । తమ ఇత్యవిద్యోచ్యతే । సా చోత్తరేషాం ప్రసవభూమిః । సా చ ప్రకృతిః । తత్త్వవేదినాం సత్యపి వైరాగ్యే నాపవర్గ ఇతి, జ్ఞానస్యాభావాత్ । తతశ్చ తేషామష్టాస్వేవ ప్రకృతిషు లయో భవతీతి అష్టవిధా అవిద్యా, విషయస్యాష్టవిధత్వాత్ ॥

మోహస్య చేతిశబ్దేనాష్టవిధో భేద ఇత్యనువర్తతే । మోహ ఇత్యస్మితోచ్యతే । దేవా అపి వినాశినోఽపి, అష్టగుణమైశ్వర్యమాశ్రితా ఆత్మానమవినాశినం మన్యన్తే । తతశ్చ తేషామష్టవిధో మోహః, ఐశ్వర్యస్యాష్టవిధత్వాత్ ॥

'దశవిధో మహామోహః' ఇతి సుఖానుశయో రాగో మహామోహ ఇత్యుచ్యతే । స చ దివ్యాదివ్యవిషయేషు వర్తమానో దశవిధో భవతి । తత్ర సూక్ష్మాస్తన్మాత్రలక్షణాః పఞ్చ, సుఖైకస్వభావత్వాద్దివ్యాః । స్థూలాః పృథివ్యాదయః పఞ్చ, సుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాదదివ్యాః ॥

'తామిస్రోఽష్టాదశధా' ఇతి । దుఃఖానుశయో ద్వేషస్తామిస్ర ఇత్యుచ్యతే । స చాష్టగుణైశ్వర్యే దశవిధే చ విషయే ప్రతిభవతీత్యష్టాదశవిధః ॥

'తథా భవత్యన్ధతామిస్రః' ఇతి । యథా తామిస్రోఽష్టాదశధా తథాఽయమపీత్యర్థః । మరణత్రాసోఽన్ధతామిస్ర ఉచ్యతే । స చాష్టగుణైశ్వర్యే దశవిధే చ విషయే ప్రతిభవతీత్యష్టాదశవిధః ॥

'తథా భవత్యన్ధతామిస్రః' ఇతి । యథా తామిస్రోఽష్టాదశధా తథాఽయమపీత్యర్థః । మరణత్రాసోఽన్ధతామిస్ర ఉచ్యతే । స చాష్టగుణైశ్వర్యే దశవిధే విషయ ఏవ భవతీతి । ఏవం ద్విషష్టిభేదమజ్ఞానముక్తమ్ ॥ ౪౮ ॥

కారికా ౪౯

అశక్తిః కరణవైకల్యాదిత్యుక్తమ్, తస్యా భేదాన్ దర్శయితుమాహ-

<< ఏకాదశేన్ద్రియవధః సహ బుద్ధివధైరశక్తిరుపదిష్టా ।

సప్తదశధా చ బుద్ధేర్విపర్యయాస్తుష్టిసిద్ధినామ్ ॥ ౪౯ ॥ >>

'ఏకాదశ' ఇత్యాది । ఏకాదశానామిన్ద్రియాణామేకాదశైవోపఘాతాః । శ్రోత్రచక్షుర్ఘ్రాణానాం బాధిర్యాన్ధత్వాఘ్రాతృత్వాని, వాచో మూకత్వమ్, జిహ్వాయా జాడ్యమ్, మనస ఉన్మాదః, పాణిపాదోపస్థానాం కౌణ్యపఙ్గుత్వక్లైబ్యాని, త్వగిన్ద్రియస్య కుష్ఠః, పాయోరుదావర్త ఇతి ।

బాధిర్యమాన్ధ్యాఘ్రాతృత్వే మూకతా జడతా తథా ।

ఉన్మాదకౌణ్యకుష్ఠాని క్లైబ్యోదావర్తపఙ్గుతాః ॥ ఇతి ॥

అత ఇన్ద్రియవధా అశక్తిరిత్యుపదిష్టాః సాంఖ్యాచార్యైః ॥

'సహ బుద్ధివధైః' ఇతి । బుద్ధేరపి వధా అశక్తిరుపదిష్టా ॥ తే కియన్త ఇత్యాహ- 'సప్తదశధా చ బుద్ధేర్వ్యపయయాస్తుష్టిసిద్ధీనామ్' ఇతి । తుష్టయో నవ, సిద్ధయశ్చాష్టౌ । వక్ష్యమాణామ్పసాం యే విపర్యయాస్తే సప్తదశవిధా బుద్ధేర్జ్ఞేయాః । ఏవమశక్తిరష్టావింశతిభేదా యయా క్రమస్వశక్తో భవతి ॥

నను ప్రత్యయసర్గ ఇత్యుక్తమ్, నాయమిన్ద్రియవధః ప్రత్యయసర్గః కిఞ్చిదహఙ్కారసర్గ ఇతి సత్యమ్, అహఙ్కారస్య ప్రత్యయసర్గత్వాత్ తత్సర్గోఽపి ప్రత్యయసర్గ ఉచ్యతే । ధర్మో వా ప్రత్యయః సర్గః ॥ ౪౯ ॥

కారికా ౫౦

తుష్టిభేదానాహ-

<< ఆధ్యాత్మికాశ్చతస్రః ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యాఖ్యాః ।

బాహ్యా విషయోపరమాత్ పఞ్చ, నవ తుష్టయోఽభిమతాః ॥ ౫౦ ॥ >>

'ఆధ్యాత్మికాః' ఇత్యాదినా । ప్రకృత్యాదీన్యాఖ్యా యాసాం తుష్టీనాం తాస్తథోక్తాః । తత్ర ప్రకృతిః ప్రధానమ్ । సైవ వ్యక్తాత్మనా పరిణమ్య బన్ధమోక్షౌ కురుత ఇత్యేతావన్మాత్రోపదేశాత్ తుష్టో భవతి యస్తస్య ప్రకృత్యాఖ్యా తుష్టిరమ్భ ఇత్యుచ్యతే ॥

ఉపాదీయతే ప్రాప్యతే మోక్షోఽనేనేత్యుపాదానమ్ । ప్రవ్రజ్యాలిఙ్గం చాత్ర దణ్డాది । న ప్రకృతిజ్ఞానమాత్రేణ ముక్తిః । 'ఉపాదానేన చాపరే' ఇత్యస్మాదద్వితీయాదుపదేశాదిహైవ ముక్తిః ప్రాప్తవ్యేతి పరితుష్టః ప్రవ్రజితోఽయం తస్య ద్వితీయా ఉపాదానాఖ్యా తుష్టిః సలిలముచ్యతే ॥

కల్యత ఇతి కాలా । మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తేన లిఙ్గేన సంసరతాఽపరేణ మోక్షో న ప్రకృత్యుపాదానమాత్రాదిహైవ జన్మనీతి తస్మాత్తృతీయాదుపదేశాత్ తుష్టో యః కాలాపేక్షీ స్థితస్తస్య కాలాఖ్యా తుష్టిరోఘ ఇత్యుచ్యతే ॥

యస్యాపరం భాగ్యమస్తి తస్య మోక్షః, ప్రకృత్యుపాదానకాలమాత్రేణ న, కశ్చిద్విపరీతభాగధేయోఽస్తీతి తస్మాచ్చతుర్థాదుపదేశాత్ తుష్టో యో భాగ్యాపేక్షీ స్థితస్తస్య చతుర్థీ వృష్టిరిత్యుచ్యతే । ఏతాశ్చతస్ర ఆత్మానమధికృత్య భవన్తీత్యాధ్యాత్మికాః ఆత్మనా మోక్తవ్యమితి కృత్వా ॥

'బాహ్యవిషయోపరమాచ్చ' ఇతి । శబ్దాదిభ్యో వ్యావృత్తిరుపరమణం పఞ్చధా భవతి । ఆర్జనరక్షణక్షయసఙ్గహింసాదోషదర్శనాత్ । తత్ర విషయార్జనే మహద్దుఃఖం తదల్పవిషయేభ్య ఇత్యార్జనదోషదర్శనాన్నివృత్తస్య తుష్టిరియం పఞ్చమీ సుతారమిత్యుచ్యతే ॥

విషయా ఆర్జితుం శక్యాః, రక్షణం తు దుఃఖం బహుభిః తజ్జన్యమానానాం (?) స్యాదితి రక్షణదర్శనాన్నివృతస్య తుష్టిరియం షష్ఠీ సుపారమిత్యుచ్యతే ॥

విషయా ఆర్జితుం రక్షితుం క్షయే చ ప్రతివిధాతుం శక్యాః, కిన్తూపభుజ్యమానా మహతీమాత్మసక్తిం కుర్వన్తి, తదప్రాప్తౌ చ మహద్దుఃఖమితి సఙ్గదోషదర్శనాదుపరస్తస్యాష్టమీ తుష్టిరనుత్తమామ్భ ఇత్యుచ్యతే ॥

సర్వం శక్యం కిన్త్వనుపహత్య భూతాని న భోగః సమ్భవతి । భూతోపఘాతాన్మహదనిష్టఫలమితి హింసాదోషదర్శనాదుపరతస్య తుష్టిరియం నవమీ ఉత్తమామ్భ ఇత్యుచ్యతే । ఏతాః పఞ్చ విషయద్వారేణేతి భవన్తీతి బాహ్యాః । తత్పూర్వికాశ్చాధ్యాత్మికాః, విషయే తత్పరస్యాధ్యాత్మికతుష్ట్యసమ్భవాత్ ॥

తత్ర ప్రకృత్యుపాదానకాలా న మోక్షోపాయా ఇత్యుపదిష్టమపి యో వైముఖ్యాన్న ప్రతిపద్యతే తస్యాధ్యాత్మికాశ్చతస్రః, విషయోపరమాచ్చ బాహ్యాః పఞ్చేతి నవ తుష్టయః । తా బుద్ధివధా ఇత్యుచన్తే । తేషాం శక్తేరన్తర్భవతి [?] । తాసాం చతుష్షష్టీనాం మహత్ప్రభృతయో విపర్యయేణ సంజ్ఞా । తదుభయమపి బుద్ధావన్తర్భూతం తత్సర్గత్వాత్ ॥ ౫౦ ॥

కారికా ౫౧

కతిభేదా జ్ఞానాజ్ఞానలక్షణా సిద్ధిరిత్యాహ-

<< ఊహః శబ్దోఽధ్యయనం దుఃఖవిఘాతాస్త్రయః సుహృత్ప్రాప్తిః ।

దానం చ సిద్ధయోఽష్టౌ, సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః ॥ ౫౧ ॥ >>

'ఊహః శబ్దోఽధ్యయనమ్' ఇత్యాది । సిద్ధిర్జ్ఞానప్రాప్తిః, తస్యా భేదా ఉపాయభేదాత్ । ఊహ ఇతి । జన్మాన్తరసంస్కృతధియో యస్య బన్ధమోక్షకారణముత్ప్రేక్షమాణస్య ప్రధానపురుషాన్తరజ్ఞానముత్పద్యతే తస్య సిద్ధిరూహహేతుకా ప్రథమా తారమిత్యుచ్యతే ॥

యస్య సాంఖ్యశాస్త్రపారమన్యదీయమాకర్ణ్య తత్త్వజ్ఞానముత్పద్యతే, సా సిద్ధిః శబ్దహేతుకా ద్వితీయా సుతారమిత్యుచ్యతే ॥

యస్య శిష్యాచార్యసమ్బన్ధేన సాంఖ్యశాస్త్రం శబ్దతోఽర్థతశ్చాధీత్య జ్ఞానముత్పద్యతే, తస్యాధ్యయనహేతుకా । అధ్యయనేన హి తత్పరిజ్ఞానాత్ । ఏషా తృతీయా తారవి ఇత్యుచ్యతే ॥

'దుఃఖవిఘాతాస్త్రయః' ఇతి । యోఽప్యాధ్యాత్మికేనాధిభౌతికేనాధిదైవికేన వా భావితస్తద్విఘాతార్థం జ్ఞానం పర్యేష్యతి, ఊహేన శబ్దేనాధ్యయనేన వా, తస్య తద్విఘాతహేతుకాః ప్రమాదప్రముదితమోదనాఖ్యాస్తిస్రః, ఉపాయస్య త్రిత్వాదితి । పూర్వా యాస్తిస్రః సిద్ధయస్తా న దుఃఖహేతుకా ఇతి బోద్ధవ్యాః ॥

'సుహృత్ప్రాప్తిః' ఇతి । యోఽధిగతతత్త్వః సుహృదం ప్రాప్య జ్ఞానమధిగచ్ఛతి, తస్య సుహృత్ప్రాప్తిపూర్వికా । మిత్రం హి స్నేహాత్ జ్ఞానం ప్రకాశయతి । ఇయం సప్తమీ రమ్యకమిత్యుచ్యతే ॥

దానం చ సిద్ధిహేతుః । దానేన హ్యారాధితో జ్ఞానీ జ్ఞానం ప్రయచ్ఛతి । ఇయమష్టమీ సదాప్రముదితమిత్యుచ్యతే ॥

తద్విపరీతా అసిద్ధయః । మన్దబుద్ధిత్వాన్నోహతే యస్తస్యానూహహేతుకా అసిద్ధిః । యః శక్తోఽపి సాంఖ్యశాస్త్రం శృణ్వన్నపి బుద్ధిదౌర్బల్యాన్న బుధ్యతి తస్య శబ్దహేతుకా అసిద్ధిః । బుద్ధిదోష ఏవాయమ్ । యస్య గురుపూర్వకం నాధ్యయనం బుద్ధిదోషాదేవ తస్యానధ్యయనహేతుకా అసిద్ధిః । న యత్ర మిత్రసంగ్రహో న చ దానమిత్యష్టావసిద్ధయో బుద్ధివధా అశక్తావన్తర్భూతాః । తాసాం చాసిద్ధీనాం మోషముష్ణామానోరమిత్యాద్యాః [?] సంజ్ఞాః । బుద్ధావన్తర్భూతం తత్సర్గత్వాత్ ॥

'సిద్ధేః పూర్వోఽఙ్కుశస్త్రివిధః' ఇతి । తస్యా అష్టవిధాయాః సిద్ధేర్యః పూర్వో విపర్యయాశక్తితుష్ట్యాఖ్యస్త్రివిధ ఉక్తః సోఽఙ్కుశ ఇవేత్యఙ్కుశ ఉక్తః । తేన హ్యస్వతన్త్రీకృతో లోకః సంసారచక్రేఽవతిష్ఠతే । తత్ర విపర్యయాదిష్యతే బన్ధ ఇతి వచనాత్ పఞ్చవిధమజ్ఞానమఙ్కుశః । అశక్తిః కరణవైకల్యమ్, తతో హి జ్ఞానాప్రాప్తిరిత్యఙ్కుశః । తుష్టిరప్యఙ్కుశః । తదా ప్రకృత్యుపాదానకాలభాగ్యా మోక్షోపాయా ఇతి, విషయోపరమాచ్చ ముక్త ఇత్యేతావన్మాత్రాదుపదేశాత్ తుష్టో న జ్ఞానం పర్యేష్యతి । యదా తు పర్యేష్యతి

తదాऽనబ్కుశ ఇత్యర్థః । ఏతే ప్రత్యయసర్గభేదాః పఞ్చాశత్ పదార్థాః, అస్తిత్వాదయశ్చ దశ । తే చాస్యామేవ సప్తత్యాం నిర్దిష్టాః । తథా చాహ సంగ్రహకారః-

అస్తిత్వమేకత్వమథార్థవత్త్వం పారార్థ్యమన్యత్వమకర్తృభావః ।

యోగో వియోగో బహవః పుమాంసః స్థితిః శరీరస్య చ శేషవృత్తిః ॥ ఇతి ॥

ఏకత్వమర్థవత్త్వం పారార్థ్యం చేతి ప్రధానమధికృత్యోక్తమ్ । అన్యత్వమకర్తృత్వం బహుత్వం చేతి పురుషమధికృత్య । అస్తిత్వం యోగో వియోగశ్చేత్యుభయమధికృత్య । స్థితిర్స్థూలసూక్ష్మమధికృత్య । వక్ష్యతి- 'తిష్ఠతి సంస్కారవశాత్' ఇతి । ఏతే షష్టి పదార్థాః, తదర్థం శాస్త్రం షష్టితన్త్రమిత్యుచ్యతే ॥ ౫౧ ॥

కారికా ౫౨

పూర్వోత్పన్నం లిఙ్గం భావైరధివాసితం సంసరతీత్యుక్తమ్, తత్ర కిం భావా అపి పూర్వముత్పన్నాః కిం లిఙ్గమేవేత్యత్రాహ-

<< న వినా భావైర్లిఙ్గమ్, న వినా లిఙ్గేన భావనిష్పత్తిః ।

లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యస్తస్మాద్ద్వివిధః ప్రవర్తతే సర్గః ॥ ౫౨ ॥ >>

'న వినా' ఇత్యాది । యది భావా న పూర్వోత్పన్నాస్తైర్వినా లిఙ్గమపి నాస్తి । సంసరణార్థం లిఙ్గం సంసారనిమిత్తం చ భావాః ॥

'న వినా లిఙ్గేన భావనిష్పత్తిః' ఇతి । లిఙ్గం వినా న భావానిష్పత్తిః, లిఙ్గాశ్రితత్వాద్భావానామ్ । యస్మాదేవం తస్మాత్ లిఙ్గాఖ్యో భావాఖ్యశ్చ ద్విప్రకారః ప్రధానత్వాత్ సర్గో భవతీతి । సృజ్యత ఇతి సర్గః ॥ ౫౨ ॥

కారికా ౫3

యథా ద్వావేతౌ పూర్వోత్పన్నౌ తథ భూతసర్గోఽపీతి దర్శయన్నాహ-

<< అష్టవికల్పో దైవస్తైర్యగ్యోన్యశ్చ పఞ్చధా భవతి ।

మానుష్యశ్చైకవిధః, సమాసతో భౌతికః సర్గః ॥ ౫౩ ॥ >>

'అష్టవికల్పః' ఇత్యాది । దేవానామయం దైవః । సోఽష్టవిధః । తద్యథా బ్రాహ్మః, ప్రాజాపత్యః, సౌరః, ఆసురః, గాన్ధర్వః, యాక్షః, రాక్షసః, పైశాచశ్చేతి ॥

'తైర్యగ్యోన్యశ్చ పఞ్చధా భవతి' ఇతి । తిర్యగ్యోనీనామయం తైర్యగ్యోన్యః । పశుమృగపక్షిసరీసృపస్థావరభేదాత్ పఞ్చవిధః । తత్ర గవాద్యా రాసభాన్తాః పశవః । సింహాద్యా బిడాలాన్తా మృగాః । హంసాద్యా మశకాన్తాః పక్షిణః । సర్పాదయః కృమ్యన్తాః సరీసృపాః । వృక్షాదయః స్థూణాన్తాః స్థావరా ఇతి ॥

'మానుష్యశ్చైకవిధః' ఇతి । మనుష్యాణామయం మానుష్యః । ఏవంవిధసంస్థానస్యైకవిధత్వాత్ । బ్రాహ్మాదిభేదోఽపి సత్త్వరజస్తమసాం వికల్పాత్ కాలవ్యవహారనిమిత్తమ్ ॥

'సమాసతః' ఇతి । సంక్షేపేణ । విస్తరం...తస్తస్యైవ (?) - జరాయుజాణ్డజోష్మజోద్భిజ్జాఖ్యాశ్చత్వారో భేదాః శాస్త్రాన్తరే ద్రష్టవ్యాః । ఉద్భిజ్జాః స్థావరాః ॥

'భౌతికః సర్గః' ఇతి । భూతేషు భవో భౌతికః, లోకోత్పాద ఇత్యర్థః । స చ ద్వివిధః ॥ ౫౩ ॥

కారికా ౫౩

స్థూలశరీరే సత్త్వయి కశ్చిదేవ క్వచిదధిక్యేన వర్తత ఇతి దర్శయన్నాహ-

<< ఊర్ధ్వం సత్త్వవిశాలస్తమోవిశాలశ్చ మూలతః సర్గః ।

మధ్యే రజోవిశాలో, బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః ॥ ౫౪ ॥ >>

'ఊర్ధ్వమ్' ఇత్యాది । బ్రహ్మా ఆదిర్యస్య సర్గస్య స్తమ్బశ్చ తృణవిటపపర్యన్తః, స బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తః సర్గః । స ఊర్ధ్వః సత్త్వవిశాలః । ఊర్ధ్వం దేవలోకస్తస్యోత్కృష్టత్వాత్ తత్ర సాత్త్విక ఇత్యర్థః । దేవలోకస్య సత్త్వబహులత్వాత్ ॥

'తమోవిశాలశ్చ మూలతః సర్గః' ఇతి । తైర్యగ్యోనో మూలమ్, తస్యాధమత్వాత్ । తస్మిన్ మూలే తమోఽధికం తమోబహులత్వాత్ ॥

'మధ్యే రజోవిశాలః' ఇతి । మనుష్యలోకే మధ్యే । ఉత్తరాధరభావాత్ తత్ర దుఃఖబహులత్వాత్ ॥ ౫౪ ॥

కారికా ౫౫

యది త్రిషు లోకేషు లిఙ్గం సంసరతి, తదేవ తర్హి సాంసారికం సుఖం దుఃఖం వాప్నోతి, తస్యైవ సాంసారికత్వాదిత్యాహ-

<< తత్ర జరామరణకృతం దుఃఖం ప్రాప్నోతి చేతనః పురుషః ।

లిఙ్గస్యావినివృత్తేస్తస్మాద్ దుఃఖం స్వభావేన ॥ ౫౫ ॥ >>

'తత్ర' ఇత్యాది । తేషు లోకేషు జరామరణకృతమితి చతుర్దుఃఖోపలక్షణార్థమ్ । గర్భదుఃఖమ్, జన్మదుఃఖమ్, జరాదుఃఖమ్, మరణదుఃఖమితి । తత్ర మాతుః కుక్షౌ అన్ధతమసీవ ప్రవిష్టస్య సఙ్కుచనప్రసారణదుఃఖం గర్భదుఃఖమ్ । జాయమానస్య మాతురుదరాన్నిర్గచ్ఛతో జన్మదుఃఖమ్ । వ.....పాలతస్ఖలనాదిదుఃఖం జరాదుఃఖమ్ । మరణావస్థాయాం స్థూలశరీరం త్యజతో మరణదుఃఖమ్ । ఏతత్త్వాధ్యాత్మికం దుఃఖేఽన్తర్భూతమప్రీతదుఃఖం బుద్ధ్యాధ్యవసితం పురుషః ప్రాప్నోతి తస్య చేతనత్వాత్, న తు లిఙ్గమచేతనత్వాదితి భావః ॥

కియన్తం కాలమిత్యాహ- 'లిఙ్గస్యావినివృత్తేః' ఇతి । యావల్లిఙ్గస్యావినివృత్తిస్తావదిత్యర్థః । తస్య చ నివృత్తిః ప్రధానపురుషాన్తరజ్ఞానాత్ । యతశ్చైవం తస్మాద్దుఃఖం స్వభావేన । లిఙ్గగర్భాద్యవస్థాసు స్వభావతో దుఃఖమిత్యర్థః । లోకత్రయే సుఖమపి ప్రాప్నోతి, తన్నోక్తం తస్యానియతత్వాత్ । జరాదిదుఃఖం తు నియతమితి ॥ ౫౫ ॥

కారికా ౫౬

యోఽయం భావలిఙ్గభూతతత్సర్గః స కిమీశ్వరాత్, యథోచ్యతే-

ఈశ్వరప్రేరితో గచ్ఛేత్ స్వర్గం వా శ్వభ్రమేవ వా ।

ఇతి, కిం వా పురుషాత్, యథోచ్యతే-

పురుష ఏవేదం సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యమ్ ।

ఇతి, కిం వా స్వభావాత్, యథోచ్యతే-

స్వభావికమేవేదం సర్వం జగన్నహి మరుదాదయః కేనచిత్ క్రియన్తే ।

ఇత్యత్రాహ-

<< ఇత్యేష ప్రకృతికృతో మహదాదివిశేషభూతపర్యన్తః ।

ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థం స్వార్థ ఇవ పరార్థ ఆరమ్భః ॥ ౫౬ ॥ >>

'ఇత్యేష ప్రకృతికృతః' ఇత్యాది । ఆరభ్యత ఇత్యారమ్భః । ప్రకృతికృత ఇతి ప్రధానకృతః, నేశ్వరాదికృత ఇత్యర్థః । లోకత్రయం త్రిగుణాత్మకం భవతి, తచ్చ త్రిగుణాయా ఏవ ప్రకృతేరుత్పద్యతే । నపై స్వభావికమ్, విపరీతగుణదోషప్రసఙ్గాద్దేశానియమయోగాచ్చ ॥

స కింస్వరూప ఇత్యాహ- 'మహదాదివిశేషభూతపర్యన్తః' ఇతి । బుద్ధిరాదిర్యస్యారమ్భస్య । భూతాని లోకత్రయే యాన్యభిన్నసంస్థానాని స్థూలశరీరాఖ్యాని । విషయాశ్చ । బాహ్యాశ్చ విషయాః సూక్ష్మాః స్థూలాః । తే పర్యన్తేఽవసానే యస్య స తథోక్తః । అనేన భావలిఙ్గభూతసర్గాఖ్యాస్త్రయ ఆఖ్యాతాః ॥

కిమర్థమయం ప్రధానస్యారమ్భ ఇత్యత్రాహ- 'ప్రతిపురుషవిమోక్షార్థమ్' ఇతి । ఏకైకస్య పురుషస్య పురుషస్య విముక్త్యర్థమారమ్భః, పురుషాణాం బహుత్వాత్ । భావసర్గే భూతసర్గే చానేక ఇతి దర్శయతి । తథాహి మోక్షార్థం విషయోపభోగార్థం చాయమారమ్భ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । ప్రధానేన హి పురుషార్థః కర్తవ్యః । స చ ద్వివిధః । విషయోపభోగః కైవల్యం చ । తదుభయం కృత్వా నివర్తత ఇతి ॥

'స్వార్థః' ఇతి । యః కశ్చిత్ దేవదత్తస్వార్థ ఏవ పరార్థో రహితితం ప్రవర్తతే న పరస్తపస్తకరోతి (?) తథా ప్రధానమపీత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥

కారికా ౫౭

నను చ సచేతనస్య బుద్ధిపూర్వికా ప్రవృత్తిర్భవతి, ప్రధానస్యాచేతనత్వాత్కథం లోకత్రయే పురుషం విషయైః సంయోజ్య ధ్యానేన విప్రమోచ్య నివర్తేత । కథమేవంవిధా ప్రవృత్తిః । నాయం నియమః, అచేతనానామపి లోకే ప్రవృత్తిదర్శనాత్ । యదాహ-

<< వత్సవివృద్ధినిమిత్తం క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య ।

పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్య ॥ ౫౭ ॥ >>

'వత్సవివృద్ధినిమిత్తమ్' ఇత్యాది । వత్సస్య వివృద్ధిః పుష్టిః । తస్యా నిమిత్తమ్ ॥

'క్షీరస్య యథా ప్రవృత్తిరజ్ఞస్య' ఇతి । అచేతనస్య । యథా తృణదికమచేతనం గవాశితం పీతం చ, వత్సస్య పుష్టిః కర్తవ్యేతి, క్షీరాత్మనా పరిణమతి కృతార్థం చ నివర్తత ఇతి ॥ ౫౭ ॥

కారికా ౫౮

యది పురుషవిమోక్షార్థం ప్రధానస్య ప్రవృత్తిః, ప్రవృత్తేః ప్రాక్ పురుషస్య కైవల్యం స్థితమేవ, తత్ కిం తేన ప్రవృత్తేన? తథా చాహుః -

మధ్వర్థం ప్రస్థితః కశ్చిద్ గ్రామాభ్యాశే తు మాక్షికమ్ ।

అక్కే చేన్మధు విన్దేత కిమర్థం పర్వతం వ్రజేత్ ॥ ఇతి ॥

అత్రాహ-

<< ఔత్సుక్యనివృత్త్యర్థం యథా క్రియాసు ప్రవర్తతే లోకః ।

పురుషస్య విమోక్షార్థం ప్రవర్తతే తద్వదవ్యక్తమ్ ॥ ౫౮ ॥ >>

'ఔత్సుక్యమ్' ఇత్యాది । యథౌత్సుక్యనివృత్త్యర్థమభిమతక్రియాసు లోకః ప్రవర్తతే, తద్వత్ ప్రలయావస్థాయాం పురుషోఽపి మోక్షనిమిత్తం యదౌత్సుక్యం తన్నివృత్తయే ప్రవర్తయేత్ప్రధానమితి ॥ ౫౮ ॥

కారికా ౫౯

ఉదాహరణాన్తరమాహ-

<< రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్త్కీ యథా నృత్తాత్ ।

పురుషస్య తథాఽఽత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః ॥ ౫౯ ॥ >>

'రఙ్గస్య' ఇత్యాది । నృత్యతీతి నర్త్కీ । సా తథా రఙ్గస్య నృత్తం దర్శయిత్వా తస్మాన్నృత్తాన్నివర్తతే విరమతి, దృష్టాహమనేనేతి కృతప్రయోజనా సతీ, తథా పురుషస్యాత్మానం సంప్రకాశ్య దేవాదిభావరూపం గతా నివర్తతే ప్రకృతిః ప్రధానమిత్యర్థః ॥ ౫౯ ॥

కారికా ౬౦

నను చ నటీ రఙ్గాత్ స్వార్థం సాధయతి, ప్రకృతేస్తు పురుషార్థః స్వార్థో యేనైవమాచరయతీత్యాహ-

<< నానావిధైరుపాయైరుపకారిణ్యనుపకారిణః పుంసః ।

గుణవత్యగుణస్య సతస్తస్యార్థమపార్థకం చరతి ॥ ౬౦ ॥ >>

'నానావిధైః' ఇత్యాది । పూర్వం సప్తభిర్ధర్మాదిభిరుపాయైస్త్రిషు విషయేష్వాత్మనం ప్రకాశయత్యుపకారిణీ, తదనన్తరమేకేన జ్ఞానాఖ్యేన కైవల్యం కుర్వాణోపకారిణీ భవతి ॥

'అనపకారిణః పుంసః' ఇతి । న పుమాంస్తాం ప్రత్యుపకరోతి, అహమనయోపకృత ఇతి । పునస్సా తముపకరోతి ॥

నాసౌ తామిత్యాహ - ' గుణవత్యగుణస్య సతః' ఇతి । గుణసత్త్వాత్ప్రకృతిః సక్రియా, నిర్గుణత్వాత్ పురుషో నిష్క్రియ ఇతి । తస్యార్థమపార్థకం చరతి । తస్య పుంసోఽర్థో ద్వివిధః- విషయోపభోగః కైవల్యం చ । తన్నిరర్థకం కరోతి, యతస్తస్యాః ప్రయోజనాభావః । వ్యక్తాత్మనాఽఽత్మానం దర్శయతి నత్వవ్యక్తాత్మనా ॥ ౬౦ ॥

కారికా ౬౧

తథాహి - గుణానాం సామ్యావస్థా ప్రకృతిః । కుతశ్చ సా న సర్వాత్మనాఽఽత్మానం ప్రకాశయతి, పుమానపి న సర్వథా పశ్యతి ? తథా చాహుః-

గుణానాం పరమం రూపం న దృష్టిపథమృచ్ఛతి ।

యత్తు దృష్టిపథం ప్రాప్తం తన్మాయావస్తు తుచ్ఛకమ్ ॥ ఇతి । అత్రాహ -

<< ప్రకృతేః సుకుమారతరం న కిఞ్చిదస్తీతి మే మతిర్భవతి ।

యా దృష్టాస్మీతి పునర్న దర్శనముపైతి పురుషస్య ॥ ౬౧ ॥ >>

'ప్రకృతేః' ఇత్యాది । సుకుమారతరమితి సూక్ష్మతరమితరత్ । ఏతదుక్తం భవతి- ప్రాగ్వ్యక్తాత్మనా ప్రకాశయతి న త్వవ్యక్తాత్మనాపి, యేన జ్ఞానావస్థాయాం ప్రకృతేర్మతిర్భవతి మమ సూక్ష్మతరం న కిఞ్చిదపరమస్తి యద్ద్రష్టవ్యం పురుషేణ ॥

('యా దృష్టాఽస్మి' ఇతి । సా ప్రకృతిర్వ్యక్తాత్మనా చ) దృష్టాహమనేనేతి న పునర్దర్శనముపైతి పురుషస్య, ద్రష్టవ్యాభావాత్ । తతశ్చైవం సర్వథా ప్రకృతిరాత్మానం ప్రకాశయతి, పురుషశ్చైతాం సర్వథా పశ్యతి ॥ ౬౧ ॥

కారికా ౬౨

తస్మాన్న పురుషస్య బన్ధో నాపి సంసరణం మోక్షో వేత్యాహ-

<< తస్మాన్న బధ్యతేఽద్ధా న ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్ ।

సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిః ॥ ౬౨ ॥ >>

'తస్మాన్న బధ్యతే' ఇత్యాది । బన్ధాభావాన్న బధ్యతే । పురుషస్యాపి కార్యత్వాద్బన్ధో నాస్తి । న విముచ్యతే తస్యా బన్ధనాత్ । నాపి సంసరతి నిష్క్రియత్వాత్ । కశ్చిదితి పురుష ఇత్యర్థః ॥

కస్య తర్హి బన్ధాదయ ఇత్యాహ- సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ ప్రకృతిరితి । నను చ తస్యాః సుకుమారత్వాద్బన్ధాదయో న సమ్భవన్త్యేవేత్యత్రాహ- నానాశ్రయేషురభివజ్యతే (?) । తత్రాశ్రయాః భావలిఙ్గభూతాస్సర్గాః । తే ప్రకృతిపురుషవన్నానావిధాః ॥ ౬౨ ॥

కారికా ౬౩

తతశ్చ నానాశ్రయత్వాదేవ దర్శయన్నాహ-

<< రూపైః సప్తభిరేవ తు బధ్నాత్యాత్మానమాత్మనా ప్రకృతిః ।

సైవ చ పురుషార్థమ్ప్రతి విమోచయత్యేకరూపేణ ॥ ౬౩ ॥ >>

'రూపైః' ఇత్యాది । ధర్మాదయో బుద్ధే రూపాన్యుక్తాని । 'సప్తభిః' । జ్ఞానం త్యక్త్వా తే చ ప్రకృతేరాత్మభూతాః । సైవాత్మనైవ పురుషార్థం ప్రత్యాత్మానం మహదాదిసూక్ష్మపర్యన్తం లిఙ్గం బధ్నాతి । బన్ధశ్చ త్రివిధః । తచ్చ లిఙ్గం భావాదిభిరధివాసితమర్థమేవ । సంసరతీతి । ప్రకృతిరేవ సంసరతి ॥

'సైవ చ' ఇతి । ప్రకృతిః పురుషార్థం ప్రతి కైవల్యార్థం విమోచయత్యాత్మానమ్ ॥

'ఏకరూపేణ' ఇతి । ఏకం చ తద్రూపం చేతి । జ్ఞానాఖ్యేన రూపేణేత్యర్థః । యం పురుషమపేక్ష్య జ్ఞానముత్పాదయతి తం ప్రత్యవ్యక్తమాత్మానం సంహరతీత్యర్థః । నహి ధర్మాదయః పురుషధర్మా యస్తైర్బధ్యతే । నాపి సంసరతి, అలిఙ్గభావత్వాత్ । నాపి ముచ్యతే, తస్య బన్ధనత్వాత్ ॥ ౬౩ ॥

కారికా ౬౪

తదేవం జ్ఞానం కథముత్పద్యతే యేన మోచయతీత్యాహ-

<< ఏవం తత్త్వాభ్యాసాన్నాస్మి న మే నాహమిత్యపరిశేషమ్ ।

అవిపర్యయాద్విశుద్ధం కేవలముత్పద్యతే జ్ఞానమ్ ॥ ౬౪ ॥ >>

'ఏవం తత్త్వాభ్యాసాత్' ఇత్యాది । ఏవమితి వక్ష్యమాణే యోజ్యమ్ । తత్త్వాని పఞ్చవింశతిః । తేషాం పునః పునః స్వరూపేణాభ్యసనమభ్యాసః । యదేతత్ సూక్ష్మశరీరం భౌతికం చ తస్మిన్న భవామి, అపి తు ప్రకృతిః ॥

'న మే' ఇత్యాది । న మమేదమపి తు ప్రకృతేః ॥

నాహమితి । నాప్యహం ప్రకృతిరిత్యేవం తత్త్వాభ్యాసాత్ । కింవిశిష్టాత్ - అవిపర్యయాదహమిత్యమానసంశయాత్ జ్ఞానముత్పద్యతే ॥

ఈదృశమిత్యాహ- 'అపరిశేషమ్' ఇతి । పరిపూర్ణం విశుద్ధమ్ సంసారమలాపగమాత్ కేవలమేకమిత్యర్థః ॥ ౬౪ ॥

కారికా ౬౫

నను జ్ఞానేన పురుషః కిం పశ్యతీత్యాహ-

<< తేన నివృత్తప్రసవామర్థవశాత్ సప్తరూపవినివృత్తామ్ ।

ప్రకృతిం పశ్యతి పురుషః ప్రేక్షకవదవస్థితః స్వస్థః ॥ ౬౫ ॥ >>

'తేన' ఇత్యాది । యత్ ప్రకృతిజ్ఞానముత్పద్యతే తం ప్రతి నివృతః ప్రసవో లిఙ్గభూతసర్గాఖ్యో యస్యాః ప్రకృతేః స తథోక్తా । ప్రసవనివృత్త్యా వా యో విషయో విషయేభ్యో నివర్తతే తద్వశాత్, సప్తభ్యో రూపేభ్యో ధర్మాదిభ్యో నివృత్తా ప్రకృతిర్భవతి । భావసంసర్గోఽపి యస్యా నివర్తత ఇత్యర్థః । తామేవంవిధామవ్యక్తరూపాం పశ్యతి పురుషః ॥

'ప్రేక్షకవదవస్థితః' ఇతి । యథా ప్రేక్షకః ప్రవర్త్తితనృత్తముపసంహృతనృత్తాం చ నర్త్తకీం పశ్యతి, తథా పురుషోఽపి ప్రవర్తితసర్గాముపసంహృతసర్గాం చేతి ॥

'స్వస్థః' ఇతి । ఆత్మని స్థితో న ప్రకృతిస్థః, తతః ప్రకృతేర్నివృత్తత్వాత్ ॥ ౬౫ ॥

కారికా ౬౬

నను చ యది ప్రకృతిర్గర్భభూఃపురుషం ప్రతి నివృత్తప్రసవా, తస్యాశ్చ ప్రకృతేస్తదానీం సర్వగతత్వాదస్త్యేవ సంయోగస్తత్కిమితి పునః శరీరోత్పత్తిర్న భవతీత్యాహ -

<< దృష్టా మయేత్యుపేక్షక ఏకో దృష్టాఽహమిత్యుపరమత్యన్యా ।

సతి సంయోగేఽపి తయోః ప్రయోజనం నాస్తి సర్గస్య ॥ ౬౬ ॥ >>

'దృష్టా మయా' ఇత్యాది । తయోర్ద్వయోరేకః పురుష ఉపేక్షకః, సర్వథా...త్వాత్ । యథా ప్రేక్షకో నటీముపేక్షతే నివృత్తాభిలాషత్వాత్ ॥

'దృష్టాఽహమిత్యుపరతాఽన్యా' ఇతి । అపరా ప్రకృతిరుపరతా నివృత్తప్రసవా । సర్వథాఽహమనేన దృష్టేతి ॥

తతశ్చ సంయోగేఽపి తయోః ప్రయోజనం నాస్తి సర్గస్య । విషయోపభోగార్థః సర్గః । తస్మిన్నేవ చరితార్థత్వాత్ న పునః సర్గమారభతే । నహి నటీ రఙ్గే ప్రేక్షకైర్నిరాకాంక్షితం పునర్నృత్తమారభతే ॥ ౬౬ ॥

కారికా ౬౭

యద్యాత్మజ్ఞానాత్ కైవల్యప్రాప్తిః, తదనన్తరమేవ శరీరం కస్మాన్న నివర్తత ఇత్యాహ-

<< సమ్యగ్జ్ఞానాధిగమాత్ ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ ।

తిష్ఠతి సంస్కారవశాత్, చక్రభ్రమవద్ధృతశరీరః ॥ ౬౭ ॥ >>

'సమ్యక్ జ్ఞానాధిగమాత్' ఇత్యాది । సమ్యక్ జ్ఞానమాత్మజ్ఞానమ్ । తస్యాధిగమాదాత్మజ్ఞానప్రాప్తేరిత్యర్థః ॥

'ధర్మాదీనామకారణప్రాప్తౌ' ఇతి । న కారణమకారణమ్, తస్యామకారణప్రాప్తావేవ తదుక్తం భవతి । సమ్యక్ జ్ఞానాధిగమాత్తేషాం ధర్మాదీనామగ్నిదగ్ధబీజవదశక్తత్వాత్ ॥

జన్మాన్తరసంస్కారవశాద్ధృతశరీరః పుమాంస్తిష్ఠతి । కథమ్- చక్రభ్రమవత్ । యథా కులాలవ్యాపారే నివృత్తేఽపి వేగవశాత్ కియన్తమపి కాలం చక్రభ్రమస్తిష్ఠతి తథా శరీరమపీత్యర్థః ॥ ౬౭ ॥

కారికా ౬౮

కదా స మోక్షో భవతీత్యత్ర-

<< ప్రాప్తే శరీరభేదే చరితార్థత్వాత్ ప్రధానవినివృత్తౌ ।

ఐకాన్తికమాత్యన్తికముభయం కైవల్యమాప్నోతి ॥ ౬౮ ॥ >>

'ప్రాప్తే శరీరభేదే' ఇత్యాది । లిఙ్గభౌతికశరీరే పృథగ్భూతే యథా సంభూతే లయం గతి తేష్విత్యర్థః (?) ॥

'చరితార్థత్వాత్ ప్రధానవినివృత్తౌ' ఇతి । ప్రధానం లిఙ్గాత్మనా పరిణతం నివర్తతే । నివృత్తావుభయం కైవల్యమాప్నోతి ॥

'ఐకాన్తికమాత్యన్తికం చ' ఇతి । తత్రాత్మజ్ఞానోత్పాదాదవశ్యంభావి కైవల్యమిత్యైకాన్తికమ్ । సత్యపి తయోః సంయోగే ప్రయోజనాభావాన్న పునః సర్గ ఇత్యాత్యన్తికమితి ॥ ౬౮ ॥

కారికా ౬౯

సప్తత్యాం విశుద్ధిం దర్శయన్నాహ-

<< పురుషార్థజ్ఞానమిదం గుహ్యం పరమర్షిణా సమాఖ్యాతమ్ ।

స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాశ్చిన్త్యన్తే యత్ర భూతానామ్ ॥ ౬౯ ॥

'పురుషార్థజ్ఞానమ్' ఇత్యాది । పురుషార్థం జ్ఞానం చేతి పురుషార్థజ్ఞానమ్ । యదిదం పఞ్చవింశతితత్త్వజ్ఞానం తత్ర్పధానమ్, పురుషార్థమోక్షోఽనేన ప్రాప్యత ఇతి కృత్వా । గుహ్యమిదమప్రకాశ్యమ్ । సాధుజనాదన్యస్మై న దేయమిత్యర్థః ॥

'పరమర్షిణా సమాఖ్యాతమ్' ఇతి । కపిలమునినా ప్రకాశితమ్ ॥

'స్థిత్యుత్పత్తిప్రలయాశ్చిన్త్యన్తే యత్ర భూతానామ్' ఇతి । యత్ర జ్ఞానే భూతానాం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తానాం స్థిత్యాదయో వ్యవస్థాప్యన్తే । తత్రోత్పన్నానాం ప్రబన్ధేనావస్థానం స్థితిః । సా చ త్రిషు స్థానేషు దైవమానుషతైర్యగ్యోనేషు ఉత్పత్తిః సృష్టప్రధానాత్ యావత్ తన్మాత్రేభ్యః పఞ్చమహాభూతాని । సృష్ట్యుపసంహారే మహాప్రలయః, సర్వోఽప్యుత్క్రమేణ । తద్యథా పృథివ్యాదయస్తన్మాత్రాదిషు లీయన్తే యావత్ప్రధానమితి । తేన పఞ్చవింశతితత్త్వవ్యతిరిక్తం నాస్తీత్యేతదుక్తమ్ ॥ ౬౯ ॥

కారికా ౨౦

మునినా సమాఖ్యాతమితి కుతో జ్ఞాయత ఇత్యాహ-

<< ఏతత్ పవిత్రమగ్ర్యం మునిరాసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ ।

ఆసురిరపి పఞ్చశిఖాయ, తేన చ బహుధా కృతం తన్త్రమ్ ॥ ౨౦ ॥

'ఏతత్' ఇత్యాది । 'పవిత్రమ్' ఇతి । దుఃఖత్రయమేతత్ పునాతీతి కృత్వా । సర్వభేదానామగ్రేభవత్వాదగ్ర్యమ్ ॥

'మునిరాసురయేఽనుకమ్పయా ప్రదదౌ' ఇతి । కపిలస్య మహామునేః సహోత్పన్నాశ్చత్వారో ధర్మాదయః । తత్ర జ్ఞానాఖ్యేన భావేనాన్ధే తమసి వర్తమానం జగత్ దృష్టవతో మునేః కరుణోత్పన్నా । తయా చ ప్రేర్యమాణ ఆసురిం సగోత్రబ్రాహ్మణం వర్షసహస్రయాతినమాగత్యోవాచ । 'ఆసురే రమసే త్వం గృహస్థధర్మేణ' ఇతి । స తమాహ- 'భగవన్ న రమేఽహమ్' ఇతి । పునర్వర్షసహస్రే పూర్ణే తం గత్వా తథోవాచ । సోఽపి 'భగవన్ న రమేఽహమ్' ఇత్యువాచ । తతో మునినా 'యది విరక్తస్త్వమ్, ఏహి బ్రహ్మచర్యం చర' ఇత్యసావుక్తః । స తు ప్రదిపద్య గృహస్థధర్మం త్యక్త్వా ప్రవ్రజితః । తస్మై శిష్యాయానుకమ్పయా సంక్షిప్య దత్తవాన్ । 'తమ ఏవ ఖల్విదమాసీత్' । తస్మింస్తమసి క్షేత్రజ్ఞ ఏవ ప్రథమః । తమః ప్రధానమ్, క్షేత్రజ్ఞః పురుష ఉచ్యతే । ఆసురిరపి తదేవ సంక్షిప్తం పఞ్చశిఖాయ స్వశిష్యాయానుకమ్పయా ప్రదదౌ ॥

'తేన' ఇతి । పఞ్చశిఖేన మునినా బహుధా కృతం తన్త్రమ్ । షష్టితన్త్రాఖ్యం షష్టిఖణ్డం కృతమితి । తత్రైవ హి షష్టిరర్థా వ్యాఖ్యాతాః ॥ ౨౦ ॥

కారికా ౨౧

నను చ షష్టితన్త్రమేవాస్తు కిం సప్తత్యేతి స్వశాస్త్రకరణప్రయోజనమాహ-

<< శిష్యపరమ్పరయాఽఽగతమీశ్వరకృష్ణేన చైతదార్యాభిః ।

సంక్షిప్యార్యమతినా సమ్యగ్విజ్ఞాయ సిద్ధాన్తమ్ ॥ ౭౧ ॥ >>

'శిష్యపరమ్పరయా' ఇత్యాది । మునేరాసురేః పఞ్చశిఖస్తథా గర్గగౌతమప్రభృతిర్భిరామతంగ్రమ్యా (?) ఈశ్వరకృష్ణనామానం పరివ్రాజకమిత్యనయా శిష్యపరమ్పరయా । ఇతి జ్ఞానమయరూపేణాగతం సిద్ధాన్తం షష్టితన్త్రమ్ । సమ్యగ్విజ్ఞాయ సంక్షిప్తం షష్టితన్త్రమ్, పఞ్చవింశతితత్త్వాఖ్యం జ్ఞానమిత్యర్థః ॥

ఆర్యమతిః, అధిగతతత్త్వజ్ఞానతయార్యమతిః ॥

'ఆర్యాభిః' ఇతి । సప్తత్యేత్యర్థః । 'దుఃఖత్రయాభిఘాతాత్' 'ఏతత్ పవిత్రమ్' ఇతి సప్తత్యాభిహితమ్ ॥ ౭౧ ॥

కారికా ౭౨

అత్ర షష్టితన్త్రే బహవోఽర్థాః, తేఽత్ర నోక్తా ఇత్యాహ-

<< సప్తత్యాం కిల యేఽరథాస్తేఽర్థాః కృత్స్నస్య షష్టితన్త్రస్య ।

ఆఖ్యాయికావిరహితాః పరవాదవివర్జితాశ్చాపి ॥ ౭౨ ॥

'సప్తత్యామ్' ఇత్యాది । 'ఏష ప్రత్యయసర్గో విపర్యయాశక్తితుష్టిసిద్ధ్యాఖ్యః' ఇత్యాదినా గ్రన్థేన య ఉక్తాస్తే కృత్స్నస్య షష్టితన్త్రస్యాపి ॥

కిన్తు 'ఆఖ్యాయికావిరహితాః పరవాదవివర్జితాః శుద్ధాః' ఇతి । ఆఖ్యాయికా ఆఖ్యానమ్, తద్విరహితాః । పరచోద్యం తేన వివర్జితాః । శుద్ధాః కేవలాః । పరం బన్ధమోక్షోపయోగినోఽర్థాః దర్శితా ఇతి తస్మాత్ సమ్పూర్ణేయం సప్తతిరితి ॥ ౭౨ ॥

॥ ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యేణ

శ్రీశఙ్కరభగవతా కృతా సాంఖ్యసప్తతిటీకా సమాప్తా ॥